

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU**

FAİQ ƏLƏKBƏRLİ

**AZƏRBAYCAN TÜRK FƏLSƏFİ
VƏ İCTİMAİ FİKİR TARİXİ
(XIX-XX ƏSRLƏR)**

3 CİLDDƏ

III CİLD

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun Elmi Şurasının
06.11.2024-cü il tarixli, 05 sayılı
iclasının qərarı ilə çapa məsləhət
görülmüşdür

“Elm və təhsil”

BAKI-2024

Elmi redaktorlar:

Rafail Əhmədli

professor, fəlsəfə elmləri doktoru

Zeynəddin Şabanov

dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər:

Əlikram Tağıyev

professor, fəlsəfə elmləri doktoru

Sakit Hüseynov

professor, fəlsəfə elmləri doktoru

Müstəqil Ağayev

dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

Qabaqcıl Maarif Xadimi

**Faiq Ələkbərli. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi
(XIX-XX əsrlər). III cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2024, 800 s.
(Tamamlanmış və əlavələrə yenidən işlənmiş ikinci nəşri)**

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və müasir fəlsəfəsi” şöbəsinin müdiri, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərlinin (Qəzənfəroğlu) “Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər)” adlı monoqrafiyasının üçüncü cildində XX əsr Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi fikrinin inkişaf yollarından və bu fəlsəfi fikrin tanınmış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərindən bəhs olunur. Müəllif burada Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin inkişaf yollarını üç istiqamətdə təhlil etmişdir: 1) Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyaların sintezi (Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri, Məhəmməd Biriya, Firudin İbrahimi, Tağı Ərani, Tağıxan Rəfət, Əlirza Nəbdil, Mərziyə Üskui Dalğa və başqaları); 2) Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar (M.Ə.Şəbüstəri, M. Tərbiyət, M.Şəhriyar, Səhənd, H.Billuri, Həbib Sahir, Həmid Nitqi, Əli Təbrizli, M.Zehtabi, Cavad Heyət və başqaları); 3) İslam fəlsəfəsi və islamçılıq (Əbülqasim əl-Xoyi, Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Məhəmmədkazım Şəriətmədari, Məhəmmədtəğı Cəfəri, Cəfər Sübhani və başqaları).

Kitab Azərbaycan Türk fəlsəfəsi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlananlar, eləcə də Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin ÜmumTürk fəlsəfəsində yerini araşdıranlar və geniş oxucu kütləsinin faydalanması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu üç cildliyi yazarkən bəzi mənbələr və mütəfəkkirlər haqqında məlumatların əldə olunmasındakı köməyinə görə institutumuzun əməkdaşı, fəlsəfə tarixçisi, f.ü.f.d. Zaur Rəşidova dərin təşəkkürümü bildirirəm.

ISBN:978-9952-81-76-0-7

© Faiq Ələkbərli, 2021

© Faiq Ələkbərli, 2024

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	5

I FƏSİL XX əsrdə Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit (icmal)

1.1. XX əsrin əvvəllərində (1901-1925) Qacarlar dövlətində – Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit.....	23
1.2. 1925-1978-ci illərdə İran Pəhləvilər və Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit.....	113
1.3. 1979-2024-cü illərdə İran İslam Respublikası və Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit.....	150

II FƏSİL Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin inkişaf yolları

2.1. Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyalar (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri).....	217
Şeyx Məhəmməd Xiyabani.....	271
Mirzə Tağıxan Rəfət.....	305
Seyid Cəfər Pişəvəri.....	317
Tağı Ərani.....	351
Məhəmməd Biriya.....	362
Əlirza Nəbdil Oxtay.....	377
Mərziyə Üskui Dalğa.....	399
Əli Cavadzadə Tudə.....	413
2.2. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri).....	436
Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri.....	480
Məhəmmədəli Tərbiyə.....	503

Bulud Qaraçorlu Səhənd.....	514
Səməd Behrəngi.....	544
Həbib Sahir.....	552
Məhəmmədhüseyn Şəhriyar.....	562
Həmid Nitqi Aytan.....	579
Əli Təbrizli	592
Məhəmməddağı Zehtabi.....	604
Həkimə Billuru.....	617
Cavad Heyət.....	625
Qulamrza Səbri Təbrizi.....	657
 2.3. İslam fəlsəfəsi və islamçılıq (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri).....	 674
Əbülqasim əl-Xoyi.....	689
Məhəmmədhüseyn Təbatəbai.....	699
Məhəmmədkazım Şəriətmədari.....	719
Məhəmməddağı Cəfəri.....	734
Cəfər Sübhani.....	756
 Nəticə.....	 773
Qaynaqlar.....	781

ÖN SÖZ

Bu günə qədər XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi nəinki bütövlükdə, heç ayrı ayrılıqda da konseptual şəkildə araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Yalnız akademik Heydər Hüseynovun XIX əsr Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid əsəri var ki, o, bu kitabında həmin dövrün ictimai-siyasi və fəlsəfi yönlerini, mütəfəkkirlərimizin irsini Sovet ideologiyasına uyğun olaraq qələmə almışdır.¹ Əməkdar elm xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə hesab edir ki, Azərbaycan fəlsəfə tarixinin bir elm kimi əsasını qoyan, həmin sahədə elmi tədqiqatların təşkili prosesində mühüm rol oynayan Heydər Hüseynov olmuşdur.²

Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin yazılması ilə bağlı onu da qeyd etməliyik ki, Heydər Hüseynova qədər Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Firudin bəy Köçərli qədim dövrlərdən XIX əsrdə daxil olmaqla Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tariximizlə bağlı xeyli dərəcədə bağlı olan “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” (1903-1907) əsərini yazmışdır. Sadəcə, onun bu əsəri fəlsəfi və ictimai fikir tarixi ilə birbaşa bağlı olmamışdır.³ Tanınmış mütəfəkkir Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı tarixi əsərində də müəyyən qədər Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixindən bəhs olunmuşdur.⁴ Məhəmmədli Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” əsərində isə ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən qısa şəkildə də olsa, bəhs edilmişdir.⁵ Biz,

¹ Hüseynov Heydər. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Şərq-Qərb, 2007

² Quluzadə Zümrüd. Giriş//Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2014, s.7

³ Köçərli, Firudin bəy. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı. İki cildə. Bakı, Avrasiya-Press, 2005

⁴ Bakıxanov, Abbasqulu Ağa. Gülüstani-İrəm. Bakı, “Möminin”, 2001

⁵ Tərbiyət Məhəmmədli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Elm, 1987

“Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi. XIX-XX əsrlər” adlı kitabımızın ikinci cildində bununla bağlı bu və ya digər məsələlərə ətraflı şəkildə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.⁶

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi ilə bağlı əsasən qədim dövrlərdən XIX əsrə, qismən də XIX-XX əsrlərə aid Heydər Hüseynovdan sonra Şaiq İsmayılov, Zakir Məmmədov, Firudin Qasım oğlu Köçərli, Mehbalı Qasimov, Məhətt Ağamirov, Ziyəddin Göyüşov, Ənvər Əhmədov, A.O.Makovelski, Ağayar Şükürov, Ə.Ə.Əminzadə,⁷ A.K.Zəkuyev, S.Rzaquluzadə, Z.Ə.Quluzadə⁸, Ş.F.Məmmədov, Şükufə Mirzəyeva, Müstəqil Ağayev, Rafail Əhmədli, Arzu Hacıyeva və başqaları da bir çox əsərlər yazmışlar. Onların arasında AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədərki dövrü əhatə edən “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi” əsərini yazmışdır.⁹ AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ziyəddin Göyüşov isə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin müəyyən bir dövrünü (1920-1970) “Sovet Azərbaycanında fəlsəfi fikir” adı altında qələmə almışdır.¹⁰ Burada 1966-cı ildə nəşr olunan Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin qədim zamanlardan XVIII əsrə qədərki dövrünə aid olub müəlliflər kollektivinin yazdığı “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinə dair öçerklər”in ilk cildi də diqqətimizi çəkir.¹¹

“Azərbaycan fəlsəfə tarixi”nin birinci cildinin “Giriş”ndə f.ə.d. Zümrüd Quluzadə yazır ki, Azərbaycan tarixinin zəngin sosiomədəni cərəyanlarının fəlsəfəsinə dair xüsusi tədqiqatlardan A.O.Makovelski, S.C.Rzaquluzadə, Z.C.Məmmədov, Z.Ə.Quluzadə, Ə.M.Əhmədov, M.M.Ağamirov, F.Q.Köçərli və başqalarının

⁶ Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) . II cild. Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.346-348

⁷ Əminzadə Ə.Ə. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən. Bakı, 1972

⁸ Кулизде З.А.Из истории азербайджанской философии в VII-XVI вв. Баку, Элм,1992.

⁹ Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2006

¹⁰ Геюшев З.Б. Философская мысль в Советском Азербайджане. Баку, 1979

¹¹ Очерк по истории Азербайджанской философии. I том. Баку, Элм,1966

zərdüştilik, panteizm, peripatetizm, sufizm, işraqiyyə, hürufilik, maarifçilik, romantizm, inqilabi demokratizm və Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin digər cərəyanlarına həsr edilmiş əsərlərini göstərmək olar: “Azərbaycanın fəlsəfə tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini əks etdirən əsərlərdən fəlsəfə elmləri doktorları A.M.Şükürov və G.A.Abdullazadənin “Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr)”; fəlsəfə elmləri doktoru Z.Ə.Quluzadənin “VII-XVI əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsi tarixindən”; fəlsəfə elmləri doktoru Z.C.Məmmədovun “XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir”; yenə onun “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi (qədim dövrdən XX əsrə qədər)”; fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Ə.Əminzadənin “Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən (XVII-XVIII əsrlər)”; Azərbaycan EA-nın akademiki H.N.Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”; fəlsəfə elmləri doktoru M.M.Qasımovun “XIX əsrdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə dair oçerklər”; Ş.F.Məmmədovun “Azərbaycanda fəlsəfi fikrin inkişafı”; Ş.Ş.Mirzəyevanın “Azərbaycanda estetik fikir tarixindən (XIX əsr-XX əsrin əvvəli)” monoqrafiyalarını göstərmək olar. 1966-cı ildə nəşr olunan Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin qədim zamanlardan XVIII əsrə qədərki dövrünü peşəkar səviyyədə işıqlandıran müəlliflər kollektivinin yazdığı fundamental əsər – “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinə dair oçerklər”in birinci cildi şəxsiz Azərbaycan fəlsəfə tarixinin tədqiqi prosesində nailiyyəti¹².”

Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin yazılması baxımından bu uğurlar sırasında dörd cildlik nəzərdə tutulmuş ancaq hələlik iki cildi nəşr olunmuş “Azərbaycan fəlsəfə tarixi” fundamental əsərini də göstərmək lazımdır. Hər halda müstəqilliyimizin bərpasından sonra (1991) yazılması nəzərdə tutulan “Azərbaycan fəlsəfə tarixi” dörd cildliyinin nəşr olunmuş ilk iki cildində ən qədim dövrlərdən XVIII əsrdə daxil olmaqla Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir

¹² Quluzadə Zümrüd. Giriş // Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2014, s.8-10

tarixi bir bütün olaraq araşdırılmışdır.¹³

Ancaq bizim apardığımız tədqiqatlar¹⁴ istisna olaraq, XIX-XX əsrlərlə bağlı nəinki 60 milyonluq Azərbaycan xalqının, ayrı-ayrılıqda nə Quzey Azərbaycan, nə də Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixini özündə əhatə edən əsərlər meydana gəlməmişdir. Başqa sözlə, XIX-XX əsrlərə aid Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi hələ də, nə bir bütün olaraq (güneyli, quzeyli Azərbaycan bir yerdə), nə də ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmamışdır. Üstəlik, onu da deməliyə ki, istər Sovet Azərbaycanı dövründə, istərsə də müstəqil Azərbaycan dönəmində Quzey Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi xeyli dərəcədə tədqiqatlara cəlb olunsa da, ancaq eyni sözləri Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi haqqında isə deyə bilmirik.

Əlbəttə, XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi ilə yanaşı, Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə də zaman zaman müəyyən qədər müraciət olunmuş, ayrı-ayrı mütəfəkkirlərlə, o cümlədən Seyid Əbülqasim Nəbati, Mirzə Əbdürrəhman Talıbzadə, Cəmaləddin Əfqani,¹⁵ Zeynalabidin Mərağayi, Mirzə Mehdi Şükuhi, Məhəmməd Bağır Xalxali, Məhəmməd Hüdəci, Tahirə Zərrintac, Heyran Xanım, Mirzə Həsən Rüşdiyyə,¹⁶ Mirzə Tağıxan Rəfət,¹⁷ Şeyx Məhəmməd Xiyabani,¹⁸ Seyid Cəfər Pişəvəri,¹⁹

¹³ Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2014 (kitabın məsul redaktoru f.ə.d. Z.Ə.Quluzadə); Azərbaycan fəlsəfə tarixi. II cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2014 (kitabın məsul redaktoru f.ə.d. Z.Ə.Quluzadə).

¹⁴ Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) . I hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2018; Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2020

¹⁵ Mürşüdlü Qəmər. Cəmaləddin Əfqaninin sosial-siyasi fəlsəfəsi. Bakı, "ULU", 2019

¹⁶ Cekli Əlhəddin, Paşazadə Tərxan. Həsən Rüşdiyyə. "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, (№ 6 (20), Bakı, noyabr-dekabr 2010

¹⁷ Uzun Enver. Mirza Tağı Rıfət han, Trabzon, "Eser Ofset", 2017; Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideologu Mirzə Tağıxan Rəfət. //Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı, Nurlar NPM, 2018

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Tağı Ərani,²⁰ Firudin İbrahimi, Əlirza Nəbdil Oxtay, Məhəmmədətağı Zehtabi,²¹ Əli Təbrizli,²² Həbib Şahir, Mərziyə Üskui, Həmid Nitqi (Aytan), Məhəmməd Biriya, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar,²³ Bulud Qaraçorlu Səhənd,²⁴ Məhəmmədəli Tərbizət,²⁵ Cavad Heyət, Qulamrza Səbri Təbrizi, Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Məhəmmədətağı Cəfəri²⁶ və başqaları ilə bağlı dissertasiyalar, plan işləri və kitablar ortaya qoyulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” iki cildliyi ədəbiyyat yönli olsa da, Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərini öyrənmək baxımından önəmlidir. Hər halda bu kitabda güneyli mütəfəkkirlərimizin yaradıcılıqları ədəbi baxımından da olsa, tədqiqatlara cəlb olunmuş, xeyli əmək sərf olunmuşdur.²⁷ Digər tərəfdən 10 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə də XIX-XX əsrlərdə yazıb yaratmış güneyli mütəfəkkirlərimizin ədəbi, mədəni-fəlsəfi irsi xeyli dərəcədə araşdırılmışdır.²⁸

¹⁸ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Bakı, “Müəllim”, 2010; Azeri Ali. Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani(1918-1920), (Yayına hazırlayan Seyfeddin Altaylı). Ankara, “Elila Elektronik İletişim Ajansı”, 2004

¹⁹ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009; Əhməd Vüqar. M.C. Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998

²⁰ Təriqpeyma İ. Doktor Tağı Əraninin ictimai-siyasi və dövlət görüşləri. Bakı, 1965; Yəqubi, Əsəd Rza.Təqi Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020

²¹ Məmmədli Pərvanə. Fikir və əməl böyüklerimiz./Məhəmmədətağı Zehtabi/. Bakı, Nurlar NPM, 2014

²² Məmmədli Pərvanə, Nəsim Nəsimli. Fikir və əməl böyüklerimiz./Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM, 2014; Ağcaköylü Abdullah. Bilinmeyen Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tabrizli Ali. – “Türk kültürü”, sayı 1, yıl 1, Kasım 1962

²³ Fuad Esmira. Muhammed Hüseyin Şehriyar. İstanbul, Peon kitap, 2014; Bülluri Hökumə. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Bakı, “Elm”, 1983

²⁴ Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd (mühiti, həyatı və yaradıcılığı). Bakı, Nurlar, 2017

²⁵ Nəhmətova Könül. Məhəmmədəli Tərbizətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri. Bakı, Elm və təhsil, 2012

²⁶ Vəliyullah Xoştinət. Məhəmməd Təqi Cəfərinin həyatı və fəlsəfi görüşləri. Avtotrefarat. Bakı, 2007

²⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, I cild (XIX-XX əsrlər). Bakı, “Nurlar” NPM, 20; Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013

²⁸ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, IX cild. Bakı, “Elm”, 2022

Eyni zamanda, XIX-XX əsrlərdə Güney Azərbaycanın tarixi, mədəni-fəlsəfi, siyasi mühitini özündə əks etdirən, bununla yanaşı yeri gəldikcə, mütəfəkkirlərimiz haqqında müəyyən məlumatlar verən istər əvvəllər,²⁹ istərsə də çağdaş dövrdə, sanballı əsərlər, kitablarda nəşr olunmuşdur.³⁰

²⁹**Əli bəy Hüseynzadə.** Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1996; **Ə.b.Hüseynzadə.** Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994; **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.** İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013; **M.Ə.Rəsulzadə.** Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərnəşr, 1992; **M.Ə.Rəsulzadə.** Əsərləri (1909-1914). II cild, Bakı, Şirvan-nəşr, 2001; **Əhməd Ağaoğlu.** İran və inqilabı. Bakı: Azərnəşr, 2009; **M.B.Mehmetzadə.** Ermenilər və İran. İstanbul, 1927; **Fahreddin Şevket.** İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müəssisə-tı medeniyyə, adət-tı miliyyə). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017; **Senan Azer.** İran Türkləri. İstanbul, Cümhuriyyət matbası, 1942; **Hüseyin Baykara.** İran inqilabı və Azatlıq Hərəkətləri. İstanbul, 1978.

³⁰**Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə.** Güney Azərbaycan-məlumat kitabı. Bakı, Orxan, 2000; **Şövkət Tağıyeva.** 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı. Azərnəşr, 1990; **Səməd Bayramzadə.** Azərbaycanda İslam mədəniyyəti abidələri. Bakı, 2008; **Səməd Bayramzadə.** Güney Azərbaycan: İranda “21 azər”dən “ağ inqilab”a qədər. Bakı, Tərəqqi, 2016 (rus dilində); **Əkrəm Rəhimli.** 21 Azər gedən yol. Bakı, Araz, 2015. **Pərvanə Məmmədli.** Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015; **Pərvanə Məmmədli.** Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, Elm, 2009; **Nesib Nesibli.** Azərbaycan tarixi: Millel-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019; **Nəsib Nəsibli.** Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz. Bakı, “Aypara 3”, 2013; **Aydın Qasımlı.** Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012; **Rəcəb Albayraq.** Türklərin İranı. Yaxın gələcək. 2 cildə. 1-2-ci cildlər. Bakı, Elm və təhsil, 2016; **Eynulla Mədətli.** Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017; **Eynulla Mədətli.** İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, “Turxan NPB”, 2020; **Vidadi Mustafayev.** Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1998; **Faiq Ələkbərli.** Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017; **Faiq Ələkbərli.** Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2018; **Tohid Məlikzadə.** Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010; **Eldar Qaradağlı.** Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012; **İbrahim Quliyev.** Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019; **Qalibə Hacıyeva.** Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 2008; **Turac Atabəyi.** Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002; **Əbülfəz Elçibəy.** Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004; **Arif Rəhimov.** İdeologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017; **Böyük Rəsulov.** Azərbaycan uğrunda. Bizim yol, Bakı, Nurlar, 2009; **Əfşan Şəfiyeva.** Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, Araz, 2016;

Bütün hallarda Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin tədqiqi Quzey Azərbaycanda eyni mövzuların araşdırılması ilə müqayisədə kölgədə qalmışdır. Bu baxımdan biz, XIX-XX əsrlərlə bağlı Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid araşdırmalara baxdıqda görürük ki, burada vəziyyət Quzey Azərbaycandakı vəziyyətdən də xeyli dərəcədə problemli olmuşdur. Burada, M.Tərbiyətin yazdığı “Dənışməndani-Azərbaycan”ı diqqətimizi cəlb edir ki, bu kitab ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Bütöv Azərbaycanda yaşamış mütəfəkkirlərin özkeçmişlərindən, onların yazdıqları əsərlərin adlarından, qısa məzmunundan ibarətdir.³¹

M.Tərbiyətin kitabından sonra diqqətimizi cəlb edən əsərlər sırasında Hüseyn Ümidin “Tarixi-fərhəngi-Azərbaycan”, Əziz Dövlətabadinin “Azərbaycan nətiqləri”, Səməd Sərdariniyanın

Aygün Attar. İranın etnik yapısı. Ankara, 2006; **Gülara Yenisey.** İranda etnopolitik hərəketlər (1922-2004), İstanbul, Ötügen, 2008; **Mehmet Saray.** Kuzey ve Güney Azerbaijan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010; **Cəmil Həsənli.** Güney Azerbaijan: Tehran – Bakı – Moskva arasında (1939-1945). Bakı, Diplomat, 1998; **Cəmil Həsənli.** Cənubi Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşısürması (1941-1946). Bakı, “Azərbaycan”, 2001; **Şirvani Ədilli.** Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslamlıq. Bakı, Elm və təhsil, 2013; **Rza Kəskin.** Türk dili və İran kimliyi. Zəncan, Səpehr nəşr., 2000; **Almaz Əli qızı.** Güney Azərbaycan ədəbiyyatı (Mərhələlər, təmayüllər, etüdlər). Bakı, 1998; **Güntəkin Nəcəfli.** Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). Bakı, “Azərbaycan Tarixçiləri” İB, 2015; **Esmira Fuad** (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018; **Vüqar Əhməd, Dilbər Rzayeva** (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018; **Vaqif Sultanlı, İrəc İsmayıl** (Tərtibçi müəlliflər). Güney Azərbaycan nəşri: Bağlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya). Bakı, Nurlar NPM, 2017; **Vaqif Sultanlı, İrəc İsmayıl** (Tərtibçi müəlliflər). Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi (elmi araşdırmalar toplusu). Bakı, AVE Print, 2024; **Aydın Qasımlı.** Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012; Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 1-4-cü cildlər. Bakı, “Elm”, 1983-1994; Məşrutə inqilabı-100 (Məqalələr toplusu). Bakı, 2005; XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, Elm, 1990; Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənşr, 2010; Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011; “21 Azər-70” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, Araz, 2015.

³¹ Tərbiyət Məhəmmədəli. Dənışməndani-Azərbaycan. Bakı, Elm, 1987

“Azərbaycanın məşhurları”, Cavad Heyətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” və digərləridir. Eyni zamanda Məhəmmədrza Kərimi, Hüseyn Şərqidərəcək, Firudin Adəmiyyət, Həsən Rəşidi, Məhəmməddağı Zehtabi və başqaları da Azərbaycan Türk ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə az-çox dərəcədə aid olan əsərlər yazmışlar.³²

Beləliklə, bizcə, Azərbaycanın güneyində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid nəinki ümumi (Bütöv Azərbaycan), heç xüsusi (Güney Azərbaycan) əsərlərə də rast gəlmək mümkün deyil. Sadəcə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın güneyində son iki əsr Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid yalnız ayrı-ayrı tədqiqatlar olmuşdur. Şübhəsiz, Azərbaycanın güneyində fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin daha dərin və əhatəli şəkildə tədqiqatlara cəlb olunmaması təsadüfi olmamış, həm İran Pəhləvilər, həm də İran İslam rejimlərinin bu məsələdə Azərbaycan türklüyünə və onun mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə şovinst, irqçi basqıları, təqibləri bir sözlə, assimilyasiya siyasəti mühüm rol oynamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, vahid millət, vahid xalq olan Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin son iki əsrdə bir-birindən əsasən ayrı yaşamaq məcburiyyətində qalması, bizlər üçün bir o qədər də xoş olmayan yeni anlayışların (Quzey Azərbaycan, Güney Azərbaycan və b.), fərqli baxışların yaranmasına da səbəb olmuşdur. Əslində bizim istəməyərəkdən, ancaq məcburən Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycan adlandırdığımız anlayışlar, vahid və bütöv Azərbaycandan başqa bir şey deyildir. Bu anlamda siyasi-hüquqi müstəvidə var olan iki Azərbaycanın (birinin müstəqil,

³² **Sərdariniya Səməd.** Azərbaycanın məşhurları. İki cildə, 2-ci cild. Təbriz, “Şayistə” nəşriyyatı, 2000; **Dövlətabadi Əziz.** Azərbaycan nətiqləri (Qətrəndən Şəhriyara qədər). İki cildə. Təbriz, “Sutudə” nəşriyyatı, 1998; **Həsən Rəşidi.** Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma. Tehran, “Əndişeyi nou”, 1383; **Məhəmməddağı Zehtabi.** İran Türklərinin əski tarixi. İki cildə, 1-2-ci cildlər. Təbriz, “Əxtər”, 1377/79 (1998-2000); **Heyət Cavad.** Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnəşr, 1993; **Ümid Hüseyn.** “Tarixi-fərhəngi-Azərbaycan”. Cild 1, Təbriz, 1332 hicri (miladi 1953)

digərinin isə İran adlanan ölkənin bir hissəsi kimi) mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərini bütün kimi araşdırmaq təbii olsa da, ancaq mövcud gerçəklikləri də nəzərə almaq məcburiyyətindəyik.

Beləliklə, son iki əsrdə, xüsusilə də son əsrdə fəlsəfi və ictimai-siyasi problemlərə, Azərbaycanın quzeyindəki və güneyindəki aydınların baxışları arasında ümumi bənzərliklərlə yanaşı, müəyyən fərqliliklər də ortaya çıxmışdır. Bu fərqliliklər isə yalnız özünü dünyadakı ənənəvi, yeni fəlsəfi məktəblərə münasibətdən deyil, eyni zamanda mövcud rejimlərin ictimai-siyasi, ideoloji mahiyyətlərindən irəli gəlmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışlarına xeyli dərəcədə təsir göstərmiş, istər-istəməz dünyagörüşlərində bəzi fərqliliklərə yolaçmışdır.

Bu baxımdan siyasi-fəlsəfi cərəyanlara, ictimai-siyasi problemlərə, dinlərə münasibətdə Azərbaycanın quzeyindəki və güneyindəki mütəfəkkirlərin baxışlarında eyniliklərlə yanaşı fərqlilikləri də görmək lazımdır. Məsələn, İslam dininə Sovetlər Birliyinin tərkibində yaşamağa məcbur edilən Quzey Azərbaycan Türk mütəfəkkiri ilə, Güney Azərbaycan Türk ziyalisının münasibətləri arasında ilk baxışda ahəng görünsə də, əslində bu ahəngin özündə də bəlli fərqliliklər var. Yəni biri var ateist SSRİ-nin müstəmləkəsi olan Sovet Azərbaycanındakı bir azərbaycanlı ziyalının materialist mövqeyi, biri də var yarımateist İran Pəhləvilərində, ya da İran İslam rejimində bir Türk ziyalisının materializmə yanaşması. Biz, eyni məsələni millətçiliyə, demokratizmə, sosial-demokratizmə və digər cərəyanlara münasibətdə də göstərə bilərik. Şübhəsiz, burada həmin ideyalara münasibətdə quzeyli-güneyli Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin bir qədər fərqli yanaşması, eyni çatı altında yaşamamaq bir yana qalsın, tamamilə fərqli mədəniyyətlərə, fəlsəfi cərəyanlara (Sovet-Rus mədəniyyətinə, İran-Fars mədəniyyətinə və s.) məcburi sürüklənməsi də mühüm rol oynamışdır.

Bu baxımdan XX əsr Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və

ictimai fikrinə Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm və s.), İran mədəniyyəti, irançılıq (zərdüştlük, farsçılıq) və İslam fəlsəfəsi (İslam dini, şiəçilik) xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Deməli, XX əsrdə Azərbaycan Türk aydınlarının irsində əsas məsələ Türk dünyagörüşü, Türk mədəniyyəti ilə qərbçilik, irançılıq və islamlığa (o cümlədən şiəliyə) münasibətdə Milli fəlsəfəni nə dərəcədə ifadə etmələri olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri son əsrlərə, xüsusilə də XX əsrə qədər daha çox Türk dünyagörüşü, Türk fəlsəfəsi ilə İslam fəlsəfəsi, islamçılıq, İran fəlsəfəsi, irançılıq arasında uzlaşmalara çalışıb, bu yolda müxtəlif dini-fəlsəfi, siyasi fəlsəfi cərəyanlar orta qoyduqları halda, son yüzillikdə Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm, pozitivizm, pragmatizm və s.) də əsas fəlsəfi və ictimai-siyasi problemə çevrilmişdi.

İlk növbədə, kitabın bu cildində Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsinin (sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm və s.) yerini və rolunu tədqiq etməyə çalışmışıq. Məlum olduğu kimi, Qərb mədəniyyəti Azərbaycanın quzeyindəki mütəfəkkirlərimiz kimi, Azərbaycanın güneyindəki aydınlarımızın şüurlarına, onların yaradıcılıqlarına xeyli dərəcə də təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, Avropada meydana çıxaraq dünyaya yayılan sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm, pozitivizm, pragmatizm kimi siyasi-ideoloji, fəlsəfi cərəyanlar XX əsrin əvvəllərində Qacarlar Türk dövlətində, o cümlədən Azərbaycanın güneyində də geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın güneyində Qərb cərəyanları arasında ən populyarı sosial-demokratizm olmuş, bu təlim uzun müddət Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən xeyli qisminin dünyagörüşündə əsas yer tutmuşdur. Qərb mədəniyyətinə, o cümlədən sosial-demokratizm cərəyanına meyil göstərən aydınlarımız (Ş.M.Xiyabani, T. Rəfət, T.Ərani, S.C.Pişəvəri, M.Biriya, Ə.Oxtay və b.) bəzən onları həddən artıq ideallaşırsalar da, əsasən türklük, müəyyən qədər də islamlıq düşüncələrindən tamamilə uzaqlaş-

mayıblar. Ancaq bütövlükdə sosial-demokratizm cərəyanında milli-dini dəyərlər arxa plana keçirilib, sinfi məsələ ön plana çıxarıldığı üçün bütün bunlar Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Sosial-demokratizmlə müqayisədə, Rusiyada bir qədər fərqli formada ortaya çıxan marksizm-leninizmin milli-dini ideyalara daha radikal yanaşması da burada mühüm rol oynamışdır. Çünki Azərbaycanın quzeyində olduğu qədər olmasa da, Azərbaycanın güneyində də uzun müddət Sovet Rusiyasının müdafiə etdiyi marksizm-leninizm təlimi aparıcı mövqe tutmuşdur.

Doğrudur, bir çox amillərə görə, Sovet Rusiyası Azərbaycanın güneyində marksizm-leninizm ideyalarını təbliğ edərkən çox dərinə gedə bilməmişdir. Hər halda Azərbaycanın quzeyini işğal etdikdən sonra burada sözdə fəhlə-kəndli sinfi yaradan Sovet Rusiyası bunu, Azərbaycanın güneyində tətbiq edə bilmədiyi üçün bir qədər fərqli addımlar atmağa məcbur olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanın güneyində Qərb mədəniyyəti, o cümlədən sosial-demokratizm cərəyanı çərçivəsində türklüyə və islamlığa münasibət Azərbaycanın quzeyindəki proseslərdən bir qədər fərqlənmişdir. Bundan da irəli gələrək, Azərbaycanın güneyindəki Qərb mədəniyyətinə meyilli, sosial-demokratizm cərəyanına bağlı mütəfəkkirlərin türklüyə və islamlığa baxışında Sovet Rusiyasının ideologiyasından da heç də az olmayaraq, İran Pəhləvilər rejiminin və onların himayədarlarının ərənçılığı, irançılığı da mühüm rol oynamışdır.

Demək istədiyimiz odur ki, sosial-demokratizm cərəyanına bağlı olan, ancaq sonralar daha çox demokratlar kimi tanınan Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri bir tərəfdən Sovet Rusiyasının marksizm-leninizm təliminin, digər tərəfdən “İran” ərənçılığının təzyiqləri altında öz baxışlarını ortaya qoymağa çalışmışlar. Şübhəsiz, onlar bu iki yad qüvvənin və onlara aid ideyaların arasında mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldıqları üçün, istər-istəməz dünyagörüşlərində ziddiyyətlər özünü büruzə vermişdir. Belə ki, onlar sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm ideyaları əsasında Azərbaycan xalqının, ümumilikdə “İran” xalqlarının haqq və azadlıqları uğrunda mübarizə apardıklarını iddia etdikləri üçün,

islamlığa və türklüyə münasibətdə də bunu nəzərə alıb daha çox azərbaycançılıq üzərində dayanırdılar.

Milli demokratların azərbaycançılıq ideyasında türklük demək olar ki, arxa plana keçirildiyi halda, islamçılıq isə sosial-demokratizmlə uzlaşdırılmağa çalışılmışdır. Hər halda milli demokratlar Sovet Rusiyasının marksizm-leninizm təliminin təsiri altında türklük məsələsini çox da qabarda bilmir, əsasən Azərbaycan milləti, azərbaycanlı kimliyini önə çəkirdilər. İslamlığa gəlcə, milli demokratlar bu məsələyə daha çox loyalla yanaşır, əsas diqqəti Azərbaycan xalqının milli haqq və hüquqlarına yönəldirdilər. Sovet Rusiyasının təzyiqləri altında belə bir mövqe tutan milli demokratlar üstəlik, rəsmi olaraq 1935-ci ildən sonra “İran” adlanan dövlətin bütövlüyündən də əsasən kənara çıxmayaaraq, daha çox şovinist əryançılığa qarşı olub ölkənin demokratikləşdirilməsi və federallaşdırılması tələblərini irəli sürürdülər.

Bu baxımdan biz, kitabın bu cildində apardığımız araşdırmada milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyaları daha dərindən, ən kiçik incəliklərinə qədər aşkara çıxarmağa çalışmışıq.

Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində milli fəlsəfinin, eyni zamanda milli fəlsəfəmizə fars mədəniyyəti, irançılığın (zərdüştlük, farsçılıq) təsrini də tədqiq etmişik.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi milli fəlsəfi və ictimai fikir XX əsrə qədər olduğu kimi, XX əsrdə də daha çox irançılıq və islamçılıqla münasibətləri əhatəsində özünü ifadə etmişdir. Əslində milli fəlsəfi və ictimai fikrin XIX əsrdən geniş yayılan Qərb mədəniyyətinə, Qərb fəlsəfəsinə münasibəti ilə, irançılığa və islamçılığa münasibətini eyniləşdirmək olmaz. Çünki əgər milli fəlsəfi və ictimai fikrimiz təxminən, ancaq son iki əsrdə Qərb mədəniyyətilə mücadilə içində olduğu halda, irançılıq və islamlığa münasibətdə bunun tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır.

Üstəlik, milli fəlsəfi təfəkkürümüzün irançılıqla-əryançılıqla qarşılıqlı münasibətlərinin təşəkkülü, islamçılıqdan həm qədimdir, həm də çox ziddiyyətlidir. Biz, bu barədə kitabın ilk cildlərində xeyli məlumat verərək Turan-Türk fəlsəfəsi ilə İran-Fars fəlsəfəsi

arasındakı eynilikləri və ziddiyyətləri təhlil etmişik. Konkret XX əsr Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində irançılığın, aryançılığın yerinə gəlincə, burada da onun xeyli dərəcədə təsirinin olması inkar edilməzdir. Biz, bunu əslində milli demokratların dünyagörüşündə də müəyyən qədər müşahidə edirik. Sadəcə, milli demokratlar irançılıq, aryançılıq məsələsini daha çox sosial-demokratizm əqidəsi çərçivəsində dəyərləndirib, bu zaman türklük məsələsinə ehtiyatla yanaşdıqları halda, milli maarifçilər onlara nisbətdə bir qədər fərqli yol izləmişlər.

Ümumiyyətlə, milli maarifçilər, yəni sosial-demokratizmdən xeyli dərəcədə uzaq olan, ya da ona az bağlı olan mütəfəkkirlərin həm Türk dünyagörüşünə, Türk mədəniyyətinə, həm də buna paralel olaraq İran mədəniyyətinə, İran fəlsəfəsinə münasibəti bir qədər fərqli olmuşdur. Milli maarifçilər ilk növbədə, Türk fəlsəfi dünyagörüşünə, Türk mədəniyyətinə əsaslanmağa çalışmış, bu zaman ona xeyli dərəcədə yad gördükləri İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsini milli mədəniyyətdən, milli fəlsəfədən mümkün olduqca uzaq tutmağa çalışmışlar. Əlbəttə, bu məsələdə milli maarifçilərimizin heç də hamısı uğurlu bir yol izləyə bilməmişlər. Belə ki, milli maarifçilərimizdən bəziləri Qərbdən gələn ideoloji görüşlərin təsiri altında, ya da məcburiyyətdən zaman zaman İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsini də təqdir etmişlər.

İlk baxışda həm Türk fəlsəfəsini, Türk mədəniyyətini, buna paralel olaraq da İran mədəniyyətini müdafiə etmək, yaxud da onun təbliğatçısı olmaq çox da anlaşılan görünməsə də, ancaq dövrün şərtləri və tələbləri altında bu kimi hallarla qarşılaşmağımız qeyri-adi hesab oluna bilməz. Üstəlik, bəzi Azərbaycan Türk kökənli ziyalılar da olmuşdur ki, Türk mədəniyyətini, Türk fəlsəfəsini ümumilikdə, Türklüyü inkar etmək yolunu tutmuş, bunun əvəzində İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsini qəbul edərək aryançılığın, farsçılığın təbliğatçıları olmuşlar.

Bütün bunların haradan qaynaqlanması, üstəlik bu cür ziddiyyətli vəziyyətin davam etməsinin səbəblərini, kitabımızın bu bölümündə mümkün olduğu qədər təhlil etməyə çalışmışıq.

Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində milli fəlsəfinin, eyni zamanda milli fəlsəfəmizə İslam mədəniyyəti, islamlığın, o cümlədən şəriyyənin təsirini də tədqiqata cəlb etmişik.

Bizcə, milli fəlsəfəmizin ümumilikdə, əsas nüvədən kənara çıxmadan yeni bir mahiyyət daşımada İslam dininin, İslam fəlsəfəsinin, İslamlığın mühüm rol oynaması inkar olunmaz bir gerçəklikdir. Bu barədə kitabımızın ilk iki cildində geniş təhlil etdiyimiz üçün, burada yalnız onu deyərək ki, islamlığın XX əsrdə Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinə təsiri Quzey Azərbaycandan xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Şübhəsiz, bunun səbəbləri arasında fərqli ictimai-siyasi quruluşlar və ideolojilər altında yaşamağımız mühüm yer tutmaqdadır.

Ümumilikdə, bəhs etdiyimiz dövrdə Güney Azərbaycanda milli fəlsəfi və ictimai fikrimizin inkişafında islamlığın yerini və rolunu bir neçə mərhələdə dəyərləndirərək bilərik: 1) Qacarlar Türk dövlətinin tənəzzülü dövründə islamlıq, 2) İran Pəhləvilər rejimi dövründə islamlıq, 3) İran İslam rejimi dövründə islamlıq.

Qacarlar dövlətinin tənəzzülü dövründə İslamlıq, İslam fəlsəfəsinə münasibətdə Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri daha çox islahatçılığa meyilli olmuşlar. Xüsusilə də, milli demokratlar, milli maarifçilər İslamlıq məsələsində əsasən loyal və islahatçı mövqe tutublar. Doğrudur, milli demokratlar arasında islamlığa münasibətdə radikal mövqedən çıxış edənlər də olmuşdur. Ancaq həmin dövrdə sırf İslam fəlsəfəsindən çıxış edən Azərbaycan Türk din alimlərimizin mövqeyində kəskin dəyişikliklər olmamışdır. Sadəcə, onların xeyli qismi dövrün yeniləşməsi prosesləri çərçivəsində ehkamçı-sxolastik düşüncədən uzaqlaşmış, hətta milli ruhlu din alimlərimiz də meydana çıxmağa başlamışdır.

Ancaq İran Pəhləvilər dövründə başlatılan anti-islam düşüncə tərzini istər milli demokratlarla milli maarifçilər, istərsə də din alimlərimiz arasında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu da ondan ibarət idi ki, islamlığa aşırı dərəcədə mənfi münasibətin olması yalnız ona əsaslanan din alimlərini deyil, eyni zamanda milli maarifçilik və sosial-demokratiyadan çıxış edən ziyalıları da

rahatsız etmişdir. Milli demokratlardan da çox milli maarifçilər din alimləri qədər olmasa da, islamlığa münasibətdə daha çox həssas olmuşlar. Ancaq zamanla milli demokratlar arasında da islamlığa münasibətdə düşüncələrini dəyişənlər olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, İran Pəhləvilər rejiminə qarşı mübarizədə bir çox milli maarifçilərlə yanaşı, milli demokratlar arasında da bəzi mütəfəkkirlər “İslam hərəkatı”na dəstək vermiş, “İslam inqilabı”na (1979) böyük ümidlər bəsləmişdir.

Şübhəsiz, İran Pəhləvilər rejiminin son dövründə baş qaldıran “İslam hərəkatı”nda və onun nəticəsi olan “İslam inqilabı” dövründə bu proseslərdə başlıca yer tutanlar arasında Güney Azərbaycan və Azərbaycan xaricindəki Türk kökənli üləmalar, din alimləri mühüm rol oynamışlar. Biz şübhə etmirik ki, İran Pəhləvilər rejimi dövründə “İslam hərəkatı”nın öncülləri arasında olan, “İslam inqilabı”ndan sonra da ön planda olan azərbaycanlı din alimlərinin mücadiləsində İslam fəlsəfəsinə səmimi inanmaları, inancları mühüm yer tutmuşdur. Bu da, artıq əsrlərdən bəri İslamla Türklüyün çulğalaşması ilə yanaşı, Azərbaycan türklərinin, bütövlükdə türklərin obyektiv, ədalətli mahiyyətindən irəli gəlməkdədir.

Bizcə, digər Türk xalqları və onların aydınları kimi, Azərbaycan türkləri və onun ziyalıları üçün də hər bir zaman təmənnə, mənfəət güdmədən İslamlığın dərkə və onun inkişafı ön planda olmuşdur. İnsanlıq fəlsəfəsini hər daim öz içində, ruhunda daşıyan Azərbaycan türkləri İslamlıq fəlsəfəsində də bunu görmüş və ona tapınmaqda bir əngəl görməmişlər. Ancaq zaman zaman saf duyğularının, ədalətlik prinsipinin müdafiəçisi kimi tamamilə onun əsrinə çevrilən Azərbaycan türkləri digər yad qüvvələrin oyununa gətirilmişdir. Bizcə, XX əsrdə Azərbaycanın güneyində, bütövlükdə indi İran adlanan ölkədə İslamlıq fəlsəfəsindən çıxış edən Türk mütəfəkkirlərinin, din alimlərinin əsas problemi digərlərinin də onlar kimi İslam dininə səmimi yanaşdıqlarına inanmaları olmuşdur və bu gün də çox şey dəyişməmişdir.

Hər halda Türk kökənli din alimlərinin bütövlükdə İslam

dininə, yaxud da şiəçilik məzhəbinə olan duyğularının, düşüncələrinin, istər-istəməz digər xalqlardan, onların din alimlərinin düşüncələrindən bir çox məsələlərdə fərqləndiyini görürük. Bütün bu fərqliliyin haradan, nədən qaynaqlandığını görmək, bilmək üçün əslində sadə türklərin, yəni din alimləri qədər biliklərə sahib olmayanların duruşundan, sözündən, bir sözlə saf niyyətlərindən anlamaq mümkündür. Az öncə də qeyd etdiyimiz kimi, dünyada var olduğu andan bəri içində hər zaman İnsanlıq fəlsəfəsini daşımış, əslində həmin İnsanlıq fəlsəfəsinin sinonimi olan Türk dünya-görüşünün daşıyıcısı olanların İslamlığa başqa cür yanaşması da mümkün deyildir.

Çox təəssüflər ki, türkün İnsanlıq və Tanrıçılıq fəlsəfəsindən dolayı İslamlığa, İslam dininə bəslədiyi ali münasibətdən sui-istifadə edənlər, onun saflığını istismar alətinə çevirənlər hər zaman olduğu kimi indi də vardır. Bu baxımdan İran Pəhləvilər rejimi dövründə İslamlığın əsil mahiyyətinə inamdan irəli gələrək, onun yenidən bərqərar olması ilə “İslam hərəkatı”na ümid bəsləyənlər, yenə də bizdən olmayıb, ancaq zahirən İslamlıq qılığı, şiəlik pərdəsi altında olanların oyununa gəldilər. Ona görə də “İslam inqilabı” ilə ölkədə ədalətin, insanlığın bərqərar olmasına ümidlə, nəinki din alimlərimiz, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi milli maarifçilərin, milli demokratların da xeyli bir qismi bu yolda mücadilə etmiş, şəhid ya da qazi olmuşlar. Ancaq vaxtilə sosial-demokratiya cərəyanının İnsanlıq, yəni ümumi bərabərlik, azadlıq fəlsəfəsinə ümid edərək bir çox milli-demokratik hərəkatlara öncüllük etmiş insanlarımız, onların öndə olanları rus, alman və başqa xalqların bu ideyadan sui-istifadə etmələrinin qurbanına çevrildiyi kimi, bu dəfə də aryançıların şiəçilik oyununun toruna düşməkdən qurtula bilmədilər.

Belə ki, İran Pəhləvilər rejimini devrib “İslam inqilabı”nın gerçəkləşməsində aparıcı rol oynayan Azərbaycan türkləri və onların mütəfəkkirləri, siyasətçiləri, din xadimləri “inqilab” gerçəkləşdikdən az sonra müxtəlif oyunlarla zərərsizləşdirilərək, yenidən irançılıq-aryançılıq ideologiyasına tabe etdirilməyə çalışıldı. Buna

boyun əyməyib əsil İslami və demokratik ideyaların gerçəkləşməsi üçün mübarizə aparılar da ya məhv edildilər, ya da məcburi şəkildə bu vəziyyətlə razılaşmalı oldular. Bu isə o demək idi ki, İran Pəhləvilər dövründə demokratikləşmə adı altında ərənçılığı, İran mədəniyyətini təbliğ edənlər, “İslam inqilabı”ndan sonra İslamlıq, ya da şiəçilik pərdəsi altında bunu etməyə davam etdilər. Əslində ədalətlik, insanlıq ruhunu özündə daşımayan ərənçilər üçün, İran Pəhləvilər dönəmindəki “demokratiya” təəssübkeşliyi kimi, İran İslam rejimindəki “şiəlik” sevgisi də saxtakarlıqdan başqa bir şey deyildi. Bütün bunlara baxmayaraq, “İslam inqilabı”ndan sonra İslam dininin əsil mahiyyətini və bərqərar olmasını müdafiə edənlər, onun ədalətlik ruhunun davam etdirmək istəyən Türklər məğlub, sözdə şiəçi, əməldə isə ərənçi olan Farslar isə qalib oldular.

Beləliklə, biz, kitabın üçüncü cildində Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixini yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə araşdırmağa çalışmışıq. Burada diqqət yetirdiyimiz əsas məsələlərdən biri, həm dövrün ictimai-siyasi, mədəni-fəlsəfi mənzərəsini hərtərəfli şəkildə işıqlandırmaq, eyni zamanda bütün bunların fonunda mütəfəkkirlərimizin irsini oxucularımıza çatdırmaqdır. Bu anlamda burada vacib məsələ odur ki, biz, burada XX əsrdə yaşamış, öz yaradıcılıqları ilə fəlsəfə və ictimai fikir tarixində iz buraxmış ziyalılarımızın dünyagörüşlərini tədqiq etməyə çalışmışıq. Onların hər biri əsasən, yalnız Azərbaycanın güneyində deyil, bütövlükdə Böyük Azərbaycanımızda və Türk dünyasında layiqli yer tutmuş ziyalılarımız, alimlərimizdir.

Bu baxımdan Bütöv Azərbaycanımızın güneyində yaşamış Türk mütəfəkkirlərinin irsinin yeni nəsə çatdırılmasını, onların bu irsindən hər bir Azərbaycan türkünün, azərbaycanlının faydalanmasını zəruri hesab edirik. Hər şeydən öncə, iki Azərbaycanın yalnız maddi-fiziki anlamda deyil, eyni zamanda mənəvi-ruhi anlamda bir olması və bu birgəliyin əbədi davam etməsi üçün də bu kimi tədqiqatların aparılması olduqca vacibdir.

Hazırda dünyada, regionda baş verən proseslər Azərbaycanın

ayrı-ayrılıqda deyil, bir bütün şəkildə elmi tədqiqatlara cəlb olunmasının zəruriliyini ortaya qoymaqladır. Burada ən önəmli olan odur ki, tarixi-coğrafi anlamda Azərbaycan hər daim siyasi, iqtisadi, dini, hüquqi və digər sahələrlə yanaşı, elmi-mədəni, əxlaqi-fəlsəfi problemlərin mərkəzində dayanmış, bu zamanda yuxarıda göstərdiklərimiz bir bütün, vahid şəkildə öz əksini tapmışdır. Ona görə də, çağdaş dövrdə aparılan elmi-mədəni, əxlaqi-fəlsəfi araşdırmalarda bu bütünlüyün, vahidliyin qorunub salanılması, inkişad etdirilməsi olduqca vacib, əhəmiyyətlidir. Hər halda yeni nəsil Azərbaycan gəncliyi bu günü və gələcəyi ilə bağlı yarımçıqlıq kompleksindən uzaq durmalı, təmsil olunduğu millətin bütün anlamlarda bütövlüyündən, vahidliyindən çıxış etməlidir.

Əlbəttə, bu günün özünü müəyyən siyasi, hüquqi gerçəklikləri var ki, bütün bunları görməzlikdən gəlmək mümkün deyildir. Belə ki, Azərbaycan adlanan tarixi-coğrafi məkanın hazırda ən azı iki fərqli anlamda öz əksini tapması hər kəsə bəllidir. Bu gün Azərbaycanın təxminən yalnız onda birində müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi mövcuddur. Bu heç də digər Azərbaycan bölgələrinin ümum Azərbaycandan siyasi, hüquqi baxımdan təzadlı ola bilsə də, ancaq elmi-mədəni, əxlaqi-fəlsəfi irs anlamında uzaq tutulmasına qətiyyətlə əsas verə bilməz. Bütün hallarda Bütöv Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan azərbaycanlıları, Azərbaycan türklərini birləşdirən tarixi-coğrafi gerçəkliklə, dövlətçilik ənənləri ilə yanaşı, ortaq milli-mənəvi dəyərlər də mövcuddur. Bizlər, məhz bütün azərbaycanlıların, Azərbaycan türklərinin ortaq milli-mənəvi dəyərlərinə əsaslanaraq bu kimi ktblar ərsəyə gətiririk. Başqa sözlə, bugünkü gerçəklikdə təxminən 60 milyonluq azərbaycanlıların altıda biri müstəqil dövlət şəklində yaşasalar da, ancaq yerdə qalan altıda beşin heç də tamamilə fərqli mədəniyyətə, adət-ənənələrə malik bir xalq olması anlamına gələ bilməz. Deməli, biz azərbaycanlılar, Azərbaycan türkləri 60 milyonluq əhali kimi, aşağı-yuxarı tarixi-coğrafi, demoqrafik, milli mənəvi dəyərlər baxımından bir “bezin qırağı”yıq!!!

I FƏSİL

XX əsrdə Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit (icmal)

1.1. XX əsrin əvvəllərində (1901-1925) Qacarlar dövlətində – Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit

Hazırda Bütöv Azərbaycanın önəmli hissəsi olan Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixini (XIX-XX əsrlər) öyrənmək öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Çünki bu günə qədər tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi əsasən, elmi tədqiqatlara cəlb olunmamışdır. Ən yaxşı halda Azərbaycanın güneyindəki mütəfəkkirlərin ədəbi-bədii görüşləri tədqiq olunmuş, çox az hallarda onların fəlsəfi dünya-görüşlərinə müraciət edilmişdir.

Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) ilə bağlı araşdırdığımız dövrü şərti olaraq üç mərhələyə bölmüşük: 1) Qacarlar dövlətinin tənəzzülü irançılığın təşəkkülü dövrü (1901-1925); 2) İran Pəhləvilər qarşı Milli muxtariyyət dövrü (1925-1979); 3) İran İslam Respublikasına qarşı Milli İstiqlal hərəkatı dövrü (1979-2024). Tədqiq etdiyimiz dövrdə əsasən Güney Azərbaycanın da daxil olduğu Qacarlar dövlətindən sonra farspərəst, ariyanpərəst İran Pəhləvilər və İran İslam rejimləri mövcud olmuşdur. Qacarlar dövlətinin de-yure varlığına son verilməsindən sonra (1925) İngiltərənin havadarlığı ilə qeyri-qanuni şəkildə hakimiyyətə gətirilən İran Pəhləvilər dövründə Azərbaycan xalqının mütəfəkkirlərinin milli, dini və dünyəvi məsələlərə münasibətində xeyli dərəcədə dəyişikliklər oldu. Buna səbəb İran Pəhləvilərinin Azərbaycan türklərinə, onun dilinə, tarixinə, mədəniyyətinə, bütövlükdə onun varlığına qarşı radikalasına düşmən kəsilməsi oldu. Bir sözlə, İran Pəhləvilər və İran İslam rejimlərinin Azərbaycan türklərinə qarşı sərt assimilyasiya siyasət

yürütməsi Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə özünümüdəfiə duyğusu ilə yanaşı, milli, dini və bəşəri məsələlərdə yeni baxışların ortaya çıxmasına rəvac verdi.

Şübhəsiz, bu dövrdə yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin mədəni-fəlsəfi irsində də ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi görüşləri ön planda olmuşdur. Belə ki, bu dövrün mütəfəkkirləri sosial-demokratizm, liberalizm, pragmatizm, imamilik, şiəlik, babilik və digər fəlsəfi, dini-fəlsəfi cərəyanlarla bağlı düşüncələrini axtarmış, yeni mülahizələr irəli sürməyə çalışmışlar. Məsələn, tədqiq etdiyimiz dövrdə yaşamış Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Məhəmmədkazım Şəriətmədari, Məhəmmədağlı Cəfəri və başqaları daha çox islamlıq, şiəlik üzrə dini-fəlsəfi əsərlər yazdıqları halda, Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri, Səhənd, Şəhriyar, H.Nitqi, H.Sahir, M.Zehtabi və başqaları isə ictimai-siyasi, sosial-tarixi məzmunlu məsələlərə daha çox üstünlük vermişlər.

Əlbəttə, dövrün özünün həddən artıq mürəkkəbliliyi, xüsusilə də Birinci və İkinci Dünya müharibələri ərəfəsində və müharibə dövrlərində baş verən hadisələr Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərinə də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, ərənç İrən Pəhləvilərlə İrən İslam rejimlərinin türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı yürütdüyü assimilyasiya siyasəti də öz dərin izini buraxmışdır. Məhz belə bir dövrdə Azərbaycan türklərinin və onun mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərində baş verən dəyişikliklər və yenilikçi düşüncələr təsadüfi olmamışdır. Əslində Azərbaycan türkləri bir tərəfdən dünyada baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin təsirinə məruz qaldıqları halda, digər tərəfdən İrən Pəhləvilər və İrən İslam rejimlərinin farslaşdırma ideologiyasına qarşı da mübarizə aparmağa məcbur olmuşlar. Əlbəttə, bütün hallarda Azərbaycan türklərinin böyük çoxluğu türkçülük, Türk fəlsəfəsi, Türk dünyagörüşünə əsaslanmışlar. Bu baxımdan XX əsr – XXI əsrin əvvəllərində Qacarlar, İrən Pəhləvilər, İrən İslam hakimiyyətlərində və xüsusən də, Güney Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələrə nəzər salmağa ehtiyac vardır.

XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətinə son zərbəni vurmaq üçün ərşançı farsdilli zümərə havadarları ingilislərin təlimatı əsasında hərəkətə keçməyə başladılar. Əslində bu təlimata görə, Qacarların devrilməsi üçün öncə inqilabi şərait yaranmalı idi, daha sonra isə bu inqilabi şəraitin gedişi əsasında siyasi taktiki gedişlərlə ərşançı farsdilli zümənin hakimiyyətə gətirilməsi həyata keçirilməli idi. Şübhəsiz, ingilis ideoloqlar da yaxşı anlayırdılar ki, dünyanın əksər imperiya dövlətlərində olduğu kimi, Qacarlar dövlətində də gec-tez inqilab baş verəcək və bu prosesi türklərin əleyhinə, farsların isə lehinə çevirmək lazımdır. Bu anlamda o zaman olduğu kimi, indi də iddia etmək ki, Qacarlardakı inqilab hərəkət ingilislərin əsəridir, tamamilə yanlışdır. Hələ, həmin dövrdə bu mülahizəyə qarşı çıxan böyük Türk aydını Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, bir fərdin həddi-bülüğa yetişməsi ətrafında olan insanlardan kimsənin əsəri-təşviqi olmayacağı kimi, Qacarlar dövlətindəki vətəndaşların da hürriyyət davası edərək inqilab etmələri ingilis əsəri ola bilməz: “İngilislərin aləmi-siyasətdə ən böyük hünərləri hadisələr törətmək olmayıb bəlkə binəfsə hüsulə gələn hadisələrdən istifadə etmələridir”.³³

Əli bəy Hüseynzadənin bu fikirlərinə qatılmaqla yanaşı hesab edirik ki, ingilis ideoloqlarının əsas məqsədi Qacarlarda inqilab baş verəcəyi təqdirdə ədalətlik, bərabərlik, insanlıq kimi ideyalara sarılaraq hərəkətin aparıcı qüvvəsini təşkil edəcək yenilikçi-mütərəqqi ruhlu türkləri öz soyundan olan Qacarlarla düşmən halına gətirmək, bunun fonunda isə ərşançı farsları ön plana çıxarmaq olmuşdur. Başqa sözlə, Qacarlarda gözlənilən inqilabda hökumət və inqilabçılar qismində (Qacarlar və Türk inqilabçılar) daha çox qurban verən Türklər, qazanan isə ərşançı farsdilli zümərə olmalı idi. Belə olduğu təqdirdə də, Türk Qacarlar dövləti devrilərək onun yerinə ərşançı farsdilli Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsi çox da çətin olmayacaqdı. Bu anlamda hələ, inqilaba qədər ərşançı farsdilli zümərə içində mövcud olan “ingilis barmağının” Qacarlar dövlətindəki inqilabın gedişində daha da

³³ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1996, s.60.

fəallaşması, eyni zamanda 100 il əvvəl olduğu kimi bu fəallaşmanın sözdə rus-ingilis rəqabəti (rusların Hindistana gedən yoluna sipər çəkmək) olaraq qələmə verilməsi başa düşüləndir.³⁴ Əslində inqilabı gerçəkləşdirən Qacarlardan çar Rusiyasına ticarət və fəhləlik üçün gedən Güney Azərbaycan türkləri idi ki, Çarlıqda yaşadıkları müddətdə hürriyyət düşüncəsinə qapılmış, eyni zamanda buradakı soydaşlarının, özəlliklə də Quzey Azərbaycan türklərinin də bunda böyük rolu olmuşdur. Ə.Hüseynzadə yazır: “Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən İrandakı hürriyyət hərəkatının səbəbini ingilis hökuməti barmağının ucunda degil, Rusiya camaatının qəlbindən fəvran edən hürriyyət atəşinin İrana düşmüş şərərələrində aramalıdır”.³⁵

Əhməd bəy Ağaoğlu da “İran və inqilabı” əsərində Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın maddi və mənəvi səbəblərini dəyərləndirərkən bu məsələdə Qafqaz və Azərbaycan amilini də qeyd etmişdir: “İnqilabın maddi səbəbləri arasında ən çox diqqətə layiq olanlar bunlardır: 1) idarəçilikdə uyğunsuzluq, 2) sui-istifadə; 3) cəbr və zülm; 4) fəqirlik, ehtiyac; 5) əcnəbi hücumları. Mənəvi səbəblərə gəlincə, onları da belə müəyyənləşdirmək mümkündür; 1) iranlıların xaricə münasibətlərinin artması və bu sayədə müəyyən qədər avropalılışmaları; fikirlərə olan təsirlər; Rusiyada və xüsusən İranın yaxınlığındakı Qafqaz və Azərbaycandakı oyanma hərəkatları”.³⁶ Ağaoğlu mənəvi amilə aid axırıncı məsələylə bağlı onu da yazırdı ki, vaxtilə çar Rusiyasına mühacir edən “iranlılar” (əksəri də Türk olmaqla) Qacarlar dövlətində baş verən inqilabda mühüm rol oynamışlar.³⁷

Ümumilikdə, hesab edirik ki, Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın gedişində ingilislərin ya da rusların rolunun şişirdilməsi doğru olmadığı kimi, onların aryançı farsdilli qüvvələri etdiyi

³⁴ Şevket Fəhreddin. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müessesat-ı medeniyye, adatt-ı miliyye). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017, s.93-105

³⁵ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərənəşr, 1996, s.63

³⁶ Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azərənəşr, 2009, s.88

³⁷ Yənə orada, s.108

yardımlar da tamamilə gözardı edilməməlidir. Başqa sözlə, hər iki xalq və onların dövlətləri Qacarlar dövlətinə və onun əsas sütunu olan türklərə münasibətdə mənfi rol oynamışlar. Özəlliklə, ingilislərlə rusların Nəsrəddin şahın qətlindən (1896) sonra taxta oturan Müzəffərəddin şah Qacarin (1896-1907) hakimiyyəti dönmündə Qacarlar üzərində oynadığı qorxunc siyasət unudulmamalıdır. Əslində 1896-cı ildə “yenilikçi” Mirzə Rza Kirmani tərəfindən Nəsrəddin şahın qətlə yetirilməsi yalnız ingilislərlə rusları deyil, eyni zamanda ölkədəki bütün daxili və xarici qüvvələrin hərəkətə keçməsinə səbəb oldu. Hər halda bütün yerli və xarici qüvvələr üçün 50 ilə yaxın hakimiyyət sürmüş Nəsrəddin şahla müqayisədə Müzəffərəddin şahla dil tapmaq daha asan olmalı idi.³⁸

Müzəffərəddin şah dövründə Qacarlar dövlətində idarəetmə məsələsinə gəlinə, əvvəllər olduğu kimi demək olar ki, federalizm və muxtariyyət prinsiplərinə əməl olunurdu. Belə ki, ölkədə idarəetmə 4 böyük əyalət (Azərbaycan, Xorasan, Kirman, Fars) və bir sıra müstəqil qurumlar, yerli hökumətlər (Astarabad, Gilan, Mazandaran, Tehran, Zəncan, Həmədan, Qəzvin, İsfahan, Lorustan, Xuzistan və b.) şəklində həyata keçirilirdi. Həmin əyalət və yerli hökumətlər Tehrandan göndərilən hakim təyin olunsa da, ölkədə vahid idarəetmə üsulu ilə bağlı qanun olmadığı üçün, hər biri öz qabiliyyətlərinə, milli adət-ənənələrə uyğun olaraq idarə olunurdu. Demək olar ki, əyalətlər və yerli hökumətlər müstəqil olub, yalnız ümummilli əhəmiyyətli məsələlərdə Tehran hökumətinə bağlı idilər.³⁹

Tarixçi alim Eynulla Mədətli doğru yazır ki, həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin idarə olunmasında ənənəvi olaraq əsas rolu Azərbaycan türkləri oynayırdılar: “İrənin idarə edilməsində azərbaycanlıların ənənəvi üstün rol oynaması, hakimiyyətdə olan sülalələrin, əsasən, Azərbaycan türklərindən olması, İran ordusunda, xüsusən zabitlər arasında onların aparıcı mövqelərdə olması,

³⁸ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.87-88

³⁹ Şevket Fəhreddin. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müəssəsət-ı medeniyyə, adatt-ı miliyyə). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017, s.93-105

azərbaycanlı və ilk növbədə, Azərbaycandan olan Qacar ziyahılarının ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayaraq Azərbaycanda və bütün İranda əhəmiyyətli təbəqə təşkil etmələri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ölkədə milli münasibətlərin vəziyyətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi”.⁴⁰

Qacarlar dövlətində xeyli dərəcədə federativ bir idarə üsulu olduğu halda, ölkənin anarxiyaya sürüklənməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Xüsusilə də, Müzəffərəddin şah dövründə Qacarların anarxiyaya doğru sürüklənməsində başlıca rolu ingilislər, müəyyən qədər də ruslar oynadılar. İngilislərlə ruslar Qacarları özlərindən asılı vəziyyətə salmaq, daha sonra da süqutuna səbəb olmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar.⁴¹ İlk növbədə, iqtisadi sahədə Qacarlar dövləti Rusiya ilə İngiltərənin tamamilə “borc bataqlığı” asılılığına düşürüldü. Bu borcəlmaları ölkənin müstəqilliyini qorxu altına alan, mənliliyini əksildən, namusunu pozan hal kimi dəyərləndirən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşqanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Dövləti bu ağır, mənlilikqıran ortamlarda alınan borca tutdurub ağır maliyyə durumuna salan Müzəffərəddin şah para bulmaq siyasəti baxımından ortamı ağırlaşdıran bir çox üstünlüklər də vermiş, bu yöndə atası Nəsrəddin şahı da keçmişdir”.⁴² Bütün bunlar yetməzmiş kimi, üstəlik Qacarlar hərbi gücünü də bir vaxtlar Quzey Azərbaycan uğrunda savaşıda uduzduğu rusların ixtiyarına buraxmışdır. Sözü açığı, Qacarlar hökmdarlarının ingilislərdən sonra real düşmənləri olan ruslar qarşısında bu qədər acizləşmələri çox dəhşətli bir durum idi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Özü Nəsrəddin şah çağında qoyulmuş rus subayları başçılığında yaradılmış İran kazak alayına da Müzəffərəddin şahın ağılığı dönəmində özəl üstünlüklər verilmişdi”.⁴³

⁴⁰ Mədətli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017, s.27-28

⁴¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərənəşr, 1992, s.322

⁴² Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.90

⁴³ Yənə orada, s.90

Beləliklə, Qacarlar dövlətində yeniləşmənin qaçılmaz olması gündəmə gəlmişdi. Sadəcə, bu yeniləşmənin hansı şəkildə baş verməsi, daha önəmlisi hansı qüvvənin gerçəkləşdirməsi məsələsi var idi. Bir çoxlarından fərqli olaraq hesab edirik ki, o zaman Qacarlar dövlətində islahatçılıq istəyilə meydana çıxanlar arasında Türk yenilikçilərin olması təbii idi. Türk yenilikçilərin burada əsas məqsədi heç də Qacarların zəiflədilməsi ya da devrilməsi deyil, tam əksinə şüəlik, irançılıq qılığına girmiş şovinist farsları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq, bu dövlətin ilk başlarda olduğı kimi ədalətli şəkildə idarə olunmasına nail olmaq idi. Ancaq ingilislər Azərbaycan türklərin qarşı aryançılıq, irançılıq ideolojisi adı altında fars amilindən məharətlə istifadə etdilər.⁴⁴ Başqa sözlə, hakimiyyəti, ordunu türklərin əlindən almaq üçün, aryançılığı, irançılığı ortaya atıb Türk-Fars münasibətlərini kəskinləşdirdilər.⁴⁵

Qacarlarda Məşrutənin elanı, ilk Məclis dövrü və Güney Azərbaycan. Qacarlar dövlətinin yeniləşməsi Türk hakimiyyətinin davamlılığı üçün vacib amil idi. Çünki Qacarlar özündə güc tapıb yeniləşməyəcəyi təqdirdə, onların devrilərək yerində ayançı farsların hakimiyyətin qurulması planı çoxdan hazırlanmışdı. Bu anlamda 1906-1909-cu illərdə Qacarlarda baş verən inqilabın iki xətdən biri üzərində inkişafı qaçılmaz idi. Birinci xəttə görə, Qacarlar ölkədə baş verən yeniləşmə hərəkətini lehinə çevirərək yenidən Azərbaycan Türk mərkəzli siyasət yürütməli, eyni zamanda dini məzhəbçilikdən uzaq dünyəvi hakimiyyətə söykənməli bununla da ağılıqlarına davam etməli idi. İkinci xəttə görə, ölkədə baş verən yeniləşmə hərəkəti Qacarların əleyhinə çevrilməli, onun yerinə “liberal-demokrat” qılıqlı irançılar-aryançılar hakimiyyətə gətirilməli idi.

Bizcə, ilk dövrlərdə nisbətən birinci xəttin tərəfdarları uğur qazanmağı balamışdılar. Belə ki, Müzəffərəddin şah Qacar Türk

⁴⁴ Yenisey Gülara. İranda etnopolitik hərəketlər (1922-2004), İstanbul, Ötügen, 2008, s.108-110.

⁴⁵ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.25-26

düşmənlərinin gözləmədiyi halda, heç bir dirəniş göstərmədən Qacarlar Məclisinin açılması (1906, oktyabr), daha sonra Konstitusiyalı dövlətin elan olunması (1906, 30 dekabr) barədə fərmanlar vermişdir.⁴⁶ Bu isə, özəlliklə Qacarların da qanını daşdığı hakim Türk ulusu tərəfindən böyük sevinclə qarşılanmışdır. Başqa sözlə, Müzəffərəddin şah bu addımıyla əsasən yenilikçilik tərəfdarı olan türklərin sevgisini qazanmışdır ki, Türk ulusuyla Qacarlar arasında qopmuş bağlar yenidən birləşməyə üz qoymuşdur. Bununla da, əryançı ırançılarla onların havadarlarının sayəsində uzun müddət “dərın bir uyqu içində hərəkətsiz duran”⁴⁷ Qacarlar dövlətində yenilikçi ruhlu bir oyanış baş vermişdir.

Müzəffərəddin şah Qacarı ۆlkədə məşrutıyyət elan etməsını böyük sevinclə qarşılayan Türkçölüyün, Turançılığın ideoloqu Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetində nəşr olunan “Hüriyyət və Vətəni-Firdovsi” (1906, sentyabr) məqaləsində şahın bu addımını Əmir Teymurun bütün hərbi qələbələrinə bərabər tutmuşdu: “Türk nəslindən olan yeni bir hökmdarın, Teymurun bütün zəfərlərinə bədalə böyük bir müzəffəriyyətə nail oluyor! Yaşa Müzəffərəddin, yaşa!”.⁴⁸ O, daha sonra “Füyuzat” jurnalında Müzəffərəddin şahın ölümü münasibətiylə qələmə aldığı “Müzəffərəddin” adlı məqaləsində onun hələ Təbrizdə vəlihəd olarkən islahatlara meyilli olmasından, daha sonra şah olduğı dövrdə bu islahatları davam etdirməsindən bəhs etmişdir: “Elm və maarifin qədrini bilən Müzəffərəddin şah Azərbaycanadakı canişinliyi zamanı bir çox icraati-nafiədən xali qalmadı. Qərbin əfkari-tərəqqi və mədəniyyətini İranda nəşr üçün Təbrizdə “Nasiri” namilə bir cəridə çıxmağa başladı. Avropa üsulunda mütəfənnin zabitlər yetişdirmək üçün yenə eyni şəhərdə “Müzəffəriyyə” namilə bir məktəbi-ali bina olunub, bunun üçün Avropadan Vaqner xan kimi xüsusi müəllimlər dəvət edildi. Bu sayədə ümuri-əskəriyyədə bir xeyli islahat və tənzimat vücuda gəldi. Mərhum hər yerdə Azərbaycan əhalisinin

⁴⁶ İvanov M.S. Oçerk istorii İrana. Moskva, 1952, s.198-203

⁴⁷ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1996, s.107

⁴⁸ Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1997, s.203

imdadına yetişməyə qeyrət ediyordu”.⁴⁹

Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, ölkənin şahı seçildikdən sonra da Müzəffərəddin şah islahatlarına davam etmiş, dövlətin idarə üsulunun yenilənməsi üçün fərmanlar vermişdir. İlk dövrlərdə bu fərmanları ciddi uğur qazanmasa da, çox keçmədən ölkədə kök salmış istibdad bürokratiyasının yenilməsində mühüm rol oynamışdı. O, yazırdı: “Tərəqqi və islahata ziddi və istibdad və fəsad tərəfdarı olan mənfur bürokratizmənin axır nəfəsi yaqlayıb, yavaş-yavaş təcəddüd və inqilab əmarələri zühura başladı”.⁵⁰

Ə.Hüseynzadəyə görə, Müzəffərəddin şahın ölkədə məşrutəni elan etməsində də bir tərəfdən Avropanın, Rusiyanın, Yaponiyanın inkişafı fonunda İslam aləminin, İslam mədəniyyətinin geriliyi, digər tərəfdən Qacarlarda mütləqiyyətin Osmanlıda olduğu kimi, dərinlən kök atmaması, xüsusilə də buranın üləma və alverçi sinfinin hökumətə qarşı etibarla istiqlallarını mühafizə edə bilmələri, əyalət və yerli hökumətlərin xeyli dərəcədə müstəqil olmaları mühüm rol oynamışdır. O, yazırdı: “Müzəffərəddin şah həzrətləri həm özünü, həm xanədanını, həm də millətini istibdadın, məiyyə və bürokratiya istibdadının əlindən xilas edib hökmdar ilə millət arasındakı həlli qismən rəf edə bildi”.⁵¹ Onun fikrincə, İttihada-İslama böyük bir cığır hazırlayanlardan olan Müzəffərəddin şah⁵² məşrutə elan etməklə də yalnız Qacarlar tarixinə deyil, ölkənin bütün tarixi üçün bir ilkə qol qoymuş oldu.

M.Ə.Rəsulzadə də 1912-ci ildə Türkiyədə qələmə aldığı “İran inqilabının tarixi” məqaləsində yazırdı ki, ölümünə az qalmış məşrutəçiliyi (anayasaçılığı) bildirmiş Müzəffərəddin şah ulusun içdən sevgisini qazanmışdı. Rəsulzadə yazırdı: “Şah anayasaçılığı bildirdikdən sonra demək olar Avropa ağaları kimi çox az deyiləcək düzəydə, bir kaç qulluqçuları ilə saya bir biçimdə Tehran küçələrini dolaşır, bazarlara çıxır, yaşayanların alqışlarını qazanır, xeyir-dua

⁴⁹ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərənəşr, 1996, s.113

⁵⁰ Yenə orada, s.113

⁵¹ Yenə orada, s.110

⁵² Yenə orada, s.105

görür, bundan olduqca duyğulanırdı. Oxumamışlar Müzəffərəddin şahı tarixin yetişdirdiyi təklərdən sayaraq incə qəlbli olduğunu düşünürdü. Yaşayanlar içində ona ürəkdən güvənənlər, bağlananlar olmuş, ulusal coşqunun bundan yüksəyi düşünülmürdü. Parlamentin önündə toplanan yaşayanlardan “Yaşasın Asiya imperatoru” deyə bağırانlar olmuşdu”.⁵³

Hesab edirik ki, dünya tarixçiləri, o cümlədən Türk (Azərbaycan) tarixçiləri Müzəffərəddin şahla bağlı mənfi cəhətlərlə yanaşı, müsbət tarixi məqamları da unutmamalıdır. Hər halda onun Türk məşrutəçilərin də təsiriylə ruhanilərin basqısından uzaqlaşib Türk ulusuyla yaxınlaşdıqca yenilikçi cəhətləri ortaya çıxmışdı. Təbrizdən Tehrana gələrkən Türk şahzadələrini özü ilə bərabər mərkəzə gətirən, üstəlik Türk şahzadələrindən Eynüldövləni özünün vəziri təyin etmiş Müzəffərəddin şahın bütün bunlarla yanaşı Türk məşrutəçiləri dəstəkləməsi, 1906-cı ildə Azərbaycan Əyaləti Əncüməninin, ya da Azərbaycan Milli Cəmiyyətinin yaranmasına da razılıq verməsi təsadüfi ola bilməzdi.⁵⁴ Aydın Qasımlı yazır: “Bu Əncümən sayəsində iyirmi nəfər Azərbaycan Türkü Əncümənə üzv seçilmiş, Güney Azərbaycanda milli təfəkkür surətlə inkişaf etməyə başlamış, məzhəb çatışmalarına son verilmiş, Türkcə tədris yapan məktəblər yaranmış, Türkcə mətbuat inkişaf etmiş, yeni siyasi təşkilatlar yaranmağa başlamış, ümumiyyətlə “Əncüməni Milli Təbriz” Güney Azərbaycanın idarə edilməsində önəmli yer qazanmışdı. “Əncüməni Milli Təbriz”in siyasi beynini “Mərkəzi-Qeybi” adlı təşkilat təşkil edirdi ki, bu gizli təşkilat tədqiqatçıların fikrincə, Nəriman Nərimanovun dəstəklədiyini Güney Azərbaycan türkləri tərəfindən Bakıda yaradılan Sosial Demokrat Partiyasının kod adı olan “İctimaiyyun Amiyun” Partiyası idi”.⁵⁵ M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində yazırdı ki, 1-ci Rusiya inqilabı dövründə (1905-1906) onun təsiri

⁵³ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.97

⁵⁴ Baykara Hüseyn. İran inqilabı və Azatlıq Həareketləri. İstanbul, 1978, s.71-72

⁵⁵ Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.29-30

altında Qafqazdakı iranlılar (çoxu türklər olmaqla) Bakıda Sosial Demokrat Partiyası adlı cəmiyyət yaradıblar. Bu təşkilatın Qacarlar dövlətində və Qafqazda özəklərinin olduğunu yazan M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Məşrutənin elan olunmasında onların mühüm rolu olmuşdur.⁵⁶ Bu təşkilatın liderləri arasında Əli Müsyö Təbrizi, Heydər Əmioğlu və başqaları var idi.

Müzəffərəddin Şah Qacardan sonra Qacarlar dövlətinin başına keçən oğlu Məhəmməd Əli Şah Qacarin (1907-1909) Türk ulusu ilə Qacarlar arasında yenidən yaranan birlik bağını gücləndirmək yolunu tutmaq əvəzinə, əks addımlar atması diqqətçəkdir. Türk ulusu, o cümlədən Türk aydınları Məhəmməd Əli şah Qacarin da atasının yolunu davam etdirəcəyini gözləyirdilər. Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə “Füyüzat”da yazdığı bir məqaləsində inanırdı ki, Müzəffərəddin şahın “müqəddəs vəsiyyətləri ortada dururkan Məhəmməd Əli şah mənfur istibdadların nəsihətlərinə qulaq verən deyildi”.⁵⁷ Ə.Hüseynzadəyə görə, Qacarların konstitusiyalı dövlət olması Avropa dövlətlərinə, o cümlədən Almaniya, İngiltərə və Rusiyaya sərf etmir. Ancaq bütün hallarda Qacarlar dövlətinin şahı mütləqiyyət yolu tutmamalı, məşrutiyyət fikrindən əsla vaz keçməməlidir.⁵⁸

1907-ci ilin yanvarında Azərbaycan Əyalət Əncüməni 7 maddədən ibarət tələblərini (Anayasaya uyğun bir idarəetmə sisteminin qurulması, ölkə ərazisində əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunması və s.) saraya göndərdi və həmin tələblər yerinə yetirilməyəcəyi təqdirdə Azərbaycanın Qacarlar dövlətindən ayrılma biləcəyini elan etdi. Məhəmməd Əli Şah da taxta oturduqdan sonra, yəni 12 fevral 1907-ci ildə əvvəlcə sədrəzəm vasitəsiylə Məclisə təzkərə göndərərək məşrutiyyət rejiminə bağlılığını bildirdi. Bundan sonra birinci Məclis 122 maddədən ibarət olan qanun qəbul etdi ki, prof. Nəsib Nəsibliyə görə, buradakı bəzi qanunlar, o cümlədən əyalət və vilayət əncümənlərinin yaradılması

⁵⁶ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.29

⁵⁷ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1996, s.203

⁵⁸ Yenə orada, s.203

da əsasən Qacarlar dövlətinin idarəetmə quruluşuna görə müəyyən-ləşdirilmişdi. O, yazırdı: “Əyalət və vilayət əncümənləri dönəmin İran dövlətinin “Məmalik-i Mahruse-yi Qacar” prinsipindən qaynaqlanırdı (lakin bu prinsip anayasada yer almırdı). Əncümən, İrandakı xalqların önəmli və tək demokratik və milli uğurlarından biri sayılmalıdır. Çox millətli İranda millətlərarası problemlərin yumşaldılması, hətta sonralar həll edilməsində həssas rol oynama potensialına sahib idi”.⁵⁹

Məşrutə dövründə Təbriz, Urmiya və Tehrandə yayınlanan qəzetlər əsasən Türk və Fars dillərində olsa da, əsas ağırlıq Fars dili idi.⁶⁰ Türk və Fars dillərində yayınlanan qəzetlərdə bir qayda olaraq ümum ölkə problemlərinə müraciət edilmiş, türklük məsələsi demək olar ki, mətbuat səhifələrində yer almamışdır. Bu baxımdan Nəsim Nəsimliyə görə, Məşrutə dövründən ən karlı çıxan farslar olmuşdur. Hər şeydən öncə farsların on illərcə alışmadıqları Qacar hakimiyyəti zəifləmiş, ölkə idarəetməsində böyük ağırlığı olan Fars bürokratiyasının rolu daha da artmışdı.⁶¹

Qacarlar dövlətinin ilk Məclisində Türk millət vəkili farslara nisbətdə say baxımından az olsalar da (ilk Məclisdə millət vəkiliyənin yarısı heç bir məntiqə uyğun olmadan Tehrandan, yarısı da digər bölgələrdən seçilmişdi), ancaq ən fəal və yenilikçi tərəf idilər. İlk Məclisdə partiyaların fraksiyaları olmasa da, ancaq iki axın: 1) yenilikçilər, və 2) mühafizəkarlar var idi ki, yenilikçilər axınının başında Türk soylu S.H.Tağızadə ilə Hacı Mirzə İbrahim Ağa dayanırdı. İlk Qacarlar Məclisi bağlandıqdan sonra Seyid Həsən Tağızadə Avropaya qaçmağa müvəffəq olsa da, Hacı Mirzə İbrahim Ağaya edam olunmuşdu.⁶²

Bütün hallarda, ilk parlament dönəmində Tehrandə 70-ə yaxın siyasi cəmiyyətlər var idi ki, onların arasında “Azərbaycan Cəmiyyəti” (Azərbaycan Əncüməni), ya da “Təbriz Cəmiyyəti” ön

⁵⁹ Nəsim Nəsim. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, 2019, s.488

⁶⁰ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, Elm, 2009, s.33-62

⁶¹ Nəsim Nəsim. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, 2019, s.489

⁶² Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.30

yeri tuturdu. Rəsulzadə yazırdı ki, “Azərbaycan Cəmiyyəti” bütün cəmiyyətlərin baş yeri, yönəldicisi idi; Azərbaycan-Təbriz Cəmiyyətinin üzvlərinin çoxu isə türklər idi, yönətim qurulu da türklərin əlində idi.⁶³ Eynulla Mədətli yazır ki, Azərbaycan-Təbriz Cəmiyyətinin əsil vəzifəsi Məclis üçün namizədlər irəli sürmək və onları seçməkdən ibarət olsa da, tezliklə öz səyləri nəticəsində əslində regional parlamentə çevrilmişdi. E.Mədətli yazır: “Həmin ilin oktyabrında Təbriz Şurasının “Cəride-ye Melli” (“Milli qəzet”) qəzeti fars dilində nəşrə başladı. Qəzetin bir sıra məqalələrində “Əncümən-e Təbriz” Milli Məclis adlandırılmışdı və bu Tehrandə Məclis üzvlərinin etirazına səbəb olmuşdu. Buna görə, Məclisdəki azərbaycanlı deputatlar məsələyə aydınlıq gətirdilər və Əncümən-e Təbrizin Milli Məclis yox, əyalət şurası olduğunu vurğuladılar. Lakin Təbriz Şurası regional məsələlərlə məşğul olmaqla kifayətlənmir, konstitusiyanın ardıcıl müdafiəçisi kimi zəruri hallarda Tehrana – Məclisə də əhəmiyyətli təsir göstərirdi”.⁶⁴

Qacarlar dövlətində konstitusiyanın qəbulundan (1907-ci ilin may-iyun ayları) az sonra Tehran hökumətinin Rusiya və İngiltərədən yeni bir borc almaq istəyinə qarşı çıxan Məclisin bununla yanaşı, Qacarların xarici dövlətlərin siyasi-iqtisadi əslihlindən qurtulması üçün qəbul etdiyi 5 maddəlik qərara (Milli Bankın qurulması, Rusiya və İngiltərədən hər cür borc tələbinin yasaqlanması, Şaha müəyyən miqdarda maaşın bağlanması və s.) qarşılıq Məhəmməd Əli Şah da, sədrəzəm Mirzə Nəsrullah xanı (Müşirüddövlə) vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq anti-məşrutəçi Mirzə Əli Əsgər xanı (Atabəy-əzəmi) onun yerinə gətirdi. Üstəlik, Məhəmməd Əli Şahın məşrutəçiliyi ləğv edib mütləqiyyətə qayıtmaq yolunda Rusiya və İngiltərənin dəstəyini almaq üçün (əslində bu planı Türk düşməni olan həmin dövlətlərin özləri hazırlamışdılar) 31 avqust 1907-ci ildə Qacarlar dövlətini Rusiya

⁶³ Yenə orada, s.30-31

⁶⁴ Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB, 2020, s.141

və İngiltərə arasında nüfuz dairəsinə bölünməsinə razılıq verməsi ⁶⁵ yalnız sədrəzəm Mirzə Əli Əsgər xanın ölümünə gətirib çıxarmadı, eyni zamanda ölkədə daxili anarxiya pik həddə çatdı.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, dövlət xadimi Mirzə İbrahim-ova görə, bu dövrdə mütərəqqi qüvvələr mühafizəkar qüvvələrlə fəal şəkildə mübarizə aparırdılar, ancaq son nəticədə sonuncular üstün gəldilər: “Ümumiyyətlə, o illər İranda və Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın son dərəcə qeyri-sabit, dəyişkən, gözlənilməz hadisələrlə zəngin olduğu dövr idi. Bu dövrdə yalnız mütərəqqi inqilabi qüvvələr deyil, əks cəbhəni təşkil edən mürtəcə zülmkar, mühafizəkar, qaragüruh qüvvələr də fəal surətdə əlləşirdi, bərk əl-ayaqda idi. Onlar, mütərəqqi qüvvələrin Müzəffərəddin şahdan qopardıqları məşrutə hökmünün əməli olaraq həyata keçirilməsinə yol vermədilər və 1907-ci ildə, yəni Rusiyada Stolipin irticasının hökm sürdüyü, hər cür qansoranların meydan suladığı dövrdə kütbeyin, satqın Məmmədli şahı hakimiyyət başına gətirdilər. O isə həm çarizmin, həm də ingilislərin köməyi və təhrikilə məslici topa tutdu, məşrutə tərəfdarlarına hücum etdi”. ⁶⁶

Həmin dövrdə Məhəmməd Əli şahdan anti-məşrutəçilik, anti-hüriyyətçilik düşmənçiliyi gözləməyən yenilikçi-mütərəqqi Azərbaycan türkləri Təbrizi Məşrutəni qoruma hərəkətinin mərkəzinə çevirməklə yalnız özlərini deyil, Qacarları da bu qorxunc oyundan xilas etməyə çalışırdılar. Bu anlamda Qacarlar dövlətinin əsas milləti olan Türk ulusunun öz soyundan olan Qacarlar sülaləsinin şahının doğru olmayan siyasətinə qarşı çıxması xəyanət deyil, tam əksinə oyuna gətirilmiş Türk hökmdarı Məhəmməd Əli şahı doğru yola çəkmək və Türk hakimiyyətinin nüfuzunu bərpa etmək idi. Ancaq xarici qüvvələrin, xüsusilə də Rusiya diplomatiyasının təsiri altın düşmüş Məhəmməd Əli şah Türk xalqına arxalanmaq ya da mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin haqq səsinə dinləmək əvəzinə, Tehrandakı Məclisi dağıdaraq mütləqiyyətə qayıtmaq yolundan

⁶⁵ Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.46

⁶⁶ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.12-13

vaz keçmədi. “Şah və onun ətrafında toplanmış mürtəce qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel-may aylarından hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Əksinqilab bütün İranda (Qacarlarda-F.Ə.) hücumə keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkət daha ciddi şəkil aldı, burada Azərbaycan Əyalət Əncüməni, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəlli əncümənlər yeni inqilabi mübarizəyə, qəti döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. İnqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi”.⁶⁷

Bizcə, “inqilabi mübarizənin mərkəzinin Tehrandan Təbrizə” keçməsində gerilikçi, yəni aryançı fars məşrutəçilərin yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçilərin yanında yer almamaları da mühüm rol oynadı. Aryançı Fars məşrutəçilər ingilislərin məsləhətiylə, siyasi manevr edərək Məhəmməd Əli Şahın yanında müvəqqəti də olsa, yer almağı daha münasib bildilər. Çünki məşrutənin yenilikçi axını olan türklərin sayca azlıqda olmasına baxmayaraq önə çıxmağa başlaması, özəlliklə Qacarların paytaxtı Tehrandan mövcud olan parlamentdə təsirini artırması aryançı farslarla, onların əsas havadarı İngiltərəni qətiyyənlə qane etmirdi. Hər halda bu dövrdə elan olunmuş Məşrutənin yenilikçi qüvvəsi kimi türklər Tehrandan toplanmış ilk Məclisin qərarlarına hökumətin əməl etməyəcəyi təqdirdə yeni hökumət seçəcəklərini bəyan etməsi təsadüfi deyildi. Həmin proseslərin canlı şahidi olan M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı çox doğru yazırdı ki: ““İran bahadırları türklərdir” - demək İran inqilabının (Qacarlar Məşrutə hərəkətinin – F.Ə.) əsası ilə, əsas-elmıyyəsi ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, bu barədə heç danışmaq belə olmaz”.⁶⁸

İlk Məclisi müdafiə edərək dövlətin fedarasiya yapısını gerçəkləşdirməyə çalışan yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçiləri Azərbaycanın Qacarlar dövlətindəki mühüm nüfuzunu da bərpa etmək istəyirdilər. Bu məsələ ilə bağlı Mirzə İbrahimov yazırdı:

⁶⁷ Azərbaycan tarixi. Dərslik (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərənəşr, 1994, s.633.

⁶⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərənəşr, 1992, s.120.

“Səttarxan hərəkəti inqilabi-demokratik qanunlar əsasında idarə olunan federasiya İran yaratmaq, Azərbaycana muxtariyyət əldə etmək məsələsini əməlli olaraq ortalığa çəkmiş və hətta qısa bir müddətdə bu məsələni həll etmişdi də. Səttarxan dövründə təşkil olunmuş əyalət əncümənləri müəyyən hüquqlara malik olan muxtar dövlət üsulundan başqa bir şey deyildi. Əyalət Əncüməninin qərarı ilə o zaman Azərbaycanda dogma dildə mətbuat və kitablar nəşr edilmiş, məktəblərdə ana dilində təlim həyata keçirilmişdi. Lakin inqilab öz işini axıra qədər apara bilməmişdi. Bir yandan ingilis imperiaizmi, o biri yandan çarizm azadlıq hərəkətinin genişlənməsinə yol verməmiş, onlardan hər birisi öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışmış və mürtəce qüvvələri iş başına gətirmişdilər”.⁶⁹

Türk yenilikçilərinin önə çıxmasından rahatsız olan, buna görə də Məşrutəyə dəstək olmaq əvəzinə, əvvəlcə Məhəmməd Əli Qacarın yanında yer almalarını Rus və İngilis hökumətləri şaha qarşı “fəna” vəziyyətdə bulunmaq istəməmələri kimi izah etmişlər.⁷⁰ Əslində Türk düşməni Rus və İngilis hökumətləri yaxşı bilirdilər ki, Tehrandə yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin güclənməsi əsil planlarını həyata keçirməyə əngəl olacaqdır. Xüsusilə də, ilk Məclisin qapadılmasına əngəl olmayan İngilis hökuməti növbəti həmlədə, irançı qılıqlı ariançı farsların, eyni zamanda irançılıq toruna düşmüş türklərin parlamentdə olmasını planlayırdı. Əslində Tehrandakı Məclisin və hökumətin irançılıq üzərindən farslaşdırılması planının nəticəsində Tehranın bir Qacarlar-Azərbaycan-Türk paytaxtından, hökumətlə Məclisin də Qacarlar-Azərbaycan-Türk ruhundan uzaqlaşdırılıb uyğun olaraq İran-Fars paytaxtına və İran-Fars hökumətinə-parlamentinə çevrilməsinin təməli qoyuldu. Ən acınacaqlısı odur ki, Məhəmməd Əli Şah Qacarın dövründə səltənətin vəlihədinin Təbrizdə oturması

⁶⁹ İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında.//

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1947, №4, s.80-81

⁷⁰ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.333

ənənəsi də pozuldu.⁷¹

Yeri gəlmişkən, yalnız 1-ci Dünya savaşı nədəniylə 1915-ci ilin yazında Təbrizə daxil olan Osmanlı Türk ordusunun rəhbərliyi Tehran hökumətinə bildirmişdir ki, Qacarlar səltənətinin vəliheddi Təbrizə gələrsə, Osmanlı Türk ordusu dərhal şəhəri tərk edəcəklər. Deməli, irançı mərkəzli Tehran hökuməti yalnız 9 illik bir aradan sonra Osmanlıların təkidindən sonra məcburən səltənətin vəlihedini Təbrizə göndərməyə razı olmuşdur.⁷²

Məhz Tehranın Qacarların paytaxtı olduğu halda Türk ruhundan uzaqlaşdırılması prosesinin başlanmasıyla da, istər-istəməz Azərbaycan türklərinin gözü Türklərin ikinci paytaxtı Təbrizə və Azərbaycan Əyalət Əncüməninə çevrildi. Rəsulzadənin təbrincə desək, Tehrandan sonra Təbrizi məşrutə hərəkatının əsas dayaqlarından biri halına gətirən türklər, bu hərəkatın yalnız maddiyyatını deyil, məənəviyyatını da sonuna qədər idarə etməyə çalışmışlar. “Təbriz adətən İran əfkarı-əhrranəsinin bir nazimi-mütləqi olmuşdur, məşrutəiyyətin bir dərəcə istiqrarından və Məclisi-Millinin gūdaşından sonra da türklərin həyati-siyasiyyədə əhəmiyyətləri artmış və ədədlərinin nisbətindən daha çox fəaliyyətləri görülmüşdür. Gərək birinci Məclisdə və gərək ikinci də Azərbaycan vəkilləri nüfuzu-nəzər və həmiyyət-vətəniyyəcə sair arkadaşlarından daima yüksək bir mövqedə bulunmuşlardır”.⁷³ Bizcə, ilk Məclislə müqayisədə ikinci Məclisdə Türk millət vəkilləri sayca çoxalsalar da, ancaq keyfiyyət baxımından (irançılıq anlayışının ortağ dövlətçilikdən Fars dövlətçiliyinə keçidi baxımından) əryançı farsçılıarın kölgəsində qalmağa başladılar.

Bütün hallarda, 1908-1909-cu illərdə Qacarlar dövləti ilə yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin münasibətlərinin kəskinləşməsi, yəni dövlətin əsas iki Türk qüvvəsinin (hakim və müaxlif) qarşı-qarşıya qoyulması, hər ikisini də zəif saldı. Türk ağılaqla yenilikçi Türk məşrutəçilərin qarşı-qarşıya gəlməsində mühüm rol

⁷¹ Yenə orada, s.85

⁷² Yenə orada, s.34.

⁷³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild, - Bakı, Şirvanşəş, 2001, s.118

oynayan irticaçı-gerilikçi əryançı farslarla onların havadarları bu prosesdən çox karlı çıxmış oldular. Beləliklə, bizcə, Məhəmməd Əli Şahın rus diplomatiyasının təsiri altında mütləqiyyətçilik düşüncəsindən, anti-məşrutəçiliyindən istifadə edən əryançı farsların iki tərəfə (Qacarlar ağalığına və yenilikçi Türk məşrutəçilərə) son zərbəni vurmaq üçün hərəkətə keçdikləri bir vaxtda Məşrutəni qorumaq üçün yenilikçi türklərin ayağa qalxması təbii idi.⁷⁴

Məhəmməd Əli şahın məşrutəyiyyət deyil, mütləqiyyət yolu tutması Qacarların taleyini həll edən əsas faktor oldu. Belə ki, müəyyən bir aralıqdan sonra yenidən məşrutəyiyyət, hürriyyət “meyvəsini dərmış” Türk ulusunun hətta, qarşılarındakının öz soyundan olduqlarını bildikləri halda belə, bundan vaz keçməyəcəkləri, sonuna qədər mücadilə verəcəkləri bəlli idi. Şübhəsiz, bunu Məhəmməd Əli şahdan fərqli olaraq onu mütləqiyyət yoluna sürükləyən ruslarla ingilislər də yaxşı bilirdilər. Başqa sözlə, Qacarlar dövləti hökmdarının məşrutəni ləğv edib mütləqiyyətə dönməsinə ilk etiraz edənlərin yenilikçi türklərin olması qaçılmaz idi ki, bütün bunlar gerçəkliyə çevrildi.

Bütün hallarda bizcə, Məşrutənin faciəli sonluğunda Məhəmməd Əli şah, ya da bütövlükdə Qacarlar dövlətinin idarəediciləri, müəyyən qədər də Səttarxan başda olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçilər də müəyyən qədər yanlışlığa yol veriblər. Ancaq ilk Məclisin faciəli sonluğunda əsas rolu Məhəmməd Əli şahla Səttarxan ya da Qacarlarla yenilikçi Türk məşrutəçilər deyil, irticaçı əryançı farslarla onların havadarları (İngiltərə, Rusiya) oynamışlar. Bu anlamda Qacarların süqutunda Məhəmməd Əli şahmı, yoxsa yenilikçi Türk məşrutəçilərimi günahkardır düşüncəsindən bir qədər uzaqlaşmış, yalnızöz-özümüzü düşmən kimi qələmə verməkdən əl çəkməliyik.

Bununla bağlı Əli bəy Hüseynzadə hələ, 1908-1909-cu illərdə yazdığı “Siyasəti-fürusət” əsərində çox incə, həssas şəkildə Ağə Məhəmməd Şah Qacarın dilindən yazırdı ki, əslində Qacarlar özləri

⁷⁴ Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017, s.311

hakimiyyət başında olduğu müddətcə, məşrutə və hürriyyət əleyhdarları da deyildilər. Bu anlamda Məhəmməd Əli şah da əslində tamamilə məşrutə əleyhdarı olmadığı halda oyuna gətirilmişdir. Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: “Məhəmməd Əli Şah ən xətənak bir tərifi-zəlalətə səpmişdir. Onu o tərifi sövq edənlər də Əmir Bahadurlar, Hacübüddövlələr, siz və əmsalisiniz (Mir Həşim, Şeyx Fəzlullah, Seyid Əli Yəzdi-F.Ə.). Bu xainanə hərəkətinizdən utanıb qızarmıyorsunuz, qorxmuyorsunuz?!”⁷⁵

Ona görə də, 1908-1909-cu illərdə Təbrizi məşrutəni qoruma hərəkətinin mərkəzi halına gətirən yenilikçi Türk-Azərbaycan məşrutəçilərlə (Səttarxan, Bağıraxanxan vəb.) ariançı farslar arasında baş verən mübarizəni daha dərindən analiz etməliyik. Öncəliklə, bilməliyik ki, yenilikçi Türk-Azərbaycan məşrutəçiləri Qacarlara qarşı deyil, Məhəmməd Əli Şahı əllərində oynucağa çevirən ariançı fars irticaçılarla onların havadarlarına qarşı mübarizə aparmışdır.

Əgər mərkəzi Təbriz olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçiləri birmənalı şəkildə Qacarlara, Qacarlar dövlətçiliyinə qarşı qiyam qaldırıb onlarla savaşmış olsaydılar, o zaman deyə bilərdik ki, onlar xəyanətkardılar, çünki bununla da Qacarların tarix səhnəsindən silinməsinə ciddi zəmin hazırlamışlar. Ancaq heç bir zaman Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Qacarlara devirib onların yerinə, başqa bir sülaləni hakimiyyətə gətirmək kimi niyyətləri olmamışdır. Türk məşrutəçilər başda Səttarxan olmaqla, yalnız Qacarların məşrutəli-konstitusiyalı bir dövlət halında qalması üçün Məhəmməd Əli Şah və onun ətrafında toplanmış irticaçı ariançı farslarla, eyni zamanda onların imperialist havadarları ruslara, ingilislərə qarşı mücadilə veriblər. Ə.Hüseynzadənin təbrincə desək, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin mücadiləsi gerilikçilərə, irticaçılara, onların havadarlarına qarşı olub yenilikçilik və mədəniyyət uğrunda idi.⁷⁶

Bu baxımdan Təbrizdəki məşrutəçilərin lideri Səttarxan da,

⁷⁵ Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.96

⁷⁶ Yenə orada, s.114

onun yolgöstərəni Nəcəf üləmaları da yaxşı bilirdilər ki, yerli irticaçı farslarla onların dəstəkçiləri olan Rusiya ilə İngiltərə hansı oyunu oynayırlar. Yenilikçi Türk məşrutəçilərinin güvəndikləri yeganə dövlət isə Osmanlı Türk dövləti idi. Başqa sözlə, mühafizəkar ərənçi farslar Rusiya və İngiltərədən dəstək alaraq hərəkət etdikləri halda, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin yeganə ümid bəslədiyi Osmanlı türkləri (Gənc Türklər ya da “İttihad və Tərəqqi”çilər) idi. Ona görə də, çar Rusiyasına məxsus hərbi birləşmələrin 1909-cu ilin aprelin sonlarında Təbrizi işğal etdikdən sonra Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Osmanlı konsulluğuna sığınması təsadüfi olmamışdır. Bunu, Səttarxan Təbriz hərəkəti ruslar tərəfindən basıldıqdan az sonra (1909-cu il 27-28 may) Osmanlı konsulluğunda ondan bir jurnalist kimi müsahibə alan M.Ə.Rəsulzadəyə belə açıqlamışdır. “ - Mən vətənimin istiqlalı yolunda bir il tamam çalışdım. Ölüm içində dirildim. İndi əziz vətəndə bir işıq ucu görüldüyü zaman, o doğma anam başqa bir həlakətə uğrayır. Asayiş hazırlamaq və rahatlıq bərdavam etmək üzrə gəlmiş olan ruslar, hala bir hərəkəti-istilacuyanəyə başlamışlar ki, artıq vətənimizin istiqlalından qəti-ümid edir, elan olunan əfvi-ümumiyyə inana bilmiyoruz. Zira xaricilər hər kəsi istərlərsə, tutarlar hər nə istərlərsə, edərlər. Məmləkətin hakimləri vəzifə almaq istiyorlar. İştə böylə bir haldə biz nə qayıra bilərik. Artıq canbazlıq meydanına atılıb, müqatilə başlamaq işə keçməz. Çünki burası vətəni daha tez əldən verməyə səbəb ola bilər. Odur ki, biz də burada mütəhəssin olub, sülhə protestimizi bütün dövlətlərə bildirib, xaricilərin tezliklə vilayətimizdən çıxmalarını istəyirik. Mən artıq istərdim ki, bizim millət Osmanlı ilə yaxınlaşsın. İndi bu haldan bir dərəcə mütəşəkkirəm ki, bizi birləşdiriyor (Osmanlı da baş verən “Gənc türklər” inqilabını nəzərdə tutur-F.Ə.). Təmin almaq və bəstə girmək üçün doğrusu burasını müvafiq gördük. Zira, İslam məmləkəti və ümdəsi məşrutəli bir məmləkətin nümayəndəsidir...

Sərdar qayətdə qanı isti bir adam, hərəkəti xeyli cəlddir, danışığı çox ciddidir. Məşrutəpərəstiliyi din dərəcəsinə qəvidir.

Bu adam məşrutə tərəfdarı olmaqda fanatizm ediyor. Bütün hərəkatını, vücudunu, zori-bazusunu millətə sərf etmiş olan bu adam özünü təkrarən bəyan etdiklərinə görə Nəcəf üləması hökmi-müqəddəslərinə tabe olub, onlar nə əmr edirsə, bir an təxir etməsizin icrayə hazırdır”.⁷⁷

Deməli, Azərbaycan Türk məşrutəçiləri başda Səttarxan olmaqla, bir tərəfdən siyasi-ideoloji məsələlərdə Nəcəf üləmalarının fikirləri ilə hərəkat edib, digər tərəfdən Osmanlı türkləri ilə yaxınlaşmağı məqbul görüblər. Şübhəsiz, Nəcəf üləmalarıyla Osmanlıni idarə edən “İttihad və tərəqqi”çilər, ya da “Gənc Türklər” isə heç bir zaman Türksöylu Qacarlar dövlətinin devrilməsindən yana ola bilməzdilər. 1908-ci ildən etibarən Osmanlıda hakimiyyəti ələ keçirən “İttihad və tərəqqi” təşkilatının əsas məqsədi Qacarlar dövlətində hakim türk nüfuzunu qoruyub saxlamaq idi. Rəhim Əliyev yazır ki, İstanbulda yaranmış və “Gənc türklər”lə yaxın olan “Səadət əncüməni”nin əsas məqsədi Azərbaycan mərkəzli məşrutə hərəkatına yardım etmək olmuşdu. Onun fikrincə, Nəcəfdə yaşayan azərbaycanlı din xadimi Əsədullah Mamağaninin İstanbulla gətirilməsi və ona 1908-ci ilin noyabrında “Səadət əncüməni”nin rəhbərliyinin tapşırılması təsadifi deyildi.⁷⁸ Çünki Mamağani “İttihad və tərəqqi”nin liderləri yaxın idi, bu təşkilatda Qacarlarda, o cümlədən Azərbaycanda türklük şüurunu inkişaf etdirməyə çalışırdı.⁷⁹

Belə olduğu təqdirdə deyə bilərik ki, Osmanlıdakı “Gənc türklər”i özünə dost hesab edən Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin də əsas məqsədi Qacarlari hakimiyyətdən devirmək olmamışdır. Sadəcə, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin daim dəstəkləməyə hazır olduqları Qacarların hakimiyyətindən tək istəkləri Osmanlı kimi konstitusiyalı və parlamentli ölkə olmaq idi. Təbrizdəki

⁷⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərnəşr, 1992, s.334-335

⁷⁸ Əliyev R. Məşrutə inqilabı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat (1905-1911)/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.26-27

⁷⁹ Məlikzadə Tohid. İttihadi-tərəqqi cəmiyyəti və Məşrutə inqilabı/Məşrutə inqilabı-100 (Məqalələr toplusu). Bakı,2005, s.105-106

məşrutə hərəkatının başçıları (Türkiyədəki Gənc Türklər kimi) hesab edirdilər ki, Qacarlar dövləti yeniləşmə sürəcindən, məşrutə hərəkatından kənarda qalacağı təqdirdə süquta uğrayacaqdır. Məhz bunun gerçəkləşməməsi üçün də Azərbaycan mərkəzli Türk məşrutə tərəfdarları Qacarlar dövlətinin konstitusiyalı, parlamentli ölkə kimi idarə olunması yolunda mücadilə vermişlər. Bu anlamda Türk məşrutəçilərinin başladıkları hərəkat Qacarlara qarşı üsyan deyil, tam əksinə Qacarlar dövlətinin konstitusiyalı, parlamentli ölkə olmasını qorumaq idi. Deməli, Türk məşrutəçilərinin savaşı da Qacarlarla deyil, Məhəmməd Əli şahı əlində oyuncağa çevirən xarici qüvvələrlə irticaçı farslar arasında olmuşdur.

Sadəcə, burada diqqət edəcəyimiz əsas məsələ məşrutə dönəmində ruhanilərin, mollaların oynadığı roldur. Daha doğrusu, Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın başında ruhani qisminin olması idi.⁸⁰ Çox maraqlıdır ki, ruhani məşrutə dönəmində iki qismə ayrılaraq bir hissəsi Məhəmməd Əli şah Qacara, digər qismi isə Azərbaycan Türk məşrutəçilərə dəstək vermişlər. Hesab edirik ki, bu anlamda məşrutə dönəmində ruhanilər iki qismə bölünmüşdür: 1) İran Fars ruhlu ruhanilər, 2) Azərbaycan Türk ruhlu ruhanilər. Yuxarıda da gördüyümüz kimi, Azərbaycan Türk ruhlu ruhanilərin başında Nəcəf üləmaları dayanmışdır. Bunu, Səttarxan Rəsulzadəyə verdiyi müsahibəsində açıq şəkildə ifadə etmişdir: “Rus və ingilis konsulları yanıma gəldiklərində: məşrutə sənin əlindədir - dedilər. Mən isə cavab verdim ki, siz böyük bir səhv edirsiniz, mən məşrutənin iti işli bir pasibaniyəm. Sahibləri isə Nəcəf üləmayi-ələmdir. Onlar nə əmr edirlərsə, mən o saatdaca icraya hazıram”.⁸¹

Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin konstitusiyalı və parlamentli ölkəni qorumaq yolundakı başladığı hərəkatın qarşısının alınmasında, eyni zamanda Məhəmməd Əli şah Qacarı devrilməsində əsas rolu çar Rusiyasıyla İngiltərə oynadılar. İlk növbədə, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin konstitusiyalı ya da parlamentli dövlət

⁸⁰ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərneşr, 1992, s.49

⁸¹ Yenə orada, s.335

idarəçiliyini müdafiə etmələri Türk düşmənlərinin məkrli planlarını pozduğu üçün, “belə bir şəraitdə ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsilə 1909-cu ilin aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Bununla da Təbriz üsyanı yatırıldı”.⁸² Əslində isə bununla da “Təbriz üsyanı”na deyil, bu dövrdə məşrutənin yenilikçi qüvvəsi olan Azərbaycan Türklərinə, Azərbaycan Əyaləti Əncüməninə, o cümlədən də Qacarlar dövlətinə ciddi zərbə vuruldu.⁸³ Çünki Türk düşməni Rusiya ilə İngiltərə bir yandan Azərbaycan Türk məşrutəçilərini Təbrizdə qan içində boğduqları halda, digər tərəfdən Tehranda öz maraqların uyğun ərzançı-irançı hökumət və parlament formalaşdırmağa çalışırdılar.

Qacarlarda ikinci Məclis dövrü və Güney Azərbaycan. Ümumiyyətlə, Rusiya və İngiltərənin Qacarlara bağlı mövqeyləri bir çox məsələdə üst-üstə düşsə də, ancaq onlar dövlət yönətimi məsələsində tamamilə fərqli yol tuturdular. Belə ki, Rusiya Qacarlarda mütləqiyyət ya da monarxiya tərəfdarı olub Məhəmməd Əli şah Qacarin məşruteliyyəti ləğv etməsinə yardım etdikləri halda, İngiltərə özünü daha çox Məşrutə tərəfdarı kimi göstərərək parlamentli idarə-üsuluna dəstək verirdi. Bu anlamda Rusiya qoşunlarının Təbrizdə məşrutə tərəfdarlarını məğlub etməsi təsadüfi olmadığı kimi, eyni zamanda İngiltərənin də öz maraqlarını həyata keçirməsi yolunda mühüm bir hadisə idi. Əgər ruslar bununla da Qacarlar dövlətində Məhəmməd Əli şah Qacarin mütləqiyyətçi hakimiyyət istəyini reallaşdırmağa çalışırdılarsa da, ingilislər isə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlubiyyətindən sonra məhz əsasən ərzançı-irançı məşrutəçilərin əliylə Məhəmməd Əli Şah Qacarı taxtdan salıb Tehranda ingilispərəst hökumət qurmaq niyyəti güdürdülər. Çünki ingilislərə görə, Təbriz hadisələrindən sonra Azərbaycan türklərinin ruslara və şaha olan nifrəti

⁸² Azərbaycan tarixi. Dərslilik (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərənəşr, 1994, s.634

⁸³ Baykara Hüseyn. İran inkılabı və Azatlıq Həreketləri. İstanbul, 1978, s.84-87

daha da dərinləşmişdir ki, Məhəmməd Əli şah Qacarın hakimiyyətdən getməsi an məsələsi idi. Məhz bu səbəbdən idi ki, ingilislər rus qoşunlarının Təbrizi işğal edərək Azərbaycan Türk məşrutəçilərini məğlub etməsinə göz yumur və əsas diqqəti də Məhəmməd Əli şah Qacardan sonrakı hakimiyyəti istədikləri kimi formalaşdırmağa yönəldirdilər.⁸⁴

Beləliklə, Qacarlar dövlətinin çökməsi üçün əlindən gələni edən ingilislər Türk məşrutəçilərlə Məhəmməd Əli Şah üz-üzə qoymaqla əsas məqsədlərinə xeyli dərəcədə yaxınlaşdılar; Gilan və İsfahandan olan məşrutəçilərin Tehran üzərinə hərəkət etməsinə şərait yaratmaqla hakimiyyət dəyişikliyinə nail oldular. Belə ki, 1909-cu ilin iyulunda Tehrandə ingilislərin təsiri altında liberal-demokrat qılıqlı əryançı-irançı məşrutəçilərin öncüllüyündə təşəkkül tapan ikinci çağrı Məclis Məhəmməd Əli Şah Qacarın vəzifəsindən uzaqlaşdırılıb onun yerinə oğlu Əhməd Şah Qacarın gətirilməsinə qərar verdi.⁸⁵

İngilislərin təzyiqilə Məhəmməd Əli şah əvvəlcə bütün bunlara razı olub taxtdan oğlu Əhməd şah Qacarın xeyrinə imtina etdiyini bəyan etsə də, az sonra rusların “üst ağı”yla yenidən məşrutəçiyət elan edərək şahlıqda qalmaq istədiyində bulundu. Çünki ruslar görürdülər ki, Məhəmməd Əli şahdan sonra şahlıq taxtına oturdulan Əhməd şah Qacarın ətrafı əsasən ingilispərəst əryançı farslar, bir də liberalizm, demokratiya cərəyanlarının təsiri altındakı türksoylu irançı deputatlarla qapanmışdır. Belə bir durumda çar Rusiyası Məhəmməd Əli şahın şahlıq taxtına bərpasını daha uyğun görürdü. Rusiyanın “üst ağı”yla hərəkət edən sabiq şahın yeni məşrutəçiyət elanına əvvəlcə inanaraq şadlıq edən əryançılar-irançılar az sonra ingilislərin təzyiqi ilə fikirlərini dəyişdirib, bundan vaz keçdilər. Həmin hadisələrin birbaşa iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Politikanı olduğundan daha şiddətli bir surətdə görən məşrutəçilər əvvəl kərə də böylə bir iqdamə razı olmuş kimi görünüb, hər yerdə məşrutəni qəbul etmək

⁸⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərənşr, 1992, s.336-337

⁸⁵ Yənə orada, s.391-392

üzrə sevinc və şadlıqlar etdilərse də, biləxrə karet birdən-birə dəyişib inqilabçılar əldən getməkdə olan heysiyyəti-milliyələrini iadə etmək üzrə sözü bir yerə qoyub gilanlılar və isfahanlılarla birlikdə Tehrana hərəkət etməyə başladılar”.⁸⁶

Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Təbrizdə mücadilə verdiyi dövrdə Məhəmməd Əli şahın yanında yer alan Sipəhdarların, Bəxtiyarilərin, Yefremlərin mövqe dəyişdirmələrinin, eyni zamanda gilanlı, isfahanlı məşrutəçilərin də birdən-birə inqilab xətti tutmalarının əsil mahiyyətini o zaman tamamilə dərk etməyən Rəsulzadə bütün bu baş verənləri daha çox Məhəmməd Əli Şah istibdadının yıxılıb yerinə məşrutəçiliyin bərpa olunması yönündən qiymətləndirmişdir. Halbuki ərənç-i iranç-i farsların ingilislərin gizli dəstəyilə Məhəmməd Əli Şahın taxtdan salıb yenidən konstitusiyalı dövlət, parlamentli ölkə statusunu bərpa etməyə çalışmaları M.Ə.Rəsulzadənin düşündüyü kimi türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və digər xalqlar arasında fərq qoymadan “iranlılar”, “iranlıq” üçün deyil, məhz Qacarlarda ərənç-i farsları hakimiyyətə gətirməyə, ərənç-i fars dövlətini bərpa etməyə zəmin hazırlamağa görə lazım idi.

Hər halda Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda Səttarxanın başçılıq etdiyi məşrutəni qoruma hərəkəti zamanı Məhəmməd Əli Şahın yanında yer almış Gilan əyalətindən Sipəhdarın, Bəxtiyarilərdən Sərdar Əsədin, Qafqaz erməni daşnaklarının liderlərindən Yefremin və başqalarının az sona şaha xəyanət edərək “İran”, “iranlıq” adlı masqaya bürünmüş ərənç-i məşrutəçilərə qoşulması İngiltərə ideoloqları tərəfindən öncədən planlaşdırılmışdı. Səttarxanla Məhəmməd Əli şahın ingilislər tərəfindən oyuna gətirilərək üz-üzə qoyulmasına şübhə etməyən S.C.Pişəvəri sonralar bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Bu heç də aydın deyil ki, Yefremin dəstələri İranın azadlığı və istiqlaliyyətinə sərdarə-millinin (Səttarxanın-F.Ə.) mücahidlərindən daha çox əlaqə bəsləsinlər. Yaxud Bəxtiyari xanları mərkəzi hökuməti qüvvətləndirməkdə Təbriz və Tehran azadixahlarından daha irəlidə olsunlar. Burada

⁸⁶ Yenə orada, s.395

bir çox incəliklər var. Həmin incəliklər Azərbaycan mücahidlərinə əlaqə bəsləyənləri tarixçilərin, qəzetçilərin yazıları, xüsusilə klassik tarix kitablarından şübhələndirir”.⁸⁷

Şübhəsiz, bu məsələdə əsas incəlik ingilislərin öncə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçiləriylə Məhəmməd Əli şah Qacarı qarşı-qarşıya qoyaraq zəiflətməsi, daha sonra gücdən düşmüş, üstəlik Rusiyadan tamamilə asılı vəziyyətdə olan şahın daha çox isfahanlı, gilanlı məşrutəçilərin əliylə devrilməsi idi. Çünki ingilislər yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məqsədi şahı devirmək deyil, sadəcə məşrutəni qorumaq, ədalətli idarəetmə sistemini yaratmaqdır. Eyni zamanda, ingilislər hesab edirdilər ki, Azərbaycan Türk məşrutəçiləriylə dil tapmaq çox çətin olduğu halda, hamiləri olduğu əryançı-irançı məşrutəçilərlə anlaşıb Qacarları nüfuz dairələri altında saxlamaq daha asandır. Ona görə də, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Təbrizdə ruslar tərəfindən məğlub edilməsi mühüm bir şans idi ki, bunu yaxşı dəyərləndirən ingilis ideoloqlar az sonra əryançı-irançı (onların arasında Azərbaycan türkləri də var idi) məşrutəçiləri ön plana çıxararaq birincisi, şahı onların əliylə taxtdan salmaqla məşrutənin ya da parlamentin taleyini öz maraqlarına uyğun liberal, demokrat qılıqlı “irançı”lara verdilər, ikincisi Qacarlar taxtına da formal bir Qacar şahının çıxarılmasını təmin etdilər. İngilislərin bu planını gec anlayan, ya da bunun qarşısını almaqda çətinlik çəkən ruslar Məhəmməd Əli şah Qacarı şahlıq taxtında saxlamaq üçün yeni bir həmlə də bulunsalar da, ancaq sabiq şahı yalnız “şahsevenlər”, qaşqaylar və türkmənlər müdafiə etdilər.⁸⁸ Görünür, buna səbəb də, bir tərəfdən sabiq şahın bütün xətlərinə baxmayaraq türk olması, digər tərəfdən isə ingilislərin havadarlığı ilə əryançı farsların hakimiyyəti ələ keçirmələrinə qarşı olmaları idi.

Həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin tarixində Türk düşmənlərinin ən çox oyuna gətirdiyi Məhəmməd Əli şah Qacarın “İran məşrutəçiləri”ndən qorunmaq üçün Tehrandakı Rusiya

⁸⁷ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərneşr, 2016, s.22-23

⁸⁸ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.32

elçiliyinə sığınmasının da düşündürücü anlamları vardı. Əslində bu olay bir daha göstərirdi ki, Məhəmməd Əli şahın belə bir duruma düşməsində çar Rusiyasına həddən artıq güvənib, Türk xalqına və onun aparıcı qüvvəsi olan yenilikçi Türk məşrutəçilərinə etimad etməməsi mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə bu prosesi diqqətlə izləyən tanınmış mütəfəkkirimiz Üzeyir Hacıbəyli də yazırdı ki, Məhəmməd Əli Şahın Osmanlı sultanı 2-ci Əbdülhəmiddən fərqli olaraq öz taleyini xalqın ixtiyarına buraxmaması çox təəssüf doğuran hal olmuşdur: “Halbuki Əbdülhəmid millət tərəfindən öldürülməyəcəyindən heç də əmin deyildi. Məhəmməd-əlinin bu yolda Əbdülhəmidə təqlid etməməyinə yeni səbəb ola bilər: Ya ola canının qorxusu və millətin mərdliyinə inanmaması və yəni öz millətinə qarşı qəlbində bəslədiyi nifrət, bu barədə təfsilata girişməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda Məhəmmədəlinin qəlbi böyük və alicənab adamlara məxsus hissiyyati-aliyədən bilmərrə boş olduğu təbəyyün etdi”.⁸⁹

Onu da unutmamalıyıq ki, Türk düşmənlərindən qorunmaq üçün Qacarlar dövlətinin başçısı Məhəmməd Əli şah Rusiya elçiliyinə sığındığı halda, ingilislərin arxasında durduğu “İran məşrutəçiləri”nin və ingilislərin oyununa gətirilərək xəyanətə uğrayan Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin lideri Səttarxan isə Türkiyə elçiliyinə pənah aparmışdır. Yəni Səttarxan üzünü nə Rusiyaya, nə də İngiltərəyə tutmuş, doğma qardaşı hesab etdiyi Osmanlı-Türkiyə konsulluğuna sığınmışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, Qacarlar dövlətinin tənəzzülündə əsas yanlışlığı Azərbaycan Türk məşrutəçiləri deyil, Rusiyanın təsiri altına düşmüş Məhəmməd Əli şah Qacar etmişdir. Ə.Hüseynzadənin təbrincə desək, artıq onun hakimiyyəti dövründə Qacarların az-çox ortada olan iqtidar və nüfuzu da əldən çıxmışdı: “Taleyin artıq özlərinə müxalif olduğunu seziyorlar, anlıyorlar ki, iqtidar və nüfuzları əldən gediyor. Bir fərdin (Məhəmməd Əli şahın-F.Ə.) siyasəti-heyvaniyyəsi üzündən gediyor”.⁹⁰ Bütün hallarda isə yenilikçi Azərbaycan Türk

⁸⁹ Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.88

⁹⁰ Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.115

məşrutəçilərinin məğlubiyyətindən, eləcə də Məhəmməd Əli şah Qacarın taxtdan uzaqlaşdırılmasından daha çox qazanan əvvəlcə çar Rusiyasının yanında “İran irticaçıları” qılığında Məhəmməd Əli şahı xəyanət edən, az sonra İngiltərənin yanında liberal-demokrat qılıqlı “İran məşrutəçiləri”nə çevrilib ikinci Məclisdə əsas qüvvəyə çevrilən ərənçilər-irançılar oldular.

İkinci Məclis dövründə (1909-1911) vaxtilə Məhəmməd Əli şahın arxasında dayanan ruslar da özlərini məşrutəpərəst göstərməklə vəziyyətdən çıxmağa çalışdılar. Hətta, dünənə qədər Məhəmməd Əli Şahın xeyrinə mütləqiyyəti müdafiə edib məşrutənin əleyhinə fəaliyyət göstərən, Məclisi bombalayan Rusiyaya aid Lyaxovun başçılıq etdiyi kazak alayı belə Əhməd şah Qacar taxta oturdudan sonra “məşrutə polkovniki ünvanı ilə məşrutə briqadasına rəyasət edir”,⁹¹ “Təbriz əhrarını mühasirə edib aylarla qəhrəmanların başlarına od yağdırın”⁹² Eynüddövlə yeni hökumətdə yer alırdı. Bir sözlə, Məhəmməd Əli şah Qacarın mütləqqiyyətçi tutumunun yanında yer alıb Səttarxan başda olmaqla Azərbaycan Türk mərkəzli məşrutə hərəkətinə qarşı döyüşən Bəxtiyarilər, Lyaxovlar, Yefremlər, Eynüddövlələr, Sipəhdarlar, Əmir Bahadırlar Əhməd şah Qacar taxta oturdudan sonra məşrutəpərəst olub dövlətdə ya da hökumətdə yüksək vəzifə tuturdular. “Tehranın axırncı inqilabı böyük bir şiş peyda qılıb çirkə tutub, irin bağlayan İran vərəminin operasyonudur. İrani sevən bir iranlı, vətəninə əziz tutan bir şəxs, bir inqilabçı, haman bu operasyon olmazsa İranın daima azarlı, qızdırmalı qaldığını əlaniyyə gördüyündən edə bilməzdi ki, böylə bir operasyonu cani-dil ilə istəməsin”- deyən,⁹³ Rəsulzadə belə vaxtilə məşrutəçilərinin indi məşrutəpərəst olub yüksək vəzifələr tutmasına isə bir anlam verə bilmirdi: “İndi əhval böylə bir surət almışdır; məşrutəpərəst haradan başlayıb, müstəbid nərdə qurtardığı məlum deyildir. Hamısı biri-birinə qarışib məzhəb itmişdir. Məhəmmədəli şah

⁹¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərnəşr, 1992, s.405

⁹² Yənə orada, s.405

⁹³ Yənə orada, s.403

vəzifəsindən istefa vermiş, amma Məhəmmədəli şahı saxlayan ictimai qüvvə təsfiyyə olunmamışdır. İstibdad sınımış, amma ona tərəvət verməkdə olan qabığı üzölməmişdir”.⁹⁴

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, əgər bu doğrudan da bir inqilabdırsa, yəni mütləqiyyətin yıxılıb onun yerinə məşrutiiyyətin qurulmasıdırsa, o zaman əski istibdadçıların məşrutəpərəst qılığına girib yeni hökumətə ya da dövlətdə yer almalarına izin verilməməlidir. Ancaq Tehranı əli keçirib Əhməd şah Qacarı taxta oturdan ingilisyanlı “İran inqilabçıları”ı lyaxovları, eynüddövlələri, nürüddövlələri və başqalarını təmizləmək əvəzinə “İran kompromisindən”, “güzəştkar olmaqdan”⁹⁵ bəhs edirdilər. Çünki “İran kompromisindən”, “güzəştkarlıqdan” bəhs edən “İran inqilabçıları”nı düşündürən lyaxovların, eynüddövlələrin, nürüddövlələrin, yefremlərin və başqalarının təmizlənilib ya da təmizlənməməsi deyil, Qacarlar dövlətini tamamilə devirmək üçün ingilislərlə ruslardan, eləcə də digər antitürk qüvvələrdən yardım ala bilmək idi. Bunun üçün də, “İran inqilabçıları”, “İran məşrutəçiləri” qılığına girmiş aryançı-irançı qüvvələr əsas diqqəti Əhməd şah Qacarin formal şahlığı dövründə Məclisdə və hökumətdə hakim qüvvəyə çevrilməyə yönəlmişdilər. Bunu həyata keçirməkdən ötəri də, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, aryançı-irançı qüvvələr ortaq vətən və ortaq ideya kimi “İran” və “iranlılıq” anlayışlarını ortaya ataraq türkləri, xüsusilə də Azərbaycan türklərini oyuna gətirməyə çalışırdılar. “İran kompromisi” adı altında da “İran” və “İranlılıq” naminə, vaxtilə Türk ruhlu ilk Məclisi-Millini, Təbriz məşrutəsini bombalayanlarla bir araya gəlməyin, hətta onlara dövlətdə vəzifələr verilməsinin mümkünliyündən bəhs edirdilər.

Əslində “İran kompromisi” adı altında bağışlanaraq yüksək vəzifə tutanlar yalnız aryançı-irançı qüvvələrin havadarları və ətrafi idi. Belə ki, Gilandan, İsfahandan öncə məşrutəni qoruyan, məşrutə əleyhdarlarına qarşı mübarizə aparan Azərbaycan türkləri “İran məşrutəçilər”i üçün etibarsız sayılırdılar. Başqa sözlə, vaxtilə

⁹⁴ Yənə orada, s.406

⁹⁵ Yənə orada, s.407

Təbrizdə baş qaldıran məşrutəni qoruma hərəkətinə düşmənlər kəsilərək məşrutə əleyhinə mübarizə apararaq Əhməd şah Qacar taxta oturmaqdan sonra məşrutəpərəstə çevrilib Azərbaycan Türk məşrutəçilərini isə qəbul etmək istəmirdilər. Ona görə də, Məhəmməd Əli şahın devirlməsindən bir müddət sonra “İran məşrutəçiləri”nə çevrilən ərənç qüvvələrin havadarlarının dəstəylə 1910-cu ilin martında Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin tərksilah edilməsi adı altında hərəkətin liderləri Səttarxanla Bağırxanı Tehrana dəvət edərək heç bir əsas olmadan xəyanətə əl atdılar.⁹⁶ Bununla bağlı 1994-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan” tarixi kitabında yazılır: “Tərksilah haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttar xan və onun ətrafındakılara Tehrandə xaincəsinə basqın edildi. Vuruşma nəticəsində 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər o cümlədən Səttar xan yaralandı. Bununla da inqilabın son səngəri dağıldı. Səttar xan və Bağır xana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədilər. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə, dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar. Ələ keçən fədailər və Təbriz əncüməni rəhbərlərinə divan tutuldu. İrticaçılar Təbrizə qayıtdılar”.⁹⁷

Artıq bütün bunları edən Məhəmməd Əli Qacar ya da Əhməd şah Qacar deyil, məhz liberal, demokrat qılığına girmiş ərənç-irançıməşrutəçilər və havadarları (ruslarla ingilislər) idilər. Dünənə qədər Məhəmməd Əli Şahın monarxiyasını müdafiə edən ruslarla ingilislər indi isə ərənç “İran məşrutəçiləri”nin ciddi dəstəkçisinə çevrilmişdilər. Deməli, Türk düşmənlərinin əsas məqsədi bir tərəfdən ilk Məclisi darmadağan etməklə yenilikçi Türk məşrutəçilərini zəif buraxmaq olduğu halda, digər tərəfdən Məhəmməd Əli şahı

⁹⁶ Baykara Hüseyn. İran inkılabı və Azatlıq Həmətleri. İstanbul, 1978, s.94-101; Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.302-303

⁹⁷ Azərbaycan tarixi. Dərslik (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərənşr, 1994, s.634

oyuna gətirərək onun devrilməsinə zəmin hazırlayaraq liberal, demokrat əryançılarının-irançılarının timsalında “məşrutəli İran” qurmaq olmuşdur. İkinci dəfə qazanılmış Məşrutə və ikinci çağırış Məclis artıq yenilikçi Türk axınının ruhundan xeyli dərəcədə uzaq olan, liberal, demokrat qılıqlı əryançı-irançı bir məşrutə idi. İkinci Məşrutə və ikinci çağırış Məclis dönəmində də türklərin bir daha önə çıxıbilməmsi üçün, Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Tehrana dövlət edilərək xəyanətə məruz qaldılar. Ən maraqlısı odur ki, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin liderləriylə silahdaşlarına Tehrandə ingilis hərbi qüvvələri, Təbriz və ətrafdakı Türk fədailərinə isə Rus qoşunları divan tutmuşdur.

Özəlliklə, Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda baş verən məşrutəni müdafiə hərəkatı zamanı deyil, məhz bu hərəkatın rusların əliylə yatızdırılmasından sonra, Gilan və İsfahanda Məhəmməd Əli şah Qacara qarşı çıxışların baş qaldırması, əsasən əryançı-irançı qüvvələrin Tehrana yürüşün təşkil olunması sonucunda ikinci Məşrutənin və Məclisin ortaya çıxması çox düşündürücüdür. Şübhəsiz, Türk düşmənlərinin burada əsas məqsədi Qacarlardakı hakim Türk ulusunun öncüllüyündə deyil, əryançı-irançı farsların öndərliyində məşrutə ya da parlamentli dövlətə çevrilməsi idi. Bunun üçün də, Qacarlar hökmdarlarından Məhəmməd Əli şah Qacarı oyuna gətirən, bir növ onun əliylə ilk məşrutəni və Məclisi qoruma hərəkatını məhv edən, bunun əvəzində isə az sonra Gilan və İsfahanda baş qaldırmış irançılarının öncüllüyündəki ikinci Məşrutə və Məclisə dəstək verən İngiltərəylə Rusiya Qacarlara və onun əsas dayacağı olan Türk ulusuna çox böyük zərbə vurmuş oldular. Qacarlarda geniş miqyasda başlayan ilk məşrutə (Türk-Azərbaycan) hərəkatının və ilk Məclisin basılmasında, yəni şahla yenilikçi-dünyəvi ruhlu məşrutəçilər arasında birləşmənin baş tutmasında da əsas rolu bu iki Türk düşməni dövlətilə onun buradakı əlaltıları, o cümlədən əryançı-irançifarslar və “irançılıq” düşüncəsinə qapılmış bəzi türklər oynadılar.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, İkinci Məclis toplandığı çağda (1909) güclü yurdsevərlik, ortaq dövlətçilik anlamında “əhrarçılıq”

(özgürlük) axınına İran Demokrat Partiyası (İDP), orta-tutucu axını da Liberal-Demokrat adlı başqa bir partiya üstlənirdi ki, hər ikisində də gərəkli işlər görüb partiyaların ruhlarını oluşturanlar türklər idi. O, yazırdı: “Demokrat Partiyasının Azərbaycanda qurumu, böyük saygınlığı olduğu kimi, parlamentdəki üzələrinin çoxu da türk elçilər idi. Partiyanın başçısı yuxarıda da adı çəkilən Təbriz elçisi, Seyid Həsən Tağızadə əfəndi idi. Parlamentin özgürlük səsi sayılan Tağızadə əfəndiyə özgürcülərin böyük saygısı var idi. İkinci parlamentdə olan 90-a yaxın üyədən 25-i, Demokrat Partiyasından olan 21 elçinin də 14-ü Türk idi. İkinci parlamentin işlədiyi çağda İranda ilk yol olaraq böyük formada gündəlik bir qəzet çap olunurdu. “İran-e nov” adlı avropasayağı çıxan bu qəzet İranın ən çox oxunan, ən sayılan qəzeti idi. Demokrat Partiyasının düşüncə daşıyıcısı olan “İran-e nov”un yazarları Azərbaycan türkləri idi”.⁹⁸

Bu dövrdə farslar üçün irançılıq aryançılığın sinonimi olub, yəni Əhəmənilər, Sasanilər dövlətçiliyini bərpa etmək demək olduğu halda, türklər üçün irançılıq ölkədə bütün xalqların hürr və azad yaşaması anlamında idi. Ona görə də, Tağızadələr, Rəsulzadələr və başqaları “irançılığı” orta q dövlətçilik kimi görüb ölkədəki bütün xalqların haqq və azadlıqları uğrunda mübarizə apardıqları halda, ancaq eyni sözləri fars məşrutəçiləri haqqında ifadə etmək mümkün deyildi. Bu isə o anlama gəlir ki, Qacarlardakı demokrat, ya da liberal partiyalarda türklər, Türk millət vəkilləri sayca və nüfuzca öndə olsalar da, ancaq ideoloji anlamda farslara, Fars məşrutəçilərinə uduzurdular. Bu baxımdan ikinci Məclisdəki Türk demokratlar, Türk liberallar, o cümlədən Türk yazarlar bütün yaxşı niyyətlərinə baxmayaraq, Qacarlar hakimiyyətində və parlamentində fars aryançılığının qarşısınıanəinki ala bildilər, üstəlik onlardan xeyli qismi (Tağızadə və b.) də zaman zaman onun təbliğatçısına çevrildilər.

Beləliklə, Məhəmməd Əli şah Qacarin ağalığı dövründə (1907-1909) Türk düşmənləri “bir oxla iki quş vurmağı” bacarmış,

⁹⁸ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.33

yəni hakim Türk ulusunu ciddi məğlubiyyətə uğratmağın fonunda, artıq bu ölkədə ərənçı-farsçı hakimiyyət dövrünün başlanğıcının təməl daşlarını atmağa başlamışdılar. Məhəmməd Əli şah Qacar taxtdan salınıb onun azyaşlı oğlu Əhməd Mirzə şah Qacar (1909-cu il iyil) seçildikdən sonra yenidən ölkədə məşrutəli, yəni konstitusiyalı dövlətin bərpa edilməsi və ikinci Məclisin fəaliyyəti isə, əsasən Qacarların sonunu gətirəcək türksüz hakimiyyətin və dövlətin formalaşmasına hesablanmışdı. Qacarlar dövlətində yenilikçi-məşrutəçi türklərlə (birinci xətt) irticaçı-mühafizəkar ərənçı-farslar (ikinci xətt) arasında mübarizənin pik nöqətsi Məhəmməd Əli şah Qacarin qısa sürən hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir ki, sonunda məğlub olan Türk məşrutəçilərlə hakim Türk hakimiyyəti (Qacarlar), qazanan tərəf isə “İran”, “iranlılıq”, liberalizm masqasına bürünmüş ərənçılarla havadarları Rusiya və İngiltərə oldular.

Ancaq 1911-ci ilin sonlarına doğru Rusiya “İran”da get-gedə güclənən İngiltərə qarşısında əks-hücuma keçdi. Əvvəlcə Sankt-Peterburqda mühacirət dövrünü yaşayan sabiq şah Məhəmməd Əli Qacarı yenidən hakimiyyətə gətirməyə çalışan çar Rusiyası bu həmləsi baş tutmayınca, 1911-ci ilin noyabrında ikinci Məclisin bağlanması və hökumətin istefaya getməsi üçün hərəkətə keçdi. Burada da əsas məqsəd 1907-ci il avqust sazişinin qüvvədə qalması və Qacarların Rusiyayla İngiltərənin boyunduruğuna boyun əyməsi idi. Beləliklə, 1911-ci ilin sonunda 14 yaşlı Əhməd şah Qacar Rusiyanın həmləsi qarşısında 1907-ci ildə bağlanmış ingilis-rus sazişini qüvvədə qalması və ikinci Məclisin də bağlanması haqqında göstəriş verdi. 1912-ci ilin fevralında Qacarlar dövlətinin suverenliyini zərbə altında qoyan saziş əsasında bir daha ölkənin güney tərəfi olan, əsasən Farsistan əyaləti İngiltərənin, Quzey hissəsi olan Azərbaycan, Xorasan və başqa yerlər isə Rusiyanın nüfuz dairəsi elan edildi.⁹⁹ Bununla da, faktiki olaraq ərənçı-irançı qüvvələr hakim Türk varlığını zərərsizləşdirmək, eyni zamanda özlərinin yerlərini mökəmlətmək naminə Qacarlar dövlətinin

⁹⁹İvanov M.S. Oçerk istorii İrana. Moskva, 1952, s.281

Rusiya və İngiltərə arasında bölüşdürülməsinə razılıq verdilər. Üstəlik, irançı qüvvələr az sonara aryanizm düşüncəsiylə Almanıyanı da oyuna cəlb etməklə Qacarlar dövlətinin çöküşünü daha da sürətləndirdilər.

Beləliklə, aryançı “irançılığ”ın yüksəlməsi dövründə Qacarların sonuncu hökmdarı Əhməd şah Qacarın hakimiyyət illəri (1909-1925) demək olar ki, formal xarakter daşımışdır. Bu, onun yalnız erkən yaşlarda (12 yaşından) Qacarların şahlıq taxtına oturmasıyla bağlı deyildir. Əsas məsələ 1909-cu ildə yayında Məhəmməd Əli şah Qacarı ingilislərin fitnəkarlığı və rusların şarlatanlığıyla hakimiyyətdən uzaqlaşdıran “İran məşrutəçiləri”nin Türk dövlətinin bütün strukturlarında, özəlliklə də parlamentdə hakim mövqe tutması idi. Artıq aryançı irançılar əsas istəklərinə böyük ölçüdə çataraq Qacarlar dövlətində əsas söz sahibi olması bacarmışdılar. Belə ki, Qacarlar dövlətinin başçısı Əhməd şah Qacar “məşrutəçilik” adı altında əsasən aryançı irançıların iradəsinə tabe etdirilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, əsil mahiyyətinə varmadan bəzi Türk aydınlarının da ikinci Məşrutə və ikinci Məclisə dəstək vermələri Qacarlardakı Türk əhalini, o cümlədən Azərbaycan türklərini çaşqın durumda buraxmışdır.

1-ci Dünya müharibəsi dövründə Qacarlarda vəziyyət və aysori-erməni qüvvələrinin Güney Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım əməlləri. I Dünya müharibəsinin ilk illərində (1914-1915) Qacarlarda hakimiyyət hələ də, rus-ingilis dəstəkli aryançıların əlində qalmaqda idi. 1914-cü ilin sonlarına doğru yenidən seçkilərin keçirilməsi (müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycanda seçkilər keçirilmədi) və üçüncü Məclisin fəaliyyətə başlaması ilə vəziyyət çox da dəyişmədi. Belə ki, Məşrutəçilikə isti münasibət bildiren Əhməd Şah Qacar Məclisin açılması üçün fərman imzalamış, lakin rusların hərbi gücünə arxalanan Təbriz valisi “Şücaüddövlə” ünvanı daşıyan Səməd xan seçkilərdə Demokrat Partiyasının qalib gələcəyini bildiyi üçün Güney Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsinə icazə verməmiş, ona görə də Məclisdə

Azərbaycan milləti vəkilsiz qalmışdır.¹⁰⁰

Müharibə başlandıqı dövrlərdə fəaliyyətə başlayan 3-cü Məclis deputatlarının əksəriyyəti və Məşrutə dönəmində yaradılmış İran Demokrat Partiyası (İDP) ingilis və rus müstəmləkəçiliyindən çox Alman-Türk blokuna tərəfdar çıxmış, partiyanın Güney Azərbaycan təşkilatı isə konstruktiv bir mövqe tutaraq bütün xarici qoşunların ölkədən çıxarılmasını, istiqlalıyyət və suverenliyin tam bərpa olunmasını tələb etmiş və bunun əleyhinə çıxan bütün daxili və xarici qüvvələrə qarşı qətiyyətli və barışmaz mübarizəyə aparacağını elan etmişdi. İDP-nin gizli fəaliyyət göstərən Güney Azərbaycan təşkilatı və onun Təbriz Komitəsinə Mirzə Əli Çayçı, Mirzə Əli Xan Postxana, Hacı Məhəmmədəli Badamçı başçılıq edirdilər.¹⁰¹

Ancaq 1-ci Dünya müharibəsində tərəfsiz qalacağını dünyaya elan edən Qacarların istər-istəməz Antanta (xüsusilə də İngiltərə-Rusiya-Fransa) ilə Osmanlı-Almaniya arasında qalması ciddi problemlər yaratmağa başladı. Osmanlı qoşunları 1914-cü ilin dekabrında Güney Azərbaycana daxil olaraq əslində Qafqaz cəbhəsinin davamı olan yeni cəbhənin açılmasına nail olmuşdular. Bununla da 1915-ci ilin əvvəllərində Qacarlarda ikihakimiyyətlik özünü ciddi şəkildə büruzə verməyə başladı. Belə ki, Rus-İngilis nəzarəti altında olan Tehran hökumətinə qarşı Qumda Alman-Türk meyilli “Müdafiəyi-İslamiyyə” komitəsi yarandı. Bu komitənin aparıcı qüvvəsi də Kərbala və Nəcəfin şiə müctəhidləri ilə Məclisi-Millinin demokrat millət vəkilləri idilər. Onlar Qacarlar dövlətindəki millətlərin (farslar, türklər) Almaniya və Osmanlıya münasibətlərini din, milliyyət əsasları üzərinə qururdular.¹⁰²

Bununla da, Əhməd şah Qacar 1-ci Dünya müharibəsi dövründə türklərin də Qacarlar üzərində təsiriylə öz hakim iradəsini bir az da olsa, artırmağı bacarmışdır. Özəlliklə, şahın Osmanlı türklərinin də dəstəylə Qacarların ortaya qoyduğu

¹⁰⁰ Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.32

¹⁰¹ Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan (məlumat kitabı, Bakı, Orxan, 2000, səh. 179 -183

¹⁰² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.236-237; 480

birtərəfli bəhəsinə Türkmənçay əhdnaməsini ləğvinə, eləcə də Xəzər dənizi üzərində hüquqlarını bərpa etməyə çalışması təsadüfi olmamışdır.¹⁰³ Ancaq cavan şahın bu cəhdləri bütövlükdə uğursuzluqla nəticələnmiş, üstəlik, xalq ölkədə baş verən bütün uğursuzluqlara görə onu parlamentdən, ya da hökumətdən az günahkar hesab etməmişdir.

Ən acınacaqlısı odur ki, həmin dövrdə dünənə qədər Qacarların paytaxtı olan Tehran yalnız siyasi durumuna görə deyil, eyni zamanda ideoloji anlamda da Türk ruhundan uzaqlaşdırılaraq “aryançılıq-irançılıq” mərkəzinə çevrilmişdir. Başqa sözlə, artıq Əhməd şah Qacarı dövründən etibarən Türklər Tehranı aryançı irançılara uduzaraq ümid, istinadgah yeri kimi yalnız Təbrizi seçmişdilər. Bununla da, əslində türklər aryançı Pəhləvilər hakimiyyətə gətirilməmişdən öncə, yəni Qacarlar dövlətinin son dönməsində de-fakto ağalıqlarını aryançı irançılara verməyə başlamışdılar.

I Dünya müharibəsi başlar-başlamaz ermənilərin, aysorilərin bir yerdə Güney Azərbaycanın bir çox şəhələrində, o cümlədən Urmiya və Salmasda həyata keçirdikləri qətlamları da təsadüfi saymaq qətiyyəni mümkün deyildir. Əgər biz prosesləri diqqətlə izləsək görərik ki, antitürk qüvvələr Şərqi Anadoluda, Cənubi Qafqazda, Volqaboyunda və Orta Asiyada olduğu kimi Güney Azərbaycanda da Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım planını əvvəlcədən, düşünülmüş şəkildə hazırlamış və addım-addım həyata keçirməyə çalışmışdır. Xüsusilə, çar Rusiyasıyla Böyük Britaniyanın I-ci Dünya müharibəsində Almaniya və Osmanlıya qarşı müttəfiq kimi çıxış etməsi birtərəf qalmasına baxmayaraq Qacarlar dövlətində, o cümlədən Güney Azərbaycanda onların Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmək niyyətini gücləndirmişdir.

Hər halda I Dünya müharibəsi Qafqaz cəbhəsində olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da Osmanlı-Rusiya müharibələrini qaçılmaz etmişdir ki, ruslar və ingilislər bu müharibələrdə qələbə

¹⁰³ Yəni orada, s.254

çalmaq üçün, ilk növbədə, xristian dini kimlikli ermənilərlə aysorlara bütün sahələrdə dəstək verməklə, Türk-Müsəlman əhalinin soyqırımında dolayısıyla da olsa iştirak etmişlər. Belə ki, 1907-ci ilin avqustunda İngiltərəylə bağladığı “nüfuz bölgüsü” sazişi nəticəsində faktiki olaraq Güney Azərbaycanda ağalıq etməyə başlayan, 1912-ci ildən etibarən burada hərbi qüvvələrini daha da genişləndirən çar Rusiyasının I Dünya müharibəsinə münasibətdə Qacar dövlətinin bitərəfliyinə baxmayaraq, bu coğrafiyada Osmanlıya qarşı hərbi müdaxilələr etməsi Azərbaycan türklərinin ciddi etirazlarına səbəb olurdu. Rus ordusuna qoşulmuş Osmanlı, Salmas, Urmiya aysorlarının və ermənilərinin sayı 100 min nəfərdən ibarət idi.¹⁰⁴

1914-cü ilin sonu, 1915-ci ilin əvvəlində Osmanlı qoşunları Təbrizi, Salması və Urmiyanı ələ keçirənlər də, ancaq Ərzurumda Sarıqamış məğlubiyyətindən sonra Rus ordusu yenidən həmin şəhərləri tutaraq Azərbaycanda mövqelərini gücləndirdilər. Rus işğalıyla barışmayan Təbriz əhalisi 1915-ci ilin aprelin 4-də etiraz mitinqi keçirmiş və rusların Azərbaycanı tərk etməsini istəmişlər. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə, aysorlarla ermənilər rus və ingilislərin birbaşa yardımıyla hərbi cəhətdən təşkilatlandırılaraq Osmanlı və Azərbaycan türklərinə əhaliyə qarşı müharibəyə təhrik edilirdi. 1915-ci il mayında aysorların böyük bir qrupu rusların təşviqi ilə Osmanlı dövlətinə, bu anlamda Azərbaycan türklərinə qarşı da müharibə elan etmiş oldular. Çünki aysorlar Türk-müsəlman əhaliyə qarşı böyük ölçülü qırğınları ya da soyqırımı Qacarlar dövlətinin ərazisində, o cümlədən Güney Azərbaycanın Urmiya, Salmas kimi böyük şəhərlərində həyata keçirmişlər. Məsələn, 1915-ci ildə təxminən altı (6) ay Urmiyanın valisi olmuş Moiz əd-dövlə Azərbaycanın maliyyə işləri üzrə rəisinə aysorlarla ermənilərin Azərbaycanda, o cümlədən Urmiyada törətdikləri cinayətlərlə bağlı yazılı məlumatlar göndərmişdi.¹⁰⁵ Moiz əd-dövlə

¹⁰⁴ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.12

¹⁰⁵ Yənə orada, s.53

Təbrizdə oturan Qacar vəliəhdinə yazdığı məktubda da göstərdi ki, bütün bəridşdırıcı cəhdlərinə, hətta əhalinin adlı-sanı şəxsiyyətləri və Amerikayla Fransa missionerlərinin iştirakıyla sülh təşəbbüsünə nail olmaq arzularına baxmayaraq Azərbaycan türklərinə xristianların təcavüz halları artmaqdadır.¹⁰⁶

Ruisyayla İngiltərəyə arxalanaraq Osmanlıya müharibə elan edən aysorlar və ermənilər, xüsusilə də aysorların başçısı Marşimon Türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar törədərkən əsas hərbi dəstəyi çar Rusiyasından almışdır. Çox keçmədən Avropanın və ABŞ-ın xristian missonerləri tərəfindən də ciddi şəkildə maliyyələşdirən¹⁰⁷ və Rusiya, İngiltərə, ABŞ tərəfindən silahlandırılan aysorlar və ermənilər 1916-1917-ci illərdə Osmanlıyla aparılan müharibəyə daha yaxından cəlb olunaraq¹⁰⁸ Şərqi Anadoluda və Güney Azərbaycanda on minlərlə Türk-müsəlman əhalinin soyqırımında birbaşa iştirak etmişlər. “Aysorlar və erməni qaçaq dəstələri şəhərlərə və kəndlərə tökülüşüb ruslara arxalanaraq çox qarşıqlar törətdilər. Əgər o vaxta qədər onlar yalnız camaatın malını soymaqla kifayətlənirdilərsə də, o vaxtdan sonra qayıdıb camaatı qırmağa da başladılar”.¹⁰⁹

1917-ci il oktyabrında Rusiyada bolşevik inqilabı baş verdikdən sonra, aysorlarla ermənilərin Urmiya və Salmasdakı cinayətkar əməlləri daha da şiddətlənmişdir. Çünki Rus ordusunun bu bölgəni tərk etməsi ilə İngiltərə, Fransa və ABŞ Osmanlıya qarşı xristian ordusu yaratmaq qərarını vermişdir ki, onun əsasını yenə də aysorlarla ermənilər təşkil etmişdir.¹¹⁰ Urmiyadakı Rus

¹⁰⁶ Yenə orada, s.55

¹⁰⁷ Yenə orada, s.78-79

¹⁰⁸ Akgündüz Ahmed, Öztürk Said. Sorularla erməni məsələsi. İstanbul, Pasifik ofset, 2008, s.283-285

¹⁰⁹ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.87

¹¹⁰ Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırdımı. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016, s.48-49; Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında. II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı). “İpək yolu” jurnalı, №2, Bakı, 1998, s.54; Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.96

konsolu Nikitin də xatirələrində yazır ki, aysorlarla ermənilərdən ibarət xristian qoşununun yaradılmış və onların başına əvvəlcə rus generalı Potavzev, daha sonra general Qaşfild gətirilmişdi. Nikitinin məlumatına görə, Güney Azərbaycanda yaradılan xristian qoşununa İrəvan və Naxçıvandan gələn 6 min nəfər erməni də qoşulmuşdur. T.Məlikzadə yazır: “Beləliklə, aysor ordusu və ya Azərbaycan aysorları, ermənilər, Osmanlı cilolarından (aysorlarından) təşkil olunmuş xristian ordusu Azərbaycanın və bölgənin siyasi-hərbi səhnəsinə daxil oldu. Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədər bütünlüklə rus, ingilis, fransız birləşmiş xristian qoşununun rəsmi şəkildə işğalına məruz qaldı. Ciloların Urmiya və Salmasda camaatı qırmaq üçün əl-qolları açıldı. Əlbəttə ki, bu əzab-əziyyətlərin bir neçə əsas məqsədi var idi: Birincisi, bölgəni Azərbaycan türklərindən boşaltmaq və Haydat (Böyük Ermənistan) nəzəriyyəsinə əsaslanan bir xristian dövləti yaratmaq. İkincisi, ümumi rəyi Avropadan gədən müharibədən yayındıraraq Osmanlı dövlətini qarşı yönəltmək”.¹¹¹

1917-1918-ci illərdə Güney Azərbaycanda xüsusilə, Urmiya və Salmasda baş verən Türk-müsəlman qırğını Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ tərəfindən aysorlarla ermənilərdən ibarət yaradılmış qondarma “xristian qoşunu” ya da qondarma “Aysor-erməni dövləti”nin əliylə əvvəlcədən planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir.¹¹² Hər halda, “Antanta” və onlara məxsus xristian missioner təşkilatları tərəfindən qondarma bir xristian “dövləti” yaradılmağa cəhd göstərilirdi ki, bu qondarma “dövlətin” liderləri Marşimon, Petros İllu və başqaları da qarşılarına əsas məqsəd kimi bir tərəfdən Osmanlıyla müharibəni davam etdirmək, digər tərəfdən Türk-müsəlman əhalisinin, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin soyqırımını reallaşdırmağı qoymuşdur.¹¹³ “Antanta”nın himayəsi ilə yaradılmış “xristian ordusu” 1918-ci il fevralın sonuna yaxın

¹¹¹ Yenə orada, s.9

¹¹² Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqıdımı. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016, s.48-49

¹¹³ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.101-106

Urmiyada geniş miqyaslı soyqırım həyata keçirməyə başladılar. Məlikzadə yazır: “22 fevral 1918-ci il cümə günü axşamı Urmiya əhalisinin 3 günlük qırğını başladı. Petrosun əmri ilə Əsgərxan məhəlləsinin aysorları müsəlmanlar yaşayan qonşu mənzillərə hücum etdilər. Belə bir sürətlə və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar qəfildən yaxalandılar.¹¹⁴ Yalnız fevralın 25-də Urmiyanın Türk-müsəlman əhalisinin təslim olub “xristian ordusu”nun şərtlərini qəbul etməsindən sonra qırğınlar nisbətən azaldı. Ancaq buna qədər Urmiyada ən azı 10 min türk-müsəlman əhali aysorlarla ermənilərdən ibarət “xristian ordusu” tərəfindən soyqırıma məruz qalmışdır.¹¹⁵ 1918-ci ilin martın 18-dən etibarən “xristian ordusu” yenidən Urmiyada kütləvi qırğınlar törətdilər və 10 mindən çox türk-müsəlman əhalisi öldürüldü.¹¹⁶ Bu qırğınların əsas başçısı isə Marşimonun öldürülməsindən onun yerinə keçirən Petros İllu idi.

“Xristian ordusu” Urmiyadan sonra ən böyük qırğınlardan birini Azərbaycanın Salmas şəhərində həyata keçirdilər. Belə ki, 1918-ci il aprelin başlarında Salmasda “Xristian ordusu” fəallaşaraq, Salmasın türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğına başladılar.¹¹⁷ Bu faciədən canlarını qurtarmaq üçün Salmas əhalisinin bir qismi şəhəri tərk edib başqa yerlərə gedərkən onların çoxu yolda soyuq hava nəticəsində həlak oldular.¹¹⁸ Aysorlarla ermənilər 1918-ci il aprelin 24-də Salmasın mərkəzi Dilməqanı ələ keçirərək türk-müsəlman əhalisini uşaq, qoca, qadın demədən hər kəsi öldürməyə başladılar.¹¹⁹ Bütün bunlardan sonra, “xristian ordusu” 1918-ci il mayın 4-nə qədər Salmas və ətrafından topladıqları 40 min müsəlmanı Həftvan kəndinə və Sər qalasına,

¹¹⁴ Yenə orada, s.117-118

¹¹⁵ Yenə orada, s.129

¹¹⁶ Yenə orada, s.162

¹¹⁷ Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqıdımı. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016, s.133-134

¹¹⁸ Məlikzadə Tohid (Dilməqanı). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.177

¹¹⁹ Nəcəfli Güntəkin. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımını (1917-1918). Bakı, “Azərbaycan Tarixçiləri” İB, 2015, s.51-52

oradan da başqa yerlərə apardılar ki, nəticədə onların böyük qismi də yollarda həlak oldular.¹²⁰ “Azərbaycan ümumi tarixi” kitabının müəllifi Sarvan Kaviyanpura görə, ermənilər və aysorlar tərəfindən Urmiya ilə Salmasda və digər bölgələrdə ən azı 130 min Türk-müsəlman qətlə yetirilmişdir.¹²¹

Ermənilər və aysorlar tərəfindən Urmiya ilə Salmasın Türk-müsəlman əhalisi soyqırımı məruz qaldıqdan və əhalisi xeyli dərəcədə boşaldıqdan sonra Quzey Azərbaycanda yaşayan Güney Azərbaycan türklərinin bir qisminin bu bölgədə məskunlaşdırılması ilə bağlı Qacarlar dövləti qərar qəbul etmişdir. Burada əsas məqsəd “Xristian ordusu”nun soyqırımından sonra Urmiya və Salmasda sayları xeyli dərəcədə azalmış Türk-müsəlman əhalisinin bölgədəki balansını qorumaq idi.¹²²

Daha sonra “xristian ordusu” Güney Azərbaycanın Xoy şəhərində və ətrafında Türk-müsəlman əhalinin qırğına başlamışdı. 1918-ci il iyunun 24-də Andronikin ordusu Xoy şəhərini mühasirəyə almış, ermənilər Urmiyada törətdikləri vəhşilikləri burda da davam etdirmişlər. G.Nəcəfli yazır: “Ancaq şəhər sakinləri silahlı müdafiə ordusu yaradaraq, düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Şəhərin müdafiəsində qadınlarda iştirak edirdilər. Ermənilər şəhəri top atəşinə tutdular. Lakin bu vaxt Salmas tərəfdən Osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını görən ermənilər məğlub olacaqlarını hiss edib, gəldikləri yolla da geri döndülər”.¹²³

Qeyd edək ki, Güney Azərbaycanın, o cümlədən Urmiya, Salmasın, Xoyun “Xristian ordusu”nda qurtulmasında Osmanlı qoşunları mühüm rol oynadılar (1918-ci ilin aprel-noyabr ayları). Məhz Osmanlı ordusunun 4-cü və 6-cı alaylarının qəhrəmanlıqları nəticəsində Urmiya və Salmas, eləcə də digər Azərbaycan kəndlər

¹²⁰ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.193

¹²¹ Kaviyanpur Əhməd Sarvan. Tarih-e omimi-ye Azərbaycan .Tehran, Asya, 1346, s.266

¹²² Reza A.Heyət-e fəvqaladə-ye Qəfqaziyyə. Rezaييə.Çap-e əvvəl.1379.Tehran,s.193

¹²³ Nəcəfli Güntəkin. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). Bakı, “Azərbaycan Tarixçiləri” İB, 2015, s.58

və şəhərləri birləşmiş erməni-aysori ordusundan azad edildilər. Hər halda Quzey Azərbaycan kimi Güney Azərbaycanın da türk-müsəlman əhalisinin erməni-aysori hərbi birləşmələri ya da xristian ordusu tərəfindən tamamilə məhv edilməsindən qurtarılmasında Osmanlı dövləti, Osmanlı-Türk əsgəri fəvqəladə rol oynamışdır.¹²⁴

Ümumilikdə, biz görürük ki, I Dünya müharibəsi illərində Qacarlar dövlətinin tənəzzül dövrünü yaşamasından sui-istifadə edən Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və Rusiya açıq-aşkar şəkildə tərkibi aysorlarla ermənilərdən ibarət “Xristian ordusu”nun əliylə Güney Azərbaycanın Urmiya, Salmas, Xoy bölgələrində Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirmişlər. Onların burada əsas məqsədi Türk-müsəlman əhalisini tamamilə aradan qaldırmaq və həmin bölgədə yeni bir xristian dövləti yaratmaq idi. Qərb dövlətləri ermənilər üçün Güney Qafqazda “Ermənistan” yaratmağa nail olsalar da, anaq Güney Azərbaycan və Doğu Anadolu torpaqları hesabına Aysori-Erməni dövləti yaratmağa nail ola bilmədilər. Ancaq həmin Qərb dövlətlərinin ağılasığmaz əməlləri nəticəsində on minlərlə Türk-müsəlman əhali əsasən aysorlarla ermənilərdən ibarət “Xristian ordusu” tərəfindən soyqırma məruz qaldılar.

Qacarlar və Azərbaycan Cümhuriyyəti münasibətləri.

Qacarlar dövləti ilə 1918-ci ilin 28 mayında yaranmış Azərbaycan Cümhiyyəti arasındakı münasibətlər bir çox hallarda ziddiyyətlərlə özünü büruzə vermişdi. Quzey Azərbaycan türkləri hələ, istiqlalından öncə “Azərbaycan” milli ideyasıyla öz mövqeyini gücləndirdiyi dövrdə “Azərbaycan” isminə qarşı etirazlar sosial-demokrat adıyla pərdələnən rusiyaçılar və İslam birliyi ideyasından çıxış edən ittihadçılarla yanaşı Qacarlar dövlətindən, daha doğrusu bu dövlətdə “İran”, “İranlı” adlarıyla pərdələnən ayançı irançılardan da gəlməyə başladı. Belə ki, Tehranda nəşr olunan “Novbahar” qəzeti 1918-ci ilin əvvəllərində yayımladığı saylarının birində Quzey Azərbaycan türklərinin “Azərbaycan” ideyası zəminində

¹²⁴ Nesibli Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu, 2019, s.497

Azərbaycan muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparmasını tənqid edirdi. “Novbahar”ın əryançı ideoloqlarına görə, Azərbaycan muxtariyyəti ideyası “İran” dövlətinin istiqlalına qarşı olub “İran Azərbaycanı”nı da özünə birləşdirmək niyyəti güdür. “Novbahar”ın müdiri Məlikşüəə yazırdı: “Qafqaz Azərbaycanı türklərinin islamiyyət evində özlərinə məxsus otaq tutmağa haqları yoxdur: məgər indi özlərinə məxsus olan otağı ya bizə, yəni İrana, ya da Osmanlı türklərinə ilhaq edələr”.¹²⁵

M.Ə.Rəsulzadə “Novbahar” qəzetinin bu iddiasına cavab olaraq yazırdı ki, onların əsas hədəfi “İran dövləti” ya da “İran Azərbaycanı” deyil, Bakı, Gəncə, İrəvan və qeyri əyalətlərdən ibarət olan Qafqaz Azərbaycanı türklərinin muxtariyyəti və istiqlalıdır. Milli ideoloqumuza görə, bu mənada ““Novbahar” müdiri möhtərəm Azərbaycan adından nahaq xof və dəhşətə düşmüşdür... Azərbaycan yüz on il bundan qabaq havayiruzigardan təqsim olundu və Araz çayının Şimal tərəfində olan qitələri rus aldiqdan sonra Azərbaycan adını götürüb Zaqafqaziya adlandırdılar ki, Məvarayi-Qafqaz olsun”.¹²⁶

Gördüyümüz kimi, Cümhuriyyət qurulana qədər “Tarixi-coğrafi Azərbaycan”ın Türkçülük və Turançılıqla bağlı olması haqqında müəyyən müddəalar irəli sürülmüşdür ki, bunun da əsas müəllifi M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, Azərbaycan türkçülüynü ya da Azərbaycan turançılığını birmənalı şəkildə “Rusiya Azərbaycanı”na və “İran Azərbaycanı”na qarşı qoymuşdur. Yəni Rəsulzadənin ortaya atdığı Azərbaycanizmin mahiyyətində artıq Rusiya və “İran” mərkəzçilik deyil, məhz Türkçülük və Turanlılıq dayanırdı. Başqa sözlə, Quzey Azərbaycan türkləri bir tərəfdən 100 ilə yaxın Rusiyanın işğalı altında olduğı üçün ruslaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşlara, digər tərəfdən Qacarlar dövlətinə son vermək niyyətində olan əryançı farslarla onların təsiri altına düşmüşlərə qarşı mübarizə apararaq Azərbaycan turançılığını müdafiə etmişlər. Üstəlik, Azərbaycan Türk aydınları, özəlliklə də

¹²⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013, s.448

¹²⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013, s.448

Rəsulzadə “Turan Azərbaycanı”, “Türk Azərbaycanı” ideyalarını müdafiə edərkən də bir tərəfdən türkçülük, turançılıq prinsiplərindən kənara çıxmamağa çalışmış, digər tərəfdən isə Türkçülük və Turançılıq içində onun müstəqil varlığını müdafiə etmişdir.

“ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər)” kitabının ideya müəllifi Ramiz Mehdiyev həmin əsərin giriş hissəsində bu ziddiyyətlərdən biri kimi, Qacarlar dövlətinin ilk dövrlərdə Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımaması səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: “...İran Qacarlar dövləti müsəlman ölkəsi olmasına baxmayaraq, uzun müddət Azərbaycanın istiqlalının tanınması məsələsində gözləmə mövqeyi seçməyə üstünlük verdi. Bəli, danılmaz tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etdiyi tarixi şəraitdə demək olar ki, heç kəs onun gələcəyinə inamla yanaşmırdı. Xüsusilə də, ölkə ərazisinin əhəmiyyətli qisminin daşnak-bolşevik qüvvələrinin nəzarətində olması, Azərbaycan istiqlalının yaşayıb-yaşamayacağına dair ciddi suallar doğururdu. Bu mənada digərləri kimi, İranın da, gözləmə mövqeyi seçməsi, hadisələrin inkişafını izləməyə üstünlük verməsi siyasi maraqlar baxımından müəyyən mənada başadüşüləndir. Ancaq 1918-ci ilin 15 sentyabrında Azərbaycan əsgərlərinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə apardığı uğurlu əməliyyatlar nəticəsində Bakıya daxil olmasından və ölkə ərazisində nəzarəti təmin etməsindən sonra müsəlman İranının Qərb ölkələri kimi dövlətimizin istiqlalına biganə qalması o dövrdə olduğu kimi indi də anlaşılan deyil”.¹²⁷ R.Mehdiyev daha sonra yazır: “İlk vaxtlar Qacar məmurları Xalq Cümhuriyyətini tanımamaqlarının səbəbini dövlətin adı ilə, daha doğrusu “Azərbaycan” sözünün onlar üçün doğurduğu siyasi narahatçılıqla izah edirdilər. Onlar mövqelərini bununla əsaslandırırırdılar ki, Azərbaycan İranın şimalında yerləşən və mərkəzi Təbriz olan tarixi bir bölgənin adı olduğu üçün, bu toponimin Qafqazda yerləşən, qaynaqlarda isə Arran kimi qeyd edilən əraziyə

¹²⁷ ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər). Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.5-6

şamil edilməsi yolverilməzdir. Lakin hadisələrin sonrakı təhlili göstərir ki, iranlıların səsləndirdikləri arqumentlər səbəbdən çox bəhanə səciyyəsi daşıyırdı. Əslində isə İran, Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına ehtiyatla yanaşır, ona 1828-ci ildə ikiye bölünmüş Azərbaycan torpaqlarının tarixi perspektivdə birləşməsinə təkan verə biləcək siyasi və ideoloji təhlükə kimi baxırdı. Lakin İranın tutduğu mövqeyə baxmayaraq, Azərbaycan diplomatiyası kifayət qədər təmkinlə və uzaqgörənliklə hərəkət edir, bütün mümkün vasitələrdən bəhrələnməyə çalışırdı”.¹²⁸

Həmin dövrdə Qacarlar dövlətini yıxmaqda qərarlı olan ərənç-i-iranç-i ideoloqlar başda “İran” qəzeti olmaqla mətbuatda belə bir təbliğat aparırdılar ki, Qafqazın bir qismindən ibarət olan Türk dövlətinə “Azərbaycan” isminin verilməsi doğru deyildir. Çünki “Azərbaycan” adı yalnız “İran”ın qədim vilayəti kimi tanınan Azərbaycan əyalətinin haqqıdır. Bir sözlə, iranç-i ideoloqlar bütün vasitələrə əl ataraq “Azərbaycan”ı tarixi-coğrafi anlamda sözdə “İran”ın qədim əyaləti kimi qələmə verir, mümkün qədər türklük və turanlılıqdan uzaq tutmağa çalışırdılar.

Aryanç-i ideoloqların “İran Azərbaycanı” iddiasına qarşı çıxan M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan və İran” adlı növbəti məqaləsində bir daha yazırdı ki, Qafqazdakı Azərbaycan Türk milləti, azərbaycanlılar “Azərbaycan” kəlməsini coğrafi mənadan çox milli mənsubiyyət olaraq qəbul edirlər. Deməli, dünyada “Azərbaycan” adlı bir coğrafiyayla yanaşı “Azərbaycan camaatı” da vardır. Milli ideoloqumuza görə, “Azərbaycan camaatı” da özünə məxsus bir ləhcə ilə danışan Türk xalqlarından bir millətdir ki, o, başqa adla Qafqaz türkləri də olaraq tanınır. Bu anlamda Qafqaz türklərinin ədəbiyyatı, teatrı, operası, dili də “Azərbaycan”la bağlıdır. Beləliklə, coğrafi anlayışlar üzərindən müzakirələr aparılmasını doğru saymayan Rəsulzadə “Azərbaycan” ideyasında əsas vurğunun milli kimlik üzərində qurulmasını vacib hesab etmişdir: ““Qafqaz müsəlman türkləri” ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə etdiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh

¹²⁸ Yenə orada, s.6

(yaralama, sancma) eləmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqteyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı türklər ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaracadağ mahallarındakı türklərin biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını mən yaxşı fərq edəmiyəm. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənələr burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz illik digər bir siyasi həyat ilə yaşamanın təsiri mövcuddur. “Qafqaz müsəlman türkləri”nin “İran müsəlman türkləri” kimi tanınan bir ismi vardır: Azərbaycan Türkü”.¹²⁹

Beləliklə, “Azərbaycan” kəliməsini milli kimlik anlamında irəli sürənlər Azərbaycan Cümhuriyyətini milli həyat yaşamaq istəyən Azərbaycan Türk millətinin təsis etdiyi bir dövlət olaraq görürdülər. Azərbaycan Türk millətinin də “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adından Qacarlardakı Azərbaycan türklərinə görə imtina etməsi məntiqli hesab olunmurdu. İranlıların Azərbaycan Cümhuriyyəti adı altında öncə Qafqaz Azərbaycanı türklərinin, daha sonra da Qacarlardakı Azərbaycan türklərinin istiqlalını istədikləri müddəasına gəlincə, Azərbaycan Türk aydınları bunu da əsassız hesab etmişlər. Y.V.Çəmənzəminli “Azərbaycan” qəzetində yazırdı: “Dövlətimizin “Azərbaycan” adlanması sui-təfəhhümlərə səbəb oldu. Halbuki Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur. İranın haqqına təcavüz etmək fikrində deyilik, olmamışıq və olmayacağıq, bizi tərəqqi və istirahətimizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluğumuzdur”.¹³⁰

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin martında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Heyəti Tehrana gedib və uzun müzakirələrdən sonra tərəflər 14 bənddən ibarət razılaşma imzalayıblar. Ancaq ərənç farsdilli dairələr Qacarlar-Azərbaycan münasibətlərinin yaxşılaşmaması üçün problemlər yaradaraq sazişin ratifikasiya edilməsini gecikdirirlər. “Ümmumiyyətlə götürdükdə

¹²⁹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V cild, - Bakı, “Təhsil”, 2014, s.239

¹³⁰ Çəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. “Azərbaycan”, qəzeti, 1919-ci il, 11 iyul

isə, həmin dövrdə Qacar hökumətinin Azərbaycanla müsəlman qardaşlığı və qonşuluq amilindən yox, bilavasitə əhmiyyətini itirmiş tarixi iddialardan qaynaqlanan mənfəətlərindən çıxış etdiyi halda Xalq Cümhuriyyətinin öz suverenliyini və haqqını qorumaq üçün çalışmasında qəbahət axtarmağın bir mənası varmı? Təbii ki, yox. Zaman özü də, Azərbaycanın seçdiyi yolun nə qədər düzgün olduğunu göstərdi və Qacarlar məcburiyyət qarşısında qalıb, Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətləri rəsmiləşdirməyin yollarını axtarmağa başladılar. Tədqiqatçılar da qeyd edirlər ki, İranı belə bir addım atmağa əsasən iki mühüm səbəb sövq etmişdi:

1. Azərbaycanda yaşayan və fəaliyyət göstərən iranlılar davamlı şəkildə üzləşdikləri bürokratik əngəllər səbəbindən çoxsaylı şikayət məktubları ilə öz hökumətlərinə müraciət edir və yardım istəyirdilər. Tehran məcburiyyət qarşısında qalıb öz təbəələrinin problemlərini aradan qaldırmaq üçün mütləq şəkildə Azərbaycan rəsmiləri ilə ünsiyyət yaratmalı, hüquqi proseduralar ətrafında razılığa gəlməli idi.

2. Qafqaz, xüsusilə də, Azərbaycan İranın xarici ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, gəlirli istiqamətlərdən biri idi. Bu istiqaməti itirmək iranlı tacirlərin ciddi narazılığına səbəb olar, onları şah hakimiyyətindən narazı sala bilərdi. Yəni, iqtisadi maraqlar da, Azərbaycanla siyasi münasibətləri sahmana salmağı zəruri edirdi.

Beləliklə də, İran tərəfi Azərbaycanla diplomatik münasibətlərin yaradılması, tərəflər arasında mühüm hüquqi problemlərin həll edilməsi məqsədilə Bakıya nümayəndə heyətinin göndərilməsinə dair qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik İranın nüfuzlu siyasi qəzeti sayılan “Rəd” nəşrinin rəhbəri Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə (1888-1969) həvalə olundu”.¹³¹

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin noyabrında Bakıya gələn Qacarların nümayəndə heyəti 1920-ci ilin martında rəsmi Bakıyla 7 sahədə bağladıqları sazişlə Azərbaycanın müstəqilliyini de-yure də

¹³¹ ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər). Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.10-11

tanımışdı. Qacarlar dövlətinin “Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri”ndən də görürük ki, Qacarların xarici işlər nazirliyi 1919-cu ilin oktyabrın 12-də Qafqaz dövlətləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün Qafqaza bir komissiya göndərmək, eyni zamanda Qafqazdakı Bakı, Tiflis, Gəncə və İrəvan şəhərlərində məktəblər və qəzetlər təsis etmək və ruhani rəhbərlər təyin etmək qərarına gəlib. “Dövlət xərcləri hesabına Badkubədə fars və türk dilində bir qəzetin təsis edilməsi”.¹³² Maraqlıdır ki, Qacarların nümayəndə heyətinə aid həmin sənədlərdə “Qafqaz Azərbaycanı” ifadələri yer almışdır.¹³³

Qacarların xarici işlər nazirliyi Tehrandakı “Rus idarəsi”nə 1919-cu ilin oktyabrına aid göndərdiyi məktubunda Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sədrinə və heyətə dair göstərişlərini ifadə etmişdir. Bu sənədədə deyilirdi ki, çar Rusiyası dağıldıqdan sonra Qafqazda 4 müstəqil dövlət meydana gəlib. Həmin sənədə görə, bu dövlətlərdən biri olan Azərbaycan Cümhuriyyəti guya, “İran”a aid olub və indi də onlara meyillidir: “Bundan əlavə bu gün Qafqaz Azərbaycanı adlanan respublikanın əksər şəhərləri İrana aid (məxsus) olub və indiyə qədər də İrana meyillidirlər. Bununla belə müxtəsər formada desək Rusiyada inqilabların baş verməsi və yeni hökumətlərin yaranması ilə xarici hiylələr (müdaxilələr) vasitəsilə vəziyyət o həddə gəlib çıxdı ki, Qafqaz Azərbaycanında yaranan respublika İranla özünün məzhəb, millət və tarixi bağlılığını unutmaması bir yana hətta İran dövlətinin eyni millət və etnik tərkibin tələb etdiyi möhkəm bir ittifaqda birləşmək kimi səmimi istəyini də, qəbul edə bilmədi və ya etmək istəmədi. Təfəsilatı ilə belədir ki, rus qoşununun geri dönməsi, dövlətin zəifləməsi və inqilabların baş verməsindən sonra Osmanlı qoşun dəstələri yaranan fürsətdən istifadə edərək Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarına daxil oldular. Türk təbliğatçıları zahirdə eyni dil və millət amilindən istifadə etməklə Qafqazda yaşayanları aldatdılar. O qədər hiylə işlətdilər ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikası və orada yaşayan müsəlmanların

¹³² Yenə orada, s.51-52

¹³³ Yenə orada, s.53, 54, 56

İranla olan münasibətlərini korladılar. Yenidən təşkil edilən Qafqaz Azərbaycanın qurucuları öz qədim vətəni və gələcək qonşusu olan İran dövlətinin maddi və mənəvi imkanlarından yararlanmasına mane oldular. Həmin təbliğatçıların hiyləsinə inanıb İranın şimal əyalətlərini birləşdirmək tamahı ilə öz qonşusu olan qədim dövlətin mənafeyinə zidd olaraq İranın böyük əyalətlərindən birinin adını yeni qurulan dövlətin adı kimi “Azərbaycan Respublikası” adlandırdılar. Badukubənin yerli qəzetləri və digərləri vasitəsilə həqiqətə zidd məqalələr dərc etməklə İran dövləti ilə olan münasibətləri ümumiyyətlə korladılar. Buna baxmayaraq, ilk vaxtlar İran dövlətinin Qafqaz Azərbaycan Respublikasına mənəvi, iqtisadi və siyasi maraqlarından qaynaqlanan meyl və istək, yeni yaranmış qonşu dövlətin nümayəndə və təmsilçisi olan İsmayıl xan Ziyadxanovu qəbul etməklə nəticələndi. Dünyanın durumunun kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğu bir vaxtda mümkün olan həddə birlik və vəhdət nümayiş etdirərək tərəflər öz aralarında müvəqqəti olaraq müqavilə bağladılar. Qeyd edilən nümayəndələr öz vəzifəsini başa vurduqdan sonra razı və məmnun halda qayıtdılar. Ancaq çox təəssüf ki, verilən vədlərin yerinə yetirilməsi gözləntisinin əksinə olaraq İsmayıl bəy Ziyadxanovun Badkubəyə qayıdandan sonra Qafqaz Azərbaycan Respublikası öz nümayəndəsinin verdiyi vədlərin heç birinə əməl etmədi. Münasibətləri elə korladılar ki, bu gün arada hər hansı bir ticari və digər əlaqələrdən söhbət gedə bilməz”.¹³⁴

İ.Ziyadxanovla bağlanan müqavilədə Qacarlar dövləti Azərbaycanın müstəqiliyini tanıyırdı. Ona görə də rəsmi Bakı bu müqaviləni imzalamaqdan imtina etmişdir. Ancaq Qacarlar dövlətində yönətimi əlinə keçirmiş ərənçi məmurlara görə müqavilənin bağlanmamasının əsas səbəbkarı Osmanlı dövlətidir. Həmin sənəddə yazılırdı: “Osmanlı təbliğatçıları öz gizlin niyyətlərini həyata keçirməkdən və İran Azərbaycanını növbəti dəfə ciddi bəlalar ilə qarşı-qarşıya qoya bilmədiyindən məyus olub, Qafqaz Azərbaycanı əhalisini həmin müqaviləyə qarşı çıxmağa

¹³⁴ Yəni orada, s.59-60

vadar etmək istəyir, şahsevər əyalətlər olan Maku, Xoy və Səlməs hüdudlarında düşüncələrə şübhələr salmağa çalışır, libaslarını dəyişərək təbliğatla məşğul olur və nə ilə bitəcəyi məlum olmayan işlər görürlər”.¹³⁵

Qacarlar dövlətinin xarici işlər nazirliyindən Sovet Rusiyası səfirliyinə də bildirişlər ki, bütün bunlara baxmayaraq “İran” Azərbaycan Respublikasının yaranmasından asudə və xoşhaldır, hətta onun yaşaması üçün də əlindən gələni edəcəkdə və bu məqsədlə də Qafqaz Azərbaycanına bir heyət göndərir.¹³⁶ Həmin sənəddə daha sonra Azərbaycana ezam olunan heyətin vəzifə və prinsipləri də açıqlanmış, yəni dostluq, ticarət, poçt və digər əlaqələrin qurulmasından bəhs olunmuşdur.

Həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin baş naziri Vüsuqüddövlə Azərbaycan Respublikasının baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə (18 noyabr 1919) göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Şahənşah dövlətinin Qafqaza göndərmək istədiyi komissiya ilə qonşumuz olan gənc Azərbaycan Respublikasına, ləyaqətli nümayəndəsi olduğunuz və İranla tarixi keçmiş, əxlaq, adət-ənənə və müştərək etiqadın möhkəm bağlar yaratdığı məğrur dövlətinizə öz hörmət və ehtiramımı bildirməyə fürsət əldə etdiyim üçün şadam. İran, hal-hazırda qardaş Azərbaycan xalqının yaratdığı qonşu ölkəni görməkdən xoşhaldır. Bu vaxta qədər Azərbaycanın İran dövləti tərəfindən rəsmi bildiriş əsasında rəsmən tanınmamasının yeganə dəlili, hal-hazırda böyük konfransa (Versal sülh konfransı nəzərdə tutulur – F.Ə.) görə, hər gün baş verən gözlənilməz dəyişikliklərin reallaşdırdığı siyasi mübarizə və diplomatik məsələlərdir. De-fakto dövlət kimi tanınan Azərbaycan dövlətinin de-yure dövlət kimi də tanınacağı günün intizarındayıq. Şahənşah dövləti elə indidən qonşu və qardaş Azərbaycan Respublikası ilə səmimi əlaqələr quracağına ümidvardır. Çünki bu əlaqələrin yaranmaması hər iki dövlətin mənafeyinə ziddir. Buna görə də İranın Şahənşah dövləti Qafqaza komissiya göndərmək qərarına gəlir. Tərkibi, həyata

¹³⁵ Yenə orada, s.64

¹³⁶ Yenə orada, s.64

keçirməli olan araşdırmalara, ikili razılaşma əsasında atılacaq addımlar və standartlara dərinlən bələd olmalıdır. Komissiyanın sədri vəzifəsi Şahənşah dövlətinin tam etimadına malik və həm də İranın ictimai fikrinin təmsilçisi olan əlahiddə nümayəndəmiz cənab Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə həvalə edilibdir”.¹³⁷

Bakıda səfərdə olarkən Məhəmməd peyğəmbərin (s.) mövlud günü ilə bağlı təşkil olunmuş mərasimə qatılan S.Z.Təbatəbai Qacarların nazirlər şurasına göndərdiyi məktubunda (4 dekabr 1919) yazırdı ki, o da bu tədbirdə çıxış edib: “Nitqin girişi fars dilində idi. Dedim: Həzrət peyğəmbərin (s.ə.s.) mövlud bayarmı günü İran millətinin salamını Azərbaycan millətinə çatdırmaqla bilmək üçün ən yaxşı fürsətdir. Dərhal da bu ifadəni Türk dilində ifadə etdim. Təqribən 8 dəqiqə Türk dilində Qafqaz Azərbaycanı və İran millətinin məzhəb, tarix, etnik münasibət və əlaqələrinə dair çıxış etdim”.¹³⁸

Təbatəbai yazır ki, ondan sonra Azərbaycan dövləti adından başqaları, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə də çıxış etmişdir. O, yazırdı: “Rəsulzadənin nitqi bizim məzhəbi adət-ənənəmizə uyğun olsa da, amma fikrimcə, burada İranın tarixi keçmişi və milliyyəti haqqında kinayəli formada nə isə çatdırmaq istədi. Xüsusilə də, Kəsrə tağının tarixi hissəsinin arxasınca Türk milləti və Türkün birliyindən söz açdı. Onun bu niqti məni qəmgün etdi. Lakin xoşbəxtlikdən orada iştirak edənlərin bəlkə də heç 10 nəfəri onun bu sancmasını başa düşmədilər. Bu nitqə cavab verməyim üçün şərait münasib deyildi”.¹³⁹

S.Z.Təbatəbai Qacarları hökumətinə göndərdiyi başqa bir məktubunda (8 dekabr 1919) açıq şəkildə yazırdı ki, Azərbaycan-Ermənistan arasındakı problemin öz həllini tapa bilməməsindən yararlanaraq Naxçıvanı “İran”a birləşdirmək mümkündür.¹⁴⁰ Təbatəbai Tehrana göndərdiyi başqa bir məktubunda (20 dekabr

¹³⁷ Yenə orada, s.73-74

¹³⁸ Yenə orada, s.84

¹³⁹ Yenə orada, s.85

¹⁴⁰ Yenə orada, s.92

1919) isə yazırdı ki, mövlud günü ilə bağlı iranlıların Bakıdakı İttihad mədrəsəsində də olub: “Mədrəsənin durumu çox pisdir, müəllimi yoxdur, fars dili natamam şəkildə tədris edilir. Mədrəsə direktoru təzəlikcə böyüklər üçün olan sinifdə İranın fars dilini tədris edir. Fars dili o qədər az işlənir ki, hətta mən məcbur olub, İttihad mədrəsəsində öz nitqimi Türk dilində ifadə etdim. Çünki Fars dilində söyləsəydim iştirak edənlərdən bəlkə də, onda bir hissəsi başa düşərdi”.¹⁴¹

S.Z.Təbatəbai Qacarlar hökumətinə göndərdiyi digər bir məktubunda (23 dekabr 1919) isə yazırdı ki, Müsavat Partiyası Azərbaycan dövlətinin təsisçisidir və Türk birliyi əqidəsinin tərəfdarıdır: “Bu firqənin üzvləri İrana xoş münasibətdə deyil, xüsusilə də Rəsulzadənin təbliğatı vasitəsilə İranı zəif və gücsüz hesab edir və öz müstəqilliklərini Osmanlılarla ittifaqda görürlər. Lakin bir illik təcrübədən sonra bu gün artıq həmin əqidənin təəssübkeşi deyillər. Öz müstəqillikləri üçün faydalı olan hər bir yolu seçəcəklər. Rəsulzadə və onun səmimi silahdaşları İranın yardım və dəstəyini özləri üçün faydalı hesab etslər belə, yenə də, İrana qarşı ehtiram və səmimiyyətləri yoxdur. Bitərəf partiya isə ümumiyyətlə İran üçün əlverişlidir. Onların bəzi nüfuzlu şəxsləri İrana ümid və dostluq yeri kimi baxırlar”.¹⁴²

Z.Təbatəbai “İttihad” Partiyası və onun lideri Qarabəy Qarabəyovla bağlı yazırdı ki, o, ötən iyirimi ildə Qafqazı Osmanlıya birləşdirməyə çalışmışdır. Ancaq bir ara ruslarla əlaqələrinin olması barədə məlumatlar onun nüfuzuna zərbə olmuşdur. Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra “İttihad”ın başındadır və onların varlığı Müsavatı zəiflətməmişdir: “İttihadçıların fəaliyyət və təbliğatı əhali arasında öz işini gördü və indi xüsususlə də, kəndlilərin yer aldığı Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi ya “İttihad”la birlikdədir, ya da ən azı “Müsavat”a qarşıdırlar. Qarabəyov və dostlarının proqramı İslam birliyi tərəfdarı olub və Türk birliyi əqidəsinə zidd olduğu üçün iranlıları qane etsə də, onları

¹⁴¹ Yenə orada, s.106-107

¹⁴² Yenə orada, s.115

sabit və strateji bir əqidəyə sahib qrup hesab etmək olmaz”.¹⁴³ Təbatəbaiyə görə, “ittihadçı”lar daha çox osmanlılarla bağlıdır, “Müsavət”in yeni hökumətə seçkilərdə qalib gəlməməsi üçün də əllərindən gələni edirlər: “Bu gün Müsavatın rəqibi İttihaddır. Aralarında olan məslək fərqli ilə yanaşı İttihad Partiyası Müsavatı yerə vurmaq üçün hər bir partiya ilə mütəffiq olmağa hazırdır”.¹⁴⁴

Təbatəbai yazırdı ki, Azərbaycanın ədliyyə naziri çıxışlarının birində Azərbaycanın Rusiyanın varisi olduğunu bildirib və buna görə də Rusiya hüququndan ona aid olanları irs aparacağını deyib.¹⁴⁵ Təbatəbai isə hesab edirdi ki, Azərbaycan Rusiya məhkəməsindən irs apara bilməz. Çünki “İran”ın tarixi baxımdan bu məsələdə daha çox haqqı var, sadəcə Rusiyanın zoruyla bağlanmış müqavilələr nəticəsində bundan mərhum olub.¹⁴⁶

Bu məsələ ilə bağlı Qacarlar hökumətindən Təbatəbaiyə ünvanlanmış məktubda (24 dekabr 1919) yazılırdı: “Bu arada qeyd edirəm ki, Ədliyyə nazirinin “Azərbaycan Rusiyanın varisidir və Rusiya hüququndan ona aid olan hissəni irs aparır” ifadəsi bu yerdə müəyyən qədər nəzakətdən xaric olmaqla yanaşı, həm də, məntiqi dəlillərə ziddir. Çünki əgər Rusiya üçün varis axtarsaq, İran dövləti hal-hazırda Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi və İrandan zorla ayrılan müllklərə hamıdan çox layiqdir. Qeyd etdiyiniz kimi əgər Azərbaycan hökuməti rəsmi olaraq tanınarsa, İran dövləti heç bir halda icazə verməyəcək ki, rusun sabiq məhkəmələrinə özünün varisliyini təmin etsin”.¹⁴⁷

Bütün hallarda 1919-cu ilin yazından başlayaraq Azərbaycan-Qacarlar münasibətləri qurulmağa başlamış, həm Azərbaycanın Qacarlarda elçiliyinin açılması, həm də Qacarların Azərbaycan Cümhuriyyətinə Qafqaz Fövqaladə Heyətini göndərməsi, eyni zamanda, 1919-cu ilin payızında Paris Sülh Konfransı çərçivəsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşovun

¹⁴³ Yenə orada, s.116

¹⁴⁴ Yenə orada, s.118

¹⁴⁵ Yenə orada, s.90

¹⁴⁶ Yenə orada, s.91

¹⁴⁷ Yenə orada, s.126

Qacarların xarici işlər naziri Firuz Mirzə ilə görüşməsi buna bariz örnəklərdir.¹⁴⁸ Eynulla Mədotli yazır ki, Qacarlar dövləti yalnız 1920-ci ilin 20 martında Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bir çox sahələrdə ikitərəfli sazişlər və dostluqa haqqında müqavilələr imzaladı. Dostluq haqqında müqavilədən sonra Qacarlar dövlətinin Azərbaycanda səfirliyi də fəaliyyətə başladı. Bununla da, Qacarlar ən azından “zəhəri rəsmiyyət” kimi də olsa, Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını tanımış oldu.¹⁴⁹

Qeyd edək ki, Xiyabani hərəkətini yaxından izləyən və həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qacarlardakı ilk böyük elçisi Adil xan Ziyadxan 1920-ci ilin mart ayının əvəllərində Güney Azərbaycandakı siyasi vəziyyət dəyərləndirərkən iki Azərbaycanın birləşməsi ehtimalından da söz açmışdır. O, yazırdı: “İran Azərbaycanında İrandan ayrılmaq və Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşmək yönündə bu anda zəif də olsa, təbliğat davam edir. Azərbaycan Cümhuriyyəti yaxın gələcəkdə İranda meydana gələcək olaylara hazır olmalıdır”.¹⁵⁰ O, yazırdı ki, farslar Azərbaycan Cümhuriyyətinə düşmən, türklər, o cümlədən Güney Azərbaycan türkləri isə qardaş və dost kimi yanaşırlar.

Üstəlik, Güney Azərbaycan türkləri də artıq farsşönlü Tehran rejimindən qurtulmağı düşünürdülər. Adil xan Ziyadxan 12 aprelə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktubda yazırdı: “İran Azərbaycanlıları özəlliklə deyirlər ki, Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür və nə zamana qədər Tehrandan göndərilən fars idarəçilərini doyuracağıq. Onların tək məqsədi zavallı Azərbaycan xalqını sömürmək, xalqın əlindən zorla alınan paralarla Tehrandan saraylar tikib bağçalar yapmaqdan ibarətdir”.¹⁵¹

Ancaq məlum olduğu kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin

¹⁴⁸ Mədotli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB, 2020, s.199

¹⁴⁹ Yenə orada, s.222

¹⁵⁰ Nəsibli Nəsib. Azərbaycan Demokrat Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, Qanun, 2011, s.214

¹⁵¹ Yenə orada, s.215

1920-ci ilin 27 aprelində Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı, daha sonra da Xiyabani hökumətinin süqutu nəticəsində iki Azərbaycanın birləşməsi məsələsi yarımçıq qaldı.

Qacarlar dövründə Azərbaycan Türk aydınlarının əryan-çılıq, ırancılıq və turançılıq, türkçülük baxışları. Ümumiyyətlə, XX əsrin birinci rübündə Qacarlar Türk dövlətinin sonunun gəlməsində əryançı şüəliklə yanaşı, “İran” və “iranlılıq” ideolojisi də mühüm yer tutmuşdur. Hər halda vaxtilə İslamda şüə məzhəbçiliyini əryançılıqla uzlaşdıraraq Qacarlarda ruhəni hakimiyyəti əl keçirən əryançı farsdillilər, Məhəməd Əli Şah Qacarla (1907-1909) Əhməd şah Qacərin hakimiyyətləri (1909-1925) dövrlərində “İran” və “iranlılıq” ideolojisi ilə siyasi hakimiyyəti əsasən ələ keçirməklə Türk dövlətini tamamilə qəsb etməyə başlamışdılar. Həmin dövrdə əryançı qüvvələr zərdüşti ruhlu şüəçiliklə yanaşı, “İran” və “İranlılıq” ideolojisini ön plana çıxarmaqla hakim Türk ulusunun üzərində qorxunc bir oyun oynamışlar: “1925-ci ilə qədər Türk sülaləsinin idarə etdiyi Qacarlar dövlətinin devrilməsində və farsların hakimiyyətə gəlməsində ilk növbədə, Güney Azərbaycan türklərinin İslam dini adı altında onların şüurlarına yeridilən şüəçilik-ırancılıq ideyası qarşısında yenilmələri olmuşdur”.¹⁵²

Səfəvilər dövründə daha çox türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə “şüəçilik” ideolojisi adı altında “din-məzhəb qardaşlığı” qılığına girən farsdilli əryançılar, Qacarlardan başlayaraq “İran və İranlılıq” adı altında ortaq vətən və ortaq dövlət ideyasını daha çox mənimsəmişdir. Burada əsas məqsəd türklərin din-məzhəb (şüəlik) həssaslığından sui-istifadə etdikləri kimi, eynilə ortaq dövlət ya da ortaq vətən ideyasıyla türklükdən tamamilə yayındırmaq olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində açıq şəkildə yazırdı ki, Qacarlar dövlətindəki türklər əsasən şüəliyin, qismən də “İran mədəniyyəti”nin təsiri altında xeyli dərəcədə farslaşmışlar, ya da iranlılaşmışlar: “Farslar Türk ağalarını öz uluslarına yad

¹⁵²Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, «Elm və Təhsil», 2014, s.26

bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uyğarlığını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar. Bu yolla 500 (1000) ildən bəri şahlıq taxtında bir Türk xanı otursa da, bu xanlar, eləcə də türklər iranlılaşmış, yəni fars kimi tanınmışlar. Az sayda türkmənlərdən başqa, türklərlə, yəni azərbaycanlılarla Qaşqaylar İranın rəsmi məzhəbi olan şiəliyə bağlıdirlar. Şiəlik İran türklərini elə farslaşdırmışdır, indi onlar özlərini türkləşmiş fars, yəni kökcə iranlı sayarlar...”¹⁵³

Bu nəzər nöqtəsindən yanaşsaq görərik ki, hələ XIX əsrdə Hind-Avropa nəzəriyyəsinin təsiri altında iranlılığı, rusiyaçılığı dəstəkləyənlər, ya da təbliğ edənlər də (Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağayi, Mirzə Kazım bəy və b.), buna qarşı olub türklüyünü müdafiə edənlər də (A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və b.) olmuşdur. Bu anlamda çar Rusiyası ideoloqları Quzey və Güney Azərbaycan türkləri arasında özlərini “tatar”, “persian”, “iranlı” kimi qəbul edənlərə hər cür şərait yaratdığı halda, bu yola uymayanları isə müxtəlif üsullarla cəzalandırmışdır.

Hesab edirik ki, özəlliklə, 1828-ci il 10 fevral Türkmənçay sülh müqaviləsindən, yəni Azərbaycan türklərinin iki yerə bölünməsindən sonra həmin xalqın bir hissəsinin farslaşdırılması/iranlılaşdırılması, digər hissəsinin isə ruslaşdırılması prosesində Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağayi və başqa ziyalılar az-çox dərəcədə iştirak etmişlər. Başqa sözlə, onlar Azərbaycan türklərinin milli kimliyi, milli dili, milli tarixi, milli mədəniyyəti kimi mühüm məsələlərdə daha çox rusiyaçıların və irançıların mövqeyinə yaxın olublar. Özəlliklə, M.F.Axundzadə, Zeynalabdin Marağayinin, Mirzə Kazım bəyin rusiyaçılığı ilə yanaşı irançılıq, farsçılıq ideyalarını təbliğ etmələri, üstəlik çarizmin onlara bu yolda hər cür dəstək vermələri çox düşündürücüdür. Şübhəsiz, çar Rusiyasının onlara belə bir şərait yaratmasının əsas səbəbi “farsdilli”, “iranlı” kimliyi içində assimilyasiya olunmasını istədiyi Güney Azərbaycan türklərini ruslaşdırmağa başladıkları Quzey Azərbaycan türklərindən tamamilə ayırmaq idi.

¹⁵³ Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı, Təknur, 2012, s.19

Məsələn, Güney Azərbaycanın Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində doğulub sonralar çar Rusiyasının təbəəsi kimi Tiflisdə yaşayan Mirzə Fətəli Axundzadə çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətinə xidmət göstərməklə yanaşı, eyni zamanda “irançılıq” ideologiyasını qızğın şəkildə müdafiə etmişdir.¹⁵⁴ O, Turan ideyasına daban-daban zidd olan Hind-Avropa nəzəriyyəsini müdafiə edərək Sasanları, Əhəmənləri öymüş, Zərdüştliyi bərpa etməyə çalışmış, üstəlik burada yaşayan türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin farsdan dönmə olması təbliğatını da aparmışdır. Bu anlamda XIX əsrdə Azərbaycan Türk aydınları arasında “iranlılıq”ın ən böyük təbliğatçısına çevrilən Mirzə Fətəli Axundzadə Qacarlar Türk dövlətinin şahzadələrini belə inandırmağa çalışırdı ki, Qacar soyu Türk-Moğollardan çox İranla ya da farslarla bağlıdır. Bu anlamda özünü də “Farsdan dönmə Türk”, “zahirən Türk” kimi qələmə verən Axundzadə birmənalı şəkildə ömrünün son çağlarında “İran”, “iranlılığın” və zərdüştçülüynün ideoloqu olmuşdur. Başqa sözlə, o, əvvəlcə soyunun-sopunun türkmən olduğunu ifadə etdiyi halda,¹⁵⁵ sonralar özünü “zahirən türk” adlandırıb əslini-nəslini farslara bağlamış, açıq-aşkar “İran” və irançılıq məfkurəsinin təbliğatçısı olmuşdur. Axundzadə yazır: “Qoy bütün iranlılar bir həqiqəti başa düşərək desinlər ki, biz parsların övladlarıyıq, İran bizim vətənimizdir. Hümmət sahibi olmaq, ülviyyət axtarmaq, qeyrət və namus sahibi olmaq bizdən öz həmcinslərimiz, həmdillərimiz və həmvətənlərimizin təəssübünü çəkməyi tələb edir. Biz yadların, yolkəsənlərin, qaniçənlərin təəssübünü çəkməməliyəmiz”.¹⁵⁶

Axundzadənin irançılıq “yol”unu davam etdirən Güney Azərbaycanın Marağa şəhərində dünyaya gələn sonralar çar Rusiyasının təbəəsi olan Zeynalabdin Marağayi də çar ideoloqlarının təsiri altında etnik soyunu kürdlərə bağlayaraq “İbrahim bəyin

¹⁵⁴Heyət, Cavad. İranda nasionalizm və arxaizm kultu // Güney Azərbaycan: tarixi və müasirlik (Məqalələr toplusu). Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, s.156, 160

¹⁵⁵Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə.III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.222

¹⁵⁶Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə.III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.142

səyahətnaməsi” əsərində (o, bu kitabını çar Rusiyasının təbəəsi olduğu dövrdə yazmışdır) “İran” və irançılıq ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun qəhrəmanı “İran” adını eşidən kimi ixtiyarı əlindən getmişdir” ki,¹⁵⁷ deməli o, “tarixi-coğrafi Azərbaycan”a və onun əhalisinə antitürk məfkurənin çərçivəsində yanaşmışdır (bütün bunlarla bağlı kitabın 1-ci cildində hərtərəfli bilgiler verilmişdir).

Çox maraqlıdır ki, Axundzadələr, Marağayilər Qacarların Azərbaycan əyalətindən çar Rusiyasına gəlib onun təbəəliyini qəbul etdikdən sonra “irançılıq” ideyasına qapıldqları halda, onlardan fərqli olaraq 1828-ci ildən sonra Çarlığın müstəmləkəçiliyi altında yaşamağa məhkum olan Qafqaz Azərbaycanının Türk aydınlarının çoxu “Azərbaycan” anlayışını və onun müsəlman əhalisini Türklüklə izah etmişlər. Buna nümunə olaraq A.A.Bakıxanov,¹⁵⁸ S.Ə.Şirvani,¹⁵⁹ H.Zərdabi,¹⁶⁰ C.Ünsizadə,¹⁶¹ M.Şahtaxtılı¹⁶² və başqalarını göstərə bilərik ki, onlar hər fürsətdə türklüklərini dəfələrlə ifadə etmişlər.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının işğalı altında yaşayan Quzey Azərbaycan Türk aydınlarının əksəriyyəti (Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Əlabbas Müznib, Ömər Faiq Nəmanzadə və b.) Türklük, Turan ideyasını daha çox mənimsədikləri halda, Qacarlar dövlətinin əsas ulusu olan türklər, o cümlədən Güney Azərbaycan Türk aydınları onlara məxsus olan bu dövləti əldə saxlamaq üçün, ya da Qərb mədəniyyətinin təsiri altında bir müddət “iranlılıq” ideyasını müdafiə etmişlər.

Hər halda Məhəmməd Əli şahın (1907-1909) hakimiyyəti dövründən aryançılar Qacarlar dövlətində üstünlüyü ələ almağa

¹⁵⁷ Marağayi Zeynalabdin. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, Avrasiya press, 2006, s.261

¹⁵⁸ Bakıxanov A.A., Gülüstani-İrəm. Bakı, Möminin, 2001, s.206-207

¹⁵⁹ Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cild. II cild. B., «Avrasiya Press», 2005, s.130

¹⁶⁰ Zərdabi Həsən bəy. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, Avrasiya Press, 2005, s.26

¹⁶¹ Azərbaycanlı. “Əvam gəzmək–yuxu yatmaqımı dedin?”. Kəşkül, 16 noyabr, 1890, № 115

¹⁶² Şahtaxtılı M. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? “Kaspi”, 1891, № 93

başlamışdılar ki, bu da bir tərəfdən xarici qüvvələrin (Rusiya və Böyük Britaniya) hərbi müdaxilələri, digər tərəfdən isə “İranlılıq”, “Aryanizm” cərəyanının güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Əhməd şah Qacar şahlıq taxtına oturan zaman faktiki olaraq hakimiyyət ingilislərin arxasında dayandığı irançıların ya da aryançıların əlində idi.

Bu dövrdəki irançılıqla aryançılığı bir qədər fərqləndirmək lazımdır. Hər halda Azərbaycan Türk aydınlarından bir qismi (M.Ə.Rəsulzadə, Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri və b.) liberal, demokrat əqidədən çıxış edərək irançılığı orta q dövlətçilik, orta q yurd, orta q haqq və azadlıqlar anlamında dəstəkləyib, aryançılıqdan uzaq durduqları halda, ancaq digər qisim (S.Kəsrəvi, M.Əfşar, S.H.Tağızadə, T.Ərani və b.) irançılıqla yanaşı aryançılığı, fars millətçiliyini də təbliğ etmişlər.

A) Aryançılıq problemi. İkinci Məclis dövrlərində (1909-1911) və sonralar Qacarlardakı bir çox Türk aydınlarının, dövlət xadimlərinin, o cümlədən Cəlaləddin Mirzə Qacar, Seyid Həsən Tağızadə, İbrahim Həkim, Əhməd Kəsrəvi, Mahmud Əfşar və başqalarının yalnız orta q dövlətçilik, orta q vətən anlamında təbliğ olunan “İran”, “iranlılıq” ideologiyasının deyil, **aryançılığın** əsas təbliğatçıları olmaları, sonuncu Azərbaycan Türk imperiyası Qacarlara tənəzzülündə mühüm rol oynadı. S.C.Pişəvəri yazır: “Ə.Kəsrəvinin əqidəsinə görə o vaxt Məhəmmədəli Mirzə Bağşah dəstgahı qurub azadixahları asdırıb-kəsdirilməsinə nail olanlardan biri də həmin Həkimül-mülk (İbrahim Həkim-F.Ə.) ilə Həsən Tağızadə və başqa azərbaycanlı nümayəndələrinin azadlığa qarşı laqeydliyi və xainanə rəftarı olmuşdur. Kəsrəvi, Tağızadəni o zaman çar Rusiyası səfirinin dilindən yalan söyləməkdə də ittihamlandırır. Məhəmmədəli Mirzənin məşrutəni pozmasına bəraət qazandırmağa çalışır. Kəsrəvinin yazılarından hiss olunur ki, Tağızadə ingilis səfirliyi ilə bağlı olduğundan onun bir işarəsi ilə məclisi tərk edib qaçmış, Məhəmmədəli Mirzə ilə azadixahların müqavimətini sındırmaqda iştirak etmişdir. Həkim isə Tağızadə kimi hərəkət edərək, azadlıq meydanında bəzən özünü ondan da

mühafizəkar bir adam kimi göstərmişdir. Ona görə məşrutə dövrünün bəlli-başlı dövlət adamları sırasına keçməyə müvəffəq olmuşdur”.¹⁶³ Doğrudan da, Kəsrəvi “İran məşrutə inqilabının tarixi” əsərində S.H.Tağızadəni şahla əlbir hərəkət etməkdə, ingilislərlə iş birliyində ittiham etmişdir. Bununla bağlı tarixçi alim Eynulla Mədətli “İranda Azərbaycan tarixi məsələləri” kitabında geniş məlumat vermişdi.¹⁶⁴

I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə də Seyid Həsən Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrəvi, Arif Qəzvini, Hüseyn Kazımzadə-İranşəhr və başqaları ərşançı “irançılıq” ideolojisini davam etdirmiş, hətta onlar bir çox fars millətçilərindən daha çox ərşançılığı təbliğ etmişlər. “S.H.Tağızadə “Kavə” qəzetini Berlində təsis etmiş (1916), bu qəzet 1924-cü ilə qədər fars şovinizmi və irqçiliyi təbliğ etmişdir. Hüseyn Kazımzadə-İranşəhrin qurduğu digər bir mətbu orqan – “İranşəhr” dərgisi də eyni düşüncələri yaymaqda idi. Mahmud Əfşar Yəzdinin qısa bir müddət sonra qurduğu “Ayəndə” dərgisi də Paniranizmin ideoloji yapılanmasında önəmli rol oynadı. Mahmud Əfşara görə, vətəndaşlar özlərini öncə iranlı deyil, Türk, Ərəb, Kürd, Bəxtiyari və ya Türkmən olaraq ifadə etdikləri müddətcə İran dövləti dağılır. Bunun üçün də etnosların dillərini, bölgəçilik duyğularını, boy-soy bağlarını ortadan qaldırmalı, Fars dili və İran tarixini tanınmış əyalətlərə götürməliyik””.¹⁶⁵

Rəcəb Albayraq “Türklərin İrani” əsərində ərşançı Tük aydınlarından, dövlət xadimlərindən bəhs etmiş (S.H.Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrəvi, Hüseyn Kazımzadə, Seyid Ziyaəddin Təbatəbai və b), onların fars millətçiliyinin yaranmasında fars aydınlarından nəinki az, hətta bir qədər də çox rol oynamasını və türklərin assimilyasiyasında mühüm yer tutduqlarını lifadə

¹⁶³ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.181

¹⁶⁴ Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB, 2020, s.123-124

¹⁶⁵ Nesibli Nesib. Azərbaycan tarihi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu, 2019, s.493

etmişdir. Albayraq yazır: “Fars irqçiliyinin özülünə ilk daşı Əbdürrəhim Talıbov-Təbrizi 1834-1911 (Təbrizli Əbu Talib Nəccarın oğludur), Mirzə Ağa xan Kirmani və Müstəşarüd-Dövlə Təbrizi (Türk) kimi ziyalılar qoymuşlar. Zaman içində Mirzə Melkum xan (İsfahan ermənilərindən, qəzetçi, fəramuşxanaya-lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Hüseyn Kazımzadə Təbrizi (Türk –Berlində“İranşəhr” dərgisini çıxarmışdır), Abbas İqbal Aştiyani (İran Mədəniyyəti Akademiyasının daimi üzvü), Müşfiq Kazımi (Türk), Seyid Əhməd Kəsrəvi (Türk, dəyərli bir düşünür və yazar), Dr. Mahmud Əfşar (Sistanlı – guya Afşar imiş. İrqçi “İrani-Cavan” əncüməninin qurucusu və türkcə yer adlarının dəyişdirilməsi layihəsinin memarı. Tehrandə eyni məqsədə xidmət edən “Ayəndə” dərgisini çıxardı)...inkışaf və metodizə edilmişdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (Fars, siyasət adamı), Rzazadə Şəfəq Təbrizi (Türk), Rəşidi Yasəmi (Kirmanşah kürdlərindən), İbrahim Purdavud (Gilək, farscanın ərəbcədən arındırılması və Zərdüştliyin milli din olaraq önə çıxarılmasının müdafiəçisi idi. Rza xan zamanında, farscaı arılaşdırmaq üçün Dil Qurumu/Fərhəngistan qurulmuşdur), Zəkəülmülk Məhəmməd Əli Furuği (Bağdad yəhudilərindən və fəramuşxanə/lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Məhəmməd Qəzvini (Türk), Mirzə Məhəmməd Hüseyn Naini, Əbdülkərim Suruş, Möhsin Kadiver, Dr.M.Mürtəzəvî (Türk), Dr.Tağı Ərani, Əbdül-Əli Karəng, Nasih Natiq (Türk), Qulam-Rza İnsafpur və digərləri Fars irqçiliyinin, digər ifadə ilə Pan İranizm/ Pan Aryanizmin önəmli təmsilçiləri olaraq önə çıxmışlardır. Bu şəxsiyyətlər, İranda dəyər verilən sahibi qələm və düşünürlərdir. Nə yazıqdır ki, özəlliklə Türklərə yönəlik asimilasiya proje və proqramlarında etkin rol oynayaraq, sahib olduqları elmə vəfasızlıq etmişlərdir. Böyük bölümünün Fars kökənli olmamaqla bərabər Fars şovinisti olmaları ortaq yönələri olub, çox şaşırıcı, eyni zamanda patoloji bir durumdur. Fikirlərini ilk dönmə “Kavə” və “İranşəhr” dərgiləri ilə yaymaya çalışmışlardır. “İranşəhr” dərgisi, Fars dilini və Ari irqini İranın milli və

tarixi kimliyi olaraq qəbul etməkdə idi”.¹⁶⁶

B) “İrançılıq” problemi. XX əsrin əvvəllərində Qacarlarda mövcud olan hökumətlər, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, mətbuat orqanlarının çoxunda “iranlılıq” düşüncəsi hakim kəsilmişdi ki, bunu təbliğ edənlərin sıraları arasında da tanınmış Azərbaycan Türk aydınları var idi. “İrançılığ”ı ortaq dövlətçilik, ortaq yurd, ortaq haqq və azadlıqlar anlamında dəstəkləyib, ərənçılıqdan uzaq duran Azərbaycan Türk aydınları da əslində bu düşüncəyə qapılmaqla bir çox məsələlərdə yanlışlığa yol verdilər

Bu cür düşünən Türk aydınları hesab edirdilər ki, türklərin əldə etdiyi uğurlar yalnız onlara deyil, eyni zamanda türklər və farslar üçün “ortaq yurd” və “ortaq dövlət” olan “İran”a, “iranlılıq”a xidmətdir. “İran” və “İranlılıq” məsələsini məhz bu anlamda qəbul edən, onun əsil mahiyyətinə varmayan bəzi Türk aydınlarımızın “İran” və “iranlılıq” adına mücadilə etmələrini anlamaqla yanaşı, bu zaman yol verdikləri bəzi xətalara da görmək lazımdır. Onlar məsələnin əsil mahiyyətindən xəbərsiz olduqları üçün, Avropasayağı ideyaların (liberalizm, demokratiya, konstitusiyalı ölkə və s.) da təsiri altında daha çox Qacarlara yeniləşməsinə, yəni parlamentli və konstitusiyalı dövlətə çevrilməsinə diqqət yetirsələr də, ancaq parlamentdə farsların çoxluq təşkil etməsi, Fars dilinin dövlət dilinə çevrilməsi, hətta parlament üzvlərinin məcburi şəkildə Fars dilini bilməsi şərtinin olması və digər məsələlər qəbul edilməz idi.¹⁶⁷

Çox təəssüflər olsun ki, hətta, Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə. Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiəçiliyin, sosial-demokratiya ideyasının, ortaq vətən, ortaq dövlət kimliyi düşüncəsinin təsiri altında bir müddət “İran” və “İranlılıq” ideyasını türklüyə, türkçülüyə zidd hesab etməmişlər. Onlar milli məsələlərə nəzər yetirməkdən daha çox Məşrutə

¹⁶⁶ Albayraq Rəcəb. Türklərin İran. Yaxın gələcək. 2 cildə. 2-ci cild. Bakı, Mütərcim, 2016, s.571-572

¹⁶⁷ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.491

dövründə “İran” və “iranlılıq” ideologisinin Qacarlar dövlətinin tərkibində yaşayan bütün ulusları bir arada tutması məsələsinə üstünlük vermişlər. Məsələn, həmin dövrdə Qacarlardakı Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmiş milli ideoloqumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “İran türkləri” (1912) adlı əsərində buna aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, həmin əsərində Məşrutə dövründə türklərin əldə etdiyi uğurları qələmə aldıqdan sonra, onu da qeyd edirdi ki, türklərin bu uğurları türklükdən çox “İran” və “iranlılıq”la bağlıdır: “Türk devrimçiləri, Türk elçiləri, Türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük üçün çalışdıqları düşünülməsin. İranın Türk anayasaçıları türklüklərini düşünməmiş, bütün igidliklərini ancaq iranlılıq, ortaq yurd üçün etmişlər!”.¹⁶⁸

Gördüyümüz kimi, sonralar türklüyün, turançılığın, azərbaycançılığın əsas ideoloqlarından biri olan M.Ə.Rəsulzadə də ilk dövrlərdə “Avropa mərkəzçi” ideologiyaların təsiri altında Qacarlar dövlətində hüriyyət, insanlıq, demokratiya, məşrutiyyət yolunda mücadilə apararkən türklüyünü düşünməmiş, daha çox “İran” və “iranlılıq” üçün çalışmışdır. Şübhəsiz, ilk dövrlərdə Rəsulzadənin bu cür düşünməsi onun sosial-demokrat əqidəsinə bağlılığı, hər cür milliyyətçiliyə qarşı olmasıyla yanaşı, “iranlılıq”ın əsil mahiyyətindən və “Avropa mərkəzçilər”in türklərə qarşı yönəlmiş əsas hədəflərindən xəbərsiz olması idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Rəsulzadə istər 1905-1908-ci illər Bakı, istər 1909-1911-ci illər Tehran, istərsə də 1911-1913-cü illər İstanbul mətbuatında Qacarlar dövlətindəki türklərlə bağlı yazdığı məqalələrində “İran milləti”, “İran hüriyyəti”, “İran inqilabı”, “İran və iranlılar”, “iranlı”¹⁶⁹ hətta, “iranlılıq” kimi anlayışları türklük düşüncəsinə zidd kimi görməmişdir.¹⁷⁰

Bu cür düşüncənin nəticəsi olaraq da, M.Ə.Rəsulzadə və digər bəzi Türk aydınları “İran”, “iranlılıq”la yanaşı “İran türkləri”, “İran Azərbaycanı” kimi yanlış anlayışların dövrüyyəyə girməsində də

¹⁶⁸Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.34

¹⁶⁹Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, Bakı, Azərnəşr, 1992, s.28, 48-49

¹⁷⁰Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild, Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.8, 30-31

müəyyən rol oynamışlar. Bizcə, Türk ulusunun və Azərbaycanın adının bu şəkildə “İran”la yanaşı çəkilməsi yanlış idi. Ancaq M.Ə.Rəsulzadə həmin dövrdə sosial-demokratizmin təsiri altında buna ciddi önəm verməmiş, türklərin “İran” və “iranlılıq” ugrunda mücadiləsinə təbii yanaşmış, üstəlik sonralar özünün də yazdığı kimi, bu prosesin iştirakçılarından bir olmuşdur. Özəlliklə, Rəsulzadənin 1909-1911-ci illərdə Tehranda nəşr olunan “Yeni İran” qəzetindəki məqalələrində “iranlılıq” nəzər nöqtəsindən çıxış etmişdir ki,¹⁷¹ yalnız Türkiyəyə mühacirəti dönməmindən (1911-1913), özəlliklə də 1-ci Dünya müharibəsi başlayandan sonra onun fikirlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadədə Türklük və Turanla bağlı “Azərbaycan” milli ideyası I Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni milliyyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyyətçiliyi, Qafqaz türkləri kimi qələmə versə də,¹⁷² daha sonra Azərbaycan Türk milliyyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır.¹⁷³ “Nə Qafqasiya, nə də İran” məqaləsində isə o, açıq şəkildə Quzey Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb “Qafqaz türkü” adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir. Türk şöbələri arasında “Qafqaz türkü” ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyən Rəsulzadə yazırdı: “Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasiya türkcəsi və Qafqasiya türkü olamaz. Bu gün nə “Xosrov Pərvizi” yazan Mirzə Abdullah iranlı, nə də Kazımoğlu qafqasiyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışlar. Biz, özümüzü qafqasiyalı sananlar bu həqiqəti bir kərə

¹⁷¹Yenə orada, s.8, 30-31

¹⁷² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.284, 311, 363, 367, 530

¹⁷³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı, “Elm”, 2012, s.536-537

bilməli və anlamalıyız ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan “iran”lılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dürlü olamaz da. Çünki hamımız bir kütlənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuinin hissəliyiz, xəlf təbrincə, “hamımız bir bezin qırağıyız”, Araz çayının qismən bu, qismən də o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, nə iranlı, nə də qafqasiyalı bəlkə: azərbaycanlılardır”.¹⁷⁴

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyasını hər şeydən öncə Qafqaz türkləri ilə “İran” türklərini birləşdirən, onların biri-birindən ayrı deyil vahid ulus olması anlamında gündəmə gətirmişdir. Başqa sözlə, Rəsulzadənin irəli sürdüyü “Azərbaycan” ideyasının əsasını Dərbənddən Kəngər kəfəzinə, Bakıdan İrəvanadək eyni adət-ənənəyə, əxlaqa, məişətə, dilə, ədəbiyyata sahib olan türklərin vahidliyi, bütünlüyü təşkil etmişdir. Bu mənada Rəsulzadə yazılarında artıq “Azərbaycan türkləri”,¹⁷⁵ “Azərbaycan muxtariyyəti”¹⁷⁶ anlayışlarına geniş yer verir, Türk xalqları arasında Azərbaycan türklərinin öz dili, öz ədəbiyyatı, öz adəti olmasını müdafiə edirdi.¹⁷⁷ Bizcə, “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyasını ortaya atan Rəsulzadə, bununla da yeni bir Türk dövlətinin adının bəirlənməsi yolunda ciddi zəmin hazırlamış, eyni zamanda “Qafqaz” türkləriylə “İran” türklərinin ortaq gerçək adını da dəqiqləşdirmişdir: Azərbaycan türklüyü!!!

“Tarixi-coğrafi Azərbaycan”ın Turanla, Türklüklə biri-birini tamamlaması məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən “ortaq yurd” hesab etdiyi “İran”, ortaq ideologiya saydığı “iranlılıq” üçün savaş türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilər və onun havadarları olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi,

¹⁷⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı, “Elm”, 2012, s.537

¹⁷⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013, s.150

¹⁷⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013, s.204, 388

¹⁷⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013, s.186

mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlamlarda İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İran və Turan anlayışlarının biri-birinə zidd olmasını daha dərinlən anladıqdan sonra da, türklər üçün “İran”, “iranlılıq”ın deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəldi.

Bu anlamda Rəsulzadənin Novruz bayramı ilə bağlı yazdığı məqalələrdə İran və Turan məsələsini gündəmə gətirməsi, həmin bayramın əslində türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləriylə bağlı olmasını müdafiə etməsi təsadüfi deyildi. Rəsulzadə yazırdı ki, türklərin tilsimlənmiş mühasirədən çıxdıqları gün (Ərgənəqon) martın 9-u imiş, moğollar da əski türklərdə martın 9-nu bayram saxlayarlarmış. Demək, Novruz bayramı da əsla türklərə yabançı bir şey deyildir.¹⁷⁸ Rəsulzadəyə görə, Qurd ilə 9 rəqəminə türklərdə, Türk asari-tarixiyyəsində böyük bir ehtiram görülür. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Türk ənənəsi, türk əsatiri və türklərin indiki məişətləri Novruzun kəndilərinə yabançı bir şey olmadığını göstərir. Bütün Türkiyə – bu əski Turan – Novruzu İran qədər bənimsəmişdir. Azərbaycan, bəlli Türkiyə dəxi martın 9-nu ailələr içində mütədəvvəl xüsusi bir ənənə ilə yad edir... Uzun bir vaxt öylə düşünülüyordu ki, bu təsir İrandan keçmişdir. Fəqət, İran ilə Turanın daima biri-birilə vuruşduğu halda, sırf İran ənənəsi olan Novruzun nədən dolayı turanlılar tərəfindən də böylə əzizlənməsi bir az şübhəli idi. Qədim türk və moğol ənənələri və əsatiri haqqında başlamaqda olan tədqiqat ortaya moğollarca məşhur olan “qurtuluş” əfsanəsini çıxarıyor ki, bu əfsanəyə dəmirdən yapılma bir “sədd” vasitəsilə “Ərgənəqon” da hasarlanıb qalmış olan türkləri bozqurd (Pörtəcnə) bu gün xilas etmişdir. Demək ki, bu gün turanlılardan ötrü qurtuluş bayramı olmuşdur”.¹⁷⁹

M.Ə.Rəsulzadənin fikrinə görə, qurtuluş, qurtulmaq kimi sözlər heç şübhə yoxdur ki, qurd sözündən törəmişdir. Başqa sözlə, nicat və azad olmaq mənasına gələn türkcə qurtulmaq və qurtuluş sözləri həmin qurd və olmaq kəlimələrindən ibarətdir. Deməli,

¹⁷⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.169

¹⁷⁹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.343

qurtulmaq sözü ehtimal qurd olmaq deməkdir ki, qurd kimi yol bulub Ərgənəqondan çıxmağa dəlalət edir.¹⁸⁰ O, yazırdı: “İranilərin babası olan İrəc, turanlıların babası olan Tur və ərəblərin babası olan Sam Yafəsin oğlanları idi. İranilər ilə turanilərin sonra ərəblər ilə bunların vuruşması, qardaşlar və əmioğlanları arasında görülməkdə olan vuruşmalar qəbilindən qeyri-təbii olmadığı kimi, aralarından müştərək ənənə dəxi ortaqlı bir baba malı kimi təsəvvür oluna bilməzmi? Turanilik olsun – deyər Novruza qarşı çıxmaq bəncə Şərq və İslam millətlərindən iki böyük ünsür arasında lüzumsuz soyuqluq salmaqdır. Bundansa zətən şərikli olan bu günü heyvanat, nəbatat, xülasə bütün kainatla bərabər istiqbal edərsək, daha münasib olmazmı?”¹⁸¹

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, bir çoxları XI əsrdə Türk Səlcuqlardan Cəlaləddin Məlikşahın yeni təqvimlər düzəldərək “İran”da Novruz ənənəsini bərpa etməsini, Türk Qəznəvilərdən Sultan Mahmud Səbiktəkinin fars şairi Firdovsiyə, məzmunu iranlıların turanlılar əleyhində icra elədikləri “pəhləvanlıqları” şəirləndirən bir “Şahnamə” yazdırmaq qəbilindən bir xəta kimi görsələr də, bunu ancaq bu cür dəyərləndirmək doğru olmaya bilər: “Fəqət elmi-fənn sevgilisi olan Cəlaləddini bu fikrə sövq edən gizli və hiss edilməz amillərdən birisi də novruzun turanlılarca bir “qutuluş” günü olduğu ənənəsi olmasın?... Hər halda gözəl baharın, qışın öldürücü “siyəhcal”ından çıxması ilə turanilərin “Ərkənəqon” məhbəsindən qurtuluşlarına təsadüf edən bir günü elmi və fənni surətdə təyin edən böyük Səlcuq hökmdarı bu xüsusda müvaxizə deyil. Təqdir olunmalı!...”¹⁸²

Deməli, M.Ə.Rəsulzadə iranlıların “Novruz”una qarşı turanlıların “Qurtuluş günü”nü ya da Ərgənəqonu irəli sürmüşdür. Bu anlamda Rəsulzadəyə görə Turanlılar üçün mücadilə vermək və mücadiləçi olmaq daha çox önəmlidir: “Turan cinsi təbiət qədər mətin, onun qədər qüvvətlidir. Təbiət o qüvvətilə, o məhəbbətilə

¹⁸⁰ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild, - Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013, s.82

¹⁸¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: “Elm”, 2012, s.344

¹⁸² Yenə orada, s.344

əsir qalar da, sonra tazələnməyə, donuşluqdan qurtulmağa ehtiyac göstərir. Turan qövmlərindən ötrü də qışlar, donmuşlar sovuqlar vardır. Bunlardan qurtulmaq dəxi kəndilərinə müqəddərdir. Əski moğol əsatiri bu qurtuluşlardan birini martın 9-da sorağ veriyor. Təbiətin bayram etdiyi bu gün turanilərin də qurtuluş günüdür”.¹⁸³

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadədən öncə “İran”, “İranlılıq” və İran şiəliyi məsələsində, aşağı-yuxarı eyni yanlışlığı başqa bir Türk aydını Əhməd bəy Ağaoğlu da etmişdi. Buna səbəb də, 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində çar Rusiyası türkləri, o cümlədən Quzey Azərbaycan türkləri arasında şiəlik anlamında iranlılığın, sünnilik anlamında isə osmanlılığın təbliğ olunması idi.¹⁸⁴ Bu anlamda Ə.Ağaoğlu da 1880-ci illərin sonu, 1890-cı illərin əvvəllərində Parisdə olarkən şiəçilik məzhəbi anlamında “İranlılıq”a, “İran mədəniyyətinə” aludə olmuş, özünü “iranlı” kimliyinə bağlamışdır.¹⁸⁵ O, bu dövrdə Parisdə, daha sonra tərcümə olunaraq Tiflisdə nəşr olunan “İran cəmiyyəti” başlıqlı silsilə məqalələrində üç məsələyə: 1) İslam aləmi, 2) İran cəmiyyəti və 3) şiəliyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Ə.Mirəhmədov “Əhməd bəy Ağaoğlu” monoqrafiyasında yazırdı: “Nəhayət, o illərdən Ağaoğlu nəinki Avropa Şərqsünaslığının Azərbaycan və İran haqqında bəzi yanlış müddəalarının təsirlərindən də azad deyildi, o, özünü həm də İran mədəniyyətinin mümayəndəsi, şiəliyin ardıcıl tərəfdarı kimi təqdim edir, hətta bu İslam məzhəbini müstəqil, ayrıca bir din kimi alırdı”.¹⁸⁶

Doğrudan da, sözügedən məqaləsində Ə.Ağaoğlu açıq şəkildə yazırdı ki, İslam aləminin nicatı olan “İran” Fransanın Avropada oynadığı rolu oynayaraq özünü yeniləşdirməyə çalışan Türkiyəni qabaqlaya bilər. Bu anlamda ingilislərin “İran”a toxunmasını onlar üçün bir bomba təhlükəsi kimi xarakterizə edən Ağaoğlu hesab edirdi ki, “İran” üçün şiəlik məzhəbi ya da şiə təmayüllü ruhanilik

¹⁸³ Yəni orada, s.344

¹⁸⁴ Yəni orada, s.432

¹⁸⁵ Ağayev Ə. Şiə dinində məzdəki inancları (Fransızcadan çevirəni Hamlet Qoca) / “Mədəniyyət dünyası”, X buraxılış, 2005, s. 57-62.

¹⁸⁶ Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, “Ərgünəş”, 2014, s.18

institutu heç də gerilik hesab oluna bilməz. Ə.Mirəhmədov yazır: “Ruhanilik institutunun demokratik mahiyyətdə olduğunu, səylə nəzrə çatdıran müəllif iddia edir ki, bizdə əhalinin bütün təbəqələrinin ruhani təhsil-tərbiyə almaq və molla olmaq imkanı vardır. Burada ruhanilərin mənfi keyfiyyətləri də qeyd edilir və onların öz vəzifələrini icra edərkən yol verdikləri çoxlu mənfi hallar həyatı misallarla tənqid olunur. İranın İslamı qəbul etməsinin qısa tarixçəsi veriləndən sonra yeni dini təfəkkürün qədim İran məzhəb və etiqadları ilə varislik əlaqəsinin səciyyəsi müəyyənləşdirilir və şiəliyin yayılması bu aspektlərdə tədqiq edilir. Müəllif ölkənin tarixindən və xalqın mənəvi-əxlaqi aləmindən çıxış edərək ortodoks İslamla şiəçilik arasındakı qarşıdurmanın qanunauyğunluğunu sübuta çalışır”.¹⁸⁷

Ə.Ağaoğlu yalnız sonralar qismən 1895-ci ildən, özəlliklə də XX əsrin başlarından irançılıq, iran şiəçiliyi hisslərindən tamamilə uzaqlaşaraq öncə “İslam birliyi”, daha sonra da Türk birliyi və Turançılıq ideyalarının ideoloqlarından birinə çevrilmişdir. O, 1903-cü ildə “Bizim millətçilər” məqaləsində yazırdı ki, farslar “İslamı özü bildiyi şəkildə, özünün mənəvi ehtyaclarına uyğun olaraq dəyişdi, öz “ərəbçiliyini” elə zorladı, ona elə pozğunluq və dekandetlik gətirdi ki, indi də İslam özünə gələ bilmir. İslama bütün məzhəblər, bütün təfriqələr, bütün zorlamalar, subversiv nəzəriyyələr İrandan gəldi və yalnız “assimilyatora” qarşı sönməz-tükənməz nifrətlə təlqin edildi. İran, bu nifrəti ört-basdır edərək, bəzən onu gizlədərək, səbrlə öz vaxtını gözlədi”.¹⁸⁸

Məhz bundan sonra o, aryançı “iranlılıq”ın əsil mahiyyətini görə bilmişdir. Ə.Ağaoğlu 1911-ci ildə “Türk Yurdu” dərgisinə yazdığı “Türk aləmi” adlı məqaləsində yazırdı: “Türk qədər təməssülə (assimilyasiyaya) şəraiti mühitiyyəyə meyil etməyə yaxın bir millət yoxdur. Türk mühitinin əsiridir, o qədər ki özünü, öz şərəfli qövmiyyəsinə, heysiyyəti-tarixiyyəsinə, ədəbiyyatını, dilini və hətta milli ənənələrini belə unutmağa hazırdır. Bu həqiqəti

¹⁸⁷ Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, “Ərgünəş”, 2014, s.18-19

¹⁸⁸ Ağayev Əhməd bəy. Bizim millətçilər. Kaspi qəzeti, Bakı, 25 sentyabr

tariximizin bütün səhifələri isbat edir: Türklər İran mədəniyyətinin amili və birincisi olduqları halda, adəti qövmiyyə və milli dillərini unudaraq bütün qəlbləri ilə fars adət və lisanına qapıldılar”.¹⁸⁹

Əhməd bəy Ağaoğlu “İran və inqilabı” əsərində isə ərənçı ruhlu İranın, İranlılığın mahiyyətini hətərəfli şəkildə ortaya qoymuşdur. Onun fikrincə, Türk sülalələrində milli şüurun olmaması, fars dilinə və ədəbiyyatına həddən artıq önəm verməsi, şiəliyin dövlət məzhəbinə çevrilməsi türklərdən çox farsların işinə yaramış, sonunda türklərin hakimiyyətinin sonunu gətirmişdir.¹⁹⁰

Beləliklə, “tarixi-coğrafi Azərbaycan” əhalisinin böyük çoxluğu Türk olmasına baxmayaraq, çar Rusiyası ideoloqlarının və ingilis dəstəkli ərənçı ideoloqlarının sayəsində müxtəlif adlarla adlandırılmağa başlanmışdı. Şübhəsiz, belə bir durumda quzeyli-güneyli Azərbaycan türklərinin vahid ulus olaraq həm Qacarlar dövlətinin qurucusu və sahibi olaraq ingilis-rus dəstəkli ərənçılara, buna paralel də olaraq dünyanın jandarmı olmağı bacarmış çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmaları çox çətin idi. Məhz belə bir şəraitdə ən doğru yol “tarixi-coğrafi Azərbaycan”la Türklüyün, Turanlılığın bütünlüyündən çıxış etmək idi ki, bunun mühüm cizgilərini 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdülxəliq Cənnəti, Ö.F.Nəmanzadə, M.Hadi, Hüseyn Cavid kimi milli ziyalılarımız ortaya qoymuş, daha sonra Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Əmin Abid, M.B.Məhəmmədzadə və başqaları da bu yolun ən qızğın tərəfdarları olmuşdur.

XIX-XX əsrlərin qovşağında M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa aydınlarımızla müqayisədə “İran”, “İranlılıq” ideologiyasının əsil mahiyyətini vaxtında anlayan və ona qarşı Türkçülük, Turançılıq ideyalarını irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə olmuşdu.

Turani ləqəbiylə yazılar, şeirlər yazan Ə.Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” (1905) əsəri bizcə, Turançılığa, Türk-Turan mədəniyyətinə giriş olmaqla yanaşı,

¹⁸⁹ Ağayev, Ahmet. Türk alem-i. Türk Yurdu, sayı 1, yıl 1, 30 kasım 1911, s.16-17

¹⁹⁰ Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azərənşr, 2009, s.27-39

Azərbaycan türklərinin Turan daxilində mühüm yer tutduğunu ifadə etmişdir. Çünki bu əsərdə “əcdadımızın müştərək mənşəyi Turan”a işıq tutulmağa cəhd göstərilir ki, burada da Azərbaycan türklərinin Türk-Turanlı olduqlarını və Azərbaycan türkəcəsinin də Turan dil ailəsinə aid Türk dilindən başqa bir dil olmadığını açıq şəkildə ifadə etmişdir.

Ə.Hüseynzadəyə görə bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin kökü, mənşəyi də irançı zərdüştiliklə deyil Türklərə aid şamanizmə, tanrıçılığa gedib çıxır.¹⁹¹ Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, İslam istisna olmaqla türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərənlər isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq İslam dininə tapınmış Türklər həm müsəlman aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və millyyətlərini qoruyub-saxlamışlar. Buna birinci səbəb ərəblər kimi türklərin də böyük bir millət olub, eyni zamanda Ərəbistandan uzaq yaşamaları göstərilərsə də, əsas ikinci səbəbdir ki, türklərin dilinin əsasını Turan dil ailəsi, ərəblərin dilini isə Sami dil ailəsi təşkil edir.¹⁹² Deməli, Hüseynzadə birmənalı şəkildə Turanın Hind-Avropa və Samilərlə yanaşı, böyük bir əzəmətə malik olmasını ifadə etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan türkləriylə “İran” farslarının adət-ənənələri arasındakı fərqləri də otaya qoyan Turançılığın ideoloqu yazırdı ki, Qacarlar dövlətində yaşayan türklərin böyük qismi də məhz Turana bağlı Azərbaycan türkləridir. Əli bəy Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalında İran və Turan məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün yazırdı ki, Firdovsinin “Şahnamə”də İranın tarixi və İranı idarə edən sülalələrlə bağlı bəhs etdiyi əfsanələr qədim Hind hekayələrindən götürülmüşdür: “Bu hekayələrin nəhayət, Hindistandan uzaqlaşdırılan Zərdüş tərəfindən İrana gətirildiyi zənn olunuyor. Çünki Pişdadiyan əsatiri hökmdarlarının adları daha

¹⁹¹ Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.55

¹⁹² Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. B: Şərq-Qərb, 2007, səh. 57

əvvəl qədim Hind tarixində keçiyor”.¹⁹³ Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadə bu bilginə tanınmış Türk alimi Şəmsəddin Saminin “Qamus-i-Elam” əsərindən götürmüşdür. Ş.Samiyə görə Zərdüşt brəhmənlərin dinindən ayrılıb yeni məzhəb icad etdiyindən, vətəninə uzaqlaşdırılmış və o, İrana gəlmiş şah Gəştasib tərəfindən himayə olunmuşdur. İranda yaşayan Zərdüşt qədim Hind əsətlərini (“Cəmşid”, “Zöhhak”, “Firudin” və b.) iranlılara öyrətməmiş, bu əsətlər Zərdüştün tarixi kitabı “Zənd Avesta”da əks olunmuşdur.¹⁹⁴ Deməli, Ş.Sami kimi Ə.Hüseynzadə də zərdüştiliyi birmənalı şəkildə Hind-İran, Hind-Avropa mədəniyyətinə aid etmişdir.

Doğrudur, o da, digər Türk aydınları kimi qavram olaraq bu ölkədən bəhs edərkən Qacarlar, Əfşarlar, Səfəvilər, Səlcuqlarla yanaşı, onlara adekvat olaraq “İran”, “İran milləti”, “iranlı”, “İran tarixi” anlayışlarından da istifadə etmişdir. Həmin dövrün təbliğatının nəticəsi olaraq, digər aydınlarımız kimi bu anlayışlardan istifadə edən Turançılığın ideoloqu, eyni zamanda bir Türk aydını olaraq “İran”a, “İran millət”inə olan sevgisinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: “Bizim kimi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalən həm Türk, həm müsəlman, cənubən də ancaq müsəlman bulunduğu üçündür, yoxsa sadə farslıq üçün deyildir. İran farsları ilə bərabər bədəni-ümumi İslamda bir üzv bulunduqca bizim ona riayətimiz bir kamaldır. Lakin farslar İranı özləri ilə bərabər vücudi-İslamdan ayrı bir şey hesab etməyə və məzahib-i islamiyyənin heç birinə qənaət etməyərək, yenidən Zərdüştü “təqdisə” və mədəniyyətini əhyaya qalxışdıqca bizim onlarla heç bir əlaqəmiz olamaz. “Füyuzat”ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır. Yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir. Şəhərimizdə farsı lisanında çıxaraq üstü örtülü bir Şərq bürokratiyası qoxusu nəşr edən “Həqiqiyyət” məcmuəsi

¹⁹³Hüseynzadə Əli bəy. Qırımızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərneşr, 1996, səh. 111

¹⁹⁴Yenə orada, səh. 220

“Həblülmətin” cərideyi-mötəbərəsindən ibrət almalı idi, anlamalı idi ki, farslığın, fars lisanının, fars əfkarının meydani-ictahidi İranın cənubi ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümüm Baykal gölündən Afrika səhrayıkəbirinə qədər imtidad edən Türk aləmi-müəzzəmi deyildir”.¹⁹⁵

Birincisi, Hüseynzadənin bu fikirlərindən belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, Türklərin, Türk aydınlarının “İran”a olan sevgisi “İran”ın quzeyinin əsasən türk-müsəlman olduğu kimi, güneyinin də farsdilli müsəlman olmalarına görədir. Əgər farsdillilər nə zamansa müsəlmanlıqdan imtina edərək zərdüştlüyə dönərlərsə, türklər birmənalı şəkildə onlardan ayrılacaqlar. Başqa sözlə, Hüseynzadə “İran mədəniyyəti” adı altında zərdüştlük qılıfına bürünmüş fars şovinistlərinə demək istəyirdi ki, farslarla türkləri bir arada tutan “ortaq vətən” ya da fars mədəniyyət, fars dini (zərdüştlük), fars dili deyil, İslam dini və İslam mədəniyyətidir. Əgər farslar türklərlə onları birləşdirən əsas bağdan – İslam dini və İslam mədəniyyətindən uzaqlaşıb fars dininə (Zərdüştlüyə), fars mədəniyyətinə üz tutmaq niyyətindədirlərsə Türklər onların yoluyla getməyəcəkdir, çünki türklərin öz yolu vardır.¹⁹⁶ “Atəşi-Zərdüştü heç bir vaxt təqdis etməyəcəyiz. Biz Zərdüştə Budda və Konfusi ilə bərabər ancaq hörmət edə bilərik”¹⁹⁷ deyən Hüseynzadə şiəlik məzhəbinin də “İran”ın, fars mədəniyyətinin adına çıxılmasına qəti etiraz edirdi. O, yazır: “Şimdi, şiə məzhəbini burada zikr etməməkdən istidlal edə bilərəm ki, onu İran ixtiraatından ədd ediyorsan! Lakin yanılıyorsan, zikr etdiyən dörd məzhəb ixtiraatdan mədud olmayacağı kimi, şiəlik də nə ixtiradır və nə də İran ixtirasıdır. Haqq bildiyimiz bu beş məzhəbin beşi də islamiyyətin ibtidayi-zühuruna qərib zamanlarda ya çox az sonra övsuq və o vaxt əldə bulunan mənbələrə istinadən ictimad təriqilə təşəkkül etmiş məzhəblərdir. Ona görə də, ixtira deyil,

¹⁹⁵ Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1996, s.180.

¹⁹⁶ Yenə orada, s.184.

¹⁹⁷ Yenə orada, s.185.

ictihaddır!”¹⁹⁸

İkincisi, Ə.Hüseynzadə farslara xəbərdarlıq edirdi ki, “İran” əsasən iki hissədən ibarətdir, onun da yalnız güneyində əsasən farslıq, fars dili, fars mədəniyyəti hakimdir. “İran”ın quzeyində, o cümlədən Azərbaycanda, Xorasanda isə türklük, Türk dili, Türk mədəniyyəti mövcuddur ki, bu da, Baykaldan başlayıb Afrika səhralarına qədər geniş bir ərazidə hökm sürən Türk aləminin (Turanın) ayrılmaz bir hissəsidir. Bizcə, Ə.Hüseynzadənin bu fikirlərində “ortaq yurd” məsələsi baxımından türklərlə farslar arasında bərabərlik işarəsi qoyulmaqla yanaşı, sonunculara hədlərini aşmaması tövsiyyə olunurdu. Başqa sözlə, “İran” adlandırılan bu ölkəyə farslardan çox türklərin haqları olduğunu, eyni zamanda hər iki millətin öz dilinin və mədəniyyətinin olması da xüsusilə vurğulanırdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qacarlar Türk dövləti süquta uğrayana qədər “İran” nə qədər farslara aid idisə, Turan da bir o qədər türklərin idi. Üstəlik, ötən min il ərzində də Türklər yalnız Turanda deyil, farsdillilərin yaşadığı “İran”da da hakim qüvvə idilər. Artıq burada dövlət dili, rəsmi yazı nə qədər önəmli olursa olsun, bütün hallarda idarəetmə Türk millətinin əlində olmuşdu. Bir Türk sülaləsi zamanı gələndə digər Türk sülaləsini devirərək Turanda və “İran”da hakim olurdu. Bunu, artıq Türk olmayan bütün millətlər, etnoslar o cümlədən farsdillilər də təbii bir hal kimi qəbul etmişdilər.

Ə.Turaninin Turançılıq məfkurəsi Azərbaycan türkləri arasında geniş əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdülxaliq Cənnəti, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Yusif Ziya Talıbzadə, Əlabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, H.Cavid, Ə.Cavid, C.Cabbarlı, Y.V.Çəmənəminli, Ümgülsüm, Məmməd Həsən Vəliyev, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları birmənalı şəkildə Turançılıq məfkurəsindən çıxış ediblər. Sadəcə, Azərbaycan Turançılarından bir qismi (Ə.Cənnəti, A.Şaiq, Ə.Cavad, H.Cavid

¹⁹⁸ Yenə orada, s.184.

və b.) Turançılığı bədii, digər qismi (Ə.Ağaoğlu, Ə.Müzənnib, M.Ə.Rəsulzadə və b.) isə elmi formada əks etdirmişlər.

Ə.Hüseynzadənin turançılıq ideyalarından təsirlənən M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cənnəti, Y.Talıbzadə, M.Hadi, H.Cavid və başqaları məqalə və şeirlərində artıq istər tarixi-coğrafi, istərsə də etnik anlamdakı “Azərbaycan”ı az da olsa, Türklüklə, Turanlıqla bir bütün kimi görməyə başlamışlar. Məsələn, Ə.Cənnəti məhz həmin hisslərin altında Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalında (1907, 7 avqust) “Fəxriyyə” şeirində yazırdı:

*Hərçənd düccari-mühəni-əhli-cəfayız,
Hərçənd bu əyyamda pabəndi-bələyiz,
Ey xar görən bizləri, bizlər nücabayız,
Meydani-həmiyyətə də ələmdari-vəfayız.
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz!
Əsləfimizin nəyibi xeyrül-xələfiz biz!..¹⁹⁹*

M.Ə.Sabir isə Cənnətinin “Fəxriyyə”sinə cavab olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalında (1907-ci il, 26 avqust) nəşr olunan eyni adlı şeirində Cənnətiyə cavab kimi satirik şəkildə də olsa, açıq-aşkar türklərin rusçuluq, iranlılıq və osmanlılıq, sünnilik və şiəlik təəssübkeşliyini tənqid edərək Turan, Türklük üçün mücadilə verməyə çağırırdı. Əsrlər boyu müxtəlif dini, qeyri-dini inanclara görə bir-birinə düşmən kəsilən, həmin inanclar uğrunda savaşıyan türklərin (Şah İsmayıl Səlim, Çingiz xanla Məhəmməd Şah Xarəzm, Cahan şahla Uzun Həsən, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid və başqaları kimi) Türklüklə Turanlılığı bir kənara qoyub çar Rusiyasında rusçuluq, Türkiyədə “osmanlılıq”, Qacarlarda “iranlılıq” üçün mücadilə verməsini Sabir belə tənqid edirdi:

*İndi yenə var təzə xəbər, yaxşı təməşə,
İranlılıq, osmanlılıq ismi olub ehyə,
Bir qitə yer üstündə qopub bir yekə dəvə,
Meydan ki, qızıqdı olarıq məhv sərəpə...
Onsuz da əgərçənd ki, yeksər tələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!²⁰⁰*

¹⁹⁹ Cənnəti Əbdülxaliq. Fəxriyyə. Füyuzat jurnalı, Bakı, 1907-ci il avqust.

Azərbaycan Türk aydını Hüseyn Cavid üçün Çingiz xan, Əmir Teymur və başqa Türk xaqanları Türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Onun fikrincə avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırıb heykəllər ucaltdıqları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır.²⁰¹ Eyni zamanda, o, türklərin həmişə törələrinə sahib çıxmalarını və milli şərəflərini uca tutmalarını, xüsusilə qeyd etmişdir:

*Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani gəyuri qavğanın,
Qəhrəman, bərguzidə evladı,
Türklərin adlı-şanlı əcdadı,
Saldırıb titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü.*²⁰²

Vaxtilə türklərin mərhəməti sayəsində canını qurtaran millətlərin indi Türkə qənim kəsilməsini tarixin acı istehzası adlandıran H.Cavidin fikrincə, artıq türklər zamanın dəyişməsinə görməli, oyanmalı, özünü tanımalı və yüksəlməlidir. “Qoca bir Türkün vəsiyyəti” şeirində də Cavid qeyd edirdi ki, ilk vəzifəmiz Türk millətinin şanlı tarixini, mədəniyyətini və mənəviyyatını öyrənmək olmalıdır. Yəni ilk növbədə, milli mənsubiyyətimizi tanımalı və Türk olmağımızla fəxr etməliyik:

*Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əksik olmasın.
“Altay” dağı, “Makan” çölü, “Yasın” ovası,
Birər aydın səhifədir, hər Türk gərək anlasın.*²⁰³

Əhməd Cavad da şeirlərində həm turançılığı, həm də onun müstəqil bir qolu olan Azərbaycan türkcülüyünü təbliğ etmişdi. Onun turançılığı “Çırpınırdın Qara dəniz” şeirində daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdu.²⁰⁴ Həmin dövrdə Əlabbas Müznib isə “Türk tarixi”

²⁰⁰ Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, s.124.

²⁰¹ Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, «Lider nəşr.», 2005, s.70

²⁰² Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, «Lider nəşr.», 2005, s.52

²⁰³ Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, «Lider nəşr.», 2005, s.128

²⁰⁴ Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.140

kitabında Türk, Tatar və Moğolları Turanlı, Ruslar, Farslar, Hindlilər, Ermənilər-Hayları isə Ariyalı adlandırmışdır. Turan və Turanlı anlayışlarını daha çox Azərbaycana, Qafqaza bağlayan Müznibin də Turançılıq məfkurəsinə sahibləndiyini görürük.²⁰⁵

XX əsrin əvvəllərində Qərbdən, “Avropa mərkəzçilikdən” qaynaqlanan “İran mədəniyyəti”, “iranlılıq”, “İran çiçəyliyi” yalnız Güney Azərbaycan Türk aydınları deyil, Quzey Azərbaycan Türk aydınları arasında da yayılmışdı. Ancaq bu anti-türk mahiyyətli əryançı “iranlılıq” ideolojisinin əsil mahiyyətini dərk etdikdən sonra bir müddət buna uymuş Quzey Azərbaycan Türk aydınları vaxtında ondan uzaqlaşa bildikləri halda, bir çox obyektiv və subyektiv şərtlərə görə Güney Azərbaycan Türk aydınlarından, siyasətçilərindən müəyyən bir qismi (Seyid Həsən Tağızadə, Mahmud Əfşar, İbrahim Həkimli və başqaları) bu və ya digər formada ona bağlı qaldılar.

Doğrudur, ikinci Məclis dövründə çox keçmədən Səttarxan və silahdaşlarına olan xəyanət, Fars şovinizminin yüksələn xətlə artması, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi dövründə farslar arasında “Aryançılığın” geniş təbliğindən sonra türklərdən, o cümlədən Azərbaycan Türk ziyalılarından bir qismi əryançı “iranizm”, ya da “irançılıq” ideolojisindən üz döndərdilər. Başqa sözlə, əryançılığın önə çəkilərək bunun müqabilində türklərin aşağılanması, bəzi Azərbaycan Türk aydınlarının ayrılmasına və “irançılıq” ideolojisindən uzaqlaşb, digər Türk aydınlarımız (Ş.M.Xiyabani, M.Ə.Şəbüstəri, M.T.Rüfət və b.) kimi türkçülük, ən azından azərbaycançılıq ideyası uğrunda mübarizə aparmalarına səbəb oldu.

Qacarlarda Xiyabani hərəkatı və Azadistan. Bütün hallarda 1-ci Dünya müharibəsi dövründə əryançı “İran məşrutəçiləri” və havadarlarının (xüsusilə də İngiltərənin) əsil simaları üzə çıxmışdır ki, özəlliklə onların “İrançılıq-Aryançılıq” ideolojisi ilə Qacarlar dövlətini gah Almanıyanın, gah da İngiltərənin yedək halına gətirmək istəyi, eyni zamanda türkləri aşağılamaq siyasəti

²⁰⁵ Müznib Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.115

nəticəsində Azərbaycan türkləri Səttarxanın başçılığı ilə gerçəkləşmiş Məşrutə hərəkatından sonra mübarizənin ikinci mərhələsinə başladılar. Bu dəfə Azərbaycan türklərinin başında Şeyx Məhəmməd Xiyabani dayanırdı. Şübhə etmirik ki, Xiyabaninin başçılıq etdiyi Azərbaycan milli hərəkatı (1917-1920) ilk növbədə, Qacarlar dövlətində idarəetməni xeyli dərəcədə ələ almış ərənçü irançılara və onların havadarlarının imperailizm siyasətinə qarşı baş qaldırmışdı.

1917-ci ilin fevralında çar Rusiyası süqut etdikdən sonra Moskvanın xaricdəki, o cümlədən də Qacarlardakı hərbi qüvvələrini geri çağırması ilə Güney Azərbaycanın bir sıra vilayət mərkəzlərində İDP-nin yerli partiya komitələri açıq fəaliyyətə keçmiş, təşkilatın mətbuat orqanı “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) qəzeti nəşrə başlamışdır. Hətta, 24 avqust 1917-ci ildə Təbrizdə Güney Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən olan 480 nümayəndənin iştirakı ilə İDP-nin yerli komitəsinin konfransı keçirilmiş və Konfrans Azərbaycan Demokrat Partiyasının/ Firqəsinin (ADF/ADP) müstəqilliyini elan etmişdi. Bu dövrdən etibarən ADP/ADF-nin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmiş, onun ayrı-ayrı yerlərdə şöbələri yaranmışdı. Bu dövrdə rəsmən olmasa da bir ilə yaxın müddət ərzində Güney Azərbaycanda bütün işlər M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi ADP tərəfindən yönətilmişdi.²⁰⁶

1918-ci ilin əvvəllərində Sovet Rusiyası Qacarlardan Rus ordusunu geri çəkməyə başladı ki, buna qədər, hətta bir müddət sonra da ADF ilə onlar arasında münasibətlər heç də pis deyildi. “ADP bu illərdə Sovetlərlə birlikdə siyasi aksiyalar da təşkil edirdi. Avqustda “Partiyanın Rusiyadakı İnqilaba Baxışı” başlıqlı məruzə qəbul edilmiş, bolşevikləri nəzərdə tutaraq “biz proqramında öz ölkəsinin və digər ölkələrin xalqlarının azadlığını müdafiə edən partiya ilə dost olmalıyıq”²⁰⁷ prinsipi açıqlanmışdır. ADP-nin lideri

²⁰⁶ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.34

²⁰⁷ Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1927). Bakı, Elm, 1985, s.205

Xiyabani də çıxışlarında bolşeviklərə meyilliyini gizlətmir, onlarla sıx iş birliyi yapılmasını təklif edirdi”.²⁰⁸

Qeyd etdiyimiz kimi, həmin dövrdə Azərbaycan üçün əsas təhlükə 1917-1918-ci illərdə Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ tərəfindən aysorlarla ermənilərdən ibarət yaradılmış qondarma “xristian qoşunu”, ya da qondarma “Aysor-erməni dövləti” idi.²⁰⁹ “Aysor-erməni dövləti”nin əsas hədəfi də Azərbaycan türklərini etnik soyqırım etmək idi ki, nə Xiyabani, nə də onun başçılıq etdiyi ADF “irançılar”la onların havadarlarının, yəni ingilislərin, rusların “xristian ordusu”nun Azərbaycanda başladıkları qırğınların qarşısını almaq gücündə deyildilər. “Aysor-erməni dövləti” 1918-ci ilin fevral-may aylarında təkcə Urmiya və Salmasda on minlərlə Azərbaycan türkünə soyqırma məruz qoymuşdu.²¹⁰

Ancaq 1918-ci ilin yayında Osmanlı ordusunun 4-cü və 6-cı alaylarının qəhrəmanlıqları nəticəsində Urmiya, Salmas, Xoy eləcə də digər Güney Azərbaycan kəndlilərlə şəhərləri birləşmiş “erməni-aysori ordusu”ndan azad edildilər. Bu zəfərdən sonra xalqın böyük coşqusuna ilə qarşılanan Osmanlı Türk Ordusu Təbrizə daxil olmuş, Təbriz valisi Hacı Möhtəşəm üs-Səltənəni vəzifəsindən kənarlaşdıraraq yerinə erməni və aysori birliklərini Miyanabad yaxınlığında məğlub edən Məcid üs-Səltənəni vali təyin etmişdi. Osmanlı ordusunda Azərbaycan Türkləri də erməni və aysori birləşmiş qoşunlarına qarşı vuruşmuş və bu Azərbaycanlılar Osmanlı nüfuzu altında Təbrizdə də Yusif Ziyanın başçılığı ilə “İttihadi İslam” Partiyasının yerli təşkilatını yaratmışdı. Bu partiyanın orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinə Trabzonda təhsil almış gənc Azərbaycanlı şair Mirzə Rəfət redaktor təyin edilmişdi. Bu dövəmdə İttihadi-İslam Partiyasının bəzi üzvləri, xüsusilə Təbrizin mücahid liderlərindən olan və Osmanlı ordusunda savaşıyan Hacı Ağanın

²⁰⁸ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.500-501

²⁰⁹ Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqıdırımı. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016, s.85-92

²¹⁰ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.117-118, 177, 193

Xiyabanini özünə rəqib gördüyündən onu ruspərəstlikdə suçlamış, ona görə də Təbrizdəki Osmanlı yetkililəri ADP-ni qapadaraq Xiyabani və Nubərinə həbs edərək Qarsa sürgün etmişdilər. “Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Osmanlı dövlətinin əsas məqsədi Rusiya ilə Türkiyə arasında tampon dövlət olaraq Bütöv Azərbaycan dövləti yaratmaq idi. Bu məqsədlə savaş əsnasında İttihad və Tərəqqi Komitəsinin Qafqaz məsələləri üzrə baş sözcüsü Ömər Naci Bəy Güney Azərbaycanda Qüzey Azərbaycanın birləşərək Birləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılması fikrini irəli sürmüşdü”.²¹¹ Əhməd bəy Ağaoğlu da yazırdı ki, Osmanlı dövlətinin inqilabçı ziyalıları, o cümlədən Ömər Naci Qacarlar dövlətində baş verən bu hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir. Ağaoğlu yazırdı: “Mərhum Ömər Naci bir neçə arkadaşı və dostu Səlməslı Səid ilə Azərbaycanın içərisinə qədər girməyi və oralarda məlum olan atəşli xitabəti ilə əhalini təhrik etməyə müvəffəq olmuşdu”.²¹²

Başqa bir məlumata görə, Xiyabani Azərbaycan xalqını “Aysor-erməni” hərbi birləşmələrinin zülmündən xilas etmiş Osmanlı ordusunun Təbrizdən çıxarılmasını tələb edib və bunun nəticəsində ADF-nin lideri bir müddət Qarsa sürgün edilmişdir.²¹³ Sovet Azərbaycanı dövründə Qulam Məmmədli dövrünün də şərtləri nəzərə alsaq, Xiyabani ilə Osmanlı ordusu arasında yaranmış problemi belə izah etmişdir: rus qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Təbrizə gələn Türk əsgərləri taxıl məsələsində əvvəlcə Xiyabani ilə razılaşdıqları halda, daha sonra aclıq vəziyyətində olan əhalinin olan-qalanını da əlindən alıb. Xiyabaninin Türk hərbi komandalarına etiraz nəticəsində o, ölkədən sürgün olunmuşdur.²¹⁴ Şübhəsiz, bu məsələdə anlaşılmazlıq, ya da iki qardaş türkün arasına girmiş xainlər olmuş

²¹¹ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.35

²¹² Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azərnəşr, 2009, s.108

²¹³ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.45

²¹⁴ Məmmədli Qulam. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən). Bakı, Azərnəşr, 1949, s.58-59

və nəticədə də həmin xoşagəlməz hadisə baş vermişdir. Ola bilsin ki, Xiyabaninin həbsində Qacarlar hökuməti, xüsusilə də vəlihed Məhəmməd Həsən Mirzə maraqlı olmuşdur.²¹⁵

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə, Osmanlı ordusu 1918-ci ilin noyabrında Güney Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olduqdan sonra Təbrizə qayıdan Xiyabani ADF daxilində yaranmış fikir ayrılığının qarşısını almaq üçün bir çox cəhdlər göstərsə də, uğursuzluqla nəticələnmişdi. Belə ki, partiya daxilindəki “tənqidiyun” (“tənqidçilər”) qrupu başda Zeynalabdin xan Kazımzadə, Hüseyn Kazımzadə, Əhməd Kəsrəvi olmaqla, “təcəddüdiyun” (“yenilikçilər”) fraksiyasını, xüsusilə də Xiyabanini qeyri-demokratik addımlar atmaqda, Osmanlı ilə əməkdaşlıqda, Azərbaycanı “İran”dan ayırmaqda ittiham edirdilər.²¹⁶ Halbuki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı ordusunun Güney Azərbaycandan çıxarılması tələbini irəli sürən Xiyabani, bunun qarşılığında Qarsa sürgün edilmişdi. Əkrəm Rəhimliyə görə, Ə.Kəsrəvi başda olmaqla “tənqidiyun”çuların əsas narazlıqları Azərbaycan türkcəsinin işlədilməsi, Milli hökumətin “Azadistan” adlandırılması, Milli muxtariyyət tələbi ilə çıxış etməsi, “aryançılıq”dan uzaqlaşib azərbaycançılığa əsaslanması və bu kimi milli məsələlər olmuşdur.²¹⁷

Bu dövrdə Güney Azərbaycanda ADF ilə yanaşı, İran Demokrat Partiyası, İttihad-Tərəqqiyi İslam, Sosial-Demokrat Ədalət Partiyası, Əksəriyyun, İstiqlali İran, İslam Firqəsi, Nüsrət, Əhrar, İraniyani Mütərəqqi və digər partiyalar da fəaliyyət göstərirdilər. Bu partiyaların proqramlarında ölkədə milli məsələnin varlığı demək olar ki, yer almamışdı. Yalnız İrşad Partiyasının proqramında Quzey Azərbaycanla Güney Azərbaycana öz gələcəyini təyin etmə haqqının verilməsi zərurəti, İraniyani

²¹⁵ Nesibli Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.500-501

²¹⁶ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.11

²¹⁷ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.129

Mütərəqqi isə İranda fars olmayanların ibtidai məktəblərdə ana dillərində təhsil almasından yana olduğunu açıqlayırdı.²¹⁸ İran Kommunist Partiyası isə yalnız 1920-ci ilin iyununda Ənzəlidə öz varlığını elan etmişdir.

1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniya ilə Qacarların baş naziri Vüsuqüddövlə arasında 1907-ci il avqustunda bağlanmış müqaviləni (həmin müqaviləyə görə Qacarlar çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən iki hərbi nüfuz dairəsinə bölünmüşdür) əvəz edən yeni müqavilənin (bununla da Qacarlar dövləti demək olar ki, İngiltərənin hegemonluğu altına keçmiş olurdu) bağlanması Gilan, Xorasan və Azərbaycanda geniş etirazlara səbəb oldu. Bu etirazların mərkəzində isə yenə də Azərbaycan və Xiyabaninin başçılıq etdiyi ADF dayanırdı.

Buna görə də, 1919-cu ilin sentyabrında keçirilən 4-cü çağırış Qacarlar Məclisinə Təbriz və şəhəratrafi məntəqələrdən seçilən 9 deputatdan altısı ADF-nin təmsilçisi idi və onların içərisində ən tanınmış millət vəkili Xiyabani idi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycanda ingilis imperializminə qarşı çıxışlar daha da genişlənmişdi. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq 1920-ci ilin aprelin 7-də Güney Azərbaycanda Xiyabaninin başçılığı ilə Təbrizdə üsyan başlamışdır. üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olunmuş, bu təşkilata Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq etmiş, üsyançılar bu təşkilatın rəhbərliyi altında iki gün müddətində yerli dövlət idarələrini demək olar ki, ələ keçirmiş, şəhər polisi və ingilis hərbi qüvvələrini əyaləti tərk etməyə məcbur etmiş, silahlı üsyançılar qan tökülmədən qələbə çalmış, Müstəqil Azərbaycan Hökuməti yaranmış, Güney Azərbaycanın rəsmi adı kimi “Azadistan məmləkəti” elan edilmiş və bu adın rəsmən tanınması mərkəzi hökumətdən tələb olunmuşdu. Aydın Mədətoğlu yazır: “İctimai İdarə Heyəti mərkəzdən təyin edilmiş dövlət məmurları və hərbi qulluqçuları Təbrizdən qovmuş, yerlərinə ADP-nin tanınmış üzvlərini təyin etmişdi. Təbrizdə başlanmış üsyan tədricən Güney

²¹⁸ Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı. Bakı, Azərneşr, 1968, s.65-110

Azərbaycanın digər mahal və şəhərlərini də əhatə etmiş, İran Konstitusiyasına uyğun olaraq Demokratik islahat, torpaq reformu, mərkəzdə Milli Məclisin yenidən seçilməsi və Əyalət Əncümənlərinin yaradılması haqqında müraciətə cavab verilmədiyindən İctimai İdarə Heyəti Milli Hökuməti yaratmış, Şeyx Məhəmməd Xiyabani Milli Hökumətin rəhbəri seçilmişdi. Mərkəzi Hökumətin tərkibinə ADP-nin 20 nəfər üzvü daxil edilmiş, Milli Hökumətin mərkəzi orqanı olan “Təcəddüd” qəzetinin redaksiyası vəliəhdin iqamətgahı olan Ala Qapıya köçürülmüş, beləliklə Təbrizdə mərkəzdən təyin edilmiş heç bir məmur qalmamışdı”.²¹⁹

A.Qasımlı daha sonra yazır ki, ilk əvvəllər hərəkət rəhbərləri Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, konstitusiyanın təkmilləşdirilməsi və konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı kimi çıxış edirdilərsə, Milli Hökumət yaradıldıqdan sonra artıq İranda monarxiya rejiminin ləğvi və Respublika yaradılması fikrini irəli sürməyə başlamışdılar. Cəmi 5 ay yaşamasına baxmayaraq Milli Hökumət kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və digər sahələrdə islahatlar həyata keçirməyə başlamış, bu sahələr üzrə müvafiq idarə və nazirliklər yaratmışdı.²²⁰

Doğrudan da, ADP və onun lideri Xiyabani İDP-dən fərqli olaraq ölkənin federallaşması və muxtariyyət tələbini irəli sürmüşdür. Təbrizdəki beş aylıq hakimiyyəti dövründə Xiyabani Azərbaycanın muxtariyyəti düşüncəsini gerçəkləşdirmiş, mərkəzdən göndərilən vali və vali yardımçısının fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, Qacarların keçərli olan anayasasına uyğun olaraq daha Azərbaycanda vilayət və əyalət əncümənlərinin qurulmasını tələb etmiş və bunun da qarşılığını da Tehrandan almayınca, daha sonra anayasanı aşaraq, 24 iyun 1920-ci ildə Milli Hökumətin qurulduğunu bəyan etmişdi.²²¹

²¹⁹ Qasımlı A.Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə.Bakı, Adiloğlu, 2012, s.36-37

²²⁰ Yenə orada, s.37

²²¹ Nesibli Nesib.Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset.Ankara, Altınordu, 2019, s.504

Bundan sonra əryançı irançılarının əlində olan Parlament ya da Tehran hökuməti Səttarxanın birinci Məşrutəni qorumaq üçün başladığı hərəkəti məhv etdikləri kimi, Xiyabaninin Təbrizdə başlayan yeniləşmə və milli hərəkətini aradan qaldırmaq üçün hərəkətə keçdilər. O zaman Səttarxanın ilk Məşrutəni qoruma hərəkətini rusların əliylə məhv edən əryançı irançılar bu dəfə ingilislərin dəstəylə Azərbaycan valisi Eynəlddəvləyi ortaya atdılar. “Mən qoca vaxtında əllərimi xalq qanı ilə boyamaq istəmirəm” deyən,- Eynəlddəvlənin bundan imtina etməsiylə əryançı irançılarının təsiri altında olan Tehran hökumətinin baş nazirləri (Vəsuquddəvlə, Müşirəddəvlə) Azərbaycanın yeni valisi Muxbərəssəltənənin əliylə bunu həyata keçirdilər. Belə ki, Xiyabaninin milli hökuməti 1920-ci ilin sentyabrın 12-də devrildi və o, Təbrizdə gedən döyüşdə şəhid oldu.²²²

Xiyabaninin öldürülməsindən bir az sonra 1921-ci ildə Azərbaycan türkü, Xorasan valisi Məhəmməd Tağı Püsyanın mərkəzi Məşhəd olan Xorasanda başlatdığı milli hərəkətdə məğlubiyyətə uğramışdır.²²³ Qeyd edək ki, Məhəmmədağı xan Bağır xan oğlu Soltanzadə Püsyən 1891-ci il avqustun 7-də Təbriz şəhərində hərbi-mülkədar ailəsində anadan olub. Püsyanı 1920-ci ildə Xorasana gücləndirilmiş jandarm dəstəsinin rəisi təyin edirlər. Məhəmmədağı xan hələ mühacirət dönməindən tanıdığı Şeyx Həsən Tehrani vasitəsilə Demokrat Firqənin fəalları ilə tanış olur və onların fikrinə hörmətlə yanaşır. Xorasanda Hərbi Milli Cəmiyyət Mərkəzinin yaradılmasında yaxından iştirak edir.

1921-ci il aprelın 25-də xalqın qəti tələbilə M.X.Püsyən Xorasan valisi təyin edilir. O, rüşvətxor məmurlar işdən uzaqlaşdırır, “Xüsusi qvardiya təşkilatı” yaradır, hərbi kurslar təşkil edir. Tehrandə həbsdən azad edilərək baş nazir vəzifəsinə gətirilən Ə.Qəvamüssəltənə və hərbi nazir Rza xan, eləcə də

²²² Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.307-308

²²³ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.359-360

irticaçı qüvvələr M.X.Püsyanın Xorasanda keçirdiyi demokratik islahatlardan qorxuya düşərək onu “İran”ı parçalamaqda suçlayaraq bölgəyə silahlı qüvvələr göndərirlər. Rzanın 5 min nəfərlik silahlı qüvvələri yerli irticaçıların yardımı ilə Məhəmmədağa xan Püsyanı mühasirəyə alırlar. O, özünün təşkil etdiyi Azərbaycan türklərindən ibarət “Dəmir dəstə” ilə birlikdə son nəfəsinədək döyüşür. Onun ölümü də geniş azadlıq nümayişinə çevrilir. Məhəmmədağa xan Soltanzadə Püsyana tarixinə azadlıq, demokratiya yolunun qəhrəmanlıq simvolu kimi daxil olur.²²⁴

Böyük Britaniyanın Rza Pəhləvi həmləsi və Qacarların süqutu. Çox yazıqlar olsun ki, bu olaylar baş verərkən Əhməd şah Qacar əsasən, bütün bunlardan kənarda qalmışdır. Üstəlik, onun formal ağalığı dövrünün son illərində ingilislər onu yeni bir oyuna gətirmişlər. Belə ki, İngiltərə 1918-1919-cu illərdə Sovet Rusiyası əleyhinə “antikommunist koalisiya” yaradırdı ki, bu məsələyə Qacarlara da daxil etmək niyyətində idi. Ancaq Əhməd şah Qacar ingilislərin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Qacarların Sovet Rusiyasına qarşı “antikommunist ölkə” olması oyununa qarşı çıxmış, əslində dövlətin İngiltərənin vassalı olması paktına qol atmaqdan imtina etmişdir. Əhməd şah Qacar ingilislərə deyirdi ki, kimə pul-para dağıdırsınızsa anlaşımayı da ona imzaladırsınız. O, hesab edirdi ki, yoxsul ölkəsini sataraq şah kimi qalmaqdaysa İsveçrə bazarlarında alverlə məşğul olmaq daha məqbuldur.²²⁵

Beləliklə, Böyük Britaniya başda olmaqla imperialist qüvvələr Əhməd şah Qacarı taxtdan endirib onun yerinə əvvəllər çar kazak polkunda soldat, sonra mehtərbaşı və kazak briqada rəisi olmuş Pza Pəhləvi adlı birisini taxta çıxartmaq üçün planlarını həyata keçirməyə başladılar. Belə ki, ingilislərin göstərişiylə Qacarlar dövlətinin quzeydəki kazak süvarilərinin başçısı Rza Pəhləvi 1921-ci ilin fevralında Tehrandə hakimiyyəti ələ

²²⁴ <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bdta%26%23287%3B%26%23305%3B-xan-P.ue.syan.htm>

²²⁵ Həsənli Cəmil. Güney Azərbaycan: Tehran – Bakı – Moskva arasında (1939-1945). Bakı, “Diplomat”, 1998, s.36

keçirmişdir. Bu hadisədən sonra Seyyid Ziyaəddin Təbatəbai ingilislərin təlimatı ilə yeni hökumət qurmaqla bağlı Əhməd şah Qacara müraciət etmişdir. Əhməd şah Qacar da yeni hökuməti qəbul etmiş və bununla da S.Z.Təbatəbai baş nazir, onun təqdimatı ilə Rza Pəhləviyə “Sərdari-süpah” ləqəbi verərək Qacarlar ordusunun başçısı, daha sonra da hərbi nazir vəzifəsinə təyin etmişdi.

1923-cü ildə ingilislərin Qacarlardakı ağalığına qarşı etirazlar daha da genişləndiyindən xalqın təzyiqi ilə S.Z.Təbatəbai hökuməti istefa verməyə məcbur olmuş, belə bir vəziyyətdə Əhməd şah Qacar yeni hökuməti təşkil etməyi Rza Pəhləviyə tapşırırmışdır. O, özündən əvvəlki hökumət başçıları kimi ikiüzlü siyasət yürüdərək demokratik vədlərlə Süleyman Mirzə İsgəndəri və Hacı Əli Məmaliki kimi sol qüvvələrin nümayəndələrini hökumət üzvlüyünə daxil etmişdi. Beləliklə 1921-ci ildə hərbi nazir, 1923-cü ildə isə baş nazir olan və bununla da hərbi və mülki hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən Rza “xan” titulu ilə ölkənin müxtəlif yerlərində davam edən milli-demokratik hərəkatları kazak dəstələri vasitəsilə qəddarlıqla yatırmış, Güney Azərbaycanda Şahsevən, Xalxal və Maku xanlıqlarını da özünə tabe etdirmiş, hətta hökumət başçısı olandan bir ay sonra Əhməd şahı məcbur etmişdi ki, ölkəni tərk edib Avropaya “müalicə” olunmağa getsin. Əli Bəsiri “Xatirə Rza şah” əsərində göstərir ki, Rza Pəhləvi özü bu barədə yazmışdı: “Bəli, mən şahı (Əhməd şah Qacarı - F.Ə) məcbur etdim ki, İrandan Avropaya mühacirət etsin”.²²⁶

Doğrudan da, Əhməd şah Qacar bir müddət sonra ölkəni tərk edərək Avropaya getmiş və qardaşını da öz taxtına varis təyin etmişdir. Lakin Əhməd şah gedəndən sonra Rza Pəhləvi ölkədə V Məclisin toplanması barədə göstəriş vermiş və öz yeni “proqramını” Məclisə təqdim etmişdi. Rza, 130 il hazırda “İran” adlanan məmləkətə şahlıq etmiş Qacar sülaləsinə son qoymaq üçün ictimai rəyi nəzərə alaraq “Respublika” şüarını irəli sürmüş və o zamankı qəzetlərdə Əhməd şahın əleyhinə məqalələr dərc etdirmiş,

²²⁶ Azəroğlu Balaş. İstibdad dövrünün ədəbiyyatı . XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar.1900-1985-ci illər,Məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1990, s.95

şahın karikaturasını çəkdiymiş, bir sıra şüarlar səsləndirmişdir: “Əhməd şah heç zaman ölkəyə şahlıq etməmiş!”, “Ondan bizə şah olmaz!”, “Məhv olsun Əhməd şah!”. N.Nəsibli yazır: “Rza xan, 1923-cü ilin son aylarından Qacar sülaləsinin devrilməsi, ümumilikdə monarxiyanın qaldırılması və ölkədə cümhuriyyət rejiminin qurulması istiqamətində kampaniya başlatdı. Rza xan hökumətinin gizli yönətimi altında Qacarların devrilməsi və “cümhuriyyət uğrunda hərəkət” prosesində mitinq və nümayişlər düzənlənir, qəzetlərdə Qacarların İranın inkişafına əngəl olduğu, cümhuriyyət quruluşunun üstünlükləri anlatılırdı. Məclisdə bu məsələlərlə bağlı Rza xanın tərəfdarları çox yönlü bir kampaniya həyata keçirirlərdi. Qacarların İran tarixindəki rolu, onlara qarşı təbliğat bir çox hallarda mətbuatda Fars irqçiliyi şəklini alırdı”.²²⁷

Rzanın tərəfdarları Qacarların devriməsi ilə bağlı aparılan kampaniyada, Türk sülaləsinin əsas dayacağı olan Azərbaycana da xüsusi diqqət ayırmış, bununla bağlı Rza Pəhləvi Azərbaycanın bir çox şəhərlərinə səyahət etmişdir. N.Nəsibli yazır: “Azərbaycanın mülk sahibləri-birjua çevrələri Rza xana yardım məqsədi ilə Təbrizdə Azərbaycan Milli Hərəkəti Birləmiş Komissiyası ismi ilə təşkilat qurdular. Qəzet yazarları, nazirliklər, siyasi fəallar və Məclis üzvləri bu təşkilatdan teleqraflar alırdı. Bu təşkilatın teleqraflarının İran milliyyətçiliyi və Fars irqçiliyi ruhunda qələmə alındığı diqqətçəkdir. Bunlar “Moğol övladları Qacarların Azərbaycan sayəsində var olduqları” və “Kəyan taxtını qəsb etdikləri” kimi sözlərlə dolu idi. Təbrizdəki bu təşkilat İranın müxtəlif şəhərlərindəki yaxın təşkilatların koordinasiya mərkəzi rolunu oynayır. Təbrizdən onlara göndərilən teleqraflarda təlimatlar verilir, ancaq Təbrizə gələn teleqraflar hesab sorma xarakteri daşıyırdı. Təbrizdəki təşkilata tabe olan və onun yerli təşkilatı olaraq Tehrandə yaşayan Azərbaycan Müctəhidləri təşkilatı qurulmuşdu. Doğrudan bu təşkilatın qatılmasıyla Qacarların devrilməsi kampaniyasında fəaliyyət göstərməyən

²²⁷ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.509

Məclisin Azərbaycan nümayəndələri həbs edildi və bu nümayəndələrin Məclisə girməsi qadağan olundu”.²²⁸

Bununla da Rza Pəhləvi Qacarların hakimiyyətdən salınması hərəkətində ehtimali Türk-Fars qarşıdurmasının qarşısını almağa çalışmışdır. Hər halda Azərbaycan türkləri Qacarlar dövlətinin yaranmasında əsas rol oynadıqları üçün, Rza xan və onun ətrafındakılar da bu faktoru nəzərə alaraq Azərbaycan məsələsinə xüsusi diqqət yetiridirlər. Ancaq o başqa məsələ idi ki, Qacarlar hakimiyyəti özünün türklük mahiyyətindən çox uzaqlaşdıqları üçün Azərbaycan xalqı arasında onlara münasibət xeyli dərəcədə dəyişmiş, üstəlik azərbaycanlılar arasında da Rza Pəhləviyə müsbət meyillər meydana çıxmışdı. Bu baxımdan Vidadi Mustafayevə görə, anti-Qacar kampaniyası mahiyyət etibarilə antitürk xarakter daşmasına baxmayaraq, ümumilikdə İran diviziyalarının yerləşmə coğrafiyasını Fars-Azərbaycan qarşıdurması ilə əlaqələndirmək doğru deyil: “Birincisi, bu rayonlar ənənəvi olaraq İranın az ya çox mütəşəkkil hərbi qüvvələrinin mərkəzi idi; ikincisi, həmin rayonlar hələ 1922-ci ilin əvvəlində Rza xanın taxt-taca doğru irəliləməsi perspektivi aydın olmayanda müəyyən edilmişdi; üçüncüsü, yeni İran ordusunun əsas təşkilatçıları və komandirləri azərbaycanlılar idi; nəhayət dördüncüsü, Azərbaycanın tacir və mülkədarları taxt-tac uğrunda mübarizədə Rza xanın dayağı idilər”.²²⁹

Azərbaycan məsələsini xeyli dərəcədə öz lehinə çevirməyə nail olan Rza Pəhləvi daha sonra “Respublika” quruluşuna keçmək, yoxsa “Şahlıq” rejimində qalmaq məsələsini həll etməyə çalışmışdır. Belə ki, Məclisdə özünün də dəstəklədiyi “Respublika” tərəfdarları ilə “Şahlıq” tərəfdarı əleyhdarları arasında mübarizə getdiyi bir zamanda Rza Pəhləvi bu məsələnin öz xeyrinə həlli üçün Qum şəhərinə din başçılarının yanına məsləhətə getmiş və qayıtdıqdan sonra: “Hazırkı şəraitdə İranın respublikalı dövlətlə

²²⁸Yenə orada, s.510-511

²²⁹Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.107

idarə etməyin mümkün olmadığını” elan etmişdir. Əslində, bununla da Rza Pəhləvi bir oxla iki quş vurmuş, bir tərəfdən “Respublika” şüarını gündəlikdən çıxarmaqla “şahlıq” tərəfdarlarını özünə bağlamış, digər tərəfdən isə “Məhv olsun Əhməd Şah” şüarını qüvvədə saxlamışdı.

Rza Pəhləvi yandaşçısı ingilisyönlü aryançılar ölkədəki ağır vəziyyətdən istifadə edərək Məclisdəki Türk deputatlara təzyiq göstərmiş, Rzanın hakimiyyət başına keçməsi üçün: “Məclis xalqın rifahı üçün Qacar sülaləsinin hakimiyyətdən düşdüyünü elan edir və ölkəni Qanuni-əsasının (Kontitusiyanın) verdiyi imkan dairəsində müvəqqəti idarə etməyi Cənab Rza xan Pəhləviyə tapşırır” kimi bir təklifi deputatların müzakirəsinə çıxarmışdılar. Məclisin sədri Müdərris bu təklifə heç bir rəy bildirmədən parlamenti tərk etmişdir. Ancaq Rza Pəhləvinin tərəfdarları bu layihənin təkrar müzakirəyə çıxarmış, nəhayət 12 dekabr 1925-ci ildə Məclisin 257 üzvü lehinə, 3 üzvü bitərəf qalmaqla Rzanı İranın şahı seçmiş, Konstitusiyada da dəyişiklik edərək “Qacar” kəlməsini “Pəhləvi” kəlməsi ilə əvəz etmişdilər. Beləliklə, 31 oktyabr 1925-ci ildə 130 illik Qacar sülaləsinə və 1000 illik Türk hakimiyyətinə son qoyaraq 12 dekabr 1925-ci ildə məharətlə hazırlanmış ssenari əsasında Rza “Rza şah Pəhləvi” soy adı ilə “İran” deyilən məmləkətin irsi şahı elan edilməsinə nail olmuşdu.²³⁰

Qeyd edək ki, hakimiyyəti əldə saxlaya bilməsi üçün Əhməd şahı ilk kömək əlini uzadan Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, tanınmış dövlət xadimi Mustafa Kamal Atatürk olmuşdur. Atatürk həmin vaxt Parisdə olan Əhməd şahı geri dönərək öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa təklif etmiş və bu məsələdə ona hər cür yardım göstərəcəyinə söz vermişdi. Lakin səhlətindəki problemlərdən də cana doymuş Əhməd şah artıq siyasətə qayıtmaq istəmirdi və o, Atatürkün təklif etdiyi köməkdən nəzakətlə imtina etmişdi.²³¹

²³⁰ Qasımlı A.Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə.Bakı, Adiloğlu, 2012, s.40-41

²³¹ ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər). Bakı, Şərq-Qərb, 2017, s.312-313

Beləliklə, ingilislər ruslarla birlikdə 1909-cu ildə Qacarlara çox ciddi bir zərbə vuraraq Məhəmməd Əli şahı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb ərşənçə fərslərin əliylə Qacarlar hökuməti və məclislərini zaman zaman ələ keçirdikləri kimi, 1925-ci ildə də ərşənçə Rza Pəhləvi vasitsilə Qacarların qanuni hakimiyyətinə son verib, saxta yollarla “şah” seçməklə nöqtəni qoyurlar. Bütün bunların qeyri-qanunu ya da oğurluqla baş verməsini iddia edən Məhəmməd Əli şahın bacısı, Əhməd şahın bibisi Fəxrüssəltənənin bu suçlamalarına cavab olaraq ingilislərin oyuncaq “şah”ı Rza Pəhləvi demişdir: “Xanım, mən Qacarın tacını oğurlamadım, tac düşmüşdü küçəyə, onu götürüb qoydum öz başıma”.²³²

Tanınmış mütəfəkkir, dövlət xadimi Mirzə İbrahimov bu məsələlərlə bağlı yazırdı: “Bütün bu mürəkkəb mübarizələr bir neçə ilin ərzində İran dövlət dəstgahında cürbəcür hadisələrlə, müxtəlif şəxsiyyətlərin dövlət başına gəlib düşməsilə, nəhayət, çar kazak polkunda soldatlıq eləmiş kobud, amansız, eyni zamanda hiylə və riyakar Rza xanın yuxarılara qalxması ilə, istibdad tərəfdarları ilə demokratlar arasında qurduğu oyunlar nəticəsində 1925-ci ildə Kəyan taxt-tacına sahib olub qanlı Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətinin yaranması ilə tamamalandı...”²³³

S.C.Pişəvəri 1945-ci ildə yazırdı ki, Rza Pəhləvi qeyri-qanuni şəkildə Qacarlar taxtında oturmuşdur: “Qanun əsasının maddələrindən bir çoxu bu axırıncı 25 il içərisində dəyişdirilmişdir. Məsələn, Rza şah Qacar ailəsinin şahlığına aid olan maddəni ləğv edərək onun yerinə öz padişahlığını yerləşdirmişdir”.²³⁴ Əhməd Ağaoğlunun təbrincə desək, bununla da “soyundan uzaqlaşmış və mənən, cismən çökmüş Qacar sülaləsi”,²³⁵ tarixin arxivində öz yerini tutmağa başladı. Bununla da, Azərbaycan türklərinin tarixində daha faciəli bir dövrə qədəm qoyulmuş oldu.

²³² Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd. Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.9

²³³ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2.cild. Bakı, Elm, 1983, s.17

²³⁴ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənşr, 2016, s.195

²³⁵ Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azərənşr, 2009, s.123

1.2.1925-1978-ci illərdə İran Pəhləvilər və Güney Azərbaycanla ictimai-siyasi və mədəni mühit

Son əsrlərdə hər b meydanlarında, ictimai şüurlarda aparılan antitürk ideyaların nəticəsi olaraq ingilislər başda olmaqla, Avropa dövlətlərinin iş birliyi nəticəsində 1925-ci ildə Qacarlar hakimiyyəti qeyri-qanuni devirlərək onların yerinə əryançı İran Pəhləvilər gətirildi. Bununla da əfsanəvi “İran”ın sözdə gerçəkçi, hüquqi “İran dövləti”nə çevrilməsi adı altında ciddi zəmin hazırlanaraq türklərin son min ildə idarə etdiyi bölgənin bilərəkdən farsçı-əryançı “İran”a çevrilməsi prosesinə rəsmi şəkil verilməyə başlandı. Məhz bunun nəticəsi olaraq, öncədən də “İran” və “Turan” məsələlərində şüuru qarışdırılan türklər, o cümlədən Türk aydınlar arasında əryançı İran Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsiylə də, ziddiyyətli düşüncələr daha da dərinləşdi. Başqa sözlə, Qacarların de-yure devrilməsindən sonra (1925) türklər arasında tək vətən, tək mədəniyyət, tək dil, tək millət olaraq “Persia” və “İran” anlayışları şüurlara zorla yeridilməyə başladı. Beləliklə, “İran mərkəzli Fars düşüncə sistemi” Azərbaycan mərkəzli Türk düşüncə sistemi üzərində xeyli dərəcədə qələbə qazanmış oldu.²³⁶

Əryançı İran Pəhləvilərin ingilispərəst dövrü və Güney Azərbaycan. Qeyd edək ki, 1935-ci ilə qədər Pəhləvilər daha çox “Persia” adından istifadə edir və bunun zəmnində də Azərbaycan türklərini məhvetmə siyasətini açıq şəkildə aparırdılar. Rza Pəhləvi hakimiyyətini de-yure rəsmiləşdirdikdən dərhal sonra Azərbaycan türklərini repressiya siyasətini sürətləndirdi. Demək olar ki, İran-Fars faşizmi nəticəsində on minlərlə Azərbaycan türkü yurdu- yuvasından sürgün edildi ya da həbsxanaya salındı. Pəhləvilərin bu siyasətinin arxasında türklərin ana dillərində danışmaqdan, özlərini

²³⁶ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.235

Türk adlandırmaqdan imtina etməkdən tutmuş, farslaşdırmaya zorla məcbur edilməsi üçün nəzərdə tutulan hər bir şey dayanırdı.

Hər halda 1925-ci ildən sonra Türk dilində təhsilin qadağan olunması, üstəlik orduda və məktəblərdə Türk dilində danışmağa görə ciddi cəzaların tətbiq edilməsi, eyni zamanda 1928-ci ildə Türk dilində qəzət-jurnalların və kitabların nəşrinin dayandırılması, milli teatrların bağlanması, milli təşkilatların sıradan çıxarılması, məktəblərdə, ictimai yerlərdə türkcə danışmağın rəsmən qadağan olunması, türkcə kitablar və əlyazmaların yığışdırılıb yandırılması, türkcə tarixi və coğrafi adların farslaşdırılması başlandı. V.Mustafayev yazır: “1926-27-ci ildə əyalət maarif idarəsinin yeni rəisi A.Möhsüni Azərbaycana gəldi. O, ”azəri hünərməndlərini çağırıb onları təhqir edərək azəri dilində nümayiş-teatr verməyi qadağan etdi”. Yeni maarif rəisi hətta məktəbdə azərbaycanca danışan uşaqların boynuna kəndir keçirib axura bağlamağı əmr etdi. Onu həmin vəzifədə əvəz edən Q.Zovqi məktəblərdə azərbaycanca danışan uşaqları cərimə etmək üçün xüsusi qutular asmağı göstəriş verdi”.²³⁷

Üstəlik, Güney Azərbaycanın kiçik ərazi vahidlərinə, yəni ostanlara və şəhristanlara bölünməsi, hətta, Azərbaycanda əhalinin siyahıya alınması zamanı türklərlə bağlı “eşşəklərin siyahıya alınması” kimi ifadələr işlədilməsi və bu kimi insanlıqdan kənar əməllər xalq arasında ciddi etirazlara səbəb oldu. Bütün bunların başında dayanan, “Pəhləvi” adını Rzaya məsləhət görən baş nazir Məhəmmədli Furuği və İngiltərənin Tehrandakı səfirliyinin müşaviri Erdeşir Reporter, hərbi komandan Aron Sayd və başqaları olmuşlar.²³⁸ S.C.Pişəvəri yazırdı: “Rza şah Azərbaycan xalqından və onun azadlığa olan əlaqəsindən həmişə nigaran olduğuna görə mərhum Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi hərəkət basdırıldıqdan sonra orada fırqə naminə heç bir ciddi müəssisənin

²³⁷ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.110

²³⁸ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.593

yaradılmasına imkan verilməmişdir. Hətta Süleyman Mirzənin 1921-1929-cu illərdə qurduğu zəif ictimai firqə belə Azərbaycanda Rza şah məmurlarının ciddi təqibi və Ələsgər Sərtibzadənin xudpəşəndliyi nəticəsində parlayıb, cəmiyyətdə mühüm yer tuta bilməmişdir. Həmin tarixdə bəzi zəhmətkeş və açıq fikirlilər vasitəsilə təşəkkül tapan İran Kommunist Firqəsinin Azərbaycandakı yerli təşkilatı daha çox məhdud dairədə və fəvqəladə gizli fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq... aşkar edilib, fəal üzvləri isə başqa azadixahlarla birlikdə Qəsr-i Qacar həbsxanasına göndərilmişlər. Bir sözlə demək olar ki, Rza şahın süqutu və mütəffiq dövlətlərin hərbi qüvvələrinin İrana varid olduğu vaxt 1941-ci il 25 avqust tarixdə Azərbaycanda siyasət və təşkilat naminə heç bir şey yox idi”.²³⁹

Deməli, İngilis-Fars siyasətinin ortaq maraqlarından çıxış edən Pəhləvilərin aryançılıq əsasında “tək İran milləti” yaratmaq ideyası ilk növbədə, Güney Azərbaycana, Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmişdi. Mirzə İbrahimov yazır: “Hakim fars şovinizmi, müstəbid şah hakimiyyəti artıq neçə əsr idi ki, İranda yaşayan başqa millətlərin, xüsusən farslardan sonra böyük əksəriyyəti təşkil edən 12-16 milyona qədər Cənubi Azərbaycan əhalisinin milli hüquq və ixtiyaratını qəbul etmirdi. Hətta Rza şah Azərbaycan sözünü xəritədən tamamilə silmək üçün İrani “ostanlara” (əyalətlərə) bölmüşdü. Bu əyalətləri nömrələmişdi də: birinci Ostan, İkinci Ostan və s. Bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlılar, kürdlər və başqaları özlərinin qədim milli mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını böyük çətinliklərlə də olsa, qoruyub saxlayır, yaşadır, inkişaf etdirirdi. İstibdadın təqibləri, həyata keçirdiyi cəza tədbirləri isə xalqı daha da qəzbləndirir, gücləndirirdi”.²⁴⁰

Məmməd Sadiq Aran da 1942-ci ildə, “Sənən Azər” ləqəbi ilə Türkiyədə yayınladığı “İran Türkləri” kitabında yazırdı ki, Pəhləvilər bu ölkədəki türklərin mövcudluğunu təkzib və tarixini təhrif edir, Türk toponimlərini, o cümlədən coğrafi adları farslaş-

²³⁹ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.21

²⁴⁰ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3. cild. Bakı, Elm, 1988, s.9

dırır, uşaqlara Türk adları verməyi qadağan edir, Türk dilində məktəbləri qadağan edir və onlara məcburi farsca təhsil verir, özünü Türk kimi təqdim edənlərə cəza kəsir, Türkcə kitabları məhv edir.²⁴¹ O, yazırdı: “Biz İranda yaşayan Türklər əsrlərdən bəri İranın şərəfini qanımızla və canımızla qoruduq. Buna müqabil İrandan heç bir haqq istəmədik. İran hökuməti də bizə daim ögey oğul nəzəriylə baxdı və hələ də elədir. Sayımız 5 milyonu keçən bizlər bu gün İrandakı 60 min erməni qədər mədəni bir haqqa malik deyilik. Bu nədən belədir? Bunu biz yalnız özümüzə soruşmalıyıq. Biz daim şücaət və cəsarətimizi farsların kefi üçün sərf etdik və susduq. Susanlara isə heç bir yerdə pay verməzlər. Vətəndaşlar, haqqımızı istəmək zamanı gəlmişdi. Biz artıq miskin və pərişan halda yaşaya bilmərik. Bilməliyik ki, əsrimiz milliyyət əsridir. Milliyyət demək, mənlilik deməkdir. Mənliliyini idrak etməyən Tanrısını bulamaz. Biz köləlikdən qurtulmalıyıq”.²⁴²

Azərbaycan türklərinin rəsmi dövlət idarəçiliyində iştirakına da qadağa qoymaq məqsədilə Rza “şah” bir neçə addım atdı. Bunlardan biri Qacarların federal yapısını aradan qaldıraraq yeni ərazi-idari sistemi ortaya qoymaq idi. N.Nəsibli yazır: “Bu dəyişikliyin məqsədlərindən biri fars olmayanların birliyini mümkün olduğu qədər pozmaqdı. Bu dəyişikliklə eyni zamanda, əski yer adlarını da hafizələrdən silmək məqsədi güdüldü. Yeni ərazi bölünməsinə görə, Azərbaycan əyaləti iki parçaya ayrıldı. Bununla birlikdə əyalətin tarixi-coğrafi adı yox edildi və isimlərin yerini sadəcə nömrələr aldı. Əyalətin əsas qismi üçüncü (mərkəzi Təbriz şəhəri) və dördüncü (mərkəzi Rezaiyə, öncəki Urmiya şəhəri) onların tərkibinə qatıldı. Zəncan vilayəti və türklərin yaşadığı digər bölgələr bunların tərkibinə daxil edilmədi, onlara müstəqil idarəetmə statusu da verilmədi. Daha sonraları 3. ostan Doğu Azərbaycan, 4. ostan isə Batı Azərbaycan olaraq adlandırıldı”.²⁴³

²⁴¹ Azər Sənan. İran Türkləri. İstanbul, Cümhuriyyət mətbəəsi, 1942, s.17-18

²⁴² Yəni orada, s.20

²⁴³ Nəsibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.517

Azərbaycan türklərinə qarşı yönəldilmiş addımlardan digəri də bütün dövlət idarələrinə “Soyu Türk olan və Türkcə danışan şəxsləri dövlət müəssisələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək və mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək” məzmunlu gizli bir sərəncam idi. Bu sərəncamı Möhsini və Zövqi kimi maarif nazirləri, Abdulla Mustafa kimi Şərqi Azərbaycan valisi yerlərdə həyata keçirmiş, “Paniranizm” ideologiyasının təbliğatçıları Rzazadə Şəfəq Təbrizi və Əhməd Kəsrəvi kimi “sapı özümüzdən olan baltalar” da fars dilinin zorla yayılması, “Vahid İran milləti” ideyasının əhaliyə təlqin edilməsi, Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda yaşayan eyni dilli, eyni adlı, eyni tarixli, eyni mədəniyyətli Türklərin müxtəlif xalqlar olduğunu xüsusi canfəşanlıqla sübut etməyə çalışmışdılar. Belə ki, Möhsininin “Türkcə danışanların boynuna noxta keçirib axıra bağlayın” kimi göstərişi, Zövqinin Azərbaycan məktəblərində tənəffüs zamanı belə Türkcə danışan şagirdləri cəzalandırmaq üçün “cərimə sandıqları” qoydurması və digər sərəncamları, Abdulla Mustofinin “Azərbaycanlılar türkdürlər, onlar yonca yeyib “Məşrutə” alıblar, indi də ot yeyib İrani abad edərlər” deməsi, İran Pəhləvilərinin irqçi-faşist mahiyyətini tamamilə ortaya qoymuşdu. Mirzə İbrahimov yazır: “Bütün İranda azadlıq və demokratiyanın kökünü kəsmiş Rza şah istibdadı ilə Azərbaycanda zülm və təzyiq qat-qat artdı. Azərbaycan dilində yazmaq və oxumaq qadağan olundu. Azərbaycanın böyük, kiçik bütün idarələri Fars məmurları ilə dolduruldu. Rza şah Azərbaycan adını xəritədən silmək üçün əlindən gələni etdi. Rza şahın hakimiyyəti illərində Azərbaycan şəhələri bir xərabəzarə çevrildi. Azərbaycanın gəlini çəkib apardılar. İşsizlik, kasıblıq və səfalət hər yanı bürüdü. Bütün bunlardan əlavə Azərbaycan xalqına qarşı etimadsızlıq və təhqiri münasibət daha da dərinləşdi. Təbriz valisi Mustofi azərbaycanlıları nalayiq sözlərlə təhqirdən çəkinmədi. Hər tərəfdə azərbaycanlılara qarşı pis münasibət yarandı. Onları bir çox dövlət qulluq və vəzifələrinə buraxmadılar. Fars məmurları azərbaycanlılarla “işəgəlçi irq” nümayəndəsi kimi rəftar etdilər. Azərbaycan dilində danışanları idarələrdən qovdular.

Məhkəmələri fars dilində apardılar. Ömründə bir kəlmə farsca danışmamış Azərbaycan kəndlilərilə də sorğu-sualı farscaya keçirdilər. Azərbaycan dilində ədəbiyyat oxumaq, şeir yazmaq və yaxud mahnıya qulaq asmaq cinayət sayıldı”.²⁴⁴

V.Mustafayev yazır ki, 1934-cü ildə İran Məclisinin qəbul ettdiyi növbəti qanun layihəsinə görə, bundan sonra başqa dillərdə məktublaşma, işlər, ərizələr qəbul edilməyib baxılmayacaq idi. Bu qanunda həmçinin, məmurun yerli dili bilməsinin zəruri olmadığı qeyd edilirdi. “1930-cu illərin əvvəllərində İranda yeridilən assimilyasiya siyasəti haqqında “Peykar” qəzeti yazırdı ki, İranın əhalisi qeyri-fars olan geniş rayonları, xüsusən Azərbaycan, Kürdüstan, Ərəbistan (Xuzistan) bu gün də hər cür hüquqdan məhrumdurlar. Burada yaşayan uşaqlar qeyri-ana dilində olan məktəblərdə oxumağa məcburdular. Həmin rayondan məclisə seçilmiş nümayəndənin mandatı fars dilini bilmirsə, təsdiq edilmir. Bütün dövlət məmurları farslardan təyin olunurlar və onlar bu rayonların əhalisinə qul kimi baxırlar. Onların ərizə və şikayətləri mütləq fars dilində tərtib edilməli və baxılmalıdır. Hüquq-mühafizə orqanları fars dilində tərtib olunmayan ərizələri qəbul etmirlər, bu da milliyyətçə fars olmayan şəxslərin qeyri-qanuni surətdə məhkum olmasına səbəb olur”.²⁴⁵

Üstəlik, İran Pəhləviləri dövründə Hüseyn Kazımladə, Rzadə Şəfəq, Mahmud Əfşar, Mahmud Qənizadə, Əhməd Kəsrəvi kimi sapı özümüzədən olan “balta”ların aryançılığı təbliğ edərək anti-Azərbaycan konsepsiyalarını nəzəri cəhətdən “əsaslandırmağa” çalışmaları da çox təəssüf doğuran hal idi. Onların müdafiə etdikləri aryançılıq nəzəriyyəsini sonralar yenə də azərbaycanlılardan Mənuçehr Mürtəzəvi, Ə.Karəng, İnayətulla Rza, Hüseynqulu Katibi, İrəc Əfşar və başqa paniranist ideoloqlar

²⁴⁴ İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında.// “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1947, №4

²⁴⁵ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.111-112

dirçəltməyə təşəbbüs göstərmiş, ancaq onlar da heç bir əsaslı sonuc əldə edə bilməmişlər.²⁴⁶

Bu dövrdə İran Pəhləvilərinin irqçi, mürtəcə siyasətinə qarşı çıxan İran Kommunist Partiyası (İKP) olmuşdur. Vidadi Mustafayev yazır ki, İKP özünün ikinci qurultayında (1927) ölkədə milli məsələni ayrıca nəzərdən keçirib bu barədə xüsusi qərar qəbul etmişdi: “Qurultayın sənədlərində İranda müxtəlif millətlərin: ərəb, türkmən, kürd, türk millətlərinin yaşamasından, onların İran feodalları və ingilis imperializmi tərəfindən iqtidat zülmə məruz qalmalarından danışılır, İranda milli azlıqlar məsələsinə böyük əhəmiyyət verilir. 2 nömrəli qətnamədə o cümlədən deyilirdi: “İran Kommunist Partiyası öz proqramına bütün kommunist partiyalarının milli məsələ barəsində ümumi tələbi və şüarını, yəni hər bir millətin özünün tam müstəqilliyi, hətta mərkəzi hökumətdən ayrılmaq hüququ şüarını daxil etməli və həmin şüara uyğun hərəkət etməlidir”... İKP-nin II qurultayının materialları fars dilində azərbaycanlıların öz milli hüquqları olan, Türk milləti olduğu etiraf olunan ilk sənədlər idi. Həmin fakt azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması və inkişafı tarixi baxımdan olduqca mühüm idi. Bu fakt göstərdi ki, burjua ziyalılarından fərqli olaraq, geniş təbəqələrin nümayəndələri xalqın etnik şüuruna uyğun olaraq azərbaycanlıları Türk hesab etməklə kifayətlənməmiş, onları millət kimi tanımışlar. Bu cəhətin əhəmiyyəti onda idi ki, öz mahiyyəti etibarilə millətçi olan Azərbaycan burjuaziyası nəinki milli ideya işləyib hazırlamadı, əksinə o, öz-özünü assimilyasiya uğrunda çıxış edərək milli (o cümlədən Azərbaycan) məsələnin həllindən uzaq olmasını, Azərbaycan millətinin spesifik milli mənafəinin ifadəçisi olmağa hazır olmadığını nümayiş etdirdi”.²⁴⁷

Vidadi Mustafayev yazır ki, İKP-nin millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ uğrunda mübarizə aparmasına və dövlətin assimilyasiya siyasətinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, o

²⁴⁶ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.42-43

²⁴⁷ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.112-113

özü yazılı sahədə ideoloji mübarizəni fars dilində apararaq dillərin bərabərlik prinsipini gözləmədi, bu da İranda mütərəqqi, demokratik quruluşun bərqərar olması uğrunda mübarizə aparan İKP-nin sosial bazasını məhdudlaşdırırdı: “Başqa sözlə, İKP uğrunda mübarizə apardığı prinsipləri əməldə həyata keçirmirdi. Əgər azərbaycanlılar İKP-nin tərkibində millətlərin (o cümlədən Azərbaycan millətinin) öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda prinsip etibarilə çıxış edirdilərsə, Azərbaycan ziyalılarının, orta təbəqələrin, xırda burjuaziyanın bir sıra nümayəndələri real milli zülm siyasətinə qarşı çıxaraq öz etirazlarını bu və ya digər şəkildə nümayiş etdirirdilər. Başqa sözlə həmin təbəqələrin nümayəndələri azərbaycanlıların milli hüquqlarını indi və burada həyata keçirməyə çalışırdılar. Buna görə də Azərbaycanda milli hərəkət xırda burjuva xarakteri daşıyırdı”.²⁴⁸

Aryançı Pəhləvilərin almanpərəst dövrü və Güney Azərbaycan. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində Pəhləvilərin türkləri ucdantutma məhvetmə və farslaşdırma siyasəti bir qədər dəyişdirildi. Çox güman ki, bunun əsas səbəb Azərbaycan türklərinin farslaşdırma siyasətinə, aryanizmə qarşı ciddi müqavimət göstərməsi idi. Başqa sözlə, türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini sərt siyasətlə, yəni zor tətbiq etmə üsulu ilə farslaşdırma bilməyəcəklərini anlayan Pəhləvilər nisbətən yumşaq güc siyasətinə üz tutası oldular. Bu məqsədlə 1938-ci ildə “Pərvəreşi-Əfkar” (Fikirlərin Yayılması Qurumu) təşkilatı yaradıldı ki, burada da əsas məqsəd elm və təhsil yolu ilə aryançılığı Azərbaycan türklərinin şüuruna yeritmək idi. N.Nəsibli yazır: “Məsrutə dönməndən qalma “İran milləti” anlayışına yeni rənglər qatıldı. Əski İran tarixinin, özəlliklə Sasani dönmənin ideallaşdırılması rəsmi tarixçiliyin özünü təşkil etdi. Məktəblərdə tədris edilən və mətbuat yayın orqanlarında müdafiə edilən “Ariya irsi”, insanlığın ən qiymətli tarixi dəyəri olaraq təqdim edilirdi”.²⁴⁹

²⁴⁸Yenə orada, s.213-214

²⁴⁹ Nəsibli, Nesib. Azərbaycan tarihi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.515

İran Pəhləvilər xüsusilə də, Almaniyaya ilə yaxınlaşdıqdan sonra Azərbaycan türklərini zorla farslaşdırıb fars milləti adlandırmaqdan bir qədər geri çəkilib, almanların da məsləhətləri ortaq “iranlı”, “İran milləti” kimliyi yaratmaq işinə daha çox girişdilər. Bu anlamda Azərbaycan xalqını farslara qohum xalq elan etmək məqsədilə Pəhləvilər “Persia” adını arxa plana keçirərək “İran”-“Aryan” adını önə çəktilər. Bu o demək idi ki, Pəhləvi ideoloqları artıq Azərbaycan türklərinin farsdan dönmə siyasətini nisbətən yumşaldıb, onlara daha çox “azəri” damğasını vurmaqla, farslarla azərilərin İran/Aryan mənşəli olması təbliğatını gücləndirdilər. Başqa sözlə, 1935-ci ilə qədər Azərbaycan türklərini farsdan dönmə deyib zorla farslaşdırırlar, bu dəfə Azərbaycan türklərini “azəri” adı altında farslara qohum xalq elan etməklə özlərinə bağlamağa başladılar. Onların nəzərində farslarla “azəri”ləri birləşdirən də İran mədəniyyəti, İran dövləti, Fars dili, bir sözlə ortaq Ariyan irqi idi. Əkrəm Rəhimliyə görə, hakimiyyətə gələn gündən fars şovinizmini təbliğ edən Rza Pəhləvinin sonralar ingilislərdən çox almanlarla yaxınlaşmasında “aryançılıq” nəzəriyyəsi mühüm rol oynayırdı: “Bu məfkurədə farsların ali irqə - “ariya” irqinə mənsubluğu və bu irqin alman irqi ilə qohumluğunun “sübuta” yetirilməsinə cəhd edilirdi”.²⁵⁰

Aydın Qasımlı yazır ki, Rza şah Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmiş fars şovinist siyasətində o dövrdəki alman farsizminin irqçilik və ariçilik nəzəriyyələrindən bəhrələnmişdi: “Azərbaycan türklərinə qarşı planlı şəkildə və daha qəddarcasına həyata keçirilən bu siyasət mahiyyətcə Azərbaycanın bir ölkə kimi tamlığına və Azərbaycan Türklərinin milli bütövlük şüuruna qarşı yönəlmişdi. Bu məqsədlə Rza şah ölkədə faşist yönü təşkilatlar yaratmış, silahlı qüvvələr daxilində, sarayda, nazirliklərdə, hərbi sənaye müəssisələrində, texniki-peşə məktəblərində, ali təhsil müəssisələrində faşist ruhlu mütəxəssislər yerləşdirmiş, hətta

²⁵⁰ Rəhimli Əkrəm (Bije). 21 Azərə gedən yol. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər). Bakı, “Araz”, 2015, s.16

ölkədə faşist çevrilişi hazırlamış, ölkənin dörd bir yerinə faşist agentləri səpələmişdi”.²⁵¹

“Persia” və “İran” anlayışlarının türklər arasında ziddiyyətlərə yol açmasının nəticəsi olaraq Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti bundan çıxış yolu kimi Arian-Fars kimlikli “İran”a qarşı, Türk-Turan kimlikli “Azərbaycan”ı ortaya qoydular. Yəni 1925-ci ildə Qacarlar Türk dövlətini itirməyimizin nəticəsi olaraq ortaya çıxan arian-fars kimlikli “İran”a qarşı təskinliyimizi, daha sonra da xilasımızı Türk ruhlu “Azərbaycan”da axtarmağa başladıq. Çünki Türk ulusu olaraq şüurlarmızı qarışdıran Fars-Arian “İran”ından qurtulmaq üçün hələlik, böyük “Turan” deyil, onun mərkəzi olan Azərbaycan qurtuluş yolumuz kimi görünməkdə idi. Bu anlamda 1925-ci ilə qədər mövcud olan Türk dövlətlərinə “Turan” çərçivəsində deyil, onun əsas mərkəzi olan Azərbaycan yönündən yanaşmağa məcbur olduq. Faktiki olaraq Türk ruhlu Azərbaycanın kiçik bir hissəsi Sovet Rusiyasının, böyük hissəsi isə İran Pəhləvilərinin nəzarəti altında olduğu üçün də, 1925-ci ilə qədərki Türk dövlətlərini ya “İran”, ya da “Azərbaycan” dövlətləri şəklində görməyə məcbur edildik. Üstəlik, Azərbaycanın böyük hissəsi 1925-ci ildən sonrakı Pəhləvilər “İran”ın nəzarəti altında olduğu üçün, 1925-ci ilə qədər burada hökm sürmüş Türk dövlətlərini “İran” dövlətləri şəklində şüurlarmıza yeridilməsi ilə əsasən, razlaşmalı olduq. Belə ki, guya, Midiyanın süqutundan sonra (e.ə. 550-ci il) “İran”ın təqribən 2500 illik şahlıq dövrü olub ki, onun da əsasını farslar qoyublar. Sadəcə Türk Qəznəvilərdən başlayaraq həmin “İran”ı min ildir Türk dövlətləri idarə ediblər ki, elə onlar da “İran müstəbidləri”dir. Çünki bu uydurmalarla görə, bu Türk dövlətləri (Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və b.) də “İran”, “iranlıq”, “İran mədəniyyəti”, “fars dili”nə xidmət edərək Azərbaycana, Azərbaycan xalqına düşmən olublar. Bütün bu uydurmalar da yalnız Quzey Azərbaycan deyil, Güney

²⁵¹ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.43

Azərbaycandakı ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə kitablarında geniş şəkildə təsvir olunmuşdur.²⁵²

Böyük Britaniyanın (və davamçısı ABŞ-ın) Sovetlər Birliyinin (və davamçısı Rusiya Federasiyasının) və İran Pəhləvilərin (və davamçısı İran İslam Respublikasının) Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı aşağı-yuxarı eyni siyasət nəticəsində də Nadir şah Əfşarlar, Şah İsmayıl Xətairlər, Şah Təhmasiblər, Nadir Şah Əfşarlar, Ağa Məhəmməd şah Qacarlar bir sözlə, bütün Türk hökmdarları “İran” şahına çevrilir, “İran” şahları kimi də Türkün və Azərbaycanın düşməni olurdular. Başqa sözlə, Sovetlər Birliyində İosif Stalinin, Pəhləvilərdə Rza Pəhləvinin apardığı siyasət Azərbaycan türklərinin milli varlığının inkarına qarşı yönəldilmiş, bunun nəticəsi olaraq dövrüyyəyə saxta “İranlı” və “Azəri” kimliyi gətirilmişdir.²⁵³

Ona görə də, Türkiyə və Azərbaycanın rəsmi tarixçiliyində də 1925-ci ildən sonrakı “İran”a nisbətə “İran şahları” kimi adı keçən bütün Türk xaqanları düşmən və işğalçı kimi qələmə verilir. Sovetlər Birliyi dövründə yazılan rəsmi “Azərbaycan tarixi” kitablarında 1925-ci ildən sonrakı, xüsusilə 1935-ci ildə “rəsmi”ləşmiş “İran”a nisbətə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətləri heç bir saf-çürük edilmədən, özəlliklə son min il ərzində bu coğrafiyada Türk dövlətlərinin hakimiyyət sürmələri nəzərə alınmadan hamısı Azərbaycana, Türkiyəyə bütünlükdə Türklüyə düşmən kimi qələmə verilmişdir.

“Azərbaycan tarixi” kitablarında Səfəvilərin, Əfşarların, Qacarların hakimiyyətini yalnız “İran hökmranlığı” kimi qələmə verib, onlardan “yadelli hökmranlıq” kimi bəhs etmək doğru deyildir. Özəlliklə də, Nadir şah Əfşar ya da Ağa Məhəmməd şah Qacar necə “yadelli hökmdar” ola bilər ki, onlar Azərbaycanı, Türklüyü hər hansı ideyadan üstün saymış, hakimiyyətlərini

²⁵² İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında.// “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1947, №4

²⁵³ Turan Refik. Azərbaycanda Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Stalin və Uygulamalarına Yakşalım. Ankara, Bilig, payız 2013, sayı 67, s.284-285

Turanın mərkəzi Azərbaycanda bəyan etmiş, dövlətin iki mühüm paytaxtını – Təbrizi və Tehranı Azərbaycan ərazisində tutmuşdular.

Beləliklə, 2-ci Dünya müharibəsi başlayana qədər artıq Azərbaycanda İran Pəhləviləri rejiminə qarşı ciddi bir narazılıq formalaşmışdı. Bunun fonunda da Azərbaycan xalqının arasında meydana gəlmiş milli şəraiti xarakterizə edən Vidadi Mustafayevə görə, etnik cəhətdən yekcins olan əsas sosial təbəqələr prinsip etibarilə iş verənlərin mənafeyini müdafiə edən, eyni zamanda hakim millətin nümayəndəsi olan fars məmurlar vasitəsi ilə bir-birinə bağlanmışdılar: “Sosial strukturda aşağı mövqe tutan təbəqələr ayrı-seçkilikdən daha çox, ilk növbədə azərbaycanlı hakim təbəqələrin iqtisadi, siyasi, sosial zülmündən əziyyət çəkir, ona görə də başlıca olaraq sosial azadlıq uğrunda çıxış edirdilər, hərçənd öz milli mənafeyi onlara yad deyildi. Farsdilli Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi öz xalqının assimilyasiya olunması uğrunda çıxış edir, ziyalıların digər hissəsi ayrı-seçkilik siyasətindən narazılıq edirdilər, çünki həmin siyasət onların maddi mənafeyinə toxunur, onları əyalətdə fars ziyalılarından asılı vəziyyətə salırdı”.²⁵⁴

V.Mustafayevə görə, beləliklə, əyalət iqtisadi və sosial infrastruktur cəhətdən tənəzzül keçirir, Azərbaycan xalqı isə ilk növbədə məmurların özbaşınalığı, şovinizmi şəklində təzahür edən milli zülmə məruz qalırdı: “Bu zülmü ən konkret, gözə çarpan şəkildə və daim azərbaycanlı məmur və ziyalılar hiss və dərk edirdilər, ona görə də onların arasında həm bu zülmə müqavimət, həm də ən başlıcası, Azərbaycan millətinin spesifik mənafeyinin dərk edilməsi və öz qrup mənafeyinin milll mənafe ilə eyniləşdirilməsi prosesinin getməsi özünü göstərirdi. Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin millətçilik siyasəti və məmurların şovinist özbaşınalığına qarşı narazılıq mövcud idi və artırdı. Lakin bu narazılıq qeyri-mütəşəkkil və fərdi-hissi səviyyədə özünü göstərirdi. Bu da sosial strukturun əsas

²⁵⁴ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.116-117

komponentlərinin etnik yekcinsliyi, ölkədə polis diktaturasının hökm sürməsi, və deməli xırda burjuaziyanın və ilk növbədə ziyalıların fəaliyyətinin mütəşəkkilliyi və onun təşkilatçılıq fəaliyyəti üçün mühüm şərt olan demokratik şəraitin olmaması ilə bağlı idi”.²⁵⁵

2-ci Dünya müharibəsi dövründə Güney Azərbaycan və 21 Azər hərəkəti. 1941-ci ilin avqust ayında Sovet ordusu “İran”a daxil olaraq ölkənin bir hissəsini işğal etmiş, Rza şah hakimiyyətdən öz bədnam oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə imtina edərək 16 sentyabr 1941-ci ildə istefa vermiş və 17 sentyabr 1941-ci ildə ölkəni tərk etmişdi. Mütəffiq qoşunlarının (SSRİ, Böyük Britaniya, ABŞ və b.) “İran” ərazisinə daxil olub, Rza şahın ölkədən qaçmasından sonra Güney Azərbaycanda bir çox milli və qeyri-milli təşkilatlar - Tudə Partiyası, Azadlıq Cəbhəsi Partiyası, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı, Azərbaycan Cəmiyyəti, İrani-Bidar, Ziddi-Faşist Cəmiyyəti, Həmkarlar Təşkilatı və başqaları ortaya çıxdı.²⁵⁶

Bu təşkilatlar arasında “İrani-Bidar” (“Oyanmış İran”), “Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan” kimi təşkilatlar irqçi-faşist yol tutmuşdular. S.C.Pişəvəri yazır ki, irqçi-faşist əqidəlilər daha çox “Hizbi-Tudeyi-Azərbaycan” təşkilatında bir araya gəlmişdilər. O, yazırdı: “Məxsusən faşist ünsürləri özlərinin cinayətlərinə pərdə çəkmək məqsədi ilə daha artıq fəaliyyət göstərirdilər. Hacı xan Çələbi, Məmməd Əli xan Nurazər (Daruğa), Əxbarı və qeyrilərinin təşkil etdikləri Hizbi-Tudeyi Azərbaycan bu məqsədlə qurulmuş bir təşkilat idi. Vaxtında bütün siyasi dəstələrə əl atmağa çalışan Fəhimi bu təşkilat ilə də “Azərbaycan Zəhmətkeşləri” kimi rəftar edib, onu özünün siyasətini icra etmək üçün alət qərar verməyə müvəffəq olmuş və istifadə etdikdən sonra qaba bir şəkildə dağıtmışdır”.²⁵⁷

Bu dövrdə Azərbaycanda imperialistlərinin əli ilə yaradılmış

²⁵⁵ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.117

²⁵⁶ Çeşməzər M.M. S.C.Pişəvərinin ADP-nin və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə rolu haqqında // Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s.26

²⁵⁷ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.29-30

təşkilatlardan biri də “İrani-Bidar” olmuşdur. Bu təşkilatın ideyaları “Fəryad” qəzetində nəşr olunurdu ki, burada da əsas məqsəd “İranlılıq”a, “İran birliyi”nə xidmət etmək idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı və Azərbaycan Cəmiyyəti isə işlərini tamamilə Azərbaycanın azadlığı üzərində qurmaslar da, ancaq milli yol tutub Azərbaycan və azərbaycançılıq ideyası onların məramnaməsində mühüm yer tutmuşdur. S.C.Pişəvəri yazır ki, Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının xalq içərisində nüfuz tapmasının əsl səbəbi onu təşkil edənlərin Azərbaycanda yaşayan zəhmətkeşlərdən ibarət olması idi: “Müxtəlif adamlar məsələn, İsrafil Qadiri, Hüseyn Rizvan, Əhməd İslami və qeyrilərinin müstəqil surətdə topladıqları dəstələrin birləşməsindən əmələ gələn bu təşkilatın təkcə Təbrizdə on mindən ziyadə üzvü var idi. Şəhərin müxtəlif yerlərində cürbəcür ünvanlar altında təşkil tapan zəhmətkeş klubları gecə-gündüz dolu olub, orada danışılan sözlər, aparılan təbliğat xalqın illər boyu arzu etdiyi məqsəd ətrafında idi. “İstibdad hökumətini yıxmaq, zülm və şəqavətə (əzab) xatəmə vermək, ərbabların, qaniçənlərin əllərini ictimai işlərdən uzaqlaşdırıb, xain məmurlar, qaniçən jandarmırlar, rüşvətxor tiryəkinin şərini birdəfəlik xalqın başından rəf etmək” sözləri həqiqətdə xalqın xoşuna gələn, onun ürəyindən çıxan sözlər olduğundan onları cəlb edib gündən-günə təşkilata yaxınlaşdırırdı”.²⁵⁸ Pişəvəriyə görə, bu təşkilatın nöqsanı isə onun azsavadlı adamlardan toplanmasında və onların arasında xalqa rəhbərlik edə bilən təcrübəli adamların olmamasında idi. Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı həm daxili təxribatlar, həm də Pəhləvilər rejiminin basqıları altında 1942-ci ilin payızında öz fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuşdu.²⁵⁹

1941-ci ilin oktyabrında Təbrizdə yaranan Azərbaycan Cəmiyyətinin qurucuları Mirzə Əli Şəbüstəri, İsmayıl Şəms, Əli Maşınçı, Cəfər Əkbəri, Mirzə Mehdi Çavuşı, Hilal Nasiri və

²⁵⁸ Yenə orada, s.25

²⁵⁹ Rəhimli Əkrəm (Bije). 21 Azərə gedən yol. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər). Bakı, “Araz”, 2015, s.24

başqaları olmuşdur. Noyabrın 1-dən etibarən Fars və Türk dillərində “Azərbaycan” qəzetini nəşr edən “Cəmiyyət”in əsas ideyaları burada öz əksini tapmışdır. V.Mustafayev yazır ki, milli və sosial azadlıq üçün mübarizə aparan bu təşkilat, siyasi sahədə demokratik konstitusiya və qanuni idarəetmənin həyata keçirilməsini, əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil edilməsini, nümayəndələrin Məclisə xalq tərəfindən seçilməsini, Azərbaycanın qanuni haqlarının müdafiəsini, dövlətin Azərbaycanda sənaye müəssisələri inşa etməsini, işsizliyin ortadan qaldırılmasını, dil azadlığının verilməsini, ana dilində bütün səviyyələrdə təhsil və kitab yayınlanmasını istəməkdəydi.²⁶⁰

“Azərbaycan” qəzetində “İran milləti” anlayışından fərqli duyğu, dil ənənə və torpaq bütövlüyünə aid “Azərbaycan milləti” qavramından tez-tez istifadə olunurdu. Burada göstərilirdi ki, Azərbaycan millətinin əsasını Azərbaycan türkləri, onun dili, ənənələri təşkil edir və bu milləti başqa bir millətlə (yəni farslarla) eyniləşdirmək mümkün deyildir. Bu anlamda panirançıların Azərbaycanın zorla türkləşməsi müddəasını rədd edən “Azərbaycan” qəzetinin yazarları bildiridilər ki, Azərbaycan əski dövrlərdən Türk yurdu olmuşdur və indi də Azərbaycan türkləri bu yurdu sahibləridir. V.Mustafayev yazır: ““Cəmiyyət” azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. “Azərbaycan” qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Qəzet Azərbaycanda Fars dilinin yayılmadığını, Azərbaycan dilinin Türk dilləri sisteminə müstəqilliyini, Azərbaycan əhalisinin dili ilə İranın digər əyalətlərinin əhalisinin dili arasında hələ VII əsrdən heç bir oxşarlıq olmadığını, İranda monqolların hökmranlığı ilə Azərbaycanın türkləşməsi arasında heç bir əlaqə olmadığını qeyd edir, Azərbaycanda indiki dilin işlənməsi dövrünü göstərirdi”.²⁶¹

Pişəvəriyə görə, Azərbaycan Cəmiyyətinin əsas rolu ondan

²⁶⁰ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.110-111

²⁶¹ Yenə orada, s113

ibarətdir ki, Tehran irticasına qarşı bəslədiyi ədavət üzrə Azərbaycan, azərbaycanlılıq ideyası üzərində işə balayıb, bu məqsədlə də yarı Fars, yarı Türk dilində “Azərbaycan” qəzetini yayınlamaqla milli mübarizə yolunda birinci addım atmışdır: “İstər Azərbaycan Cəmiyyəti, istər Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatının işləri tamamilə Azərbaycan azadlığı üzərində olmasa da, Azərbaycan adı onların arasında mühüm yer tutur. Zəhmətkeşlər əksərən aşağı təbəqəyə mənsub olduqlarından Tehrana az əhəmiyyət verdilər. Azərbaycan Cəmiyyəti başçıların içərisində ictimai təcrübəyə malik adamlar daha artıq idi. Onların başladıkları Azərbaycan dilinin inkişarı böyük bir qədəm olduğu halda, təşkilatın başında onun əhəmiyyətini dərk edən rəhbərlikədi adamlar çox az idi. Bununla belə “Azərbaycan” ruznaməsi Azərbaycan dilində məqalə və şerlər çap etdiyinə görə xalq içərisində tez bir sürətdə inkişar tapmağa başlamışdı. Azərbaycanda şöhrət qazanan şairlərdən: Biriya, Etimad və qeyrilərinin bu ruznamə vasitəsilə Azərbaycan dilində şeir yazmaqla siyasi mübarizəyə həsr etdikləri də ayrıca qeyd edilməlidir. Təəssüflə deməliyə ki, cəmiyyət hələ özünə layiq rəhbərlər tapıb onu irəli çəkə bilməmişdi. Başda duranların çoxusu, hətta onun sədri belə təşkilat üsuluna aşna deyildi. Xalqa gündəlik şüar verib cəmiyyətin xətti-hərəkətini təyin etmək işində başçılar çox naşı və mübtədi (sadə) idilər. Bunlar cəmiyyəti və xalqı hara aparacaqlarını özləridə dərk edə bilmirdilər”.²⁶²

S.C.Pişəvəriyə görə, Azərbaycan Cəmiyyətinə daxil olmağa tələsən camaat ilə Zəhmətkeşlər Cəmiyyətinə yanaşanlar təbəqə və ictimai cəhətdən bir-birindən uzaq olsalar da Azərbaycanlılıq məsələsinə hər ikisi də əlaqə göstərməklə bir yol ilə gedirdilər. Azərbaycan təəssübü və demokratik hissiyyəti bu təşkilatların hər ikisində nəzəri cəlb edə bilmişdi.²⁶³ Pişəvəri hesab edir ki, bu baxımdan Tudə Partiyası, ya da İXP-nin yerli təşkilatı kimi Azərbaycan Cəmiyyəti və Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı Azər-

²⁶² Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.26-27

²⁶³ Yəni orada, s.27

baycan Milli hərəkatının pionerləri adlanmağa layiq milli təşkilatlar olub. O, yazırdı: “Çünki bu təşkilatlar özləri ortadan getdikləri halda, bir qrup şəxslərin gözlərini açıb onları ictimai və siyasi məsələlər ilə məşğul olmağa cəlb etdi. Azərbaycan Cəmiyyəti “Azərbaycan” ruznaməsinin yarı Azərbaycan, yarı fars dilində nəşr etdiyinə görə onun milli xidmətin xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Cəmiyyəti milli təəssübdə Hizbi-Tudədən və Zəhmətkeşlər təşkilatından çox irəli gəlmiş bir sazman (təşkilat-F.Ə.) hesab olunmalıdır”.²⁶⁴

Qeyd edək ki, Azərbaycan Cəmiyyəti və Azərbaycan Zəhmətkeşlər Təşkilatı dağıdıldıqdan sonra Azərbaycanda güclənən despotizm dövründə demokratik qüvvələr Ziddi-Faşist Cəmiyyətinin adı altında fəaliyyət göstərə bilirdilər. Hizbi-Tudə və sair təşkilatların təşkil edə bilmədikləri mitinqlər, nümayişlər onu adı ilə təşkil olunurdu. Pişəvəri yazırdı: “Faşist ziddinə mübarizə aparan bir təşkilata dövlət və irticai ünsürlər cürət edib, bir söz deyə bilmirdilər. Hətta mətbuat şədid surətdə qadağan edildiyi halda, təzə ərsiyə çıxıb siyasətə qoşulmuş Biriya, Mir Rəhim Vəlayi və qeyriləri azadixahların sözlərini bu cəmiyyətin tərəfindən nəşr olunan “Yumruq” ruznaməsi vasitəsilə intişar verirdilər. Polis Ziddi-Faşist Cəmiyyəti namına toplanan mitinqləri dağıda bilmirdi. Hətta Ziddi-Faşist Cəmiyyətinin mərkəzi bir zaman Hizbi-Tudə tərəfindən çox geniş dairədə istifadə olunurdu”.²⁶⁵ Pişəvəriyə görə, Ziddi-Faşist Cəmiyyəti, Zəhmətkeşlər Təşkilatı, Azərbaycan Cəmiyyəti və başqa demokratik cəmiyyətlər bir sözlə, ADF-dən əvvəl yaranan təşkilatların hərəsi bir növ onun yaranması üçün zəmin hazırladıqları nöqteyi-nəzərdən faydalı və səmərəli işlər hesab olunmalıdır.

Azadlıq Cəbhəsi təşkilatına gəlincə, bu qurum bir neçə mətbu orqanı (“Sitarə”, “İran”, “Xorşidi-İran” və b.) əsasında 1943-cü ildən etibarən Tehrandə ortaya çıxıb. Azərbaycanda çox da güclü dəstəyə sahib olmayan Azadlıq Cəbhəsindən hər bir qüvvə öz

²⁶⁴Yenə orada, s.29

²⁶⁵Yenə orada, s.32

maraqları üçün istifadə etməyə çalışmışdır. Pişəvəri də yazır ki, ADF yaranan zaman Azadlıq Cəbhəsinin Azərbaycandan olan yerli təşkilatlarından faydalanılmışdır: “Həmin bu təşkilatın səbəbi ilə biz vaxtıkən bütün Azərbaycan şəhərlərində baş bilən adamlarla tanış ola bilmişdik. Mən özüm 1944-cü il isfənd ayında Təbriz, Xoy, Urmiyyə, Ərdəbil şəhərlərinə müsafirət edib, böyük konfranslar verdikdən sonra cəbhənin heyətini intixab etməklə, Azərbaycanın siyasət adamları ilə yaxından tanış və dost olmuşdum. Ona görə firqəmizin təşkilinə başladığımız vaxt Cəbhəi-Azadi təşkilatı bizə hazır və amadə bir vəsilə olub, hər yerdə firqənin şöbəsini onların vasitəsilə qurmağa müvəffəq ola bildik”.²⁶⁶

1943-cü ilin başlanğıcında Xəlil Azərbaycan, M.Hilal Nasiri, H.Rivzan və başqaları tərəfindən Azərbaycanda “Demokratiya ocağı” adlı təşkilat da yaradılmışdı. Məşrutə və muxtariyyət tərəfdarı olan “Demokratiya ocağı” 1944-cü ilin sonunda İXP Azərbaycan əyaləti təşkilatına birləşmişdi.²⁶⁷

1941-ci ilin payızından etibarən Sovet Azərbaycanından Mərkəzi Komitənin 3-cü katibi Əziz Əliyevin başçılığı ilə gələn nümayəndələr Güney Azərbaycanda bir tərəfdən marksizm-leninizm, digər tərəfdən isə milli hərəkətlə bağlı təbliğatlar aparmağa başladılar. Onların başçılığı ilə Təbrizdə “Vətən yolunda”, “Qızıl əskər” kimi qəzetlər nəşr olundu. 6 iyun 1945-ci il tarixində Sovetlər Birliyi Kommunist Partiyası MK-nin siyasi bürosunun Güney Azərbaycanda və İranın digər əyalətlərindəki milli hərəkətləri təşkilatlandırma və dəstəkləmə ilə bağlı gizli bir sənəd qəbul etməsi, buradakı vəziyyətə xeyli dərəcədə təsir göstərdi. Çünki bu sənəddə “İran” daxilində Azərbaycana geniş milli muxtariyyət verilməsi üçün hazırlıq çalışmalarına başlanmasi ilə bağlı təməl prinsiplər bəirlənmişdi.²⁶⁸

²⁶⁶Yenə orada, s.49-50

²⁶⁷ Rəhimli Əkrəm (Bije). 21 Azərə gedən yol. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər). Bakı, “Araz”, 2015, s.29

²⁶⁸ Həsənli Cəmil. Cənubi Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşdurması (1941-1946). Bakı, “Azərbaycan”, 2001, s.96-98

Məhz bundan sonra SSRİ xüsusi xidmət orqanlarının yardımıyla 1941-ci ilin oktyabrında yaradılmış, xalq arasında isə Tudə kimi tanınan İran Xalq Partiyası – Hizbe Tudeyi İranın Azərbaycan əyalət təşkilatının təməlində Azərbaycan Demokrat Partiyasının/Firəqəsinin (ADF) yaranması təsadüfi deyildi. Belə ki, İXP-nin (Tudə) rəhbərliyi şah rejiminin tərəfdarları ilə eyni cəbhədə çıxış edərək ölkədə yaşayan xalqlara muxtariyyət verilməsinin əleyhinə çıxırdılar. Buna görə də Azərbaycanda yeni bir partiyanın qurulmasına ehtiyac yaranırdı. Pişəvəri də xatirələrində yazır ki, həmin dövrdə İXP-nin (Tudə Partiyası) Azərbaycandakı əyalət komitəsi uğur qazana bilmirdi: “Azərbaycanlılar doğrudan-döğrüyə Tehrana, hətta onun azadixahlarına daha ürəkdən inanmadıqlarını mükərrər (təkrar) surətdə sübuta yetirmişlər. Onların arasında milli təəssüb ciddi bir şəkil aldığından istər-istəməz qeyri Azərbaycanlıya onların ürəkləri qıza bilmirdi. Onlar xaricdən gələn adamları mənimsəyə bilmirdilər, hətta Hizbi-Tudənin Təbrizə göndərirdiyi azərbaycanlı təbliğatçılara belə yerli camaat biganə kimi baxırdı. Bir ilin müddətində oraya Hizbi-Tudənin mərkəzi komitəsi üç mühüm heyəti göndərirdiyi halda daxili mübarizəyə xatəmə verib səlahiyyətədar əyalət komitəsi təşkil edə bilməməsinin də səbəbi budur”.²⁶⁹

Mirqasım Çeşməzərə görə də, həmin tarixi şəraitdə Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri idi ki, o partiya siyasi hərəkət xəttində və fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkəti ilə “İran” xalqlarının demokratik hərəkətinin sıx əlaqəsini yarada bilsin: “Elə bir siyasi partiya lazım idi ki, o partiya daha geniş təbəqələri və sosial qüvvələri özünün tələb və şüarlarında nəzərə alaraq öz rəhbərliyi altına ala bilsin. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkəti öz məramnaməsi, siyasi hərəkət xətti; əhəlinin müxtəlif sinif və təbəqələrinə yanaşmaq tərz; təşkilat quruluşu və mübarizə formaları ilə fərqlənən yeni siyasi partiya yaranmasını zəruri etmişdi. Azərbaycanda o partiya müvəffəqiyyət qazana bilirdi ki, o Azərbaycan xalqının inqilabi

²⁶⁹ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.24

ənənələrini davam etdirə bilsin. Nəhayət, Azərbaycanda elə bir yeni siyasi partiyanın yaranması zəruri olmuşdu ki, o partiya Azərbaycan xalqının inqilabi yaradıcılığından, mübarizənin müxtəlif formalarından, konkret şərait və fürsətdən vaxtında istifadə edə bilsin. Yuxarıda göstərilən mahiyyətdə yeni siyasi partiyanın yaranmasına Azərbaycanın 1941-1945-ci illərdəki siyasi, iqtisadi və sosial həyatı geniş zəmin hazırlamışdı. Bu yeni siyasi partiya Azərbaycan Demokrat Fırqəsi oldu.²⁷⁰

Güneyli araşdırmaçı, milli fəal Arif Kəskin də yazır ki, 1945-ci ilin payızında Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) qurulduğu günlərdə bütün ictimai və siyasi proseslər milli bir hərəkatın yaranışı üçün əlverişli idi: “Pişəvəri ilə Əli Şəbüstəri arasında gedən danışıqlar və yazışmalar nəticəsində Pişəvəri “Ajr” qəzetini buraxıb Tehrandan Təbrizə gəldi. Bu dövrdə Azərbaycanda Tudə Partiyasından və Azadlıq Cəbhəsindən başqa partiya yox idi. Tudə Partiyasının fəaliyyəti praktiki nəticələr vermirdi, çünki onun sinfi ideologiyası xalqın bütün təbəqələrini birləşdirə bilmirdi. Pişəvəri və Şəbüstəri milli hərəkatın təşkilatlanması zərurətini anlayaraq 12 maddəlik bir müraciətnamə hazırladılar. Həmin müraciətnamə 3 sentyabr 1945-ci ildə yayıldı. Türkcə və farsca olan müraciətnamə 48 Azərbaycan millətçisi tərəfindən imzalanmışdı. Burada İranın bütövlüyünü qorumaq şərti ilə Azərbaycan xalqının mədəni muxtariyyət və özünüidarə hüququ tələb olunurdu. Müraciətnamədə əyalət və vilayət əncümənlərinin yenidən qurulması istənilir, bütün ictimai, iqtisadi və siyasi mövzulardan bəhs olunurdu. Müraciətnamə yayıldıqdan sonra Azərbaycanın bütün kənd və şəhərlərindən onu dəstəkləyən teleqramlar göndərildi. Əslində bu müraciətnamənin yayılması ilə ADP rəsmi fəaliyyətə başladı. 12 sentyabr 1945-ci ildə partiyanın konfransı keçirildi və 11 nəfərdən ibarət qurucular komitəsi yaradıldı. Pişəvəri bu

²⁷⁰ Çeşməzər Mirqasım. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və inkişafı. Bakı, “Elm”, 1986, s.45-46

komitənin sədri, Şəbüstəri isə müavini seçildi”.²⁷¹

1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin qurultayı keçirildi və solçu tudaçilər də ona qoşuldular. Qurultayda ADP-nin nizamnaməsi qəbul olundu, 3 sentyabr müraciətnaməsinin müddəaları bir daha təsdiq olundu, milli muxtariyyət və Azərbaycan Türk dilinin rəsmi dil olması qərara alındı. Qurultay tərəfindən S.C.Pişəvəri ADF MK-nın sədri, M.Ə.Şəbüstəri və Sadıq Padeqan müavinləri seçildilər. ADF MK-nın İcraiyyə Heyəti S.C.Pişəvəri, M.Ə.Şəbüstəri, S.Padeqan, M.Biriya, S.Caviddən ibarət olmuşdur.²⁷²

Artıq Azərbaycan Milli Hərəkatının rüporu rolunu ADF oynayırdı ki, SSRİ Sovet Azərbaycanının əliylə ona nəzarət etməyə çalışdı. Sovet Rusiyasının əsas məqsədi də ADF-ni türklük ruhundan, Türk fəlsəfəsindən mümkün olduğu qədər uzaq tutmaq idi. Sovet ideoloqları bacardığı qədər milli təmələ söykənməyən azərbaycançılıq ideologisini Azərbaycan türkcülüyü ideyasının yerinə yerləşdirməyə çalışmışdır.²⁷³ Sovet Rusiyası ideoloqlarının ADF daxilində apardığı türklük ruhundan uzaq azərbaycançılıq ideyası onun liderlərinə, o cümlədən S.C.Pişəvəriyə, F.İbrahimiyyə və başqalarına da təsirsiz ötürməmişdir.

1945-ci ilin noyabrında Təbrizdə 150 min nəfərin imzası və 700-dən çox nümayəndənin iştirakı ilə Böyük Xalq Qurultayı (Konqresi) keçirildi. Burada Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək və daxili məsələləri yoluna qoymaq üçün 39 nəfərdən ibarət Milli heyət seçildi. Milli heyətə mərkəzi hökumətlə (Tehranla) danışıqlar aparmaq və Milli Məclisə seçkilər keçirmək səlahiyyəti verildi. Qurultaydan sonra noyabrın 27-də Azərbaycanda Milli Məclisə seçkilər keçirilməyə başladı və dekabrın 1-də başa çatmış seçkilərin nəticəsi olaraq 32 seçki dairəsindən 100 millət vəkili

²⁷¹ Kəskin Arif. Güney Azərbaycanda Milli Hərəkatın tarixi təməlləri. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006, s.35

²⁷² Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998, s.43

²⁷³ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkcü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.244-245

seçildi.²⁷⁴

1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azərdə) Azərbaycan Milli Məclisi açıldı və Mirzə Əli Şəbüstəri Məclisin sədri seçildiyi halda, S.C.Pişəvəri də Milli Hökumətin baş naziri vəzifəsini tutdu. Bununla da Azərbaycanda 11 nəfərdən ibarət Milli hökumət yaradılmış, Təbriz şəhəri şah ordusundan tamamilə azad edilmiş, Azərbaycan türkləri hakim fars şovinizminin zülmündən qurtulub siyasi hakimiyyəti ələ almışdır. Eyni zamanda, Milli hökumət dövründə Azərbaycan Türkcəsini rəsmi dövlət dili elan edilmiş, ana dilində ilk, orta və ali məktəblər (Təbriz Universiteti) açılmış, ana dilində onlarla qəzet, jurnal və ədəbi məcmuələr nəşr edilmiş, milli radio ana dilində verilişlər yayınlamış, Milli hökumətin himni təsdiq edilmiş, qiraətxanalar, qadınlar klubu, gecə məktəbləri təsis edilmiş, yoxsul və topraqsız kəndlilərə pulsuz paylanmış, 30 minlik nizami milli fədai ordusu yaradılmışdır. Bir sözlə, 21 Azər hərəkətinə böhtan yağdıranların 65 ildə görə bilmədiyini Güney Azərbaycan Milli hökuməti bir il müddətində şərəflə yerinə yetirmiş, Azərbaycan Türklərinin qəlbində silinməz izlər buraxmışdır.²⁷⁵ Gülarə Yenisey yazırdı: “Pişəvəri Milli Hökumətinin XX əsr İran tarixində ən yaxşı siyasi orqanizasiyaya sahib etno-siyasi hərəkət olduğunu söyləyə bilərik”.²⁷⁶

Azərbaycan Milli Hökuməti 15 maddəlik proqramda aşağıdakı müddəaları özünün ən yaxın vəzifəsi hesab etmişdir:

1. Milli Muxtariyyatı dünyaya tanıtmaq. Onun inkişafını təmin etmək üçün ciddi tədbirlər görmək. Milli dövləti demokratik əsaslar üzrə qorumaq və bu yolda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq.

²⁷⁴ Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998, s.44-47

²⁷⁵ Onullahi Seyidağa. Azərbaycan xalqının şərəf tarixi, “Dünya Azərbaycanlıları” dərgisi, 2002, I nömrə, səh. 67-71

²⁷⁶ Yenisey, Gülarə. İranda etnopolitik hərəketlər (1922-2004), İstanbul, Ötügen, 2008, s. 142.

2. Milli Muxtariyyəti möhkəm əsaslar üzrə qurub, xalqla yaxınlaşdırmaq məqsədilə çox tez bir zamanda vilayət əncümən-lərinin seçkilərinə başlamaq və yerli idarəçiliyin nəzarətini onların ixtiyarına vermək.

3. Şəhərlərin inkişaf və abadlığı üçün tez bir zamanda şəhər bələdiyyələrinin demokratik əsaslar üzrə seçib, onların işlərini düzgün surətdə hərəkətə salmaq.

4. Yerlərdə mütərəqqi və azadxahlardan bələdiyyə rəisləri seçib onların köməyi ilə keçmiş əsarətçətirici hərəkət və təhqiredici əməllərin qarşısını alıb, bütün ölkədə əmniyyət və asayışı təmin etmək.

5. Jandarm və polis idarələrini xain və xalqı əzib fəlakətə salan şəxslərin əlindən alıb azad və vətənpəvər adamlara tapşırmaq, onların işlərini, xalqın arzu və ehtiyaclarını təmin etmək.

6. Vergi qanunlarını nəzərdən keçirmək və maliyyə idarəsinin bütün xərclərini yoxladıqdan sonra çox tez bir zamanda milli büdcə layihəsini Milli Məclisin təsdiqinə vermək, ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin gəlir və çıxar əsasını ölkənin tərərəqqi və inkişafı üzərində qərarlaşdırmaq.

7. Muxtariyyəti, Milli Məclisi və Milli Dövləti qorumaq və onun gələcəyini təmin etmək üçün kəndlərdə və şəhərlərdə fədalı dəstələrini bir mərkəz ətrafında təşkil edib, Milli Xalq Ordusu yaratmaq və bu ordunun müasir silahlarla təmin olunması üçün ciddi tədbirlər görmək.

8. Mədəni-maarif sahəsində dövlətin qarşısında iki böyük məsələ durur:

1) Milli dili bütün məktəblərdə rəsmi olaraq qəbul edib həyata keçirmək;

2) Savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaqla pulsuz və icbari təhsili həyata keçirmək. Bunların hamısından əvvəl Milli hökumət ali təhsil məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verməli, Milli Darülfünunun əsasını qoymağa çalışmalıdır.

9. Ticarət və iqtisadi sahədə milli hökumət ilk növbədə milli sənayeyə əhəmiyyət verməli, mövcud olan müəssisələri düzgün

istiqamətdə inkişaf etdirməli, yeni karxanalar açmaqla ölkənin sənayeyə olan ehtiyacını təmin etməlidir. Dövlət ticarət sahəsində Azərbaycanın ticarət mərkəzi ola bilməsi üçün tədbirlər görməli və yollar axtarmalıdır.

10. Yolların təmir və abadlığı, poçt, teleqraf və telefon kimi rabitə vasitələrini genişləndirib müasir hala salınması hökumətin əsas vəzifələrindəndir.

11. Kəndli ilə ərbablar arasında olan ixtilafları aradan qaldırmaq üçün ədalətli qanun layihəsi hazırlayıb bu yolla, kəndli və ərbab məsələsini həll etməli.

12. Kəndlərdə və şəhərlərdə gündən-günə artmaqda olan işsizliyin qarşısını almaq üçün dövlət torpaqlarını tezliklə kəndlilər arasında bölməli, Azərbaycanı tərk edib xaricdə Milli Muxariyyətimiz əleyhinə təbliğat aparan torpaq sahiblərinin torpaqlarını müsadirə edib, torpaqsız kəndlilər arasında bölüşdürmək. Xalqın əksəriyyətini kəndlilər təşkil etdiyi üçün gələcəkdə kənd təsərrüfatı banklarını gücləndirmək və bunun vasitəsilə həmin kəndliləri kreditlə təmin etməklə torpaqları ədalətli surətdə onlara satmaq.

13. İşsizliklə ciddi mübarizə aparmaq üçün ciddi tədbirlər görmək, yüngül sənaye, yol işləri, ticarət və sairəni artırmaqla işsizliyə son qoymaq.

14. Fəhlə və zəhmətkeşlərin məişətini düzgün istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün iş və əmək qanunu layihəsini hazırlayıb Milli Məclisin təsdiqinə verməli və işçilərin sığorta olunması üçün tədbirlər görülməlidir.

15. Səhiyyə işlərinə ciddi fikir verib, ilk növbədə ümumi keçici xəstəliklərin qarşısını almalı, xüsusilə kəndlərə və aşağı təbəqələrə həkim təyin etmək, onlara dərman verməklə xalqın sağlamlığı təmin edilməlidir.²⁷⁷

28 yanvar 1946-cı ildə Azərbaycan Milli hökumətinin başçısı S.C.Pişəvəri BMT Baş Asambleyasına müraciət etmiş və Azərbaycan xalqı adından Azərbaycan Milli hökumətinin tanınmasını xahiş etmişdir. Müraciətdə deyilir: “Dünyanın ən qədim xalqların-

²⁷⁷ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.47-49

dan olan Azərbaycan xalqı özünün zəngin milli tarixinə malikdir. Əsrlərin keşməkeşində o, öz milli dilini, adət və ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. İran zülmkarları Azərbaycanı öz hakimiyyətləri altına alaraq onun sərvətini amansızcasına taladılar. Nəticədə Azərbaycanın çiçəklənən kənd və şəhərləri dağılmaq həddinə gəlib çatdı. Şovinst... İran hökmdarları Azərbaycanlıların mövcudluğunu tamamilə inkar etməyə cəhd göstərir, onların dilini əlindən almaqdan, hər cür təhqiředici əməllərdən çəkinmirdi.... Tehran hökumətinin müqavimətinə baxmayaraq, bu ilin 21 Azərində Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri apardığı azadlıq mübarizəsi qələbə ilə başa çatdı. Atlantik Xartiyasına uyğun olaraq Milli Məclisin, Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ilə nəticələndi.

Azərbaycanda demokratik əsaslara dayanan bir Milli hökumət qurulub və öz fəaliyyəti barədə bütün dünyaya məlumat yayıb. 5 milyonluq Azərbaycan xalqı milli dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin köməyi ilə özünün müasir bir xalq olduğunu dərk etdi və bir də heç vaxt fars zülmünün altında inləməyə, fars dilinin İrandakı başqa xalqların dilləri üzərində ağalıqlarına icazə verməyəcəkdir. Bu xalq bir nəfər kimi öz həyatını milli azadlığına və dövlətinə qurban verməyə hazırıdı. Yeni, demokratik Azərbaycan hökuməti qısa vaxt ərzində ictimai, iqtisadi, mədəni sahələrdə ciddi dəyişmələr edə bilib, daxili təhlükəsizlik tam bərqərar olunub. Yeni Milli hökumətin fəaliyyəti sayəsində əsrlərlə istismar olunan xalq adi insani şəraitdə yaşamağa başlayıb. Bununla da o, öz milli dövlətini qurmağa, onu idarə etməyə qadir olduğunu göstərir. Azərbaycan xalqının iradəsi ilə... qurulan Azərbaycan Milli hökuməti artıq danılmaz faktdır.

BMT Baş Asambleyasına müraciəti ilə Azərbaycan xalqı xahiş edir ki, Azərbaycan Milli hökumətinin mövcudluğu faktı tanınsın və kənardan müdaxilə olmadan ona öz taleyinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə təminat verilsin”.²⁷⁸ Beləliklə, 1946-cı ildə “Azərbaycan məsələsi” bir neçə dəfə yenidən yaranmış

²⁷⁸ Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan (Məlumat kitabı). Bakı Orxan, 2000, səh. 236-237

Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirəyə çıxarılsa da, ancaq ABŞ və İngiltərənin səyi və “İran” şahına köməyi, xüsusilə şəxsən Stalinin açıq xəyanəti nəticəsində onun müstəqilliyinin tanınması baş tutmamışdı.

Üstəlik, SSRİ-nin təzyiqi ilə Milli Hökumətin “İran” adlanan mərkəzi hökumətlə əvvəl Tehrandə danışıqlar aparması, sonra isə 13 iyun 1946-cı ildə Təbrizdə 15 maddədən ibarət müqavilə imzalaması və bu müqaviləyə əsasən Zəncanın tərkisilah edilərək şah hərbi qüvvələrinin ixtiyarına verilməsi vəziyyəti dəyişdi.²⁷⁹ Çox keçmədən Tehran hökuməti 1946-cı ilin yayında Azərbaycan Milli hökuməti ilə bağladığı sazişi xaincəsinə pozaraq ABŞ-dan aldığı böyük hərbi texnika və 50 minlik qoşunla Azərbaycan üzərinə hücumla keçməyə başlamışdır. Vüqar Əhməd yazır ki, Pişəvəri belə bir vaxtda “İran” qüvvələrinə təslim olmaqdan imtina etdi, lakin doktor Salamulla Cavid və Mirzə Əli Şəbüstəri Tehrana göndərdikləri teleqramda təslim olduqlarını bildirdilər. Pişəvəri və 8 mindən çox azərbaycanlı demokrat Təbrizi tərk edərək Quzey Azərbaycana üz tutmalı oldu.²⁸⁰

Bununla da, xarici güclərin həryönlü dəstəyi ilə 50 bombardımançı təyyarə, 65 zirehli tank, 174 top, 3 min pulemyot, xeyli miqdarda qumbara və mina kimi dövrün ən müasir silahları ilə təchiz edilmiş 50 min nəfərlik İran Pəhləvi ordusu sanki böyük bir dövlətlə müharibə edirmiş kimi 4 dekabr 1946-cı ildə Azərbaycana hücum edərək Güney Azərbaycanı qan dənizində boğdu. Bu hücum nəticəsində 25 mindən çox Azərbaycan türkü edam edilmiş, 100 mini sürgünə göndərilmiş, 20 mini xarici ölkələrə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdılar.²⁸¹

Yeri gəlmişkən, həmin dövrdə Azərbaycan Milli Hökumətinin lideri S.C.Pişəvəri və Azərbaycan SSR-nin başçısı Mircəfər Bağırov iki Azərbaycanın birləşməsi məsələsini də müzakirə

²⁷⁹ Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998, s.59

²⁸⁰ Yenə orada, s.61

²⁸¹ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.155

ediblər. Onlar bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bürosunu çağıraraq Azərbaycanın birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul ediblər. Hətta, Bağirov Sovet İttifaqı Kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosundan xahiş edib ki, Azərbaycanın birləşməsi haqqında qərar qəbul etsin. Lakin Sovetlər Birliyinin başçısı Stalin buna razı olmayıb və Azərbaycandan təqdim olunan sənədi siyasi Bürodə müzakirəyə çıxarmayıb. Bununla da Azərbaycanın birləşməsi məsələsi ikinci dəfə baş tutmayıb. Eyni zamanda, M.C.Bağirov hesab edirmiş ki, əgər Azərbaycan Milli hökuməti “İran”la əlaqəni vaxtında birdəfəlik kəsib Sovet Azərbaycanı ilə birləşdiyini elan etmiş olsaydı, o zaman məğlub olmazdı. Pişəvəri isə əksinə hesab edirmiş ki, Milli hökumətin süqutunda onların Sovet Azərbaycanı, o cümlədən Sovetlər Birliyi ilə münasibətlər qurması mühüm rol oynamışdır.²⁸²

Ümumilikdə, Azərbaycan Milli Hökumətinin ömrü bir il sürüb, ABŞ-ın dəstəyi ilə Pəhləvilər tərəfindən məhv edilsə də, bütün hallarda onun varlığı Azərbaycan türklərinin qəsb edilmiş haqqının geri qaytarılması yolunda çox mühüm bir mərhələ idi.

2-ci Dünya müharibəsindən sonra “İran Pəhləvilər” və Güney Azərbaycan. Milli Hökumətin süqutundan sonra Məhəmməd Rza şah ABŞ Xarici İşlər Nazirliyinin məsləhəti ilə Güney Azərbaycanda demokratların fəaliyyətinin qarşısını almaq məqsədilə xüsusi “Proqram” hazırlamış, bu proqramı şah tərəfindən təşkil edilən Təhlükəsizlik Şurasında təsdiq etdirmiş və bu proqramda nəzərdə tutulan məsələləri həyata keçirmək üçün xüsusi komissiyalar yaratmışdı. Bu proqramda nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri də demokratik və milli qüvvələrin fəaliyyətinin qarşısını almaq idi. “Bu məqsədlə rejim tərəfindən Gilan, Mazandaran, Xorasan və Azərbaycan ostanlarından 99,99 faizi Azərbaycan Türklərindən ibarət 6 min, Tehrandan 3 min demokrat həbs edilərək ölkənin cənub bölgələrinə sürgün edilmişdi ki,

²⁸² Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, “Turxan NPB”, 2020, s.297-298

bunların arasında 900 nəfər universitet müəllimi və dövlət məmurları var idi. Şah rejimi tərəfindən təkcə 1947-ci ilin sonuna kimi Güney Azərbaycanda 20 minə yaxın adam dövlət üçün təhlükəli hesab edilərək həbs olunmuş və icbari iş cəzasına məhkum edilərək ölkənin cənubuna sürgünə göndərilmişdi. Məmməd Rza və onun başçılıq etdiyi şovinist rejim Azərbaycana məğlub bir ölkə kimi baxmış, Azərbaycan Türkləri ilə məğlub bir millət kimi rəftar etmiş, Pişəvəri tərəfdarlarının bir qismini güllələtmiş, bir qismini dar ağacından asdırmış, bir qismini ev-eşiyindən, var dövlətindən məhrum etmiş, bir qismini ölkədən didərgin salmış, bir qismini də sürgünə göndərmişdi”.²⁸³

Qeyd edək ki, “21 Azər” hərəkatından “ağ inqilaba” qədər Güney Azərbaycanda baş verən sosial-siyasi və iqtisadi məsələləri Səməd Bayramzadə “Güney Azərbaycan: İranda “21 azər”dən “ağ inqilab”a qədər” kitabında geniş şəkildə şərh etmişdir.²⁸⁴ S.Bayramzadə bu kitabında demoqrafiya, iqtisadi məsələləri ilə yanaşı, İran Pəhləvilər rejiminin 1947-1962-ci illər arasında Güney Azərbaycanda həyata keçirdiyi mədəni və sosial-siyasi təzyiqləri, assimilyasiya prosesini və buna qarşı mübarizə aparan Azərbaycan xalqının mübarizəsini hətərəfli şəkildə izah etməyə çalışmışdır.²⁸⁵

İkinci Dünya müharibəsindən sonra siyasətin sərbəstləşməsi və 1947-ci ildə keçirilən seçkilərdə ortaya çıxan Məclisin quruluşu İngiltərə başda olmaqla böyük dövlətlərin İran adlanan ölkə üzərindəki siyasi və iqtisadi hegemonluğuna qarşı mübarizənin mərkəzi oldu. Belə bir şəraitdə 1949-cu ildə Azərbaycan Türk mənşəli Məhəmməd Müsəddiq Milli Cəbhə adlanan siyasi təşkilat yaratmışdır. Müsəddiq hesab edirdi ki, bu günə qədər İran adlanan ölkənin əsas problemi siyasi cəhətdən təşkilatlana bilməməsi olmuşdur. Bu anlamda Milli Cəbhə 4

²⁸³ Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.157-158

²⁸⁴ Bayramzadə Səməd. Güney Azərbaycan: İranda “21 azər”dən “ağ inqilab”a qədər. Bakı, Tərəqqi, 2016 (rus dilində)

²⁸⁵ Yənə orada, s.101-267

məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi: 1) seçki qanunlarını düzəltmək, 2) mətbuat qanunlarında təftiş etmək, 3) iqtidarı düzəltmək, 4) Konstitusiyanın 48-ci maddəsini yenidən izah etmək (demokratiya və məşrutə).

Müsəddiq 1950-ci ildə keçirilən parlament seçkiləri zamanı isə üç önəmli məsələnin üzərində dayanmışdır: 1) İran ancaq əski yanlış pozitiv balanslaşdırma siyasətini uyğun tərəfsiz politkayla (öz dəyişilə neqativ balanslaşdırma) dəyişdirsə xarici siyasətində milli istiqrarını qoruya bilər, 2) Şahın demokratiya idarəçiliyinə hörmət göstərərək ordunun rəhbərliyini öz əlindən buraxması gərəkdir, 3) Seçki qanununun dəyişdirilməsi gərəkliliyi, yəni xalqın nəzarətində və dürüst şəkildə yapılması. Deməli, Milli Cəbhənin ideologiyası və milli aydın qrupların əsas məqsədi Pəhləvi istibdadına qarşı mücadilə etmək və Məşrutə anayasası çərçivəsində demokratiya tətbiqinə dayanırdı. Məhz bunun sayəsində də, parlament seçkilərində Müsəddiqin lideri olduğu Milli Cəbhə ciddi uğur qazandı. Bu dövrdə İngiltərə ilə görüşlərdən nəticə çıxmadığından, İran adlanan ölkənin parlamentinin Neft Məclis komissiyası 25 noyabr 1950-ci ildə ingilislərlə görüşmələrdən çəkildi. Bu hadisələrdən sonra Milli Cəbhə lideri M. Müsəddiq 19 fevral 1951-ci ildə Neft Məclis komissiyasının bəzi millət vəkili ilə İran neftinin milliləşdirilməsi üçün məsləhətləşdi. İran neftini milliləşdirən qərar 1951-ci ilin martında parlamentdə qəbul edilib. Beləliklə, İngiltərənin İran nefti üzərindəki imtiyazları ləğv olunub. Məclisdə neft sənayesinin milliləşdirilməsi qərarının qəbulunda iştirak edən Müsəddiq 1951-ci ilin aprelində İranın baş naziri vəzifəsinə seçilib.

Neftin milliləşdirilməsi Müsəddiq ilə İngiltərə hökumətini qarşı-qarşıya gətirdi, çünki həmin dövrdə İran nefti ingilislər üçün həyati önəm daşıyırdı. İrandakı neft sahələrini itirmək istəməyən İngiltərə bu məsələni Lahey Ədalət Divanına qədər daşdı. İngilislər İrana bir heyət göndərərək neft sahələrinin 100-də 50 hissəsinin onlara aid bir şirkətə satılması təqdirdə milliləşdirmə qərarını tanıyaçaqlarını bəyan etdilər. Ancaq bu təklif Müsəddiq tərəfindən rədd edildi. Beləliklə, İngiltərə İranı iqtisadi baxımdan

çətin vəziyyətdə qoymaq üçün beynəlxalq embarqo çağırışı etdi, üstəlik İngilis donanmasına aid gəmilər Bəsrə körfəzinə keçdi.

İngiltərənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq 1952-ci ildə Laheydəki Beynəlxalq Ədalət Divanının neft davasında çıxartdığı qərar İranın qalibiyyəti mənasına gəlirdi. Bu qərardan sonra iki ölkə arasındakı münasibətlər çıxılmaz nöqtəyə gəldi və 1952-ci il noyabrda Müsəddiq hökumətinin İngiltərə səfirliyi ilə əlaqələri tamamilə kəsildi. Müsəddiq bir tərəfdən nefti milliləşdirərkən digər tərəfdən də ölkədəki iqtisadi problemləri həll etmək üçün cəhd edirdi. Bu məqsədlə böyük torpaq sahiblərinin əlindəki torpaqların bir qismini torpaqsız kəndlilərə paylamağa başladı. Ancaq Müsəddiqin bu cəhdləri onu böyük sahibəri ilə qarşı-qarşıya gətirdi. Neftin milliləşdirilməsi vaxtı Müsəddiqi dəstəkləyən bəzi din adamları ilə onun əlaqələr pozuldu. Müsəddiqə düşmən olan general Fəzlullah Zahidi ilə hərbi gücü əlində cəmləyən Rəşidiyan qardaşlarının birlikdə hərəkət etməsi Müsəddiq üçün çətin bir dönmənin başlamasına səbəb oldu.²⁸⁶

Bu vaxt İngiltərə itirdiklərini geri almaq üçün ABŞ ilə birlikdə Müsəddiq hökumətini devirmək planlarını qururdu. 1953-cü ilin martında TP-Ajax, “Operasyon Ajax” deyilən bir plan CIA və İngiltərə kəşfiyyat servisi M16 tərəfindən tətbiq edilməli idi. Planın məqsədi Müsəddiqə qarşı xalqı ayağa qaldırmaqla vəzifədən əl çəkməyə məcbur etmək idi. Amerika və İngilis kəşfiyyatı Müsəddiq hökuməti ilə düşmən olan qruplarla yaxınlaşmağa başladı. Milyonlarla dollar rüşvətin dağıdıldığı bu işlərdən sonra Müsəddiq əleyhdarı qruplar idarəetmədən razı olmayan xalqı ayağa qaldırdı və ölkədə asayışı pozdu.

Bütün bunlardan sonra Məhəmməd Rza Müsəddiqi vəzifədən uzaqlaşdırıb onun yerinə general Fəzlullah Zahidi gətirdi. Ancaq bununla razılaşmayan Müsəddiqin tərəfdarlarının küçələrə axışaraq etirazlara başlaması nəticəsində şah əvvəlcə İraqa, sonra da Romaya qaçdı. Müsəddiqi devirmək üçün edilən bu həmlə

²⁸⁶ Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce. XI cildde, 3-cü cild (İran düşüncəsi). Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları. Ankara, 2023, s.8

uğursuz oldu. Lakin bir neçə ay sonra generallar ölkədəki qarışıqlığa son vermək iddiası ilə Müsəddiqi və tərəfdarlarını həbs etdi ki, şah da üç gün sonra İrana qayıtdı. İngiltərə və ABŞ demokratik seçkilərlə iqtidara gələn və xalqın istəyi ilə nefti milliləşdirən, bir sıra islahatlarla demokratiyanın yolunu açmağa çalışan Müsəddiq hökumətini devirdilər. Bununla da, 1953-ci ildə ABŞ və Böyük Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının birbaşa dəstəyi ilə Müsəddiq hakimiyyətdən birdəfəlik uzaqlaşdırıldı.

Məhəmməd Rza şahın qudası general Fəzlullah Zahidinin başçılığı ilə gerçəkləşdirilən 1953-cü il hökumət çevrilişindən sonra Müsəddiq hökumətini müdafiə edən Güney Azərbaycanda hərbi vəziyyət yenidən bərpa edilmiş, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və İran Xalq Partiyası üzvləri, liberal düşüncəli zabitlər həbs edilmiş, onların bir çoxu hərbi məhkəmənin hökmü ilə güllələnmişdilər. Mərkəzi hökumət və şahın ABŞ-la yaxınlaşması nəticəsində İran 24 fevral 1955-ci ildə “Bağdad paktı” na daxil olmuş, 1957-ci ildə irticaçı general Teymur Bəxtiyarının rəhbərliyi altında gizli polis orqanı olan SAVAK adlı təşkilat yaradılmışdı. Bununla da, İran adlanan ölkədəki demokratik qüvvələr qeyri-qanun şərəitdə mübarizəni davam etdirərək yalnız 1960-cı ildə yenidən təşkilatlana bilmişlər.

Tarixşünaslıqda İkinci Milli Cəbhə adlandırılan təşkilatın rəhbərliyində artıq Mehdi Bəzərgan əsas yer tuturdu. Ondan əlavə Şapur Bəxtiyar, Kərim Səncəbi, Darius Forouhar, Qulamhüseyn Sadiqi, Allahyar Saleh və digər liberallar İkinci Milli Cəbhənin liderləri idilər. Lakin daxili fikir ayrılıqları səbəbindən Mehdi Bəzərgan bir il sonra Milli Cəbhəni tərk etdi. Bəzərgan 1961-ci ildə Ayətullah Mahmud Taleqani ilə birlikdə İran Azadlıq Hərəkatı adlı təşkilat yaratdı.²⁸⁷ Liberal, dünyəvi Milli Cəbhədən fərqli olaraq İAH demokratik, lakin İslam qaydalarının əhəmiyyətli rol oynayacağı cəmiyyətin qurulmasını hədəfləyirdi. Taleqani də Bəzərgan kimi islamlıq və demokratiyanın bütönlüyündən çıxış

²⁸⁷ Hüseynov Həsən. Seyid Mahmud Taleqaninin dini-siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2006, s.24

edirdi. Tanınmış fəlsəfəçi alim Həsən Hüseynova görə Taleqaninin sosial fəlsəfəsində cihad formalı dini-siyasi mübarizə mühüm yer tutmuşdur.²⁸⁸

Mərkəzi hökumətin daxili və xarici siyasətinə qarşı Azərbaycanda etirazlar getdikcə gücləndiyindən Məhəmmədrza şah 15 iyun 1961-ci ildə Təbrizə gəlmiş və burada əhalinin şikayətlərinə baxmaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. Yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün “yuxarıdan” islahatlar həyata keçirməyə başlanmış və bu məqsədlə ABŞ-ın da məsləhətləri ilə “Ağ inqilab” adlandırılan islahatlar proqramı həyata keçirilməyə başlanmışdı. 1962-ci ildən 1978-ci ilə qədər mərhələlərlə həyata keçirilən “Ağ inqilab” proqramı nəticəsində Güney Azərbaycanda bəzi islahatlar həyata keçirilmiş, xüsusilə savadsızlığın ləğvinə başlanmış, 1966-cı ildə Urmiyada Kənd Təsərrüfatı, 1974-cü ildə Zəncanda Əkinçilik və Heyvandarlıq İnstitutları açılmış, 27 kino–teatr, 5 muzey, 47 kitabxana fəaliyyət göstərmiş, Təbriz və Urmiyada televiziya stansiyaları tikilmiş, Təbriz, Ərdəbil və Urmiya şəhərlərində fars dilində 7 həftəlik, bir gündəlik qəzet çıxmışdı.²⁸⁹

Bütün bunlara baxmayaraq, Güney Azərbaycanda polis və təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyəti daha da genişləndirilmiş, hərbi qüvvələrin silahlı dəstələri “gecə ovuna” çıxaraq yüzlərlə insanı həbs etmiş, terror üsullarına əl ataraq neçə-neçə Azərbaycan ziyalisını məhv etmişdilər.

Məsələn, Məhəmmədrza Pəhələvi dövründə də əsas istiqamətlərdən biri Ə.Kəsrəvinin 1920-ci illərin birinci yarısında irəli sürdüyü “Azəri dili” nəzəriyyəsini daha geniş şəkildə əsaslandırmaqdan, güney Azərbaycanda fars dilinin mövqeyini, onun Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatın əsas dili olduğunu hərtərəfli əks etdirməkdən, bununla da Azərbaycan Türk dilinin rolunu heçə endirməkdən və Türk dili uğrunda mübarizənin

²⁸⁸ Yenə orada, s.255-256

²⁸⁹ Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.52-53

mənasızlığını sübut etməyə çalışmaqdan ibarət idi. Vidadi Mustafayev hesab edir ki, bu yöndə fəaliyyət göstərən dörd müəllifin rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır: “Bunlardan ikisi – Mənuçəhr Mürtəzəvi və Əziz Dövlətabadi azərbaycanlı idi və birincisi, “Azəri dili” nəzəriyyəsini geniş şəkildə əsaslandırmaqla, o birisi Azərbaycanda ədəbiyyatın fars dilində yaradıldığını sübut etmək məsələsi ilə məşğul idi”.²⁹⁰

Ümumiyyətlə, 1960-1970-ci illərdə də rəsmi İran tarixçiliyi Azərbaycan xalqının Türk kimliyini və Türk dilini təhrif edərək Əhməd Kəsrəvidən qalan “Azəri nəzəriyyəsi”ni təkrarlamaqda idi. Bu qeyri-elmi nəzəriyyə öncəki illərdə olduğu kimi M.Mürtəzəvi, Rzadə Şəfəq, Əbdüləli Karəng, S.Şüari, Yəhya Zöka, Şəfi Cavadi və başqalara tərəfindən davam etdirilmişdir.

Eyni zamanda, Pəhləvilər dövründə Azərbaycan türklərinə aid milli coğrafi adların, toponimlərin farslaşdırılmasına çalışılırdı. Qalibə Hacıyeva (Gültəkin) yazır: “Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, Pəhləvi sülaləsinin həyata keçirdiyi bu şovinist siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir”.²⁹¹ Q.Hacıyeva (Gültəkin) bu və ya digər məsələləri “Cənubi Azərbaycan toponimləri” kitabında geniş şəkildə tədqiq etmiş, qədim Türk toponimləri ilə bağlı bir sıra maraqlı mülahizələr irəli sürmüş xüsusilə də, Oğuz boyları adlarının hər birini ayrı-ayrılıqda izah etmişdir.²⁹²

Beləliklə, 1950-1970-ci illərdə çox zor şərtlər altında da olsa, Azərbaycan xalqı arasında milli-demokratik ruhlu yeni bir ziyalı nəslı yetişdi. Səməd Behrəngi, Məmmədhüseyn Şəhriyar, Səhənd,

²⁹⁰ Mustafayev Vidadi. 1958-1978-ci illərdə İran elmi fikrində Azərbaycan dili məsələsi. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006, s.45

²⁹¹ Gültəkin Qalibə. Azərbaycanın güneyində farslaşdırılmış qədim Türk toponimləri // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənşr, 2010, s.158

²⁹² Hacıyeva Qalibə. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 2008, s.84-100

Həkimə Billuri, Həbib Sahir, Həmid Nitqi, Əli Təbrizli, Zehtabi və başqaları milli-demokratik ruhun daşıyıcıları kimi Azərbaycan Türk mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutdular.

Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ərəfəsində və Milli Hökumət dövründə mədəniyyət sahəsində atılan addımlar misilsiz bir sərvət olmuşdur. Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan qəzet və jurnallarla yanaşı, yeni kitabların işıq üzü görməsi, təhsilin Azərbaycan türkcəsində həyata keçirilməsi bunun ən bariz nümunələridir. Doğrudur, irançı Pəhləvilər rejimi ABŞ-ın hərbi dəstəyi ilə milli mədəniyyətmizi məhv etmək üçün bütün yollara əl atdı. Ancaq Milli hökumət dövrünə ortaya qoyulan əmək, düşmənlərin bütün represiya əməllərinə baxmayaraq sonralar da öz bəhrəsini verməyə davam etdi. Belə ki, Milli hökumətin iradəsiylə gerçəkləşmiş mədəniyyət hadisələri milli ruhlu yeni bir nəslin formalaşmasına böyük təkan vermiş oldu.

Hər halda Milli Hökumətin birillik varlığı o qədər möhtəşəm olub ki, Pəhləvilər tərəfindən on minlərlə soydaşlarımızın ödürülməsi, yurd-yuvalarından sürgün edilməsi belə onun varlığını tarix səhnəsindən silə bilmədi və bilməyəcək də. Tam əksinə hesab edirik ki, məhz Milli hökumətin apardığı milli-demokratik siyasət nəticəsində İran Pəhləvilər İkinci Dünya müharibəsindən sonra nə qədər toparlanmağa çalışsa da bütün əməkləri nəticəsiz qaldı, hətta, Məhəmmədrzanın “Ağ inqilabı” belə onların çürük, faşist ideologiyasını xilas edə bilmədi.

Bütün bunlarla yanaşı, onu da etiraf etməliyik ki, İran Pəhləvilər rejiminin var olduğu təxminən yarım əsr ərzində Türklük və Güney Azərbaycan dramatik, faciəvi bir dövr yaşadı. Prof. Nəsim Nəsimli yazır: “Millətləşmə prosesinin tələblərinə etina göstərməyən və təşəbbüsü fars etnosuna buraxmış olan Türklük, bu yanlışlığın bəlasını çox ödəmək məcburiyyətində qaldı. Tarixində ilk dəfə məzlum millət durumuna düşdü. İrəqi Pəhləvi rejimi Türklüyün varlığını rədd etdi, onunla münasibətlərində qatı bir assimilyasiya siyasəti həyata keçirdi. Türklük, İranın bütünlüyü,

Pəhləvi hakimiyyəti üçün əsil təhlükə sayıldı”.²⁹³

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə, xüsusilə də 1950-ci illərdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) özünü toparlamağa çalışdı. Səməd Bayramzadə yazır ki, Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının məğlubiyyətindən sonra ADF mühacirət etməyə məcbur oldu, partiyanın siyasi fəaliyyət tarixində yeni, ikinci mərhələ başlandı. O, yazır: “Həmin mərhələnin başlanğıcında Cənubi Azərbaycanın siyasi həyatında müxtəlif mütərəqqi cavanlar təşkilatları fəaliyyətə başladı. Lakin İran irticası tərəfindən bu ərazidə terror rejimi yaradıldığından yerlərdə ADF təşkilatlarını bərpa etmək və Azərbaycanın, eləcə də İranın bütün demokratik qüvvələri ilə əlaqə saxlaya biləcək mərkəzi idarə aparatı yaratmaq mümkün olmadı. Belə bir vəzifəni 1948-1953-cü illərdə İranın görkəmli ictimai-siyasi Salamulla Cavidin rəhbərliyi ilə Tehrandə təşkil edilmiş və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokrat Partiyası Mərkəzi Bürosu (ADP MB) öz üzərinə götürdü. ADF MB-nin fəaliyyət proqramına təşkilati işlər, qeyri-leqal şəraitdə qəzetlərin çapı, Azərbaycan cavanlar və qadınlar cəmiyyətlərinin təşkili, ADF və İXP Mərkəzi Komitələri (MK-ları) ilə rabitə yaradılması kimi məsələlər daxil idi”.²⁹⁴

Səməd Bayramzadəyə görə, 1950-ci illərdə ADP MB özünün mətbu orqanlarında ADF mövqeyindən və onun şüarları ilə çıxış etmiş, onun proqram və nizamanməsini bu çıxışlarda əsas götürmüşdür. S.Bayramzadə daha sonra yazır: “ADF-nin fəhlə partiyası olması mövqeyindən çıxış edən İXP MK-sı da 1952-ci ildən başlayaraq İranda vahid fəhlə partiyasının yaradılması uğrunda mübarizəyə başlamış və göstərmişdir ki, bir ölkədə bir neçə müstəqil fəhlə partiyasının fəaliyyəti qələbəni təmin edə biləcək birliyi nəinki pozur, hətta onun parçalanması üçün şərait yaradır və mövqelərini zəiflədir. ADF rəhbərliyi birliyin

²⁹³ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.572

²⁹⁴ Bayramzadə Səməd. ADF-nin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr// “21 Azər-70” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Araz”, 2015, s.165

yaradılması zərurətini qəbul etməklə üç partiyanın (Kürdüstan Demokrat Partiyası, ADF və İXP) MK nümayəndələrindən ibarət “Vahid hərəkət komitəsi” və ya “Əlaqə bürosu” adı altında bir mərkəzin yaradılmasını təklif edirdi. 8 il müddətində (1952-1960-cı illər) bu bəhanə zəminində ADF və İXP rəhbərləri arasında ideoloji və taktiki mübarizə getmiş və hər tərəf öz mövqeyinin düzgünlüyünü müdafiə etməyə çalışmış və nəticədə o dövrdə Sov.İKP rəhbərliyinin məsləhətini əldə rəhbər tutan “demokratlar” və “tudaçılar” İXP-nin qələbəsini təmin etmişlər”.²⁹⁵

Bununla da, 1960-cı ilin avqustunda Sovetlər Birliyinin təzyiqi nəticəsində ADF yenidən İXP-yə (Tudəyə) birləşdirilmiş, o, formal şəkildə öz adını və Mərkəzi Komitəsini qoruya bilmişdi. Bütün hallarda ADF-nin İXP-yə birləşdirilməsi Güney Azərbaycan milli hərəkətinə böyük zərbə olmuşdu. S.Bayramzadə yazır: “Tarixi təcrübə göstərdi ki, İXP və ADF-nin birləşməsi İran xalqlarının demokratik hərəkətinə müəyyən zərbələr vurdu: 1) hər iki partiya 8 il müddətində demokratik qüvvələrin rejimə, terrora, zorakılığa və imperializmin ölkədəki təcavüzkar siyasətinə qarşı mübarizəsinə rəhbərlik etməsi əvəzinə öz enirjilərini aralarındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa sərf etmişlər; 2) İXP MK və ADF MK üzvləri arasındakı ziddiyyətlər milli çəkişmə xarakteri aldı. Belə çıxdı ki, ADF azərbaycanlı və İXP isə fars millətləri nümayəndələrinin mənafeələrini təmsil edir. Son nəticədə müxtəlif millətlərdən olan xalq kütlələri içərisində də partiyanın nüfuzu aşağı düşməklə ona qarşı ögey münasibət formalaşırdı; 3) cəmiyyətin müəyyən qüvvələri (əsasən orta təbəqələr) belə bir partiyanın arxasınca getməkdən imtina etdilər və onun şah rejimi üzərində qələbəsinə inamı itirdilər”.²⁹⁶

ADF yalnız “İslam inqilabı” ərəfəsində və inqilab dövründə yenidən fəallaşmış, İXP-dən fərqli olaraq Azərbaycan milli hərəkətinə və Ayətullah Şəriətmədarinin dəsti-xəttini dəstəkləmişdir. Ancaq İran İslam rejimi öz yerini möhkəmlətdikdən sonra onun

²⁹⁵ Yenə orada, s.167

²⁹⁶ Yenə orada, s.168

fəaliyyətini tamamilə qadağan etmişdir.²⁹⁷ Bunun da nəticəsində ADF-nin üzvlərinin bir çoxu Avropaya, ABŞ-a, Türkiyəyə, Quzey Azərbaycana və digər ölkələrə mühacirət etmişlər.

Ümumiyyətlə, 1960-cı illərdən sonra Azərbaycan Demokrat Firqəsi daha çox Quzey Azərbaycanda və mühacirətdə fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur. 1962-1966-cı illərdə ADF-in Bakı Komitəsinin birinci katibi Söhrab Tahir olmuşdur. 1979-2014-cü illərdə isə ADF-nin sədri Əmirəli Lahrudi olub. Quzey Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ADF-nin fəaliyyətində canlanma olmuşdur. Uzun müddət Əmrəli Lahrudinin sədrlik (1979-2014) etdiyi ADF hər zaman Azərbaycan Milli hərəkatının istiqlalı ideyasına sadıq qalmışdı.

Ə.Lahrudidən sonra ADF MK-nin sədri Valeh Quluzadə, daha sonra da Adilə Çernikbulənd olmuş, ancaq 2019-cu ilin noyabrında firqə daxilində müəyyən anlaşılmazlıqdan sonra ADF adı altında iki qurum meydana çıxmışdır. Belə ki, özlərini ADF-nin əsil varisi kimi təqdim edən Rəhim Hüseynzadə (ADF MK-nın sədri), Səməd Bayramzadə (ADF MK-nın sədr müavini) və başqaları Adilə Çernikbuləndin başçılıq etdiyi ADF-nin legittimsizliyini iddia edirlər. Şübhəsiz, bu kimi hallar Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi, o cümlədən Güney Azərbaycan milli hərəkatının qalibiyyət hədəfinə çatması yolunda yaxşı hal deyildi. Ümid edirik ki, qısa müddət ərzində ADF əvvəlki nüfuzunu bərpa edəcək və yenidən vahid orqanizmə çevrilə biləcəkdir.

²⁹⁷ Tağıyeva Ş. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda milli hüquqlar uğrunda mübarizə//Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s.147

1.3.1979-2024-cü illərdə İran İslam Respublikası və Güney Azərbaycanı ictimai-siyasi və mədəni mühit

İran Pəhləvilərinin demokratik, milli və antiimperialist qüvvələrə qarşı ardı-arası kəsilməyən hücumlarına, cəza tədbirlərini artmasına, üsyançı bəzi tələbələrin həbs edilməsinə baxmayaraq, xüsusilə də, 18 fevral 1978-ci ildə Təbrizdə baş verən üsyan bütövlükdə ölkənin ictimai-siyasi həyatına mühüm təsir göstərmiş, Pəhləvilər monarxiyasına öldürücü zərbə vurmuşdu. 1978-ci ilin sentyabr ayında Pəhləvi rejiminə qarşı inqilabın ikinci mərhələsi başlamış, 30 dekabr 1978-ci ildə Təbriz yenidən ayağa qalxmış, “Şah getsin” təkidli tələbiniirəli sürmüşdür.²⁹⁸

Bununla da, sayı milyonları ötən inqilabçıların təzyiqi nəticəsində öz gücsüzlüyünü görən Məhəmmədrza şah 16 yanvar 1979-cu ildə ölkədən qaçmış, 16 fevral 1979-cu ildə şəhərlərin son qüvvələri də Təbriz və Güney Azərbaycanın digər şəhərlərində tamamilə məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra 54 illik şovinist ərşənçifarsçı İran Pəhləvilər hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.

1979-cu ilin fevralın əvvəlində Ruhullah Xomeyninin rəhbərliyi ilə İslam Cümhuriyyət Partiyası (İCP), həmin ayın sonunda isə Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarının lideri olduğu Müsəlman Xalq Partiyası (MXP) qurulmuşdu. MXP-nin əsas gücü Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Təbriz və Qumda idi. Hər halda o dövrdə “İslam inqilabı”nın əsas mərkəzlərindən biri Təbriz olmuş, “Şah”a qarşı ən sərt şüarlar burada verilmişdir. Ancaq Tehrandə hələ də güclü olan fars millətçiləri bununla barışa bilməyib, onlar da Azərbaycan-Təbriz mərkəzli inqilaba qarşı İslam dini adı altında fars şiəçiliyini təşkilatlandırmağa başlamışdılar.²⁹⁹

Çox keçmədi ki, Xomeyinçilərlə Şəriətmədariçilər 1979-cu

²⁹⁸ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.365-366

²⁹⁹ Yenə orada, s.368-369

ilin dekabrında Təbrizdə üz-üzə gəldilər. İran-fars millətçiləri Xomeyninin liderliyi ilə “İslam inqilabı”nı milli maraqlarına yönəltməyi çalışdığı zaman buna qarşı Qum və Təbriz çıxdı. Başda Ayətullah Şəriətmədari olmaqla, Azərbaycan xalqının, o cümlədən Müsəlman Xalq Hərəkatının “İslam Cümhuriyyəti”ndən başlıca tələbləri yeni Anayasanın yazılması ilə yanaşı Əyalət-vilayət sisteminin rəsmiləşməsi, çoxpartiyalılıq sisteminə keçid, dünyəvi və hüquqi dövlətin olması, milli dillərin tədrisi, Qurucular Məclisinin millət tərəfindən seçilməsi idi.³⁰⁰

Tudə, Fədai, Mücahid kimi təşkilatların MXP hərəkatının ətrafında birləşib, onun irəli sürdüyü tələblərə dəstək vermək əvəzinə aryançılıq yolunu tutmaları Azərbaycan xalqı üçün çox böyük zərbə oldu. E.Qaradağlı da doğru yazır ki, bu qurumların “İslam inqilabı”ndan sonra ən son birləşmə imkanı Təbriz idi: “Onların özgür və içdən gələn inancları olsaydı, Xalq Müsəlman istəklərinə dəstək olaraq devrimin insiyativini ələ alacaq, başqa millətlərin də aparıcı lider quruluşlarını bu dirənişə çəkməklə rejim qarşısında böyük cəbhə açacaqdılar. Amma nə yazıq ki, bu işi görmək yerinə Xomeyni despotizmini kütlədən üstün tutaraq bugünkü fəlakətlərin oluşmasında birbaşa rol sahibi oldular”.³⁰¹

Şövkət Tağıyeva yazır ki, azərbaycanlılara məxsus olan partiyalardan yalnız MXP Güney Azərbaycan şəhərlərindən başqa Tehran, Qum və digər şəhərlərdə də təşkilatları var idi. Üstəlik, 1979-cu ilin dekabrınadək MXP hakim partiya olan İslam Respublika Partiyası ilə qarşı-qarşıya dura bilən yeganə güclü siyasi təşkilat olub. O, yazırdı ki, MXP “İslam inqilabı”ndan sonra İİR konstitusiyasının qəbul olunması prosesində konstitusiyanın müzakirəyə verilmiş ilk və daha demokratik variantının tərəfdarı kimi çıxış etmiş və ruhanilərin siyasi işlərdə və hakimiyyətdə iştirakının əleyhinə olmuşdur.³⁰²

³⁰⁰ Yenə orada, s.369-370

³⁰¹ Yenə orada, s.370

³⁰² Tağıyeva Ş. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda milli hüquqlar uğrunda mübarizə // Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s.148

Aydın Qasımlı yazır ki, Güney Azərbaycan Türkləri hələ inqilabın gedişi və inqilabın ilk illərində siyasi partiya və cəmiyyətlər yaratmış, milli dildə bir sıra qəzet və jurnallar nəşr etməyə başlamışdılar: “Lakin bu təşkilatlar heç bir il də fəaliyyət göstərmədən 1980-ci ilin əvvəllərində qanundan kənar elan edilmiş, üzvlərinin bir qismi məhv edilmiş, bir qismi həbs edilmiş, böyük əksəriyyəti isə xaricə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Xomeyninin İrana gəlişinə qədər inqilabın lideri sayılan Azərbaycan türkü Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin başçılığı ilə yaradılan “Müsəlman Xalq Partiyası” inqilabın qələbəindən sonra ikinci plana sıxışdırılmış və heç bir siyasi məsələnin həllinə cəlb edilməmişdi. 5 dekabr 1979-cu ildə referendumun nəticələri təhrif edilmiş şəkildə elan edilərkən Müsəlman Xalq Partiyası təbrizliləri etiraz mitinqinə və nümayişə çağırmış və sonda 6 dekabr 1979-cu ildə Təbrizdə üsyan baş vermişdi. Üsyançılar demokratik tələblərlə yanaşı milli tələblər də irəli sürərək ölkədə yaşayan bütün xaqlara “öz müqəddəratını təyin hüququ” tələbini irəli sürmüş, Təbrizdəki dövlət idarələrini, radio və televiziya stansiyalarını, təyyarə meydanını ələ keçirərək Azərbaycan İslam Cümhuriyyətini elan etmişdilər. Üsyanın aparıcı qüvvələri üzvlərinin sayı üç milyona qədər təxmin edilən Müsəlman Xalq Partiyasının məfkurəvi başçısı, böyük sərmayə sahibi, ölkədəki Azərbaycan Türkləri arasında böyük nüfuza sahib olan dini başçı sayılan və Qum şəhərində yaşayan Şəriətmədari Təbrizə dəvət etmişsə də radikal mübarizəni qəbul etməyən, barışdırıcı mövqe tutan Ayətullah Şəriətmədari üsyan mərkəzinə gəlməkdən imtina etmiş, bununla da hərəkətin sınımasına yardım etmiş, üsyanın yatırılmasını asanlaşdırmış və sonda İranın daxili müddəli silahlı qüvvələri olan “pasdarlar” tərəfindən üsyan yatırılmışdı. Üsyan yatırıldıqdan sonra Müsəlman Xalq Partiyası dövlət tərəfindən qadağan edilmiş və təşkilat tamamilə dağıdılmış, sonda Şəriətmədari də məhv edilmişdi”.³⁰³

³⁰³Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə.Bakı, Adiloğlu, 2012,s.116

1978-ci ildə Pəhləvilər rejiminin əleyhinə etiraz hərəkatının vüsət alması ilə Mehdi Bazərgan da yenidən siyasətə qayıtmış, o, daha çox müstəqil şəxs kimi davranaraq Fransada yaşayan Xomeyni və Milli Cəbhə arasında vasitəçilik etmiş və monarxiyaya qarşı vahid müqavimət düşərgəsinin yaranmasına çalışmışdır. Bu dövrdə Milli Cəbhə də dünyəvi modeldən imtina edir, din və demokratiyanın sintezini müdafiə edirdi ki bu da onun daxilində parçalanmaya səbəb olurdu. Kərim Səncabi Parisə gedib Xomeyni ilə razılaşma axtararkən, Şapur Bəxtiyar konstitusiyalı monarxiya quruluşuna tərəfdar çıxaraq şahın baş nazir postu təklifini qəbul etsə də, təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti Səncabi xəttini dəstəkləyirdi.

Hələ “İslam inqilabı” qalib gəlməmiş, 1979-cu ilin fevralın 4-də Xomeyni yeni hökumətin qurulmasını M.Bazərgana tapşırırmışdır. Bir həftə sonra, inqilabın qələbəsi və monarxiyanın son baş naziri Şapur Bəxtiyarının istefasından sonra ikihakimiyyətlik sona yetmiş, Bazərgan inqilabdan sonra İran adlanan ölkənin ilk baş naziri olmuşdur. Mömin müsəlman olmasına, İslam qaydalarına ciddi əməl etməsinə baxmayaraq, Mehdi Bazərgan teokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı deyildi. Bu səbəbdən də onunla Xomeyni arasında fikir ayrılıqları ilk günlərdən zühur edir. Baş nazir “vilayəti-fəqih” institutuna qarşı çıxır, ölkənin yeni adının İran İslam Demokratik Respublikası olmasını istəyirdi. Lakin Xomeyni “Demokratik” sözünün tətbiqini qəti surətdə rədd edir.

1979-cu il martın 31-də keçirilən referendumun nəticəsi olaraq 1 aprel 1979-cu il tarixində “İran İslam Respublikası” adlı teokratik dövlətin qurulması dünyaya elan edildi. Bütün bunlara baxmayaraq Bazərgan baş nazir kimi inqilabdan sonrakı repressiyaların qarşısını almağa çalışır, ancaq əsasən bunu bacarmırdı. Məhdud səlahiyyətlər ona çoxsaylı ölüm hökmlərini ləğv etməyə imkan vermirdi. İki dəfə istefa versə də, Xomeyni tərəfindən qəbul olunmamışdı. 1979-cu ilin noyabrın 4-də radikallaşmış kütlənin ABŞ səfirliyinə hücumu və diplomatların ailələri ilə birlikdə girov götürülməsi baş nazirin səbrini daşıran son damla olub. Mehdi Bazərgan iki gün sonra, yəni noyabrın 6-da baş nazir vəzifəsindən

istefa vermişdi.

Beləliklə, İran adlanan ölkədə teokratik dövlət qurmağa başlayan, 1979-1989-cu illərdə “İslam İnqilabi Şurası”nın başçısı, ölkənin “Ali Rəhbəri” olan Xomeyni bütün hakimiyyəti İslam Cümhuriyyəti Partiyası ətrafında və öz əlində cəmləşdirməyə nail ola bilmişdir. 1979-cu ilin avqustunda əsasən ruhanilərdən ibarət yaradılan Mütəxəssislər Şurasının görüşlərində milli haqlarla bağlı müddəalar Xomeyninin təkidləri ilə konstitusiyadan çıxarıldı. P.Məmmədli yazır: “İran İslam inqilabının əsas ideoloqları İmam Xomeyni və onun yaxın ətrafı – Ayətullah Montəziri, Meşkini, Kilyani, Xomeyninin oğlu Əhməd Xomeyni, Höccətülislam Ərədbili İslam prinsiplərini təbii olaraq milli münasibətlər sferasına da gətirdilər və bununla fars olmayan xalqların milli özünüdərkinin yüksəlişinə mane olmağa, bu xalqlar arasında milli-azadlıq ideyalarının inkişafının qarşısını almağa çalışdılar. Onlar sadəcə, şiə-dini əsaslarına dayanan paniranizm konsepsiyasına üstünlük verir, İslam şüarlarını hər şeydən üstün tutmağa çağırır və bunu hər bir müsəlmandan tələb edirdilər”.³⁰⁴ Xomeyni və onun tərəfdarları açıq şəkildə milli məsələyə düşmən münasibət bəsləsələr də, ancaq farslığa ayrıca yanaşır, onu iranlılıq adı altında müdafiə etməyə davam edirdilər.

“İslam inqilabı”ndan sonra ilk baş nazir Mehdi Bazərgan və ilk prezident Bəni Sədrin milli muxtariyyətə bağlı yumşaq yanaşmaları da heç bir nəticə vermədi. Hətta, “İran İslam” konstitusiyasında dolayısıyla da olsa, milli məsələ ilə bağlı bəzi müddəalar öz əksini tapmışdı ki (məsələn, 15-ci maddəyə görə, fars olmayan digər xalqlar öz dillərində yazmaq, oxumaq, qəzetlər çıxarmaq, kitablar yayınlamaq hüququ əldə etmişdi), həmin maddələr də İran-İraq müharibəsi (1980-1988) əldə bəhanə edilərək quru söz olaraq qaldı. Nəsbli yazır: “İslam Cümhuriyyəti dövlətinin ölkədəki Türklüyə münasibətini prinsip olaraq öncəki Pəhləvi rejiminin politikalarının davamı olduğunu ifadə etməliyik. Teokratik iqtidar da türklərə təbii haqlarını belə verməkdən imtina

³⁰⁴ Məmmədli P. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm, 2000, s.19

etdi. Yeni İran Anayasasının ölkədəki qövmlərin və tayfaların birliyi məsələsindəki ehtişamlı vədinə baxmayaraq, İslam Cümhuriyyəti dönməində Pəhləvi dönməinin Türk düşmənlili daima gündəmdə olmuş, Türklüyün varlığı İranın bütövlüyü üçün təhlükə olaraq görülmüş, dövlət adamları, ölkənin irqçi aydın kəsimi və ayrıca assimilyasiya etdiyi türklər, Türk əhalisi arasında milli kimliyin formalaşmasına əngəl olmuş, Türk milli hərəkətini acımasızca təqib etmişlərdi. Anayasanın 15. maddəsində, eyni zamanda da “özünü idarə bölgələrinin haqq və vəzifələri” adlı qanunda öngörülən “yerli dillərin” istifadəsi, bu dillərin yerli idarəetmə qurumlarında istifadə olunması, yerli kultürlərin araşdırılması və tanıtılması sahəsində öngörülən vədlər kağız üzərində qaldı. İran dövləti son on illər içində Türklüyün milli yəndən şüurlanması və təşkilatlanmasının qarşısını almağa çalışdı”.³⁰⁵

Xomeyni İran-İraq müharibəsi dövründə MXP-dən sonra kommunistlərin Tudə Partiyasının (1983), ən sonda da rəhbərlik etdiyi İslam Cümhuriyyət Partiyasının (1987) fəaliyyətini qadağan etmişdi. Həmin dövrdə “İslam inqilabı”nda fəal iştirak etmiş, “İslam İnqilabi Şurası”nın üzvü olmuş Seyid Əli Xaməneyi isə onun sağ əli idi. 1981-1989-cu illərdə iki dəfə İran adlanan ölkənin prezidenti vəzifəsini də icra etmiş Xaməneyi, 1989-cu ildə Xomeyni öldükdən sonra “İslam İnqilabi Şurası”nın başçısı, ölkənin “Ali Rəhbəri” vəzifəsinə təyin edildi və hələ də, bu vəzifələrinə davam etməkdədir.

1989-cu ildə Xomeyninin ölümündən sonra, başqa bir Türk düşməni Həşimi Rəfsəncani İran İslam Cümhuriyyətinin prezidenti seçildi. A.Qasımlı yazır: “Rəfsəncaninin başqanlığında İranda totalitar bir rejim quruldu və bununla da Türk kimliyi daha da geriləməyə başladı. Türk düşmənciliyini dövlət siyasəti mərhələsinə qaldıran Rəfsəncani hökuməti və onun tərəfdarları heç bir əxlaqa sığmayan addımlar atdı. Belə ki, rəsmi şəkildə Azərbaycanla müharibə şəraitində olan Ermənistanə yardım etdi, bəzi

³⁰⁵ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.589

mətbu orqanları istisna olmaqla türkcə bütün qəzet və jurnalları bağlatdı. Mühəribə dövründə çökmüş Güney Azərbaycan iqtisadiyyatını daha da çökdürdü, xalqı səfalətə sürüklədi. Acınacaqlı haldır ki, bu işə vəzifəni milli maraqlardan üstün tutan “sapı özümüzdən olan baltalar” daha doğrusu, “içimizdəki şeytanlar” da rəvac verdi və verməkdədir. Belə ki, şah rejimini devirmək üçün Qurani-Kərimin “Biz insanları müxtəlif dillərdə və müxtəlif rənglərdə yaratdıq” ayəsinə söykənərək yola çıxan İslam Cumhuriyyət Partiyası qısa zamandan sonra Fars şovinizminə dayanaraq bu müqəddəs ayənin də əleyhinə gedərək İranın parçalanma ehtimalını irəli sürdü. Fars şovinizminə dayanan bu partiyanın yetkililəri ilk olaraq zərbəni onlarla eyni vaxtda yaranmış Müsəlman Xalq Partiyasına, onun lideri Şəriətmədariyə və ən başlıcası, Azərbaycan türklərinə vurmağa başladılar. Bu məqsədlə onlar “Rəhbərlik parçalanmaz” şüarını irəli sürərək bütün təbliğat məşinlərini işə saldılar və Azərbaycan Türklərinin öndə gedənlərini səhnədən sıxışdırıb çıxarmağa, onun təşkilatını məhv etməyə və öz Fars hegomonluqlarını bərpa etməyə müvəffəq oldular. Bu işdə onlara əslən Türk olan və prezident olmaq istəyən doktor Bənisiədr, Baş prokuror olmaq istəyən Hüseyn Müsəvi, din adamları Ayətullah Qazi, Ayətullah Xalxali və başqaları da yardımçı oldular. “Ağacı içindən qurd yeyər” demiş atalar. Bu “qurdlar” da Ulu Çinar Azərbaycanı içindən yedilər və “həşəratları” Vətənin içinə doldurub onun bütün olan-qalan qanını da sordular. Şəriətmədarini Vətəndən ayıraraq məhv etdilər. Yüzlərlə millət və Vətən qeyrəti çəkənləri şəhid etdilər, zindanlarda çürütdülər, ev dustağı etdilər. Vətəndən didərgin saldılar. Milləti başsız qoydular. Meydanı boş görən fars şovinstləri, şah dövründə olduğu kimi yenə də müqəddəs vətənimizdə at oynatmağa başladılar. Pəhləvilərdən sonra hakimiyyəti ələ keçirən şovinst məzhəbçi islamçılar da onlar kimi fars dilini bir məzhəb dili kimi yenə də dövlətin rəsmi dili olaraq saxladılar. Hətta onlar şiəliyi belə fars məzhəbi kimi təqdim etməyə başladılar. Bütün bunların da nəticəsində fars dili və fars

şlə məzhəbi fars kimliyini hakim mövqeyə çıxardı”.³⁰⁶

İran İslam Respublikasında 1997-ci ildə Məhəmməd Xatəmi başda olmaqla “reformistlər” adlanan qrupun xalqın iqtidara gəlməsi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə İran İslam rejiminin reformalar yolu ilə dəyişəcəyinə bir inam yaratmışdı. Ancaq A.Qasımlı dorğu yazır ki, əslində isə Xatəmi də başda olmaqla bu “reformistlər” fars şovinizminin üçüncü dalğasının təmsilçiləri idilər. Bu fars millətçi dalğa təmsilçiləri digər iki şovinst dalğalardan fərqli olaraq İranda etnik fərqlilikləri qəbul edir və güya bunun dövlət tərəfindən də qəbul edilməsinə çalışırlar. Onlar “İran”da güya həm milli kimliyi və həm də etnik kimliyi qəbul edir və göstərirdilər ki, “İranın milli kimliyi farslar və fars dili çərçivəsində şəkillənməli, etnik kimlik isə yalnız mədəni sahədə qalmalı, heç bir vəchlə siyasi meydana gətirilməməlidir”. Aydın Qasımlı yazır: “Çox təəccübləndirici haldır ki, onlar İran deyilən məmləkətin əsas etnosu hesab olunan 35 milyonluq Azərbaycan türkünə də bu etnik kimliyə daxil edirlər. Bütün bunlara bir demokratiya donu da geydirməyə çalışaraq milli problemləri arxa plana keçirməyə cəhd edirlər. Arada bəzi kosmetik dəyişikliklərlə millətimizi çaşdırmağa çalışan Xatəmi hökuməti və onların “reformist” düşüncələrinin də iç üzü tezliklə açıldı və millətimiz bu əcaib və hiyləgər torun nədən ibarət olduğunu anladı. Öncə “reformistlər”lə mühafizəkarların mübarizəsinin “isləhatçılar”ın qələbəsi ilə nəticələncəyinə ümid bağlayan daxili və xarici qüvvələrin ümidləri boşa çıxdı. Artıq “reformistlər” də iflasa uğradı və “İran siyasi sistemi islah edilə bilən bir siyasi sistem deyil” mövqeyi düşüncələrə hakim kəsildi”.³⁰⁷

1979-2009-cu illərdə keçirilən parlament və prezident seçkilərinin hamısı mühafizəkar İran İslam rejiminin nəzarəti altında olduğundan millət vəkilləri və prezident seçilməmiş, Vilayəti-Fəqih və onun tabeliyində olan “Şureyi-Nigahban” və 12 nəfərdən ibarət Konstitusiyaya Nəzarət Şurası tərəfindən təyin edilmişlər. 30

³⁰⁶ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.63-64

³⁰⁷ Yenə orada, s.65

illik hakimiyyətləri dönəmində İran hakim dairələri İran Konstitusiyasından sui istifadə edərək ölkəni bütünlüklə İslam dini və hətta şüəllə heç bir əlaqəsi olmayan fars şovinizmi ilə idarə etmişlər. Artıq “İran” cəmiyyəti də görür ki, “din siyasətdən ayrı deyil, bizim siyasətimiz dinimizdir” - deyən bu şovinst İran İslam rejiminin İslam dininə dəxli olmayan xüsusi bir siyasətləri var.

12 iyun 2009-cu ildə İran İslam Respublikasında növbəti prezident seçkisi keçirildi. “Vilayəti-Fəqih” və “Şureyi-Nigahban”ın nəzarəti altında keçirilən bu “seçki”də 12 nəfərdən ibarət Konstitusiyaya Nəzarət Şurası tərəfindən qeydə alınan 4 namizəd iştirak edirdi. Bu seçki dünyada olduğu kimi Quzey Azərbaycanda da diqqət və maraqla izlənilirdi. Çünki bu seçkilərdə İran-İraq müharibəsi dövründə 8 il İran islam rejiminin baş naziri vəzifəsində çalışan, o zaman prezident olan Seyid Əli Xameneyi ilə davamlı problem yaşayan, baş nazirlikdən çəkildikdən sonra 20 il evdə oturan, əslən Azərbaycanın Xamne şəhərindən olan Azərbaycan Türkü Mirhüseyn Musəvinin prezidentliyə namizədliyi formal da olsa, qeydə alınmışdı.

Aydın Qasımlı yazır ki, Mirhüseyn Musəvi İran İslam Respublikasının tarixində ilk dəfə olaraq həyat yoldaşı ilə birgə 20 gün müddətində çox gərgin keçən təbliğat və təşviqat nəticəsində prezident Əhmədi Nejadın daxili və xarici siyasətini kəskin tənqid edərək mövcud iqtidardan bezənlərin və İranda yeni bir dönəmin başlanmasına ümid bəsləyənlərin səsini qazanmağa nail olmuşdu. Lakin seçicilərin yarısından çoxunu təşkil edən Azərbaycan Türklərinin və xeyli miqdarda digər xalqlardan olan gənclərin və xüsusilə qadınların, həmçinin onun mənsub olduğu solçu İslamçıların və onun gələcək hakimiyyətdən yararlanmağa çalışanların səs verdiyi Mirhüseyn Musəvinin səsləri seçki komissiyası tərəfindən Əhməd Nejadın xeyrinə saxtalaşdırılaraq İran xalqlarının iradəsi zorlandı. Seçkilər bitən kimi bütün seçkiyə nəzarəti əlində cəmləşdirən dini lider Əli Xameneyi tələsik şəkildə öz namizədi Əhməd Nejadı “qələbə” münasibətilə təbrik etdi.³⁰⁸

³⁰⁸Qasımlı A.Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə.Bakı, Adiloğlu, 2012, s.118-119

Bu seçki “İran” xalqları, xüsusilə bu günə qədər Azərbaycan Milli Hərəkətinə biganə yanaşan və irançılıq əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayan bir çox Azərbaycan türkləri üçün yeni bir imtahan oldu. Bu cür düşünən soydaşlarımız da gördülər ki, şovinist İran İslam rejimi hətta, ona illərlə sədaqətlə xidmət etmiş Mirhüseyn Musəvi kimilərə də etibar etmir. Bu seçki bir daha göstərdi ki, nə qədər ki, Mirhüseyn Musəvi kimilər keçmiş səhvlərindən nəticə çıxarıb Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti ətrafında birləşib bir güc mərkəzinə çevrilməyiblər heç bir uğur əldə edə bilməyəcəklər.

“İslam inqilabı”ndan sonra Azərbaycan milli hərəkəti. Bütün hallarda “İslam inqilabı”ndan (1979) sonra “Azərbaycan” adlı bir neçə mədəni cəmiyyətlərin yaranması, milli dildə qəzet-jurnalların nəşri yeni ümid işıqları oldu. “İslam inqilabı” dövründə Türk dilli mətbuatın nəşrinə və yayılmasına imkan yaranmış, beləliklə “17 yanvar 1979-cu ildə Təbrizdə Türk və Fars dillərində “Ulduz” adlı qəzetin ilk nömrəsi çapdan çıxmış və bu qəzet ana dilində ilk olaraq Məhəmməd Rza Pəhləvi diktaturasının devrildiyini xalqa xəbər vermişdi”.³⁰⁹

“İslam inqilabı”ndan sonra yaranan “Varlıq” dərgisi isə öz adını Azərbaycan Türk xalqının var olmasından, yəni “biz varıq” şüarından almışdı. Başqa sözlə, dərginin qurucusu Cavad Heyətin təbrincə desək, Pəhləvilər dövründə türk kimliyinin, türk dilinin, türk varlığının inkar olumasına qarşı olaraq jurnal Həmid Nitqinin tövsiyyəsi ilə “Varlıq” adını almışdır.³¹⁰ Eyni zamanda, bu dərgi İ.Qaspıralının “Dildə, fikirdə və işdə” birlik ideyasını həyata keçirməyə çalışırdı.³¹¹

Ümumiyyətlə, inqilabın ilk illərində, 1979-1981-ci illərdə Təbriz, Tehran, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan və Sərabda, sonrakı illərdə isə Astara, Miyanə, Əhər, Xoy, Maku, Şəbüstər, Muğan və başqa şəhərlərdə gündəlik, həftəlik, aylıq və ildə 3 dəfə nəşr olunan

³⁰⁹ Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan (Məlumat kitabı), Bakı, Orxan, 2000, səh. 340.

³¹⁰ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.28, 274.

³¹¹ Yəni orada, s.94, 138

qəzet, jurnal və məcmuələr çap edilərək yayılmışdı. Bu mətbuat orqanlarında İran və Güney Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi problemləri ilə yanaşı Azərbaycan türklərinin tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı ilə bağlı yazıları, həmçinin Güney və Quzey Azərbaycanın şair və yazıçılarının əsərlərindən parçalar dərc edilmişdi. 1979-1981-ci illərdə dərc edilən “Azadlıq”, “Azərbaycan”, “Azərbaycanın səsi”, “Araz”, “Azərbaycan əncüməni”, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Çənlibel”, “Günəş”, “Xalq sözü”, “Qardaşlıq”, “Odlar yurdu”, “Yoldaş”, “Ülkər”, “Gənclik”, “Varlıq” kimi qəzet, jurnal və məcmuələr daha xarakterikdir.³¹²

Bu qəzet-jurnallar arasında milli ruhyla daha çox önə çıxan “Yoldaş”, “Dədə Qorqud”, “Varlıq” və digər mətbuat orqanları əsasən Azərbaycan türklərinin milli kimliyini, Türk dilini müdafiə etmiş, türklərin aryanlardan, ya da farslardan öncə bu torpaqlarda yaşamasını sübut etməyə çalışmışdır. H.Nitqi, C.Heyət, M.Zehtabi və başqaları paniranizm, aryançılıq ideologiyasına qarşı mübarizə aparmış, Azərbaycan türklüyünün, türklüyün müdafiəsi uğrunda əllərindən gələni ortaya qoymağa çalışmışlar.

Xüsusilə də, dr. Cavad Heyətin rəhbəri olduğu “Varlıq” dərgisi Türk varlığını Fars irqçiliyinin hücumlarından qorumaq üçün mücadilə etmişdir. P.Məmmədli yazır: ““Varlıq” dərgisinin yarandığı illərdə milli varlığının yaşamaq və məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan bir xalqın ana dilində sözbə, fikrə böyük ehtiyacı vardı. “Varlıq” Güney Azərbaycan mədəni mühitindəki bu boşluğu doldurmaq üçün yarandı”.³¹³ “Varlıq” dərgisinin əsas yazarları Həmid Nitqi, Cavad Heyət, Məhəmmədəli Fərzanə, Qulamhüseyn Bəqdeli, Həmid Məmmədzadə, Əli Kəmalı, Səməd Sərdariniya, İsmayıl Hadi, Həsən Məcidzadə-Savalan, Kərim Məşrutəçi və başqaları burada əsas diqqəti Türk varlığını qoruyub saxlamağa, inkişaf etdirməyə və Türk birliyinə yönəlmişdir. P.Məmmədli yazır: ““Varlıq” təkcə Şimal və Cənub arasında birlik

³¹² Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan (Məlumat kitabı), Bakı, Orxan, 2000, səh. 456-458.

³¹³ Məmmədli P. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm, 2000, s.32

körpüsü olmayıb bütün Türk dünyasının keçmiş, indisi və gələcəyi haqqında mötəbər elmi, ədəbi yazılar verməklə Türk xalqlarının birliyinə xidmət edir. Qədim türklər, orta əsr türklər, İslam dövrü və sonrakı dövrdə Türk dövlətləri və mədəniyyəti haqqında silsilə tədqiqatlar öz soy-kökü dərk etməkdə hər bir türkə yardımçıdır”.³¹⁴

“İslam inqilabı”ndan sonrakı ilk illərdə milli mətbu orqanlarla yanaşı, bir sıra milli təşkilatlar da yarandı. Məsələn, 1979-cu ilin martında Təbrizdə Həbib Sahirin başçılığı ilə Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı, Yəhya Şeydanın liderliyində isə Azərbaycan Maarif Yığıncağı təsis edildi. 1979-cu ilin aprelində Tehranda Azərbaycan Yazarlar və Şairlər Cəmiyyəti quruldu. “Yoldaş” qəzetinin baş redaktoru Hüseyn Sadiq Düzgün, Salamulla Cavid, Məhmmədəli Fərzanə və başqaları bu təşkilatın yaranmasında mühüm rol oynadılar. Tehrandakı milli mədəniyyətlə bağlı təşkilatlardan biri də Azərbaycan Məsələlərini Araşdıran Qrup idi. Bu cəmiyyətlərdə millətləşmə, millət olma məsələləri müzakirə edilmiş, bu yolda ana dili probleminin həlli vacib hesab edilmişdir. Türk ziyalıları inanırdılar ki, Türk dili tezliklə İran adlanan ölkənin rəsmi dillərindən biri olacaq və öz haqq etdiyi yerini alacaqdır. Eyni zamanda bu təşkilatlarda Quzey Azərbaycan türkcəsi ilə Güney Azərbaycan türkcəsi arasındakı oxşar və fərqliliklər, Türk dilinin yad dillərdən təmizlənməsi, Türk mədəniyyəti ilə bağlı qurumların yaranması və digər məsələlər də müzakirə obyektinə olmuşdur.

“İslam inqilabı”nın üstündən bir neçə il keçdikdən sonra başlayan İran-İraq müharibəsi (1980-1988) daha çox Azərbaycan milli hərəkətinə zərbə vurmuşdur. Çünki bu müharibədən sui-istifadə edən Xomeyinçilər, bütövlükdə İran İslam rejimi Azərbaycan türklərinin milli haqlarını boğdu. Hətta, İİR-in konstitusiyasının 15-ci maddəsində öz əksini tapmasına baxmayaraq ana dilində tədrisə imkan vermədilər. Eyni zamanda, Xomeyni iqtidarı öz hakimiyyətini möhkəmləndirən kimi ilk zərbəni Azərbaycan türklərinə, onların siyasi təşkilat və cəmiyyətlərinə və mətbuatına vurdu. “Varlıq” dərgisi istisna olmaqla yuxarıda

³¹⁴ Yenə orada, s.38

göstərilən bütün mətbu orqanlar qapadıldı. N.Nəsibli yazır: ““İran hamımızın vətənidir” sözünü sıx sıx təkrarlamaqla birlikdə, “Varlıq” dərgisi Bütöv Azərbaycan fikrinə də yabançı qalmamışdır. Quzey Azərbaycanın əski İranın bir parçası olduğunu iddia edən məqalələr, bizcə, dərginin davamlılığını qorumaq məqsədi ilə yayınlanmışdır; eyni zamanda tarix və dil mövzularına yer verən bu cür məqalələr Bütöv Azərbaycan idealını gündəmdə tutmaq arzusundan doğmuşdur. Quzey Azərbaycanın Azərbaycan adlandırılmasının “bir yanlış” olduğunu və onun yerinə Aran kəliməsinin istifadə olunmasını önə sürən əsilsiz yazılara “Varlıq” yazarlarının, özəlliklə Dr. Cavad Heyətin sərt formalı elmi məqalələri ilə cavab verilmişdir”.³¹⁵

Güney Azərbaycan milli oyanış hərəkatının yenidən dirçəlişi SSRİ-nin dağılması və Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi (1991) ilə başlamışdır. Xüsuslə də, Quzey Azərbaycanda Əbülfəz Elçibəyin bir illik hakimiyyəti (1992-1993) dönəmində Güney Azərbaycan türkləri ilə bağlı irəli sürdüyü şüarlar Azərbaycan Milli hərəkatının dirilişində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Milli hərəkatının dirilişini özü üçün təhlükə hesab edən İran İslam rejimi bir tərəfdən Quzey Azərbaycanın güclənməməsi üçün Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı Ermənistanla hər cür yardımlar etdi, digər tərəfdən Güney Azərbaycana aid Doğu Azərbaycanla Batı Azərbaycanın adlarını dəyişdirmək cəhdlərində bulundu; onların əraziləri daha da kiçildilməyə başlandı. Xüsusilə də, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı İran İslam rejiminin ikili oyunlar oynaması, ziddiyyətli mövqe tutması diqqətçəkicidir. Eynulla Mədətli yazır: “Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüzün ilk günlərindən İran hökuməti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə ziddiyyətli mövqe nümayiş etdirmişdir. İran sözdə özünü sülhün və ədalətin tərəfdarı kimi göstərərək, münaqişənin həllində öz vasitəçiliyini təklif etsə də, qeyd edildiyi kimi, təcavüzkarla təcavüzə məruz qalan ölkə arasında heç bir fərq qoymayaraq

³¹⁵ Nəsibli Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu, 2019, s.604

işğalçı Ermənistanla qarşı hər hansı əməli tədbir görməmişdir. Əksinə, İran Ermənistanla öz münasibətlərini, xüsusən də hərbi-strateji əlaqələrini möhkəmləndirmək, bu ölkədən yeri gələndə həm Azərbaycana qarşı istifadə edir, həm də Ermənistanı Türkiyə-Azərbaycan-Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri arasında regional bufer ölkə kimi dəstəkləyir, beləliklə türk əsilli xalqların birliyinə və əlaqələrinə mane olmağa çalışır”.³¹⁶ E.Mədotli onu da doğru yazır ki, Azərbaycan xalqının yaddaşında İran İslam rejiminin vasitəçiliyi ilə Tehranda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı üçtərəfli danışıqlar getdiyi bir zamanda, yəni 1992-ci ilin mayın 8-də Şuşa şəhərinin ermənilər tərəfindən işğal edilməsi də mənfi bir hal kimi həkk olunmuşdur.³¹⁷

Məşhur Azərbaycanşünas alim, Kembric Universitetinin professoru Tadeuş Svyatoçovski “Araz” dərgisinə verdiyi müsahibəsində göstərir ki: “Güney Azərbaycanın istiqlaliyyəti labüddür, qarşısı alınmaz prosesdir. Bu Azərbaycan xalqının tarixi hüququdur. ABŞ kimi dünya siyasətində aparıcı mövqe tutan bir ölkənin belə global məsələyə biganə qalması qeyri-mümkündür. Güney Azərbaycanın istiqlaliyyəti bir qədər sonra baş verəcək. Çünki istər Quzeydə, istərsə də Güneydə imperiyalar öz işini görüb. Bütün psixoloji, tarixi və kulturoloji sədd və manelərin aradan qalxması üçün müəyyən zaman keçməlidir”.³¹⁸

“İslam inqilabı”ndan sonra Azərbaycan Türk xalqının İran İslam rejiminə qarşı dirəniş addımlarından biri də, 1992-ci ildən başlayaraq davamlı olaraq hər il keçirilən Babək Qurultayları, yəni Bəzz qalasına yürüşlər olmuşdur. Bəzz qalasına yürüşlərin 1990-cı illərin sonu, 2000-ci illərin başlarında daha güclü bir hala gəlməsi, artıq onların sayının bir milyonu ötməsi rəsmi Tehranı ciddi şəkildə narahat etmişdi. Bu baxımdan hərəkətə keçən Mola-Fars rejimi bütün güc vasitələrinə, o cümlədən həbslərə, təqiblərə və sairə əl

³¹⁶ Mədotli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, “Turxan NPB”, 2020, s.394-395

³¹⁷ Yenə orada, s.396

³¹⁸ “Araz” dərgisi, № 1 (2), 1997-ci il

ataraq Babək Qurultayının qarşısını almağa çalışmış, xeyli dərəcədə də buna nail olmağı bacarmışdı.

Ancaq 2006-cı ilin may-xordad hadisələri Azərbaycan Milli hərəkatın XXI əsrdə ən yüksək bir dalğası olmuşdur. Belə ki, Fars-Molla rejiminin faşist qruplarının “İran” qəzetində və telekanallarında Azərbaycan türklərinin milli kimliyini və dilini tez-tez aşağılaması may üsyanlarına səbəb olmuşdur. N.Nəsibli yazır: “İki həftə boyunca davam edən nümayişlər qolluq gücləri ilə çatışmalar ortamında keçdi. Təbriz və Tehran tələbələrindən sonra Əhər, Parsabad, Ərədbil, Xoy, Mərənd, Zəncan, Soyuqbulaq (Mahabad), Sulduz, Urmiya və digər şəhərlərdəki qanlı çatışmalarda 50-dən çox aksiyaçı öldürüldü, yüzlərlə insan yaralandı, minlərlə nümayişçi həbs edildi. İranın yüksək dini rəhbəri Ayətullah Xamenei bu olayların ortaya çıxmasını ənənəvi bəhanə - Qərbin təxribatları ilə izah etməyə çalışdı və “Azərbaycanın bu təxribatlara uymayacağı, düşməyə gərəкли cavabı verəcəyini” açıqladı”.³¹⁹

22 may 2006-cı ildə İran deyilən məmləkətdə baş verən Milli hərəkat bu rejimə vurulan ən ağır zərbə oldu. “Ya istiqlal, ya ölüm!”, “Azərbaycan bir olsun, mərkəzi Təbriz olsun!”, “Haray, haray, mən Türkəm!”, “Qalx ayağa Azərbaycan!”, “Azərbaycan var olsun, düşmənləri yox olsun!”, “Türk dili, İranda rəsmi dövlət dili olmalıdır!” kimi şüarlarla başlayan bu hərəkat təkcə “İran”da deyil, bütün dünya dövlətlərində geniş əks-səda doğurdu. 28 may 2006-cı ildə İslam Milli Şurasının qarşısında gerçəkləşən nümayişdə oxunmuş olan bildiri Azərbaycan Türk milli hərəkatının önəmli tarixi bir sənədi hesab oluna bilər. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, son 100 ildə İrandakı millətlər, xüsusilə də türklər fars irqçiliyinin mədəni, siyasi, iqtisadi sahələrdə şovinizmi və ayrımcılığı ilə üz-üzə qalmış, Türk dilinin və mədəniyyətinin yox edilməsi üçün hər şey edilmişdir. Ən əsası odur ki, bölgənin 7 min illik tarixi deyil, ancaq 2500 illik Ariya-Fars tarixi, mədəniyyəti təbliğ olunmuş, digər xalqlar, o cümlədən Türk milləti “gəlmə” və

³¹⁹ Nesibli Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.617-618

vəhşi xalq olaraq tanındılmışdır. Pəhləvilər dönəmində Türk xalqına və digər xalqlara edilmiş haqsızlıqlar “İslam inqilabı”ndan sonra da davam etdirilmiş, konstitusiyanın 15, 19 və 20-ci maddələrində Fars olmayan digər xalqlarla bağlı yer alan məhdud haqlar da gerçəkləşməmişdir. Nümayişçilərin İslam Şura Məclisinin qarşısında da əsas iki tələb: 1) Türk dilinin rəsmən tanınması; uydurma “Azəri dili”nin dövlət orqanlarında, ölkənin rəsmi yazışmalarında önlənməsi; ibtidai məktəbdən başlayaraq universitetdək ölkənin türklərin yaşadığı bölgələrdə ana dilində təhsil; 2) Türkcə yayınlar yapan ölkə çaplı radio-televizya mərkəzinin qurulması; Türk dil və ədəbiyyat qurumunun, ölkə universitetlərində Türk dili bölmələrinin qurulması, irəli sürmüşdü.³²⁰

Eyni zamanda, nümayişçilər konstitusiyanın 15, 19 və 20-ci maddələrində fars olmayan digər xalqlarla bağlı yer alan haqlarının gerçəkləşdirilməsini, Bəzz-Babək qalasına yürüşlərin bərpa edilməsini, Azərbaycan Millətinin Haqlarını Müdafiə Şurasının yaradılmasını, Azərbaycan türkcəsində kağız paraların basılmasını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Dostluq evinin qurulmasını, Azərbaycan ziyalılarına, dövlət xadimlərinə abidələrin ucaldılmasını və digər milli məsələləri də irəli sürmüşlər.

May hadisələri Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin parlamentlərində geniş şəkildə müzakirə olundu və rəsmi Tehranın nümayişçilərə qarşı amansız davranışları qınandı. Güney Azərbaycandakı milli hərəkət yenidən dünya siyasi müstəvisinə daxil oldu. Belə ki, artıq 26 iyun 2006-cı ildə Avropa Birliyinin üç komissiyasında “İran”la bağlı müzakirə gündəmə gətirildi. Bu komissiyalar - İnsan haqları Komissiyası, Təhlükəsizlik Komissiyası, Avropa Birliyinin İran üzrə Xüsusi Komissiyası - İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin, ərəblərin, kürdlərin və bəlucların, hətta İran İslam rejiminə müxalif olan fars nümayəndələri də dəvət edilərək müzakirələrdə iştirak etdilər. Bu tədbirdə qəbul edilən bəyanatda Güney Azərbaycanla bağlı məsələlər də öz əksini tapdı. Bundan sonra, ABŞ Dövlət Departamenti və Avropa

³²⁰Yenə orada, s.618-622

Parlamenti də Güney Azərbaycan türklərinin, eləcə də digər xalq və etnik qrupların hüquqlarının pozulması ilə bağlı bəyanat verdi.

22-28 may 2006-cı il may-xordad hadisələrindən sonra Azərbaycan milli hərkatının əsas diqqət mərkəzində 2011-ci ildən etibarən Urmiya gölünün sürətlə qurması və hökumətin bu məsələyə biganə yanaşması olmuşdur.

Beləliklə, yeni dövrdə bütöv Azərbaycan ideyasına bu və ya digər şəkildə bağlı olan Azərbaycanın güneyində və quzeyində Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF), Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı (CAMAH), Güney Azərbaycan Milli İstiqlal Cəbhəsi, Güney Azərbaycan Aydınlar Birliyi, Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK-1, DAK-2), Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı (GAMOH), Yeni GAMOH, Bütöv Azərbaycan Birliyi (BAB), Dünya Azərbaycanlılarının Haqlarını Müdafiə Komitəsi, Güney Azərbaycan Milli Birlik Şurası, Bütöv Azərbaycan Ocaqları (BAO), Güney Azərbaycan Liberal Demokrat Partiyası (GALDP), Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatı, Vahid Müstəqil Azərbaycan Cəbhəsi, Azərbaycan İstiqlal Şurası, Azərbaycan Demokratik Milli Birlik Şurası, Bütöv Azərbaycan Hərəkatı (BAH), Azərbaycan Öyrənci Hərəkatı (AZÖH), Güney Azərbaycan Demokrat Partiyası (GADP), Azərbaycan Milli Dirəniş Hərəkatı (AMDH), Azərbaycan Siyasi Quruluşlarının Əməkdaşlıq Platforması, Güney Azərbaycan Koordinasiya Mərkəzi (GAKM) və başqaları meydana çıxdılar.

Bu gün Güney Azərbaycan türklərinin əsas məsələlərindən Milli hərəkətin demokratiya prinsipləri çərçivəsində irəli aparılmasıdır. Dünya Azərbaycanlılarının Haqlarını Müdafiə Komitəsinin rəhbərlərindən olmuş Böyük Rəsuloğlu bununla bağlı yazır: “Şovinizmin beynəlxalq səviyyədə əleyhimizə apardığı siyasi fəaliyyətə... qarşı ən dəyərli silah radikallıq, yıxıcılıq deyil, demokratiyadır. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı indiki anda yalnız beynəlxalq hüquq normalarından, milli müqəddəratımızı təyin hüququndan istifadə edərək fars şovinizmini diz çökdürə bilər... Bizim öz daxilimizdəki çatışmazlıqları gizlətmədən açıq-

layıb, analiz edib çarə yolu tapmağımız Hərəkətimizin gələcəyinin təminatıdır”.³²¹ Böyük Rəsuloğlu onu da yazır ki: “Bu gün fars şovinizmi bir dar boğazdan keçir və qurtulacağı yoxdur”.³²²

Bu anlamda Azərbaycan Mərkəzli Türkçü Düşüncə Sistemi ideyasının müəllifi, siyasi-milli fəal, ideoloq Arif Kəskinin də baxışları maraqlıdır: “İstiqlal və Bütövlük problemimiz həll olunduqdan sonra da Azərbaycan və Azərbaycanlılıq olqusu davam edəcək. Bu yöndən baxıldığında istiqlal və bütövlük bir dönəmsəl problemdir. Ancaq Azərbaycan və Azərbaycanlılıq isə tarix boyu davam edən bir olqudur”.³²³

A.Kəskinə görə, bu o anlama gəlir ki, azərbaycanlılığın ön plana çıxması fonunda artıq Azərbaycan türkləri, eləcə də digər bəzi xalqlar üçün “iranlılıq” paradigması çökməkdədir. O, yazırdı: “İran İslam Cümhuriyyətinin bir siyasi rejim olaraq məşrutiyyət böhranı Şiə-İslam böhranını da doğurmuşdur. İranda Şiə-İslamın siyasi müstəvidə böhranı iranlılıq kimlyini də tənəzzülə uğratmışdır. Çünki Şiə-İslam sistemi iranlılıq kimliyinin təməl nöqtəsi olmuşdur. İranlılıq kimliyinin təməl nöqtəsi olan Şiə-İslam sisteminin böhrana girməsi ilə iranlılıq kimliyinin tənəzzülə başlamışdır”.³²⁴ A.Kəskinə görə, iranlılığın çöküşü fonunda Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti dominant bir hala gəlmişdir.

Güney Azərbaycanın başqa bir milli fəalı Rza Kəskin “Türk dili və İran kimliyi” (2000) kitabçasında yazır ki, “İran” cəmiyyətində ciddi böhran var və onun aradan qaldırmağın tək yolu dəyişikliklərin, yəni islahatın olmasıdır. Bunun üçün ilk növbədə, farsçılıq əsasında təşəkkül tapmış İran milli kimliyinə, İran milləti anlayışlarına yenidən baxılmasını zəruri hesab edin R.Kəskinə görə, Türk dilində yazıb yaratmaq istəyənlərə, Türk mədəniyyətini təbliğ edənlərə bölücü, şovinist kimi baxmaq doğru

³²¹Rəsuloğlu, Böyük. Azərbaycan uğrunda. Bizim yol, Bakı, Nurlar, 2009, s. 90-91.

³²²Rəsuloğlu, Böyük. Azərbaycan uğrunda. Bizim yol, Bakı, Nurlar, 2009, s. 33

³²³Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.181

³²⁴Kəskin Arif, Yaşar Kalafat. İranlılıq paradigmasının çöküş prosesi və Güney Azərbaycan milli hərəkətinin yüksəlişi // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müsrəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənşr, 2010, s.8

deyildir.³²⁵

Prof. M.Zehtabi ilə birlikdə 1986-cı ildə “Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı”nı yaradan, Azərbaycan Milli hərəkatının son dövrlərdə ən fəallarından biri olan Həsən ağa Dəmirçi Azərbaycanı İran İslam rejimi tərəfindən daim təqiblərə və həbslərə baxmayaraq, heç bir zaman bu yoldan geri çəkilməmişdir. H.Dəmirçi də hesab edirdi ki, Azərbaycan türkləri qəsb edilmiş bütün haqlarını geri qaytarmalıdır.

Tanınmış ziyalı, prof. Nəsim Nəsimliyə görə Güney Azərbaycan Milli hərəkatının daxilindəki cərəyanlar arasında (mədəni muxtraıyyat, milli məhəlli muxtariyyat və ya federallaşma, milli istiqlal və b.) ən doğru olan istiqlalçılıqdır. Onun fikrincə, 1925-ci ildən etibarən indi İran adlanan ölkədə hakimiyyəti ələ alan İran Pəhləvilər və İran İslam rejimlərinin türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı 100 illik assimlyasiya və məhvətmə siyasəti bundan başqa yolun nəticəsiz olduğunu ortaya qoyur.³²⁶

N.Nəsimliyə görə, Azərbaycan Milli hərəkatının uğur qazanması üçün milli qüvvələr ilk növbədə, “İran” xaricindəki “sağ” və “sol” dairələr Azərbaycan Türk xalqının azadlığı naminə bir araya gəlməyi bacarmalıdır. İkincisi, milli qüvvələr federalçılıq, istiqlalçılıq, kultürçülük məsələlərində konkret yol tutmalı, müəyyən bir mexanizmlə, dəlillərlə öz işini aparmalıdır. Üçüncüsü, proqram sənədlərini qaydaya saldıqdan sonra, taktik məsələlər işlənilib hazırlanmalı, konkret bir xətt üzərində işə davam edilməlidir. Dördüncüsü, milli qüvvələrin koordinasiya mərkəzi olmalıdır. Beşincisi ölkə daxilində təşkilatlanma işi sürətlənməlidir. Altıncısı, federalçılar və istqılalçılar milli burjuaziyanı milli işə cəlb etməlidir.³²⁷

N.Nəsimli hesab edir ki, hal-hazırda Güney Azərbaycanda Milli hərəkat yetərinə kütləvləşməyib. Onun fikrincə, Milli

³²⁵ Kəskin Rza. Türk dili və İran kimliyi. Zəncan, Sepehr nəşriyyatı, 2000, s.5-6

³²⁶ Nəsimli Nəsim. Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz. Bakı, «Aypara 3», 2013, s.193-195

³²⁷ Yenə orada, s.199-200

hərəkətin bütün sosial təbəqələri tam əhatə etmədiyini etraf etmək məcburiyyətindəyik. O, yazır ki, Milli hərəkət sosial bazasını genişləndirmək, onun kütləliyini artırmaq üçün şüarlarını yumşaltmalı, söyləmlərini ümum-İran hərəkətlərinə yaxınlaşdırmalı, son hədəfin ikidəbir dilə gətirilməsinə yol verməməli, orta və yuxarı sosial təbəqələri özünə cəlb etmək üçün uyğun taktikanı tətbiq etməlidir: “Milli hərəkətin taktiki gedişlərinin dəqiqləşməməsinin səbəblərinin başında, Quzeydə və Güneydə milli ideologiya sahəsindəki yarım qalmış durum sayıla bilər. Biz kimik, haradan gəlib, haraya gedirik kimi həssas sualların cavabında paylaşılan ortaq təsəvvürlərin olmaması ciddi problemdir. Millətin adı məsələsindən tutmuş, doğru-düzgün tarixçilik, tarixdə və yaxın keçmişdəki qəhrəmanlar, milli günlər və simvollar, şəxs və soy adları məsələsinədək milli kimliyimiz müəyyənləşdirən problemlərin ortaya qoyulması gərəkdir. Özəlliklə adıkeçən Şiə tandemi məsələsində milli duruş sərgiləmək olmazsa olmazlardan digəridir. Başqa sözlə, dediyimiz və demədiyimiz hərəkət daxilindəki çatışmazlıqların kökündə duran başlıca problem milli kimlik kompleksində bərbad durumdur”.³²⁸

Tanınmış tarixçi alim, professor Xaləddin İbrahimli isə hesab edir ki, Güney Azərbaycanın təməl sorunu məzhəbçilikdir. Onun fikrincə, Türk tarixçilərinin və tərəfsiz yazarların çox ehtiyatla yanaşdığı bu mövzu çox həssas məsələdir və İran üçün model olaraq təsadüfən seçilməmişdir: “Şahlıq rejimi göstərdi ki, təbliğatla, yalanla və zorla Azərbaycanlıları uzun müddət əsarətdə saxlamaq mümkün deyil. Azərbaycanın güneyində tez-tez baş verən inqilablar bunun açıq aydın sübutlarıdır. Bu gerçəkliyi dəyərləndirən fars şovinist dairələr və Qərb ideoloqları İran üçün yeni model düşündülər. Yeni model əslində Səfəvilərn dövlət modeli idi, sadəcə cümhuriyyət şəklinə salınmışdı, dövlətin təməl ideologiyası isə dəyişməmişdi. İndiki teokratik model də bir yerə qədər irəli gedəcək və ola bilsin ki, ən yaxın zamanlarda İranda

³²⁸Nəsibli Nəsib. İranda Azərbaycan/Türk hərəkətinin üstün və əksik tərəfləri //Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi.Bakı, AVE Print, 2024, s.36-37

“şii ortaqlığı” sona çatacaq. Sürəcin hakim yenə Qərb olsa, bu dəfə də İran üçün monarxiyaya və ya teokratiyaya bənzəyən yeni siyasi libas biçiləcək. Başqa sözlə, Qərb düşüncəsində İran üçün demokratik yönətim şəkli yoxdur. İran üçün demokratiya bağımsız Azərbaycan deməkdir. Əgər Qərb, eyni zamanda Çin və Rusiya İranda demokratiyaya qarşıdırlarsa, deməli Azərbaycanın bağımsızlığına qarşıdırlar. XX yüzil onu da göstərdi ki, fars şovinist zehniyyət demokratik dövlət model haqqında düşünə bilmir, yaxud düşünmək istəmir. Yüz il ərzində qurduqları iki yönətim şəklinin biri monarxiya digəri isə ondan da gerisi teokratiya oldu. Azərbaycanın öz siyasi taleyini orta çağ zehniyyətindən qopmayan bu xalqa bağlamasına heç bir zərurət və gərəkcə yoxdur. Əslində Fars şovinist düşüncəsində İran üçün örnək siyasi model Azərbaycanın bağımsız olmasının qarşısını alan modeldir. O da bir gerçəklikdir ki, fars xalqının özü də sonucda öz qurduqları tələyə düşür, özlərinin yaratdıqları rejimin şikarına çevrilirlər. Bir başqa deyişlə, Azərbaycan xalqının farslarla bir arada azad, firavan, xoşbəxt həyatını təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycan bağımsız olsa farslar da özlərnə demokratik bir dövlət qurmağa məcbur olacaqlar”.³²⁹

X.İbrahimliyə görə, Güney Azərbaycanın təməl sorunlarından biri də ana dillə bağlıdır. O, yazır: “Fars şovinistlər və onların dışarıdakı havadarları Türk dünyasının təkə geopolitik planda qırılması ilə kəfayətlənmək istəməmiş, aradakı yarğanı daha da dərinləşdirmək üçün İran adlanan coğrafiyada Türk varlığının ümumiyyətlə, ortadan qaldırılması düşünülmüşdür. Son yüz ildə yürüdülmən siyasətə fərqli ad vermək mümkün deyil. Bir sözlə, Azərbaycanın Güneyində yaşayanlar varlıqlarını qorumaq, milli dövlətlərini qurmaq istəyirlərsə məzhəbəçilikdən uzaq durmalı və ana dillərini qorumalıdırlar”.³³⁰

Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin (DAK) həmsədri,

³²⁹ İbrahimli Xaləddin. Türk tarixində geopolitik qırılma //Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi.Bakı, AVE Print, 2024, s.52-53

³³⁰ Yenə orada, s.53

tanınmış ziyalı, millət vəkili Sabir Rüstəmxanlı isə hesab edir ki, Güney Azərbaycan türklərinin gələcəyi ilk növbədə, öz əllərindədir və Türk birliyinin yolu da Güney Azərbaycandan, Azərbaycanın bütövlüyündən keçir: “DAK bir məslək işidir. Orada toplaşanlar, Bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə aparan, haqq səsinizi dünyaya çatdıran cəfəkeş insanlardır”.³³¹

S.Rüstəmxanlı “İran”ın “Ali rəhbəri” S.Ə.Xaməneyiyə ünvanladığı açıq məktubunda da göstərirdi ki, Quranda belə xalqların təbii haqları tanındığı, əqibətlərinə görə hər bir xalqın özünün cavabdehlik daşdığı halda, indiki İran İslam rejimi buna əməl etmir: “Quranda hər bir Türk insanının baş ucundan asılması gərəkən ayələr çoxdur. Məsələn, 2-ci surənin 30-cu ayəsində açıq-aşkar deyilir ki, xalqlar öz əqibətlərinə görə məsuliyyəti özləri daşıyırlar. Zülmə dözüb başqasına boyun əyənlər öz bədbəxtliklərini yaxınlaşdıranlardır. Bunu bilə-bilə bizim milləti niyə zülmə və farslaşdırma siyasətinə dözməyə məcbur edirsiniz?”.³³² Daha sonra S.Rüstəmxanlı yazır ki, Azərbaycan türkləri hər zaman mənəvi dəyərlərə yüksək qiymət verən, mərhəmətli bir xalqdır: “Hakimiyyət onların əlində olanda İranda bütün millətlərin inkişafı üçün şərait yaradıb. Lakin Pəhləvi rejimi Türk idarəçiliyinin bu tolerantlıq ənənələrini məhv etdi və bu yolla İran dövlətinin mənəvi dayaqlarını sarsıtdı. Bu gün də ölkənizin müxtəlif mətbuat orqanlarında türklər təhqir olunur, buna etiraz edən soydaşlarımız isə dəstə-dəstə zindanlara atılır, adi haqlarını tələb etdiklərinə dəhşətli işgəncələrə məruz qalırlar. Bu onu göstərir ki, “İslam Cümhuriyyəti” adına qurulmuş indiki hakimiyyəti türklərə münasibət baxımından Pəhləvi rejimindən heç nə ilə fərqlənmir”.³³³

S.Rüstəmxanlıya görə, artıq Güney Azərbaycanlılar federallaşmadan, mədəni muxtariyyatdan əl çəkib milli istiqlala doğru getməkdədir: “İndi Güneydə fikirlərin aydınlaşma prosesi gedir. Mövcud düşüncə fərqləri müzakirə edilir. Güneylilərin bir qismi

³³¹Rüstəmxanlı Sabir. Dərdə əyilmə. Bakı, «Qanun», 2013, s.609

³³²Yenə orada, s.625

³³³Yenə orada, s.627

İranın hamısına bir Türk dövləti olaraq baxırlar və İranda Türk-Azərbaycan idarəçiliyinin yenidən gerçəkləşdirilməsini düşünürlər. Bir qisim güneylilər İranın federativ bir dövlətə çevrilməsini də məqbul sayırlar. Bunların yanında mədəni muxtariyyət istəyənlər, insan haqlarının bərpasını yetərli sayanlar da var. Amma çoxluq istiqlalını istəməkdədir. Dünya Azərbaycanlıları Konqresi də son söylədiklərimin yanındadır. Biz İran türklərinin istiqlalını doğru yol olaraq qəbul edirik. Çünki bunun böyük bir tarixi, dövlətçilik ənənəsi var”³³⁴.

Bütöv Azərbaycan Hərəkatının (BAH) sədri Yasəmən Qaraqoyunlu hesab edir ki, artıq Güney Azərbaycanda İranlılıq paradıqması çökdüyü halda, Azərbaycanlılıq paradıqması yayılmaqdadır. Onun fikrincə, SSRİ-nin parçalanması və Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra Güney Azərbaycan Milli hərəkatı İstiqlal hərəkatına çevrilmişdir. Y.Qaraqoyunlu yazır: “Azərbaycanlılaşma, Türkləşmə, Çağdaşlaşma Güney Azərbaycan Milli hərəkatının əsas ideyasıdır. Güney Azərbaycanın siyasi gələcəyinin təsbitində Quzey Azərbaycan Respublikası bir model, örnək rolunu oynayır. Məhz bu baxımdan Quzey Azərbaycanda rəsmi dil, və milli kimlik, tarixi şüur, mədəniyyət, din kimi məsələlərdə, ideoloji-humanitar siyasətdə hər zaman Güney Azərbaycanla birləşmə perspektivinə əsaslanan siyasət yeridilməlidir. Güney Azərbaycan artıq öz gələcəyini qurmaq məqsədilə təşkilatlanmaqdadır”³³⁵.

Y.Qaraqoyunluya görə, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə bu gün Güney Azərbaycan təşkilatlarının çoxunun əsas amalı Güney Azərbaycanın istiqlalı, ortaqlar ideyaları ilə türkləşmək və azərbaycanlılaşmaqdır. Onun fikrincə, artıq Güney Azərbaycan Türkləri bu günə qədər olan bütün hərəkatlardan, o cümlədən 21 Azər hərəkatından ciddi dərs çıxarmalı və yalnız Güney Azərbaycanın

³³⁴Yenə orada, s.658

³³⁵ Qaraqoyunlu Yasəmən. Müasir Azərbaycan dövləti Azərbaycanın tarixi-etnik torpaqlarının onda birində qurulub. Transqafqaz.com. Bakı, 30 iyun 2020-ci il.

müstəilliyi uğrunda mübarizə aparmalıdır.³³⁶

Böyük Quruluş Partiyasının başqanı, millət vəkili Fazil Mustafa (Qəzənfəroğlu) hesab edir ki, yeni dövrdə “Bütöv Azərbaycan ideyası”nı dilə gətirən və siyasi hədəfə çevirən Əbülfəz Elçibəy olmuş, daha sonra özü də daxil olmaqla bir çox təbliğatçılar meydana çıxmış, təşkilatlar yaranmışdır. Bütöv Azərbaycan ideyasına bir qədər fərqli rəkursdan yanaşdığını deyən F.Mustafaya görə, iki yüz il öncə çar Rusiyasının işğal etdiyi Quzey Azərbaycanda bu gün müstəqil, dünyəvi Azərbaycan Respublikası olduğu halda, Güney Azərbaycanda isə yenə də danışılan, savaşılan, müqavilə bağlanan İran var. O, yazır: “Və bir də İranın içərində beş yüz il, iki yüz il öncəkindən düşüncə sisteminə görə fərqlənməyən əhali var, bu əhalinin də adı azərbaycanlılardır. Ayrılma yoxdursa, birləşmə ifadəsini haradan götürmüşük? Biz İrandan qurtulmuşuq, qopmuşuq, Səfəvi-molla zehniyyətindən qismən qurtularaq anti-İran mahiyyətli 1918-ci il Cümhuriyyətini qurmuşuq və bugünkü müqəddəs dəyərimiz olan bu dövlət də həmin Cümhuriyyətin varisidir. Artıq ağı başında olan insanlar bilir ki, dünyanın altında geridə qoyduqlarımızı qayıdıb götürmək həm də qazandığımızın itirilməsi mənasına gələcək. Bu gün Güney Azərbaycanda yaşayan insanlar da, Borçalıda, Dərbənddə yaşayanlar da bizim canı, qanı, dili bir qardaşlarımızdır, ancaq vahid bir coğrafiyanın içində onları yaşatmaq xəyallarını qurmaq əvəzinə, onların yaşadıkları ərazinin hüquqlu, zəngin, dövlət idarəçiliyinə təsir gücü olan vətəndaşlarına çevrilməsinə yardım etməliyik”.³³⁷

Üstəlik, F.Mustafa bütöv azərbaycançı ideoloqlardan fərqli olaraq hesab edir ki, bu gün bütöv azərbaycançıların ümid etdiyinə əksinə olaraq, hazırda İran türkünün özünü Azərbaycan türkü kimi tanıması prosesinin güclənməsi əvəzinə, daha çox din faktorunun, yəni şiəliyin təsiri ilə Azərbaycan türkünün İranlı kimliyinə bağlanması prosesinin gücləndiyi müşahidə edilir. Onun fikrincə,

³³⁶ Qaraqoyunlu Yasəmən. Azərbaycan Milli hərəkatı milli iradəyə söykənməlidir. Aqrəqator.az. Bakı, 12 dekabr 2019-cu il.

³³⁷ Mustafa Fazil. Bütöv Azərbaycanlı axtarışı. Bakı, «Nurlar» NPM, 2014, s.155

yaşadığımız bölgədə Azərbaycan türklərinin məskunlaşmasını daha qədimlərə daşıma cəhdləri də bizi daha güclü və qədim İran mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin, dini ənənələrinin içində əritməyə yönləndirir. Ona görə, bütün bunları bir kənara qoyub, Azərbaycan türkləri düşüncəsini, tarixini İran kultür məkanından qopararaq daha irəlici Türk kultür dairəsinin güclənməsinə dəstək verməyə sərf etməlidir.³³⁸ F.Mustafa yazır: “İndi düşünək, Azərbaycan türklüyü farsların milli dini olan Şiəliklə öz arasında sərhədləri cızaraq, Peyğəmbər Məhəmmədin təbliğ etdiyi İslama qovuşarsa; ən azı otuz milyona yaxın insanımız Allaha daha güclü və təqiyəsiz bir imanla bağlanacaq, Allaha başqa qulların vasitəçiliylə üz tutmayacaq, Allahın dinini də bir qrup Səfəvi mollasının inhisarına, İrançı zehniyyətə təslim etməyəcəkdir. Fars dininin daşıyıcısı olaraq, bizlər bu gün əslində Türk vücudu ilə düşünən İranlılarıq. Bu cür dəyişməz formada mühafizə edilən dini-fəlsəfi dünyagörüşün ictimai tərəqqiyə müsbət mənada təsir göstərmək imkanları isə xeyli azdır. Acı bir həqiqətdir ki, şimalda olan qismimiz Türkmənçay hadisəsi ilə 1828-ci ildə İran bataqlığından qurtulub modern dünya haqqında təsəvvürə sahib olma şansı qazansa da, böyük çoxluğumuz cənubda həтта, İrana nifrət edən İrançı olaraq qalmağa davam edirik”.³³⁹ Fazil Mustafa Bütöv Azərbaycan ideyasını bir kənara qoyub, daha çox Azərbaycan Respublikasının güclənməsini və onun sərhədlərindən kənarda yaşayan azərbaycanlıların, o cümlədən Güney Azərbaycan türklərinin də mövcud olduqları dövlətlərin tərkibində bütün sahələrdə birləşib önə çıxmalarını daha uyğun görməkdədir.

BAO Mərkəzi Şurasının üzvü, tanınmış ziyalı, tarixçi alim Aydın Qasımlı isə hesab edir ki, Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının ideya qaynağı istiqlal və bütövlük məfkurəsini də öz içində barındıran Azərbaycan Mərkəzli Türkçü Düşüncə Sistemidir: “Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemi Azərbaycan Türk-

³³⁸ Mustafa Fazil. Azərbaycanda türk kimliyi və saxta tarix problemi. Bakı, «Nurlar» NPM, 2014, s.8

³³⁹ Yenə orada, s.624

lərinin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafını qapsayan milli səadətini Azərbaycanlılıqda görən, Azərbaycan Türk kimliyini mərkəz qəbul edən, Azərbaycan Türklərinin dil, tarix, coğrafiya və mədəni düşüncəsini ortaya qoyan, istiqlal və Bütövlüyü Azərbaycanlılıq kimliyinin nəticəsi hesab edən, Güney Azərbaycan Türklərinin problemlərini İran mərkəzli arayışların içərisində həll olunmayacağını irəli sürən, Fars və İran Mərkəzli hər cür arayışların Azərbaycan və Azərbaycanlılıq varlığına təhdid və təhlükə olaraq görən və Azərbaycanı mərkəz qəbul edən və Azərbaycan Türk milliyyətçiliyində milliyyətçilik və dövlətçiliyi birləşdirən bir dünyagörüşdür. Bu dünyagörüşün başlıca hədəfi Azərbaycan Türk kimliyini qorumaq və bu kimlik içərisində Azərbaycan Türklərini iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafa yetişdirməklə sonda Müstəqil, Demokratik Güney Azərbaycan Dövlətini yaratmaq, Azərbaycanın Bütövlüyünə nail olmaq və onu əbədi qoruyub saxlamaqdır”.³⁴⁰

Tanınmış ziyalı-alim, prof. Vəqif Sultanlı isə hesab edir ki, dünya təcrübəsindən çıxış edərək hazırda Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaranmasına ehtiyac var. O, yazır: “Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, dünya təcrübəsində mühacir dövlətlərin yaranması əsasən iki aspektdə özünü göstərir: 1) mövcud siyasi rejimə və onu devirmək məqsədinə, 2) istiqlallıq və öz müqəddəratını təyinetmə missiyasını gerçəkləşdirmək məqsədinə. Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılmasının milli haqlarımızın daha çevik şəkildə siyasi gündəmə gətirilməsinə təkan verəcəyi şübhə doğurmur. Çünki burada problem rejimi dəyişməyə deyil, istiqlal məfkurəsinin gerçəkləşməsinə, milli haqların tanınmasına, millətlərin müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinə əsaslanır”.³⁴¹

Ümumiyyətlə, bu gün Güney Azərbaycan türklərinin, ümumilikdə Azərbaycan türklərinin gələcək müqəddəratı, siyasi

³⁴⁰ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.180

³⁴¹ Sultanlı Vəqif. Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılması zərurəti // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azər nəşr, 2010, s.29

statusu ilə bağlı dörd istiqamətdən, ya da dörd mülahizədən bəhs etmək mümkündür:

1) Güney Azərbaycanın İran adlanan ölkənin tərkibində mədəni muxtariyyət qazanmasını istəyənlər və bu istiqamətdə çalışanlar (Türk dilinin status qazanması, Türk mədəniyyətinin status əldə etməsi, Türk dilində orta və ali məktəblərin olması və s.);

2) Güney Azərbaycanın mərkəzə bağlı məhəlli və ya milli muxtariyyət qazanmasını istəyənlər və bu yöndə çalışanlar (daha çox ölkənin federalaşmasından çıxış edənlər və Güney Azərbaycan Muxtar Respublikasının yaranmasını istəyənlər);

3) Güney Azərbaycanın müstəqillik qazanması və gələcəkdə Quzey Azərbaycanla birləşməsi yönündə çalışanlar (istiqlalçılar və bütövlük tərəfdarları);

4) İran adlanan ölkədə hakimiyyətin Türklər tərəfindən bərpa olunmasını, hətta bundan sonra Quzey Azərbaycanın da həmin dövlətdə birləşdirilməsini istəyənlər və bu yöndə çalışanlar (turançılar).

Əslində bu gün milli-mədəni muxtariyyətdən daha çox Qacarlar dövləti dövründə olduğu kimi, milli-məhəlli muxtariyyəti tələb edənlər və bununla da federallaşmaya meyil göstərənlər daha çoxdur. Hər halda Güney Azərbaycan türkləri Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar dövründə olduğu qədər olmasa da, ən azıdan Azərbaycanın muxtariyyət statusunu bərpa etmək istəyirlər. Əgər bu status da mərkəzi hökumət, yəni rəsmi Tehran tərəfindən gerçəkləşdirilməyəcəksə, o zaman Güney Azərbaycan türkləri bu dövlətin tarixi, hüquqi və faktiki qurucuları olmalarına baxmayaraq, onun tərkibindən çıxıb ayrıca dövlət olmaq haqqını gerçəkləşdirməli olacaqdır.

Bu o deməkdir ki, hazırda “İran İslam Respublikası” adlanan dövlətdə Güney Azərbaycan xalqı bu dövlətin qurucusu olaraq nəinki haqq etdiyi yerdədir, üstəlik ən çox haqsızlığa məruz qalmaqdadır. Təbii ki, bu sonsuza qədər belə davam edə bilməz. Bu anlamda bu problemin həlli milli mədəni muxtariyyətdə deyil, ən azından milli-məhəlli muxtariyyətdədir. Milli-məhəlli

muxtariyyat isə o deməkdir ki, Güney Azərbaycan “İran İslam” adlanan ölkədən ayrılmır, ancaq onun idarəetmə orqanları, qanunvericilik orqanları, bələdiyyə orqanları əsasən Güney Azərbaycan xalqının özü tərəfindən müəyyənləşdirilir. Şübhəsiz, bu da, daha çox “İran”ın federallaşması deməkdir ki, Qacarlar dövründə (məşrutəyə qədər də, məşrutədən sonra da) də məhz ölkə bu yöndə idarə olunmuşdur. Sadəcə, məşrutədən sonra bu kimi məsələlər həm hökumət, həm də parlament tərəfindən bir az da inkişaf etdirilmişdir.

Əgər Tehran hökuməti türklərin, o cümlədən Güney Azərbaycan türklərinin neçə minlik haqqını bərpa etməkdənsə, assimilyasiya siyasətinə davam edəcəksə, o zaman yeni bir Türk dövlətinin yaranması qaçılmaz olacaqdır. Bizcə, artıq hazırda Güney Azərbaycan türklərinin də Təbrizdə yeni bir Türk dövləti yaratmaqdan başqa yolu qalmayıb. Çünki ötən 45 il ərzində İslam dini adı altında hakimiyyəti idarə edən İran İslam rejimi aryançı qılığından və Türk düşmənçiliyindən əl çəkmədi. Bu isə o deməkdir ki, 54 illik Pəhləvilər rejimi kimi İran İslam hakimiyyətinin də Türkün haqqını Türkə vermək niyyəti yoxdur üstəlik, aşkar şəkildə Türk düşmənçiliyi siyasətini də aparmağa davam edir.

Əgər 1925-ci ilə qədər pis-yaxşı bu dövlətdə hakim bir millət olan türklər bu gün nə milli-mədəni muxtariyyata, nə də milli-məhəlli muxtariyyata rəva görülmürsə, o zaman tək yol yeni bir dövlət yaradıb sıfırdan başlamaqdır. Bir sözlə, vaxtilə özünün yaratdığı dövlətdə artıq bir əsrə yaxındır, bütün haqq və azadlıqlardan məhrum olan şərəfli, qürurlu bir millətin yapa biləcəyi tək xilas yolu, əvvəllər də bunu dəfələrlə ortaya qoyduğu kimi, yeni bir Türk dövlətinin əsasını qoymaqdır. Sadəcə, yeni bir Türk dövləti bu dəfə hər hansısa bir Türk boyunun öncüllüyü ilə deyil, kollektiv Türk şüurunun nəticəsi olaraq meydana çıxmalıdır. Yəni Türkün Oğuz və Qıpçaq boyları ortaqlıq Türk dünyagörüşündən, Türklük şüurundan, Türk fəlsəfəsindən hərəkət edərək Azərbaycan mərkəzli Türk dövlətini yaratmaq üçün hərəkətə keçməlidirlər.

Yeni bir Türk dövlətinin sərhədlərini, coğrafiyasını, bayrağını, idarəetməsini isə onun, neçə min illik Türk dünyagörüşü bəsləyəcəkdir. Biz Türklər hər zaman Türklük şüuru ilə, Türk fəlsəfəsi ilə dövlətimizi yaratdıq, böyütdük və ucaltdıq. İndi də Türk xalqı eyni yoldan hərəkət edib yeni bir Türk dövlətini yaradacaq, bizimlə bərabər olmaq istəyənlərə qapısını açıq tutacaq, düşmənçilik edənlərə də layiqli yerini göstərəcəkdir.

Beləliklə, bizcə, yeni bir Türk dövlətinin quruculuğu yolunda millətləşmə, dövlətləşmə və bütövləşmə dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

Biz, **millətləşmə** dedikdə, yeni bir millət yaratmağı deyil, dünənə qədər var olmuş böyük Türk millətimizin bütün sahələrdə (dil, tarix, mədəniyyət və s.) dirilişini dərk etməliyik.

Biz, **dövlətləşmə** dedikdə dünyada ilk dəfə dövlətə sahib olmağı deyil, vaxtilə var olmuş dövlətlərimizin (Aratta, Kutı, Subar, Turukki, Manna, Midiya, Oğuzlar, Xəzərlər, Hunlar, Səlcuqlar, Baharlılar, Bayandurlular, Qızılbaşlılar, Əfşarlar, Qacarlar və b.) külləri içindəki qığılçımları tutuşdurmaq və növbəti bir Türk dövlətini ortaya qoymağı idrak etməliyik.

Biz, **bütövləşmə** dedikdə, Türk şüurumuzdakı bütün yad ideyalardan qurtulmağı, yad dövlətlərin tərkibində parça-parça yaşamağı bir kənara qoyub, həm şüuri, həm də fiziki anlamda bir olmağı anlamalıyıq.

Demək istədiyimiz odur ki, millətləşmə, dövlətləşmə və bütövləşmə anlayışlarına qarşılıqlı şəkildə baxaraq, birinin o birisi ilə daim bağlılığını göz önündə tutaraq, yeni bir Türk dövləti qurmaqdan başqa çarəmiz yoxdur. Artıq bizlər nə Səfəviləri, nə Əfşarları, nə də Qacarları bərpa edə bilmərik, çünki o dövlətlərimizin ilkin mahiyyəti ilə son mahiyyəti arasında xeyli fərqlər vardır. Bunu bizə edənlər təbii ki, Türk düşmənləri oldular və həmin dövlətlərimizi, ən sonuncu olaraq da Qacarlar Türk dövlətini əlmizdən aldılar. Artıq biz türklər, nə qədər də desək ki, İran Pəhləvilər, İran İslam rejimləri də bizim Türk dövlətçiliyimiz üzərində qurulub, bu gerçəklik dövlətimizin artıq əlmizdən

çıxması gerçəkliyini ortadan qaldırmır və qaldırmayacaq da. Ona görə də millətləşmə, dövlətləşmə və bütövləşmə üçlüyündən çıxış edərək yeni bir Türk dövlətinin təməlini atmaq lazımdır. Şübhəsiz, böyük Azərbaycanın kiçik bir hissəsində Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu yaxın illərdə qurulacaq böyük Türk dövlətinin əsas nüvəsidir. Bu, elə bir təbii gerçəklikdir ki, bütün dünya millətləri bir araya gəlib buna qarşı çıxsalar belə, yenə də Azərbaycan mərkəzli yeni böyük Türk dövlətinin meydana çıxmasına əngəl ola bilməyəcəklər.

Çağdaş dövrdə Turan-İran məsələləri kontekstində Azərbaycanı bütövləşdirməyin əsasları. Əsrlərlə aparılan antitürk ideologiyanın nəticəsi olaraq ingilislər başda olmaqla, Avropa dövlətlərinin iş birliyi nəticəsində 1925-ci ildə Türk Qacarların devirlərək onların yerinə aryançı Fars Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsi artıq heç kəsə sirr deyil. Bununla da əfsanəvi “İran”ın gerçəkçi bir İran dövlətinə çevrilməsi üçün ciddi zəmin hazırlanaraq türklərin ən azı min ildən çox idarə etdiyi bölgənin bilərəkdən farsçı-ariyançı “İran”a çevrilməsi prosesinə rəsmi şəkil verilməyə başlandı. Məhz bunun nəticəsi olaraq, öncədən də “İran” və “Turan” məsələlərində şüuru qarışdırılan türklər, o cümlədən Türk aydınlar arasında “Arian” kimlikli Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsiylə də, ziddiyyətli düşüncələr daha da dərinləşdi. Başqa sözlə, Qacarların devrilməsindən sonra (1925) türklər arasında “Türk Turanı” (Turanian) ilə yanaşı, ortaq vətən, mədəniyyət və dövlət kimlikli “İran” anlayışı şüurlarda yer tapmağa başladı. Bizcə, “İran” anlayışının türklər arasında ziddiyyətlərə yol açmasının nəticəsi olaraq Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti bundan çıxış yolu kimi Arian-Fars kimlikli “İran”a qarşı, Türk-Turan kimlikli “Azərbaycan”ı ortaya qoydular. Yəni 1925-ci ildə Türk Qacarlar dövlətini itirməyimizin nəticəsi olaraq ortaya çıxan arian-fars kimliki “İran”a qarşı olaraq təskinliyimizi, daha sonra da xilasımızı Türk “Azərbaycan”da aramağa başladıq. Çünki Türk ulusu olaraq şüurmuzu dolaşdıran Fars-Arian “İran”ından qurtul-

maq üçün ilk növbədə, Turan deyil, Bütöv Azərbaycan qurtuluş yolumuz kimi görünməkdədir.

Bu anlamda vaxtilə Türk hökmdarlarının apardığı mücadiləni və islahatları da Turan çərçivəsində deyil, geniş mənada “İran” dar anlamda isə Azərbaycan yönündən yanaşırıq. Bu zaman Azərbaycanı müdafiə etmək naminə də Türk hökmdarlarının mücadiləsini və islahatlarını 1925-ci ilə qədər pis-yaxşı mövcud olan Türk sülalələ dövlətlərinin “Turan” çərçivəsində deyil, 1925-ci ildən sonra hakimiyyətə gətirilmiş Pəhləvilərə nisbətdə Fars-Arian “İran”-ı kontekstində görür, bu cür “İran”-ı da yalnız 1925-ci ildən sonraya yox bütün zamanlara şamil edərək Azərbaycanın daimi düşməni kimi qələmə veririk. Sovetlər Birliyinin və İran Pəhləvilərin Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı aşağı-yuxarı eyni siyasət nəticəsində də Nadir şah Əfşarlar, Şah İsmayıl Xətayilər, Şah Təhmasiblər, Nadir Şah Əfşarlar, Ağa Məhəmməd şah Qacarlar bir sözlə, bütün Türk xaqanları “İran” şahına çevrilir, “İran” şahları kimi də Türkün və Azərbaycanın düşməni olurlar. Başqa sözlə, Sovetlər Birliyində İosif Stalinin, Pəhləvilərdə Rza Pəhləvinin apardığı siyasət Azərbaycan türklərinin kimliyinə yönəldilmiş, bunun nəticəsi olaraq dövrüyyəyə saxta “İranlı” və “Azəri” kimliyi gətirilmişdir.

Ona görə də, Türkiyə və Azərbaycanın rəsmi tarixçiliyində 1925-ci ildən sonrakı “İran”-a nisbətə “İran şahları” kimi adı keçən bütün Türk hökmdarları düşmən və işğalçı kimi qələmə verilir. Özəlliklə, Sovetlər Birliyi dövründə yazılan “Azərbaycan tarixi” kitablarında 1925-ci ildən sonrakı “İran”-a nisbətə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətləri heç bir saf-çürük edilmədən, özəlliklə son min il ərzində bu coğrafiyada Türklərin hakimiyyət sürmələri nəzərə alınmadan bütünü Azərbaycana, Türkiyəyə bütünlükdə Türklüyə düşmən kimi qələmə verilmişdir.

Ona görə də hesab edirik ki, “Azərbaycan tarixi” kitablarında Səfəvilərin, Əfşarların, Qacarların hakimiyyətini yalnız “İran hökmranlığı” kimi qələmə verib, onlardan “yadelli hökmranlıq” kimi bəhs etmək doğru deyildir. Özəlliklə də, Nadir şah Əfşar ya

da Ağa Məhəmməd şah Qacar necə “yadelli hökmran” ola bilər ki, onlar Azərbaycana böyük dəyər vermiş, hakimiyyətlərini Turanın mərkəzi Azərbaycanda bəyan etmiş, dövlətin iki mühüm paytaxtını – Təbrizi və Tehranı Azərbaycan ərazisində tutmuşdular. Yoxsa, kimlərsə xəyal edirlər ki, Əfşarlar ya da Qacarlar bu dövləti ingilis-amerikan-masson birliyinin əliylə hakimiyyətə gətirilən “Pəhləvilər”, ya da indiki şiəci-farsçı “Mollalar” üçün qurmuşlar? Əgər yalnız buna istinad edərək Əfşarlar və Qacarları “yadelli” hesab edənlər varsa böyük yanlışlıq edirlər. Əgər bu gün türklər ən azı min ilə yaxın bir tarixdə hakimiyyət sürdükləri əfsanəvi ya da gerçək Turan və İran coğrafiyalarında mövcud olan “İran İslam Respublikası”nda haqsız duruma düşüblərsə, bu fars ya da farsdillilərin qəhrəmanlığı ilə deyil, ingilis-rus-alman qüvvələrinin işbirliyi nəticəsində baş vermişdir.

Ona görə də, bu gün əfsanəvi ya da gerçəkçi Turan və İran coğrafiyasında mövcud olan “İran İslam Respublikası”nın varlığını göz önündə tutaraq, üstəlik türklərin burada əsasən söz sahibi olmamasından çıxış edərək Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlardan imtina etməyimiz doğru deyildir. Çünki xarici qüvvələrin əliylə sonuncu Oğuz-Türk dövləti Qacarların yerinə hakimiyyətə gətirilmiş farsdilli “Pəhləvilər”lə “Mollalar” türklər olmadan varlıqlarını sürdürə bilmək halında deyildir. Hər halda bugünkü “İran İslam Respublikası” adlı dövlətin hakimiyyətində türklər, özəlliklə Azərbaycan türkləri mühüm yer tutmaqdadır. Bir sözlə, Türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri olmadan Pəhləvilər dönəmində olduğu kimi, “İran İslam Respublikası” böyük ölçüdə əhəmiyyətini itirir. Bunu, “İran İslam Respublikası”nda hakim qüvvə olan farsdilli “Mollalar” rejimi də, onları vaxtilə Türk Qacarların yerinə hakimiyyətə gətirmiş xarici qüvvələr də yaxşı bilirlər. Əgər bu gün türklər, o cümlədən bu millətin ana qolu olan Güney Azərbaycan türkləri “İran İslam Respublikası”ndan ayrılıb müstəqilliyini elan edərsə, “İran” adlanan ölkə demək olar ki, bitər.

Ona görə də, indiki farsdilli şiəci “Mollalar” rejimi də yaxşı anlayırlar ki, “İran İslam Respublikası”nın hakimiyyətini, onun

parlamentini, dini rəhbərliyini Azərbaycan türklərindən tamamilə kənarda tutmaq ağılsızlıq, məntiqsizlikdir. Heç bunu, ingilis-amerikan qüvvələrinin əliylə hakimiyyətə gətirilmiş farsdilli Pəhləvilər bacara bilmədilər. Sadəcə, Pəhləvilər dövründə də yüksək, məsul vəzifə tutan Türk məmurlarının, Türk millət vəkillərinin, Türk dini rəhbərlərinin əksəriyyətinin şüurunda “İran”ın bütövlüyü, “İrançılıq” əsas yer tuturdu. Doğrudur, Azərbaycandan olan Türk məmurlar, dini rəhbərlər, millət vəkilləri arasında da Azərbaycan türklərinin “İran İslam Respublikası”ndakı mövcud durumuyla razılaşımayanlar var. Özəlliklə, Türk dilinin orta məktəblərdə tədris olunmaması, Türk dilində mətbuatın azlığı, Urmiya gölünün quruması, Azərbaycan Türk torpaqlarının digər ostanlar arasında bölüşdürülməsi, Türk mədəniyyətinə biganə münasibət və digər məsələlər buraya aiddir. Bütün bular isə, “İran”, “İrançılıq” eyni zamanda şiəçilik ideologiyaları adı altında istismar olunan türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini yeni yollar aramağa məcbur edir. Bunu, bir neçə il bundan öncə İran parlamentində Türk millət vəkillərinin fraksiyasının yaradılması, son prezident seçkilərində (2024) türksöylü Məsud Pezeşkiyanın qalib gəlməsi bir daha ortaya qoymuş oldu. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, son yüz ildə “İran”, “irançılıq” ideologiyasının Türklərin ya da Azərbaycan türklərinin varlığını inkarı üzərində qurulması əsasən, heç nəyi dəyişdirməmişdir.

Təbii ki, bu günə qədər türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin indiki “İran İslam Respublikası”nda tamamilə təsirsiz hala gətirilə bilməməsində yaxın min ildə Azərbaycan Türk sülalələrinin (Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar vəb.) burada hakimiyyət sürməsi faktı əsas rol oynayır. Əslində məhz Türk sülalə dövlətlərinin sayəsində indiki “İran İslam Respublikası” mövcuddur, dünyada müəyyən bir nüfuzu vardır. Halbuki indi “İran”da hakim qüvvə olan ərşanlı farslar, farsdillilər son on əsrdə demək olar ki, Türklər, o cümlədən Azərbaycan Türkləri qədər bu ərazilər üçün savaşı verməmiş, onun böyüməsində və mövcudluğunda həlledici rol oynamamışlar. Türk

boylarının gücü və idrakıyla qurulmuş Səlcuqlar, Bayandurlular, Baharlılar, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar dövründə bu torpaqlar üçün yüzlərlə savaqlar aparmış, eyni zamanda yüzminlərlə, milyonlarla övladlarını bu yolda qurban vermişlər. Belə olduğu təqdirdə, Türklər, Azərbaycan türkləri necə ola bilər ki, Səlcuqlar, Baharlılar, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və başqa Türk dövlətlərindən imtina etsinlər?! Onlar bu savaqları apararkən Fars milləti, ya da Farsistanla deyil, ilk növbədə Oğuzluğu, Türklüyü, Azərbaycanlılığı ilə öyünmüşlər.

1925-ci ildə Böyük Britaniyanın birbaşa dəstəyi ilə Qacarlar dövlətini qanunsuz olaraq devirərək onun yerinə “Pəhləvilər” adlı saxta bir hökumət quran, daha sonra bu saxtakarlığı “İran İslam Cümhuriyyəti” ismiylə 1979-cu ildən indiyə qədər davam etdirən “şieçi-irançı mollalar”a qarşı əsas gücün Türklər, o cümlədən Azərbaycan Türkləri olması şübhəsizdir. 1925-ci ilədək Qacarlarda, yəni öz dövlətlərində pis-yaxşı yaşayan Azərbaycan Türklərinin “İran Pəhləvilər” və “İran İslam Cümhuriyyəti” dövrlərində ön plana çıxmasının əsas səbəbi qanunsuz hakimiyyətə gələnlərin, özlərini türklər qarşısında ağa kimi apararaq bütün haqq və hüquqlarını tapdalamaları, qanları bahasına qurulmuş dövlətin din-məzhəb qardaşı saydıqlarının əliylə əleyhinə çevrilmələri olmuşdur. Əgər Qacarlar dövləti dövründə fars, türk, kürd, ərəb, lur fərqi qoyulmadan hər bir etnik qrupun dilinə, mədəniyyətinə, əxlaqına, həyat tərzinə saygı göstərilirdisə Türkün qurduğu dövlətdə ingilislərin oynacağı olaraq “hakim” olan irançıların özəlliklə, Türk düşmənçiliyi qəsdli xarakter daşmışdır.

Bu gün farsçı-irançı qüvvələr yaxşı bilirlər ki, qərblilərin-avroplıların yardımıyla ortaya qoyduqları müxtəlif aldatmacalar, quramalar müvəqqətidir, Oran Pəhləvilər kimi, gec-tez “İran İslam Respublikası” adlı qurama dövlət də aradan qalxacaqdır. Ona görə də irançı-farsçı qüvvələr qanunsuz olaraq “hakim” qüvvəyə çevrildikləri gündən (1925) üzə bəri hər fürsətdə Azərbaycan türklərinin milli varlığına fasiləsiz olaraq qəsd etmiş, onun dilini, mədəniyyətini, əxlaqını, həyat tərzini aşağılamışlar. Üstəlik, buna

paralel olaraq Azərbaycan türklərinin “İran-fars” kökənli olması təbliğatını aparmış, orta q yurd və orta q kimlik anlamında “İran”, “İranlı”, “İran mədəniyyəti” kimliyini üst səviyyəyə qaldırmağa çalışmışlar. Eyni zamanda, irançı-farsçı qüvvələr din amilindən yararlanaraq Azərbaycan türklərinin müsəlman kimliyini qanunsuz ağıqları yolunda bir oyun halına gətirmişlər.

Bu anlamda irançı-farsçı qüvvələrin son zamanlarda Türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin xeyrinə atdığı kimi görünən addımlara çox həssas yanaşılmalıdır. Xüsusilə, 2024-cü ildə İran adlanan ölkədə keçirilən son prezident seçkilərində islahatçı mövqeyi ilə tanınan türkəsilli Məsud Pezeşkiyanın qalib gəlməsi müsbət amil olsa da, bunu böyük bir uğur hesab edib şişirtmək, ya da “mollalar”ın oyunu sanıb tamamilə gözardı etmək doğru deyildir. Doğrudur, bu gün Qacarlar dövlətində qanunsuz olaraq oturan irançı-farsçı qüvvələrin qismən də olsa, bu addımları atmaqla Türk varlığıyla razılaşmalı olmaları ən azı 1925-ci ildən indiyə qədər apardıqları antitürk ideologiyasının az-çox uğursuzluğunu ortaya qoyur. Ancaq avropalıların əliylə yağmaladıqları Türk dövlətinin yerində qurduqları qanunsuz “hakimiyyətləri” dönəmində Azərbaycan Türk varlığına qənim kəsilmələrə tamamilə inanıb indi bu yöndə hansısa məcburiyyət və maraqlar qarşısında müəyyən güzəştə gedənlərə haqq etdikləri yerlərini göstərənə qədər əsas hədəfimizdən uzaqlaşmamalıyıq. Çünki irançı-farsçı qüvvələr bu addımları atmağa məcbur olsalar da, ancaq onların da özlərinə görə müəyyən planları var. Şübhəsiz, irançı-farsçı qüvvələr bu addımları atmaqla Azərbaycan Türklərini əsas hədəfdən yayındırmaq, bununla da qanunsuz ağıqlarını sürdürmək məqsədi də güdə bilərlər ya da güdürlər. Bu anlamda buna oxşar digər “gözlənilməz” addımlar da atmağa davam edəcəklər. Belə bir durumda Azərbaycan türkləri daha soyuqqanlı davranaraq Qacarlar dövründə qəsb olunmuş dövlətçiliyini bərpa etməyə çalışmalıdırlar.

İrançı-farsçı qüvvələr artıq dərk etməyə başlayıblar ki, Qacarlardan qəsb etdikləri dövləti nə irançılıq, nə də şişçiliklə

saxlamaq mümkün deyildir. Azərbaycan türklərinə edilən son “güzəştlər”in arxasında irançılıqla farsçı şiəçiliyin çöküşü kimi acı həqiqət dayanır. Bu “güzəşt”lər qanunsuz irançı-farsçı “molla” ağalığına qarşı ciddi siqnallardır. Bu “güzəştlər” o deməkdir ki, irançı-farsçı “mollalar” Azərbaycanla, Azərbaycan türkləri ilə bir yerdə, bir dövlətdə yaşamaq istəyirlərsə, ya vaxtilə ingilislərin, almanların daha sonra amerikalıların oyununa gəldiklərini açıqca ortaya qoyub qanunsuz sahibləndikləri dövləti öz yiyələrinə geri verməli, ya da ölkənin ən azından iki hissəyə bölünməsinə razı olub yalnız Farsistanda və ətrafında ağalılıqlarına davam etməlidirlər.³⁴²

Hazırda 1990-cı illərin başlarında “Sovet Azərbaycanı”nın SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq müstəqilliyini bərpa etməsi, eyni zamanda ilk dövrlərdə əsasən, daha sonra qismən Türk ruhunu ifadə etməsi “İran Azərbaycanı”nda geniş əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, “İran Azərbaycanı” kəliməsindəki “İran” kimliyinə və vətəninə etiraz olaraq Azərbaycanın güneyində yaşayan soydaşlarımız iki vacib şüar irəli sürməkdədirlər: 1) “Haray, haray mən Türkəm!”; 2) “Azərbaycan var olsun, istəməyən kor olsun!” ya da “Azərbaycan İran deyildir!”. Gördüyümüz kimi, hər iki şüar birmənalı şəkildə “İranlı” ya da onun kiçik forması olan “azəri” milli kimliyinə, eyni zamanda “İran” adlı vətən-ölkə kimliyinə qarşı ortaya atılmışdır. “İranlı-azəri” etnik, “İran” vətən-ölkə kimliyinə qarşı isə dəqiq şəkildə Türk etnik kimliyi ilə Azərbaycan vətəni kimliyi qoyulur. Çünki “Mən Azərbaycanam”, “Mən Türkəm” ikiliyi vətən və millət ya da millət və vətən anlayışlarının milli düşüncədə daşlaşması, monolitləşməsidir. Deməli, Güney Azərbaycan türklərinin əsas yolu Güney Azərbaycanın vətən və milli kimlik baxımından “İran”a bağlı olmadığını isbat etmək, bu anlamda “İran Azərbaycanı” anlayışının yerinə də “Türk-Turan Azərbaycanı” düşüncəsini formalaşdırmaqdır. Bizcə, son zamanlarda bu yolda Güney Azərbaycan Türk aydınlarından

³⁴² Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017, s.481

Səhənd, M.Zehtabi, Əli Təbrizli, Həmid Nitqi, Qulamrza Səbri Təbrizi, Cavad Heyət, Həsən Dəmirçi, Səid Muğanlı, Abbas Lisani, Lətif Həsənli və başqaları böyük əmək sərf ediblər.³⁴³

Bütöv Azərbaycan ideyası ilə vaxtilə ən fəal təşkilatlardan biri 1997-ci ildə ABŞ-ın Los- Angeles şəhərində təsis olunmuş Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) olmuşdur. Səadət Kərimi yazır: “DAK bütün Azərbaycan Türklərinin səsini dünya ictimai rəyinə duyurmaq, Dağlıq Qarabağın işğalı, Xocalı soyqırımı, İrandakı Azərbaycan Türklərinin haqları kimi məsələlər çözüm tapmaq məqsədilə oluşturulan bir qurum və dünyadakı Azərbaycan diasporunun bir hissəsini birləşdirən beynəlxalq bir təşkilatdır. 2005-ci ildə təşkilat parçalandı və DAK adlı iki qurum fəaliyyət göstərməyə başladı. Onlardan birinə Cavad Derəxti, digərinə Məhəmmədrza Xəşti rəhbərlik edirdi. Sonradan Məhəmmədrza Xəstinin rəhbərlik etdiyi DAK öz adını dəyişərək Demokratik DAK (DDAK) adlandırdı”.³⁴⁴

Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi yolu ilə bağlı vaxtilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin lideri olmuş, Azərbaycan Respublikasının eks-Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin başçılığı ilə 1997-ci ildə əsas qoyulmuş Bütöv Azərbaycan Birliyi (BAB), 1998-ci ilin noyabrında isə rəsmən təsis edilmişdi. BAB-ın 2000-ci ildə qəbul olunmuş Məramnaməsinin giriş hissəsinin “Təbii haqlarımız” bölməsində qeyd olunur ki, dünyadakı 50 milyonluq Azərbaycan türkü müstəqil Bütöv Azərbaycan dövlətini qurub öz-özünü idarə etmək və öz müqəddəratını özü təyin etmək hüququna malikdir.³⁴⁵ Məramnamədə “Bütöv Azərbaycan anlayışımız” adlanan birinci bölümündə başlıca hədəflər, mərhələlər, görüşlər, prinsiplər və vəzifələr göstərilir. Məramnamədə Müstəqil, Bütöv və Demokratik Azərbaycan BAB-ın başlıca hədəfləri kimi qəbul

³⁴³Yenə orada, s.482

³⁴⁴Kərimi Səadət. Azərbaycan milli və siyasi ideologiyası haqqında. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.80

³⁴⁵Ədilli Şirvani. Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslamlıq. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.120

edilir. Bu hədəflərə çatmaq üçün isə üç strateji mərhələ - hazırlıq, müstəqillik, bütövləşmə mərhələləri müəyyən edilmişdir.³⁴⁶

Aydın Qasımlıya görə, Güney Azərbaycan Milli Hərəkətini yönləndirmək məqsədi ilə Elçibəy və Arif Kəskin bəy tərəfindən işlənib hazırlanan və tərəfdarları tərəfindən dəstəklənən bir nəzəri proje olan BAB və Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemi və Milli Birlik Şurasının Təşəbbüs Qrupu Güney Azərbaycanın qurtuluşu yolunda “biz kimik?, niyə bu günə qalmışıq?, nə etməliyik?, hardan başlamalıyıq?, nəyi əsas götürməliyik?, hara gedirik?, əsas problemlərimiz nədir?, qurtuluşumuz hardadır?” və s. bu kimi fundamental suallara cavab axtarmağı və bu suallara bu və ya digər dərəcədə cavab verməyi özünə hədəf seçmişdir. Bütöv Azərbaycan və Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin yaradıcıları və tərəfdarları Güney Azərbaycan Türklərini Azərbaycan coğrafi məkanı ətrafında birləşdirməyi, onlara milli istiqlalı əldə etmək üçün çətin olan doğru yolu göstərməyi, nəyi qorumaq lazım olduğunu, dostu və düşməni tanımağı, millətlər arasında öz yerini müəyyənləşdirməyi və ən başlıcası nə istəmələrini qarşısına məqsəd qoymuşdur.³⁴⁷

Bütöv Azərbaycan dövlətinin qurulmasını isə Əbülfəz Elçibəy üç strateji mərhələyə (hazırlıq, müstəqillik, bütövləşmə) ayırmışdı:

1. Hazırlıq mərhələsi (millətləşmə). Bu strateji mərhələdə ilk öncə Türk milli kimlik şüuru güclənib dərinləşməli, beyinlərdə oturmalı, kütləviləşməlidir.

Bu mərhələdə həmçinin üç sütunlu milli təşkilatlanma - Quzey, Güney Azərbaycan və xaricdə yaşayan Azərbaycan türkləri - sistemi qurulub başa çatmalı, intensiv və səmərəli fəaliyyət göstərməli, milli güc bir araya gətirilərək eyni hədəfə doğru yönəldilməlidir. Azərbaycanın ərazi və milli bütövlük problemi qlobal siyasətin gündəliyinə çıxarılmalı və beynəlxalq dəstək qazanılmalıdır.

³⁴⁶ Yenə orada, s.122

³⁴⁷ Qasımlı A. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012, s.184

Azərbaycanın Quzeyində dövlət müstəqilliyi daha da möhkəmlənməli, Milli Dövlət quruculuğu və demokratikləşmə dərinləşməli, siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və elmi-texniki sahələrdə irəliləyiş olmalı, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlməli, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələri genişlənməli, strateji tərəfdaşlarımızla iş birliyi güclənməlidir.

2. Güney Azərbaycanın müstəqillik mərhələsi (dövlətləşmə). Biz Güneydə gedən prosesləri nəzərə alaraq bu mərhələyə daha böyük önəm veririk. Bu strateji mərhələdə milli azadlıq hərəkatı başlayıb Güney Azərbaycanda istiqlalıyyət qazanılmalı və Müstəqil Dövlət qurulmalıdır.

Quzey Azərbaycan Respublikası bu milli-azadlıq hərəkatını tam dəstəkləməli, qurulacaq Müstəqil Dövləti hərtərəfli müdafiə etməli və onun beynəlxalq aləmdə tanınmasına çalışmalıdır.

3. Bütövləşmə mərhələsi. Bu strateji mərhələdə əlli və ya altı-mış milyonluq Azərbaycan xalqının Ümumxalq referendumu müs-bət rəy bildirdikdən sonra iki Azərbaycan Dövlətinin parlamentləri-nin birləşmiş komissiyası yaradılmalı və Azərbaycanın bütövləşib vahid dövlətə çevrilmə mexanizmi hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Bütün bunları gerçəkləşdirmək üçün tarixi səhvlərimizi saf-çürük etməli, görəcəyimiz işləri düzgün müəyyənləşdirməli, bütün başlıca görüşlərimizi uyğunlaşdırmalı, başlıca prinsiplərimizi ortaya qoymalı, xalqımızı hazırlayaraq mərhələ-mərhələ tələsmə-dən və gecikmədən hədəfə doğru irəliləməliyik.³⁴⁸

Bütün hallarda Ə.Elçibəy inanırdı ki, indiki “İran” gec-tez Təbrizin bir yumruğu ilə dağlacaq,³⁴⁹ Azərbaycanın güneyi müstəqil olduğdan sonra Azərbaycan Birləşmiş Respublikası, ya da Azərbaycan Federal Respublikası yaranacaqdır.³⁵⁰

1998-2003-cü illərdə BAB Sədrin İdeoloji işlər üzrə müavini, sonra isə BAB Mərkəzi Şurasının sədri vəzifələrini tutmuş Arif Rəhimoğlu hesab edirdi ki, bununla da müəllifi Elçibəy olan Bütöv

³⁴⁸ Qasımlı Aydın. Türklər. Bakı, “E.L.” NP şirkəti MMC, 2012, s.118

³⁴⁹ Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004, s.270

³⁵⁰ Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004, s.275

Azərbaycan ideyasının yaxın – orta – uzaq vədəli strateji hədəfləri aydınlaşmış, nəzəri-ideoloji hazırlığın ana xətləri dəqiqləşdirilmiş və Quzey Azərbaycanda, Güney Azərbaycanda, soydaşlarımızın yaşadığı xarici ölkələrdə görülcək işlər müəyyənləşdirilmişdir.³⁵¹

A.Rəhimoğluna görə, 50 milyondan artıq sayı olan xalqımız içərisində eyni bir milli kimlik şüurunun biçimləndirilməsi və Bütöv Azərbaycan ideyasının bu şüurun predmetinə çevrilməsi Bütöv Azərbaycan strategiyasının bel sütununu – təməlini təşkil edir. Ona görə bilərək, yaxud bilməyərək bu təməlin inkarı əslində Bütöv Azərbaycan ideyasının inkarı deməkdir. O, yazırdı: “Milli kimlik şüuru təqdim olunan səviyyədə bəsit bir anlayış deyil. Bu şüurun mövcudluğu üçün 50 milyondan artıq sayı olan xalqımız içərisində: 1. eyni bir dil şüurunun; 2. eyni bir tarix şüurunun; 3. eyni bir mədəniyyət şüurunun; 4. eyni bir Vətən şüurunun; 5. eyni bir siyasi məfkurə şüurunun; 6. eyni bir demoqrafik Vətən şüurunun; 7. eyni bir iqtisad şüurunun və s. varlığı gərəkdir. Milli kimlik şüurumuzun bu tərkib hissələrindən hər birinin ümum xalqımız içərisində formalaşması və Bütöv Azərbaycan ideyasının onların predmetinə çevrilməsi gərgin fəaliyyət tələb edən bir surətdir. Lakin tək qurtuluş və bütövlük yolumuz da məhz budur. Çünki milli kimlik şüuru milli gücün təməlini təşkil edir və milli gücün səviyyəsi birbaşa milli kimlik şüurunun səviyyəsindən asılıdır”.³⁵²

A.Rəhimoğluna görə, Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi üçün, milli kimlik şüurunun biçimlənməsi və buradakı millətləşmə prosesində ədəbi dil anlayışı mühüm yer tutur. Onun fikrincə, burada ilk növbədə vahid xalqın danışq dilinin inkişafı, vahid əlifba sorununun həlli vacibdir.³⁵³ Milli dil məsələsindən sonra, Vətən anlayışının üzərində dayanan Rəhimoğlu hesab edir ki, toplumun millətə çevrilməsi üçün onun bəlli bir coğrafi hüddud (Vətən) daxilində yaşaması, yaxud kütləvi

³⁵¹ Rəhimoğlu A. Bütövlük qibləsinin Elçibəy yolu. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.30

³⁵² Yenə orada, s.35-36

³⁵³ Rəhimoğlu Arif. İdeologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.137-150

olaraq buna can atması əsas şərtlərdən biridir: “Millətləşmiş toplum gec-tez milli dövlətini quraraq öz etno-coğrafi hüdudlarını siyasi hüdudlara çevrir və ya bu yöndə daim mübarizə aparır. Millətləşməmiş toplum isə nəinki öz milli dövlətini qurmağa laqeyd yanaşır, hətta öz etno-coğrafi hüdudlarının başqa etnosun əlində olmasına belə dözər və taleyi ilə razılışıb qismətinə boyun əyər. Lakin toplumu bu qəflət yuxusundan ayılmağa yönəlmiş ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların fəaliyyəti uyğun şərait yetişincə kütləviləşir və toplumun qurtuluş yolu olan millətləşmə sürəci (prosesi) başlayar”.³⁵⁴

Əbülfəz Elçibəy tərəfindən formulə edilən “Millətləşmə, Dövlətləşmə, Bütövləşmə”, ya da “Bütövləşmə, Millətləşmə, Dövlətləşmə!” devizlərində bir qədər fərqliliyə baxmayaraq, əslində hər ikisinin öz mahiyyətinə doğru olduğunu yazan A.Rəhimoğluna görə, “bütövləşmə” anlayışı birinci anlamda siyasi-fiziki birliyi, ikinci anlamda isə fikirdə, şüurda bütövlüyü (milli birlik) ifadə edir. O, yazırdı: “Göründüyü kimi, a) variantında devizin məntiqi ağırlığı millətləşmə anlayışı üzərinə, b) variantında isə devizin məntiqi ağırlığı məsələlərə “bütövlük özülündən yanaşma” şərti üzərinə düşür. Birincidə necəliyi bəirlənməyən millətləşmə başlanğıcına söykənirlir ki, sonda dövlət qurulsun və birləşsin, ikincidə isə bütövləşmə (“bütövlük özülündən yanaşma”) başlanğıcı əsas götürülür ki, sonda millətləşmə də, dövlətləşmə də bu bütövlük özülü üzərində yüksələ bilsin”.³⁵⁵

Qeyd edək ki, Əbülfəz Elçibəyin vəfatından (2000) bir müddət keçdikdən sonra BAB-ın fəaliyyəti nisbətən zəifləsə də, son illərdə aktivləşməyə başlamışdı. Hazırda BAB-ın Rəyasət Heyətinin sədri Aqil Səmədbəyli təşkilatın öz nüfuzunu və fəaliyyətini bərpa etməsi yolunda çalışmaqdadır.

2000-ci illərin sonlarına doğru BAB-ın fəaliyyətinin zəifləməsi, ya da tamamilə dayandırması fonunda Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi yolunda yeni təşkilatların yaranmasını

³⁵⁴ Yenə orada, s.151

³⁵⁵ Rəhimoğlu A. Bütövlük qibləsinin Elçibəy yolu.Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.115

zərurəti ortaya çıxdı. Bu hədəfi, müqəddəs Bütöv Azərbaycan ideyası yolunu tutmuş qurumlardan biri kimi Bütöv Azərbaycan Ocaqları (BAO) 2011-ci ilin noyabrında “Rəsulzadə-Elçibəy Ocağı”nın bazasında ictimai təşkilat kimi təsis olunmuşdu.³⁵⁶ “Rəsulzadə-Elçibəy Ocağı” 2000-ci ilin axırlarında millətçi Azərbaycan gəncləri tərəfindən yaradılmış və milli ideyaların, o cümlədən Azərbaycanın bütövlüyü ideyasının təbliği ilə məşğul olan dərnek xarakterli təşkilat olmuşdur. Təşkilatın ilkin Təşəbbüs Qrupu (Zahir Əlisoy, Aydın Mədətoğlu, Şirvani Ədilli, Faiq Quliyev, Elnur Həsənlı) 2011-ci ilin noyabrın 19-da əvvəlcə özünü “Böyük Azərbaycan Ocaqları” kimi elan etmişdir. Ancaq Təşəbbüs Qrupunun 5 iyun 2012-ci il toplantısında təşkilatın “Bütöv Azərbaycan Ocaqları” adlandırılması qərarına gəlinmişdir.

Eyni zamanda 2012-ci ilin noyabrında BAO-nun 11 nəfərlik İdarə Heyəti yaradılmış və Zahir Əlisoy təşkilatın başqanı seçilmişdir. Daha sonrakı illərdə BAO-nun gənclik qolu (2013), Dil və Tarix Qurumu (2014), Mərkəzi Şurası (2014), BAO TV (2014), BAO-nun Türkiyə təmsilçiliyi (2015) yaradılmışdır.

BAO-nun ilk təsis konfransı 2014-cü ilin mayında gerçəkləşmiş, 19 noyabr 2016-cı ildə isə Birinci Qurultayı (Qurultay səlahiyyətli Ümumi Yığıncaq) keçirilmişdir. İlk Qurultayda keçirilən səsvermələr nəticəsində BAO-nun başqanı yenidən Zahir Əlisoy, Mərkəzi Şuranın sədri Paşa Həsənlı, Mərkəzi Nəzarət Təftiş Komissiyasının sədri Yusif Babayev seçilmişdir. BAO başqanının təyinatları əsasında ideologiya məsələləri üzrə müavin Dilavər Əzimli, Türk dünyasıyla əlaqələr üzrə müavin Faiq Ələkbərli, siyasi məsələlər üzrə müavin Alı Balayev, təşkilat məsələlər üzrə müavin Araz Şamil təyin olunmuşdur.

31 yanvar 2021-ci il tarixində BAO-nun İkinci Qurultayı (Qurultay səlahiyyətli Ümumi Yığıncaq) keçirilmişdir. 2-ci Qurultayda da BAO başqanı olaraq Zahir Əlisoy seçilmiş, yeni rəhbərlik və Mərkəzi Şura formalaşmışdır.

³⁵⁶ Ədilli Şirvani. Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslamlıq. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.141

2017-ci ilin yanvar ayında BAO-nun Türk Dünyasını Araşdırmalar Qurumu (TDAQ) yaradılmışdır.

13 aprel 2019-cu il tarixində BAO-nun təşkilatçılığı ilə Bakıda I Bütöv Azərbaycan Forumu keçirilmişdir.

17 dekabr 2022-ci il tarixində BAO-nun təşkilatçılığı ilə Bakıda II Bütöv Azərbaycan Forumu keçirilmişdir. Tədbirdə BAO tərəfindən Bütöv Azərbaycan Koordinasiya Mərkəzinin yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür.

22 aprel 2023-cü il tarixində Bakıda BAO da daxil olmaqla 6 təşkilatdan ibarət Güney Azərbaycan Koordinasiya Mərkəzinin (GAKM) yaradıldığı elan edilmişdir.³⁵⁷

BAO-nun qarşısına qoyduğu millətləşmə, bütövləşmə və dövlətləşmə prinsiplərinin həyata keçirilməsində Aydın Mədətoğlu, Mehriban Vəzir, Firudin Ağasıoğlu, Faiq Ələkbərli, Eldəniz Şamlı, Zəkulla Bayramlı, Alı Balayev, Paşa Həsənli, Fəzail İsmayıl Böyükkişi, Şahlar Hacıyev, Araz Şamil, Şirvani Ədilli və başqa ziyalılarımız yaxından iştirak etməkdədirlər.

Tanınmış ziyalılarımızla yanaşı BAO-nun tutduğu yolun gerçəkləşməsi yönündə fəaliyyət göstərən bütöv azərbaycanlılar sırasında Rizvan Hüseynov, Elnur Həsənli, Faiq Quliyev, Natiq Ulubəy, Təbriz Musayev, Hakim Sadıqlı, Rüşət Muradlı, Ceyhun Quliyev, Mailə Bayramlı, Fərrux Əmrəli, Zəka Sahib, Şahin Bəkirli, Mehman Əhmədli, Babək Türkoğlu, Xəqani Salmanov, Saday Quliyev, Elvin Abdulla (Turan), Şahmar Abdullayev, İlham Hüseynov və başqalarının da adlarını qeyd edə bilərik.

BAO-nun nizamnaməsində Azərbaycan türklərinin öz tarixi torpaqlarında milli, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlətinin qurulması təşkilatın məqsədi kimi qəbul olunmuş və təşkilatın bu yolda əsas ənəgl olan fars şovinizminə qarşı mübarizə apardığı qeyd edilmişdir. Bu istiqmətdə BAO var olduğu 13 il müddətində (2011-2024) bir çox mühüm işlər görmüş, 290-dan çox tədbirlər-konfranslar, aksiyalar təşkil etmiş, 250-dən çox rəsmi sənəd qəbul

³⁵⁷ BAO-nun yaranması və fəaliyyəti. https://bao.az/categories/Teshkilat-haqqinda/subcategories_bao-tarix

etmiş, qərarverici orqanların 250-dən çox rəsmi toplantısı keçirilib, bu yöndəki işlərini hazırda da davam etdirməkdədir.

Dünya azərbaycanlılarının bir araya gəlməsi və problemlərinin həlli istiqamətində tanınmış dövlət xadimi, 1993-2003-cü illər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin də mühüm xidmətləri olmuşdur. On il müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı olmuş H.Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü Münasibətilə xalqa ünvanladığı müraciətlərində hər dəfə xüsusilə vurğulayırdı ki, Azərbaycan bütün dünya azərbaycanlılarının tarixi Vətəni, doğma ata-baba ocağıdır. H.Əliyev 1996-cı il dekabrın 28-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü Münasibətilə xalqa ünvanladığı müraciətdə deyirdi: “Suverenliyimiz daim yaşatmaq, dövlət müstəqilliyimizi əbədi etmək üçün harada yaşamasından asılı olmayaraq, bu gün hər bir azərbaycanlıdan müqəddəs Azərbaycan qayəsi ətrafında əməl və əqidə birliyi, sarsılmaz həmrəylik tələb olunur. Zaman-zaman qəlbimizdə yaşatdığımız müstəqillik və azadlıq ideallarının həyata keçidiyi bu tarixi sınaq anlarında dünyanın müxtəlif guşələrində soydaşlarımızın Vətən təəssübkeşliyinə, övladlıq haqqına dərin inamını ifadə edərək, Sizi azad, müstəqil, qüdrətli, demokratik Azərbaycan dövləti uğrunda səfərbər olmağa və milli həmrəyliyə çağırıram”.³⁵⁸

H.Əliyev 1997-ci ilin dekabrında da Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində bir daha qeyd edirdi ki, dünyanın bütün ölkələrində yaşayan və qəlbi doğma Azərbaycanla bir döyünən həmvətənlərimizin də xalqımızın milli azadlıq mübarizəsində, ölkəmizin tərəqqisi və inkişafı yolunda önəmli xidmətləri vardır. O qeyd edirdi ki, bütün azərbaycanlılarda, bu və ya digər tellərlə bağlı olan hər bir şəxsdə azərbaycançılıq, vətənpərvərlik hissləri, tarixi torpağımıza, yurdumuza, mədəniyyətimizə məhəbbət aşılamaq hamımızın ümdə vəifəsidir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılar üçün doğma Vətəndir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, azərbaycanlı öz ana

³⁵⁸ Azərbaycan diasporu: Tammətli elektron materiallər məcmuəsi. Bakı, AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2005, s.14

dilini, dinini, milli ənənələrini heç zaman unutmamalıdır. Hər bir azərbaycanlı fəxr etməlidir ki, onun böyük tarixə, qədim zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan kimi Vətəni vardır. Hər bir azərbaycanlı bilməlidir ki, onun arxasında Azərbaycan Respublikası kimi müstəqil bir dövlət durur”.³⁵⁹

Heydər Əliyev 1998-ci ilin dekabrında Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində isə Dünya Azərbaycanlılarının birliyi ideyası məsələsinə bir az da aydınlıq gətirmişdir. 21-ci əsrin astanasında Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyinə daha çox ehtiyac olduğunu deyən Heydər Əliyev bildirirdi ki, sayca dünyanın ən iri millətləri ilə müqayisə olunan xalqımızı qarşıdan gələn yüzillik və minillikdə ciddi və müqəddəs mübarizələr gözləyir: “Biz nəinki təkə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsi uğrunda, eyni zamanda bütün dünya azərbaycanlılarının milli hüquqlarının, tarixi haqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı ciddi iş aparmalıyıq. Bütün bu müqəddəs vəzifələrə nail olmaq üçün biz azərbaycançılığın dövlət rəmzlərini yaşadan müstəqil dövlətimiz ətrafında daha sıx birləşməliyik. Vətəninə, xalqını sevən hər bir soydaşımız və ya digər tellərlə bağlı ölkəmizə bağlı olan hər bir şəxs Azərbaycan dövlətini öz arxasında hiss edərək azərbaycançılıq, vətənsəvərlik hissləri ilə tarixi torpaqlarımıza, yurdumuza, mədəniyyətimizə məhəbbət aşılmalıdır. Vətənimizin, respublikamızın taleyi hər bir azərbaycanlının taleyinə çevrilməlidir”.³⁶⁰

Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2001-ci ilin 9-10 noyabrda Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının 1-ci Qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının üzvləri müəyyənləşdirilmiş və Heydər Əliyev Şuranın sədri seçilmişdir. Dünya Azərbaycanlılarının 1-ci Qurultayında 36 xarici dövlətdə yaşayan həmvətənlərimizin cəmləşdiyi 200-dən çox müxtəlif təşkilatı təmsil etməklə 406 nümayəndə və 63 qonaq iştirak etmişdir. Noyabrın 9-da Qurultayın

³⁵⁹Yenə orada, s.17

³⁶⁰Yenə orada, s.18

ilk iş günündə çıxış edən Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda həyata keçirilən tədbirlər və qarşıda duran vəzifələr barədə ətraflı bəhs etmişdir. O, dünya azərbaycanlıları arasında milli birləşmənin və həmrəyliyin təmin edilməsi, Azərbaycan dövləti ilə dünya azərbaycanlılarının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, qarşıya çıxan problemlərin həllində səylərin birləşdirilməsi zərurəti, ana dilimizin və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi haqqında öz fikirlərini söyləmişdir. Heydər Əliyev deyirdi: “Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməmişlər. Bizim hamımızı, azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir – ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz mahnılarımız, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir. İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Dünyada eyni zamanda assimilyasiya prosesi də var. İnsanlar – mən azərbaycanlılar haqqında danışiram – gərək, yaşadıkları ölkədə, yenə deyirəm, o şəraiti mənimsəyərək, orada özləri üçün yaxşı mövqelər tutsunlar. Ancaq daim öz milli-mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımız birləşdirən məhz bu amillərdir. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir”.³⁶¹

Qurultay öz işini səkkiz komissiyada – İnsan hüquqları və

³⁶¹Yenə orada, s.18

beynəlxalq əlaqələr, Ana dili və Azərbaycanşünaslıq, Elm və təhsil, Mədəniyyət, İqtisadi əlqələr, Gənclər və idman məsələləri, Ermənistanın Azərbaycan təcavüzünün aradan qaldırılması məsələləri, KİV və informasiya mübadiləsi komissiyalarında davam etdirmişdir. Qurultay 103 nəfərdən ibarət Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasını və onun 23 nəfərdən ibarət İdarə Heyətini, İdarə Heyətinin sədrini və dörd müavinini seçmişdir.

Dünya Azərbaycanlılarının 2-ci Qurultayı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2006-cı il martın 16-da yenə də Bakıda keçirilmişdir. Bu qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasının sədri seçilmişdir. 2-ci Qurultayda 49 xarici dövlətdən 593 nümayəndə, 388 nəfər qonaq, ümumilikdə 1231 nəfər iştirak etmişdir.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin qurultaydakı nitqi xaricdə yaşayan soydaşlarımızın təşkilatlanması və diaspora quruculuğu siyasətinin yeni mərhələsinin başlıca istiqamətlərini və bu mərhələdə qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Prezidentinin nitqindəki tövsiyə və tapşırıqlar Azərbaycan diasporunun yeni dövrdəki fəaliyyətinin ideoloji təməlini təşkil etməklə yanaşı, dünya azərbaycanlılarının birliyinin konseptual əsaslarının milli dövlətçilik ideologiyası müstəvisində formalaşmasının tarixi-siyasi əhəmiyyətini daha dəqiq qiymətləndirmək imkanı yaratmışdır. İlham Əliyev nitqinin sonunda demişdir: “Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Biz 50 milyonuq. Bu, dünya miqyasında böyük xalqdır. Bizim hamımızın bir Vətəni var- Azərbaycan. Çalışmalıyıq ki, doğma Vətənimizi möhkəmləndirək, zənginləşdirək, qüdrətli dövlətə çevirək”.³⁶²

Qurultayda Azərbaycan və Türkiyə diasporalarının birgə fəaliyyət strategiyasının müəyyənləşdirilməsi məsələsinin geniş müzakirəyə çıxarılması və Qətnaməyə bununla bağlı xüsusi müddəanın daxil edilməsi böyük uğur kimi dəyərləndirilə bilər. Hər

³⁶² Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. 16-cı kitab. Mart 2006- may 2006. Bakı, Azərneşr, 2014, s.20

halda Azərbaycan və Türkiyə diaspora təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və bu sahədə əməkdaşlığın sistemli şəkildə həyata keçirilməsi yeni mərhələnin əsas vəzifələrindən biridir.

İlham Əliyev 2006-cı ilin aprelində ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində keçirilən Beynəlxalq Münasibətlər Şurasındakı görüşdə də bildirib ki, bu gün dünyanın müxtəlif yerlərində 50 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır, o cümlədən İranda xeyli sayda etnik azərbaycanlı yaşayır və onların hamısının taleyi bizim üçün çox vacibdir.³⁶³ Dövlət başçısı İlham Əliyev bir gün sonra Vaşinqtonda Azərbaycan ismasının üzvləri ilə baş tutan görüşdə isə bildirib ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır: “50 milyonluq Azərbaycan xalqı dünya miqyasında böyük xalqdır, istedadlı xalqdır. Alimlərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz, sərkərdələrimiz bizim tarixi şəxsiyyətlərimizdir. Gərək bunu hamı bilsin. Bütün dünya bunu bilməlidir və biz də gərək bir olaq”.³⁶⁴

Dünya Azərbaycanlılarının 3-cü Qurultayı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2011-ci il iyulun 5-6 da yenə də Bakıda keçirilmişdir. Dünya Azərbaycanlılarının 2-ci Qurultayında 42 xarici dövlətdən 579 nümayəndə və 211 nəfər qonaq, ümumilikdə 1272 nəfər iştirak etmişdir. Dövlət başçısı İlham Əliyev qurultaydakı çıxışında bildirmişdir ki, dünya azərbaycanlılarının birliyi Azərbaycan dövlətini daha da gücləndirir, möhkəmləndirir: “Müstəqil Azərbaycan bütün azərbaycanlıların Vətənidir. Bizim bir Vətənimiz var – Azərbaycan! Bizim bir dilimiz var – Azərbaycan dili! Bizim ümumxalq ideologiyamız var – azərbaycançılıq məfkurəsi! Mən arzu edirəm ki, dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılar həmişə bir yerdə olsunlar. Həmişə bilsinlər ki, onların arxasında güclü Azərbaycan dövləti dayanır və onlar hər zaman Azərbaycan dövlətinə arxalana bilərlər”.

Dünya Azərbaycanlılarının 4-cü Qurultayı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2016-cı il iyulun 3-4 də keçirilmişdir. Dövlət başçısı İlham Əliyev

³⁶³ Yenə orada, s.239

³⁶⁴ Yenə orada, s.286

qurultaydakı çıxışında bir sıra mühüm məsələlərə toxunmuş, hər bir azərbaycanlının, Azərbaycan vətəndaşının Prezidenti olduğunu xüsusilə vurğulamışdır.

Ümumiyyətlə, dövlət başçısının həm Qurultaylarda, həm Dünya Azərbaycanlıları ilə görüşlərdə səsləndirdiyi: “Mən, yalnız 9-10 milyonluq Azərbaycan Respublikasının deyil, 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarının Prezidentiyəm” sözü, onun uzaqgörənliyindən xəbər verir. Hər halda dövlət başçısının “Mən 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarının Prezidentiyəm”, sözü yalnız Quzey Azərbaycanda deyil, Güney Azərbaycanda da böyük əks-səda doğurmuş, İlham Əliyevin bu sözləri Dünya Azərbaycanlılarının Qurultaylarında, Dünya Azərbaycanlıları Konqreslərində, ayrı beynəlxalq və yerli konfranslarda, mətbuat səhifələrində, televiziyalarda dəfələrlə səsləndirilmiş, xatırlatılmışdır.

Dağlıq Qarabağ məsələsi və Güney Azərbaycan. Biz, hər daim düşünmüşük ki, vaxtilə Çarlıq və Sovet Rusiyası tərəfindən yaradılan Dağlıq Qarabağ probleminin kökündən həlli üçün iki əsas istiqamətdə iş aparmağımız lazımdır. Bunlardan birincisi, şübhəsiz ki, Rusiya ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən İran İslam rejimi və onun bu gün tərkibində olan Güney Azərbaycan faktoru da mühüm yer tutmaqdadır. Kitabımızın birinci və ikinci cildlərində Çarlıq və Sovet Rusiyası dövründə Dağlıq Qarabağ probleminin nə cür yaranması və onun həlli yolları ilə bağlı mülahizələrimizi geniş şəkildə ifadə etmişdik. Eyni zamanda, 1-ci Qarabağ Vətən müharibəsi dövründə Ermənistan qarşısında məğlub duruma düşməyimizdə İran İslam Respublikası, Fransa və bəzi digər Qərb dövlətlərinin rolunu da göstərməyə çalışmışıq. 1994-cü ilin mayın 8-də Ermənistanla Azərbaycan arasında Bişkek protokolu, yəni atəşkəs imzalanana qədər Azərbaycan Respublikasının yalnız “Dağlıq Qarabağ” adlanan keçmiş muxtar vilayətinin ərazisini deyil, eyni zamanda 7 rayonunu, yəni Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı da rus-erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunmasını da qeyd etmişdik. Eyni zamanda, həmin torpaqların işğaldan dərhal azad olunması ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası tərə-

findən dörd qətnamə qəbul edilsə də, 2020-ci ilin sentyabrına qədər bunun heç bir nəticəsi olmamışdır.

Onu da göstərmişdik ki, XX əsrdə Azərbaycan və Ermənistan xalqları arasında baş verən münaqişələr, o cümlədən 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman münaqişəsi, 30-31 mart Azərbaycan türklərinin soyqırımı, 1918-ci ilin 29 mayında Azərbaycan Milli Şurasının İrəvanın və ətrafının ermənilərə güzəştə getməyə məcbur olması, 1920-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR tərəfindən Zəngəzurun bir qisminin Ermənistana verilməyə məcbur edilməsi, 1923-cü ildə DQMV-nin yaradılması, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli torpaqlarından deportasiyası, 1992-ci il 26 fevral Xocalı soyqırımı, 1988-1994-cü illər arasında Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı digər 7 rayonun işğal olunması Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda müharibəni qaçılmaz edirdi.

Onu da qeyd etmişdik ki, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırımlarda və torpaqlarımızın işğalında erməni şovinistləri qədər Rusiya və İran İslam rejiminin hakim dairələri də mühüm rol oynamışlar. Hər halda, heç vaxt unutmamalıyıq ki, xüsusilə də Çarlıq və Sovet Rusiyası olmadan ermənilər Azərbaycan-Türk soyqırımlarını təkbəşinə həyata keçirə bilməz, torpaqlarımızı işğal etmək iqtidarında olmazdı. Bu o deməkdir ki, biz bu soyqırımlarda və torpaqlarımızın işğalında yalnız ermənilərin və Ermənistanın deyil, eyni zamanda Rusiyanın, İran adlanan ölkənin və bəzi Qərb dövlətlərinin (fransa və b.) də əsas pay sahibi olmasını yaddan çıxartmamalıyıq. Bu bir faktdır ki, vaxtilə Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir hissəsində Ermənistan dövlətini yaradan Qərb dövlətləri və Rusiya yaxın tariximizdə torpaqlarımızın digər bir hissəsinin işğal olunmasında fəal oynamaqla yanaşı ikinci bir saxta, qondarma “erməni dövləti”nin qurulması məsələsində də ikiüzlü siyasətini davam etdirməkdə idi. Üstəlik, Rusiya, İran İslam rejimi, Fransa və başqa anti-Azərbaycan anti-Türk dövlətləri tərəfindən daima təmənasız

silahlandırılan Ermənistanın bölgədə sülhün bərqərar olmasına razılıq verməsini gözləmək mümkün deyildi.

Bunu, 2016-cı il qısa müddətli aprel döyüşləri də bir daha ortaya qoydu. Aprel döyüşlərində ciddi hərbi uğurlar əldə edən Azərbaycan ordusunun hərbi əməliyyatları dayandırması üçün Rusiya, İran İslam Respublikası, Fransa və başqa anti-Azərbaycan anti-Türk dövlətləri əlindən gələni etdi və buna nail oldular.

Beləliklə, 27 sentyabr-9-noyabr 2020-ci il tarixləri Azərbaycan xalqının taleyində yeni bir mərhələdir; işğal altında olan torpaqlarımızı nəyin bahasına olursa olsun azad etmək üçün bir QURTULUŞ savaşı, 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsi idi. Bu dövrdə Azərbaycan ordusunun qarşısında bir hədəf dururdu: Ermənistanla olan dövlət sərhədlərini bərpa etmək və öz sərhədləri daxilindəki bütün erməni terrorçularını və yandaşlarını təmizləmək! Bu prosesdə də hansı dövlətlərin Azərbaycanla çiyin-çiyinə, hansı dövlətlərin isə düşmən olduğu Azərbaycan xalqına əsasən bəlli idi. Ən azı 30 illik təcrübəyə əsasən Azərbaycan xalqı yaxşı bilirdi ki, 2-ci Qarabağ müharibəsində hansı dövlətlər onun qardaşı-dostu, hansı dövlətlər də düşmənidir.

Əlbəttə, Vətən müharibəsində tək millət (TÜRK) iki dövlət (Azərbaycan+Türkiyə) kimi qəbul etdiyimiz Türkiyənin yanımızda olması təbii idi: Azərbaycan Türkiyə, Türkiyə Azərbaycan deməkdir! Bu gerçəyi, heç bir qüvvə dəyişə bilməzdi! Müharibə başlayan ilk gündən son günədək ilk növbədə, Azərbaycanı birmənalı şəkildə dəstəkləyən Türkiyə oldu. Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət başçısı Rəcəb Tayyip Erdoğan bütün çıxışlarında Azərbaycana hər cür siyasi-mənəvi dəstək verdiklərini, hətta lazım gəldiyi anda, Azərbaycan hərbi dəstək verməyə də hazır olduğunu dəfələrlə bəyan etdi. Eyni zamanda, Türkiyə Cümhuriyyətinin eks xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu 44 günlük müharibə dövründə bir neçə dəfə Azərbaycana səfər edərək Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevlə görüşdü. Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycana siyasi-mənəvi dəstək verən Türkiyə ən

yüksək səviyyədə Qarabağın işğaldan azad olunmasına bizimlə eyni dərəcədə maraqlı və istəklidir.

Şübhəsiz, Türkiyə ilə yanaşı 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsində Azərbaycana ən çox siyasi-mənəvi dəstək verən Pakistan olmuşdur. Bu baxımdan Türkiyə və Pakistanın Azərbaycana verdiyi dəstək Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Eyni zamanda, bu müharibədə Azərbaycana siyasi-mənəvi dəstək verən ölkələr arasında Quzey Kipr Türk Cümhuriyyəti, Ukrayna, İsrail, Moldava, Bosniya-Hersoqovniya, Gürcüstan və digər dövlətlər də olmuşdur.

Əlbəttə, 2-ci Vətən Qarabağ müharibəsində Ermənistanı açıq və ya dolayısıyla dəstək verən dövlətlər arasında isə Fransa, Yunanıstan, Cənubi Kipr, BƏƏ, İran İslam Respublikası, Hollandiya və digər dövlətlər olmuşdur.

Xüsusilə müharibə dövründə Fransanın dövlət başçısı E.Makronun, eyni zamanda bir qrup fransız millət vəkili İrəvana gedərək onlara dəstək verməsi də çox şeylərdən bir daha xəbər verdi. Bu bir daha göstərdi ki, Fransa ATƏT Minsk Qrupunun həmsədrinə ola bilməz. Üstəlik, müharibədən sonra da Fransa senatının, Parlament Assambleyasının “Dağlıq Qarabağ” adlı qondarma rejimi tanımaqla bağlı qəbul etdiyi qərarlar hər şeyi bir daha aşkar etdi. Doğrudur, Fransa hökuməti fransız senatorların və parlamentarilərin qəbul etdiyi qərarların qəbul edilməz olduğunu, onu tanımadıqlarını ifadə etdilər. Ancaq bütün hallarda Fransanın tərəfli mövqeyi rəsmi Parisin Qarabağ münaqişəsində ermənipərəst tərəfini açıq şəkildə ortaya qoymuşdu.

Ümumilikdə, ATƏT Minsk qrupunun həmsədrlərinin (Rusiya, Fransa və ABŞ) müharibə dövründə fərqli mövqe tutmaları, xüsusilə Fransanın açıq, Rusiya daxilindəki bəzi qüvvələrin dolayısıyla Ermənistanı dəstəklədiyi bir daha ortaya çıxmış oldu. ABŞ isə bu məsələ də, yenə də ikili standartları ilə yadda qaldı. Bu isə o demək oldu ki, ATƏT Minsk qrupunun fəaliyyətini dayandırmasından başqa bir yol qalmamışdı. Artıq

Dağlıq Qarabağ məsələsində real iki aktiv qüvvə vardı: Türkiyə və Rusiya.

Müharibə dövründə İran adlanan ölkənin ikiüzlü əməllərinin də dəfələri şahid olduq. İran İslam rejimi dolayısıyla da olsa, Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərdə, guya hansısa terrorçu qrupların olduğunu iddia edirdi. Maraqlıdır ki, müharibəyə qədər Ermənistanı işğalçı, separatçı rejimə terrorist deməyib, savaş dövründə Azərbaycan ordusunun işğaldan azad etdiyi bölgədə təfkirçi terrorçu qruplaşma axtaran ölkə də İran adlanan ölkə oldu. Çox təəssüflər olsun ki, İran adlanan ölkə 1-ci Qarabağ Vətən müharibəsində olduğu kimi, 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsində də açıq olmasa da, dolayısıyla Ermənistanı hərbi yardımlar etdi. İran adlanan ölkənin indiyə qədər Ermənistanın yanında yer alması və bunun da Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi təhlükəsindən qaynaqlanması, hər kəscə bəlli bir məsələdir.

Ona görə də 2020-ci il 27 sentyabrda Azərbaycan ordusunun əks-hücumla başlayan 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsində qısa müddətdə cəbhədə əldə etdiyi uğurlar rəsmi Tehranı çox ciddi şəkildə narahat etdi. Ancaq bunu pərdələməyə çalışan İran adlanan ölkə Ermənistanı olan münasibətlərdə, o cümlədən Qarabağ məsələsində sözdə, geri addımlar da atdı. Hər halda İran İslam rejiminin yüksək çinli məmurlarının, hətta ən sonunda Ali Ruhani İdarənin rəhbəri Seyid Əli Xameneinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmələri ilə bağlı bəyanatları ortadadır. Ancaq onların açıqlamalarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyündən tərəf olmaları ilə bərabər daim diqqəti çəkən başqa məqamlar da var. Belə ki, İran İslam rejimi bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasındakı tərəfdarlarını rəsmi Bakıya, Türkiyəyə və ümumilikdə türklüyə qarşı qışqırtmağa çalışdı, digər tərəfdən Azərbaycanla sərhəd bölgəsinə külli-miqdarda hərbi qüvvə və texnika cəlb etdi.

Bütün bunlar o anlama gəlir ki, Azərbaycan ordusunun cəbhədə əldə etdiyi uğurlar yalnız işğalçı Ermənistanı deyil, onu pərdəarxasında dəstəkləyən İran İslam rejiminə də ciddi zərbə idi. Ona görə də, 44 günlük müharibə dövründə və sonrasındakı "İran"-ın

yüksək çinli ordu rəhbərlərinin dolayısıyla Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərdə, guya hansısa terrorçu təfkiqçi qrupların olduğunu iddia etmələri də təsadüfi deyildi. Halbuki İran İslam rejimi yaxşı bilir ki, bu bölgədə bir terror qruplaşması varsa, o da, Ermənistandır! Həmin terrorçu Ermənistanı dəstəkləyənlərdən biri də, bu və ya digər formada elə İran İslam rejiminin özüdür. Bizcə, əgər İran adlanan ölkə odla oynamağa davam edəcəksə, oynadığı od onun özünü yandıracaqdır. Yəni Təbrizin, bütövlükdə Güney Azərbaycan türklərinin ayaqlanması ilə sonu çatacaqdır. Hər halda 44 günlük müharibəyə qədər Ermənistanı işğalçı, separatçı rejimə terrorist deməyən rəsmi Tehranın, Azərbaycan ordusunun işğaldan azad etdiyi bölgədə təfkiqçi terrorçu qruplaşmalar axtarması heç bir məntiqə və qonşuluq münasibətlərinə sığışmırdı. Xüsusilə, İran adlanan ölkənin ən böyük və bağışlanmaz səhvi vaxtilə işğal altında olan Şuşadakı azərbaycanlılara-türklərə aid məscidi İran-fars məscidi kimi təmir etdirməsi olmuşdu. “İran”ın həm terrorçularla iş birliyi etməsi, həm də Azərbaycana aid məscidi İran-fars məscidi kimi təmir etdirməsi qəbul edilməz idi.

2-ci Qarabağ Vətən müharibəsindən sonra xalq arasında Bütöv Azərbaycan ideyası daha da populyarlaşdı. Məhz bunu daha yaxşı anlayan İran İslam rejimini daha çox düşündürən məğlub Ermənistanın deyil, öz gələcək əqibətidir.

Əlbəttə, bu günə qədər və indinin özündə də rəsmi Bakı hər zaman İran adlanan ölkənin rəhbərliyi ilə münasibətdə həssas olmağa çalışmışdır. Ancaq “İran” hökumətinin həddini aşacağı təqdirdə Türkiyə ilə hərbi birliyi gücləndirən Azərbaycan 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsindən sonra rəsmi Tehranla münasibətlərinə yenidən baxa bilər. Rəsmi Bakı müharibədən sonra “İran”ın Azərbaycandakı tör-töküntüləri ilə bağlı müəyyən tədbirlər görməklə yanaşı, eyni zamanda Güney Azərbaycandakı soydaşlarımızın milli haqları uğrunda apardığı mübarizəyə də artıq biganə qalmamalıdır. Bizcə, Azərbaycan Respublikasının təbii haqqıdır ki, bütün dünya azərbaycanlılarına, o cümlədən Güney Azərbaycan türklərinə arxa, dayaq olsun. Unutmayaq, 1-ci Qarabağ müharibə-

sində olduğu kimi, 2-ci Qarabağ müharibəsində də Güney Azərbaycan türkləri Azərbaycan xalqının yanında olmasını dəfələrlə ifadə etdilər. Belə ki, Güney Azərbaycan türkləri Quzey Azərbaycan xalqına həmrəylik üçün, eyni zamanda İran İslam rejiminin gizli yollarla Ermənistanı hərbi yardım etməsinə etiraz olaraq Təbrizdə, Urmiyada, Ərdəbildə, Xoyda və başqa şəhərlərimizdə yürüş və mitinqlər keçirdilər. Güney Azərbaycan türklərinin milli iradəsi sayəsində rəsmi Tehran bir çox hallarda Ermənistanı hərbi yardım etməkdən geri addım atmağa məcbur oldu.

Ancaq 44 günlük 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsi bitdikdən sonra da (10 noyabr) İran İslam rejimi Azərbaycana münasibətdə xoşagəlməyən addımlar atmağa davam etmişdir. Bəzi hallarda özlərini Azərbaycana münasibətdə xeyirxah kimi göstərmək istəyən İran İslam rejiminin əslində əsas hədəfi Azərbaycanın qələbəsinə kölgə salmaq, bunun müqabilində də Ermənistanı gücləndirməkdir. Bu baxımdan İran İslam rejiminin işğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarında quruculuq işlərinə yardım etməsi çağırışını və Naxçıvan-Zəngilan koridorunun açılması əvəzinə, Xudafərin körpüsü üzərindən alternativ yol təklif etməsini səmimi görmürük.

Birincisi, İran İslam rejiminin işğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarında quruculuq işlərində iştirakına qətiyyətlə yol vermək olmaz. Əgər Azərbaycan hökuməti belə bir razılıq verərsə, İran İslam rejimi tərəfindən yalnız problemlərlə üz-üzə qalacaqdır. Məlum olduğu kimi, 30 il bundan əvvəl İran İslam rejimi Azərbaycana humanitar yardım etmək, azərbaycanlılara İslam dininin şəri qanunlarını öyrətmək bəhanəsi ilə özünə dayaq mərkəzləri yaratmış, insanlarımızın şüurlarını irançılıqla, iran şiəçiliyi ilə zəhərləməyə başlamışdılar. İndiyə qədər də bu prosesi davam etdirməyə çalışan İran İslam rejimi hazırda da, bu vasitə ilə öz anti-Azərbaycan, anti-Türk əməllərinə davam etməyə səy göstərməkdədir. Ona görə də, İran İslam rejiminin Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində peyda olunması yalnız rəsmi Tehranın və Ermənistanın işinə yarayacaqdır. Bu baxımdan Azər-

baycan hökuməti İran İslam rejiminin bu cür qeyri-səmimi çağırışlarını rədd etməlidir.

İran İslam rejiminin Xudafərin körpüsü üzərindən Naçıvan-Zəngilan koridoruna alternativ yol təklif etməsi də, yenə də rəsmi Tehranın və Ermənistanın maraqlarına hesablanmışdır. İran İslam rejimi Naxçıvan-Zəngilan koridorunun açılmasıyla Ermənistanla sərhədlərinin aradan qaldırılmasından ciddi şəkildə narahatdır. Çünki bu koridorun açılması ilə İran İslam rejiminin Ermənistanla siyasi, iqtisadi və ən əsası hərbi münasibətləri xeyli dərəcədə zərbə altında qalacaqdır. Başqa sözlə, İran İslam rejiminin Ermənistan üzərindən Azərbaycana təzyiq vasitələri zəifləmiş, xeyli dərəcədə aradan qalxmış olacaqdır. Bu baxımdan İran İslam rejiminin əl ayağa düşüb Naxçıvan-Zəngilan koridoruna qarşı alternativ yol təklif etməsi anlaşılandır. Bizcə, əslində 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsindən heç də Ermənistandan az olmayaraq, özünü məğlub hesab edən İran İslam rejimi olmuşdur. Hətta, 44 günlük müharibədə Azərbaycanın qələbə əldə etməməsi üçün sözdə də olsa, daşdığı “İran İslam” adını zərbə altında qoymuş oldu.

Ümumiyyətlə, 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsində İran İslam rejimi özünü bir İslam dövlətindən daha çox, etnik-irqçi bir dövlət kimi apardı. Başqa sözlə, bu müharibədə də hər şeydən əvvəl, İran İslam rejimi Azərbaycanla münasibətdə nə İslam dininə, nə şüəlik məzhəbinə, nə də insanlığa uyğun hərəkət etmədi. Üstəlik, İran İslam rejimi din və məzhəb baxımdan ondan uzaq olan Ermənistanla bu və ya digər formada dəstək verdi. İran islam rejiminin ermənilərə bu dəstəyinin arxasında da yalnız Güney Azərbaycan faktoru dayanmır, eyni zamanda Ermənistan və İran İslam rejiminin Hind-Avropa nəzəriyyəsinə əsaslanan fars-erməni ortaq kimliyi dayanır. Çünki hər ikisi özünü Hind-Avropa nəzəriyyəsiindən çıxış edərək Ariyan irqinə aid hesab edirlər. Belə olduğu təqdirdə də, yalnız Azərbaycan xalqı deyil, Türkiyə və digər dünya dövlətləri də İran İslam rejiminin əslində bir müsəlman dövlətindən çox, irqçi fars şovinst dövləti kimi özünü aparmasının şahidi oldu.

Beləliklə, 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsi günlərində Azərbaycanın cəbhədə uğurlu yürüşünün davamı üçün inanırdıq ki, əgər söhbət Vətəndən, Milli Birlikdən, Azərbaycanımızın bütövlüyündən gedirsə, səbrli və təmkinli olmaq lazımdır. Hər halda hamımız yaxşı anlayırdıq ki, Şuşanın, Xankəndinin, Laçının işğaldan azad olunması hansı dərəcədə mübarizə və mücadilə tələb edir. Xüsusilə də, noyabrın 4-də işğal altındakı “Dağlıq Qarabağ”da yuvalanmış seperatçı rejimin başında dayananların Xankəndidən İrəvana qaçması təsadüfi deyildi. Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycan ordusunun Şuşa və Xankəndini işğaldan azad etməsi an məsələsidir. Bu baxımdan noyabrın 7-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin yaydığı məlumat olduqca maraqlı idi: “Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini atəşə tutmayıb”. Bizcə, əslində nazirlik bunu demək istəmişdir ki, Şuşa şəhərində döyüşlər getdiyi və böyük ölçüdə Azərbaycan əsgərinin nəzarəti altında olduğu bir məqamda Azərbaycan Ordusunun uzaqdan onu top atəşinə tutmasına ehtiyac qalmamışdır. Doğrudan da, noyabrın 8-də dövlət başçısı İlham Əliyev Şuşanın işğaldan azad olunduğunu xalqa bəyan etdi!

2020-ci il noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında birgə şəkildə bəyan edilən bəyanat Ermənistanın məğlubiyyətlə barışmasını ifadə etməklə yanaşı, Dağlıq Qarabağa Rusiya Federasiyasının sülhməramlılarının gəlməsini (5+5 illik müddətə) də özündə əks etdirməsi Azərbaycan cəmiyyətində birmənalı qarşılanmadı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarında bildirirdi ki, artıq Dağlıq Qarabağ problemi deyilən münaqişə artıq bitib, sadəcə indən belə bu münaqişə tarixi anlamda işlədilə bilər. Bu sözləri dövlət başçısı İlham Əliyev 10 dekabr 2020-ci il tarixində Bakını Azadlıq meydanında keçirilən Zəfər paradında bir daha səsləndirdi. Onunla birgə Zəfər paradında iştirak edən Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan da bəyan etdi ki, artıq Qarabağ azadlığa qovuşmuş, Ana vətən Azərbaycanla yenidən birləşmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan türkləri tarixin amansız dərslərindən, xüsusilə də soyqırım faktlarından nəticə çıxararaq, dostlarını və düşmənlərini artıq yaxşı tanımaqdadır. Hər halda, heç vaxt unutmamalıyıq ki, bəzi Qərb dövlətləri olmadan ermənilər Türk-Müsəlman soyqırımlarını təkbaşına həyata keçirib, Azərbaycan torpaqlarını uzun müddət işğalda saxlaya bilməzdi. Deməli, bugünə qədərki Azərbaycan Türk soyqırımlarının mahiyyətini dərinlən anlayıb doğru nəticə çıxarmalıyıq. Yəni bu soyqırımlarda yalnız ermənilərin və Ermənistanın deyil, eyni zamanda bəzi Qərb dövlətlərinin də əsas pay sahibi olmasını yaddan çıxartmamalıyıq. Bu bir faktdır ki, vaxtilə Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir hissəsində Ermənistan dövlətini yaradan bəzi Qərb dövlətləri yaxın tariximizdə torpaqlarımızın Dağlıq Qarabağ hissəsinin işğal olunmasında fəal oynamaqla yanaşı ikinci bir süni “erməni dövləti”nin qurulması məsələsində də ikiüzlü siyasətini davam etdirmişdir.

Yalnız müzəffər Azərbaycan ordusunun 44 günlük 2-ci Qarabağ Vətən müharibəsi və birgünlük (19-20 sentyabr 2023) antiterror hərbi əməliyyatı nəticəsində qondarma “Dağlıq Qarabağ” rejimi həmişəlik məhv edilmişdir. 2023-cü il sentyabrın 19-20-də keçirilmiş birgünlük antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan “Dağlıq Qarabağ”dakı qanunsuz separatçı rejimin mövcudluğuna tamamilə son qoydu və özünün beynəlxalq səviyyədə tanınmış əraziləri üzərində suverenliyini tam bərpa etdi.

Bütöv Azərbaycan və Türk Birliyi. Bu gün Türk dünyası üçün Quzey və Güney Azərbaycan türklüyünün birləşməsi ən ciddi məsələlərdən biridir. Çünki yalnız Azərbaycan türkləri mənəvi-psixoloji və fiziki anlamda birləşdikdən sonra Türklük yeni bir güc əldə edəcəkdir. Bizcə, Azərbaycan türklüyünün bütövləşməsi bütün Türk Dünyasına ciddi bir güc qatacaqdır. Çünki Azərbaycan türklüyünün yerləşdiyi coğrafi və strateji mövqe Türklük üçün son dərəcə önəmlidir. Eyni zamanda Azərbaycan türklüyü tarixən Türklük və Turançılıq ideyasını özündə yaşadan və yaşada biləcək ən əsas mərkəzlərdən biridir. Bunu, Qərb

dünyası da, eyni zamanda onların sayəsində Qacarları devirərək hakimiyyətə gələn farsçı-irançı qüvvələr də yaxşı bilirlər. Bu anlamda Azərbaycanın bir hissəsində müstəqil Türkçülüyn olması irançıları və havadarlarını çox narahat edir.

Ancaq bu gün İran İslam rejiminin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Güney Azərbaycanda Azərbaycan Cümhuriyyətinə, ümumAzərbaycan türklüyünə sevgi durmadan artmaqdadır. Doğrudur, Quzey Azərbaycandakı bəzi ruspərəstlər, farspərəstlər, ingilispərəstlər bu sevginin artmaması üçün əllərindən gələni edirlər. Bütün hallarda onlar bunun qarşısını ala bilmirlər və bilməyəcəklər də. Bunu, Qərbdə, Rusiyada və İran İslam rejimi də yaxşı anlayır, bu nəticənin onlara görə daha da ürəkaçan duruma gəlməməsi üçün hər cür əmək sərf edirlər. Quzey Azərbaycanın yeni uğurlar əldə etməsi Rusiya və İran İslam rejimi üçün eyni dərəcədə təhlükəli hesab olunur; bu qüvvələr, hər yolu dənəyərək iki Azərbaycanın bir olmasına yol vermək istəməirlər!

Ancaq artıq Azərbaycan Türkləri iki əsrlik ayrılığa, parçalanmaya son demək üçün yeni bir aşamaya qədəm qoyublar. Əgər Azərbaycan türkləri Əfşarlar və Qacarların ilkin dövrlərində olduğu kimi toparlana bilsələr, yalnız Təbrizli, Bakılı, İrəvanlı, Dərbəndli, Xoylu, Urmiyalı, Gəncəli, Qəzvinli Azərbaycana deyil, bütövlükdə əski Turana sahib çıxma bilirlər. Bəlkə, bu günün reallıqları baxımından yazdıqlarımız xəyalpərəstlik kimi görünür, ancaq biz türklər dəfələrlə xəyal görünənləri gerçəkliyə çevirmişik. Bunun əksi olaraq da gerçək olanları da, bir xəyal kimi əlimizdən vermişik. Bu anlamda Nadir şah Əfşarın ağıllı siyasəti nəticəsində böyük Azərbaycan mərkəzli Türk dövləti qurmaq yolunu davam etdirməliyik.

Bunun üçün bu gün Azərbaycanın bütövləşdirməyin əsaslarını, yəni bütövləşdirmə yolundakı əsas prinsiplərimizi ortaya qoymaq zamanıdır. Bizcə, Azərbaycanı bütövləşdirməyin əsasları aşağıdakı məsələlərin aydınlığa qovuşmasıyla birbaşa bağlıdır: 1. Yeni dövəmdə tarixi-coğrafi Azərbaycanın siyasi-ideoloji Azərbaycana çevrilməsi yolundakı ilk addımlar – Əfşarlar dövənm-

ində Azərbaycan vilayətinin qurulması; 2. Azərbaycanın Qacarlar dönmündəki yeri və mövqeyi; 3. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması və Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinin yeni qoyuluşu; 4. Sovetlər Birliyi və İran Pəhləvilər dönmündə Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinin siyasi və milli aspektləri; 5. Quzey Azərbaycanın müstəqilliyi dönmündə Güney Azərbaycanda yüksələn “Milli İstiqlal” davası.³⁶⁵

Əgər biz birinci və ikinci məsələlərə bir bütün şəkildə yanaşsaq görürük ki, yeni dönmədə “tarixi-coğrafi Azərbaycanı” siyasi-ideoloji Azərbaycana çevirən və ona rəsmi status verən Nadir şah Əfşar, onun yolunu davam etdirən Ağa Məhəmməd şah Qacar və Abbas Mirzə olmuşdur. Doğrudan da, bu üç Türk dövlət xadimi Azərbaycanın bütövləşməsi uğrunda çox mücadilə vermiş, bu yolda önəmli işlər görmüşlər. Ancaq əgər bugünkü “Azərbaycan tarixi” kitablarında onların adları yalnız başkəsən, yadelli işğalçı, qaniçən hökmdarlar kimi yazılırsa, deməli Turan qayəli Azərbaycan milli ideyasının, Azərbaycanın bütövlüyünün mahiyyətini sözün həqiqi mənasında dərk etməmişik. Bu məsələylə bağlı hökmən deməliyik ki, nə vaxta qədər “Azərbaycan Türk xalqının tarixi”ni deyil, “Azərbaycan taixi”ni, yəni yalnız coğrafi bir ərazinin ya da Vətən tarixini yazacaq, buna uyğun olaraq sinkretik bir tarix uyduracağıqsa, o zaman Nadir şahlar, Ağa Məhəmməd şahlar, Abbas Mirzələr bizlər üçün doğma deyil, yad olacaqlar.

Bu məsələnin burada geniş izahına yol vermədən deyərək bilirik ki, xalqın deyil, coğrafi ərazi ya da vətən tarixini yazmağa davam etdiyimiz üçün mövcud “Azərbaycan tarixi” kitablarında da bizə bəlli səbəblərdən, əsasən Azərbaycanın bütövləşməsindən çox Azərbaycanın parçalanması təbliğ edilir. Çünki bu gün Azərbaycan tarixçilərinin əksəriyyətində cəsarət və iradə yoxdur ki, Azərbaycan türklərinin tarixini yazsınlar. Əgər belə bir tarixi kitablar yazılırsa, Azərbaycanın, Azərbaycan türklüyünün bütövləşməsi və son nəticə olaraq Türk Birliyinin qurulması gerçək olacaqdır.

³⁶⁵ Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017, s.490

Bunun üçün də yeni tarix kitablarında Nadir şah, Ağa Məhəmməd şah, Abbas Mirzə kimi Türk böyüklerini Azərbaycanın, Azərbaycan türklüyünün bütövlüyü üçün mücadilə vermiş və bu yolda şəhid olmuş şəxsiyyətlər kimi qələmə verməliyik. Bu gün onları Türk, Qacar, Əfşar, Azərbaycanlı və sair adlandıрмаğımızdan asılı olmayaraq onlar bu torpaqlarda savaşlar vermiş, bu torpaqlarda hökmdarlıq etmiş Azərbaycan türkləridir. Əgər biz bunu doğru şəkildə övladlarımıza çatdıra bilsək, o zaman Azərbaycanın bütövlüyü də gerçəkləşəcəkdir. Əgər yeni nəsil bilsə ki, Nadir şahlar, Ağa Məhəmməd şahlar, Abbas Mirzələr onların atababalarıdır, özləridirlər, onların müstəqil və azad Türk dövlətlərində yaşamaları üçün çar Rusiyası, İngiltərə, Fransayla mübarizə ediblər, o zaman onların özlərinə inamı daha da artacaq, bütövlük və birlik ideyasına möhkəm sarılacaqdır. Bu anlamda Azərbaycanın bütövləşməyin ilk prinsipi bugünkü nəslin Nadir şah Əfşarlara, Ağa Məhəmməd şah Qacarlara, Abbas Mirzələrə sahib çıxmaları və onların törəmələri, davamçıları olduğunu bilməlidir.³⁶⁶ Bizcə, indiyə qədər “Azərbaycan tarixi” kitablarında, eyni zamanda başqa kitablarda şüurlarımıza yeridilmiş “akademik tarix”in əsil mahiyyətini dərk etmədikcə “Gülüstən” və “Türkmənçay” barış müqavilələrinə münasibətimiz dəyişməyəcəkdir. Əgər bir xalqın tarixində onun hökmdarının - Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşada öldürülməsinə mədhiyyələr yazılmışdırsa, hələ də bu davam edirsə, təbii ki, Azərbaycan Türk hökmdarı Abbas Mirzənin də bütövlük uğrunda apardığı müharibələri “İran adılanan ölkə”nin adına yazmaqla kifayətlənəcəyik.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Quzey və Güney Azərbaycan türkləri, onun tanınmış simaları N.b.Yusifbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, Səttarxan, Bağırxan, Ş.M.Xiyabani və başqaları, əsasən Azərbaycanın mənəvi, daha sonra fiziki birliyi uğrunda çox mühüm işlər görmüşlər. Təbii ki, burada müəyyən yanlışlıqlar və kənara çıxmalar olmuşdur, amma bu məsələyə bir bütün kimi yanaşsaq, bütövlük yolunda ciddi addımlar atılmışdır. Amma etiraf

³⁶⁶ Yenə orada, s.491

etməliyi ki, Sovetlər Birliyi və İran Pəhləvilər dönəmində bu ideyalara qarşı antitəbliğat maşını işə düşdü. Belə ki, Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini itirməsi (1920 aprel), çox keçmədən Qacarlar Türk dövlətini İran-Fars Pəhləvilərin əvəz etməsi Güney Azərbaycanda Quzey Azərbaycana olan münasibəti dəyişməklə yanaşı, onun statusu da aşağı düşdü. Bu isə Azərbaycanın bütövlüyü yolunda müəyyən dəyişiklikləri özü ilə bərabər gətirdi. Burada əsas məsələ bir-birinə yaxın iki Türk dövlətinin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin və Qacarlar dövlətinin mahiyyətinin dəyişməsi, bunun əvəzində zahirini qoruyub saxlaması idi. Belə olduğu təqdirdə, artıq iki Azərbaycanın bir olması məsələsi başqa aspektlərdən gündəmə gəlməyə başladı. Yəni Azərbaycanın bütövləşməsi məsələsi SSRİ tərəfindən milli məsələdən kənara çıxarılaraq “beynəlmilələşdirildi”.³⁶⁷

Bu anlamda, özəlliklə SSRİ rəhbərliyinin başçılığıyla 2-ci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan SSR ilə Güney Azərbaycanın birləşdirilməsi olayı, Azərbaycanın bütövləşdirilməsi yolunda müsbət cəhətləriylə yanaşı, mənfi məqamları ilə də tarixə iz saldı. Hər halda Güney Azərbaycanda Milli hökumətin yaranması həm buradakı Azərbaycan türklərinin Pəhləvilərə qarşı özünü ifadəsinin bir örnəyi, həm də Quzey Azərbaycanla birləşə bilməsi ideyasını daha da gücləndirdi. Sadəcə, həmin dövrdə Azərbaycanın bütövlüyü ideyasının guya, SSRİ tərəfindən ortaya atılması, daha sonra rəsmi Moskvanın bunun arxasında dayanmaması kimi mülahizələr Azərbaycan türklərinin yaddaşında mənfi iz buraxdı.

Bu gün Quzey Azərbaycanın müstəqilliyi Güney Azərbaycanın müstəqilliyi üçün əsas prinsiplərdən biri olmaqla yanaşı, bütövlüyə doğru gedən yolda bir mayakdır. Doğrudur, türklər arasında yalnız Azərbaycana deyil, bütövlükdə əski Midiyaya sahib çıxmaqla bağlı da ideya vardır. Təbii ki, əski Turan Midiyasına sahib çıxmaq üçün də öncə güclü, bütöv və yenilikçi Azərbaycan olmalıdır! Yəni bütün hallarda Azərbaycan bir olmalıdır ki, ondan sonra digər ideyalarımızı həyata keçirək. Əgər iki Azərbaycan bir

³⁶⁷ Yəni orada, s.492

olarsa, o zaman dünya tarixində Səfəvilərə, Əfşarlara, Qacarlara olan münasibət də, bugünkü mifik “İran”a və gerçək Turana olan baxışlarda dəyişəcəkdir!!!

44 günlük Vətən müharibəsindən bir müddət sonra, yeni 2021-ci ilin iyununda Azərbaycan və Türkiyə arasında Şuşada bağlanan Şuşa Bəyannaməsi hər iki dövlətin birliyinin yeni bir mərhələyə qədəm qoyması anlamda çox mühüm rol oynamışdır. Artıq siyasi, iqtisadi, mədəni birliklərini hərbi anlamda da möhkəmləndirən hər iki Türk dövlətinin bu addımı Türk birliyi yönündə də çox önəmli hadisə idi. Məhz Azərbaycan və Türkiyə birliyinin yeni bir mərhələyə qədəm qoyması ilə Türk dövlətləri arasında münasibətlər daha da yaxınlaşmış, sıxlaşmış oldu.

Məhz bunun nəticəsidir ki, 2021-ci ilin noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən Türk Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə Türk Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının adının “Türk Dövlətləri Təşkilatı”na (TDT) dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edilib. Bu, təkcə ad dəyişikliyi deyil, həm də yeni baxışın və yeni inkişaf vektorunun göstəricisi idi. TDT yarandığı zaman onun dörd üzv ölkəsi - Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan olduğu halda, bu gün artıq təşkilatda beş üzv və üç müşahidəçi ölkə var. Belə ki, Özbəkistan TDT-yə üzv olduğu halda Türkmənistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti və Macarıstan müşahidəçi statusuna malikdirlər. Macarıstanın bu təşkilata qoşulması, eləcə də onlarla digər ölkənin müşahidəçi statusu almaq istəyi TDT-nin çəkisini və perspektivini ortaya qoymaqladır.

Qeyd edək ki, Türk Dövlətləri Təşkilatına bağlı olan bir sıra orqan və təşkilatlar da var. Bunlardan Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasının (TÜRKPA) katibliyi və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun katibliyi Azərbaycanda yerləşir. Beynəlxalq Türk Akademiyası isə Qazaxıstanda fəaliyyət göstərməkdədir.

Çağdaş mərhələdə həm ortaq Türk əlifbası yolunda digər Türk xalqlarının, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik Türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq Türk

əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaqlıq Türk əlifbasının təkmilləşdirilməsi yolunda Türk Runik əlifbasından da faydalanıla bilər. Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr vahid əlifba yaradılmasını da ciddi şəkildə həll etməyə çalışırlar. Bununla bağlı 2022-ci ilin payızında TDT-nin Bursada keçirdiyi tədbirdə qurumun üzv olduğu dövlətlərin alimləri öz ölkələrində baş verən əlifba və tarixi dil prosesləri haqqında məlumat vermiş, vahid əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə “Ortaqlıq əlifba komissiyası” yaradıblar. Həmin komissiyanın əsas işi ortaqlıq əlifbanın və onun əsasında formalaşdırılacaq milli əlifbaların yaranması olacaqdır. Artıq 2024-cü ildə Türk dünyasının ortaqlıq əlifba, yəni milli əlifbalar məsələsi əsasən öz həllini tapmış, 34 hərflik Türk əlifbası prinsiplial olaraq qəbul edilmişdir.

Türk dövlətlərinin güclənməsi, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafı bir sıra xarici qüvvələri qıcıqlandırmıqdadır. Bunun fonunda hazırda dünyanın bəzi ölkələrində türkokofobiyənin artmasını da müşahidə etməkdəyik. Bunun ən bariz nümunəsi Ermənistan və İran adlanan ölkədə hökm sürən türkokofobiya. İran adlanan ölkədə azərbaycanlıların yaşadığı ərazilər də Türk dünyasının ayrılmaz bir parçası kimi qəbul edilməkdədir. Yeri gəlmişkən, bu məsələ ilə bağlı, TDT-nin Baş katibi Bağdad Amreyev 2022-ci ilin oktyabrın 21-də Bakıda səfərdə olarkən onunla görüş zamanı dövlət başçısı İlham Əliyev bəyan edib ki, Türk dünyası yalnız Türk dövlətlərindən ibarət deyil və Türk dövlətlərindən kənarda yaşayan Türk mənşəli insanların hüquqları, təhlükəsizliyi qorunmalıdır. Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, Azərbaycandan kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqları ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Güney Azərbaycan məsələsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci ilin noyabrında Səmərqənddə keçirilən doqquzuncu Zirvə görüşündə isə açıq şəkildə bəyan etmişdir ki, Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə əlaqələrin bütün sahələrdə möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın xarici

siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir: “Azərbaycan həmişə türk dünyasının sıx birləşməsinə öz töhfəsini verib və bundan sonra da türk dünyasının birliyi amallarına sadıq qalacaq. 2009-cu ildə Naxçıvan Zirvə Görüşündən başlayaraq təşkilatımız böyük inkişaf yolu keçmişdir. Türk dünyası 200 milyondan çox insanın yaşadığı geniş bir coğrafiyanı əhatə edir və böyük iqtisadi potensiala, enerji resurslarına, nəqliyyat yollarına və müasir hərbi imkanlara malikdir. Türk dünyası böyük bir ailədir. Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik. Siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni, nəqliyyat, energetika, rəqəmsal transformasiya, kənd təsərrüfatı, turizm sahələri ilə yanaşı, təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə də əməkdaşlığımızı fəallaşdırmalıyıq. Türk dünyası təkcə müstəqil türk dövlətlərindən ibarət deyil, onun coğrafi sərhədləri daha genişdir. Hesab edirəm ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri olan ölkələrdən kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının, təhlükəsizliyinin, milli kimliyinin qorunması, onların assimilyasiyaya uğramaması kimi məsələləri artıq təşkilat çərçivəsində daimi əsasda diqqətdə saxlamağın vaxtı gəlib çatmışdır. Türk dünyasında gənc nəslin yaşadıkları ölkələrdə məktəblərdə öz ana dilində təhsil almaq imkanı olmalıdır. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan dövlətinin hüdudlarından kənarda yaşayan 40 milyon azərbaycanlının əksəriyyəti bu imkanlardan məhrumdur. Türk dövlətlərindən kənarda yaşayan soydaşlarımızın öz ana dilində təhsil almaları daim təşkilatın gündəliyində olmalıdır. Bu istiqamətdə lazımi addımlar atılmalıdır”.³⁶⁸

Məlum olduğu kimi, Türk Dövlətləri Təşkilatı yarandıqdan sonra Almatı, Bişkek, Qəbələ, Bodrum, Astana, Çolpan-Ata, Bakı, İstanbul, Səmərqənd, Ankara, Şuşa və digər şəhərlər olmaqla ondan çox Zirvə görüşü keçirilib. 2023-cü ili martın 16-da Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçılarının onuncu Fövqəladə Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bir daha bəyan edib ki, Türk

³⁶⁸ <https://president.az/az/articles/view/57816>

dünyası Türk dövlətlərinin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Türk dünyası daha böyük coğrafiyanı əhatə edir. Dünyada yaşayan azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onlardan cəmi 10 milyon müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayır.³⁶⁹

Son zamanlar dünyada baş verən geosiyasi proseslər fonunda Türk dövlətləri öz əməkdaşlıq sahələrini daha da genişləndirmək istiqamətində səyləri artırmaqdadır. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə təşkilatda əməkdaşlığın mahiyyətə yeni mərhələyə keçidi başlayıb. Güney Qafqazda yeni reallıqların yaranması Mərkəzi Asiya ilə əməkdaşlığın formatına da öz təsirini göstərib. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Türk dövlətləri ilə tranzit əlaqələrinin inkişafına şərait yaradacaq, nəqliyyat sahəsində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verəcək.

Qeyd edək ki, 2023-cü ilin mayında Türkiyədə keçirilən parlament və prezident seçkilərinin hər ikisində Rəcəb Tayyib Ərdoğanın lideri olduğu Cümhur İttifaqının qalib gəlməsi Türk Dövlətləri Təşkilatının bugünü və gələcəyi baxımından müsbət dəyərləndirilməkdədir. Bu birlik özünü Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yenidən prezident olması münasibətilə 2023-cü il iyunun 3-də Ankarada “Küllüyyə”, yəni Prezident Sarayında keçirilən inaqurasiya mərasimində də özünü ortaya qoydu.³⁷⁰

Həmin inaqurasiya mərasimində R.T.Ərdoğan Türk Dövlətlərinin başçılarına, O cümlədən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə, Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şövkət Mirzoyevə, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Qasım Çomart-Tokayevə, KKTC Prezidenti Ersin Tatara və digərlərinə yüksək diqqət yetirdi. Xüsusilə də, R.T.Ərdoğanın Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevə verdiyi dəyər mərasim iştirakçıları tərəfindən də böyük alqışlarla qarşılandı. Ümumilikdə R.T.Ərdoğanın Ankarada keçirilən andıçmə mərasimi Türk Dövlətləri Təşkilatının, yəni Türk birliyinin də dünyada yeni bir

³⁶⁹ <https://report.az/xarici-siyaset/ankarada-tdt-nin-fovqelade-zirve-gorusu>

³⁷⁰ <https://qafqazinfo.az/news/detail/erdoganin-selahivvetlerinin-icrasina-baslama-merasimi-basa-catdi-bundan-sonra-402507>.

güc kimi ortaya çıxmaq nümayişi idi. Demək olar ki, əksər politoloqlar, siyasi şərhçilər bu mərasimi öncəliklə “Türk dünyünü” kimi qiymətləndirdilər.

Dövlət başçısı İlham Əliyev 7 fevral 2024-cü ildə keçirilən növbədənəkar prezident seçkilərinin qalibi olduqdan sonra Milli Məclisdə keçirilən andiçmə mərasimində bir daha bəyan edib ki, Azərbaycan ilk növbədə, beynəlxalq təşkilatlar arasında Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində söylərini davam etdirəcəkdir və bu, bizim üçün prioritetdir. Dövlət başçısına görə, buna əsas səbəb odur ki, dünyada Azərbaycanın bir ailəsi var, o da Türk dünyasıdır: “Bu, bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır”.³⁷¹ Beləliklə, “Azərbaycan Türk” anlayışı ilə bağlı eyniliyimiz “Türk ailəsi”, Türk dünyası baxımından da yalnız Azərbaycan Respublikası deyil, hazırda İran adlanan ölkədəki türklük, xüsusilə də Güney Azərbaycan türklüyü, yəni Bütöv Azərbaycan Türklüyü ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Türkiyə türklüyü və Azərbaycan türklüyü “bir millət, iki dövlət” fəlsəfəsi siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi və digər anamlarda çox önəmli rol oynasa da, ancaq güneyli-quzeyli Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan xalqının bütövlüyü öz təbiiliyi və tarixiliyi baxımından fəvqəladə, misli olmayan eynilikdir. Bizim əsas amalımız, yolumuz da 50-60 milyonluq Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin tarixini, fəlsəfəsini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını bir sözlə, milli varlığını və milli birliyi ortaya qoymaqdır!!!

6 <https://www.musavat.com/news/ilham-eliyev-bizim-ailemiz-turk-dunyasidir-1044865.html>

II FƏSİL

XX əsrdə Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları

2.1. Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyalar (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri)

XX əsrdə yaşayıb yaratmış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və sosial-siyasi dünyagörüşləri daha çox üç istiqamətdə: 1) Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyalar; 2) Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar; 3) İslam fəlsəfəsi və islamçılıq ideyaları üzrə inkişaf etmişdir. Əlbəttə, bu bir nisbi bölgüdür, çünki həmin ideyaların hər biri az və ya çox dərəcədə hər bir mütəfəkkirə öz təsirini göstərmişdir. Sadəcə, burada söhbət başlıca meyillərdən və müəyyən dərəcədə fərqli baxışlardan gedir.

Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında milli-dini və dünyəvi-fəlsəfi ideyaların sintezindən çıxış edən milli-demokratlar Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağıxan Rəfət, Seyid Cəfər Pişəveri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqaları olmuşlar. Onların dünyagörüşlərinə görə, Azərbaycan Milli Hərəkatını irəli aparmaq üçün ən ideal variant sosial-demokrat (qismən də liberal-demokrat) prinsiplərindən mümkün olduğu qədər yararlanmaq, həmin ideyaları milli özünəməxsusluqlarla bütünləşdirmək idi. Bu baxımdan onlar türkçülük və islamçılıq ideyalarına çox da meyil göstərməmiş, milliliyi daha çox azərbaycançılıq (Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili) kimi, islamçılığı da dünyəvilik prinsipləri çərçivəsində qəbul etmişlər. Bir sözlə onlar bir tərəfdən, XX əsrdə dünyaca məşhur sosial-demokratiyanın, liberal demokratiyanın bir çox prinsiplərini qəbul edib onu həyata keçirməyə çalışdıqları halda, digər tərəfdən həmin ideyalarla Azərbaycan milli ideyası, islamçılıq arasında bənzər tərfələri ortaya qoyub Azərbaycan Milli Hərəkatını gerçəkləşdirməyə çalışıblar. Bu anlamda onları əsasən

sosial-demokratiya, müəyyən qədər də liberal-demokratiya cərəyanlarının tərəfdarı olmaqla yanaşı, milli-demokratlar kimi də qəbul etmək olar. Onlardan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Əli Müsyö Təbrizi, Heydərhan Əmioğlu, Səid Səlməsi, Tağıxan Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Burada həmin mütəfəkkirlərimizin dünyagörüşünə təsir göstərmiş “İran”, “iranlı”, “İran dövlətçiliyi” anlayışları ilə bağlı olan bir məsələyə aydınlıq gətirməyi vacib bilirik. Bu da, Səttarxan, Xiyabani,³⁷² Pişəvəri və ondan sonrakı dövrlərdə milli mütəfəkkirlərimizin bir çoxu tərəfindən tez-tez vurğulanan “Həqiqətdə İrana məşrutəni alan Azərbaycan xalqı olmuşdur”,³⁷³ “Azərbaycan İran azadlığının işıqlı məşəli olmuş, o həmişə məşəl olaraq qalmalıdır”³⁷⁴ kimi mülahizələrlə bağlıdır. Bu mülahizələr bizcə, nə o dövrdə, nə də sonralar doğru izah olunmamışdır. Birincisi, “İran” anlayışının nə vaxt, kimlər tərəfindən ortaya atılması və nə zaman “rəsmiləşməsi” tarixlərinə diqqət etmək lazımdır. Xüsusilə də, Qacarlar dövləti dövründə baş verən Məşrutə hərəkatı, Xiyabani hərəkatı ilə, 1925-ci ildən sonra qeyri-qanuni hökm sürmüş İran Pəhləvilərində baş vermiş 21 Azər hərəkatı və digərlərini eyniləşdirmək doğru deyildi.

İkincisi, Səttarxanın, Xiyabaninin apardığı “milli hərəkatlar” məsələsi heç də Qacarlar dövlətinə, bir qədər də dəqiqləşdirsək onu idarə edən Türk sülaləsinə, onların hakimiyyətdən getməsinə yönəlməmişdir. Əksinə, 1925-ci ilə qədərki milli hərəkatlar “irançılıq” ideologisi adı altında Qacarlar hakimiyyətini ələ keçirmiş fars millətçilərinə və onun havadarlarına qarşı idi. Bu baxımdan Qacarlar dövründəki milli hərəkatlar Azərbaycan xalqının Qacarlar dövlətindən ayrılıb müstəqil milli dövlət yaratması, ya da Qacarların hakimiyyətinə birdəfəlik son qoymaqla izah

³⁷² Həsənlı Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012, s.107

³⁷³ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənəşr, 2016, s.373

³⁷⁴ Yənə orada, s.122

oluna bilməz. Doğrudur, Azərbaycan məşrutəçiləri Tehrana göndərdikləri teleqrafda Məhəmməd Əli Qacarın taxtdan getməsinə tələb etmişlər.³⁷⁵ Bizcə, buna səbəb də, Qacarlar şahının ruslarla ingilislərin əlində oyuncağa çevrilib “irançılar”ın maraqlarına cavab verən siyasəti yürütməsi olmuşdur. Ancaq Azərbaycan məşrutəçiləri həmin teleqrafda bu tələbi ilə yanaşı, yeni bir Qacarlar hökmdarının (məsələn, Müzəffərəddin şah Qacar kimi) taxta çıxıb məşrutəyə sahib çıxacağına inamlarını da ifadə etmişlər. Bizcə, məşrutə hərəkətində olduğu kimi, bəzən Xiyabani hərəkətində də Azərbaycanın müstəqil olmağa dair fikirlərin səslənməsi³⁷⁶ isə daha çox Qacarlar dövlətində Türk hakimiyyətinin formal hal alıb, ingilis-rus havadarlığında farsçıların ön plana çıxması ilə bağlı olmuşdur.

Ona görə də, bizcə, 1925-ci ilə qədərki Azərbaycan Milli hərəkətlərində əsas məqsəd Qacarlar dövlətini Türk ruhundan məhrum edib, onu iranlılaşdıran fars millətçiləri ilə havadarlarını zərərsizləşdirmək və Türkün ədalətli, xalqçı hakimiyyətini bərpa etmək idi (xüsusilə də, 1907-ci ilin avqustunda bağlanmış müqaviləyə görə Qacarların Rusiya və İngiltərənin hərbi nüfuz dairəsinə bölünməsindən sonra). Ancaq çox yazıqlar olsun ki, sapı özümüzdən olan baltaların, yəni “özümüzünkülər”in (Ə.Kəsrəvilər, S.H.Tağızadələr, Zeynalabdinxanlar, Mahmud Əfşarlar və b.) də xəyanəti sayəsində, Məşrutə və Xiyabani hərəkətlərindən daha çox faydalanan yenə də, Türk və Azərbaycan düşmənləri oldular.

İran Pəhləvilərinin qeyri-qanuni hakimiyyətinə qarşı Pişəvəri başda olmaqla, aparılan 21 Azər hərəkəti isə sözün həqiqi mənasında, Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkəti idi. Çünki Pəhləvilər dövründə Azərbaycan xalqının Türk kimliyi, Türk dili, Türk mədəniyyəti tarixdə görünməmiş bir formada assimilyasiya olunmuşdur. Azərbaycan xalqında radikal millətçi fars hakimiyyətinə qarşı yaranmış nifrətin nəticəsi idi ki, Pişəvərinin

³⁷⁵ Yenə orada, s.48

³⁷⁶ Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Güney Azərbaycan (Məlumat kitabı). “Xiyabani” oçerki. Bakı, “Orxan”, 2000, s.197

başçılığı ilə yaranan Milli Hökumət hər an Tehranla əlaqələri tamamilə kəsib Milli istiqlalın bir addımlığına qədər gedib çıxmışdı. Sadəcə olaraq, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Sovet Rusiyasının xəyanəti nəticəsində Azərbaycan Milli hökuməti milli muxtariyyətlə razılaşmağa məcbur olub, Tehran hökuməti ilə danışıqlar aparsa da, ancaq bunun heç bir fayda verməyəcəyini də dərindən anlamışdır.

Demək istədiyimiz odur ki, Azərbaycan mərkəzli Məşrutə və Xiyabani hərəkətlərindən fərqli olaraq 21 Azər hərəkətinin qarşısında Azərbaycan xalqının milli muxtariyyətdən çox milli istiqlalının ortaya qoyulması an məsələsi idi və buna təbii yanaşmaq lazımdır. Hər halda Azərbaycan mərkəzli Məşrutə və Xiyabani hərəkətlərinin formal da olsa, Qacarlar dövlətinin rəhbərlik etdiyi Tehran hökumətinə qarşı ayaqlanması ilə, irançı Pəhləvilər və onun davamçısı Əhməd Qəvvam başda olmaqla, Tehran hökumətinə qarşı üsyan etmiş 21 Azər hərəkətini eyniləşdirmək qətiyyəti doğru deyildi. Doğrudur, hər üç hərəkətin Tehran hökumətinə qarşı çıxmasında və irəli sürdüyü tələblər arasında bənzər cəhətlər də var. Ancaq məsələyə daha ümumi prizmadan baxanda görürük ki, ilk iki Azərbaycan Milli hərəkətində Türk ruhundan əsaslı dərəcədə məhrum olmuş Tehran hökumətinə qarşı nə qədər etiraz, narazlıq, hətta kin-küdrət varsa belə, bu Qacarlar Türk dövlətindən ayrılmağa, ya da Qacarları hakimiyyətdən devirməyə qədər pik nöqtəyə gəlib çatmamışdır.

Ancaq biz görürük ki, 21 Azər hərəkəti Azərbaycan xalqının İran Pəhləvilərə qarşı haqlı olaraq yaranmış nifrətin nəticəsi olaraq, milli istiqlal qovuşmaq üçün son bir addım atmağa qədər yaxınlaşmışdır. Pişəvəri çıxışlarında, yazılarında nə qədər “İran istiqlaliyyəti”, “iranlılıq” anlayışlarını ortaya qoymağa çalışsa da, bizə elə gəlir ki, bu sadəcə, son addımı atmağa əngəl olan ciddi problemlərin nəticəsi idi. Başqa sözlə, milli istiqlala bir addım qalmışkən, onu “İran istiqlaliyyəti”ndən, ümumi “iranlı” kimliyindən danışmağa vadar edən, yetərincə hərbi gücün olmaması, üstəlik, Sovet Rusiyasının ikili oyunları, Böyük

Britaniya və ABŞ-ın Tehran hökumətinə hər cür yardım etməsi idi.

21 Azər hərəkatından sonra Azərbaycan xalqının əsaslı bir qisminə Milli istiqlal ideyasının davam etməsinə səbəb, ikinci Dünya müharibəsindən sonra Pəhləvilərin başına gəlmiş Məhəmmədrzanın atasından qalma fars millətçiliyini daha qəddar şəkildə həyata keçirməsi olmuşdu. Bəlkə də, Pişəvəri başda olmaqla 21 Azər hərəkatının liderləri az da olsa, irançı Tehran hökuməti ilə anlaşb Milli muxtariyyət formasında “iranlı”, “İran dövlətçiliyi” şəklində birgəliyi sürdürməyə inanırdılar. Ancaq bu “azacıq inamı” da Pəhləvilərin ikinci qondarma “şah”ı Məhəmməd Rza və fars millətçiləri demək olar ki, kökündən məhv etdilər. İrançı Tehran hökumətlərinin qərarları ilə 1947-1957-ci illərdə on minlərlə Azərbaycan türkünün repressiya olunması, yurd-yuvalarından sürgün edilməsi tarixin qara ləklərindən biridir.

Doğrudur, “İslam inqilabı”ndan sonra (1979) Azərbaycan xalqının sözdə islamçı Tehran hökuməti ilə anlaşıaraq Milli istiqlal ideyasından vaz keçəcəyi, başqa sözlə farslarla türklərin bir arada yaşaya biləcəyi ilə bağlı ümidlər az da olsa, yaranmağa başladı. Ancaq sözdə islamçı İran İslam rejiminin bir çox məsələlərdə (dil, milli kimlik, mədəniyyət və s.) Pəhləvilər rejimindən fərqlənmədiyi ortaya çıxınca, Azərbaycan xalqının xeyli bir qisminə 21 Azər hərəkatından qalma Milli istiqlalın bir addımlığında olma hissi daha güclənmişdir.

Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak edən **Ş.M.Xiyabani** daha çox milli-demokratik və liberal-demokratik ideyalardan çıxış etmişdir. Bütün hallarda Xiyabani milli-mənəvi dəyərlərlə sosial-demokrat, liberal-demokrat ideyaların uzlaşdırılmasından və milli-demokrat olaraq Azərbaycan xalqının milli haqlarının bərpasından yana olmuşdur (Xiyabanidən ayrıca bəhs etmişik).

Xiyabanidən sonra sosial-demokratik ideyalarla milli-mənəvi ideyaların uzlaşmasından yana olub, bunu daha çox irəliyə aparan **Seyid Cəfər Pişəvəri** olmuşdur. Özünün də ifadə etdiyi kimi, əgər Xiyabani milli davanı təkbaşına və müəyyən çatışmazlıqlarla

aparırıdlsa, Pişəvəri milli davanı daha sistemli şəkildə həyata keçirməyə çalışmış, ömrünün son illərində daha çox milli-demokratik mövqe tutmuşdur (Pişəvəridən ayrıca bəhs etmişik).

Sosial-demokrat cərəyanına meyilli olan **Heydərxan Əmioğlu** (1880-1921) Urmiya şəhərində doğulmuş, bir müddət sonra valideynləri Qafqazın Gümrü şəhərinə köçmüşdür. O, orta məktəbi İrəvan şəhərində bitirmiş, Tiflisdəki gimnaziyada isə elektrik mühəndisliyi ixtisasına yiyələnmişdir. Bir müddət Bakıda da yaşayan Əmioğlu, daha sonra Qacarlara gedərək Məşhəd, Teh-randa müxtəlif vəzifələr yerinə yetirmiş, burada ilk dəfə elektrik xətləri çəkmişdir. Daha çox solçularla əməkdaşlıq edən Əmioğlu Qacarlardakı inqilab illərində (1906-1909) Səttarxan və Bağır-xanla dostluq əlaqələri qurmuşdur.

1918-ci ildə azərbaycanlılarla aysori-erməni-kürd qüvvələri arasında çıxan toqquşmalarda yaxından iştirak edən Əmioğlu düşmənlərin Mərənd və Xoydan geri çəkilmələrində böyük rolu olmuşdur. 1920-1921-ci illərdə Gilanda sosialist dövlət yaratmış Mirzə Kiçik xana böyük köməkliklər göstərən Əmioğlu, 1921-ci ildə onun adamları tərəfindən də öldürülmüşdür.³⁷⁷

Təbriz şəhərində anadan olan **Əli Müsyö Təbrizi/Kərbəlayi** (1886-1910) həyat yolunu müəyyənləşdirmək üçün çox gənc yaş-larında Rusiyanın, Avropanın bir sıra ölkələrini gəzib dolanaraq Fransa inqilabları tarixini öyrənib. Fransız xalqının demokratiya uğrunda mübarizəsi, axıdılan qanlar və əldə edilən nəticə onu cəlb etdiyi üçün, vətəninə də monarxiyadan xilas olub demokratik respublikaya çevrilməsi üçün yollar axtarmağa başlayıb. Bir müddət İstanbulda yaşayan və oradakı monarxiya əleyhdarları ilə uzun-uzadı söhbətlər edən Kərbəlayi Əli Təbrizə qayıtdıqdan sonra az zamanda Mösyö Əli kimi tanınıb. Bu da səbəbsiz deyil, çünki o, söhbətlərində fransız xalqının respublikalı quruluşuna keçmək üçün apardığı mübarizəsindən tez-tez misallar çəkirmiş.³⁷⁸

³⁷⁷ https://az.wikipedia.org/wiki/Heyd%C9%99r_xan_%C6%8Fmio%C4%9Flu

³⁷⁸ <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-M.oe.sy.oe.-T%26%23601%3Bbri.htm>

O, Qacarlar dövlətində 1906-cı ildə “İctimayyün-e ammiyyun” (Sosial-Demokrat) təşkilatının qurucularından biri, “Mərkəzi-Qeybi”-n əsas lideri olmaqla yanaşı, “Əncümən” qəzetinin nəşrində də yaxından iştirak etmişdir. Əli Müsyö Məşrutə hərəkatının ən fəallarından biri olmuş, 1908-1909-cu illərdəki Azərbaycandakı Məşrutə inqilabı zamanı Səttarxanla birlikdə hərəkat etmişdir. 1909-cu ildə Təbriz bələdiyyəsinə rəhbərlik edən Əli Müsyönün 1910-cu ildə Rusiyanın Təbrizdəki konsulluğunun əməkdaşları tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyü iddia olunur.

Dilməqan şəhərində doğulan **Səid Səlməsi (1887-1909)** mədrəsədə oxumuş, fars və fransız dillərini öyrənmişdir. Ömrünün bir hissəsini səyahətlərdə keçirən Səlməsi bir müddət İstanbul və Bakı şəhərlərində yaşamışdır. O, Səlməsa qayıtdıqdan sonra tərəqqi və mədəniyyət yolunda var qüvvəsi ilə çalışmış, öz xərçi ilə məktəb açmış, “Şəfəq” qəzetni nəşr etdirmişdir. Qacarlar dövlətində gerçəkləşən 1906-cı il inqilabı nəticəsində Güney Azərbaycanda ortaya çıxan Milli hərəkatın fəal iştirakçılarından olmuş, “İrşad”, qəzetində, “Füyuzat” jurnalında milli ruhlu şeirlər çap etdirmişdir.

Məşrutə dövründə Qacarlar Milli Məclisinə seçilmiş Azərbaycan millət vəkili, o cümlədən Əbdürrəhim Talibzadə Təbrizdən Tehrana gedərkən Səlməsi ilə görüşmüş, fikir mübadiləsi etmişlərdir. O, 1909-cu ilin fevralında Xoy şəhərində mətbəə açaraq, orada yeni kitabların nəşrilə də məşğul olmuşdur. Səlməsi həmin ilin fevralın 24-də Məşrutə əleyhidarları olan irticaçılar tərəfindən şəhid edilmişdir.³⁷⁹

Qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət” əsərində Səid Səlməsidən də söz açmış, onu “şəhidi-azadi” kimi yad etmişdir.³⁸⁰ Məhəmməd Hadi “Tərəqqi” qəzetində Səlməsi ilə bağlı yazırdı ki, “namipakı xatirəti-millətə nəqş olunmuş” belə bir

³⁷⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2. cild. Bakı, Elm, 1983, s.160

³⁸⁰ Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.124

şəxsiyyətin xatirəsini əbədləşdirmək üçün gec-tez təmsil etdiyi milləti ona abidə ucaldacaqdır.³⁸¹

Onun “Ləyaliyi-iztirar”, “Xəyali-mənfur” şeirlərində cəhalətdən, qəflətdən, zülmədən şikayət edən bir gəncin həsrətləri bədii təcəssümünü tapmışdır. Səlməsi mütləqiyyəti, cəhaləti tənqidlə yanaşı, şeirlərinin bir qismində ədalətli gələcəyə, bəşəri azadlığa ümidini də ifadə etmişdir. O, “Ləyaliyi-iztirar” şeirində yazırdı ki, gec-tez hürryyətpərəstlər istibdadpərəstlərin kökünü kəsmək, “zülm ağacını yıxmaq üçün” nə lazımdır edəcək, bir gün bəşəriyyətdə azadlıq hökm sürəcəkdir. Səlməsi yazırdı:

*Şad olur dil görüncə millətimin,
Bir böyük mərifətli əhrarın.
Qət edirlər qələmlə rüşəsini,
Şəcəri-zülm olan mələinin...*³⁸²

Dövründəki bir çox gerçəkliklər, yəni istibdadın əsasən güclü olub hürr tərəfdarlarını bir çox hallarda əzməsi bəzən Səlməsini bədbinliyə sövq etmişdir. Ancaq Səlməsi “Xəyali-mənfur” şeirində bu kimi mənfur, bədbin xəyallardan qurtulub gerçək azad bir həyata qovuşmağa can atmışdır. O, yazırdı:

*Çəkil, həyatımı müdhiş edən xəyal, çəkil.
Müdam nifrətə bais o hali-tənnazın.
Çəkil də qılma mənə şux müşribanə nigah,
Sübatı-əzmimi qırmaz o çeşmi-qəmmazın.*

*Danışma! Sus deyirəm, istəməm; yəqin etmə,
Gəlirmi yadına bir şəb başın sinəmdə ikən
O almalıq edilən yerdə biz oturmuşduq...
Ağacların arasında qüruba qarşın yenin.*³⁸³

“Təhəssür” şeirində də istibdadın gileyini və narazılığını ifadə edən Səlməsi bütün hallarda, zülmə qalib gələn azadlığa qovuşmağın mümkünlüyünü ifadə etmişdir. O, yazırdı:

³⁸¹Qəribli İslam. Səid Səlməsi // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.72

³⁸²Yenə orada, s.74

³⁸³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-cild.Bakı,Elm,1983, s.161

*Yetişir guşə dadi-istimdad,
Hər tərəfdən havayi-istibdad.
Eləyir cismi-milləti məsumun,
Hökmfərma, nifaqü-məhv və dad.*³⁸⁴

Səlməsi “Amali-Vətən” şeirində isə inqilabi duyğularla vətənə sevgisini bu formada ifadə etmişdir. O, bu şeirində daha çox Vətən və Millət amalını ön plana çəkmişdir:

*Amalımız, əfkarımız üqbalı-vətəndir,
Sərhəd bizə, qələ bizə xaki-vətəndir.
Dəva günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İranlılarıq, can veribən nam alarıq biz,
Dəvada şəhadətlə hamı kam alarıq biz.*

*Qanıla qılıncdır görünən baydağımızda,
Can qorxusu yoxdur dilimizdə, canımızda,
Hər guşədə bir şir yatıb torpağımızda,
İranlılarıq, can veribən nam alarıq biz,
Dəvada şəhadətlə hamı kam alarıq biz.*³⁸⁵

Səlməsi dövlətçilik anlamında o dövrdə şüurlara hakim kəsilmiş “iranlı” kimliyi baxımından Vətən amalını ifadə etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qacarlar dövlətinin hakimiyyətinin son dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış “iranlı” kimliyi daha çox dövlət, vətən və millət qavramlarının ortaq bir nöqtəsi olmuş, bu zaman türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və başqalarını özündə birləşdirmişdir. Bu baxımdan həmin dövrdə istər Səlməsi, istərsə də başqa Azərbaycan Türk aydınlarının “iran”, “iranlı” kimliyinə doğma yanaşmasını təbii qarşılamaq lazımdır. Ancaq zamanla məlum olmuşdur ki, “iran” və “iranlı” kimliyini ortaya atanların əsas məqsədi ərənçılığı-farsçılığı burada hakim vəziyyətə gətirmək olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində yaşamış **Mirzadə Eşqi, ya da əsil adı ilə Seyid Məhəmmədrza (1893-1924)** Azərbaycanın Həmədan

³⁸⁴Səlməsi Səid. Təhəssür. “Füyuzat” jurnalı, 24 mart, 1907-ci il, sayı 13

³⁸⁵Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.161

şəhərində dünyaya gəlmiş inqilabçı ruhlu ziyalılarımızdan biri olmuşdur. On beş yaşından etibarən millətinin, vətəninin ağır vəziyyətinə dair siyasi şeirlər, məqalələr yazan Eşqi “Siyasət”, “İyirminci əsr” adlı qəzetlərdə milli-demokratik, sosial-demokratik baxışlarını ifadə etməyə çalışmışdır. O, 1924-cü ildə baş nazir Rza Pəhləvi tərəfindən edam olunmuşdur. Onun əsas əsərləri “Eşqinin ideali”, “Novruznamə”, “Dirçəliş”, “Qan bayramı” və başqalarıdır.

O, “Eşqinin ideali” əsərində yaşadığı cəmiyyətin gerçək təsvirini ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, Müzəffərəddin şahın Məşrutə elan etməsi, ancaq oğlunun həmin Məşrutəni ləğv etməsi dövründə bir kəndlinin başına gələnlərdən bəhs etmişdir. Məlum olur ki, iki oğlunu Məşrutəyə qurban verən ata, sonda ümidini Məhəmmədli şahın məğlubiyyəti ilə ölkədə ədalətin bərqərar olmasına bağlayır. Ancaq Məhəmmədli şahı taxtdan salan “məşrutəçilər” heç də “inqilab” ümidlərini doğrultmurlar. Eşqi yazırdı:

*Mənə ki, çatmış idi hər cəfayi-məşrutə,
İki cavan balam olmuş fədayi-məşrutə,
Nəsib olmadı hərgiz səfai-məşrutə,
Ərizə verdim. Əya, övliyəyi-məşrutə,
Ki mən qabaq kim idim, olmuşam kim indi bilin!*³⁸⁶

Kəndliyə verilən cavab o olur ki, “inqilab”dan bir şeylər gözləmək əvəzinə gedib özünə bir iş tapsın. Bununla da “inqilab”a bəslədiyi ümidləri torpağa dəfn edən kəndli belə Məşrutə hakimiyyətindənənsə, yenə “istibdad”ın, yəni Qacarların daha yaxşı olması qənaətinə gəlirdi. O, kəndlinin dilindən yazırdı:

*Necə deyim sizə, bu inqilabi-bədbünyad,
Vəsilə oldu, onun sayəsində hər şəyyad,
Barındı, çoxlarının oldu xanəsi abad,
Bəs inqilab bu isə, var olsun istibdad!
Həzar mərtəbə xoşdur, cəfası müstəbidin!..
Mən inqilab adına çəkdim ol qədər zəhmət,
Dedim mənə edəcək baxtiyar hürriyyət...*³⁸⁷

³⁸⁶ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.180

³⁸⁷ Yenə orada, s.181

Eşqiyə görə, bu “inqilab”a sipəhidarilər kəfil olduğu üçün, o nəticəsiz qaldı, bundan qazanan ikiüzlü məşrutəçilər oldu. O hesab edirdi ki, bütün bunların bir daha baş verməməsi üçün sosial-demokratiya cərəyanına bel bağlamaq lazımdır. O, yazırdı:

*Mənim cahanda fəqət gizli bir məramım var,
Odur məni bu həyata edən bu gün vadar...
Açanda ağzımı etsin məramımı izhar,
İki işıqlı gözündə oxundu hissi-vüqar,
Təcəssüm etdi o, gözlərdə inqilabi-Lenin.*

*Dili təlatümə gəldi mən ağzına baxacaq,
O dil göründü mənə qanlı bir qızıl bayraq,
Onun kəlamına bir ləhzə mən qulaq asaraq,
Dedim, diyari-Firudin od tutub yanacaq...³⁸⁸*

Eşqi də inanırdı ki, ancaq “Lenin inqilabı” yoluyla Qacarlar dövlətində inqilab edib, milləti yeni bir xoşbəxt aləmə, ağ günə çıxartmaq mümkündür. O ümid edirdi ki, yalnız “Lenin inqilabı”ndan sonra da, hamı bərabər yaşayacaq, zülm sona çatacaq və xoşbəxtlik hökm sürəcəkdir. O, yazırdı:

*Şərəfsiz etməyəcək sərvəti özünə şüar,
Nə əşrəfi olacaqdır şərəfətə meyar,
Nə fəhlə mizdunu kəsmək, pul ilə istismar,
Şərəf sayılmayacaqdır nə qəsr, nə talar,
Şərəf sayılmayacaq fayton ilə at, maşın.³⁸⁹*

O, “Ehtiyac, ey ehtiyac” şeirində isə ehtiyacdən irəli gələn çarəsizliyi, ümitsizliyi anlatmağa çalışmışdır. Eşqi göstərməyə çalışır ki, ehtiyac bəzən mərdi namərdə çevrir, hörmətlini hörmətsiz edir, doğrunu oğrunun qapısına getməyə vadar edir. O, yazırdı:

*Hər xəta kim, adəmi aləmdə bədrəftar edər,
Ol xətəyə ehtiyac insanları vadar edər.
Yoxsa insanlar xətanı özlərinə ar edər,
Hansı bir adəm “xətəkaram” deyər iqrar edər?
Ehtiyac insanları təbi sönük bimar edər.*

³⁸⁸ Yenə orada, s.183

³⁸⁹ Yenə orada, s.184

*Bir ilin xoş halını bir gündəcə ağlar edər;
Ehtiyac insanları bihörmət eylər, zar edər.
Mərdi namərdin yanında bəndə eylər, xar edər.
Kim edər aslanları tülkü məzac?
Ehtiyac, ey ehtiyac!³⁹⁰*

Eşqi “Ruzigar, ey ruzigar!” şeirində də daha çox diqqəti dünyadakı ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara məzlumların zalımlar tərəfindən istismarına yönəlmişdir. Dünyanın başdan ayağa fitnə, möhnət, zülmə dolduğunu yazan Eşqi hakim rolundakı “Ruzigar”-ın hökmranlığı altındakı dünyada zülmətin nur, qaranlığın işıq, zülmün ədalət üzərində hökmranlığına bir anlama verə bilmədiyini ifadə etmişdir. O, yazırdı:

*Sən ədalətxahsansa dəhridə zalim nədir?
Xəlqi bir xəlq etmisənsə, cahülü alim nədir?
Sən özün kər salim isən, feli-nasalim nədir?
Binəva məhkuma cövrü zülm edən hakim nədir?³⁹¹*

O, daha sonra rəmzi mənada üz tutduğu “Ruzigar”ın birmənalı olmayacaq əməllərindən bəhs etmişdir. Eşqi yazırdı:

*Sərçəni məhv etməyə qırğını etdin zülmkar,
Sən verən dişlərlə aslan yüz maralı parçalar,
Bu yaratmaqda, bu öldürməkdə bir hikmətmi var?
Bir əlin kuzə düzəldər, bir əlin kuzə qırar,
Yox sənin tək dəhirdə bətibar,
Ruzigar, ey ruzigar.³⁹²*

Mirzəzadənin dünyagörüşündə ilk növbədə, sosial-demokrat cərəyanı əsasında insanlığın və bəşəriyyətin xilas məsələsi öz əksini tapmışdır. O, ümid edirdi ki, elə bir zaman gələcək dünyada insanlar arasında heç bir bərabərsizlik qalmayacaqdır. Eyni zamanda, o, dünya gerçəkliyində bir-birinə zidd olan məsələlərə (ədalət və zülm, sevgi və nifrət, doğru və yalan və s.) də toxunmuş, bu zaman bir növ Yaradanın işlərinə əl aparmışdır.

İslam Qəribliyə görə, bir azadlıqsevər kimi Mirzadə Eşqinin

³⁹⁰ Yenə orada, s.184

³⁹¹ Yenə orada, s.186

³⁹² Yenə orada, s.186

düşüncələri və gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, insanları alçaldan, onlara zülm və məşəqqət, məhrumiyyətlər bəxş edən bir quruluşun, siyasi rejimin dağılması labüddür. Azadlığa doğru aparan yol nə qədər çətin və məşəqqətli olsa da, bir o qədər də şərəflidir. Bu yolun dönməz yolçuları olmaq isə insanlığa və bəşəriyyətə xidmətdir.³⁹³

Sərab mahalının Dünni kəndində əkinçi ailəsində anadan olan **Bayraməli Abbaszadə-Hammal (1859-1926)** Güney Azərbaycan-dakı Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmişdir. Mirzə Əlkəbər Sabirlə dostluq əlaqələri olan Hammal ictimai-siyasi görüşlərində “molla nəsrəddinçilər”ın yolunu izləmişdir. O, bir müddət Bakıda yaşasa da, sonra Təbrizə dönərək Səttarxan hərəkatına qoşulmuşdur.³⁹⁴ Qacarlar dövlətində baş qaldırmış Məşrutə hərəkatının çox keçmədən irançılarla havadarlarının bir oyunu halına gətirilməsinə cavab olaraq o, yazırdı:

*Məşrutə bizim canımızı aldı, daduşcan,
Avarə edib, çöllərə də saldı, daduşcan.
Hər yerdə olur meyvəsi şirin bu dirəxtin,
İranda yetişmiyibdi, hələ kaldı, daduşcan.
Xan rüşvət verib, molla alıb oldu müvafiq,
Bir söylə, görüm millətə nə qaldı, daduşcan?
İranlılarıq, şahsevənik, köhnəpərəstik,
Məbudumuz əmmamə ilə şaldı, daduşcan.*³⁹⁵

O, başqa bir şeirində də yazırdı ki, nə olursa-olsun Milli hərəkatdan üz döndərməyəcək, hər daim mübarizə aparacaqdır:

*Mən ruzi-əzəldən demişəm: - Əncümənəm mən,
Gər döysələ, öldürsələ də, incimənəm mən.
Söz vermərəm əğyarə, məgər möhtəmənim mən?
Millət yolunda ölməyə hazır-kəfənəm mən.*

³⁹³ Qəribli İslam. Klassik irs və müasir ədəbi proses (Ədəbi-tənqidi məqalələr). Bakı, APOSTROF-A, 2023, s.229

³⁹⁴ Rüstəmli Asif. Bayraməli Abbaszadə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.82-85

³⁹⁵ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.99

Mən vermişəm aləmdə xəcalət sənə, Həllac?!

*Vaizlik edib vəz oxuyursan mənə, Həllac!*³⁹⁶

Ömrünün son illərini Quzey Azərbaycanda yaşayan Hammal marksizmin sol qanadına (rus bolşevizminə) meyil göstərmişdir.

Hammal, Məhəmməd Əli şah Qacar devrilib onun yerinə oğlu Əhməd şah Qacarın gəlməsindən sonrakı vəziyyətin daha da acınacaqlı olması qənaətində idi. O, yazırdı:

*Millət yığılıb, Məmdəli atdı qırağa,
Keçdi qolu qüvvətliyərin əmri qabağa,
Təslim olunub təxt-ədalət bir uşağa.
Başda oturanlar hamısı düşdü ayağa.
İş tərsinə döndü, bütün adət dəyişildi,
Qanun pozulub, vəzi-vilayət dəyişildi...*

*Əhdi-pəsəri-mədəri-xaqan unuduldu,
İrana müsəllət olan əyan unuduldu.
Bəy, molla, əmir, malik ilə xan unuduldu,
Həqqi-üləma, rütbeyi-ərkan unuduldu.
Hər şəxsə görə əmri-məişət dəyişildi,
Qanun dəyişib, vəzi-vilayət dəyişildi.*³⁹⁷

O, ölkədə olan bütün ədalətsizlik, hüquqsuzluğun əsas səbəbkarı kimi Qacarlar hakimiyyətini görürdü. Hammal yazırdı:

*Nəsl-Qacara nə lazımdı bəzək,
Eşqilə dövreyi-dünyanı gəzək.
Borc alıb olmasa yollarda əzək,
Dolu-boş oldu cibəşdan, sənə nə!
Oldu İran hamı viran, mənə nə?*³⁹⁸

Hammal Qacarları tənqid etməklə yanaşı, onların yerinə gözünlü dikən Rza Pəhləvi və havadarlarının da əsil mahiyyətini ifşa etməyə çalışmışdır. O, yazırdı:

*Mus-mus deyə axır Rza xan müstafalaşdı,
Gizlin bəzənib, çıxdı üzə, masqasın açdı.*

³⁹⁶Yenə orada, s.101

³⁹⁷Yenə orada, s.100

³⁹⁸Yenə orada, s.104

*“Hürriyyəti-İran” deyərək, taca yanaşdı,
El şahlığıdır” söylədi, amma ki, o çaşdı.³⁹⁹
Dırmaşdı sənin taxtına İran, gözüün aydın.*

O, ictimai-siyasi görüşlərində müsəlman ölkələr ilə Avropa ölkələrinin müqayisəsini vermişdir. Məsələn, “İslamda elm” şeirində Avropa mədəniyyəti ilə İslam mədəniyyətini bir qədər satirik üslubda müqayisəsini verən Hammal yazırdı:

*Bu müsəlman qəribə millətdir.
Çümləsi talibani-cənnətdir.
Kim deyir yoxdur elmimiz, aya.
Sər-bəsər bizdə elmü-sənətdir.
Qanmayırlar ülumi-İslamı,
Bizlərin elmi cümlə hikmətdir.
Baxma Avropanın cəmətinə,
Cümlədə cəhldir, cəhalətdir.
Elmsizdir tamam əcnəbilər,
Bizdəki elmdir, məharətdir.⁴⁰⁰*

O, “Vəsiyyət” şeirində müsəlman xalqlarının geriliyinin əsas səbəbkarı kimi gördüyü ruhani təbəqəni tənqid etmişdir:

*Söylə Molla, niyə sən bizləri bidar elədin,
Yüz min ildən yatan İslamı xəbərdar elədin?
Canı çıxsın hərə bir bərrü-biyabanda qalıb,
Ürəyin yandımı sən onları hüşyar elədin?
Həftə bir mən dedim: ey milləti-İslam, ayılın,
Dediysin sözdən usandınmı və ya ar elədin!⁴⁰¹*

Hammal mühafizəkarlıqdan yeniliyə, istibdaddan ədalətə gedən yolu isə sosial-demokratiya cərəyanında, ya da marksizmleninizmdə görmüşdür. O, yazırdı:

*Cahanda, binəvalar xain hər yerdə xar olsun,
Ucalсын, beyreqi-Şura həmişə payidar olsun!⁴⁰²*

O, “Şərqin səadəti” şeirində isə ümid edirdi ki, Sovet Rusiya-

³⁹⁹ Yenə orada, s.113

⁴⁰⁰ Yenə orada, s.115

⁴⁰¹ Yenə orada, s.119

⁴⁰² Yenə orada, s.115

sının “qırmızı bayrağı” Şərqi ölkələrində də dalğalanacaqdır:

*Şərqə hürriyyət doğarsa, mənə, zəhmətdən doğar,
Şəntü-şövkət, birlik etməkdən, həmiyyətdən doğar,
Əldə al bayraq, dodaqda, dildə hürriyyət sözü,
Nail olmaq məqsədə, əlbəttə, qeyrətdən doğar.
Zülmü yıxmaq, haqqı almaq, xalqı azad eyləmək,
Haqqı istərsən, bugünkü, şanlı qüvvətdən doğar.
Ey qızıl əsgər, qızıl kəndçi, qızıl işçi, bu gün,
Şərqi azad eyləmək əzm ilə himmətdən doğar.⁴⁰³*

Hammal da, sosial-demokratiyanın təsiri altında olmuş, insan və bəşəriyyətin gələcəyini sosialist ideyaların qalib gəlməsində görmüşdür. O da ümid edirdi ki, məhz dünyada yeganə doğru yolu tutanlar sosial-demokratlardır.

Xiyabaninin yaxın silahdaşlarından biri olan **Cəfər Xamneyi (1866-1922)** milli-demokratik ideyalara bağlı olmuşdur. ADF-nin orqanı olan “Təcəddüd” qəzetinin açıq fikirli, demokrat ruhlu mühərrirlərindən olan C.Xamneyinin şeirlərində bəzən pessimist çalarlar olsa da, yenilikçilik daha çox milli ruhla səsləşmiş, gələcəyə böyük ümidləri özündə əks etdirmişdir. Məsələn, o, “İyirminci əsrə” adlı şeirində daha çox pessimist kimi görünür:

*Ey bəlalər saçan iyirminci əsr,
Qanlı faciələr, vəhşət heykəli.
O qara üzünü kənara çevir,
Sənin hər anında zülmətin əli.*

*Zülmətin qəbirdən daha qorxulu,
Təməlin oddandır, bəzəyin candan.
Gözləri qarışıq matəm yuxulu,
Hər anın, nəşənin yurdun pozan.⁴⁰⁴*

Ancaq onun XX əsrin gəlişi ilə bağlı pessimizmi müvəqqətidir. Hər halda, C.Xamneyinin “Ümid fəlsəfəsi” şeirində XX əsrin qan-qadasının bitərək işıqlı günlərin gələcəyinə böyük

⁴⁰³ Yenə orada, s.121-122

⁴⁰⁴ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.70

ümid var. O, yazırdı:

*Biz də bu beş günlük lal ömrümüzdə
Neçə-neçə yaşıl tarlalar gördük,
Neçə-neçə sarı sünbüllər dərdik,
Elə keçmişdə də əkən biz idik,
Gələcək dəni də biz əkəcəyik.
Gah alan olursan, gah bağışlayan,
Gah zülmət içində, gah da parlaqsan.
Dünyada əbədi qalan olubmu?
İstər birgə ol, istər dağınıq.
Biz ki, zaman-zaman məhv oluruqsa,
Yenə də mövcuduq, yenə də varıq.⁴⁰⁵*

Onun “Vətənə” şerində də pessimizmdən qurtulub mübarizə aparmağa yönəlik güclü hiss var. Xamneyi yazırdı:

*Özün şir olsan da, aciz qalmısan,
Qorxaq bir tülkünün pəncəsində sən.
Gözləri qapalı fikrə dalmısan,
Qılınclar asılıb başının üstdən.
Qalx, bu şir gücündən bizə nişan ver,
Ya can al, ya da ki, döyüşdə can ver.⁴⁰⁶*

Xamneyinin həyatın mənası ilə bağlı düşüncələrində ziddiyyətlər özünü göstərmişdir. O, yaşadığı dünyanın gerçək üzünü görüb bir tərəfdən pessimizmə qapılmaqla yanaşı, digər tərəfdən gələcəyə münasibətdə isə nikbin görünməyə çalışmışdır.

XX əsrin birinci yarısında yaşamış, Məşrutə hərəkatında aktiv iştirak etmiş **Ələkbər Dehxuda (1879-1955)** fəlsəfəylə yaxından maraqlanmışdır. Onun “Məsəllər və hökmlər”, “Divani-Dehxuda”, “Lügətnamə” kimi əsərləri ilə yanaşı, Ş.L.Mönteskye və başqa filosoflardan tərcümələri də vardır. Dehxuda açıq fikirli, yenilikçi bir ziyalı olmuşdur. Məsələn, o, “Şeyxülislam əzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şerində riyakar mollaları və rüşvətxor məmurları tənqid etmişdir. O, yazırdı:

Qaldı mənə bircə söz ki, aya,

⁴⁰⁵Yenə orada, s.70

⁴⁰⁶Yenə orada, s.70

*Din kefli ilə bəpa olurmu,
Qoçu ilə kudeta (hərbi çevriliş) olurmu?
Hərçənd ki, neçə baş kəsildi.
Toplara cənazələr asıldı,
Minlərcə dağıldı xanimanlar,
Çoxluca yıxıldı dudmanlar.
Həm dara çəkildi nəşi-Müslim,
Həm cəhlə bulaşdı nami-alim.⁴⁰⁷*

O, “Arifin yolu” şeirində yazırdı:

*Dedim ki, bu könül nədir bəs belə?
Dedi ki, sirlərə məskəndir elə.
Bir aşıq var dedim, dedi ki, əsla,
Ziyalı fikridir nur saçan ona.
Bu aşıq alınandır dünyada fəqət,
Düyünlü qaş üstə xoş bir əlamət.
Olma sən kimsəyə əsla bədgüman,
Qəlbinə dəysə də əgər bir nadan.
Eşq dənizində qəm gövhərləri,
Səsləyir yığmağa dostlar, bizləri.⁴⁰⁸*

Dehxuda inqilabçılığı ilə yanaşı, müdrikliyi ilə də tanınmış simalardan biri olmuşdur. Onun nəsihətverici kəlamları yalnız öz dövrün deyil, sonralar da geniş yayılmışdır.

Güney Azərbaycanın tanınmış ziyalıları arasında olan **Məmmədli Səfvət (1878-1941)** əvvəlcə Təbrizdə, sonra da Qumda təhsil almışdır. 1910-cu ildə Təbrizdə təşkil olunan Maarif Əncüməninin banilərindən biri olan Səfvət Ş.M.Xiyabaninin yaxın silahdaşı olmuşdur. Pəhləvilər rejiminin təqibindən dolayı ömrünün son illərini Qumda keçirən Səfvətin əsas əsərləri aşağıdakılardır: “İnsanın ölçüsü”, “Hökmün mənbələri”, “Təlim və tərbiyə”, “Min bir şair”, “Dastani-dustan”, “Bir dəstə gül” və b.

Səfvətin yaradıcılığında fəlsəfi, sosial-fəlsəfi mülahizələr də az deyildir. Məsələn, o, “Cana gəldim” şeirində yazırdı:

Nə eşq olayqdı, nə aşıq, nə dil, nə dilbər olaydı,

⁴⁰⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə,II cild. Bakı, Elm, 1983, s.247

⁴⁰⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə,III cild. Bakı, Elm, 1988, s.21

*Nə gül olaydı, nə bülbül, nə mey, nə sağər olaydı.
Nə hüsni-rəy, nə ahu kimi baxan gözlər,
Nə zülm olaydı, nə kakil, nə müşgü ənbər olaydı.*⁴⁰⁹

Eyni zamanda, o yazırdı ki, nə kapitalizmlə sosializm, nə də varlıyla yoxsul da olmayaydı:

*Nə kapital, nə sosial olaydı, nə...
Nə fəqir olaydı, nə sərvət, nə zər, nə zərgər olaydı.
Nə hökm olaydı, nə hakim, nə ədl olaydı, nə zur,
Nə kargər, nə rəiyyət, nə sər, nə sərvər olaydı.
Nə bu cahani-cəhənnəm nişan, nə xilqəti-adəm,
Nə huri olaydı, nə qılman, nə abi-kövsər olaydı.*⁴¹⁰

O, “Zamanın göstərişi” şeirində də dünyadakı haqsızlıqdan, ədalətsizlikdən, sosial bərabərsizlikdən bəhs etmişdir. O, yazırdı:

*Hər eybi, hər qəbahəti, hər xubs tinəti,
Sitr eyləyən fəqət bu cahanda cinayımış,
Xadimlərin tərəcəmi-əhvalı göstərir,
Zatən bu mülkü millətə xidmət xətayımış.
Ta görməyim cinayət edənlər qiyafəsini,
Əvvəl ölümdü çarəsi, son inzivayımış.
Bu feyzi rəhnümayi-təriqətdən almışam,
Səhni-səfa dedikləri matəm sərayımış.
Guya təbiətin də bu xilqətdə məqsədi,
Məxluqa büsbütün gəmi rəncü ənayımış.
Səfvət, məlal xatirimə çarəsaz yox,
Dil əhli hər zaman arasan binəvayımış.*⁴¹¹

Səfvət “Səs salar fəryadımız” şeirində yalnız eşqlə haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmağın mümkünliyündən bəhs etmişdir. O, yazırdı:

*Eşqdir ancaq bizim bu aləmi-icadımız,
Eşqdir dünya üzündə ən böyük ustadımız.*

⁴⁰⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, II cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.189-190

⁴¹⁰ Yenə orada, s.190

⁴¹¹ Yenə orada, s.191

*Kim bizi yad eyləyər, kimdir baxan məhbuslara,
Bir yana çıxmaz bizim əsla ki, ahü dadımız.*

*Ömrümüz girdaba düşmüş, qərq olur, yoxdur əlac,
Kimdən olsun böylə bir pis gündə, de, imdadımız.⁴¹²*

Səfvətin dünyagörüşündə də cəmiyyətin çağdaşlaşmasına meyil güclü olmuşdur. O da, dövrünün populyar sosial-demokrat əqidəsinə rəğbət bəsləmiş, onun sayəsində insan və bəşəriyyətin problemlərinin öz həllini tapacağına ümid etmişdir.

Təbrizli **Əli Fitrət (1890-1947)** sosial-demokrat əqidəli olmuş, 21 Azər hərəkatında, Milli hökumətin quruculuğunda aktiv iştirak etmişdir. O, 1945-ci ildə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzeti yanında təşkil edilmiş “Şairlər məclisi”nin ilk üzvlərindən biri olmuşdur. Milli hökumət süquta uğradıqdan (12 dekabr 1946) az sonra, İran Pəhləvilər rejimi tərəfindən öldürülmüşdür.

Fitrət “Bum və bülbül”, “Divani-Fitrət” və digər əsərlərində bir tərəfdən sosial-demokratizm cərəyanını, digər tərəfdən Azərbaycan Milli hərəkatını tərənnüm etmişdir. O, “Vətən eşqi” şeirində Milli hərəkatı tərənnüm edərək yazırdı:

*Mənim yarım diyarımdır, dəxi özgə bir yarım yox,
Vətəndən qeyri-ələmdə mənim mehrü nigarım yox,
Vətən məftunuyam, dildə, odur səbrü qərarım yox,
Məhəbbət camını nuş etmişəm, peymanə-peymanə.⁴¹³*

Ə.Fitrət hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının azadlığına, onun dilinə qəsd edənlər heç bir şeyə nail ola bilməyəcəklər. Çünki bu xalq öz azadlığını və ana dilini heç bir halda başqalarına qurban vermək niyyətində deyil. O, yazırdı:

*Bu cavan dövlətin vücudundan,
Xalqa bağı-cinandır Təbriz,
Gördü ki, xalqımız olub azad,
Odi ki, şadmandır Təbriz.
Bil, əzəldən hünərli insana,*

⁴¹²Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, III cild.Bakı,“Elm”,1988, s.19

⁴¹³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, III cild. Bakı, Elm, 1988, s.25

*Hər zaman qədrəndir Təbriz.
Demokratın tələşi-səindən,
Bax nə əmnü əmandır Təbriz.
Dəxi bundan sonra qəm eləmə, dil,
Paytaxti-zalandır Təbriz.
Bizə lazım deyil ayrı bir lisan,
Sahibi-xoşlisanır Təbriz.
Biz bu dildə gərək deyib oxuyaq,
Bizə bu dil rəvandır Təbriz.⁴¹⁴*

O, 21 Azər hərəkətində iştirak etmiş bir çox mütəfəkkirlərimiz kimi, Sovet Rusiyası ideologiyasının təsiri altında dilini, milli kimliyini “azər” adlandırır:

*Dilim azər, elim azər, məkanım Azəristanır,
Əgər min canım olsa, hər biri bu namə qurbandır.⁴¹⁵*

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsini orada yaşayan xalqlar üçün ümid işığı kimi qiymətləndirən Fitrət inanırdı ki, bununla da bütün ölkələrə hürriyyət gəlməyə başlamışdır. O, yazırdı:

*Mübarək oktyabrdir, gətir saqi, mənə badə,
Bu bayramda qəmin olmaz, əmin ol mərd azadə,
Bu bayramdan saçıldı hər diyara nuri-hürriyyət,
Qızıl xətt ilə tarixə keçib mənşuri-hürriyyət.
Verildi hər yerə, hər ölkəyə dəsturi-hürriyyət...
Salam olsun sənə bizdən bu gün, ey namvər rəhbər,
Sənin lütfünə indi dikibdir gözlərin ellər,
Bu vazeh sözdür aləmdə ata övladını gözlər.
Bizi salma nəzərdən, ey olan bəkəslərə yavər,
Rəvadırmı düçar olsun bəşər birəhm səyyada.⁴¹⁶*

Əli Fitrət də inqilabçı, yenilikçi ruhlu bir ziyalı olmuş, insan və bəşəriyyətin gələcəyini daha çox sosial-demokratizm təlimində görmüşdür. Hətta, rus bolşeviklərinin lideri Leninin bu yolda digər xalqlar kimi azərbaycanlılara da bir mayak olacağına inanmışdır.

⁴¹⁴ Yenə orada, s.30

⁴¹⁵ Yenə orada, s.25

⁴¹⁶ Yenə orada, s.25

O, yazırdı:

*Şurəvilər ittihad ilə yetişdi kamına,
Yazdı fərmani-səadət çərxi-şura namına,
Afərin olsun bu ali millətin iqdamına,
Ki, onun hər fərdi-fərdi, qeydidən azad olur.⁴¹⁷*

Ümumilikdə, Fitrətin dünyagörüşündə sosial-demokratizmdən çox milli ideyanın üstünlüyü özünü büruzə vermiş, o, məhz Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda şəhid olmuşdur.

Sosial-demokratiya cərəyanına meyil göstərən Ərdəbilli **İbrahim Zakir (1891-1971)** gənc yaşlarında “molla nəsrəddinçilər”in təsiri altında olmuş, Azərbaycan milli hərəkatına qoşularaq Milli Hökumətin quruculuğunda fəal iştirak etmişdir. 1946-cı ilin 12 dekabrında Milli Hökumət məğlub olduğdan sonra Bakıda yaşayan Zakir “Mənim andım”, “Savalan xatirəsi”, “Vətən nəğmələri” və başqa kitablarında həm kommunizm təlimini, həm də milli azadlıq ideyasını tərənnüm etmişdir.

O, milli azadlıq ideyası ilə bağlı “Azər” şeirində 21 Azər hərəkatını (12 dekabr 1945) tərənnüm edərək yazırdı:

*Ey Azər bayramı, ey Azər günü,
Sən azad elimin iftixarısan.
Çox sevir ürəkdən xalqımız səni,
Çün bizim Nehzətin yadigarısan...*

*Gözüm önündədir o yaxın zaman,
Odur, dəstə-dəstə qəhrəman ordu,
Keçdikcə Səttarxan xiyabanından,
Şadlığa qərq olur azəri yurdu.⁴¹⁸*

Zakir “Təbriz” şeirində də yazırdı ki, Səttarxan, Xiyabanidən sonra Pişəvərinin başçılığı ilə Təbriz yenidən oyanmış və 21 Azər olayı baş vermişdir. O, yazırdı:

*Yatmadı demokrat fırqəsi rahət,
O, Azər ayında başladı nehzət,*

⁴¹⁷ Yenə orada, s.28

⁴¹⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3-cü cild. Bakı, “Elm”, 1988, s.33-34

*Tutdu yer üzünü səndəki şöhrət,
Oldun bütün dillər əzbəri, Təbriz...*

*De görüm, hardadır milli hökumət?
Sənə üz veribdir, bu qəm, bu möhnət.,
Hanı o abadlıq, hanı o sənət,
Ey Azər elinin vüqarı, Təbriz!⁴¹⁹*

Zakir digər güneyli demokratlar kimi milli azadlıq ideyasını tərənnüm edərkən “Azər eli”, “Azəristan”, “Azəri yurdu” və bu kimi anlayışlardan istifadə etmişdir ki, bu yenə də Sovet Rusiyasının ideoloji basqılarının nəticəsi idi. Hər halda Zakir də bunda uzaq dura bilməmiş “Türk” deyəcəyi hər bir kəlməni “Azər”, “Azəri” kimi ifadə etmişdir. Beləliklə, özünü əqidəli bir kommunist kimi aparan Zakir hesab edirdi ki, dünyanın gələcəyi də kommunizmlə bağlıdır. O, yazırdı:

*Dünyada olub şəmsi-dirəxşan kommunistlər,
Haqqı əyləyib xalqa nümayan kommunistlər.
İstər kommunist firqəsi aləm ola abad,
Millətlər ola bir, hamı ömür əyləyə dilşad,
Məzluma, fəqirə oluna hər cür imdad,
Heç kimsə əsir olmaya, ellər ola azad,
Dünyanı edər bağı gülüstan, kommunistlər,
Xalqı eləyər xoş günə mehman, kommunistlər.⁴²⁰*

Daha sonra bütün dinlərin də uydurma olduğunu irəli sürərək tənqid edən Zakir yazırdı ki, haqq deyilən Quran, Tövrat, İncil deyil işçinin özüdür.⁴²¹ Bütün bunları ortaya qoyan birinci kommunistin də Lenin olduğuna şübhə etməyən Zakir iddia edirdi ki, Quzey Azərbaycanı ağ günə çıxaran bolşeviklər Güney Azərbaycanı da bir gün xilas edəcəkdir. O, yazırdı:

*Kimdir bu şəhəri (yəni Bakını-F.Ə.) işıqlandıran,
Dahimiz Leninin böyük qüdrəti!
Odur ölkəmizdə işıq yandıran,*

⁴¹⁹Yenə orada, s.36

⁴²⁰Yenə orada, s.39

⁴²¹Yenə orada, s.40

Qurtaran qüssədən, qəmdən bizləri.

*Odur ki, Təbriz də tutub üzünü
Qızıl Moskvadan nicat gözləyir.
Böyük Moskvaya dikib gözünü,
Onun dühasından həyat gözləyir.⁴²²*

Gördüyümüz kimi, Zakirin dünyagörüşündə sosial-demokrat təlimi və milli ideyalar paralelik təşkil etmişdir. O, Azərbaycan xalqının azadlığı yolunda ən uyğun cərəyan kimi marksizmi görmüş, ömrünün axırına qədər də buna sadıq qalmışdır.

Güney Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya gələn **Firudin İbrahimi (1918-1947)** ixtisasca hüquqşünas olub. O, 1943-cü ildən etibarən S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu “Ajir”, daha sonra “Rəhbər”, “Zəfər”, “Yeni Şərq”, “Azərbaycan” və digər qəzetlərlə əməkdaşlıq etmişdir.⁴²³ 1945-ci ilin oktyabrında Təbrizdə keçirilən ADF-nin qurultayında Firudin İbrahimi partiyanın rəhbər heyətinə seçilib. Bir ay sonra isə Milli Məclisə keçirilən seçkilərdə o da parlamentə nümayəndə seçilir. 1945-ci il dekabrın 12-də Seyid Cəfər Pişəvəri Nazirlər Kabinetini formalaşdıranda Firudin İbrahimini Azərbaycan Milli Hökumətinə baş prokuror təyin edir. F.İbrahimi 1946-cı ildə Parisdə keçirilən Sülh Konfransında da iştirak edib. O, 1947-ci il mayın 22-də Pəhləvilər rejimi tərəfindən edam olunub.

İctimai-siyasi baxışlarına görə sosial-demokrat (əvvəlcə sol yönlü İran Xalq Partiyasının, yəni Tudənin, daha sonra da sol-mərkəzçi yönlü ADF-nin üzvü olub) olan F.İbrahiminin nisbətən geniş həcmli əsərləri 1946-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”⁴²⁴ silsilə məqalələri və “Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)” hesabat xarakterli əsərləridir.

⁴²²Yenə orada, s.41

⁴²³ İbrahimi Firudin. Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946). Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.6-7

⁴²⁴ İbrahimi Firudin. “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”. Bakı, Elm və təhsil, 2018

O, “Sülh uğrunda” hesabat xarakterli məktublarında Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın və digər Qərb dövlətlərinin Paris Sülh Konfransındakı siyasətini, ideyalarını tənqid etdiyi halda, Sovet Ruisyasının siyasətini isə müdafiə etmişdir. O, yazırdı ki, yalnız Sovet Rusiyası millətlərin haqq və hüquqlarının qorunmasında, davamlı sülhün bərqərar olmasında maraqlıdır: “Sosialist quruluşunun əsas mahiyyəti ilə əlaqədar olaraq Sovet hökuməti xalqlar arasında dostluq yaratmaq və davamlı bir sülh yaratmaq siyasətini təqib etməkdədir. Sovet nümayəndələri Paris Sülh Konfransında demokratik və ədalətli bir sülh yaradılması yolunda böyük fədakarlıqlar göstərmişlər”.⁴²⁵ İbrahimi inanırdı ki, Qərb dövlətləri dünyanı yenidən müharibəyə cəlb etmək istədikləri halda, Stalinin rəhbərlik etdiyi SSRİ isə sülhün tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Ona görə, həmin beynəlxalq konfransa Stalinin “Sunday times”ə verdiyi müsahibə sülh nəğməsi kimi qarşılanmış, xalqlar içərisində gələcək sülh və təhlükəsizliyə möhkəm etimad yaratmışdır.⁴²⁶

F.İbrahimi, “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə” əsərində Sovet Rusiyasının ideoloji təsiri nəticəsində türklükdən uzaq azərbaycançılığı təbliğ etmişdir. Belə ki, o, midiyalıları Azərbaycanın xalqının əcdadı adlandırır, hətta onları farslardan ayırır, ancaq Türk olub olmamaları barədə bir kəlmə belə yazmır.⁴²⁷ Ancaq o, midiyalıları kimi Massagetlərin, Skiflərin hökmdarı Tomrisi də Azərbaycan xalqının övladı hesab etmişdir.⁴²⁸ Üstəlik, yad ideyaların təsiri nəticəsində qədim Azərbaycan xalqının atəşpərəst olduğuna inanan F.İbrahimi yazırdı: “..Bizim vətənimizin adı Azərbaycan, yəni odlar diyarı və bizim iftixarlı xalqımızın adı isə azərbaycanlıdır”.⁴²⁹ O, Midiyanı nəzərdə tutaraq daha sonra yazırdı: “Tarixi-elmi tədqiqatlar sübut

⁴²⁵ İbrahimi Firudin. Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946). Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.106

⁴²⁶ Yenə orada, s.110

⁴²⁷ İbrahimi Firudin. “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.28

⁴²⁸ Yenə orada., s.44

⁴²⁹ Yenə orada., s.60

edir ki, Azərbaycan milləti müstəqil bir tarixə, dilə və müstəqil qədim mədəniyyətə, parlaq tarixi sivilizasiyaya malik olmuşdur. Bu mövcud əsaslı amillərin nəticəsidir ki, bugünkü Azərbaycan millətinin ulu babaları, yəni madlar uzun müddət pars istilası altında yaşadıqdan sonra nəhayət bir daha öz milli azadlıq və istiqlallarını əldə etməyə nail olmuşlar”.⁴³⁰

F.İbrahimi ümid edirdi ki, parsılar Makedoniyalı İskəndərin və Selevikidlərin hakimiyyətləri altında olduqları zamanlarda azərbaycanlılar yeni müstəqil bir hökumətin əsasını qoymağa, azadlıq bayrağını dalğalandırmağa nail olduqları kimi, indi də öz azadlıq bayraqlarını qaldırıb onu qorumağa hazırdırlar.⁴³¹ Onun fikrincə, azadlıq bayrağını əldə etmək üçün də irançıların Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, dilinə, tarixinə qarşı yönəlmiş böhtanlarına, hədyanlarına cavab verməklə yanaşı, eyni zamanda demokratik və azad Azərbaycan uğrunda da mübarizə aparmaq lazımdır. O, yazırdı: “Avantüristlər Azərbaycan millətinin dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatı əleyhinə qorxmadan qələm çalmaqda davam edirlər və bizim dilimizə, adət-ənənələrimizə münasibətdə tam ləyaqətsiz bir şəkildə minlərlə aşağılama və hörmətsizlik göstərilər, bizi tarixsiz bir millət kimi təqdim edirlər, millətimi təhqir edirlər, bizi mədəniyyətsiz millət kimi qələmə verirlər, bizi konstitusiya əleyhinə çıxan kütlə kimi göstərilər. Bunlar ana dilinin bərpası, unudulmuş Konstitusiyanın əsas maddələrinin icrası tələbini və həqiqi demokratik prinsiplərin icrasını siyasi qanuna zidd bir hərəkət kimi göstərir və beləliklə, Azərbaycanın qeyrətli və ləyaqətli mücahidləri və övladlarının qanı bahasına əldə edilmiş nailiyyətləri inkar edirlər”.⁴³²

İrançıların Azərbaycan xalqının əleyhinə yönəlmiş böhtan və iftiralarına cavab olaraq o, yazırdı ki, Rza Pəhləvinin quldur siyasətini davam etdirənlər özlərinin uydurduqları saxta bir tarixi azərbaycanlılara heç vaxt qəbul etdirə bilməyəcəklər: “Repressiya

⁴³⁰ Yenə orada, s.72

⁴³¹ Yenə orada, s.73

⁴³² Yenə orada, s.22

siyasətinin nüfuz və təsiri nəticəsində elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, tariximizi təhrif etməyə, hər cür tarixi nailiyyətlərimizi əlimizdən almağa, tarixi şəxsiyyətlərimizi aradan aparmağa çalışan şəxslərin imzası ilə bu gün paytaxt qəzetlərinin səhifələrində onların dayaz ağıla malik olmalarını göstərən yazılar dərc olunur. Bunlar başa düşmərlər ki, bir millətin tarixini heç bir qüvvə ilə dəyişmək, mövhumat pərdəsi və uydurma əfsanələrlə örtmək, xalqın nəzərindən gizlətmək mümkün deyil. Bir milləti tarixi nailiyyətlərindən məhrum etmək mümkün deyil. Çünki layiq və yaşar bir millət sonucda özünün həqiqi xarakterini göstərəcəkdir, gec, ya da tez ətrafında göyərən alaq otlarını təmizləyəcəkdir”.⁴³³

F.İbrahimi dünyagörüşünə görə sosial-demokrat təliminə yaxın olsa da, ancaq daha çox milli-demokrat mövqeyi ilə seçilmişdir. Eyni zamanda, o, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti” adı altında azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmişdir.

XX əsrin birinci yarısında inqilabçı ruhlu şeirləri ilə diqqəti cəlb edən Türk qadınları da olmuşdur. Məsələn, **Nimtac xanım Səlməsi** 1917-1918-ci illərdə aysori-kürd qüvvələrinin Səlməsda, Urmiyada və digər Azərbaycan şəhərlərində törtədiyi soyqırım aktlarına öz şeirlərində kəskin şəkildə cavab vermişdir. O, “Qadınların kişilərə xitabı” şeirində yazırdı:

*Bir başqa Nuh ola, yeni tufan qopa gərək,
Ta bu ləkəylə damğalı yer tarümar ola.
Yırtıldı ar pərdəsi, əfsus, əcəmilərin,
Ver biz tikək ki, sizlər üçün bəlkə ar ola.
Öz zülfünü açıb bu qadınlar deyir belə:
Eybi açaq ki, nakişilər burda xar ola.
Qızlar açıblar Urmuda öz ay cəmalını,
Məqsəd budur ki, küçədə bir ahü-zar ola.
Səlməsda çox bacı üzünə qan yaxıb bu gün,
Qardaş qanilə ta ki, şəhər laləzar ola.
Xilqət ki, bənd edur bir eli eyşü-işrətə,*

⁴³³ Yenə orada., s72.

*İstər yaqın ki, min cürə dərdə düçar ola.*⁴³⁴

Səlməsi “Tehrana xitab” şeirində də ictimai-siyasi motivdən çıxış edərək, dövlət rəhbərlərinin idarəetmədəki bacarıqsızlıqlarını, nöqsanlarını tənqid atəşinə tutmuşdur. O, yazırdı:

*Yetirsinlər Tehrana, bilsin qafil uyanlar:
Qurd sürünü dağıtdı, harda yatıb çobanlar?
Bizim papaq qoyanlar harda itib-batıblar?
Aparsın bir yaylığı sabah, qoy örtsün onlar.
Başçıların məskəni, parklar olubdur bu gün,
Uşaqların naləsin eşitsin pəhləvanlar.
Yetimlərin göz yaşı axıb güclü sel olsun,
Aparsın o parkları, boğulsun o nadanlar.
Hanı bizim iyidlər, bir vaxt var idi burda?
Tariximiz yad edir, heyif, itib-batanlar.
Hanı gələ bir aslan, əzmlə, fəryad ilə,
Dola bu tülklərlə o məhbəslər, zindanlar.
Bizim pəri gözəllər əsir olub divlərə,
Hanı o xoşbəxt günlər, hanı o xoş zamanlar?
Vətənpəərəstlər hamı uzaq düşüb vətəndən,
Özgələrin əsiri, hardadır o cavanlar?
Ölüm hayanda qaldın?! Gəl tut mənim əlimdən,
Apar görüm hardadır, rəyalara uyanlar?*⁴³⁵

Nimtac xanımın şeirlərinin ruhundakı üsyankarlığı ilə yanaşı, milli dəyərlərə bağlılığı görməmək mümkün deyildir. O, Azərbaycan türkünün yenidən dirilişini görmək istədiyi üçün, onları milli oyanışa səsləmişdir.

Azərbaycan türklərinin qadın ziyalılarından olan **Şəms Kəsmi** Təbrizdə çarşabsız gəzən ilk xanımlardan biri hesab olunur. Onun şeirlərində də inqilabçılıq, yenilikçilik ön planda olmuş və insanları sosial bərabərliyə səsləmişdir. O, yazırdı:

*Nə qədər ki, insanlıq öz arxasını
zərri-zibaya söykəyəcək,*

⁴³⁴ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.47

⁴³⁵ Yenə orada, s.47

bir para çörək üçün tər axıdan kəndlilin əmək haqqı sonda yalnız əzabdır, çünki əsas güc hakimlərin, mollaların əlindədir:

*Günəş, torpaq kimi düşməni, hələ
azğın küləklər də,
De bir nədən əmək haqqın yalnız
əzabdır, ey rəncbər!
Tapdalanmış hüququndan soruşsan,
sən müqəssiri,
Deyər yüz-yüz yekə qarın xandır,
cənabdır, ey rəncbər!
Sorurlar zəli tək qanın, çıxır gör,
bir necə canın.
Yu qanda əl-ayağını, elə bil
abdır, ey rəncbər!
O xudrəsənd, harın divin boğazından
tutub həbs et,
Həqiqətin bu üzündən bulud hicabdır,
ey rəncbər!
Qazi qərarı rüşvətdir, nə dindir,
nə şəriətdir,
Füqaraya göz yummağı ondan
cavabdır, ey rəncbər!⁴³⁸*

Onun “Azadlıq nişanı” şeirində Pəhləvi rejiminin əsarətinə, zülmünə, assimilyasiya siyasətinə qarşı bir üsyan var:

*Mənim şüarımdır azadlıq demək,
Bununçün kasıblıq qismətim olub.
Həmişə tikirəm, özüm çıpağam,
Elə bu cürə də yaşayacağam.⁴³⁹*

1949-cu ildə Təbrizdə əkin ərazilərini suvaran suçu-fəhlə ailəsində dünyaya gələn **Əşrəf xanım Dehqaninin** atası 1945–1946-cı illərdə ADF-nin üzvlərindən olmuşdur. On iki yaşında, təzəcə müəllimə olmuş böyük bacısı və anası ilə başqa bölgəyə iş üçün getməyə məcbur olan Ə.Dehqaninin böyük qardaşı Bəhrüz

⁴³⁸ Yenə orada, s.272

⁴³⁹ Yenə orada, s.279

Dehqani, onu oxumağa və düşünməyə təşviq etmişdir. 1971–ci ildə SAVAK tərəfindən həbs olunan Dehqani həbsdən qaçmağı bacarmış və Almaniyağa mühacirət etmişdir. O, Almaniyaada “İranda işgəncələr və mübarizə” kitabını yazmışdır.

XX əsrdə milli-demokratik cərəyana qarşı çıxıb **irançılıq, ərənçılıq ideolojisinin** yanında yer alan Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri, siyasətçiləri də olmuşdur. Onların arasında ən tanınmışlardan Ə.Kəsrəvi, S.H.Tağızadə, M.Əfşar, M.Qənizadə, T.Ərani və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Təbriz şəhərinin Hökmava məhəlləsində anadan olan **Əhməd Kəsrəvi (1890-1946)** mədrəsədə ərəb dilini və ədəbiyyatını, dini və dünyəvi elmlərin əsaslarını öyrənmiş, daha sonra Amerika məktəbində təhsil almış və orada da müəllim kimi dərslər keçməyə başlamışdır. Siyasi fəaliyyətə İran Demokrat Partiyasının (İDP) sıralarına qoşulmaqla başlayan Kəsrəvi 1917-1920-ci illərdə Xiyabaninin başçılıq etdiyi Azərbaycan Demokrat Partiyasının işlərində də yaxından iştirak etmişdir. 1920-ci illərin sonları, 1930-cu illərin başlarında Tehranda ədliyyə sistemində işləyən Kəsrəvi, Xuzistan əyalətinin ədliyyə rəisi olmuş, oradan istefa verdikdən sonra vəkillik, qəzetçilik və müəllimliklə məşğul olmuşdur.⁴⁴⁰ Belə ki, 1934-1942-ci illərdə “Peyman” jurnalının, daha sonra “Bayraq” qəzetinin redaktoru olan Kəsrəvi 1946-cı ilin mart ayının 11-də “İslam fədailəri cəmiyyəti”nin üzvləri tərəfindən öldürülmüşdür.⁴⁴¹

O, milliyyətçə Azərbaycan türkü olsa da, özünü irəndilli əzərilərdən hesab etmişdir. Bu baxımdan da, Kəsrəvi əsərlərində Azərbaycan xalqının ari irqinə mənsub olduqlarını sübut etməyə çalışmış və ərənçiliği müdafiə edən kəsrəvçiliyin əsasını qoymuşdur. Kəsrəvçilik onun 3 cildlik “Tarixə-məşrutəyə-İran” (“İran məşrutə tarixi”), “Şəhriyaran-e-qomnam” (“Naməlum hökmdarlar”), “Azəri, ya zəbənə-bastənə-Azərbaycan” (“Azəri, yaxud

⁴⁴⁰ Mədətli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017, s.40

⁴⁴¹ https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fhm%C9%99d_K%C9%99sr%C9%99vi

Azərbaycanın qədim dili”), “Namhâ-yı Şehrâ ve Dehhâ-yı İran, Defter-i Evvel ve Duvvum” (“İranın şəhər və köylərinin adları, birinci və ikinci dəftər”), “Tarihçe-i Şir u Hurşid” (“Aslan və Günəşin tarixi”), “Şeyx Səfi və Tebâreş” (“Şeyx Səfi və onun soyu”) və başqa əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, əsərlərində Azərbaycana xüsusi yer ayırsa da, məsələlərin izahında İran millətçiliyi mövqeyindən çıxış etmiş, İranda yaşayan azərbaycanlıların farslaşdırılmasına yönəlmiş aryançılıq kimi irqçi ideyanın tərəfdarı olmuşdur. Vidadi Mustafayev yazır ki, İranın milli birliyinin azərbaycanlı ideoloqu S.Ə.Kəsrəvi Mahmud Əfşarın proqramının məntiqiliyini “elmi cəhətdən” əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. “Azəri ya zəbane bastane Azerbaijan” (“Azəri yaxud Azərbaycanın əski dili”, 1926) kitabında S.Ə.Kəsrəvi Şərq dillərində olan mənbələrə birtərəfli yanaşaraq iddia etmişdir ki, Azərbaycan əhalisinə Türk dili türklər tərəfindən zorla XI-XIV əsrlərdə qəbul etdirilmiş və Azərbaycan dili ölkədə XV əsrdə sabitləşmişdir.⁴⁴²

Doğrudan da, Ə.Kəsrəvi Tehrandə işıq üzü görmüş “Azəri və ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” əsərində Azərbaycan xalqının kimliyi, soykökü və dili haqqında yazırdı ki, Azəri dili Türk dili ailəsinə mənsub deyildir: “Azəri dili İran kökənli bir dildir. Azərilər Səlcuqların İrana gəlməsindən sonra türkləşmişdir. Quzey Azərbaycan tarix boyu Azərbaycan adını daşımamışdır. Qafqaz Albaniyası olan Quzey Azərbaycana Azərbaycan adını M.Ə.Rəsulzadə vermişdir. İranın tərkibində olan (Güney) Azərbaycan hər zaman Azərbaycan olaraq adlandırılmışdır.”⁴⁴³ Ümumiyyətlə, müəllif bu əsərində azərbaycanlıların türk yox, azəri adlı ayrı bir millət olduqları fikrini irəli sürmüşdür. Kəsrəviyə görə Azərbaycan dili türk dil ailəsinə mənsub deyildir və “azəridili” İran-Aryan mənşəli bir dildir. Ona görə, “azərilər” Səlcuqluların “İran”a gəlməsi ilə türkləşməyə başlamışdılar.

⁴⁴² Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.105-106

⁴⁴³ Kəsrəvi Əhməd. Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan, Tehran, Taban, 1317

Kəsrəvi tarixi gerçəkləri diqqətə almadan, azərbaycanlıların moğollardan öncə farsdilli olduğu hökmünü vermişdir. Daha sonra o, Azərbaycanda bir neçə kiçik kənddə Aryani qrupların danışdığı tat dillərini dəlil göstərməyə çalışmışdır. Anlamsız xəyali baxışıyla Azərbaycan türklərinin dilinin daha öncə fars dili olduğunu isbat etməyə çalışmışdır.⁴⁴⁴

Quzey Azərbaycanın əslində Qafqaz Albaniyası olduğunu iddia edən Kəsrəviyə görə Araz çayından quzeyindəki ölkə tarixin heç bir dövründə Azərbaycan adlanmamışdır. Onun fikrincə, bu ölkəyə “Azərbaycan” adı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən verilmişdir. Müəllifə görə əsl Azərbaycan “İran”ın tərkibindəki Güney Azərbaycandır və tarix boyu məhz bu ərazi Azərbaycan adlanmışdır. Kəsrəvi, “Şəhriaran-e-qomnam” kitabında yazırdı: “Təəccüblüdür ki, Arrana indi Azərbaycan adı vermişlər. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və ya Azərbayeqan Arranın yanında yerləşmiş digər ərazinin adıdır. Ən qədimdən əldə məlumat vardır ki, bu iki ərazi həmişə bir-birindən ayrı olmuş və heç vaxt Arran Azərbaycan adlanmamışdır”.⁴⁴⁵

N.Nəsibliyə görə, paniranizmin Azərbaycana baxışının şəkillənməsində Kəsrəvinin “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” kitabı mühüm rol oynamışdır. O, yazır: “Kəsrəvi bu kitabında Fars şovinizmini önə çıxaran düşüncələrini isbat etmək üçün məqsədli olaraq seçdiyi bəzi Ərəb qaynaqlarını mənbə göstərmiş, yanlış sonuclar çıxarmışdır. Bu kitabın əsas düşüncəsi belədir: İranın digər əyalətləri kimi Azərbaycanın da əski yerli əhalisi arilərdir; Azərbaycan əhalisi İran dillərindən biri olan azəricə danışmışdır; Türk boylarının İranın bu bölgəsinə yerləşmələri nəticəsində Türk dili zorla bölgə əhalisinə qəbul etdirilmişdir. Bu mülahizənin məqsədi Azərbaycan Türklərində kökləri ilə bağlı

⁴⁴⁴Zehtabi Məhəmməd Tağı. İran Türklərinin əski tarixi. 2-cildə, 2-ci cild. Təbriz, “Əxtər”, 1377 (1998), 292-396

⁴⁴⁵Kəsrəvi Ə. Şəhriaran-e-qomnam . Tehran, 1928, s.246, 265

şübhə, aşağılıq kompleksi yaratmaq, Azərbaycan əhalisini farslaşdırmaqdır”.⁴⁴⁶

Kəsrəvi həm də “təmiz dil” siyasəti fikrini, fars dilinin başda ərəbcə olmaq üzrə əcnəbi dildə olan sözlərdən təmizləmə, həm də “pak din”, ya da “təmiz din” (dinin xurafatdan ayrılması) fikirlərini irəli sürmüşdür.⁴⁴⁷ Kəsrəvi “İran”ın ən böyük probleminin dil, din və etnik müxtəliflik olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, yalnız “İran”da deyil, bütün Şərqdəki geriliyin əsas səbəbi cəmiyyətdəki müxtəliflikdir. Kəsrəviyə görə böyük islahatların nəticəsinin qalmasının əsas səbəbi cəmiyyətdəki müxtəliflik və bölünmüşlükdür. O, yazırdı: “Firqələşməni ləğv etməliyik. Din, dil və regional fərqlilikləri aradan qaldırmalıyıq. Bu ancaq milli şüurun meydana gəlməsi ilə mümkündür. İran milli şüurunu yaymalıyıq”.

Rəcəb Albayrak yazır ki, kitablarında İran və Azərbaycanın əski və orta çağ tarixi və toponimiyasından bəhs edən Ə.Kəsrəvinin yaradıcılığında paniranizm axını çox güclüdür: “Kəsrəviyə görə, Səlcuqlu Türklərindən başlayaraq, Qacar Türk xanədanının taxtdan uzaqlaşdırılıb Pəhləvilərin iqtidara gəlişinə qədər keçən zaman, İranın qeyb və qaranlıq yüzilləridir. Sosial-siyasi görüşləri “*Kəsrəvizm*” adı altında 1930-ci illərdən başlayaraq, düalist xarakter daşımışdır. Toplumun ortaq hüquqa sahib, kiçik mülkiyyət sahiblərindən oluşması və torpağın qullananlara aid olması görüşünü daşıyırdı. Əsərlərində Azərbaycana özəl yer ayırsa da, problemlərin izahında Fars milliyətçiliyi nöqtə-i nəzərindən hərəkət etmişdir. “*Ari irq, tək din və tək bayraq*”ın xaricində İranda nə varsa ayaqlar altına alınması gərəkdiyini müdafiə etmişdir. Ona görə, Azərbaycanlılar əgər Zərdüştin vətəninə yaşamaq istəyirlərsə, Türkcəyi buraxıb, Farsca danışmaq zorundadır. Türkcə, Zərdüştin nəvələri olan Azərbaycanlılara yaraşmamaqdadır. Güney Azərbaycan Türklərinin Farslaşdırılması

⁴⁴⁶ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.506

⁴⁴⁷ Mədtəli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017, s.41

yönündəki ideya və fəaliyyətləri səbəbiylə, İran Türklərinin təkisini çəkmiş və Türk xalqına xəyanətlə suçlanmışdır. Güclü bir elm adamı olmasına rəğmən, ortaya qoymaya çalışdığı subyektiv tezləri İran yönətimlərinə ciddiyyə alınmış, o və fikirdaşları üzündən Türklərin Faslaşdırılması üçün ağla-xəyalə gəlməyən uygulamalara girişilmişdir. Onun izindən gedən Kəsrəviçilər/Paniranistlər üzündən İran Türkləri böyük zülmərə məruz qalmışdır”.⁴⁴⁸

Kəsrəvinin çox saydakı əsərinin yanı sıra, Sufiliyi (“*Sûfîgeri/Sûfizm*”), Bəhailiyi (“*Bahâîgeri/ Bəhaizm*”) və Şiəliyi (“*Şiîgeri/Şiəlik*”) tənqid edən kitabları da vardır. Digər ərşançılar kimi dinin, İran toplumunun xəstəliyinin əsas cavabdehçisi olduğunu düşünürdü. Kəsrəvi, çalışmalarının birində, şiəliyi tarixi seyir içərisində ələ almış, gerçəklərin yanlış yorumlanması və şişirdilməsi yoluyla, Şiəliyin iranlıları yanlış yola gətirdiyi sonucuna varmışdır: “*Şiəlik, ağıl ilə tərs düşməsinə əlavə olaraq, bu sahədə qəbul ediləməyəcək bir anlayışdır. Ayrıca anlamlı bir həyatın yaşanmasına da əngəl təşkil etməkdədir. ...Bu məzhəp, təqibçilərinin doğru yoldan çıxmasına və gerçək dindən uzaqlaşmalarına yol açmışdır. Şiələr, özlərini ‘qurtarıcılar qrupu’ olaraq adlandırırlar. Öz məzhəplərindən başqa bir şey də tanımazlar. Ancaq gerçək, bu iddia edilənin tam tərsidir. Həqiqətdə onlar dinin tamamilə xaricindədirlər*”.⁴⁴⁹

Beləliklə, Kəsrəvi Pəhləvilərin İslam dini əleyhidarlığına və zərdüştizmi müdafiə etməsinə əsaslanaraq yeni din – “Pakdin” yaratmağa cəhd göstərmişdir. Onun “Pakdini”nin də əsasında məhz zərdüştlük və İran mədəniyyəti dayanırdı.

Yəzd-Sistan bölgəsində yaşayan türklərin əfşar boyundan olmasına baxmayaraq (bəzi mənbələrə görə, Yəzd-Sistan əfşarları tamamilə farslaşmışdılar), paniranizmin, ərşançılığın tanınmış simalarından hesab olunan **Mahmud Əfşar-Yəzdi (1893-1983)** siyasi elmlər sahəsində təhsil almış, 1921-ci ilə qədər İngiltərə və

⁴⁴⁸ Albayraq Rəcəb. Türklərin İran. Yaxın gələcək. 2 cildə. 2-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.595-596

⁴⁴⁹ Yəne orada, s.597-598

Hindistanda yaşamışdır. Müasir fars millətçiliyi nəzəriyyəsini təkmilləşdirmək, sistemə halə gətirmək üçün Əfşar 1921-ci ildə “Əncuməni İrani cəvan” adlı dərnək yaratmış, 1925-ci ildən etibarən isə “Ayəndə” dərgisini nəşr etməyə başlamışdır. Bu jurnal ölkədə fars millətçiliyi fikrini yayan mətbu orqan idi. Burada nəşr olunan yazıların əsas mövzusunı ərənçi ruhlu “mərkəziyyətçi dövlət və vahid milli kimlik” təşkil edirdi. Tədqiqatçı alim Vidadi Mustafayevə görə, Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətdən salınması ərafəsində Azərbaycan ziyalılarının bir sıra nümayəndələri azərbaycanlıların zorakılıqla assimilyasiya edilməsi, paniranizmin fəal ideoloqları kimi çıxış edirdilər. V.Mustafayev yazır: “Bu cəhətdən İran və Azərbaycan azərbaycanlılarını təmsil edən iki ziyalının mənəvi fəaliyyətinin bir sıra cəhətləri maraqlı doğurur. Onlardan biri Əfşar tayfasının nümayəndəsi, bir vaxtlar Yəzd şəhərində məskən salmış tacirin oğlu Mahmud Əfşar 1925-ci ilin avqustundan Tehranda “Ayəndə” jurnalını nəşr etməyə başladı. M.Əfşar jurnalın birinci nömrəsində böyük bir məqalə ilə mərkəzləşdirmə və xüsusən, güya milli birlik və müstəqillik naminə İranın qeyri-fars xalqlarının tezliklə assimilyasiya olunması uğrunda çıxış etmişdir. O güman edir ki, İran dövlətinin mövcudluğu İran hökumətinin İran xalqlarının etnik və etnoqrafik müxtəlifliyinin, dil, adət-ənənə, paltar, etnonim və sairəni ləğv edib-etməməsindən asılıdır.... Onun fikrincə, dil cəhətdən milli yekcinsliyə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır: ibtidai məktəblər açmaq və burada təhsili farsca aparmaq, İran tarixini tədris etmək, milli rayonlarda, xüsusən Azərbaycan və Xuzistanda fars dilində ucuz kitabçalar və hökumət qəzetləri nəşr etmək və s. Bundan əlavə M.Əfşar yenə də həmin məqsədlə qeyri-fars xalqları fars rayonlarına köçürmək, qeyri-fars toponimləri fars toponimləri ilə əvəz etmək, orduda, dövlət idarələrində, məhkəmədə və s. qeyri-fars dillərinin qadağan edilməsini məsləhət görürdü”.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.85-86

Mahmud Əfşar “Ayəndə” jurnalındakı məqaləsində açıq şəkildə irançılığı, ariyançılığı təbliğ etmiş, Azərbaycan türklərini heç bir ciddi əsas olmadan Hind-Avropa irqinə aid etmişdir. O, yazırdı: “İranın milli birliyini qorumaq və mükəmməlləşdirmək cəmiyyətimizin tələbi və idealımızdır. İranın milli birliyi nə deməkdir? İranın milli birliyi ölkə sərhədləri daxilində yaşayan insanların əxlaqi, ictimai və siyasi birliyidir. İranın milli birliyi siyasi istiqlalıyyət və torpaq bütönlüyünü vacib qılır. Milli birliyi necə əldə edə bilərik? Fars dili bütün ölkə çapında yayılmalıdır. Regional müxtəliflik, məsələn geyim və əxlaq müxtəlifliyi aradan qaldırılmalıdır. İranda yaşayan etniklərin hər biri ayrı bir dildə danışmamalıdır. Dil, əxlaq, geyim və ənənə birliyi mövcud olmadığı müddətcə, siyasi istiqlalımız və torpaq bütönlüyümüz daim təhlükə altında olacaqdır. İranda yaşayan müxtəlif qəbilə və etnikləri bənzərləşdirmədiyimiz, yəni iranlılaşdırmadığımız müddətcə gələcəyimiz təhlükə altında qalacaqdır. İranın bütün bölgələrində, xüsusən Azərbaycanda fars dili yayılmalıdır, farsca olmayan coğrafi adlar dəyişdirilməlidir”.⁴⁵¹

Deməli, o, İran adlanan ölkənin birliyini farslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsində görürdü. Buna görə də fars dilinin bütün ölkə üzrə rəsmi dil olmasına və digər dillərin, o cümlədən Türk dilinin yerini tutmasına çalışırdı. Bu bölgədə yaşayan qeyri-fars millətlərinin dillərini yabancı dillər hesab edən M.Əvşar, bu dilləri ortadan qaldırmaq üçün texniki metodlar da irəli sürürdü. M.Əvşar tövsiyə edirdi ki, fars dilinin Azərbaycanda yayılması, möhkəmlənməsi üçün bütün vasitələrdən – radiodan, məktəbdən, qəzet, jurnal və kitablardan istifadə olunmalı, farsca çap məhsulları burada ucuz qiymətə satılmalı, hətta havayı paylanmalıdır.

M.Əvşar iranlılaşmanı tərəqqi və müstəqilliyin təməli olaraq qəbul edir, müxtəliflik və çeşidliliyi isə ziddiyyət, geriliyin səbəbi hesab edirdi. Onun tarix anlayışı, təhlükələr üzərində qurulmuş təfəkkür tərzinin məhsulu idi. M.Əvşara görə İran

⁴⁵¹ Ayəndə, 1925, 1. il, s.5-6

adlanan ölkə tarix boyu müxtəlif təhlükələrdən keçmişdi və indi də bu təhlükələrlə üz-üzədir. O, bu təhlükələri belə sadalayır: Qırmızı təhlükə: Kommunizm təhlükəsi; Yaşıl təhlükə: Ərəb və İslam təhlükəsi; Sarı təhlükə: Türk və Türkiyə təhlükəsi; Qara təhlükə: Cəhalət və mollaların təhlükəsi. Fars millətçiliyini əsas alaraq qurulan dövlət bu təhlükələrin qarşısını almalıdır düşüncəsindən çıxış edən M.Avşar bu təhlükələrdən qurtulmanın tək yolu olaraq iranlılaşmanı görürdü. M.Avşara görə fars millətçiliyinin əsas vəzifəsi güclü bir mərkəziyyətçi dövlət qurmaq, fars olmayanlar arasında fars dilini yaymaq, türkləri və ərəbləri sərhədyanı bölgələrdən ölkənin daxilinə köçürmək idi.

Müəllif müasir fars millətçiliyinin təməl prinsiplərini isə belə sıralayırdı: Fars millətçiliyi digər millətləri farslaşdırmaq müddəası üzərində qurulmuşdur; Türk düşmənçiliyi ilə silahlanmışdır; Ərəb və İslam əleyhdarı olaraq inkişaf etmişdir; İslamın yerinə Zərdüşd dinini qəbul etmişdir; qərbçi dünya görüşünü mənimsəmişdir; modernləşmə tərəfdarıdır; Fars millətçiliyi Ari irqini İranın ilk sakinləri və sivilizasiya qurmuş qövmlər hesab edən tarixçilik üzərinə bina edilmişdir.

Beləliklə, fars millətçiliyi nəzəriyyəsini açıq-aşkar şəkildə təbliğ edən Mahmud Əfşarın təklifləri konkret və radikal idi: Türk dili qadağan olunsun, onun müstəqil dil olmadığı və Azərbaycanda əvvəllər işlənmədiyi “elmi şəkildə” sübut edilsin, Azərbaycan ərazisi müxtəlif adlar altında parça-parça edilməklə, “Azərbaycan” adı unutturulsun, əhali ölkənin farsdilli bölgələrinə köçürülüb assimilyasiya olunsun. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, türklüyü “sarı təhlükə” kimi xarakterizə edən Əfşar yazırdı: “Sarı təhlükə müvəqqəti təhlükə deyil, bütün İran mənşəli millətlər və xalqlar (iranlılar, əfqanlar, kürdlər, tatlar və taciklər) üçün bir növ ümummilli və daimi bir təhlükədir”.⁴⁵²

Etnik mənşəcə Azərbaycan türklərindən **İbrahim Həkim**i də qeyri-millî yol tutmuş istər Qacarlar dövləti zamanı Məşrutə hərəkatında millət vəkili, istərsə də İran Pəhləvilər rejimində baş

⁴⁵² Ayəndə, 1926, 2. il, s.559-560

nazir olaraq Azərbaycan türklüyünə zidd işlər görmüşdür. Həkiminin Məşrutə hərəkatında ikiüzlü rol oynamasını Ə.Kəsrəvi, S.C.Pişəvəri və başqaları ifadə etmişlər.

Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ərəfəsində və mövcudluğunun ilk aylarında (24.10.1945–20.01.1946) İran Pəhləvilərinin baş naziri olmuş İbrahim Həkimisi Azərbaycan milli hərəkatına qarşı olmuşdur. Həkiminin bu anti-Azərbaycan əməlləri ilə bağlı S.C.Pişəvəri yazırdı ki, onun hələ, Məşrutə hərəkatı zamanı ikiüzlü rol oynamasını heç kim unutmayıb.⁴⁵³ Bu baxımdan Həkiminin Azərbaycan Milli hökumətinə qarşı oyunlar oynaması ilə bağlı Pişəvəri yazırdı: “Həkiminin bizi hiylə yolu izləmək tədbirlərindən birisi də onun əyalət və vilayət əncümənləri barəsindəki tədbirlərdən ibarət idi. O, Sədrül-Əşraf kimi, bu əncümənlərin qabağını almaq üçün gülünc dəlil və sübutlar gətirməyib sadə bir surətdə onların dəvət və təşkil edilməsi lüzumunu elan etdi. O bu vasitə ilə öz yanında bizim təbliğat bəhanələrimizi əlimizdən almış olduğunu düşünürdü. Fikir edirdi ki, Məclisi-Şurayi-Milli kimi əncümənləri də elə təşkil etmək olar ki, xalq hakimiyyətinin əsasını təşkil etmək əvəzində xalqın azadlıq hüququnu tapdalamaq üçün qanuni bir vasitə ola bilsin. Onun niyyəti bu idi. Sadə bir surətdə bir ox ilə iki nişan vurmaq istəyirdi”.⁴⁵⁴

1945-ci il noyabrın 20-də İran Pəhləvilərinin XIV Məclisində Azərbaycanın vəziyyəti haqqında baş nazir olaraq çıxış edən İ.Həkimisi Azərbaycan milli demokratlarına işarə edərək demişdi: “...pozucu ünsürlər və pozuculuq salmaq istəyənlər şiddətli surətdə təqib olunacaqlar. Dövlət qəti iqdam edəcəkdir”. Baş nazir İran qoşununa və hökumət orqanlarına azadlıq hərəkatı əleyhinə əməl azadlığı tələb etdi”.⁴⁵⁵ M.Çeşməzər yazır ki, 1945-ci ilin dekabrında İ.Həkimisi hökuməti Birləşmiş Millətlər Təşkilatında Azərbaycan azadlığı əleyhinə uydurma məsələ qaldırdığı vaxt, İXP

⁴⁵³ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.181

⁴⁵⁴ Yenə orada, s.199-200

⁴⁵⁵ Çeşməzər Mirqasım. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və inkişafı. Bakı, “Elm”, 1986, s.88

Mərkəzi Komitəsi və İran Azadlıq Çəbhəsinin Mərkəzi Şurası Londona, BMT sessiyasına teleqram göndərərək İran hökumətinin irticaçı, antidemokratik hökumət olduğunu və İran xalqlarının nümayəndəsi olmadığını göstərməklə Azərbaycan Xalq hakimiyyəti müdafiə etmişdi.⁴⁵⁶

Etnik mənşəcə Azərbaycan türkü olan **Hüseyn Kazımzadə-İranşəhr** əvvəlcə Ş.M.Xiyabani birlikdə Azərbaycan milli hərəkatında iştirak etsə də, sonralar aryançılığı təbliğ etmişdir. Əhməd Kəsrəvi yazır ki, H.Kazımzadə Təbrizdə demokratların rəhbərlərindən biri, Azərbaycan Demokrat Partiyasının Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə müxalif olan “tənqidyyunçu”lar cinahının başçısı olmuşdu. Xiyabani üsyanı başlatdıqdan sonra onun fəaliyyəti dayandırmış və Azərbaycandan sürgün etmişdir.

1922-ci ildə H.Kazımzadənin Almaniyada-Berlində təsis etdiyi “İranşəhr” dərgisində “İran gəncliyi”nin millətçilik ruhunun möhkəmlənməsindən bəhs olunmuş, İranın qədim əzəməti haqqında məqalələr meydana gəlmişdi. “Milliyyət və vətənpərvərlik” prinsipindən çıxış edən Hüseyn Kazımzadə Azərbaycanda İran milliyyəti milli birliyi xeyrinə geniş təbliğat aparılması, İran maarifi və fars ədəbiyyatının yayılması məsələlərində təkid edirdi. Şəfəq Rzazadə, Ə.Kəsrəvi kimi o da, sübut etməyə çalışırdı ki, azərbaycanlılar mənşəcə farsdırlar, Türk dili onlara zorla qəbul etdirilib. Bu baxımdan H.Kazımzadə cəmiyyət qarşısında duran bütün məsələlərin həllini cəmiyyətin üstqurumunda və ideologiyasında mümkün dəyişikliklər aparmaqla vahid “İran milləti” yaratmaqda axtarırdı. O yazırdı: “Milliyyət, ictimai prinsiplərimizin ən müqəddəsi və bizim milli amalımızın Kəbəsi olmalıdır. Milliyyət, bizim bütün xarabalıqları abad edən, bütün pərişanlıqları islah edən cəmi müstəqilliyin dayacağı və xilasedici dairəmiz olacaq”. Milliyyət deyəndə vətəndaşlıq və ari irqinə mənsubluğu başa düşən Kazımzadə daha sonra yazırdı: “İranlılıq... öz güclü, görülmüş qanadları altında dili və dinindən asılı olmayaraq İran millətinin bütün üzvlərinə yer verir.

⁴⁵⁶ Yenə orada, s.90

Kimliyindən - kürd yaxud bəlüç, gəbr yaxud erməni olmağından asılı olmayaraq damarlarında ari qanı axan və İranı öz Vətəni sayan hər bir fərd iranlı sayılmalı və iranlı adlandırılmalıdır”.⁴⁵⁷

Şərqşünas alim Vidadi Mustafayevə görə, H.Kazımsadənin bu siyahısına düşməyən azərbaycanlılar üçün iranlı olmaq öz dili, tarixi, mədəniyyəti, etnonimi, milli şüuru olmamaq demək idi və Fars milləti tərəfindən assimilyasiya olunmaqdan başqa bir məna daşımırdı: ““İranşəhr” jurnalı alman şərqşünası İ.Markvartın “Azərbaycan” adlı kitabından (jurnal belə təqdim edir) bir neçə səhifəni tərcümə edərək çap etmişdir. Həmin kitabdan tərcümə olunmuş və jurnalda dərc edilmiş hissənin girişində qeyd edilir ki, Türkiyədə azərbaycanlıların Türk irqinə mənsubiyyətini sübut etməyə çalışırlar, hərçənd “həmin məsələ iranlıların çoxuna axıracan aydın deyil..” Hökumət bu məsələ barəsində heç bir tədbir görməmiş və görmür, buna görə də “həmin məsələnin qəti həlli üçün və azərbaycanlıların İran mənşələri barəsində hər cürə şübhələri aradan götürmək üçün” H.Kazımsadə həmin kitabı azərbaycanlıların ari mənşəli olmalarının əsas dəlili kimi təsəvvür edərək tərcümə və çap etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Göründüyü kimi, müəllif (Kazımsadə) qəti əmin idi ki, azərbaycanlılar arilərdilər. Adətən bir sıra İran müəllifləri azərbaycanlılar arasında İranizmin güclənməsinə pantürkizm ideologiyasının təsiri ilə türkçülük meylinin qarşısının alınması kimi baxırdılar”.⁴⁵⁸

Bu dövrdə Azərbaycanın Qəzvin şəhərində dünyaya gələn **Arif Qəzvini (1882-1933)** də paniranizmi təbliğ etmişdir. Qəzvini açıq şəkildə türklük əleyhdarı olub əryançılığı müdafiə etmişdir: “Türkün dilini çəkib çıxarmaq gərək, bu dilin ayağını ölkədən kəsmək və fars diliylə dörd nala Arazı keçmək uyğundur. Ey səhər nəsimi, qalx və Təbrizlilərə de ki, Zərdüştin ana yurdu Çingizin yurdu deyildir”. Məhz bu əryançılıq təəssübü ilə də o, inanırdı ki,

⁴⁵⁷ Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.83

⁴⁵⁸ Yəni orada, s.83-84

Türk Qacarların yerinə gələn fars Pəhləvilər ölkəyə cümhuriyyət quruluşu sayəsində ədalət gətirəcəkdir. Qəzvini yazırdı:

*Gətsə Qacar ağər, gəlsə gözəl cümhuri,
Xəlq bayram eyləyib bir dəm olardı azad.*⁴⁵⁹

Bu dövrdə Səlməsda dünyaya gələn Azərbaycan Türk kökənli **Mahmud Qənizadə (1878-1935)** türklüyünü danıb Aryançılığı müdafiə etmək yolunu tutmuşdu. Gənc yaşlarından bir sıra qəzetlərdə (“Həblül-mətin” və b.) məqalələr yazan Qənizadə 1908-1910-cu illərdə Urmiyada “Fəryad” adlı qəzetin redaktoru da olmuşdur. 1910-cu ilin axırlarında Almaniyaya-Berlinə gedən Qənizadə 1926-ci ilə qədər burada yaşamışdır. O, Almaniyada olduğu dövrdə irançılığın ciddi şəkildə təsiri altına düşmüş, S.H.Tağızadə və başqaları kimi aryanizmin təbliğatçılarından biri olmuşdur. Hətta, o, 1924-cü ildə “Rövşən bəyə cavab” adlı bir kitab yazaraq Azərbaycanın Türk olmamasını öz yanlış müddəaları ilə əsaslandırmağa çalışmışdı.

Qeyd edək ki, Həsən Rövşən Barkın 1921-1925-ci illərdə Türk ocaqlarında verdiyi konfranslarda, “Vətən” qəzetində yayınladığı məqalələrdə Türkiyədə İranın yetərincə tanınmadığına, özəlliklə buradakı yerli dörd milyon türklərin durumuyla maraqlanmadığına diqqət çəkmişdir. O yazırdı ki, İran adlanan ölkəni vahid millət bilib, ancaq fars kimi görmək yanlışdır: “Orada farslar, yəni həqiqi əcəmlər İran türklərini Türk olduqları üçün, həqir görürlər. İranda bir Əcəm bir Türkə qızdığı zaman ona Türkə xər, yəni eşşək Türk diyə xitab edər”.⁴⁶⁰ O, çox haqlı olaraq deyirdi ki, aryançılığı müdafiə edən Türk aydınları əsilsiz əfsanələrə qapılmış, uçurumlar qazılan bir mühitə yuvarlandırılmış, “dahi” saydıqları Rza Pəhləvinin Cümhuriyyət oyunları ilə qandırılmışdır.

M.Qənizadə isə Rövşən bəyə etiraz olaraq yazdığı kitabında azərbaycanlıların Türk deyil, Ari irqinə mənsub olduğunu

⁴⁵⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.208

⁴⁶⁰ Barkın, Hasan Ruşen. Deşilmeğe Muhtaç Bir Dert. Türkiyede İran türkləri Neden Acemileşiyor? Vatan Gazetesi, İstanbul, 25 agustos, 1921

iddia edirdi. Qənizadə yazırdı: “Əski Midiya əyaləti, Zərdüştün vətəni, ta Ərəb istilasına qədər yeddi yüz il sönmədən yanan atəşkədə-yi azimə-“Azərgəşnəsb” ilə daha yüzlərcə atəşkədələrin beşiyi, Babəki Xürrəminin mesgetorreasi (doğum yeri) və İranın təməl daşı olan Azərbaycanın əhalisinə necə olur da Türk deyirsiniz? Qiyafə, səciyyə, mələməh-i vechiyə “fizioloji” və elhasil hər nöqtəyi-nəzərdən tam bir iranlı olan azərbaycanlının harasında türklükdən cüzi bər əsər bula bilərsiniz? Millətlər daima lisanları ilə yek digərindən təfriq olunmaz. Tövlər, əxlaq və təmayüllərdir ki, mədar-i hökm ola bilir”.⁴⁶¹

Rza Pəhləvinin “dahi” yoxsa ingilis köləsi olması məsələsinə gəlincə, M.Qənizadə yazırdı: “Sərdar Sepeh həzrətləri heç bir zaman dahi olmaq iddiasına düşməmiş, o qayət sadə, qayət mütəvazi bulunmaqla bərabər, dəmir pəncə, mətin bir əzim və irayə sahibdir ki, o sayədə sizin əfsanə dediyiniz o orduyu quraraq... sabitlik və asayiş İrana gətirmişdir. Siz ona istər “ingilis köləsi”, istər nə deyirsiniz deyin, biz iranlılar Rza xan həzrətlərinə tapınır və o zətdən gələcəyə aid daha böyük şeylər gözləyirik”.⁴⁶²

V.Mustafayev də yazır ki, Azərbaycan dilinə, azərbaycanlıların Türk etnosuna mənsubiyyətinə münasibətdə mənfi mövqə tutan, demokratik hərəkətin tanınmış xadimlərindən biri şair-publisist Mahmud Qənizadə olmuşdur. Ona görə, M.Qənizadə sübut etməyə çalışmışdır ki, “Azərbaycan türkləri heç vaxt Türk dilində yazmamış, Fars dilindən istifadə etmişlər, Türk dili bir zaman itib gedəcək, Azərbaycanda Türk yoxdur”.⁴⁶³

Həmin dövrdə ərənçı İrançılığın təbliğatçılarından biri də **Rzazadə Şəfəq Təbrizi** olmuşdur. M.Qənizadə kimi o da, Həsən Rövşən Barkının İran adlanan ölkədə türklərin vəziyyəti ilə bağlı yazdıqlarına cavab verməyə çalışmış, Berlində bir kitabça (“Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına”) yazıb yayınlamışdır. R.Ş.Təbrizi

⁴⁶¹ Qənizadə Mahmud. Rövşən bəyə cavab. Berlin, Kavyani, 1924, s.15

⁴⁶² Yəni orada, s.5-6

⁴⁶³ Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.105

də iddia edirdi ki, İran adlanan ölkənin əsas milləti farslar olub, türkcə danışan “azərilər” də farslar kimi, əslində arilərə aiddir. Bu baxımdan Təbriziyə görə, milliyyəti yaradan ünsürlər arasında dilin önəmi yoxdur və əsas olan “İran milləti”dir. Onun düşüncəsindəki “İran milləti”nin əsasında isə dildən çox tarix, adət-ənənələr, ədəbiyyat və digər məsələlər dururdu: “Milliyyət onu təşkil edən fərdlərin arasında ortaq olan tarix, adət və ənənələr, din ədəbiyyat, vəətn kimi ümumi prinsiplərin məhsulu olaraq var olan xüsusi bir ruh hali, bir iç duyğudur”.⁴⁶⁴

R.Ş.Təbrizi Pəhləvilər dövründə də paniranizm ideologiyasının təbliğatçısı kimi Azərbaycanda Fars dilinin zorla yayılması, vahid “İran milləti” ideyasının əhaliyə təlqin edilməsi, Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda yaşayan eyni dilli, eyni adlı, eyni tarixli, eyni mədəniyyətli türklərin müxtəlif xalqlar olduğunu xüsusi canfəşanlıqla sübut etməyə çalışmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından təbrizli **Hüseynqulu Katibi Coşqun (1910-1990)** irançılığı ilə önə çıxmışdır. O, hüquqşünas olmaqla yanaşı, tarixə, mədəniyyətə, sosilogiyaya aid yazdığı əsərlərdə (“Azərbaycan və İranın milli məsələsi”, “Şükufeyi-ədəb”, “Quldarlıq”, “Bəşər hüququ elanı”, “Liberalizmdən sosializmə qədər”, “Ədəb və ədəbiyyat”, “Azərbaycan maarif və mədəniyyət tarixi”, “İranda hökumət tarixinə bir baxış” və b.), daha çox irançılığı müdafiə etmişdir. Məsələn, “Azərbaycan və İranın milli məsələsi” (1942) kitabında o yazırdı ki, Azərbaycan xalqının “İran milləti”ndən ayrı bir millət, xalq kimi göstərilməsi doğru deyildir.⁴⁶⁵ O, xüsusilə də, 1941-1945-ci illərdə bu yöndə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Cəmiyyətinə və onun yayın orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin milli ruhuna qarşı çıxmışdı. İranın milli birliyi çərçivəsində “Azərbaycan məsələsi”ni şərh etməyə çalışan Katibi hesab edirdi ki, önəmli olan “İran milləti”dir: “İranda bir çox ləhcə və dilin olmasının, bir neçə

⁴⁶⁴Təbrizi Rzazadə Şəfq. Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına. Berlin, İranşehr, 1924, s.19

⁴⁶⁵Katibi Hüseynqulu. Azərbaycan və İranın milli məsələsi. Təbriz, 1942, s.5-6

qəbilənin yaşamasının, neçə cür məslək və məzhəbin mövcud olmasının nə önəmi var ki? Onların heç biri önəmli deyil, çünki İran, millət və vətən qavramları bunların hamısından üstündür, onların milli və ictimai qayələri eynidir. Azərbaycanın İranın digər bölgələri ilə qayə birliyinin xaricində heç bir birliyi olmasa belə, Azərbaycanın varlığı ilə İranın bir parçası olduğunu bütün dünyaya təkrar təkrar bildirə bilərik: keçmişdə belə olmuş, indi də belədir və gələcəkdə də heç bir şey olmasa, yenə belə olacaqdır. Dilinin türkcə olmasına baxmayaraq, ruhən iranlı olduğunu söyləyən o pak və güclü Azərbaycan əhalisi haqlıdır”.⁴⁶⁶

Maraqlıdır ki, H.Katibi ancaq sonralar daha çox Azərbaycan milli hərəkatına meyil göstərmiş, Əli Təbrizli və başqa Türk millətçiləri ilə yaxın münasibətləri olmuşdur.

Azərbaycan türklərindən olub irançılığın ideoloqlarından biri kimi tanınan **Seyid Həsən Tağızadə** (1878-1970) Təbrizdə ruhani ailəsində dünyaya gəlmiş, bir sıra mənbələr onun nəslinin əslən Ordubaddan olduğunu yazmışdır. Tağızadə XX əsrin astanasında dini biliklərlə çox uzağa gedə bilməyəcəyini tez anladığından həm missioner məktəbində ingilis və fransız dillərini öyrənmiş, həm də “Loğmaniyyə” adlı yeni tipli orta təhsil müəssisəsində dünyəvi biliklərə yiyələnməyə çalışmışdı.

O, 1898-ci ildə özü kimi gənc həmfikirləri ilə birlikdə Təbrizdə “Tərbiyət” məktəbini və kitab mağazasını qurmuş, həm-vətənlərini dünya haqqında çağdaş təlimlərlə tanış etmək məqsədi ilə fransız alimi Kamill Flammarionun “Populyar astronomiya” kitabını “Əcayibə-asiman” adı ilə fars dilinə çevirmişdi. O, həmçinin 1903-1904-cü illərdə Təbrizdə “Gəncineyi-fünun” (“Bilik xəzinəsi”) məcmuəsini çap etdirmişdir.⁴⁶⁷ Gənlik çağlarından gələcək mübarizələr üçün yetişən Seyid Həsənin ömrü hadisələrlə zəngin olmuşdur. “İran daxilən və zahirən, ruhən və cismən avropalaşmalıdır!” - şüarı onun 70 illik ictimai-siyasi və

⁴⁶⁶Yenə orada, s.16

⁴⁶⁷Şəfiyeva Əfşan. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, Araz nəşriyyatı, 2016, s.96-97

elmi fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən olmuşdur. Ölkəni müasirləşdirməyi, feodal dərəbəyliyindən və xarici asılılıqdan xilas etməyi qarşısına məqsəd kimi qoyan Tağızadə 1906-1909-cu illərdə Məşrutə inqilabının öncülləri sırasında olmuşdur.⁴⁶⁸

1906-cı ildə Təbrizdən Qacarlar dövləti Məclisinə seçilən Həsən Tağızadə parlament fəaliyyətini 1967-ci ildə, İran Senatının sədri kimi başa vurmuşdu. Qacarlar dövlətinin ilk qanunverici orqanında o, ardıcıl konstitusiyə tərəfdarlarından biri kimi tanınmışdı. Ölkədə parlamentarizm ənənələrinin yaradılmasına qarşı çıxan Məhəmmədəli Şah 1908-ci ildə Məclisi bağladıqdan sonra Tağızadə ölkəni tərk etmişdir. Onun əqidə yoldaşlarından ikisi, “Suri-İsrafil” qəzetinin nəşiri Mirzə Cahangir xan, “Natiqlərin sultanı” ləqəbi ilə tanınan məşhur ziyalı və din xadimi Mirzə Nəsrulla Behiştî isə “Şahi-bağ”da, Qacarlar hökmdarının gözləri qarşısında edam edilmişdilər.⁴⁶⁹

Bir neçə ay Londanda sürgündə qalandan sonra Qacarlara qayıdan Həsən Tağızadə Təbrizdə məskunlaşmış və Məhəmməd Əli şah hakimiyyətdən devrilənə qədər doğma şəhərində yaşamışdı. O, ölkənin idarəçiliyini öz əlinə alan 20 nəfərlik Müvəqqəti İcra Şurasının tərkibinə seçilmişdi. 1909-cu ildə ölkəsinin tarixində ilk çağdaş siyasi partiya sayılan İran Demokrat Partiyasını təsis etmişdi.

İkinci çağırış Qacarlar parlamentinə (1909-1911) deputat seçilmiş Tağızadə anti-ruhani, dünyəvilik mövqeyinə görə Nəcəf ali ruhanilərinin fətva verilməsi səbəbilə 1910-cu ildə məcburi şəkildə Tehrandan uzaqlaşdırılmış, əvvəlcə İstanbulda, sonra London və ABŞ-da yaşamışdır.⁴⁷⁰ Birinci Dünya müharibəsi başlanan-da Berlində yerləşərək, burada gənc yazıçı Seyid Məhəmmədəli Camalzadə ilə birlikdə “Kavə” (“Dəmirçi”) jurnalını (Berlin, 1916-1924) çap etdirməyə başlamışdı. Müharibə illərində jurnal paniran-

⁴⁶⁸ “Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

⁴⁶⁹ “Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

⁴⁷⁰ Şəfiyeva Əfşan. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, Araz nəşriyyatı, 2016, s.100

izmin siyasi maraqlarını qoruyaraq almanpərəst mövqe tutmuş, daha çox Rusiya və Böyük Britaniya əleyhinə çıxışları ilə tanınmışdı. Hərb başa çatdıqdan sonra “Kavə” İran-Fars milli mədəniyyətinin Avropadakı başlıca orqanına çevrilmişdi.⁴⁷¹ Sabit Manafzadə yazırdı ki, Tağızadənin İranın bütün xalqlarını zorla farsca yazmağı, oxumağı, danışmağı təbliğ etməsi qəbul edilməz idi: “..İran demokratlarından məşhur millətçi S.Tağızadə “İran” qəzetəsilə nəşr etdiyi bir parçasında Fars dilinin rəsmi olduğundan başqa bir də bütün İran xalqları üçün ümumi və ictimai bir lisan deyə tövsiyədə bulunur. Onun fikrincə İranda bir vəhdəti-milliyə əmələ gətirmək üçün ümum əhali yalnız farsca yazmalı, farsca oxumalı, farsca qonuşmalıdırlar. Bu cənab, ölkənin şimali-qərb cəhətində üç milyona bəliq (yaxın) Türk kəndlilərini, qərb hüdudu boyunca yayılmış olan kürd əhalisini, cənubun ərəblərini və Türk-Qaşqay ellərini, şimal-şərq tərəflərində yenə bir çox kürdləri və türkmən, yumut əşirətlərini görmür və görmək istəmir”.⁴⁷²

Bütün bunlarla yanaşı, bəzi mülahizələrə görə Həsən Tağızadə Qacarların 5-ci Məclisinin digər deputatları Seyid Həsən Müdərriş, Yəhya Dövlətabadi və gələcək baş nazir Məhəmmədəli Müsəddiqlə birlikdə 1925-ci ilin oktyabrında Qacar sülaləsinin ləğvi haqqındakı qanunun əleyhinə səs vermişdir.⁴⁷³ Ancaq əsas həqiqət odur ki, Seyid Həsən Tağızadə əvvəlcə Məşrutə inqilabının fəallarından biri kimi siyasətə atılaraq Qacarlarda mütləqiyyət quruluşuna qarşı mübarizə aparsa da, sonralar digər hakim sülalə - İran Pəhləviləri ilə yaxınlaşmış, həm Rza Pəhləvinin, həm də onun oğlu Məhəmməd Rzanın hakimiyyəti illərində yüksək vəzifələr tutmuşdur. Hər halda Tağızadənin uzunmüddətli siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti ərzində tutduğu vəzifələrin qısa siyahısı belədir - Xorasan qubernatoru, Böyük Britaniyada “İran” səfiri (iki dəfə), “İran”ın Yol və nəqliyyat naziri, İran Maliyyə naziri,

⁴⁷¹Heyət, Cavad. İranda nasionalizm və arxaizm kultu // Güney Azərbaycan: tarixi və müasirlik (Məqalələr toplusu). Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, s.164

⁴⁷²Manafzadə, Məmmədəli Sabit. İbrət güzgüsü. Bakı, Yazıçı, 1988, s.133

⁴⁷³“Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

Fransada İran səfiri, İran Senatının sədri (1949-1967-ci illər). Bundan başqa, o, dəfələrlə “İran”ın xüsusi missiya ilə dünyanın aparıcı ölkələrinə göndərilən nümayəndə heyətlərinə başçılıq etmişdi.⁴⁷⁴

İngilis iranşünası Eduard Braun “1905-1909-cu illər İran inqilabı” kitabında Tağızadə haqqında yazırdı: “O, cəsarəti, müstəqilliyi və siyasi prosesləri ələ almaq baxımından qeyri-adi bacarığı ilə layiq olduğu yüksəkliyə ucalmışdı. Onun cəlbədici işıqla parıldayan gözlərində və nurlu sifətində nə isə insanı özünə çəkən, rəğbət doğuran bir ifadə vardı. Əgər gümanım məni aldatmırsa, o, öz dühası ilə böyük coşqu doğuran, böyük qurbanlar verməyə ruhlandıran və millətlərin tarixində uzun müddətli təsir buraxmağa qadir olan şəxsiyyətlərdən sayıla bilərdi”.⁴⁷⁵

Seyid Həsən Tağızadə müxtəlif illərdə Şərqsünasların Beynəlxalq Cəmiyyətinin sədr müavini, Kembric Şərqsünaslıq Konqresi İran bölümünün başçısı, Beynəlxalq İbn-Sina konqresinin sədri, İrandakı Tərcümə və Nəşr İnstitutunun Direktorlar Şurasının üzvü və elmi məsləhətçisi, İranın Fəlsəfə və Humanitar Elmlər üzrə Cəmiyyətinin sədri, İranşünasların Birinci Beynəlxalq Konqresinin sədri kimi elm təşkilatçılığına da öz töhfələrini vermiş, Böyük Britaniyanın Kembric və ABŞ-ın Kolumbiya universitetlərində Şərq fəlsəfi və siyasi fikrinə, İran tarixinə və ədəbiyyatına dair mühazirələr oxumuşdur.⁴⁷⁶

O, soy-kökü, etnik mənsubiyyəti etibarlı ilə Azərbaycan türkü olsa da, özünü daha çox iranlı saymış və “İran Pəhləvilər” rejiminin maraqlarını müdafiə etmişdi. BMT-də Cənubi Azərbaycan məsələsi müzakirə olunarkən “İran” nümayəndə heyətinə rəhbərlik məhz ona həvalə olunmuşdu. 1945-ci ildə Sovet qoşunlarının Təbrizə girməsi və Pişəvəri hökumətinə hərbi-siyasi dəstək göstərilməsi ilə əlaqədar İran Pəhləvilərinin rəsmi etirazı da

⁴⁷⁴ Şəfiyeva Əfşan. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, Araz nəşriyyatı, 2016, s.102-108

⁴⁷⁵ “Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

⁴⁷⁶ “Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

beynəlxalq qurumlara Tağızadə vasitəsi ilə çatdırılmışdı. Vaxtilə demokratiya uğrunda mübarizə aparmasına və İran Demokrat Partiyasının qurucusu olmasına baxmayaraq, sonda Həsən Tağızadə İran Pəhləvilər rejiminin və İran şovinizminin tərəfində dayanaraq, irançılıq mövqeyindən mənsub olduğu xalqın haqqının tapdanmasına göz yummuşdu.⁴⁷⁷

Tağızadə “Qədim İran təqvimi” adlı əsərində açıq aşkar irançılığı təbliğ etmiş, farsları qədimləşdirməyə və böyük bir mədəniyyət sahibi kimi təqdim etməyə çalışmışdır.⁴⁷⁸ O, Novruz bayramını tamamilə farsların adına yazmış, ancaq Səlcuqlar dövlətinin hökmdarı Məlikşahın dövründə bu bayramın rəsmi bayramı kimi qeyd edilməyə başlamasının əsil səbəblərini göstərməmişdir. Üstəlik, Tağızadə adı çəkilən əsərində Firdovsinin mürtəcə millətçiliyini pərdələməyə çalışmış, onu həqiqi bir müsəlman kimi qələmə verib şüubiyəyə heç bir bağlılığının olmadığını iddia etmişdi.⁴⁷⁹ Əslinin ərəblərlə, dilinin və məmləkətinin türklərlə bağlı olmasını iddia edən Tağızadə bütün bunlardan sonra yazırdı ki, onun üçün əsas dəyərli olan İran və iranlı olmaqdır.⁴⁸⁰ Dr. Cavad Heyət yazırdı ki, S.H.Tağızadə ömrünün ahıl çağlarında İran nasionalizminə, ariyanpərəstliyə, qərbçiliyə münasibətdə mövqeyini xeyli dərəcədə dəyişmişdi.⁴⁸¹

Tehran şəhərində anadan olan **Məhəmməd Müsəddiqin (1882-1967)** atası Mirzə Hidayətulla xan Aştiyani, anası Şahzadə Malikə Tac Xanım Qacar (Müzəffərəddin şah Qacarin kiçik bacısı) olub. Müsəddiq ali təhsilini hüquq ixtisası üzrə almış, daha sonra İsveçrədə Lozanna Universitetini bitirərək hüquq üzrə doktorluq dərəcəsi almışdır. Müsəddiq Müzəffərəddin Şah Qacarin böyük qızı Zəhra Xanım Qacarla (1879-1965) evlənmiş və onların 5

⁴⁷⁷ “Azadlıq” qəzeti, 2012-ci il 14 noyabr, səh.14

⁴⁷⁸ Şəfiyeva Əfşan. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, Araz nəşriyyatı, 2016, s.114-115

⁴⁷⁹ Yənə orada, s.118-119

⁴⁸⁰ Yənə orada, s.175

⁴⁸¹ Heyət, Cavad. İranda nasionalizm və arxaizm kultu // Güney Azərbaycan: tarixi və müasirlik (Məqalələr toplusu). Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, s.165

övladı olmuşdur. O, siyasi fəaliyyətinə 1914-cü ildə Fars əyalətinin valisi seçilməsi ilə başlamışdı. Rza Pəhləvinin 1921-ci ildə etdiyi çevrilişdən sonra yeni yaranan hökumətdə əvvəl maliyyə naziri daha sonra isə xarici işlər naziri vəzifələrini yerinə yetirmişdir. 1922-ci ildə Azərbaycan valisi təyin edilən Müsəddiq 1923-cü ildə Milli Məşvərət Məclisinin üzvü olmuşdur. Ancaq Rzanın özünü şah elan etməsinə qarşı çıxdığı üçün vəzifəsindən kənarlaşdırılıb.

1941-ci ildə Rza Pəhləvi taxtdan çəkilmək məcburiyyətində qaldıqdan bir neçə il sonra Məhəmməd Müsəddiq yenidən siyasi arenaya qayıdır və ikinci dəfə məclisə seçilir (1944). Həmin dövrdə İngiltərənin İran üzərindəki siyasi və iqtisadi hegemonluğu davam edirdi ki, buna qarşı olanların başında dayanan M. Müsəddiq SSRİ-nin İranın şimalında neft çıxartmaq və axtarış hüququnun tanınmasına qarşı da uğurlu bir müxalifət aparırdı.

Siyasətin sərbəstləşməsi və 1947-ci ildə keçirilən seçkilərdə ortaya çıxan məclisin quruluşu İngiltərə başda olmaqla böyük dövlətlərin “İran” üzərindəki siyasi-iqtisadi hegemonluğuna qarşı mübarizənin mərkəzi oldu. Həmin şəraitdə 1949-cu ildə Müsəddiq Milli Cəbhə adlanan siyasi təşkilat yaratmış, 1950-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində Milli Cəbhə ciddi uğur qazanmışdı. Müsəddiq 19 fevral 1951-ci ildə Neft Məclis komissiyasının bəzi millət vəkilləri ilə İran neftinin milliləşdirilməsi üçün məsləhətləşmələr aparmışdı. Onun sayəsində də nefti milliləşdirən qərar 1951-ci ilin martında parlamentdə qəbul edilib. Çox keçmədən də, Müsəddiq İran Pəhləvilərinin baş naziri vəzifəsinə seçilib.

Müsəddiq bir tərəfdən nefti milliləşdirərkən digər tərəfdən də ölkədəki iqtisadi problemləri həll etmək üçün cəhd edirdi. Bu məqsədlə böyük torpaq sahiblərinin əlindəki torpaqların bir qismini torpaqsız kəndlilərə paylamaq istəyirdi. Ancaq Müsəddiqin bu cəhdləri onu böyük sahibəri ilə qarşı-qarşıya gətirdi, bəzi din adamları ilə əlaqələri pozuldu. ABŞ və İngilis kəşfiyyatı Müsəddiq hokuməti ilə düşmən olan Fəzlullah Zahidi və Rəşidiyan qardaşları ilə yaxınlaşmağa başladı. Milyon dollarlarla rüşvət qarşılığında Müsəddiq əleyhidarları idarəetmədən razı olmayanları ayağa

qaldırdı və ölkədə asayışı pozdu, qarşıdurmalarda yüzlərlə insan həyatını itirdi.

Bu hadisələrdən sonra Məhəmməd Rza Müsəddiqi vəzifədən uzaqlaşdırıb onun yerinə general Fəzlullah Zahidi gətirsə də, Müsəddiqin tərəfdarlarının küçələrə axışması ilə şah əvvəlcə İraqa, sonra da Romaya qaçdı. Müsəddiqi devirmək üçün edilən bu həmlə uğursuz oldu. Lakin bir neçə ay sonra generallar ölkədəki qarışıqlığa son vermək iddiası ilə Müsəddiq və tərəfdarlarını həbs etdi ki, şah da üç gün sonra İrana qayıtdı. İngiltərə və ABŞ demokratik seçkilərlə iqtidara gələn və xalqın istəyi ilə nefti milliləşdirən, həyata keçirməyə çalışdığı islahatlarla demokratiyanın qarşısını açmağa çalışan Müsəddiq hökumətini 1953-cü ildə devirdilər. Çevrilişdən sonra Müsəddiq vətənə xəyanət maddəsi ilə 3 il müddətinə həbs edilərək həyatının son illərini ev dustaqlığında keçirib. O, 1967-ci ilin martında ev dustaqlığında da vəfat edib.

E.Qaradağlı hesab edir ki, məşrutə zamanından ortaya çıxan liberalizm cərəyanına meyil göstərən Azərbaycan liberalları ilə Tehran liberallarının iş birliyindən hər daim antiTürk, antiAzərbaycan qüvvələr faydalanmışdır. Bu baxımdan o, liberal meyilli M.Müsəddiqin İran adlanan ölkədə apardığı islahatların nəticəsiz qalmasını da təsadüfi hesab etmirdi. E.Qaradağlı yazır: “İran Milli Cəbhəsi, Azadlıq Nehzəti, Millət partiyası, İran partiyası kimi adlar altında fəaliyyət göstərən bu antiTürk, antiAzərbaycan kəsim, siyasi ideologidə həmişə səltənətçilərin xadimi olmuşdur. İran liberalizmi öz dirçəlişindən bəri, heç zaman müstəqil siyasi iradə sürdürə bilməmişdir. İran liberalizminin ən zirvə zamanı şübhəsiz, Müsəddiqlə bağlıdır. Liberalizmin ən milli və həqiqətən millət sevr lideri Müsəddiqin qısa baş nazirlik dövrünü müstəsna edərsək İran liberalizmi ömür boyu siyasi sahənin birinciliyində dayanma bilməmişdir”.⁴⁸²

Tehranda Azərbaycan türkü ailəsində dünyaya gələn **Mehdi Bazərgan (1907-1995)** 1926-1936-cı illərdə Parisdə termodinamika mühəndisi ixtisasına yiyələndikdən sonra məşhur

⁴⁸² Qaradağlı E. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV, 2012, s.328

Təbatəbai nəslindən olan Mələk xanımla evlənmişdir. 2-ci Dünya müharibəsində Bazərgan ona təhsil vermiş Fransanın köməyinə getməyi özünə borc bilərək Şarl De Qollun rəhbərlik etdiyi Fransa Müqavimət hərəkatında iştirak etmişdir. 1943-cü ildə Tehrana döən Bazərgan Tehran Universitetinin mühəndislik fakültəsinin ilk dekanı olub. O, 1949-1953-cü illərdə Məhəmməd Müsəddiqin başçılığı altında fəaliyyət göstərmiş Milli Cəbhəyə rəğbətlə yanaşmışdır. 1951-ci ildə Müsəddiq baş nazir seçildikdən sonra Bazərgan yeni yaradılan İran Milli Neft Şirkətinin ilk rəhbəri təyin olunub. 1953-cü ilin avqustunda Müsəddiq hökuməti devrildikdən sonra Bazərgan da vəzifəsindən uzaqlaşdırılıb.

Tarixşünaslıqda İkinci Milli Cəbhə adlandırılan dövrdə Mehdi Bazərgan, Şapur Bəxtiyar, Kərim Səncabi, Darius Forouhar, Qulamhüseyn Sadiqi, Allahyar Saleh və digər liberallar bu təşkilatın əsas liderləri idilər. Lakin daxili fikir ayrılıqları səbəbindən bir il sonra Milli Cəbhəni tərk edən Bazərgan 1961-ci ildə Ayətullah Mahmud Taleqani ilə birlikdə İran Azadlıq Hərəkatı (İAH) adlı təşkilat yaratmışdır.⁴⁸³ Liberal, dünyəvi Milli Cəbhədən fərqli olaraq İAH demokratik, lakin İslam qaydalarının əhəmiyyətli rol oynayacağı cəmiyyətin qurulmasını hədəfləyirdi. O, İslamı batil inanclardan arındırıb müasir elmlər və bu dindən oluşan yeni, elmi bir İslam meydana gətirməyə çalışırdı.

Deməli, İAH və onun lideri Bazərgan daha çox dini hakimiyyətdən uzaq, ancaq İslamla bağlı dünyəvi bir dövlətin tərəfdarı idi. O, Ayətullah Taleqani kimi bəzi ruhanilərini yanına alsaydı, yenə də, bu hərəkat İslamda, o cümlədən şiəlikdə yenilikçiliyi ilə fərqlənirdi. O, Qərb imperializminə qarşı mücadilədə İslamın yeni və siyasi izahlarının verilməsini doğru saymışdı. Bu cür baxışlarına görə, Bazərgan 1960-cı illərdə Qərb imperializminin köləsi Məhəmməd Rza Pəhləvi tərəfindən bir neçə dəfə həbs olunub. 1964-cü ildə şah məhkəməsi onu on il azadlıqdan məhrum edib ki, lakin 3 il sonra siyasətlə məşğul olmamaq şərti ilə azadlığa

⁴⁸³ Hüseynov Hüseyn. Seyid Mahmud Taleqaninin dini-siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2006, s.24

çıxarıb. O, yalnız 1978-ci ildə İran Pəhləvilər rejimində etiraz hərəkatının vüsət alması ilə yenidən siyasətə qayıdıb. O, daha çox müstəqil şəxs kimi davranaraq Fransada yaşayan Xomeyni və Milli Cəbhə arasında vasitəçilik edir, monarxiyaya qarşı vahid müqavimət düşərgəsinin yaranmasına çalışır.

Bu dövrdə Milli Cəbhə də dünyəvi modeldən imtina edir, din və demokratiyanın sintezi haqqında danışır. Bu da onun daxilində parçalanmaya səbəb olur. Kərim Səncabi Parisə gedib Xomeyni ilə razılaşma axtararkən, Şapur Bəxtiyari konstitusiyalı monarxiya quruluşuna tərəfdar çıxaraq Məhəmmədrza şahın baş nazir postu təklifini qəbul edir. Təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti isə Səncabi xəttini dəstəkləyir.

1979-cu ilin fevralın 4-də Xomeyni yeni hökumətin qurulmasını Mehdi Bazərgana tapşırır. Bir həftə sonra, inqilabın qələbəsi və monarxiyanın son baş naziri Şapur Bəxtiyarinin istefasından sonra ikihakimiyyətlik sona yetir və Bazərgan inqilabdan sonra İran İslam rejiminin ilk baş naziri olur. Mömin olmasına, İslam qaydalarına ciddi əməl etməsinə baxmayaraq, Bazərgan teokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı deyildi. Bu səbəbdən də onunla Xomeyni arasında fikir ayrılıqları ilk günlərdən zühur edir. Baş nazir “vilayəti-fəqih” institutuna qarşı çıxır, ölkənin yeni adını İran İslam Demokratik Respublikası olmasını istəyirdi. Lakin Xomeyni “Demokratik” sözünün tətbiqini qəti surətdə rədd edir.

1979-cu il martın son günlərində keçirilən referendumda dövlətin adı rəsmən İran İslam Respublikası olaraq qəbul edildi. Baş nazir həmçinin inqilabdan sonrakı repressiyaların qarşısını almağa çalışır, lakin bunu, əsasən bacarmırdı. Məhdud səlahiyyətlər ona çoxsaylı ölüm hökmlərini ləğv etməyə imkan vermirdi. İki dəfə istefa versə də, Xomeyni tərəfindən qəbul olunmamışdı. Noyabrın 4-də radikallaşmış kütlənin ABŞ səfirliyinə hücumu və diplomatların ailələri ilə birlikdə girov götürülməsi baş nazirin səbrini daşıdıran son damla olub. O, iki gün sonra baş nazir vəzifəsindən istefa vermişdi. E.Qaradağlı yazır ki, Azərbaycan türklərinin son tanınmış liberallarından biri olan M.Bazərganın

əvvəlcə başnazir olub, daha sonra istefa verməsi təsadüfi olmamışdır: “Ən son bir liberal (özlərini “milli-məzhəbi” səsləndirirlər) Xomeyinin əlilə baş nazir qoyulmuş, elə həmin adamın əlilə də vurulmuş Təbriz doğumlu Medi Bazərgan olmuşdur. Mehdi Bazərgan Təbrizdə “Bağşümal” adlı futbol meydanında 50 min vətəndaşının qarşısında Türkcə danışmaqdan aciz qalınca farsca belə söyləmişdir: “Ey mənim böyük millətim məni bağışla ki, öz ana dilimdə danışa bilmirəm””.⁴⁸⁴

M.Bazərgan 1982-ci ildə Məclisin spikeri Haşimi Rəfsancaniyə göndərdiyi məktubda inqilabın nəticələrindən məyus olduğunu bildirərək hökuməti terror və qorxu atmosferi yaratmaqda, həbsxana və məzarlıqları doldurmaqda günahlandırır. İAH 1984-cü il seçkilərini boykot etdiyindən Bazərgan yeni Məclisə düşə bilməyib. O, 1985-ci ildə İran prezidentliyinə namizədliyini irəli sürsə də, lakin Konstitusiyayı Müdafiə Şurası “etibarsız element” kimi onu qeydə almamışdı. Nəticədə tərəfdarları seçkini boykot etdilər. 1986-cı ildə Bazərgan və bir neçə tərəfdarı bir qrup radikal tərəfindən oğurlanıb, fiziki təzyiqə məruz qalandan sonra buraxılıblar. Həmin il ABŞ-ın İsrail vasitəsilə “İran”a gizli silah satışı barədə skandalın (İrangeyt) üzə çıxması da Bazərganın hökuməti sərt tənqid etməsinə səbəb olub. O, 20 yanvar 1995-ci il tarixində İsveçrədə dünyasını dəyişmişdir.

⁴⁸⁴ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.328-329

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1879/80-1920) Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuş, Təbriz və Mahaçqala şəhərlərində dini və dünyəvi elmlərdən təhsil almışdır. Belə ki, astronomiya, riyaziyyatla yanaşı, fəlsəfə, tarix, İslam tarixi ilə yaxından tanış olan Xiyabani müctəhidlik dərəcəsinə yüksəlmiş, bir müddət Hacı Kərimxan məscidinin axundu, imamcüməsi, ya da vaizi olmuşdur. O, 1907-1909-cu illərdə Qacarlar dövlətində baş vermiş Məşrutə hərəkətində fəal iştirak edərək Təbriz Əncüməninin və Şura Məclisinin vəkili, 1909-1911-ci illərdə fəaliyyət göstərən 2-ci Məclisdə İran Demokrat Partiyasının Azərbaycandan millət vəkili olmuşdur. 2-ci Məclis Tehran hökuməti tərəfindən buraxıldıqan az sonra Xiyabani yenidən çar Rusiyasına üz tutaraq 1916-cı ilə qədər Mahaçqala və Peterburqda yaşamışdır. Çar Rusiyasında olduğu müddətdə sosial-demokratiya təlimi ilə yaxından tanış olan Xiyabanidə bu ideyaya xeyli dərəcədə maraq yaranmışdır.

Çar Rusiyasında baş verən 1917-ci il fevral burjuva inqilabı Qacarlarda geniş əks-səda doğurdu ki, İran Demokrat Partiyasının Azərbaycanda-Təbrizdəki Vilayət Komitəsinin sədri olan Xiyabani qısa bir müddətdə Azərbaycan türklərinin liderinə çevrildi. Eyni zamanda, o, 1917-1920-ci illərdə Təbrizdə nəşr edilən “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) qəzetinin əsas yazarlarından biri və 4-cü çağırış Məclisin millət vəkili olmuşdur. İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan Vilayət Komitəsinin 1917-ci ilin avqustundakı iclasının qərarı ilə müstəqil Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) yaradılıb, onun Mərkəzi Komitəsinin sədri Xiyabani seçilmişdir. 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan, xüsusilə də Təbriz ADF və onun liderinin böyük nüfuzu altında olub, demək olar ki, idarəetmə onların öz əllərində idi.⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.10

Həmin dövrdə Azərbaycan üçün əsas təhlükə 1917-1918-ci illərdə Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ tərəfindən aysorlarla ermənilərdən ibarət yaradılmış “xristian qoşunu” ya da qondarma “Aysor-erməni dövləti” idi.⁴⁸⁶ Onun əsas hədəfi də Azərbaycan türklərini etnik soyqırım etmək idi ki, nə Xiyabani, nə də onun başçılıq etdiyi ADF “irançılar”la onların havadarlarının, yəni ingilislərin, fransızların Azərbaycanda başlatdıqları qırğınların qarşısını almaq gücündə deyildilər. “Aysor-erməni dövləti” 1918-ci ilin fevral-may aylarında təkcə Urmiya və Salmasda on minlərlə Azərbaycan türkünə soyqırma məruz qoymuşdu.⁴⁸⁷ Ancaq 1918-ci ilin yayında Osmanlı ordusunun 4-cü alayının qəhrəmanlıqları nəticəsində Urmiya, Salmas, Xoy eləcə də digər Azərbaycan şəhərləri və kəndləri birləşmiş “erməni-aysori ordusu”ndan azad edildilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Xiyabani ilə Osmanlı hərbi komandanlığı arasında anlaşılmazlıq baş verdi. Xiyabani Güney Azərbaycan xalqını “Aysor-erməni” hərbi birləşmələrinin zülmündən xilas etmiş Osmanlı ordusunun Güney Azərbaycandan çıxarılmasını istəyib və bunun da nəticəsində, o, Qarsa sürgün edilmişdi.⁴⁸⁸ Sovet Azərbaycanı dövrünün tədqiqatçılarından Qulam Məmmədli Ş.M.Xiyabani ilə Osmanlı ordusunun həmin alayı arasında yaranmış problemi belə izah etmişdir: rus qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Təbrizə gələn Türk əsgərləri taxıl məsələsində əvvəlcə Xiyabaniylə razılaşıdıqları halda, daha sonra aclıq vəziyyətində olan əhəlinin olan-qalanını da əlindən alıb. Xiyabaninin bu məsələ ilə bağlı Türk hərbi komandalarına etirazı nəticəsində o, ölkədən sürgün olunmuşdur.⁴⁸⁹ Bizcə, bu məsələdə

⁴⁸⁶ Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqıdımı. Bakı, “Araz”, 2016, s.85-92

⁴⁸⁷ Məlikzadə Tohid (Dilməqani). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010, s.117-118, 177, 193

⁴⁸⁸ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.45

⁴⁸⁹ Məmmədli Qulam. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən). Bakı, Azər nəşr, 1949, s.58-59

ya anlaşılmazlıq, ya da iki qardaş türkün arasına girmiş xainlər olub, nəticədə də həmin xoşagəlməz hadisə baş verib.

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə, Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olduqdan sonra Təbrizə qayıdan Xiyabani ADF daxilində yaranmış fikir ayrılığının qarşısını almaq üçün bir çox cəhdlər göstərsə də, bütün bunlar uğursuzluqla nəticələnmişdi. Belə ki, partiya daxilindəki “tənqidiyyun” (tənqidçilər) qrupu başda Zeynalabdin xan, Ə.Kəsrəvi olmaqla, “təcəddüdiyyun” (yenilikçilər) fraksiyasını, xüsusilə də Xiyabanini qeyri-demokratik addımlar atmaqda, Osmanlı ilə əməkdaşlıqda, Azərbaycanı “İran”dan ayırmaqda ittiham edirdilər.⁴⁹⁰ Halbuki, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı ordusunun Güney Azərbaycandan çıxarılması tələbini irəli sürən Xiyabaninin, bunun qarşılıqlığında Qarsa sürgün edildiyi iddia olunur. Əkrəm Rəhimliyə görə, Ə.Kəsrəvi başda olmaqla “tənqidiyyun”çuların əsas narazılıqları Azərbaycan türkcəsinin işlədilməsi, Milli hökumətin “Azadistan” adlandırılması, Milli muxtariyyət tələbi ilə çıxış etməsi, azərbaycançılığa əsaslanması və bu kimi milli məsələlər olmuşdur.⁴⁹¹

1919-cu ilin sentyabrında keçirilən 4-cü çağırış Qacarlar Parlamentinə Təbriz və şəhərətrafi məntəqələrdən seçilən 9 deputatdan altısı Azərbaycan Demokrat Partiyasının təmsilçisi idi və Məclisə seçilən deputatlara Xiyabani rəhbərlik edirdi. Onlar Tehrana teleqram vuraraq Vüsuqüddövlə hökumətinin ingilislərlə 1919-cu ilin avqustunda bağladığı təslimçi sazişə görə Məclisə gətməyəcəklərini bildiriblər. Çünki Böyük Britaniya ilə Qacarların baş naziri Vüsuqüddövlə arasında, 1907-ci il avqustunda bağlanmış müqaviləni (həmin müqaviləyə görə Qacarlar dövləti çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən iki hərbi nüfuz dairəsinə bölünmüşdür) əvəz edən yeni müqavilənin bağlanması ilə Qacarlar dövləti tamamilə İngiltərənin hegemonluğu altına keçirdi. Bununla da Təbrizdə

⁴⁹⁰ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.11

⁴⁹¹ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.129

etirazlar artdı, mitinqlər çoxaldı və nəticədə Vüsuqüddövlə kabineti istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra Müşiriddövlə baş nazir kürsüsündə əyləşdirilir ki, o da, yazışmalar yolu ilə ADF-nin liderlərini dilə tutub gözlənilən üsyanın qarşısını almağa çalışıb. Bu zaman ADF-nin daxilində müxalif olan “tənqid-yunçu”lardan bir qisim yeni hökumətin tərəfinə keçib.

Bütün bunlara baxmayaraq, mərkəzi hökumətin atdığı bu cür addımlara, eyni zamanda ingilis imperializminə etiraz olaraq 1920-ci ilin aprelin 7-də Xiyabaninin başçılığı ilə Təbrizdə üsyan baş verib. Üsyana rəhbərlik etmək üçün “Heyət-e Ectemaye”-nin (İctimai Heyəti) əsası qoyularaq “ictimai sülh və qayda-qanun” və “İranda konstitusiyanın bərpa edilməsi” tələblərinin əks olunduğu bəyannamə nəşr edilib.⁴⁹² Yeni yaranan İctimai Heyətə Şeyx Məhəmməd Xiyabani sədr, Mirzə Tağıxan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və başqaları üzv seçiliblər. Üsyan ilk gündən xalq kütlələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb. Övvəlcədən aparılmış təbliğat nəticəsində hökumətin müxtəlif silahlı qüvvələri də üsyançıların tərəfinə keçib. Üsyançılar arasında ciddi nizam-intizam hakim olub. “Xiyabaninin dediyi kimi səkkiz aylıq ciddi hazırlıqdan sonra həyata keçirilmiş bu üsyanın başlaması ilə Cənubu Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil olur”.⁴⁹³ 1920-ci il aprelin 7-də Xiyabani Təbrizdəki mitinqdə deyirdi: “Bu gün dünya camaatına rəsmən bildiririk ki, biz Vüsuqüddövlə və ingilis talançı sazişini (1919-cu il sazişi nəzərdə tutulur – F.Ə.) bağlamış hökumət əleyhinə üsyan etmişik və... Azərbaycan adını Azadistana dəyişərək bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik”.⁴⁹⁴

Altı ay ömür sürən və 1920-ci ilin sentyabrın 12-də Tehran hökuməti tərəfindən süquta uğradılan “Azadistan” adlı Milli muxtariyyət dönəmi Azərbaycan xalqının tarixində mühüm yer tutdu.

⁴⁹² Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002, s.70

⁴⁹³ Tağıyeva Şövkət. 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı. Azərənəşr, 1990, s.48

⁴⁹⁴ Yəni orada, s.48

Milli muxtariyyətə son verildiyi gün, Təbrizdə gedən döyüşdə şəhid olan Xiyabaninin şəhid olmazdan öncə dediyi son sözü belə olmuşdur: “Şərəfli ölüm, şərəfsiz yaşamaqdan yaxşıdır!”.

Xiyabaninin tədqiqatçısı Əli Azəriyə görə, ölümündən əvvəlki iki gecəni evində qaldığı Hacı Şeyx Həsən xanın, Təbrizin yeni valisi Muxbirəssəltənədən onun üçün can təhlükəsizliyi istəmək təklifinə isə Xiyabani belə cavab vermişdir: “Mən ölməyi təslim olmaqdan üstün tuturam. Düşmənlərin qarşısında diz çökməyəm. Mən məşrutə dövrünün uşağıyam, Ərəb xilafətinə baş əyməyən Babək Xürrəminin sülaləsindənəm”.⁴⁹⁵

Yeri gəlmişkən, Ə.Azəri “Ş.M.Xiyabaninin Təbrizdəki qiyamı” əsərində Xiyabanini “gənc Türk qəhrəmanı, Azərbaycan türklərinin azadlıq hərəkatının lideri”, “Azadistan Türk Muxtar Dövləti”nin başçısı kimi qələmə vermişdir.⁴⁹⁶ Mirzə İbrahimov yazır: “Məşrutə inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda başlamış və bütün İrani lərzəyə salmış, hərəkatə gətirmiş ən güclü inqilabi hərəkat 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə olan hərəkatdır ki, o Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizələri tarixində şərəfli yer tutur”.⁴⁹⁷

Sosial-fəlsəfi baxışları. 1917-ci ildən etibarən “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) qəzetində azadlıq, bərabərlik və ədalət ideyalarını təbliğ edən Xiyabani hesab edirdi ki, müsəlmanlar müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, heç olmazsa istər-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməlidirlər. Onun “Yeniləşmə” fəlsəfəsinə görə, yeni bir mədəniyyətin yaranmasında hər kəsin öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri ağıl və təfəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir. Əslində buradakı “Təcəddüd”

⁴⁹⁵ Azeri Ali. Azadistan devleti və Şeyh Muhammed Hiyabani (1918-1920). Ankara, Elipa, 1994, s.266

⁴⁹⁶ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.223-224; Azəri Əli. Qeyame Şeyx Mohemmed Xiyabani dər Təbriz, Tehran, 1328

⁴⁹⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 2. cild. Bakı, Elm, 1983, s.16-17

(“Yeniləşmə”) fəlsəfəsi Avropadakı liberalizmlə bir çox cəhətlərinə görə üst-üstə düşsə də, milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Bunu nəzərdə tutaraq Xiyabani yazırdı ki, İslam dünyasında “Təcəddüd” məsləki siyasi dildə çox vaxt “liberalizm” kəlməsi kimi istifadə olunsada, ancaq bu, Avropa liberalizmini təqlid etmək anlamına gəlməməlidir.⁴⁹⁸

Deməli, Xiyabani bir tərəfdən Avropa mədəniyyətinin, Avropa fəlsəfəsinin müsbət tərəflərini görür, onun öyrənilməsinin vacibliyini dərk edir, ancaq digər tərəfdən milli-dini mədəniyyətə əsaslanmaqla yeniləşməni vacib hesab etmişdir. Bu da, o anlama gəlir ki, Xiyabani bütün hallarda yeniləşmənin milli-dini dəyərlər əsasında olmasının daha doğru olacağına inanmışdır. Hər halda, Xiyabaninin dövründə yaşamış bir çox çağdaşları həddən artıq, ifrat şəkildə Avropa ya da Qərb mədəniyyətinə üz tutmaqla öz cəmiyyətlərinə xeyirdən daha çox zərər vermişlər. Xiyabaninin Avropa mədəniyyətinə bu cür yanaşması tamamilə doğru olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun “Təcəddüd” fəlsəfəsi dövrün məntiqinə də xeyli dərəcədə uyğun olmuşdur.

Xiyabaninin bir müdrik filosof kimi düşüncələrində Qərbin fəlsəfəsi ilə üst-üstə düşən gələcəyə real bir inamla yanaşı, həm də həmin inamı gerçəkləşdirə biləcək milli-dini dəyərlərə əsaslanan məntiqli bir təfəkkür var idi. Bu baxımdan “Təcəddüd” fəlsəfəsində artıq son əsrlərdə Şərfin, o cümlədən İslam Şərfinin üzərinə çökmüş “qorxu” anlayışına yer yoxdur, bunun əvəzində cəsarətlik, inamlılıq ön plandadır. Başqa sözlə, bu yeniləşmə fəlsəfəsində həm bu günə, həm də gələcəyə münasibətdə qorxunu dəf edib, ancaq cəsarəti tutmaq vacibdir. Xiyabaniyə görə, qorxuya yenilmiş insanın, ya da xalqın gələcəyi və gələcəklə bağlı ümidləri də ola bilməz. Doğrudan da, son əsrlərdə İslam Şərqi cəmiyyətlərinin əsas problemi də məhz sxolastik ehkamlarla hökm sürən “qorxu” olmuşdu. Məhz Şərfin üzərində hökm sürən “qorxu” düşüncəsini nəzərdə tutaraq o, yazırdı: ““Qorxuram” sözü onu

⁴⁹⁸ Xiyabani Ş.M. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.117

deyən adamın öz vicdanı qarşısında biabırcasına etdiyi etirafdır. “Qorxuram” sözü rəzalətin ən alçaq dərəcəsini və onu deyən adamın ruh düşkünlüyünü andıran bir formul və ifadədən ibarətdir. “Qorxu” insanın təbiətində mövcud olan ən çirkin bir hiss və uğursuz bir həyəcandır. Bu hiss adamı mərdlik şərəfindən və alicənablıq məziyyətindən mərhum edərək onu nisginalıyın ən aşağı dərəcəsinə endirir və ən murdar heyvanlarla bir sırada qoyur. Ağciyər adamlar, yəni cəsarətsiz, ürəksiz qocalar, gənclər, qadınlar və oğlanlar təbii olaraq qorxaq bir ictimaiyyəti, qorxaq cəmiyyət və milləti təşkil edirlər. Qorxaq bir millət isə çox çəkmədən öz başında bir qəddarın əlində giriftar olar”.⁴⁹⁹

Bizcə də, bir millətin, ya da xalqın çöküşünün, özünə inamsızlığın əsasında “qorxu” instinkti dayanır. Daha doğrusu, artıq “qorxu” hər hansı cəmiyyətin şüuruna hökmran kəsincə, zamanla da bir stereotip halına gələrək instinkt halına çevrilir. Artıq həmin cəmiyyətdə ən kiçik bir islahat, yeniləşmə istəyi belə, çox böyük təhlükə sayılır. Belə olduğu təqdirdə də, həmin cəmiyyətlər onu idarə edənlərin və xarici qüvvələrin asanlıqla istismarına çevrilirlər.

Bu anlamda Xiyabani çox doğru yazırdı ki, qorxu insanlar kimi, xalqların da qul olmasının başlıca səbəblərindən biridir. Üstəlik, qorxu təkcə siyasi köləliyə səbəb olmur, eyni zamanda ziyanverici və fəlakətli hadisələrin meydana gəlməsinə də kömək edir. Xiyabani yazırdı: “Beləliklə, qorxaq adam hədə, zor qarşısında özünü itirir, çasır və hüququndan belə əl çəkir, ən müqəddəs varlığından məhrum olur, habelə bu iyrənc qorxunun uğursuz təsiri nəticəsində qorxağın bədənindəki müqavimət qüvvələri də azalaraq hər cür xəstəliklərin hücumuna, yoluxmasına imkan yaranır. Mikroblar gündən günə canlanır, güclənir və qorxağın sağlamlığının məhv və həlak olmasına səbəb olur”.⁵⁰⁰

Deməli, ayrı ayrı fərdlərin içini bürüyən qorxu, daha sonra müəyyən sosial qrupları və sonunda da bütövlükdə cəmiyyəti bürüyür. Şübhəsiz, cəmiyyətin içini bürüyən “qorxu” hissi fəlakət

⁴⁹⁹ Yenə orada, s.131

⁵⁰⁰ Yenə orada, s.131

olmasa da, ancaq fəlakətin xəbərçisidir. Bu anlamda Xiyabani də çox doğru yazırdı ki, ayrı-ayrı fərdləri sarıyan qorxu bilavasitə fəlakətin səbəbi olmasa da, fəlakətdən törənən nəticələrin daha da gərginləşməsində çox böyük rol oynayır. O, yazırdı: “Qorxu minimum dərəcədə kədəri, qüssəni artırır. Yüksək ziyanverici dərəcəyə çatdıqda isə ya bilavasitə fəlakətlərin törəməsinə səbəb olur, ya da həyatı bərbadedici kor bir ehtiras kimi təcəssüm edərək istərsə maddi, istərsə də mənəvi cəhətcə insanı bütün rahatlıqdan məhrum edir. Qorxu insanın düşüncə qüvvələrini, ağıl və kamalını hərəkətdən saxlayır, onun cismi qüvvələrini də dərhal fəaliyyətdən salır. Qorxu sağlamlıq nümunəsi, sayıqlıq və zəka mənbəyi olan bir şəxsi solğun, qansız quru bir heykələ, şüursuz, iradəsiz, fəaliyyətsiz və xülyaya tutulmuş məğlub bir adama çevirir. Qorxu insanın sağlamlığında da eyni təsiri göstərir. Tək-tək adamların bədənində qorxudan törənən nəticələr eynilə xalq kütlələrində də törənir. Özü-özülüyündə yenilməz, böyük qüvvəyə malik olan bir xalq qorxu heçə-puçə çıxarır”.⁵⁰¹

Bu, o anlama gəlir ki, “qorxu” insana iki: 1) mənəvi, 2) maddi tərəflərdən təsir göstərməklə onun dirəniş gücünü də qırır. Başqa sözlə, insan həm mənəvi anlamda, həm də fiziki anlamda “qorxu”nun əsiri olaraq yeniləşməyə meyilli olmur. Ayrı-ayrı fərdlərin içində hökm sürən “qorxu” bütövlükdə cəmiyyətin də yeniləşməsinin qarşısını alır. Bununla da mənəvi və maddi anlamda “qorxu”ya əsir düşən cəmiyyət nəinki yeniləşməyə meyil edir, üstəlik də gerilik içində tənəzzülə uğramağa davam edir. Şübhəsiz, “qorxu”nu dəf etməyin əsas çarəsi isə “cəsarət”liklə bağlıdır və yalnız onun sayəsində cəmiyyət yeniləşməyə qadir olur. Xiyabani də iddia edirdi ki, qorxu inkişaf, təkamül və yeniliyin qabağını alan ən böyük mane, bəşəriyyətin düşmənidirsə, cəsarət isə tam əksinə insanlıq üçün var olmaq deməkdir: “Qorxu deyilən bu uğursuz hiss bəşəriyyətin şərəf, heysiyyət, mənlik və mərdlik kimi nəcib hisslərini təhlükəyə salır. “Qorxu” olan yerdə insan qabiliyyət və məziyyətdən məhrum olur. İnsan adını daşımaq və insaniyyət

⁵⁰¹Yenə orada, s.131-132

şərəfinə malik olmaq istəyən şəxs qorxmamalıdır. “Qorxmamaq”, bu bəşəriyyət aləmində mövcud olan şərəf və heysiyyəti qorumaq üçün bir vasitədir. Lakin təkə qorxmamaq kifayət etməz, bundan əlavə cəsarətli, qoçaq və ürəkli də olmaq lazımdır. Qorxunun əskinə olaraq cəsarət ancaq ağıl və igidlik silahı ilə silahlanmış və uzaqgörənlik hissi ilə aşılانmış cəsarət, çəşqun və fədakar bir qoçaqlıq millətlərə nicat verə bilər”.⁵⁰²

Xiyabani yazırdı ki, qorxu milliyyət, azadlıq və bəşəriyyətin əsaslarını pozduğı halda, cəsarətlilik, igidlik həmin əsasları möhkəmləndirir, sarsılmaz edir, qoruyur. Xiyabaniyə görə, qorxu kimi cəsarətlilik ya da igidlik də iki cürdür: maddi igidlik və mənəvi igidlik. O, yazırdı: “Maddi igidlik təhlükə və xəbər qarşısında soyuqqanlıqdan ibarətdir ki, onun ən yüksək dərəcəsi “ölümə qarşı” etinasız olmaqdır. Çünki ən böyük təhlükə ölümdür və heç kim ölümə iki dəfə qarşı-qarşıya gəlməyəcəkdir. Maddi igidlik elə bir həqiqətdir ki, onu mənimsəmək mümkündür... Qorxaq bir əsgər müharibə meydanında on dəfə qəhrəmanlıq göstərsə, cəsarətlənə bilər. Qorxmaz əsgər isə daha cəsarətli olar. Maddi igidliyi təmin etmək (yəni ölümə alışdırmaq) bədənimizi sükunət və mətanətə, daimi aramlığa öyrədir”.⁵⁰³

Deməli, qorxuya qarşı ən ciddi mübarizə cəsarətlilik, igidliklə əlaqəli olub, onu dəf etməyin əsas çarəsi də bununla bağlıdır. Bunu yaxşı anlayan Xiyabani mənəvi və maddi qorxuya qarşı da, mənəvi və maddi cəsarətliliyi irəli sürürdü. Xiyabaniyə görə, mənəvi igidlik isə insanın öz ehtiraslarına hakim olmaq və onları özünə tabe edə bilməyindən ibarətdir. Başqa sözlə, ehtirasına, hissiyyətinə, ümumiyyətlə nəfsinə qapılmayan insan cəsarətli və igid adamdır. Bu o anlama da gəlir ki, mənəvi qorxunu dəf etməyin ən əsas çarəsi də, nəfsinə güc gəlib onu yenməkdir. Xiyabani yazırdı: “Təbiətin zəruri qanunlarına çox vaxt qələbə çalmaq mümkün olmur, buna baxmayaraq bacarıqlı şəxslər öz nəfslərinə üstün gələ bilərlər. Belə şəxslər yaralanır, canını qurban

⁵⁰² Yenə orada, s.132

⁵⁰³ Yenə orada, s.132-133

verər, ölər lakin qorxmazlar. Belə adamlar məğlubedilməzdirlər. Bu igidlik məziyyətdir, o, məntiqi təhlil və möhkəm iradədən doğulur. O, sərbəst fikirlə qəbul edilən bir qərarın təcəssümüdür. “Qorxmamalıyam, buna görə nə qorxuram, nə də qorxmaq istəyirəm!” – igidin qərarı belə olmalıdır. İndiyə qədər elə bir insan qüvvəsi yaxud təbii qüvvə olmamışdır ki, bu qərara qarşı qələbə çala bilsin. Dediymiz kimi, mənəvi igidlik insanın əzmidir, iradəsindən asılıdır və buna görə də mənəvi igidliyin “vaxtı” vardır. Bu vaxtı təyin edən zaman ölçüsü isə bizim şərəf və izzəti nəfsimizdir. İnsanın hərəkəti və işi “qorxu” adlana biləcək bir dərəcəyə çatarsa o zaman igidliyin çoxub-daşmaq vaxtı və qorxunu tamamilə məhv etmək vaxtı da çatır”.⁵⁰⁴

Xiyabanidə güclü optimizm və gələcəyə inam var idi. O hesab edirdi ki, xalqın bu gün verdiyi şəhidlər, qurbanlar onun keçmişdəki ətəlinə, ixtiyarsızlığına son qoymaq, bunun əvəzində gələcəyinin öz əlində olmasına inamına işarədir. Onun fikrincə, bu baxımdan azadlıq uğrunda şəhid olanları ağlamaqla deyil, əksinə, şadyanılıqla qarşılamaq lazımdır. Xiyabaninin nəzərində bu, “varlıq gülşəninə acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüsləri ilə girmək” üçün vacib idi. Çünki bir fərdin, ya da ayrı-ayrı fərdlərin ah naləsi bütövlükdə cəmiyyəti pessimizmə aparır. O, yazırdı: “Dəfələrlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi fərdlərin əhval-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhval-ruhiyyə həmin cüz olan əhval-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhval-ruhiyyəsi cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinə tabe olmalıdır. Çox nadir hallarda elə bir əhval-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfələrlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir”.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Yenə orada, s.133

⁵⁰⁵ Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.411

Deməli, fərd və cəmiyyət arasında sağlam münasibətlər qurulmayanda, hər ikisi zərər çəkmiş olur. Belə ki, pozulmuş bir cəmiyyətin təzyiqi altında əxlaqlı, sağlam düşüncəli adam da məhv olub gedə bilər. Yəni bir cəmiyyətdə rüşvətxorluq, adam aldatmaq, yalan danışmaq kimi hallar adi hala çevrildiyi bir dövrdə, bunun doğru olmadığını bildiyi halda, eyni şeyi təkrarlayanların bu vəziyyətin səbəbkarlarından çox da fərqi yoxdur. Ancaq əgər fərd öz əxlaqında, düşüncəsində möhkəm dayanarsa, cəsarət və igidlik ortaya qoyarsa o zaman müəyyən anlamda cəmiyyəti də yaxşılığa doğru dəyişə bilər. Başqa sözlə, bir şeyə dur deməyi bacarıb, vəziyyəti dəyişdirmək, yeni imkanlar ortaya qoymaq bacarığı insanın, ya da ayrı-ayrı insanların öz əlindədir. Ancaq bunun üçün həmin fərd, ya da fərdlər ağılda, cəsarətdə, bacarıqda güclü olub bir sistem qurmalıdırlar ki, bu günə qədər mövcud olan mənfi yönlü tabuları məhv edib, onun yerində müsbət yönlü işlər ortaya qoysunlar.

Xiyabani hesab edirdi ki, indiyə qədər “İran” xalqı özbaşına həyat sürmüş, əlaqə otu kimi təbiətin qoynunda kor-təbii şəkildə yaşamışdır və bundan da istibdad rejimləri daim yararlanmışdır. O, yazırdı: “İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bugünkü günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurulmalıdır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühitində bir təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır”.⁵⁰⁶ Bu fikirlər çox da həqiqəti özündə əks etdirmir. Hər halda XX əsrin əvvəllərinə qədər bu bölgədə hakim olmuş dövlətlərin, xüsusilə də həmin dövlətlərin əksəriyyətinin qurucusu olan türklərin “özbaşına və təbii yolla” hərəkət etməsi doğru deyildir.

Xiyabaniyə görə, “təcəddüd-təkamül” fəlsəfəsini, yalnız xalqın iradəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Çünki xalqın iradəsi nəzəri baxımından bütün bəşər kütlələrinin fəvqündədir. Bu o anlama gəlir ki, yeniləşmə və təkamül bir yerdə götürülməli,

⁵⁰⁶ Yəni orada, s.411

yeniləşmə siyasəti doğru aparılmalıdır. Daha doğrusu, yeniləşmə inqilabi sıçrayışlarla deyil, təkamül əsasında həyata keçirilməlidir. O, yazırdı: “Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana (xalq vicdanı – F.Ə.) malik olmalıdır. O (xalq vicdanı – F.Ə.), nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın olmalı və öz varlığını sübut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri bir bəşşas ruh ilə, müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənin qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir”.⁵⁰⁷

Xiyabaninin əsas məqsədi həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq idi ki, o, bu yolda hər bir şeyə qatlanmağa hazır idi. Bu yolda, o, bir müdrik olduğu qədər də, fədai idi. Özündə müdrikliyi və fədakarlığı birləşdirən Xiyabani açıq şəkildə yazırdı ki, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq üçün, onun yalnız qəhrəmanlıqlarını, igidliklərini deyil, nöqsan və eyiblərini də göstərmək lazımdır: “Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onun şüurundan çıxardıb, bunların yerinə həyat bəxş edən yeni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər birisi xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başqalarına da təlqin etsin”.⁵⁰⁸

Şübhəsiz, Xiyabaninin dediklərində böyük bir həqiqət, gerçəklik var idi. Xüsusilə, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq məsələsində o, çox haqlı idi. “Xalqın vicdanı” deyilən, elə bir həqiqətdir ki, fərdləri və cəmiyyəti yeni bir mübarizəyə və dəyişilməyə hazırlayır. Ancaq bu mübarizə və dəyişilmənin qurbansız olmayacağı ilə yanaşı, həmin qurbanların qanları bahasına da millətin millət olacağı fəlsəfəsi var idi. Onun fikrincə, sadəcə, bunun üçün köhnəpərəstliyə son verib yalnız yenilikpərəst tərəfdarı olmaq, yəni öz əsrinin əleyhidarı olmaqdan vaz keçmək lazım idi. Xiyabani nitqlərinin birində deyirdi: “Biz istəyirik ki, əl

⁵⁰⁷ Yenə orada, s.412

⁵⁰⁸ Yenə orada, s.412

və ayaqlarımızı cəhalət və nadanlıq zəncirlərindən xilas edib azad hərəkət edək, yüzillik zülmət və fəlakətdən qurtaraq. Biz irəli getmək, tənəzzül və geriliyimizin qarşısını almaq istəyirik. Biz görürük ki, zamanımız tərəqqi və tənəddünün ən yüksək dərəcəsinə çatmış, biz isə o mərhələdən çox uzaq düşmüşük. Biz yalnız zamanımıza müvafiqət etmək deyil, bəlkə ondan daha çox, gələcəyi düşünüb qarşıdakı gələcək həyata hazırlaşmalıyıq”.⁵⁰⁹

Onun fikrincə, hər bir xalq zamanəyə uyğunlaşıb onun şərtlərinə görə hərəkət etməli, başqa xalqlarda olan müsbət tendensiyaları mənimsəməli, ancaq bunu təqlidçilik şəklində etməməlidir. Çünki başqa xalqları olduğu kimi təqlid edənlər özü olmur və başqa xalqın assimliyasıya təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. O, təqlidçiləri nəzərdə tutaraq deyirdi: “Belə adamlar keçmiş unudur, gələcəyin isə fikrini çəkmirlər. Bunlar yaşadıkları zamana həyatı əlaqə ilə bağlıdırlar. Onlar bugünkü paltarlarını ata-babalarının paltarları ilə müqayisə etmir və sabah nə kimi paltar geyinəcəklərini və nə şəkllə düşəcəklərini də təsəvvürə gətirə bilmirlər. Lakin bu gün əyinlərində olan paltarları canlarından əziz tutub, onu sevirlər. Təzə modalı papaq, paltar, hətta Avropa başmağını geyinmək belə onların nəzərində mühüm problem təşkil edir. İctimai yaşayış da belədir”.⁵¹⁰

Xiyabani bir tərəfdən təqlidçiləri, digər tərəfdən köhnə-pərəstləri tənqid edərək deyirdi ki, zamanə ilə ayaqlaşmaq istəyən xalqın özündə hərəkət olmalıdır. Yəni xalqın qabaqcıl ziyalıları həm mühafizəkarlara qarşı mübariz aparmalı, həm də yeniləşmək istərkən təqlidçilikdən uzaq durub, müəyyən qədər də olsa, milli özünəməxsusluğunu ortaya qoymalıdır. Başqa sözlə, müsəlmanlar ictimai həyatda adət etdikləri köhnəpərəstlikdən və təqlidçilikdən əl çəkib, gələcəyi də nəzərə almalıdırlar. O, yazırdı: “Siz bir həyat tərzinə adət etmişsiniz. Elə ki, bu tərzin pis cəhətlərini başa düşdünüz, o vaxt həmin həyatı dəyişmək istəyəcəksiniz, lakin işdə islahat və tənəddüd yaratmaq istərkən köhnə adətlərə olan əlaqəniz

⁵⁰⁹ Yenə orada, s.418

⁵¹⁰ Yenə orada, s.419

sizi soyudur və məyus edir. Lakin biliniz ki, sizin dövrünüz atalarınızın dövründən başqadır. Bu gün sizin qoyduğunuz papaq, dünən atalarınızın qoyduğu papaq deyildir. Sabah da bugünkü papağı qoymayacaqsınız. Gələcəyi nəzərə almalısınız. Evladlarınızı o zaman üçün tərbiyə etməlisiniz. Bilməlisiniz ki, yaxın gələcəkdə elə bir gün qarşınıza çıxacaqdır ki, o vaxt sizə bugünkü məramınızı təklif etdikdə, siz onu köhnəlmiş və nöqsanlı görəcəklər, ölümü ona tərcih edəcəksiniz”.⁵¹¹

Yeni yetişən nəsli keçmişin köhnəpərəst adətlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan Xiyabaniyə görə, gənclər üçün mükəmməl, xoşbəxt, yeni bir gələcək hazırlamaq lazımdır. Bu arzu və əzmlə işləyərək, vəhşilik və barbarlıq dövrünə qayıtmaq istəyən köhnəpərəstlərə, mürtəcelərə qarşı mübarizə apardıqlarını deyən, Xiyabani yazırdı: “Mən bu günün ideyasını zəncir sayır və deyirəm: ey bədbəxt və şüursuz mürtəce! Sən bu başsız xalqı hansı həlakətin qaranlığına və fəlakət dərəsinə qaytarmaq istəyirsən? Bizim dediklərimiz dəlillədir”.⁵¹²

Onun fikrincə, köhnəpərəst adətlər inkişaf və tərəqqinin əleyhinə olub, köhnəpərəstlərin əlində əsas silahlardan biridir. O, nitqlərinin birində deyirdi: “Sizin dünyalar qədər pis adətləriniz vardır ki, onlar sizin ictimai və siyasi cəhətdən inkişafınıza mane olur. Bu manelərdən birisi odur ki, siz həqiqəti tanıdığınız paltarda görmədikcə onu qəbul etmirsiniz. Bir çox mühüm və əsaslı məsələlər qarşısında ləclik edirsiniz. Lakin mən istəyirəm ki, dəlil və əsaslarla bəzi məsələləri şərh edim. Mən elə güman etmirəm ki, siz ağıl və məntiq qarşısında belə mətləbi anlamaqdan boyun qaçırırsınız. Vəsvəsə və şəkki kənara atın, bir-birilə fərqli olan iki nəzəriyyə arasında öz aqlınızı işə salıb, mühakimə edən və qəti qərara gəlin”.⁵¹³

Xiyabani hesab edirdi ki, fəlsəfi anlamda bu iki nəzəriyyə “varlıq və yoxluq” məsələsidir. Onun fikrincə, mübahisəli oılan bu

⁵¹¹ Yenə orada, s.419

⁵¹² Yenə orada, s.420

⁵¹³ Yenə orada, s.421-422

məsələni dərinədən dərk etmək lazımdır. O, yazırdı: “Fəlsəfə alimləri arasındakı “varlıq və yoxluq” məsələsi mübahisəlidir. Deyirlər ki: hər bir şeyin tamamilə aradan getməsi, məhv olması və ya bir şeyin öz-özündən vücuda gəlməsi mümkün deyildir. Hər bir varlıq özündən əvvəlki və keçmiş bir vücudun nəticəsidir. Bu qanun hallara və şəkillərə də aiddir. Mövcud olan heç də mümkün deyildir ki, gözlənilmədən yox olsun və aradan çıxsın və ya yerini özündən fərqli olan başqa bir hala versin. Elə bir hala ki, əvvəlcədən yox idi. Bir dəmir parçasını böyük zəhmət nəticəsində başqa şəkə salırlar. Ondan kotan və ya digər bir alət qayırırlar; kotandan qılınc, top və ya tufəng lülləsi qayırmaq mümkün olur. Lakin bu halların hər birisində biz məcburuq ki, ilk şəkildə olan dəmiri öz istədiyimiz şəkə salmaq üçün, onun əvvəlki şəklini məhv etmək üçün çəkil zərbələri sərf edək. Deməli hər bir ikinci hala keçmək, birinci hala istinad edir və heç bir gözlənilməyən təhəvvül qabili-təsəvvür deyil”.⁵¹⁴

Xiyabaniyə görə, qanmaz adamın birdən birə bilikli alim olması mümkün olmadığı kimi, uzun illər bir istibdadın zülmü altında yaşamış xalq da birdən birə azad ola bilməz: “İnqilabların nəticəsidir ki, siz bu gün yeni əqidələr haqqında məlumata malik olmuşsunuz. Lakin kamal dərəcəsinə çatmamısınız. Sizi özbaşına buraxmaq olmaz. Sizin şəklinizi dəyişmək lazımdır. Sizi diri, düşüncəli və mütəəddüd bir millət etməlidir. Alimlər demişlər ki, təməddünün əsası bundan ibarətdir ki, qədim adətlər, köhnə qaydalar tədricilə məhv olub onların yerini yeni düsturlar tutsun. Biz bu düsturları sizə öyrədəcəyik”.⁵¹⁵

Ola bilsin ki, Xiyabaninin bu fəlsəfəsini o zaman özü, ya da bir neçə nəfər anlaya bilmişdir. Ancaq ən əsası odur ki, Xiyabaninin yeniləşmə və təkamül fəlsəfəsi, yəni milləti millət etmək naminə əvvəlcə ayrı-ayrı fərdlərdə vicdanı oyatmaq, daha sonra da onu bir məslək halına gətirib xalqın ümumi vicdanına çevirmək çox doğru düşüncə idi. Xiyabani deyirdi: “Azadxahlardakı

⁵¹⁴ Yenə orada, s.421-422

⁵¹⁵ Yenə orada, s.422

vicdani əqidə onlarda vicdani əlaqəni təşkil edir və onları ittifaqa, birliyə çağırır. Biz azadxahların bir arzu, bir məram, əqidə və bir məqsədimiz vardır. Biz hamımız deyirik ki, bu məmləkətdə həqiqi məşrutıyyət hökm sürsün. Şəxsi nüfuzlar və imtiyazlar ləğv edilsin. Həqiqi milli hakimiyyət qurulsun. Müəssisələrimiz və idarələrimiz milliləşsin. Yəni milli hakimiyyətin əsasına arxalansın. Biz deyirik: ədalət, bərabərlik və azadlıq olsun. Bu sözlərin müxtəsər xülasəsi belədir: Biz öz əsrimizin övladları olmaq istəyirik. Biz bəşəri təkamül qafiləsindən uzun yollar boyu geri qala bilmərik. Zəmanəsinə ağ olana zaman cəza verəcəkdir. Məslək birliyi qardaşlıq yaradır. Bir məsləkdə olan iki nəfər iki qardaş kimidir”.⁵¹⁶

Xiyabaniyə görə, xalqın vicdanına hesablanmış məslək, xüsusilə də siyasi məslək bütün məsləklərdən üstündür. Çünki siyasi məslək vicdanları oyadır və müəyyən bir istək üzrə insanları könüllü olaraq bir araya gətirir. O, deyirdi: “Siyasi məslək bütün əqidələrə hakim və üstündür. Din, məzhəb, tayfa və milliyyət siyasi əqidələr qarşısında təsir və nüfuz edə bilməz. Məslək vəhdəti birlik və məhəbbət doğurur”.⁵¹⁷ Onun bu baxışları daha çox sosial-demokratlara yaxın idi. Çünki sosial-demokratlar da din, tayfa, milliyyət məsləyini deyil siyasi məslək, yəni azadlıq, ədalət və bərabərlik şüarlarını irəli sürürdülər. Görünür, bu baxışlarından dolayı Sovetlər Birliyi dövründə Xiyabanini az qala marksist elan etmək istəmişlər. Sadəcə olaraq, burada Xiyabaniyə görə də, bəşəriyyətin səadəti dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yalnız bu ideyalar uğrunda mübarizə aparan insanlar vasitəsilə təmin olunacaqdır: “Bu gün bütün dünyada qaldırılmış azadlıq bayrağı altında insanlar xoşbəxt həyat sürəcəklər. Yaşasın bütün dünya azad xalqları arasında dostluq və qardaşlıq rəbitəsini yaratmaq istəyənlər”.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Yenə orada, s.413-414

⁵¹⁷ Yenə orada, s.414

⁵¹⁸ Yenə orada, s.415

Bu anlamda S.C.Pişəvəri ilə razılaşıırıq ki, Səttarxan silah gücü və igidliyi ilə Azərbaycanın adını ucaltdığı halda, Xiyabani alimənə, yəni müdrik nitqləri və cəsarətli yazıları ilə Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan mədəniyyətinə öz adını yazdırma bilməmişdir. Pişəvəri Təbrizdə Xiyabaninin abidəsinin açılışı münasibətilə etdiyi çıxışında deyirdi: “Şeyx böyük mütəfəkkir idi. Onun nitqlərini oxuyanda insan təzə şeylər öyrənir. Onun sözləri dərin və mənalıdır. Onun nitqlərinin içərisində artıq sözlər çox azdır. Lakin bir çox əməli təkliflər vardır”.⁵¹⁹

S.C.Pişəvəriyə görə, Xiyabani iman və əqidə adamı olsa da, həm mühiti müsaid olmayıb, həm də ətrafındakıların çoxu onun fəlsəfəsini başa düşməyib, o da çox məsələləri açıq deyə bilməyib. Pişəvəri bu məsələ də xeyli dərəcədə haqlı idi. Çünki doğrudan da müdrik və cəsarətli bir ziyalı olan Xiyabanini ətrafındakılar tam anlaya bilmirdilər, ya da istənilən səviyyədə anlamamışlar. Pişəvəri yazırdı: “Şeyxin dedikləri bizim istədiklərimizin müqəddiməsidir... Rəşidlik nəzəri ilə baxsaq, Səttarxan qəhrəman imiş. O, düşmən qabağında təslim olmamışdır. Amma fikir, elm və məlumat nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, Şeyxin məqamı fəvqaladə böyükdür. Sərdar rəşid imiş. Şeyx o xasiyyətlərə malik olduğu halda, bir də onun alimlik məqamı var idi”.⁵²⁰

Xiyabaninin əksər tədqiqatçıları da Pişəvəri kimi hesab edirlər ki, o, siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları ilə Azərbaycan xalqının milli azadlıq və demokratiya hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır.⁵²¹ Məsələn, Qafar Kəndliyə görə Xiyabani Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixində yeni bir dövr açmış, onun “Təcəddüd” fəlsəfi məktəbində Azərbaycanın böyük inqilabi nəslə yetişmişdir: “Doğrudan da, Xiyabaninin fəlsəfi məktəbində hər şey yeni əsasla qurulmuş, hər şeyin həllində millətin, fəqareyi-kasibənin, zəhmət adamlarının, şəhər və kəndlərdə alın təri ilə

⁵¹⁹ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənəşr, 2016, s.155

⁵²⁰ Yəni orada, s.156

⁵²¹ Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Cənubi Azərbaycan. “Xiyabani” oçerki. Bakı, “Orxan”, 2000, s.197

çörək qazananların mənafeyi əsas götürülmüşdür. Köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmişdir. Təcəddüd məsləkində inqilabın əsas məsələsi olan hakimiyyət məsələsi inqilabçı nöqtəyi-nəzərindən daha radikal şəkildə qoyulurdu”.⁵²²

Qafar Kəndlinin fikirlərindən də belə anlaşılır ki, Xiyabani ictimai-fəlsəfi baxışlarına görə sosial-demokratlara, bir qədər də dəqiqləşdirsək marksist sosial-demokratlara yaxın olmuşdur. Onun sayəsində xeyli dərəcədə köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmiş, yeni kateqorial anlayışlar dövryyəyə gətirilmişdir. Eyni zamanda, o, marksist sosial-demokratlara yaxın olmaqla yanaşı, milli demokratiya tərəfdarı olmuşdur.

Xiyabaninin dini görüşləri. Xiyabaninin dünyagörüşünün formalaşmasında İslam dininə münasibəti mühüm yer tutmuşdur. İslam fəlsəfəsi, İslam tarixi ilə yaxından tanış olan Xiyabani müctəhidlik dərəcəsinə yüksəlmiş, bir müddət Hacı Kərimxan məscidinin axundu, imamcüməsi, ya da vaizi olmuşdur. Bu da, onu göstərir ki, Xiyabaninin dinə, o cümlədən İslam dininə münasibəti əsaslı olmuşdur. Xiyabani irsinin araşdırmaçılarından professor Vüqar Əhməd hesab edir ki, Sovetlər Birliyi dövründə “sosializmin “iti baltası” altında tədqiqat aparan publisistlər onu az qala ateist, eyni zamanda materialist adlandırmaqdan belə çəkinməsələr” də,⁵²³ əslində Xiyabani haqqındakı bu fikirlər heç də həqiqəti özündə əks etdirmir. V.Əhməd yazır: “Xiyabani İslami dəyərlərə, müqəddəs Qurani-Kərimə xüsusi əhəmiyyət verir, demokratiyanı, azadlığı və ümumiyyətlə, hürri yaşamağı bunsuz təsəvvürünə gətirmirdi. Eyni zamanda, insanların İslam əhkamlarına riayət etmədikləri halda, onların mənsub olduğu cəmiyyətin mədəniyyətinin tənəzzülə uğramasını dilə gətirirdi”.⁵²⁴

⁵²² Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.62

⁵²³ Yenə orada, s.86

⁵²⁴ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.68

Əkrəm Rəhimli hesab edir ki, Xiyabani özünün dini-fəlsəfi baxışlarında İslam dəyərlərinə, İslamın müqəddəs kitabı Quranın ədalətə çağırış prinsiplərinə riayət olunmasını əsas şərt kimi sürürdü. Ə.Rəhimli yazır: “Xiyabani İslamda dini-fəlsəfi prinsiplərin pak əxlaq, halallıq, bərabərlik və ədalət üzərində qurulduğunu söyləyirdi. Başqasının hüququna təcavüzü, haqqının əlindən alınmasını, zülm və zorakılığı İslama xəyanət hesab edirdi və ona qarşı çıxmağı özünün mübarizəsində əsas hədəf kimi qəbul etmişdi”.⁵²⁵

Doğrudan da, Xiyabaninin yazılarında və nitqlərində İslam dininə, islamlığa daima həssas yanaşdığını görürük. Belə ki, o, İslam dinini yeni mədəniyyətlərin yaranması yolunda əngəl deyil, tam əksinə yolgöstərənə olduğuna inanırdı. Onun İslam dininə bu cür yanaşmasını daha təmkinli bir baxış hesab etmək olar. Çünki həmin dövəndə İslam Şərqi ölkələrində ziyahıların əksəriyyəti hesab edirdi ki, müsəlman xalqlarının tənəzzül və gerilik içində olmasının əsas səbəbkarı İslam dinidir. Xiyabani yazırdı: “Allah-təalanın İslamın bizim üçün istədiyini yenidən əldə etmək, müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, ya heç olmasa istər-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməkdə öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün biz müsəlmanların iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri ağıl və təfəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir”.⁵²⁶

Deməli, Xiyabaniyə görə müsəlmanların həyatında ağıl və həmrəylik bir bütünlük təşkil etməlidir və biri o birini gücləndirməlidir. Başqa sözlə, ağıl (İslam təfəkkürü) və həmrəyliyi (müsəlman qardaşlığı) bir yerdə tuta bilən müsəlmanlar öz cəmiyyətlərində inkişafa da səbəb olacaqlar. Xiyabani daha sonra yazırdı: “Bu iki qiymətli gövhəri əldə etmək üçünse müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmaqdan daha qənaətbəxş bir iş ola bilərmə? Quran kimi hansı bir kitabda varlıq aləmində, dünyada elmə, səbrə, təfəkkürə və tədbirə, millətlərin, xalqların taleyindən

⁵²⁵ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.125

⁵²⁶ Yenə orada, s.88-89

nəsihətamiz məsələlərə bu qədər diqqət verilmişdir? İrqi, milli, hətta məzhəb ixtilaflarının və dil fəqihilə mövcud olmasına baxmayaraq, Quran bizim vəhdət amilimiz, bizi bir-birimizə bağlayan ən möhkəm kəndirimiz – vasitəmizdir. Əgər onun qədrini bilsək, bir tərəfdən durğunluqdan və adətpərəstlikdən, digər tərəfdən başqalarının qarşısında özümüzü itirməkdən uzaq olsaq, ağılla ona müraciət etsək, bugünkü həyatımızı və gələcəyimizin üfüqlərini onun nuru ilə işıqlandıra bilərik”.⁵²⁷

Şübhəsiz, burada İslam dini, ya da İslam fəlsəfəsi ilə dünyəvi elmlərin uzlaşdırılması çox vacibdir. Əlbəttə, dünyəvi elmlər dedikdə, burada sözün həqiqi mənasında bəşəriyyətə xidmət edən elmlərdən, fənlərdən söhbət gedir. Yəni hər bir xalq öz dini dəyərlərini bildiyi qədər, obyektiv xarakter daşıyan və millətin inkişafına xidmət edən dünyəvi elmlərdən də agah olmalıdır. Bunlar bir-birini tamamlamalıdır ki, hər hansı xalq başqa xalqların, xüsusilə də daim qəsbkarlıq, faşizm niyyəti güdənlərin qurbanına çevrilməsin.

Bu baxımdan Xiyabaninin o fikri ilə razılaşırıq ki, artıq günün tələblərinə cavab verməyən, üstəlik milləti geriçiliyə sürükləyən dini, ya da milli olsun adətpərəstlikdən əl çəkilməli, başqa xalqların inkişafına səbəb olan texnologiyaları milli-dini özünəməxsusluqları qorumaq şərtilə, tətbiq etmək lazımdır. Digər tərəfdən də unutmaq lazım deyil ki, milli-dini irsimizin özündə də kifayət qədər lazımlı olub, ancaq unudulmuş dəyərli elmi bazamız var ki, onlara yenidən müraciət olunmalıdır. Xiyabani yazırdı: “Bizim dərdimiz budur ki, bir zamanlar elm, hikmət və mədəniyyət bayraqdarı olan İslam ümməti son əsrlərdə zəifləmiş və geri qalmışdır. Zamanın qalib, böyük nüfuza malik mədəniyyəti qarşısında kədər doğrucu bir ətalət üzündən, hətta bu mədəniyyətin də əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhrələnmək fürsəti və imkanı tapmamışdır. Bizim bu zəifliyimiz, bir zaman bəşər taleyinin başı üzərində parlaq bir ulduz kimi işıq saçmış, dövrünün qalib mədəniyyətinin də borelu olduğu və indinin özündə də bir sıra əsərləri və təsirləri həmin pərəstişin yadigarı

⁵²⁷ Yenə orada, s.88-89

olaraq qalmış bir mədəniyyətin sona çatmasının nəticəsidir”.⁵²⁸

Xiyabani çox doğru qeyd edirdi ki, milli-dini irsimizi yetərincə bilmədiyimiz üçün, onu çox vaxt arxa plana qoyub, ancaq hazırda inkişafda olan mədəniyyətlərin arxasınca sürünürük. Başqa sözlə, azərbaycanlılar, ya da Azərbaycan türkləri öz milli mədəniyyətlərinə və dini mədəniyyətlərinə daha dərinlən yiyələndikcə, o zaman onların inkişafa əngəl deyil də, əksinə səbəb olduğunu daha dərinlən anlamış olacaqlar. Eyni zamanda, azərbaycanlılar bilməlidirlər ki, bu gün inkişafda olan mədəniyyətlər, xüsusilə də Qərb mədəniyyəti öz uğurlarına görə yalnız Yunan-Roma mədəniyyətinə deyil, eyni zamanda Şərq mədəniyyətinə, o cümlədən də Türk-İslam mədəniyyətinə borcludur. Sözü açığı, bu həqiqəti 100 il əvvəl olduğu kimi, bu gün də anlayanlar hələ də yetərincə deyildir. Bütün hallarda, Xiyabani kimi filosoflarımızın yalnız ictimai-siyasi məsələlərdə deyil, eyni zamanda, fəlsəfi və sosial-fəlsəfi məsələlərdə də öz sözlərini deyə bilməsi, yeni fikirlər irəli sürməsi qürurvericidir. Hər halda Xiyabaninin öz dövründə bu məsələləri həm dərinlən anlaması, eyni zamanda anladıklarını doğru bir şəkildə cəmiyyətə çatdırması olduqca müsbət bir haldır.

İctimai-siyasi görüşləri. Xiyabaninin ictimai-siyasi baxışlarında sosial-demokratiya cərəyanını yaxından maraqlandıran əməyə münasibət və insan əməyinin ədalətli şəkildə dəyərləndirilməsi mühüm yer tutmuşdur. O, “Əmək və fəhlələr” məqaləsində yazırdı ki, Versal Sülh konfransında “Əmək” ünvanlı ayrıca maddənin müzakirə olunub, bəşəriyyət adına obyektiv bir qərar alınması çox müsbət bir addımdır. Ona görə, son dövrlərdə baş verən müharibələrdə, inqilablarda əsas yeri “iqtisadi şərait” tutmuşdur ki, maddi mahiyyəti olan bu amil səbəb və nəticə olaraq bütün bəşəriyyəti öz hakimiyyəti və nüfuzu altına almışdır. Xiyabani yazırdı: “O (iqtisadi şərait), insanların həyatını bir-birinə zidd iki hissəyə: biri qulluq həyatı, digəri isə rifah və xoşbəxtlik həyatına bölərək sənayedə güclü təbii qüvvələrdən istifadə

⁵²⁸ Yenə orada, s.89

zəminəsi və nəhəng “maşinizm” zəminəsi yaratmışdır. Həmin iqtisadi şərait həyat uğrunda olan qanlı ölüm-dirim mübarizəsi meydanında “muzdurluq rejimini” bərpa etmiş, bədbəxt, muzdur fəhlə kütlələrinin sümük və qanını mədəni maddələr yaxud taxıl qalaqları tək zavod və karxanaların çərxlərinin dişləri arasında əzilib məhv olmasına və beləliklə kapitalını artırıb, iqtisadi bazarın möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bəşəriyyət uzun illər boyu qaranlıq zavodlarda maşının dəmir çəkiclərinin yemi olmuşdur”.⁵²⁹

Xiyabaninin bu düşüncələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, o da, kapitalist münasibətlərinin əleyhinə olmuş, insan bərabrəliyinin, sosial bərabərliyin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Eyni zamanda, o, iqtisadi şəraitin sosial bərabərliyi hansı amillər əsasında pozmasını və bunun aradan qaldırılması yollarını göstərməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, bunun da əsas yollarından biri məzlumların zalımlar tərəfindən istismarına son qoyulmasıdır ki, bunu da ancaq mübarizə və mücadilə aparmaq yolu ilə bərpa etmək mümkündür.

O, yazırdı ki, Avropa kapitalistləri arası kəsilmədən bir-birinə müharibə elan edərək döyüşə başladılar zaman qoşun sıralarının böyük hissəsini də həmin fəhlə kütlələri təşkil etmişdir. Xiyabaniyə görə, məcburi olaraq həmin döyüşlərdə iştirak edən fəhlə kütlələri böyük qurbanlar verməli olmuşdur: “Dəhşətli müharibə fəhlə kütlələrinin qanını həddindən artıq tökdü, onların arası kəsilmədən göstərdiyi səylərini qanla qiymətləndirdi. Bütün dünya fəhlə kütlələrinin göstərdiyi səylərinin şahidi oldu. İstərsə müharibə cəbhələrində, istərsə metropoliya küçələrində, istərsə də geniş xalq kütlələri içərisində demokratik hərəkətin gündən-günə nailiyyət əldə etməsi və müvəffəqiyyət uğrunda böyük addımlar atması məhz fəhlə kütlələrinin birlikdə göstərdikləri fədakarlıqlar nəticəsində olmuşdur. Həmin fədakarlıqlara (dözülməz ictimai təzyiqlərdən qurtarmaq üçün göstərilən səylərə) mükafat olaraq veriləcək nailiyyət şəkili sülh müqaviləsində fəhlə kütlələrinin

⁵²⁹ Xiyabani Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.135

diləklərinə yer verməkdən, o diləklərə rəsmiyyət verib həyata keçirməkdən, fəhlə kütlələrinin gələcəyi üçün gözəl və sevindirici ümidlər verməkdən başqa bir əklil ola bilməz”.⁵³⁰

Xiyabaninin ictimai-siyasi baxışlarında Azərbaycan xalqının yeniləşməsi, azərbaycançılıq, milli haqlar uğrunda mübarizə ön planda olmuşdur. Ona görə, bu yolda Azərbaycan xalqını heç bir çətinlik, imtahan qorxutmamalıdır. Çünki Xiyabaniyə görə, Azərbaycan türkləri əsrlərboyu həmişə zülmə və ədalətsizliyə qarşı bir dirənişçilik, yenilikçilik və ədalətlik mərkəzi olmuşdur. Hazırda da Azərbaycan öz simasını qoruyaraq azadlıq, ədalətlik və yenilikçilik simvolu olmalı, Tehrandə hakimiyyəti ələ almış irançı “məşrutəçilər”in yalançı, ikiüzlü əməllərinə “dur” deməlidir. Xiyabani “Azərbaycan” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücuduna dikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir. Lakin, ey qeyrətli Azərbaycan, ey Vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı, ey təriflərə möhtacı olmayan Azərbaycan!.. Ey Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə verdinin şəhidlərin qanı bahasıdır”.⁵³¹⁵³²

Xiyabaninin ortaya qoyduğu Azərbaycan xalqının azadlıq ruhunu, azərbaycanlılıq ruhunu doğru dəyərləndirən Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, dövlət xadimi Mirzə İbrahimova görə, Azərbaycanda baş qaldıran xalq hərəkətlərində milli özünəməxsusluq daim özünü büruzə vermişdir. M.İbrahimov yazırdı: “Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qiyamında azərbaycanlılıq ruhu daha artıq özünü göstərirdi. Səttarxan inqilabından sonra güclənən irtica və təzyiq, hakim fars dairələri və istibdadın artan zülmü Azərbaycanı mütiləşdirmir, yatırıb sakit etmir, əksinə, daha artıq oyadır və

⁵³⁰ Yenə orada, s.136

⁵³¹ Xiyabani Məhəmməd. Azərbaycan// Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.571

⁵³² Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011

hərəkətə gətirirdi. Getdikcə Azərbaycandakı xalq hərəkətləri, daha artıq milli xüsusiyyət kəsb etməyə başlayırdı”.⁵³³

Şübhəsiz, Xiyabaninin başçılığı ilə gerçəkləşən hərəkət Azərbaycan türklərinin milli hərəkəti olub, Qacarlar dövlətinin rəhbərliyini ələ keçirib onu oyuncaq halına gətirmiş irançılara və onların havadarlarına, xüsusilə də Böyük Britaniyaya qarşı yönəlmişdi.⁵³⁴ Yəni Xiyabani hərəkətinin əsas məqsədi nə Qacarları devirmək, nə də Qacarlar hakimiyyətini qəbul etməməklə bağlı olmamışdır. Doğrudur, Xiyabani çıxışlarında hər bir xalqın müstəqil olmağa haqqı çatdığını da vurğulayırdı: “Bir xalqın şərəfəti üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur”.⁵³⁵⁵³⁶ Bizcə, məşrutə hərəkətində olduğu kimi, bəzən Xiyabani hərəkətində də müstəqil olmağa dair fikirlərin səslənməsi daha çox Qacarlar dövlətində Türk hakimiyyətinin formal hal alıb, ingilis-rus havadarlığında farsçıların ön plana çıxması ilə bağlı olub.

Başqa sözlə, Xiyabani hərəkəti Qacarlar dövlətini “irançılıq” və “demokratiya” adı altında ələ keçirib, sömürgə altına gətirmiş ərənçi irançılara və onların havadarlarına, xüsusilə də ingilislərə qarşı idi. Çox yazıqlar olsun ki, həmin irançılar arasında bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən “özümüzünkülər” də var idi. Bu baxımdan Xiyabani də yaxşı anlayırdı ki, Azərbaycana, Azərbaycan türklüyünə, onun ədalətsizliyə, haqsızlığa qarşı baş qaldırdığı milli hərəkətlərə zərbələri yalnız özgələr (rus, ingilis, fransız imperialistləri və b.) deyil, “özümüzünkülər” də vurmuşlar.

Hər halda başçılıq etdiyi ADF daxilindəki “özümüzünkülər”dən hesab olunan “tənqidiyyun”çulardan Ə.Kəsərvilərin,

⁵³³ İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət haqqında.// “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1947, №4, s.79-80

⁵³⁴ Həsənli Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012, s.83

⁵³⁵ Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.430

⁵³⁶ Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Cənubi Azərbaycan. “Xiyabani” oçerki. Bakı, “Orxan”, 2000, s.197

Zeynalabdinxanların, Seyid Əl Mühəqqiqlərin irançı mövqe tutaraq Xiyabanini qeyri-demokratik addımlar atmaqda, Osmanlı ilə əməkdaşlıqda, Azərbaycanı “İran”dan ayırmaqda ittiham etmələri,⁵³⁷ təsadüfi deyildi. Görünür, Xiyabani məhz bu amilləri nəzərdə tutaraq yazırdı: “..Azərbaycan; bəhanə axtaran özgələr və kin-küdrətli özününküləri qarşısında vurdu, vuruldu, öldürdü, öldürüldü, həyatın çətinliklər və çək-çevirləri içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı. Ucdantutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir. Özgələr və “özümüz-ünkülər” ürəklərində saxladıqları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar. Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmalarında uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər”.⁵³⁸

Bütün faciələrə baxmayaraq Xiyabani ümitsizliyə qapılmağın əleyhinə olub, Azərbaycan xalqını fəlakətdən, səfalətdən xilas olmağa səsləyirdi. Ona görə, Azərbaycan xalqı nə özgələrin ona vurduğu yaralardan qorxmalı, nə də “özümüzünkülər”in xəyanətinə görə geri çəkilməlidir. O, yazırdı: “Tutalım ki, bu gün fəlakət və səfalət girdabında boğaza qədər müsibətlərə batmış, vücudun əziyyətlərə düşər olmuş, ən ağır ehtiyaclar içərisində gücsüz və qüvvətsiz əl-ayaq çalmaqdasan. Tutalım ki, qışın bu şaxtası lüt vücuduna qorxunc neşətlərini sancmaqdadır: pərişan, solğun və yurdsuzsan. Tutalım ki, çox bədbəxtsən. Tutalım ki, müharibədə iştirak edən ölkələr sənə qədər xar olmamışlar. Təqsirli millətlər sənə qədər əzab və işgəncələrə düşər olmamışlar... Tutalım ki, başdan-ayağa yaralanmış və parçalanmışsan. Bununla belə o abırlı başını yüksək

⁵³⁷ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.11

⁵³⁸ Xiyabani Məhəmməd. Azərbaycan// Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.570

tut, vətənin qəlbindən gələn təsəlli səslərini dinlə, qoy bu səs sənin ürək və ruhunda dərin bir intibahın qüdrətli tufanını doğursun. Çünki sən yıxılmış pəhlivana, ayağa düşmüş qəhrəmana bənzəyirsən ki, onun ayağa qalxması üçün qeyrət və həmiyyət damarlarına təsir etmək ən yaxşı çarə və tədbirdir”.⁵³⁹

Xiyabani Azərbaycanın başdan-ayağa yaralanmasını və parçalanmasını dərk etdiyini, ancaq bunun belə davam etməyəcəyinə böyük inam bəsləyirdi. O, Azərbaycan xalqının bu ağrı-acılara son verərək başını dik tutmağa və yenidən milli azadlığa can atmağa çağırırdı. Xiyabani hesab edirdi ki, Azərbaycan yeniləşmə və təkamül yolunun yeganə yolçusudur. Bu mənada, onu heç bir çətinlik, imtahan qorxutmamalıdır. Bu sınaqdan da üzü ağ çıxmaldır. Xiyabani yazırdı: “Əgər sən həmin inqilab və mübarizənin vücuduna maddi qüvvə vermiş demokratik Azərbaycansansa, əgər məşrutənin xəmrini yoğurmuş və bərikitmiş qan sənin damarlarında axırsa, vətəndə gedən islah və təmir dövrəsinə hazır olub, özündə səy və çalışqanlıq taparsan”.⁵⁴⁰

Xiyabani inanırdı ki, pozmaq və dağıtmaq istibdadçıların işidirsə, qurmaq və inkişafa nail olmaq isə demokratik qüvvələrin əlindədir. Azərbaycan xalqı da hər daim demokratiyanın, azadlığın, yeniləşmənin beşiyi olduğu üçün, istibdadın evini yıxdıqdan sonra keçmiş xarabalıqlar üzərində gələcəyin saraylarını yüksəltməlidir. O, bir müdrik kimi yazırdı ki, gələcəyin saraylarının yüksəlməsi üçün isə fikir və düşüncə lazımdır: “Uzağı görən, uzağı düşünən fikir. Ağillı və tədbirli fikir. Yaradıcı və canlandırıcı fikir. Tətbiq və icraedici düşüncə. İslah edib intizam yaradan fikir. Səbir və səbat, yenilik, disiplin və təşkilat, ayıqlıq, ümidvarlıq və fədakarlıq tələb edən fikirlər olmalıdır. Bəli, fədakarlıq və həmişə fədakarlıq”.⁵⁴¹

O, fədakarlıq istədiyi xalqına müraciətində deyirdi: “Milli ruhlu, milli əqidəli elə bir hökumət qurmaq istəyirik ki, onu milli

⁵³⁹ Yenə orada, s.571

⁵⁴⁰ Yenə orada, s.572

⁵⁴¹ Yenə orada, s.573

hökumət adlandırmaq mümkün olsun. İstiqlaliyyət və azadlıq təntənəsi tam və mükəmməl şəkildə zəfər çalsın. Bu fikir və baxışları geniş xalq kütləsini çatdırmaq və yaymaq bir fikir adamı olan hər ziyalının müqəddəs borcu və vəzifəsidir". Onun bu baxışlarına istinadən bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Xiyabani Milli hökumətin formasını Cümhuriyyət idarəçiliyində görmüşdür.⁵⁴²

Xiyabani deyirdi ki, Milli azadlığa qovuşmaq üçün siyasətçilərin işlətdikləri yalanlardan istifadə etmək fikri yoxdur, o, sözünü doğru və açıq deməyin tərəfdarı idi: "Elə düşmənləri daha çox qorxuya salan da bizim düzlüyümüz və qorxmazlığımızdır. Biz aldanmayacağıq. İstibdad və xəyanət zamanlarında Qanuni-əsasıyyəyə müxalif və azadlığa düşmən olanlar bizi aldada bilməyəcəklər. Biz çox imtahanlardan keçmişik. On beş illik inqilabımız həddibuluğa çatmış və yaşa dolmuşdur. Artıq pisi yaxşıdan ayırd edə bilir və bir dəfə təcrübədən çıxmış işi, daha təcrübə etmək istəmirik. Qanuni-əsasının ən sadıq keşikçiləri inqilabı yaradandırlar. Azadxahlar bu müqəddəs keşiyi özlərinin ən mühüm vəzifələri saymalıdırlar. Bu elə bir ləyaqətli vəzifədir ki, insan onun yolunda gözüyumlu qurban gedə bilər. Mühüm zamanlarda adi məsələləri unutmalı, əsil vəzifəni və ictimai mənafeə nəzərdə tutmalıdır. Öz qeydinə qalması yaddan çıxarmaq lazımdır. Yalnız ümumin, cəmiyyətin qeydini və fikrini çəkməlidir".⁵⁴³

O, deyirdi ki, yeganə vəzifə düşmənlərin Milli hərəkata qarşı uzanmış əllərini birdəfəlik kəsməkdir: "Uca və gur səslə deyirik: Ey müstəbid, ey mürəcə! Hamınız bilin ki, sizin namusunuz, mal və canınız amandadır. Lakin budan sonra demokratiyanın müqəddəratı sizin kirli əllərinizə verilməyəcəkdir. Bu sözlər bir şəxsən, bir vahid fərdin, bir müəyyən natiqin, bir nəfər Xiyabaninin dili ilə deyilmir. Bu sözləri deyən demokratizmin ruhudur".⁵⁴⁴

⁵⁴² Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, "Bakı çap evi", 2011, s.62

⁵⁴³ Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, "Elm", 1983, s.409

⁵⁴⁴ Yenə orada, s.409

Seyidağa Onullahi hesab edir ki, azərbaycanlıların özlərini bir millət kimi dərk etməsi Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı dövründə daha kəskin xarakter almışdı: “1920-ci il mayın ayının 27-də Şeyx Məhəmməd Xiyabani demişdir: “Azərbaycan azərilərə aiddir... Millət həqiqi xidmətçilərini tanıyır. Azərbaycan sözdə vətənpərvərlərin yalanlarına inanmayacaqdır. Millətimizin özü bu vicdansızların toruna düşməyəcəkdir... Türkü türkə qarşı qaldırmaq istəyirdilər... millətimiz ayıq olmalıdır, yaşamağın nə olduğunu bilməlidir. İrəliləmək istəməyənlərin ölmələri gərəkdir. Biz azərbaycanlılar öz dəyərimizi bilməliyik, özümüzə güvənməliyik. Bir millətin şərəfli olması üçün ilk şərt müstəqillikdir. Bir millətin müstəqilliyi, azadlığı o millətin cəsarət və qəhrəmanlıq duyğularını qorumaqdır. Hər millət özünə uyğun olan hökumətin qurulmasına icazə verir”. Şeyx Məhəmməd Xiyabani qurduğu hökuməti milli namus kimi qiymətləndirirək demişdir: “Şərəf, iftixar, şanlı bir keçmiş tarixə və yüksək dinə sahib olan bir millət öz ölkəsində səfalət və rəzalət içində yaşaya bilməz””.⁵⁴⁵ Xiyabani daha sonra demişdir: “Bu günə qədər Azərbaycan millətinin vaxtı hər dəfə yeni şahlıq yaratmaqda keçmişdir. Bu millət məhkumiyyət çarpayısından qalxıb özü hakimiyyət taxtına çıxmalıdır. Dövlətləri və səltənətləri millətlər yaradır, artıq şahlıq dövrü keçdi. Azərbaycanda hakimiyyət tamamilə millətin olmalıdır”.⁵⁴⁶

Eynulla Mədətli yazır ki, İran tarixşünaslığında ilk əvvəllər Xiyabani hərəkatına iki cür münasibət olmuşdur: “Bir tərəf Xiyabanini və havadarlarını ayrımcı hesab edərək iddia edirlər ki, əgər M.Xiyabani qalib gələydi onda onun Azadistan adlandırdığı Azərbaycan İrandan ayrılmış olacaqdı və güman ki, iki qonşu dövlətdən biri ilə birləşmiş olacaqdı. Buna görə də, bu yanaşmanın tərəfdarları M.Xiyabani hərəkatına mənfi münasibətlərini gizlətmirlər. İkinci qrup tədqiqatçılar isə Xiyabanini azadlıqsevər və demokrat kimi qiymətləndirir və onun məqsədinin

⁵⁴⁵ Onullahi Seyidağa. İranda milli məsələnin qoyuluşu// Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji məsələlər (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənəşr, 2010, s.8

⁵⁴⁶ Yenə orada, s.8

Azərbaycanda, sonra isə bütün İranda demokratik hakimiyyətin qurulması olduğunu göstərərək ona rəğbətlə yanaşırlar. Şübhə yox ki, M.Xiyabani hərəkatının, onun səbəb və nəticələrini tərəfsiz, dəqiq və obyektiv təhlil və qiymətləndirilməsi uzun zaman tarixi tədqiqatların əsas problemlərindən biri olaraq qalacaqdır”.⁵⁴⁷

Beləliklə, Xiyabani hərəkatını hərtərəfli təhlil edən E.Mə-dətli yazır: “M.Xiyabani yalnız Azərbaycanın deyil, İranın azadlıq-sevər qüvvələrini mövcud Konstitusiyanın dəyişdirilməsi, gələcək dövlət quruluşunun xalq tərəfindən müəyyən edilməsi, xalq lazım bilərsə şahlıq rejiminin demokratik respublika ilə əvəzlənməsinin mümkünlüyün irəli sürür, İranın tərkibində, onun ayrılmaz bir hissəsi olaraq demokratik idarəçiliyin real nümunələrini bütün ölkəyə nümayiş etdirir, mütərəqqi islahatlar tələbini mərkəzi hökumətə göndirirdi. M.Xiyabani və onun demokratik ardıcılırları ölkədə hər hansı bir xarici qüvvənin təsirindən azad, müstəqil siyasət yetitməyin tərəfdarları idilər və mərkəzi hökuməti ingilislərin təsiri altında olduğuna görə tənqid edirdilər”.⁵⁴⁸

Bizcə də, bütün hallarda Xiyabani Azərbaycanın Qacarlar dövlətindən tamamilə ayrılmasının tərəfdarı olmamışdır. Xiyabaninin və digər demokratların əsas tələbi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, Qacarlar dövlətinin demokratikləşməsi, ingilis və rus boyunduruğundan xilas olması idi. Vədadi Mustafayev yazır: “Demokratlar üçün spəsfik milli mənfəət müstəqil önəmə sahib deyildi, onların mübarizəsi İranın müstəqilliyi və torpaq bütövlüyünün müdafiəsinə, vilayətdə (əyalətdə) konstitusiyalı idarəetmə şəklinin qurulmasına, Azərbaycanda istiqrarın hakim olmasına, tərəfsiz İranda (xüsusilə də Azərbaycanda) düşmən tərəflərin hərbi fəaliyyətlərinin, Azərbaycanın qərbində türklərlə asurilər arasında yaşanan çatışmaların tərribatının ortadan qaldırılmasına yönəlmiş-

⁵⁴⁷ Mə-dətli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017, s.229

⁵⁴⁸ Mə-dətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, “Turxan NPB”, 2020, s.257

di”.⁵⁴⁹ Nəsim Nəsimli hesab edir ki, Xiyabani və onun lideri olduğu ADP bəyan etdikləri yeniləşmə fəlsəfəsinə uyğun olaraq daha çox İranın modernləşməsinə, demokratikləşməsinə İngiltərənin müstəmləkəçiliyindən qurtulmasına və bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanın da muxtariyyət əldə etməsinə çalışmışdır.⁵⁵⁰

Xiyabaninin başçılıq etdiyi Milli hökumətə “Azadistan” adı verməsi də birmənalı qarşılanmamışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, onun Azərbaycan əyalətini “Azadistan” (“Azadlıq ölkəsi”) adlandırmasına səbəb quzey Azərbaycandakı Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığı olmuşdur. Yəni Xiyabani artıq dünyada Azərbaycan adlı bir dövlət olduğu üçün, Milli hökumətə “Azadistan” adını vermişdir. Xiyabaninin tədqiqatçılarından Şövkət Tağıyeva hesab edir ki, o dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyinin Güney Azərbaycanla birləşmək niyyətinə ADF və onun lideri Xiyabaninin münasibəti mənfi olmuşdur.⁵⁵¹

Azərbaycan xalqının milli azadlığı üçün, Xiyabani Azərbaycan türkcəsinin inkişafına da xüsusi diqqət yetirirdi. O, bir lider kimi çıxışlarını əsasən Azərbaycan türkcəsində edir, bir növ başqalarına da örnək olurdu. Onun məqsədi Türk dilinin nüfuzunu qoruyub saxlamaqla farslaşdırma siyasətindən uzaqlaşdırmaq idi. Ona görə də, Xiyabani Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) yığıncaqlarında, mitinqlərdə Türk dilində (Azərbaycan) danışır və başqalarını da buna məcbur edirdi. Ancaq türk olmalarına baxmayaraq “tənqidiyyun”çulardan Əhməd Kəsrəvi, Seyid Əl Mühəqqiq kimi iranpərəstlər tapılırdı ki, Türk dilinin inkişafına qarşı çıxırdı. Onlar Xiyabaninin bir müddət sürgündə olmasından istifadə edərək partiya iclaslarını fars dilində aparır, Azərbaycanda fars dilini inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Xiyabani sürgündən

⁵⁴⁹ Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.76

⁵⁵⁰ Nəsimli Nəsim. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.505

⁵⁵¹ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.52-53

qayıtdıqdan sonra onların bu əməllərinə ciddi şəkildə etiraz etmişdir.⁵⁵²

Eldar Qaradağlı hesab edir ki, Xiyabani siyasi lider olmaqdan daha çox, romantik demokrat olub: “O sanki Avropada yaşayırmış kimi, açıq mitinqlər keçirir, siyasi ədəbiyyat yaradır, milləti demokrat olmağa, barış və hüsur içində yaşamağa çağırırdı. Böyük Mücahid, mürtəcelər qarşısında böyük kütlə birliyi yaratmaq, milli və ya təcəddüd ordusu qurmaq, soydaş ittifaqlara açıq baxmaq yerinə, təməlsiz siyasi hakimiyyət yaratmağa üstünlük verərək bu dəfə Atris Lomombo taleyini Azərbaycanda yaşayarkən, Xiyabani də, inandığı yalançı demokratlar - əslində irqçi farslar tərəfindən namərdcəsinə qətlə yetirildi”.⁵⁵³ E.Qaradağlıya görə Xiyabani hərəkətinin zəif tərəfləri arasında türklük düşüncəsindən xeyli dərəcədə uzaq olması, Təbrizlə məhdudlaşması, Azərbaycan adını Azadistanla əvəz etməsi, Türkiyədən uzanan əlləri, yəni yardım təklifini geri çevirməsi və digər məsələlər olmuşdur.⁵⁵⁴

Xiyabaninin başqa bir tədqiqatçısı prof. Vüqar Əhməd hesab edir ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani Sovet Rusiyasının qurucusu V.İ.Leninə və Sovet Ordusuna müsbət meyil bəsləmiş, Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun liderlərinə isə hüsn-rəğbət göstərməmişdir: “Tarixi mənbələr göstərir ki, Xiyabaninin “Azərbaycan” adının “Azadistan”a çevirməsinin səbəbi məhz bu olmuşdur. Onun Quzey Azərbaycanın 1918-ci il may ayının 28-də elan olunan müstəqilliyinə qeyri-səmimi münasibəti Quzey Azərbaycanı “XI qızıl ordu” işğal edəndə qədər, Quzey Azərbaycanla bütün əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olmuşdu. Xiyabaninin “Turanlıq ideyası”na da münasibəti müsbət olmuşdur. Lakin Nəriman Nərimanov kimi, Xiyabani də sonradan

⁵⁵² Yenə orada, s.42

⁵⁵³ Qaradağlı E.Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul,ÇAV yayınları,2012, s.112

⁵⁵⁴ Yenə orada, s.112-113

Leninin və bolşeviklərin riyakarlığını görüb peşimançılıq çəkmişdir”.⁵⁵⁵

Prof. Cəmil Həsənli bu barədə bir qədər fərqli fikir yürüdərək hesab edir ki, Quzey Azərbaycanın zorla sovetləşməsinin gedişində Rusiya bolşeviklərinin ölkənin müstəqilliyinə məhəl qoymaması Xiyabanini ehtiyatlı hərəkət etməyə vadar etmişdi. Belə ki, rus bolşeviklərin Quzey Azərbaycanda, Gilanda işğalçılıq siyasəti yürütdüyü üzə çıxınca Xiyabani Sovet Rusiyasının yardımlarının təmannasız ola bilməsinə şübhələri artmağa başladı. Ona görə də, Sovet Rusiyasının yardımlarından imtina edib, “hərəkətin ilkin mərhələsində kiçik hallar istisna olmaqla, Ş.M.Xiyabani bolşevizmə qarşı barışmaz mövqe tutub”.⁵⁵⁶

V.Əhmədin də qeyd etdiyi kimi, Nəriman Nərimanovun timsalında Sovet Rusiyasına başqa dövlətlərdən çox ümid bəsləyən Xiyabani, rəsmi Moskvanın da işğalçılıq siyasətini (buna ən bariz nüsxə doğma Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğalı idi) açıq şəkildə gördükdən sonra rus bolşevizminə ümidləri xeyli dərəcədə azalmışdır. Ancaq bu heç də, Xiyabaninin sosial-demokrat əqidəsindən tamamilə əl çəkməsi də ola bilməzdi. Hər halda onun lideri olduğu ADF-nin məramnaməsində sosial-demokrat, liberal-demokrat prinsiplər öz əksini tapmışdır ki, ancaq onlar daha çox demokratlar, ya da milli-demokratlar kimi tanınırdılar. Artıq milli-demokratlar kimi tanınanlar başda Xiyabani olmaqla, rus bolşevizminin iç üzünü real şəkildə gördükdən sonra onlarla əlaqələrini kəsmişdilər.

Nəsib Nəsibli də yazır ki, əvvəllər, hətta üsyanın ilk aylarında Rusiyada davam edən prosesi önəmli hesab edən, bolşeviklərlə iş birliyindən çəkinməyən Xiyabani daha çox Gilanda onların terror və talanlarından sonra 1920-ci ilin avqustunda “Yuq

⁵⁵⁵ Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010, s.52-53

⁵⁵⁶ Həsənli Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012, s.106

Rossii” qəzetinə verdiyi müsahibəsində Rus bolşevizmini Çarizmin digər üzü kimi dəyərləndirmişdir.⁵⁵⁷

Güney Azərbaycanda yaranan Milli hökumətə “Azadistan” adının verilməsi məsələsinə gəlincə, C.Həsənli onu isə belə izah edir: “Xiyabaninin silahdaşlarından olan İsmayıl Əmir Xizinin təklifi ilə yeni yaranmış dövlətin adını “Azadistan” qoydular. Əmir Xizi məsləhət gördü ki, Azərbaycan məşrutə yolunda çox səylər və İrana azadlıq gətirdiyindən, dünyada artıq Azərbaycan adlı dövlət olduğundan milli azadlığa qovuşmuş ölkənin adını “Azadistan” qoysunlar. Xiyabani bu fikri qəbul etdi”.⁵⁵⁸

Doğrudan da, Xiyabani Əmir Xizinin bu məsləhətindən sonra demişdir: “Azərbaycanın adını Azadistana dəyişərək, bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik”.⁵⁵⁹ Xiyabaninin Azərbaycan Cümhuriyyətinə olan mövqeyini isə Cəmil Həsənli belə izah edir ki, onun Quzey Azərbaycana münasibətdə ehtiyatlı mövqeyi hərəkətin ilk dövrlərində rəsmi Bakının ingilislərin təsirində olması, sonrakı dövrdə isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunması ilə bağlı idi. Başqa sözlə, Xiyabani istər İngiltərə, istərsə də Rusiya tərəfindən olsun, bütövlükdə xarici müdaxilənin əleyhinə olub.⁵⁶⁰ Tarixçi alim Tadeuş Svyatoçovski də yazır ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı Xiyabaniyə çox pis təsir göstərmişdir.⁵⁶¹

Bizcə də, Xiyabaninin “Azadistan” adının üzərində dayanmasında Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı dövlətin mövcudluğu mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə münasibətlər qura bilməməsində də, bir tərəfdən İngiltərənin, o biri tərəfdən

⁵⁵⁷ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.504

⁵⁵⁸ Həsənli Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012, s.107

⁵⁵⁹ Kəsrəvi, S.Əhməd. Tarix-e hijdahsale-ye Azərbaycan. Tehran, 1353/1974, s.873

⁵⁶⁰ Həsənli Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012, s.107

⁵⁶¹ Svyatoçovski Tadeuş. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədanı bölgə keçid dövründə. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşrş., 2000, s.131-132

Sovet Rusiaysının imperalizm siyasəti öz təsirini göstərmişdir. Əlbəttə, bu heç də Xiyabaniyə tamamilə haqq qazandırmaq anlamına da gəlməməlidir. Ancaq dövrün şərtlərini və bölgənin xaosluq durumunu da nəzərə almamaq mümkün deyildir. Ümumilikdə, Xiyabaninin Qacarlar dövləti daxilində “Azadistan” adlı muxtariyyət qurması çox da qeyri-adi deyildir. Çünki burada əsas məqsəd çökməkdə olan Qacarlar dövlətində “Azadistan” adlı muxtar bir qurum yaratmaqla, bütövlükdə ölkədə ədalətliyi, hüquq bərabərliyini bərpa etmək idi.

Xiyabanin ictimai-fəlsəfi, sosial-siyasi və dini fəlsəfi görüşləri ilə bağlı düşüncələrimizi yekunlaşdıraraq, hesab edirik ki, o, öz dövrünün sözün həqiqi mənasında müdrik bir şəxsiyyəti olmuşdur. Xiyabani daha çox fərd və cəmiyyətin bir-birinə bağlılığı, yəni ayrı-ayrı fərdlərin kollektiv halda birləşib ümumi ruhu ifadə etməsi fəlsəfəsi üzərində çalışmışdır. Onun bu fəlsəfəsinə görə, fərdlər daima “xalqın vicdanı” olmalıdır ki, xalq köləliyə və səfalətə sürüklənməsin. Bu anlamda “xalqın vicdanı”nı hər daim ayaq üstə tutmaq üçün, yeri gələndə onun eyiblərini göstərməyi də bacarmaq lazımdır. Bu o anlama gəlir ki, hər hansı bir xalqın eyiblərini, nöqsanlarını göstərmək onu aşağılamaq niyyəti ilə, ya da onu yüksəklərə qaldırmaq üçün istifadə oluna bilər. Xiyabaninin fəlsəfəsində isə fərdin hər cür qorxunu və köləliyi içində öldürüb, cəsarətlə və igidliliklə millət, vətən yolunda özünü şəhid etmək əsas yet tutmuşdur. O, özü də məhz bu fəlsəfənin bariz daşıyıcısı kimi vətən və millətin azadlığı uğrunda şəhid olmuşdur.

MİRZƏ TAĞIXAN RƏFƏT

Həyat və yaradıcılığı. Təbrizdə dünyaya gələn Mirzə Tağıxan Rəfət Təbrizi (1889/90-1920) ilk təhsilini burada aldıqdan sonra atası Ağa Məhəmməd Təbrizi onu Osmanlının paytaxtı İstanbula göndərmişdir. İstanbulda ana dili Türk dili ilə yanaşı Fars və Fransız dillərində təhsil aldıqdan sonra Rəfət Trabzonda Naseri məktəbinin əvvəlcə fransız dili müəllimi, daha sonra da müdiri olmuşdu. O, Trabzonda yaşayarkən “Bir nəfər iranlı” imzası ilə Trabzondakı fransızdilli “L’Orient” (“Şərq”) qəzetində ədəbi və siyasi məqalələr ilə çıxış etmişdir. Bu səbəblə Rəfət Trabzonda fransız konsulluğu tərəfindən Fransa hökumətinin fəxri medalı ilə təltif edilmişdi. Bu məsələ ilə bağlı türkiyəli araşdırmaçı Enver Uzun yazır: “Trabzonda qaldığı 2-3 illik bir müddət ərzində Tağı Rəfət fransız Sörlər və Ferör Müəllimin məktəblərində çalışmış və Fransadakı qəzetlərə deyil, Trabzonda Osman Nuri Eyüboğlunun Dabağxanə başındakı İqbal Mətbəəsində fransızca çıxarılmaqda olan “L’Orient (Doğu-Şərq)” qəzetində yazmış olmalıdır”.⁵⁶²

Əhməd Kəsrəvi “Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı” kitabında yazır ki, Rəfətin atası Ağa Məhəmməd Trabzon “iranlıları”ndan olub, altı-yeddi oğlu varmış: “Onlardan iki böyük oğlu Mirzə Möhsünxan və Mirzə Tağıxan Trabzondakı katolik missionerlərinin açdığı məktəbdə dərs oxuyub diplom almışdılar. Bu iki qardaş 1916-di ildə Təbrizə gəlir. Bir yaxın qohumlarının yardımı ilə Mirzə Möhsünxan “Firdovsi” mədrəsəsində müdir, Mirzə Tağıxan da orada müəllim işləyib”.⁵⁶³

1916-cı ildə Trabzonun çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Rəfət Təbrizə qayıtmış və milli demokratik hərəkətdə fəal iştirak etmişdir. O, əvvəlcə İran Demokrat Partiyasının (İDP) üzvü olmuş, daha sonra da İDP-nin Təbriz Komitəsi əsasında yaranmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) qurucularından və ideo-

⁵⁶²Uzun Enver. Mirza Tağı Rəfət han, Trabzon, “Eser Ofset”, 2017, s.45

⁵⁶³Kəsrəvi Əhməd. Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı. Tehran, “Mərkəz”, 1998, s.52

loqlarından biri olmuşdur. Gənc yaşlarından Azərbaycan milli hərəkatına qatılan M.T.Rəfət Xiyabani ilə birlikdə ADF-nin “sol mərkəzçi” “təcəddüd”yun qrupunu təmsil etmişdir.

Xiyabaninin nəvəsi Fəraməz Xiyabani Əsl babası haqqında xatirələrində yazır ki, Xiyabani, Əbülqasim Füyuzat, Fərivərd Abdullazadə, İbrahim Əmirxızı və Tağıxan Rəfət birlikdə istibdad əleyhinə mübarizədə insanları səfərbər etmək, konstitusiyanın tam şəkildə icra edilməsinə, demokratiya, ədalət və hüquq bərabərliyinə nail olmaq üçün az sonra ADF-nin orqanı olacaq “Təcəddüd” adlı qəzetini nəşr etməyi qərara alırlar.⁵⁶⁴

İdeya rəhbəri Ş.M.Xiyabani olan “Təcəddüd” qəzetinin birinci sayı 1917-ci il aprelin 9-da çıxır. Mirzə Tağıxan Rəfətin təşəbbüsü ilə fransızca renessans sözünün ərəb dilində qarşılığı olan “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) kəlməsi qəzetə ad kimi seçilir. “Qəzetin 1-13-cü saylarının mühərrirləri Əbülqasim Füyuzat və Əbülfət xan Ələvi, 59-86-cı saylarının müdiri və baş redaktoru Mirzə Tağıxan Rəfət, 87-202-ci sayları müdiri və redaktoru Xiyabani olur”.⁵⁶⁵

1917-ci ilin aprelində İDP-nin Azərbaycan Vilayət Komitəsinin təsis toplantısı keçirilmiş, Azərbaycanın bölgələrindən gəlmiş 480 nəfər bu toplantıda iştirak etmişdir. Bir neçə gün sürən müzakirədən sonra konfransda yeddi maddəlik bir qərar qəbul edilmişdir. Toplantıda Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) yaradıldığı və rəhbərliyinə də Ş.M.Xiyabani, Mirzə İsmayıl Nobəri, Məhməmmədəli Badamçı, Mirzə Tağıxan Rəfət, Əhməd Kəsrəvi, Doktor Zeynalabdin xan, Sultanzadə, Zeynalabdin Qiyami, Nurulla xan Yekani, Mirzə Əli Heyət və başqalarının seçildiyi elan edilmişdir.

Mirzə Tağıxan Rəfət həm partiyada yenilikçilik tərəfdarı kimi fəal çalışır, həm də mitinqlərdə Xiyabaninin və başqalarını türkcə xalqa müraciətlərindən parçaları fars dilinə çevirərək “Təcəddüd”

⁵⁶⁴Xiyabani Əsl Fəraməz. Şeyxin nəvəsi babası haqqında. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.218

⁵⁶⁵Mirzəyeva Cəmalə. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011, s.204

qəzetində çap edirdi.

Urmiya və Salmas bölgəsinin əhalisi erməni-aysori “xristian ordusu” tərəfindən qətlamlara məruz qaldığı bir vaxtda İhsan paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı əsgəri birlikləri 1918-ci ilin iyununda Güney Azərbaycana daxil olaraq bu qırğınların qarşısını almışdır. Xoyu mühasirəyə almış Andranik Ozanyanın rəhbərlik etdiyi erməni-aysori ordusu ilk döyüşdəcə məğlub olub geri çəkilməmişdir. 1918-ci il sentyabrın 25-də xalqın arzusu ilə Osmanlı əsgəri birlikləri Əli İhsan Paşanın komutanlığı ilə Təbrizə daxil olur. Güney Azərbaycanın idarəedilməsini təşkil etmək üçün “İttifaqı-İslam” deyilən bir təşkilat qurulur. Bu təşkilatın qurucuları sırasında Mirzə Tağı xan da olur. Mirzə Tağı xan həm də Osmanlı ordusunda müşavirlik (08.06-01.10.1918) vəzifəsini yerinə yetirir. Eyni zamanda, Mirzə Tağı xan Azərbaycan valisi Nizamul-səltənənin istəyi ilə Türk dilində “Azərbaycan” adlı qəzet də nəşr etdirir.⁵⁶⁶ Bu zaman “Tənqidiyyun” qrupunun üzvləri durmadan Osmanlıların əleyhinə təbliğat aparır, onları işğalçı adlandırır, təbliğatlarının fanatiklər arasında daha da təsirli etmək üçün təriqət ayrı-seçkiliyini körükləyirdilər. Hətta, Mirzə Tağıxan Rəfəti Osmanlıya yaltaqlıq etməkdə, Xəlil Paşanın istəyi ilə “Azərbaycan” qəzetini Türk dilində çıxarmaqla Osmanlı siyasətinə qulluq etməkdə suçlayırdılar.⁵⁶⁷

1918-1919-cu illərin başlarında Rəfət “Təcəddüd” qəzetinin 59-86-cı saylarına redaktorluq etməklə yanaşı, ADF Gənclər təşkilatının “Azadistan” adlı elmi, nəzəri-siyasi jurnalını da ön ağır və gərgin günlərdə nəşr etdirə bilmişdir. Milli azadlıq, milli dil, ədəbiyyat məsələlərini işıqlandıran jurnalın ayda iki sayının çap edilməsi planlaşdırılsa da, cəmi 4 sayı işıq üzü görmüşdür.

1920-ci ilin iyununda elan edilmiş “Azadistan” adlı muxtar dövlət süquta uğradıqdan sonra, yəni 1920-ci ilin sentyabrında o da, Xiyabani kimi öldürülmüşdü.

Milli-demokratik və fəlsəfi maarifçilik. Xiyabaninin yaxın

⁵⁶⁶Uzun Enver. Mirza Tağı Rifet han, Trabzon, “Eser Ofset”, 2017, s.19-20

⁵⁶⁷Yenə orada, s.21

silahdaşı hesab olunan Rəfət bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyətdə, fəlsəfədə və ədəbiyyatda da yeniləşmənin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Onun fikrincə, yenilikçilərin istədikləri düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda yeni bir eranı yaratmaqla bağlıdır. Rəfətə görə, bu gün vacib olan köhnəlmiş lakin, hələ də üstün olan statusu dəyişərək yeni müasir status ilə əvəz etməkdir. Bunun üçün də ən güclü vasitə dildir. Çünki dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün bir alətdir. O, “Modernistlərin bəyanatında” fikrini belə ifadə edirdi: “Əgər biz iddia edə biləriksə ki, insan fikirləri və hissləri eralar ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi də yararsız ola bilər. Aydındır ki, intellektual və perspektual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir”.⁵⁶⁸ Rəfət daha sonra yazırdı: “Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur”.

Qacarlar dövlətində “yeni şeirin öncülü”, yeni ədəbi-fəlsəfi baxışların nümayəndəsi hesab olunan Rəfət Osmanlıda yaranmış “Sərvəti-finun”nun Azərbaycandakı davamçılarından biri idi. O da, “Sərvəti-finun”çular kimi ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, ənənəvi Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək, Qərb mədəniyyət usulunu təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. “Təcəddüd”, “Azərbaycan” qəzetlərinin, “Azadistan” jurnalının əsas yazarlarından biri kimi Rəfət bu mətbu orqanlardakı məqalələrində yeni həyatın tələblərini ifadə etməyə çalışmışdır. Onun ilk yazılarında demokratik əhvalruhiyyə, vətənpərvərlik və xəlqilik əsas yer tutmuşdur.⁵⁶⁹ Bu baxımdan Rəfət çağdaş “İran” poeziyasının ilk şairi kimi də tanınmışdır. Eyni zamanda, o H.Sahir, Ə.Xürrəm, Y.M.Daneş və başqa şairlərin və yazıçıların ardıcılıqları olduqları “Rəfət Məktəbi”

⁵⁶⁸ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.22

⁵⁶⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2.cild. Bakı, Elm, 1983, s.162-163

adlandırılan ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi məclisi idi. “Təcəddüd” qəzeti ədəbiyyatda yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrılı bilməyənləri şiddətli tənqid edirdi. “Təcəddüd” qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Tağı Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazıb, “İran” ədəbiyyatında “yeni şeir”-in əsasını qoyanlardan biri olub.⁵⁷⁰

P.Məmmədlinin fikrincə, Tağıxan Rəfət çalışdığı “Təcəddüd” qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır. Bununla da ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, “Təcəddüd”də, “Azadistan” jurnalında açıq imza ilə və ya “Femina” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir.⁵⁷¹

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları “İran”da çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi fars kökənli Nima Yuşicin adını çəkirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağıxan Rəfət, Şəms Kəsməi kimi azərbaycanlı-türk ziyalılar yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisi idilər.⁵⁷² Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlində çıxan “Kavə” qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadənin yanı sıra Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımdadə, İrəc Mirzə və başaqları da öz yazılarında

⁵⁷⁰Mirzəyeva C. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, 2011, s.204; Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 2.cild. Bakı, Elm, 1983, s.162-163

⁵⁷¹Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.186, 184

⁵⁷²Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.23-24

M.T.Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər.⁵⁷³

İslam Qəribli yazır ki, Rəfət özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: “Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır”.⁵⁷⁴

“Azadistan”da dərc olunan yazılarının birində Rəfət gənclərə özünü tutaraq yazırdı: “Tam sərbəstliklə düşünün və özünüzü hiss edin. Fikir və suallarınızı yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Anı, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin”.⁵⁷⁵

İctimai-siyasi görüşləri. Rəfət, ictimai-siyasi görüşlərində də yenilikçi baxışları, inqilabçılığı ilə fərqlənmişdir. “Təcəddüd” qəzetinin 43-cü sayında (9 zilhiccə 1335-ci il, hicri 26 sentyabr 1917-ci il) o, yazırdı ki, hər hansı bir cəmiyyətin həyatında ən mühüm anlardan biri seçkilərdir. Hər bir vətəndaş səsində sahib çıxmalıdır ki, həmin cəmiyyətdə demokratikləşmə mümkün olsun. Rəfət yazırdı: “Verməli olduğumuz səs bizim azadlığımızı məhdudlaşdıra bilər. Yəni səsimizi verdiyimiz andan etibarən yaydan çıxan ox kimi nəzarət əlimizdən çıxacaq, azadlığımız və haqqımızı itirmiş olacağıq. Biz, sadəcə səs vermədən bir saniyə öncə və səs verdiyimiz ana qədər keçən qısa müddət ərzində sərbəstik. Bu iki saniyə arasındakı zaman bizim sərbəstliyimizin, azadlığımızın qısa ömrüdür. Bu qısa zamanın tək bir meyvəsi bizim

⁵⁷³ <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>

⁵⁷⁴ Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, 2011 s.152

⁵⁷⁵ <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>

səsimizdir. Dəyərli dostlarım, ölüm və qalım bu bir tək səsə bağlıdır. Vətəndaşlar, oyaq olmaq gərəkdir, bu məsələni aydın qavramaq gərəkdir”.⁵⁷⁶ Bir sözlə, onun fikrincə, insan öz fərqli fikrini, rəyini deməyi də, seçilib və seçmək hüququnu da bilməlidir. Əks təqdirdə istəmədiyimiz şəxsə məcburi olaraq verdiyimiz rəy bizim azadlığımızın sərhədini məhdudlaşdıracaq, daha sonra azadlığımızı da əlmizdən alacaqdır.⁵⁷⁷ O, hesab edirdi ki, insan öz şüurunda dəyişikliklər etməyi bacarmalı, gerilikçi qalıb daima keçmişə qapanmamalıdır:

*Qalx yerindən vətən oğlu, nəzr et asimana,
Üfüqün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
Qalx gülər üzlə salamlı açılan al səhəri,
Qalx ki iş vaxtı çatıb gözləməyin ol səhəri...*⁵⁷⁸

1918-ci ilin martında Urmiyada ingilis və rus hərbiçilərinin yardımı ilə xristian aysori-erməni qüvvələrinin müsəlman türklərinə qarşı soyqırım törətməsindən təsirlənən Rəfət “Urmu yandı” şeirini yazaraq “Təcəddüd” qəzetində çap etdirmişdir:

*Bundan yaxşı günlər gözləyirdi Urmu.
Urmu Rus inqilabını gördükdə,
Ürəyində çırpınan bağirtını içəri qaytardı
Yorğun köksündə qışqırtını udarkən,
Belə sandı:
Yenə də bağışlamalıdır köhnə düşmanı
Yazıqlar olsun, kişilik itib batdı!
Urmu yandı.*⁵⁷⁹

Rəfət inqilabçı, yenilikçi ruhlu milli sosial-demokrat olmuşdur. Onun “Təcəddüd” qəzetinin 24-cü sayında nəşr olunmuş

⁵⁷⁶ Azəri Ali. Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani(1918-1920), (Yayına hazırlayan Seyfeddin Altaylı). Ankara, “Elila Elektronik İletişim Ajansı”, 2004, s.80

⁵⁷⁷ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.23

⁵⁷⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm, 1983, s.164

⁵⁷⁹ Kəsrəvi Əhməd. Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı. Tehran, “Mərkəz”, 1998, s.54

“Yaşasın müsavət” şərinə də milli sosial-demokrat tərəfi özünü daha çox bürüzə vermişdir. O, yazırdı:

*Yenə yetdi iqbalımız,
Hasıl oldu amalımız,
Nə aydın istiqbalımız,
Yaşasın İstiqlalımız,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!
Fəxr-ü şərəf misdağımız,
Rövşən hamı afağımız,
Azad olsun torpağımız,
Yaylağımız, qışlağımız,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!
Millət hamı qardaşımız,
Fəth-ü zəfər yoldaşımız,
Öz əlimiz, öz başımız,
Torpağımız, dağ daşımız,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!
Qardaşlarım qeyrət edin,
Təhsil üçün himmət edin,
Nə vaxtadək ibrət edin,
Kəsb-i şərəf, Rəfət edin,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!*

M.T.Rəfətin demokrat ruhu sonralar daha çox milli-demokrat yönündə inkişaf etmişdir. Hər halda o, Xiyabani ilə müqayisədə Türk mədəniyyətini, Türk kimliyini çox öndə tutmuş, Azərbaycan türklüyünü müdafiə və təbliğ etmişdir. Hesab edirik ki, onun demokratiyadan milli demokratiyaya daha çox meyil etməsində 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada hakimiyyətə gələn rus bolşeviklərin və onların uzantılarının zaman-zaman Azərbaycan türklüyünə qarşı etdiyi çirkin oyunlar, eyni zamanda digər millətlərə aid

“demokrat”ların ikiüzlü əməlləri də mühüm rol oynamışdır. T.Atabəyi yazır ki, Azərbaycanlı demokratlar 1917-ci il Rusiya inqilabını alqışlayaraq “öz məmləkətlərində demokratiya uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, digər millətlərin təməl suverenliyinə hörmət bəsləyərək Rusiyada fəaliyyət göstərən həmin qruplarla” qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaratmaq üçün partiyanın əyalət komitəsini təsis etdilər. Lakin çox keçmir ki, həmin inqilabçıların Araz çayının o biri sahilində həyata keçirdikləri siyasi tədbirlər azərbaycanlı demokratları öz nəhəng qonşuları ilə daha ehtiyatlı və sayıq münasibətlər qurmağa vadar edir.⁵⁸⁰

Araşdırmaçı alim Əli Şamil yazır ki, buna görə də Xiyabani, Tağıxan Rəfət və başqa azərbaycanlı demokratlar marksizm cərəyanının bolşeviklər adlandırılan qrupun yeritdiyi siyasətə, eləcə də rusların himayəsilə təşkil olunmuş bütün qruplara xoş münasibət bəsləmirdilər: “Çünki bu qrupların tərkibindəkilərin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Onlar da siyasi mübarizə aparmaq əvəzinə müsəlmanları kütləvi şəkildə qırır, talanlar törədirdilər. Urmiyada, Salmasda törədilən soyqırımlar, Qafqazdakı soyqırımından canlarını qurtara bilənlərin Təbrizə, Mərəndə gəlib çıxmaları, bolşeviklərin tez-tez mövqelərini dəyişmələri əhalidə bu qruplara qarşı mənfi münasibət formalaşdırmışdır. Ona görə də Təbrizdə bolşeviklərin bir hissəsi qaçmış, bir hissəsi də “bolşeviklərə kömək edən” Almaniya konsulluğuna sığınmışdı. Təbriz demokratik hökuməti böyük silah və sursat anbarı yerləşən Almaniya konsulluğunu mühasirəyə alaraq bolşeviklərin təslim olmasını tələb edir. Alman konsulluğu buna etiraz etdikdə, ora mühasirəyə alınır. 45 günlük mühasirə qarşılıqlı atışma və Alman konsulunun ölümüylə nəticələnir. Sonda bolşeviklər silahı verməyə və təslim olmağa məcbur qalırlar”.⁵⁸¹

ADF-nin rəhbərliyi başda Xiyabani və Rəfət olmaqla nəinki

⁵⁸⁰ Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002, s.72

⁵⁸¹ Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideoloqu Mirzə Tağıxan Rəfət. //Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı, Nurlar NPM, 2018, s.100-101

bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməkdən çəkinir, artıq onlara müdaxiləçi kimi baxırdılar. Hətta Cəngəl hərəkatı adı ilə məşhurlaşan, Gilan üsyanının rəhbəri Kuçək Xan Qacarlarda məşrutənin bərpa edilməsi məqsədilə Xiyabaniyə birgə əməkdaşlıq təklif etdikdə Xiyabani ona “Səninlə Vüsuqüddövlə arasında nə fərq var? O, İranı ingilis qüvvələrinin əlilə idarə etmək istəyir, sən isə rusların dəstəyi ilə bu işi həyata keçirmək istəyirsən”.⁵⁸²

Əli Şamil yazır ki, 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qacarlar dövlətinin Dördüncü Məclisinə seçkilər keçiriləndə Mirzə Tağıxan Rəfət öz namizədliyini verməsə də, ADF-nin liderlərindən biri kimi tez-tez seçicilərlə görüşür, alovlu çıxışlar edir, qəzetdə məqalələr yazaraq seçiciləri demokratlardan olan namizədlərə səs verməyə həvəsləndirir. Aparılan səmərəli təşkilati işlər öz bəhrəsini verir. Təbriz və şəhər ətrafından doqquz deputat yerindən altısını ADF-nin tərəfdarları qazanır.⁵⁸³

Ancaq bu dövrdə ingilislər Qacarlar dövlətini Hindistan kimi, bir müstəmləkəyə çevirmək məqsədi ilə 1919-cu il avqustun 9-da baş nazir Vüsuqüddövlə ilə müqavilə bağlayır və buna etiraz edənlərdən biri də ADF-nin liderlərindən biri olan Rəfət idi. O, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin öndərliyi altında ingilis imperializminə və mərkəzi hökumətin anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı 1920-ci ilin 7 aprelində başlayan milli hərəkatda aktiv rol oynamışdır. Həmin günlərdə Rəfət yalnız təşkilati işlərdə, ideya-siyasi mübarizədə Xiyabani ilə çiyin-çiyinə olmaqla qalmır, həm də şeirlərilə üsyan bayrağı qaldırır, xalqı mübarizəyə səsləyirdi:

*Qalx yerindən vətən oğlu, nəzər et asimana,
Üfüqün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
Qalx, gülər üzlə salamlı açılan al, səhəri,
Qalx ki, iş vaxtı çatıb, gözləməyin, ol səhəri.
Qalx, iri addım ilə get irəli, başla işə,*

⁵⁸² Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002, s.73

⁵⁸³ Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideoloqu Mirzə Tağıxan Rəfət. //Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı, Nurlar NPM, 2018, s.102

*Məyus olmaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin...
Bir təzə fəsil gəlir, yeni nəslin baharı,
Bağların, bağçaların gör necə artmışdı barı.
Qalx ki, xoşbəxtlik özü qarşına gəlmiş gülərək,
Qalx, düzəlt qamətini, meydana çıx Rüstəm tək.
Zal kimi bəğrini qoy kamana, sən oxu at,
Səsləyir, bax, səni xoş günlərə indi bu həyat.⁵⁸⁴*

1920-ci ilin iyunun 24-də Ş.M.Xiyabaninin qurduğu Milli Hökumətin Rəyasət Heyətinə 20 nəfər daxil idi ki, onların sırasında Məhəmmədli Badamçı, Həşim Neysai, Mahmud Əmin, Mirzə Tağıxan Rəfət, İsmayıl Əmrirxızı, Əbülqasim Füyuzat, Nurulla xan Yekani, Nüsrətulla Neysari, Zeynalabdin Qiyami və digərləri var idilər. Tağıxan Rəfət ADF və Milli Hökumətdə Xiyabaninin köməkçisi və mədəni- maarif məsələləri üzrə müşaviri vəzifəsini yerinə yetirirdi. O, bu vəzifədə sonuna qədər qaldı və milli hərəkət yolunda şəhid oldu.

Qeyd edək ki, Rəfət Azərbaycanda qadın azadlığının da qatı tərəfdarlarından biri olmuş, “Femina” təxəllüslü yazılarında, məsələn “Qadınlara xitab” və digər şeirlərində onların zülmətdən işığa çıxmasının vacibliyini ifadə etmişdir. O, yazırdı:

*Sənə Zöhrə, Ay, Günəş adı qoydular cahanda,
Ancaq özüün dünyada bir gün görə bilmədin.
Sən bu zülmət ölkədə, bu qanıçən dövrəndə,
Ürəyincə sevinib, bir doyunca gülmədin.
O kəslər ki, qarşında diz çöküb səcdə edir,
İnanma sən onların eşqinə, ülfətinə.
Çöldəki vəhşilər tək, onlar fəqət, ov güdür,
Onlar layiq deyildir sənin məhəbbətinə...⁵⁸⁵*

⁵⁸⁴Yenə orada, s.104

⁵⁸⁵Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.163

“İran mətbuatının analitik tarixi” kitabında M.Təbatəbai dövrün mədəni mühiti, ədəbiyyatdakı müasirlik səylərindən bəhs edərkən yazırdı: “O (Rəfət-F.Ə), Azərbaycan siyasətinin, ədəbiyyatının ruhundakı müasirliyin İran ədəbiyyatı və siyasətinə keçməsinə istəyirdi”.⁵⁸⁶ Yəhya Arianpura görə, Tağıxan Rəfət siyasətlə jurnalistika, ya da siyasət və ədəbiyyat arasında düzgün qurulmayan münasibətlərin qurbanı olmuşdu.⁵⁸⁷

Tağıxan Rəfət bir tərəfdən hər cürə yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarları, digər tərəfdən isə ifrat yenilikçiləri, liberalistləri tənqid etmişdir. O hesab edirdi ki, həddən artıq mühafizəkarlıq kimi, ifrat müasirləşmək tərəfdarı olmaq da zərərliyə. Deməli, Rəfət bir milli demokrat kimi Azərbaycan milli hərəkatının Türklük ruhunu daha çox ifadə etmişdir. Onun demokratik görüşləri Türk dünyagörüşü ilə daha çox səsleşirdi. Bu anlamda da Xiyabani ilə müqayisədə demokratiya və liberalizmə münasibətdə daha çox milli ruhunu ifadə etmişdir.

⁵⁸⁶Bigdeli Əli. Çağdaş İran Tarixində Siyasi Qətləmlər. 1-ci cild. Tehran, Soroush, ilk nəşr, 1377, s.449

⁵⁸⁷<https://bichakmeh.blogspot.com/1386/10/08/post-120/>

SEYİD CƏFƏR PİŞƏVƏRİ

Həyat və yaradıcılığı. Güney Azərbaycanın Xalxal mahalının Zeyvə kəndində doğulan Seyid Cəfər Pişəvərinin (1892-1947) valideynləri 1905-ci ildə Bakıya köçdükləri üçün, o, təhsilini bu şəhərdəki “İttihad” və “Darül-müəllimin” mədrəsələrində almışdır. Pişəvəri özü də, çox keçmədən müəllim peşəsinə yiyələnərək Ərəb, Fars dillərindən və “İslamın tarixi” fənnindən dərs demiş, ilk dövrlərdə maarifçi-demokratizmə meyilli olmuşdur.⁵⁸⁸ 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra milli-demokratiya ilə bolşevik sosial-demokratiyası arasında tərəddüd edən Pişəvəri bolşeviklərin oktyabr inqilabının da təsiri ilə get gedə milli ideyadan uzaqlaşaraq, başda Nəriman Nərimanov olmaqla sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etmişdir. Əkrəm Rəhimli yazır: “Əvvəllər M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrindəki məsləkə köklənən, “Açıq söz” qəzetində yazılarını çap etdirən S.C.Pişəvəri sonrakı illərdə N.Nərimanovun mövqeyinə keçir. İranın azadlıq və qurtuluşu üçün Moskvaya, Sovetlərə ümid bağlayır”.⁵⁸⁹

O, Bakıda yayınlanan “Ədalət”, “Əncümən”, “Həqiqət” və digər qəzet-dərgilərdəki yazılarında sosialist ideyaları təbliğ etmiş, sosial-demokrat yönli “Ədalət” Partiyasının üzvü olmuşdur.⁵⁹⁰ Həmin dövrdə Pişəvəri bir sosial-demokrat olaraq yazırdı: “Mənim xalqımın, vətənimin nicatı və səadəti Rusiya inqilabçılarının istədikləri rejimin bərqərar edilməsindədir. Rusiyada Leninin ıftixarlı zəfər bayrağından başqa ayrı bir bayraq dalğalanarsa İranın istiqlalı və azadlığı həmişə təhlükə qarşısında qalacaqdır”.⁵⁹¹

Pişəvəri 1919-1920-ci illərdə “Ədalət” Partiyasının “Hüriyyət” adlı qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycan

⁵⁸⁸ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri (Həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti). Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.21-29

⁵⁸⁹ Yəni orada, s.32-33

⁵⁹⁰ Yəni orada, s.36

⁵⁹¹ İbrahimov T.A. İran Kommunist Partiyasının yaranması. Bakı, Azərənəşr, 1963, s.156

Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra (1920, 27 aprel) “Ədalət” AKP-yə birləşdirilmiş, daha sonra Pişəvəri başda olmaqla “ədalət”çilərdən böyük bir qismi Qacarlarda baş qaldırmış kommunist Cəngəli hərəkatına qoşulmuş, çox keçmədən yeni yaradılmış (1920, 9 iyun) Gilan hökumətində vəzifə tutmuşdur.

İKP-nin 1920-ci ilin iyunda Rəştdə keçirilmiş ilk qurultayında Mərkəzi Komitəyə seçilən Pişəvəri Cəngəli hərəkatı uğursuzluğa düşər olduqdan az sonra (1921-ci ilin əvvəlləri) Tehrandə “Həqiqət” qəzetinin baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, 1921-1923-cü illərdə “Həqiqət”də dərc olunmuş “İqtisadi əsarət”, “Dünya fəhlələrinin inqilabı”, “İranda ideoloji inqilab”, “Səfalət hardandır?”, “Vahid cəbhə”, “Paris kommunası” və digər məqalələrində “İran” xalqlarını əsarətdən qurtarmaq yollarından bəhs etmişdir. O, bu dövrdə ümid edirdi ki, Əhməd şah Qacardan sonra onun yerini qeyri-qanuni tutan Rza Pəhləvi demokratik islahatlar aparacaq.⁵⁹² Şübhəsiz, Pişəvərinin bu ümidləri özünü doğrulda bilməzdi. Qeyd edək ki, həmin dövrdə eyni ümidləri M.Ə.Rəsulzadə də bəsləmişdir.⁵⁹³ Ancaq ingilislərin məşası olan Rza Pəhləvinin havadarlarının maraqları ilə hərəkat etdiyi bəlli idi. Rza Pəhləvi özünü ilk dövrlərdə zahirən demokratik göstərsə də, əslində şovinist-irqçi niyyətlər güdüdü. Pişəvəri də məhz həmin fars irqçiliyinin qurbanı olaraq 1929-1940-cı illərdə Qəsri-Qacar həbsxanasında dustaq olmuşdur.

O, həbsxanadan çıxdıqdan sonra 1941-1946-cı illərdə Tehrandə “Ajir” (“Xəbərdarlıq”), Təbrizdə isə “Azərbaycan” qəzetlərinin əsas yazarlarından olub. 1941-1945-ci illərdə sosial-demokrat yönli İran Xalq Partiyasının (İXP) üzvü olsa da, artıq daha çox milli demokrat mövqeyi ilə tanınmışdır. Ə.Rəhimliyə görə, Pişəvəri həbsxanada olarkən radikal “solçuluq”dan yan qaçmış, həbsxanadan çıxdıqdan sonra “sağ” və “sol” qüvvələr

⁵⁹² Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.36

⁵⁹³ Resulzade M.E. Yeni Kafkasiya yazıları (1923-1927). Ankara, Türk tarix kurumu yayınları, 2017, s.213-215

arasında orta mövqe tutmağa çalışmışdır.⁵⁹⁴

Təbrizdən 14-cü Məclisə millət vəkili seçilməsinə baxmayaraq, irançılardan (istər Tehran hökuməti, istərsə də İXP daxilindəki) ikibaşlı oyunları nəticəsində deputat mandatını ala bilməyən Pişəvəri, bu hadisədən sonra Azərbaycana-Təbrizə dönmüşdür. 1945-ci ildə Azərbaycan Demokratik Fırqəsini (ADF) yenidən bərpa edən Pişəvəri, həmin ilin dekabrın 12-də (21 Azərdə) Təbrizdə yaranan Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri olmuşdur.⁵⁹⁵ Azərbaycan Milli hökuməti devrildikdən (1946-cı il 12 dekabr) az bir müddət sonra Pişəvəri Quzey Azərbaycana gəlməyə məcbur olub, çox keçmədən də 1947-ci ilin iyun ayında Gəncə-Yevlax yolunda baş verən avtomobil qəzasından sonra ⁵⁹⁶ yerləşdirildiyi Yevlax xəstəxanasında müəmmalı şəkildə vəfat edib.⁵⁹⁷

İctimai-siyasi görüşləri. Pişəvərinin ictimai-siyasi görüşlərində istər beynəlmiləlcə, istərsə də milli sosial-demokrat kimi olsun, əsas məsələ Azərbaycan xalqının milli özünüdərk və milli azadlıq məsələləri olmuşdur. Əlbəttə, o, gənc yaşlarında sosial-demokratizm təliminə daha çox böyük ümidlər bəsləmiş, bu baxımdan Sovet Rusiyasının yaranmasının digər xalqlara da azadlıqlar gətirəcəyinə inanmışdır. Bizcə, Pişəvəri marksizm əqidəsinin daşıyıcısı olsa da, zamanla milli demokratiyaya meyil göstərmiş, xüsusilə də Milli Hökumət zamanında bunu daha çox ifadə etmişdir. Bu anlamda Pişəvərinin sosial-demokratiya ilə bağlı dünyagörüşündəki iki məsələni: 1) beynəlmiləlciliyi, 2) milliliyi, nəzərə almaq lazımdır.

Pişəvəri uzun müddət sosial-demokratiya təliminə daha çox beynəlmiləlcilik mövqeyindən yanaşmış, yalnız bu kontekstdə Azərbaycan xalqının da xoşbəxt olacağını düşünmüşdür. Bu baxımdan Pişəvərinin Bakıda olarkən əsasən sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsini, hətta sonralar milli demokratlara qarşı əks

⁵⁹⁴ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.77-81

⁵⁹⁵ Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998, s.29

⁵⁹⁶ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.193-199

⁵⁹⁷ Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri. Bakı, Göytürk, 1998, s.63-64

cəbhədə dayanmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. 1918-1920-ci illərdə Bakıdakı sosial-demokrat əqidəli “Ədalət” Partiyasının əsas fəallarından olan Pişəvəri “Lenin” adlı məqaləsində yazırdı ki, V.İ.Leninin başçılığı ilə Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında baş verən oktyabr inqilabı Şərq xalqlarını imperialistlərin yürütdüyü əsarətdən, zülmədən xilas edəcəkdir. O, yazırdı: “Lenin yoldaş Oktyabr inqilabı zamanında özünü həm baş siyasi rəhbər, həm atəşin bir mübəllig, həm odlu bir inqilab şairi, həm də bir ictimaiyyət alimi kimi tanıtmışdır. Rusiya inqilabında göstərilən məharətin, aparılan siyasətin tam bir nisfi onun ağıl dühasına bağlıdır. Lenin yoldaş bir çox Şərq inqilab qəhrəmanları ilə tanış idi və onların vasitəsilə Şərq aləmində inqilab atəşini yandırdı. Hal-hazırda Rusiya Şura dövləti ümumi əksinqilab dünyası içərisində yeganə bir inqilab vahəsidir, Lenin yoldaş o vahədə şölələr saçan məşəldir. Dünyayı yıldızlatan bir günəşdir. Əski Avropanın və Amerikanın qara bulutları inqilab vahəsi üzərinə hücum çəkərək parlaq günəşimizi qapamaq istəyir. Şərq aləmi günəşsiz yaşayamaz; sönər, yenə məhv olar. Şərq aləmi dağınıq səflərini birləşdirərək qara bulutlara hücum etməlidir. Kirli dumanları dağıtmalıdır. Dağıtmalıdır ki, günəşimiz parlansın, mühitimizi şəfəqlərilə ziyalılandırsın. Lenin yoldaşımız yaşasın; ürəklərimizdə cahan inqilabına qarşı bəslənən ümidlərimizi möhkəmlətsin”.⁵⁹⁸

O, “Ayılıbırd” feleytonunda da sosial-demokrat əqidəli birisi olaraq digər fırqələri qəbul etmədiyini və doğru yolun ancaq kommunizmlə bağlı olmasına inanırdı. O, yazırdı: “... sənə nə deyirəmsə sən şübhəsiz qəbul elə, çünki mən başqa fırqəbazlar kimi şəxsi qərəzimi gözləmirəm. Həmişə ümumi mənfəətinə söz söyləyib çalışıram. İstər daşnak, istərsə o birisi, mənim üçün təvafütü yoxdur. Hər kəs ki insaniyyətə müzür əməliyyata bulundu, düşmən hesab edirəm”.⁵⁹⁹

Pişəvəri digər bir feleytonunda da açıq şəkildə milli hökuməti

⁵⁹⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə,2. cild.Bakı, Elm,1983, s.459

⁵⁹⁹ Pişəvəri S.C. Ayılıbırd. “Hürriyyət” qəzeti, 14 avqust 1919 -cu il, sayı 14

bəylərin-xanların hökuməti kimi tənqid edib, özünü fəhlə-kəndli sinfinin tərəfdarı kimi qələmə vermişdir. O, yazırdı: “İkinci məktub “Azərbaycan” ruznaməsini tənqid edərək yazır ki, mən bilmirəm “Azərbaycan” nə üçün iki-üş həftə bundan irəli yazdıqlarını unudur. Hansı ki, o yazmırdı ki, İran qəzetlərinin hamısı İngiltərə tərəfindən nəşr olunan burjua tərəfdarlarıdır. İndi isə “Rəd” qəzetini həqq tərəfindən gələn ayat, müdirini İslam tərəfdarı və türklük hüququnu mühafizə edən məlik göstərir. Buna da belə cavab vermək olar ki, yoldaş, bunlar siyasətdir. Bəylərin belə siyasəti çox olar, hələ mabədi var. Allah qoysa, üçüncü rəngi görərsiniz. O vaxt anlırsınız ki, bəylərin siyasəti necə olar, utanmaq-zad ancaq fəqirlər üçündür. Onlar indi bir söz deyirlərsə, bir dəqiqədən sonra inkar edə bilərlər”.⁶⁰⁰

Bunun ardınca elə həmin məqaləsində Pişəvəri bəy-xan hökuməti hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin rəhbərliyinin dilindən kəndliləri satirik anlamda aşağılayan bir şeirini də vermişdir. Həmin şeirdən belə məlum olur ki, kəndli torpaq tələb etməməli, azadlıq istəməməli, bir sözlə özlərini bəy-xanla bərabər tutmamalıdır.⁶⁰¹

Pişəvəri Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyini, o cümlədən Müsavat fırqəsini onda ittiham edirdi ki, bərabərlikdən, demokratiyadan bəhs etdikləri halda buna əməl etmirlər.⁶⁰² Sovet Rusiyası təhlükəsi Azərbaycana yaxınlaşdığı bir dövrdə dünənə qədər “Müsavat”a üzv olan bəzi fəhlələrin oradan uzaqlaşmasını Pişəvəri sosial-demokrat kimi şərh edirdi: “Müsavat fırqəsi də, əz qərar məlum fəhlələrdən ümidini kəsib, gücünü verib burjualara. Çünki müsavətçilər fəhlələrdən vəfa görə bilmədilər. Zətən fəhlə-kəndliyə bel bağlamaq da olmaz. Çünki onlar insandırlar, başları, ağıl və fərasətləri vardır. Bir də görürsən ki, mətləbi qandı. Onda heç zəncir ilə də saxlamaq istəsən qalmayacaqdır. Necə də son zamanlarda “İttihad” ilə “Müsavat”ın başına belə bir bəla gəldi.

⁶⁰⁰Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38

⁶⁰¹Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38

⁶⁰²Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Məşəl” jurnalı, 30 dekabr 1919 -cu il, sayı 4

“İttihad”dan kəndlilər, “Müsavat”dan isə fəhlələr istefa verib çıxmağa başladılar. Allah ikisinə də rəhmət eləyib liderlərinə cəza xeyri versin. Siz milli firqələrdə əhrarə göz tikmişsinizsə səhv etmişsiniz”.⁶⁰³

S.C.Pişəvəriyə görə, Azərbaycandakı ittihadçılar, müsəvatçılar kimi Gürcüstandakı menşeviklər də bərabərlik, beynəlmiləçilik məsələsində ikili yol tutublar. Ona görə, yalnız sosial-demokratlar bu məsələdə ən doğru yoldadır: “Məhz sosializm gərək elə olsun ki, Nikolay özü də həsəd aparsın. Beynəlmiliyyət deyilən şey bundan ibarətdir. Kim deyə bilər ki, menşeviklər burjaziyanın xeyrinə çalışırlar? Bu heç vaxt olmaz və qətiyyəti yalandır. Menşeviklər mömin, müqəddəs, sülhçu, fəqət pambıq ilə baş kəsən insanlardır. Deyəsən, çox uzunçuluq etdim. Eybi yoxdur, sosialist yoldaşları yaddan çıxarmaq olmaz. Onlar indi də millətçilikdən əl götürsələr, sosializm tez vücuda gələr. Onlar da layiqincə işləyə bilməzlər. Onlar üçün gərək millətçilik və başqa adlar ilə dünya inqilabını təxirə salıb, mücahidət göstərsinlər”.⁶⁰⁴

Seyid Cəfər Pişəvəri “Müsəvat” Partiyası haqqında bu fikirləri də irəli sürmüşdür: “Müsəvat firqəsi Mərkəzi Komitəsi və bütün təşkilatlarında üç ayrı fraksiya hakim olmuşdu: 1) Kiçik burjua ünsürləri ilə birlikdə mərkəzdə mövqe tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qrupu; 2) İnqilabi hərəkatın təsiri altında qalan və sol təmayül göstərən Mirzə Bala Məhəmmədzadə qrupu; 3) Sağ cinaha mənsub olan Nəsim Bəy Yusifbəylinin mülkədar qrupu”.⁶⁰⁵

Doğrudur, Pişəvəri bir sosial-demokrat kimi ancaq “Müsəvat”ı deyil, eyni zamanda gürcü menşeviklərini və erməni daşnaklarını da tənqid etmişdir. Xüsusilə də, Pişəvəri xatirələrində yazdığı kimi, erməni daşnaklarının Bakıda türk-müsəlman əhaliyə törətdiyi qırğınlardan dəhşətə gəlmişdir: “Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf cənubi Azərbaycanlıların öldürülüb karvansaraylarda

⁶⁰³ Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49

⁶⁰⁴ Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49

⁶⁰⁵ Pişəvəri Mir Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənşr, 1984, s.402

meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu çox faciəli və nifrətləyiq bir hərəkət idi”.⁶⁰⁶ Ancaq o, bu oyunların mərkəzində məhz rus boleviklərinin dayanmasını, özəlliklə də onların erməni daşnaklarına hər cür dəstək verməsini çox gec anlamışdır.

1930-cu illərdə Pəhləvilər rejiminin zindanında məhbus olarkən Pişəvəri müəyyən dərəcədə marksist sosial-demokratiyadan uzaqlaşaraq **milli-demokratiyaya** doğru yönəlmişdir. Belə ki, o, həbsxanadan çıxdıqdan sonra sosial-demokrat əqidəsində qalmağa davam etməklə yanaşı, milli məsələlərə daha həssaslıqla yanaşmış, xüsusilə də, Səttarxan və Xiyabani hərəkətlərində baş verən hadisələri daha çox milli yöndən izah etmişdir.⁶⁰⁷

Pişəvəri hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı XX əvvəllərindən başlayaraq Milli azadlıq hərəkətinin yeni bir mərhələsini yaşamağa başlamış, Səttarxanın başçılıq etdiyi Məşrutə hərəkəti isə bu yolda çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. 1945-ci ilin avqustunda Səttarxanın qəbri üstə təşkil olunmuş mitinqdəki nitqində Pişəvəri deyirdi: “Azərbaycanlı hiss edirdi ki, onun vətəni, mədəniyyəti və milli şəxsiyyəti vardır. Bunları qoruyub saxlamalıdır. O, anlayırdı ki, özbaşınalıq üsul-idarəsi, zorakılıq, quldurluq rejimi həmin böyük arzu qarşısında mane təşkil etmişdir”.⁶⁰⁸

Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda Səttarxanın başçılıq etdiyi məşrutə hərəkəti zamanı Məhəmməd Əli şah Qacarın yanında yer almış Gilan əyalətindən Sipəhdarın, Bəxtiyarilərdən Sərdar Əsədin, erməni daşnaklarından Yefremin və başqalarının az sonra şahə xəyanət edərək “İran”, “iranlılıq” adlı masqaya bürünmüş farsdilli “məşrutəçilərə” qoşulması İngiltərə ideoloqları tərəfindən öncədən planlaşdırılmışdı. Səttarxanla Məhəmməd Əli şah Qacarın ingilislər tərəfindən oyuna gətirilərək üz-üzə qoyulmasına şübhə etməyən S.C.Pişəvəri sonralar bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Bu heç də aydın

⁶⁰⁶ Yenə orada, s.398

⁶⁰⁷ Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.344

⁶⁰⁸ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənşr, 2016, s.16

deyil ki, Yefremin dəstələri İranın azadlığı və istiqlaliyyətinə sərdare-millinin (Səttarxanın – F.Ə.) mücahidlərindən daha çox əlaqə bəsləsinlər. Yaxud Bəxtiyari xanları mərkəzi hökuməti qvvətləndirməkdə Təbriz və Tehran azadixahlarından daha irəlində olsunlar. Burada bir çox incəliklər var. Həmin incəliklər Azərbaycan mücahidlərinə əlaqə bəsləyənləri tarixçilərin, qəzetçilərin yazıları, xüsusilə klassik tarix kitablarından şübhələndirir”.⁶⁰⁹

Qacarlardakı bir çox Türk aydınlarının, dövlət xadimlərinin (Həsən Tağızadə, İbrahim Həkim, Əhməd Kəsrəvi və b.) “İran”, “İranlılıq” ideologiyasının təsiri altına düşmələri də, sonuncu Azərbaycan Türk imperiyasının tənəzzülündə müəyyən rol oynadı. Pişəvəri yazır: “Ə.Kəsrəvinin əqidəsinə görə o vaxt Məhəmmədəli Mirzə Bağşah dəstəgahı qurub azadixahları asdırıb-kəsdirməsinə nail olanlardan biri də həmin Həkimül-mülk (İbrahim Həkim-F.Ə.) ilə Həsən Tağızadə və başqa azərbaycanlı nümayəndələrinin azadlığa qarşı laqeydliyi və xainanə rəftarı olmuşdur. Kəsrəvi, Tağızadəni o zaman çar Rusiyası səfirinin dilindən yalan söyləməkdə də ittihamlandırır. Məhəmmədəli Mirzənin məşrutəni pozmasına bəraət qazandırmağa çalışır. Kəsrəvinin yazılarından hiss olunur ki, Tağızadə ingilis səfirliyi ilə bağlı olduğundan onun bir işarəsi ilə məclisi tərk edib qaçmış, Məhəmmədəli Mirzə ilə azadixahların müqavimətini sındırmaqda iştirak etmişdir. Həkim isə Tağızadə kimi hərəkət edərək, azadlıq meydanında bəzən özünü ondan da mühafizəkar bir adam kimi göstərmişdir. Ona görə məşrutə dövrünün bəlli-başlı dövlət adamları sırasına keçməyə müvəffəq olmuşdur”.⁶¹⁰

Pişəvəri demək istəyirdi ki, Qacarlar dövlətinin süquta uğramasında və milli qüvvələrin məhvində ancaq fars millətçiləri deyil, eyni zamanda sapı özümüzdən olan baltalar, yəni azərbaycanlı kəsrəvilər, tağızadələr, həkimilər və başqaları da az rol oynamamışlar. Məşrutə hərəkətində Səttarxana və Bağırxana, Xiyabani hərəkətində Xiyabaniyə ən ağır zərbə vuranlar arasında da, artıq

⁶⁰⁹ Yenə orada, s.22-23

⁶¹⁰ Yenə orada, s.187

irançılığa xidmət edən tanınmış azərbaycanlar heç də az olmayıblar. Bu baxımdan Səttarxanın Tehrana (daha çox da Tehrandakı həmvətənlərinə), Xiyabaninin müşavirlərinə (yəni öz həmvətənlərinə) inanması onların faciəli sonluğu ilə bitmişdir.⁶¹¹ (Yeri gəlmişkən, Pişəvəri də Mir Cəfər Bağirov kimi kommunist həmvətənlərinə inamının qurbanı olmuşdu).

Pişəvəriyə görə, bu gün də Azərbaycan adını, onun muxtariyyətini eşitmək istəməyən fars şovinistləri qədər, irançılıq ideologiyasına qapanmış azərbaycanlılar da vardır. Həmin irançı azərbaycanlılar bu məsələ də qanuna hörmətdən və ona əməl etməkdən bəhs edirlər. Pişəvəri yazırdı: “Mənim vətənsəvar tanıdığım şəxslərdən biri deyirdi ki, sən nitqlərinin birində qanuna ehtiram edib, ona tabe olmaqdan bəhs etmişdin. Mən bunu inkar etmirəm. qanun möhtərəmdir. Qanunsuz bir ölkədə ədalət, əmniyyət, insaniyyət ola bilməz. Amma qanun hər iki tərəfdən möhtərəm tutulmalıdır. Fransa inqilabının böyük mütəfəkkiri Jan Jak Russo özünün məşhur əsərlərindən birində belə deyir: “Razılıq ikitərəfli olmalıdır. Əgər o, bir tərəfdən pozulsa, ikinci tərəf ona tabe olmağa məcburi deyildir”. Russonun nəzərində qanunlar xalq ilə dövlət arasında qarşılıqlı razılaşmadan, qərardan başqa şey deyil. İndi bizim hökumətimizin (Tehran hökuməti - F.Ə.) başında duranlar məclisimizin əksəriyyətini təşkil edənlər özlərinin çıxardıqları və yazdıqları qərarları pozub ayaq altına salmışlar. Ona görə biz o qanunları ləğv edilmiş hesab etməyə məcburuq”.⁶¹²

Pişəvəri yazırdı ki, Azərbaycan xalqı qanunların əsasını və kökünü böyük qurbanlar bahasına almışdır: “Mərkəzi Hökuməti özlərinin ata-babadan qalma irsi hesab edən xainlər onu əməldə silib, süpürüb gizlətməmişlər. Bizim haqq və ixtiyarımızı təmin edən Əyalət və Vilayət Əncümənləri haqda qanundan illərdir ki, əsər-ələmət yoxdur. Bizə qanundan danışan ağadan tələbimizə cavab istəyirik. Onların boşboğazlıqdan başqa bir işləri yoxdur. Biz həqiqəti açıq-aydın xalqa çatdırırıq. Bizim xalqa müraciətimizdə

⁶¹¹Yenə orada, s.154

⁶¹² Yenə orada, s.68-69

meydana atdığımız şüarların əsasını da qanun təşkil edir”.⁶¹³

Pişəvəri yazırdı ki, xalqın maariflənməsi çox vacibdir, çünki savadlı və sağlam cəmiyyət heç vaxt zülmün, təzyiqin altında yaşamaz. Onun fikrincə, insanlarla heyvanlar arasında olan böyük fərq də bundan ibarətdir: “İnsan ictimai bir varlıqdır. O, tək öz başına yaşamır və onun məqsədi fəqət şəxsi həyatını təmin etmək deyil. İnsan cəmiyyət üçün yaşayır. Ona görə hər bir kəs ictimai mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmalıdır. Hər kəs öz başını saxlamaqdan ötrü yaşasaydı, onda dünyada böyük simalar, fədakar qəhrəmanlar, öz canlarını vətən və millət yolunda fəda edən rəşid insanlar tapılmazdı. Bu fədakarlıq fəqət bilik, maarif, təşkilat və əxlaq nəticəsində mümkündür. Biz gərək camaatın mənafeyini öz şəxsi mənfəətlərimizdən üstün tutmağa adət edək. Yalnız bu vasitə ilə xalqımızı fəlakətdən xilas edə bilərik”.⁶¹⁴

Ona görə, Azərbaycan xalqının əsas mənafeyi milli azadlıq mübarizəsindən bir addım da olsun geri çəkilməməkdir. O, yazırdı: “Azad və demokrat vətənimizin şanlı bayrağı altında xalqımız müqəddəs vəzifəsini – azadlıq mübarizəsini davam etdirəcəkdir. Azərbaycan Tehran ilə bir yerdə əsir Hindistan olmaqdansa, özü üçün azad İrlandiya olmağı üstün tutur. Tehran hərzə və sürüşkən gözəllər kimi hər gün bir lotunun qucağına atıla bilər. Azərbaycan isə namus və və heysiyyətinə əlaqəmənddir. O biganələrin alçaq nökrəri olan Rza xanların boyunduruğu altına bir daha girməz və gündə bir lotuya təslim olmaz. Biz hər qiymətə olur-olsun, dünya hadisələrinin verdiyi imkandan istifadə edib, azadlığımızı təmin edəcəyik. Boşboğaz və xain çıxmaqaraçıların cəfəngiyyatları bizi tutduğumuz yoldan geri qaytara bilməz”.⁶¹⁵

O, çox doğru qeyd edirdi ki, əsrlər boyu mövcud olmuş bir xalqın milliyyətini 2-3 nəfərin xoşuna gəlməkdən ötrü inkar etmək insanlığa yaraşmaz. O, yazırdı: “Başladığımız böyük hərəkətin milli rəng və milli xasiyyətini dəyişdirmək istəyənlər xalqımızın

⁶¹³ Yenə orada, s.69

⁶¹⁴ Yenə orada, s.75

⁶¹⁵ Yenə orada, s.119

silahını əlindən almağa çalışırlar. Bunların “azadlıq istəyən” masqaları bizi çaşıdır bilməz. Azadlıq istəyən adamlar bir millətin başqa bir millət üzərində hakim olmaq tələbini irəli sürməməlidir. Azadlıq istəyən insanlar gərək haqq və ədaləti inkar etməsinlər. Haqq və həqiqət isə azərbaycanlıların milli dil, adət-ənənə, milli əxlaq, milli istedad ilə hesablamayı tələb edir”.⁶¹⁶

Bütün bunlarla yanaşı Pişəvəri Azərbaycanın milli azadlığını “İran” adlanan ölkədən tamamilə kənarda görmürdü. O, yazırdı ki, Azərbaycanın “İran”dan heç vəchlə ayrılmasının tərəfdarı deyildir: “Azərbaycanı İrandan ayıraraq ayrı bir məmləkətə yapışdırmaq sözü fəqət firqəmizin düşmənləri tərəfindən ortaya gətirilmişdir. Biz bu şüarın yalan və mənasız olduğunu əməldə sübut edirik. Biz İranın istiqlaliyyət və ərəzi bütövlüyünə tam tərəfdarıq”.⁶¹⁷ O, yazırdı ki, ADF bir tərəfdən xalqın öz hüququnu var qüvvəsi ilə müdafiə etməsində, digər tərəfdən “İran”ın istiqlalı və ərəzi bütövlüyü ilə əlaqəli olmasında səmimidir: “Biz İran bayrağını da dəyişmirik. Lakin biz öz milli muxtariyyətimizi tələb edirik. Milli muxtariyyət milli istiqlal ilə fərqlidir”.⁶¹⁸

Pişəverinin Azərbaycanda faktiki böyük ölçüdə hakimiyyəti ələ aldığı halda, Milli muxtariyyətdən irəli gedib Milli istiqlal məsələsini ortaya qoya bilməməsində Sovet Rusiyasının xəyanətkar mövqeyi mühüm rol oynamışdır. Bunu, açıq şəkildə görən Pişəvəri Sovet Rusiyasının lideri İ.V.Stalinə məktub yazaraq Azərbaycan Milli hökumətini zərbə altında qoyduğuna görə, rəsmi Moskvaya öz etirazını bildirmişdir. Bunu, Stalinin 1946-cı ilin mayında Pişəveriyə göndərdiyi cavab məktubundan da görmək mümkündür ki, bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın Milli istiqlal məsələsinin üstündən qalın xətt çəkilmişdir. Stalin həmin məktubunda açıq şəkildə yazırdı ki, bir tərəfdən Böyük Britaniya, ABŞ onların qarşısında məsələ qoyur ki, nə zaman SSRİ İrandan, Çindən qoşunları gerə çəkərsə, o zaman onlar da Misir, İndoneziya,

⁶¹⁶ Yenə orada, s.120

⁶¹⁷ Yenə orada, s.138, 141

⁶¹⁸ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.254

Yunanıstan, Danimarka və başqa ölkələrdən ordularını çıxaracaqlar. Digər tərəfdən isə, İranın Qəvam hökuməti Sovet Rusiyası ilə dil tapmağa hazırdır və bu da, rəsmi Moskvanın maraqlarına cavab verir. Stalin yazırdı: “Bizə məlum olduğuna görə, Siz demişsiniz ki, biz əvvəlcə Sizi göylərə qaldırmış, sonra isə uçuruma yuvarlamışıq və Sizi rüsvay etmişik. Əgər bu doğrudursa, onda bu bizdə təəccüb doğurur. Əslində isə nə baş vermişdir? Biz burada hər bir inqilabçıya məlum olan adi inqilabi fənd tətbiq etmişik. İrandakı şərait kimi belə bir vəziyyətdə özümüz üçün hərəkətin məlum minimum tələbini əldə etməyi təmin etməkdən ötrü hərəkəti irəli qaçırmmaq, minimum tələblərdən irəli getmək və hökumət üçün təhlükə yaratmaq, hökumət tərəfindən ediləcək güzəştlər üçün imkan yaratmaq lazımdır. Daha irəli qaçmadan, Siz İranın indiki vəziyyətində hazırda Qəvam hökumətinin getməyə vadar olduğu tələblərə nail olmaq imkanına malik ola bilməzdiniz. İnqilabi hərəkətlərin qanunu belədir”.⁶¹⁹

Bununla da, əslində Stalin açıq-aşkar şəkildə Azərbaycan Milli hökumətini Sovet Rusiyasının maraqları naminə zərbə altında qoyduğunu etiraf etmiş olurdu. Bunu, çox yaxşı dərk edən Pişəvəri də, artıq Tehran hökuməti ilə müəyyən bir razılığa gəlmək məcburiyyətində qalmış olurdu. Ona görə də, sözügedən məktubdan sonra onun yazılarında, çıxışlarında “İran istiqlaliyyəti”, “İranın bütövlüyü”, “iranlı” anlayışları tez-tez vurğulanırdı: “Azərbaycan hər nə istəmiş olsa, İran daxilində qalmaq şərtiylə istəyir. Xülasə, biz hər dil ilə danışmış olsaq, hər bir hədəfə doğru getsək də iranlı olmaq, İran hüddudunda qalmaq istəyirik. Bizim mərkəzi hökumətlə anlaşımamız möhkəmləndikcə xarici düşmənlərin təşviş və iztirabı şiddətlənir”.⁶²⁰

Buna səbəb o idi ki, irançı Tehran hökuməti Azərbaycan Milli Hökumətinə hədə-qorxunu artırarkən yalnız havadarları İngiltərə və ABŞ-a deyil,⁶²¹ artıq Sovet Rusiyasına da arxalanırdı. Pişəvəri

⁶¹⁹ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.217-218

⁶²⁰ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənşr, 2016, s.318

⁶²¹ Yenə orada, s.204

üçün əgər ABŞ və Böyük Britaniyanın iç üzü müharibə illərində meydana çıxmışdırsa, Sovet Rusiyasının əsil simasını Milli hökumət qurulduqdan az sonra “kəşf” etdi. Çox güman ki, Sovet Rusiyasının əsil simasının da ortaya çıxması ilə Pişəvəri də “İran istiqlaliyyəti”, iranlı təəssübkeşliyi bir az artdı və o, Qərb dövlətlərini, xüsusilə də ABŞ-ın tənqidi fonunda bunu ortaya qoydu: “Biz şərqililər Amerika və onun mədəniyyətini bu müharibə başlanana qədər lazımınca tanıya bilməmişdik. Onların çağırılmamış “qonaqlar”dan ibarət hərbi şəxslərinin paytaxtda göstərdiyi yaramaz hərəkətləri və maliyyə idarələrimizdə onların maliyyə mütəxəssislərinin çirkin və alçaq əməlləri xalis maddi gəlir və ruhsuz mədəniyyətlərinin iç üzünü açıb bizə göstərdi. Amerika din xadimlərinin yarım əsr çəkdiqləri zəhmət və apardıqları təbliğatı İran xalqının nəzərində sıfır dərəcəsinə endirmiş oldu. Şərqililər, mənəviyyata daha artıq əhəmiyyət verdikləri üçün amerikalıların maddiyyat, xüsusən neft davalarını gördükdə onlardan tamamilə üz döndərməyə məcbur olurlar... Özümüz öz ölkəmizi min illərlə idarə etmişik və bundan sonra da edəcəyik heç bir xarici qüvvə bizi bu qanuni haqdan məhrum edə bilməz”.⁶²²

Artıq bu o anlama gəlirdi ki, Pişəvəri Sovet Rusiyasının xəyanətindən, ya da onların tələblərindən sonra Tehran hökuməti ilə müəyyən bir razılığa gəlməli idi. Pişəvəri onu da yaxşı anlayırdı ki, Tehran hökuməti ilə istənilən anlaşmanın isə müsbət bir axırı yoxdur. Bütün hallarda, bəlkə də bir ümid işığı olaraq Pişəvərinin başçılıq etdiyi Milli hökumətlə “İran”ın baş naziri Qəvəmüssəltənə hökuməti arasında 15 maddəlik bir müqavilə bağlandı (13 iyun 1946-cı il). Həmin 15 maddəlik müqavilədən açıq-aşkar şəkildə görünürdü ki, Tehran hökuməti Azərbaycan üzərində ağalığını tam bərpa etmək niyyətindədir, çünki burada Milli hökumətin ləğvi ilə milli muxtariyyətdən uzaqlaşaraq daha çox mədəni muxtariyyətə aid vədlər verilir. Hər halda valinin Tehran hökuməti tərəfindən göndərilməsi, Milli Məclisin Əyalət əncüməni olaraq qəbul edilməsi ona işarə idi ki, Tehran hökuməti milli muxtariyyəti

⁶²² Yenə orada, s.319-320

tamamilə qəbul etmir, sadəcə olaraq ana dilinin tədrisi, Milli Universitetin saxlanması, torpaqların kəndlilər arasında bölünməsi, yeni seçki qanununun yaradılması (Azərbaycanda dövlət məmurlarının xalq tərəfindən seçilməsi), qadınlara seçib seçilmək hüququnun verilməsi, Əyalət əncüməninin qalması kimi vədlərlə vaxt qazanırdı.⁶²³

Pişəvəri ilk vaxtlar Sovet Rusiyasının da zəmanəti ilə ümid edirdi ki, Qəvamüssəltənə başda olmaqla Tehran hökuməti Azərbaycan xalqına verdiyi vədləri yerinə yetirəcəkdir.⁶²⁴ Ancaq çox keçmədən buna inamının azaldığını deyən Pişəvəri deyirdi ki, onlar atalarının buraxdıqları yanlışlığı təkrarlamayacaqlar: “Azərbaycanlı şirin sözlər çox eşitmişdir və onlardan acı təcrübələr daha çox almışdır. Qoy mürtəcelər və azadlıq düşmənləri açıq surətdə öz təkliflərini düşünüb anlasınlar ki, bu qara o qaradan deyil. Azərbaycan fəqət öz azadlığını təmin etmək sayəsində İranın istiqlal və İran camaatının azadlığının zamini ola bilər. Atalarımız məşrutəni alıb, müstəbidlərin əlinə tapşırdılar, ya imkan verdilər müstəbidlər məşrutəni onların əllərindən alsınlar. Biz bu acı təcrübədən ibrət dərsi almışıq. Azadlığı təmin etmək, cürbəcür rənglər və növbənöv niqablar altında qabağa çıxan mürtəcelərin burnunu əzmək üçün əsaslı bir səngər vücuda gətirib kəskin bir silah təhiyyə etməyə müvəffəq olmuşuq. O da qanlı və yorulmaz mübarizə meydanında böyüyüb gündən-günə yüksəlməkdə olan firqəmizdən ibarətdir”.⁶²⁵

Beləliklə, Qəvam başda olmaqla farsbaşı rejimin vədlərini gerçəkləşdirməyəcəyini daha dərindən anlayan Pişəvəri açıq şəkildə yazırdı ki, “əgər Tehran hökuməti aldıqlarımızı qanuni şəkildə salmasa nehzətimiz (hərəkatımız) davam edəcək”.⁶²⁶ Başqa sözlə, Milli hökumət Azərbaycanın daxili muxtariyyəti, milliyyət

⁶²³ Yenə orada, s.322-325

⁶²⁴ Yenə orada, s.328-330

⁶²⁵ Yenə orada, s.361

⁶²⁶ Yenə orada, s.364

və dili məsələsində bir addım olsun geri çəkilməyəcək.⁶²⁷

Milli hökumət adından SSRİ rəhbərliyinə ünvanladığı son müraciətdə Pişəvəri etiraf edirdi ki, rəsmi Moskvanın istəyi üzrə Tehran hökumətinə bir çox güzəştlərə getmişdir. O, yazırdı: “Bizim böyük güzəştlərimizi bütün dünya bildiyi kimi siz daha gözəl bilirsiniz. Biz bu saziş yolunda Milli Hökumətimizi ləğv etdik, Milli Məclisimizi Əyalət Əncüməninə döndərdik, fədai dəstələrini nigəhban təşkilatına təbdil etdik, milli qoşunumuzun ixtiyarını və fərmandehliyini onların əlinə tapşırmağa hazırlandıq. Bütün aidatımızı onların xəzinəsinə, yəni Milli Banka verməyə başladıq. Bunların hamısı ondan ötrü idi ki, onların əlinə dəstəviz verməmiş olaq. Qəvam isə bizim güzəştlərimizi gördükdə hər gün tələbatını artırıb, hazırda işi o yerə gətirib çıxardıb ki, istəyir nəcəhəni bir həmlədə azadlığımızı birdəfəlik xatimə versin. O, neft məsələsini qabağa çəkmişdir ki, Qızıl Ordunun İrandan çıxmasını təmin etsin və Azərbaycan Milli nehzətini ortadan aparsın”.⁶²⁸

Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycan xalqı və ona rəhbərlik edən ADF rəhbərlərinin Sovet Rusiyasından iki əsas istəkləri var idi: 1) Sovet Rusiyası Güney Azərbaycanı az da olsa silahla təmin etsin, 2) İranda böyük bir hərəkət başladıqlarıq irticaçı qüvvələrə qarşı döyüşüb, Tehranla əlaqəni birdəfəlik kəsib Milli hökuməti bərpa etmək.⁶²⁹ Ancaq bunun əvəzində Sovet Rusiyasının Təbrizdəki konsulluğu Milli hökumət rəhbərliyinə Azərbaycana hücum edən “İran” hərbi qüvvələrinə qarşı silahlı müqavimət göstərməməyi, onlara qarşı mötədil mövqe tutmağı məsləhət görür. Başqa sözlə, Milli hökumətin Mir Cəfər Bağırov vasitəsilə Sovet Rusiyasına etdiyi bütün yardım müraciətləri cavabsız qalır. Bununla da, 21 Azər hərəkəti 1946-cı ilin dekabrın 12-də İngiltərə və ABŞ-ın birbaşa hərbi yardımları ilə “İran” hərbi qüvvələri tərəfindən məhv edilir, Azərbaycan Milli Hökuməti süquta uğradılır.⁶³⁰

⁶²⁷ Yenə orada, s.372

⁶²⁸ Yenə orada, s.416

⁶²⁹ Yenə orada, s.420

⁶³⁰ Yenə orada, s.423-424

Sosial-fəlsəfi görüşləri. Pişəverinin sosial fəlsəfəyə aid görüşlərində hakimiyyət, muxtariyyət, sinfi mübarizə, federalizm, millət, dil və digər məsələlər mühüm yer tutmuşdur. Onun fikrincə, müasir dünyada hakimiyyətin idarə olunmasında federalizm və muxtariyyət daha çox aktualıq kəsb etməkdədir. O, yazırdı: “Puç fikir və çürük iddiadır ki, deyirlər: məhəlli ixtiyarat və fedarasion üsulu mərkəziyyəti kölgədə qoya bilər. Bunun əksinə olaraq təcrübə sübut etmişdir ki, qəbilələr, millətlər və mərkəzdən xaricdə yaşayan əhalinin nə qədər müstəqil və sərbəst surətdə dövlət işlərinə müdaxilə və iştirakları təmin edilərsə, o nisbətdə onların vətənlə əlaqələri və məhəbbətləri artıq və möhkəm ola bilər. Bu mülahizə və fikir əsasında məşrutəxahlıq cərəyanını əmələ gətirənlər və İranın qanun əsasını yazanlar əyalət və vilayət əncümənlərini irəli çəkib çalışmışlar ki, bu vasitə ilə ümumiran xalqını ölkənin müqəddəratını təyin etməkdə şərik etsinlər, əyalət və vilayətlərin xüsusi ehtiyaclarını onların əhalisi vasitəsilə aradan götürməyə çalışsınlar”.⁶³¹

Pişəveri hesab edirdi ki, “İran” daxilində ən çox avtonomiya haqq edən Azərbaycan xalqıdır. O, yazırdı: “Biz Azərbaycanın xüsusiyyətindən bəhs edirik və deyirik ki, bu geniş torpaqda 4 milyon yarım azərbaycanlı yaşayır və bu camaatın dil, adət-ənənəsi cəhətdən İranın başqa əyalətləri ilə böyük fərqi vardır. Əgər biz istəyirik ki, bu xalq öz maarif işlərində və öz torpağının abadlığında iştirak etsin, hərgiz bu mərkəziyyətin əleyhinə olmayıb, bəlkə onun qüvvətlənməsinə çalışmış oluruq. Bəzi dar düşüncəli adamlar xəyal edirlər ki, zor ilə, çomaq, iti xəncər gücü ilə bir xalqın dilini, xüsusiyyətini, ənənəsini ortadan qaldırmaq mümkündür. Bu xam xəyal ilə onlar səy edirlər insanları zorla məcbur etsinlər ki, hətta Azərbaycanın ucqar kəndlərində belə öz ana dilindən başqa bir dil bilməyən kəndçilər fars dilində danışsınlar. Bunlar təsəvvür edirlər ki, İran xalqını aldatmaq üçün yaratdıqları milli vəhdət sözü fəqət libasları və dilləri süni surətdə birləşdirmək vasitəsilə mümkün olacaqdır. Bunlar bilmirlər ki,

⁶³¹ Yenə orada, s.28-29

dilin kökü anaların sinəsindən və xalqın ənənəsindən, onların ocaqları başından qalxır. İndi nə qədər analar diri və ocaqlar yanmaqdadır, bir xalqın dilini, ədəb və milli ənənəsini əvəz etmək mümkün olan işlərdən deyil”.⁶³²

O doğru hesab edirdi ki, Milli birliyə nail olmaq üçün xalqın hamısı öz xüsusiyyətini və daxili azadlığını saxlamaqla inkişaf edib, biri-birinə bərabər olmalıdır. Ancaq Azərbaycan xalqı iranpərəst Pəhləvilərin əliylə hər cür azadlıq və ixtiyardan məhrum edilmiş, ana dilində təhsil almaq qadağan olunmuş, ziyalıların səsi boğulmuşdur. İrançılar Azərbaycan xalqının şəxsiyyətini, dilini, əənəələrini, milli kimliyini hər an alçaltmaq və təhqir etməklə məşguldurlar. O, yazırdı: “Bu xalq deyir ki, biz istəyirik ki, İranın istiqlaliyyətini və bütövlüyünü hifz etməklə bərabər öz daxili işlərimizi idarə etməkdə muxtar və azad olaq, öz evimizi öz meyil və iradəmizlə idarə edək və milli məhəlli ehtiyaclarımızı öz gücümüzlə aradan qaldıraq. Azərbaycan deyir: Tehran bizim dərdlərimizə yetişmir və bizim ehtiyaclarımızı nəzərə alıb çarə etməkdə acizdir. Bizim maarifimizin tərəqqisinin qarşısını alır, bizim ana dilimizi təhqir edib, başqa vətəndaşlarımız kimi yaşamağa yol vermir. Bununla belə, biz oradan əlaqəmizi kəsmək iddiasında deyilik. Ölkəmizin tamam və ümumədalətli qanunlarına itaət edəcəyik. Məclisə-Şurayə-Millidə və Mərkəzi Hökumətdə iştirak etməliyik. Fars dilini dövlət dili olmaq şərti ilə milli məktəblərimizdə öz dilimiz ilə bərabər tədris etməyə imkan verəcəyik, amma bunların hamısı ilə bərabər özümüz üçün bu haqqa qabilik ki, gərək öz evimizin sahibi və ixtiyarı özümüz olub, onu öz səliqəmizlə idarə etmək imkanına malik olaq”.⁶³³

Pişəvəri “Əyalət Əncüməni” məqaləsində də açıq şəkildə ifadə edirdi ki, Əyalət əncüməni, yəni milli muxtariyyət azərbaycanlıların qanuni haqqıdır, bu xalq onu qanı bahasına və qurbanlar verməklə əldə etmişdir: “Bu günə qədər müstəbidlər, məşrutə hökumətini öz əllərində alət edənlər və azadlıq düşmənləri bu

⁶³² Yenə orada, s.30-31

⁶³³ Yenə orada, s.32

haqqımızı əlimizdən almağa müvəffəq olmuşlar. İndi dünya dəyişib. Demokratik və azadlıq cəbhəsi olan qalib çıxıb, irtica və istibdad qüvvəsi məhv olmağa məhkum edilib. Ona görə də biz fürsətdən istifadə edib haqqımızı öz gücümüzlə ələ almalıyıq. Tehran artıq öz zalimanə iradəsini bizə zorla qəbul etdirməyə qadirdir deyil. Bizim yolumuz aydın və aşkardır. Azadlığı alıb onu əməli təşkilat vasitəsilə əldə saxlamalıyıq”.⁶³⁴ O hesab edirdi ki, Azərbaycan Əyalət Əncüməni tək Azərbaycan məsələsinin deyil, bütün “İran” xalqlarının azadlıq məsələsinin həlli deməkdir.

Pişəvəriyə görə, “Azərbaycan Əyalət Əncüməni” məşrutə tarixində ortaya çıxaraq öz sözünü demiş, sadəcə İran Pəhləvilər dönməində buna son verilmişdir ki, azərbaycanlılar yenidən milli haqlarını geri almaq niyyətindədir. O, yazırdı: “Burada məlum bir həqiqəti sizə çatdırmaq istəyirəm. Bu, məlumdur deyirlər: “Haqqı almasan, onu sənə verməzlər”. Mənim əqidəmə görə, bu kamil bir şüar deyildir. Mən isə deyirəm “Haqqı almaq bəlkə asan bir işdir, lakin onu saxlamaq əsas şərtidir”. Əgər bizim qəhrəman məşrutəxahlarımız bu nöqtəyə diqqət ayırsaydılar, indi Azərbaycan, bəlkə də bütün İran dünyanın ən azad, ən demokratik məmləkətlərindən biri olardı. İndi düçar olduğumuz yoxsulluq, fəlakət, aclıq və səfalət qabağıma çıxmazdı. Azərbaycan xalqı qırx il bundan əvvəl təşkil etdiyi Əyalət Əncüməni vasitəsilə özünün siyasi ləyaqət və istedadını sübut etmişdir”.⁶³⁵

O, yazırdı ki, bu günə qədər ölkənin federativ və ya muxtar əyalətlərdən təşkil edilməsi məsələsini ilk dəfə ADF ortaya atmamışdır. Sadəcə, ADF-nin Əyalət və Vilayət Əncüməni məsələsini qəti və israrlı şəkildə ifadə etməsi, üstəlik bütün “İran”da böyük azadlıq məsələsini qoyması bir çoxlarını rahatsız etmişdir.⁶³⁶ Çünki Əyalət və Vilayət Əncümənlərinin ortadan qaldırılması nəticəsində “İran” xalqları məşrutə və azadlıqlardan məhrum olmuş, beş-üç xain bütün məmləkətin müqəddəratını əllərinə keçirməyə

⁶³⁴ Yenə orada, s.61

⁶³⁵ Yenə orada, s.73

⁶³⁶ Yenə orada, s.130

nail olmuşlar. Onun fikrincə, rüşvətxorluq, sui-istifadələr, xalqın malına, canına, namusuna təcavüz etmələr – bütün bunlar hamısı milli hökumətin, məhəlli muxtariyyatın ortadan qaldırılmasından sonra baş vermişdir. O, yazırdı: “Biz deyirik: “Qırx ildir sədrüləş-raflar, davərlər və məclisdə oturan xainlər xalqın haqqını tapdala-mışlar. Bu gün Azərbaycan xalqı öz haqqını almağa qərar almışdır. Biz onu Sədrül-əşrafdən də tələb etmirik. Çünki onun hökuməti qeyri-qanuni hökumətdir. O, həmişə azadlıq əleyhinə mübarizə etmişdir. Biz öz xalqımızın köməyi ilə haqqımızı almağa çalışırıq və çox gözəl bilirik ki, müstəbidlər xalqın haqqını bu sadəliklə verməzlər”.⁶³⁷ O, yazırdı: “Milli muxtariyyət Azərbaycan millətinin tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün zəmanətdir. Bu ondan ötrüdür ki, Azərbaycan millətinin demokratik hərəkatı mərkəzi hökumətin hiylə və aldadıcı siyasəti nəticəsində Məşrutə inqilabı və Xiyabaninin qiyamı kimi aradan aparılmasın”.⁶³⁸

Pişəvəri “Azərbaycan” qəzetinin 11 sentyabr 1945-ci il tarixində yazmışdır: “Hər bir xalqın müqqədrəti öz tərəfindən təyin edilməlidir. Milliyyət azadlığı və hər bir xalqın öz müqqədrətini təyin etməsində azad və muxtar olmasının əsas prinsipləri dil azadlığı, milli mədəniyyət azadlığı və sair iqtisadi, siyasi və ictimai azadlıqlardan ibarətdir”.⁶³⁹ Beləliklə, biz deyə bilərik ki, Pişəvəri muxtariyyət və federal idarəetmə sistemində daha çox maraqlı olub, onu bütün yönərdən izah etməyə çalışmışdır.

Pişəvərinin sosial-fəlsəfi görüşlərində **qrupla (partiyayla) xalqın, fərdlə liderin birliyi** mühüm yer tutur. Pişəvəri yazırdı: “Axı insan ictimai bir varlıqdır. O, ağac, daş və ya kərpic deyil. O, danışmaq, zarafət etmək, dərdləşmək, kitab oxumaq, çay içmək, papiros çəkmək istəyir. O, öz yoldaşları və tanışları ilə ünsiyyətdən ləzzət almaq, faydalı bir şəxs kimi cəmiyyətin tərəqqisi yolunda çalışmaq istəyir. O, işləyib balaları üçün həyat şəraiti yaratmaq

⁶³⁷ Yenə orada, s.134

⁶³⁸ Yenə orada, s.201

⁶³⁹ Onullahi Seyidağa. İranda milli məsələnin qoyuluşu// Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müsrəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənşr, 2010, s.8

istəyir. Bütün bu adətləri birdən-birə yaddan çıxaramaq heç də asan iş deyil. Həməhəng, məqsədsiz və yorucu həyata heç də aylar və illərlə dözmək olmaz”.⁶⁴⁰

O, yazırdı: “Biz biriydik: “mən və camaat”. Bir söz danışılıb, bir fikir edirdik. Ona görə mən xalqın üzündə böyük razılıq müşahidə etməklə onun bizə ürəkdən inandığının və inam üzərində bizim müvəffəqiyyətimizin yüzdə-yüz təsdiq edilə biləcəyini yəqin etdim. Xalqı sevmək və etimadının süslü olmağını birinci dəfə olaraq bu iclasda dərk etdim. O günədək əgər siyasi mübarizə və firqəvi bir iş ilə məşğul olmağı özümə vəzifə bilirdimsə, ondan sonra xalq dostluğu, xalq ailəsinin məsuliyyətli bir üzvü kimi ağır vəzifə daşdığımı hiss etdim. Ona görə xalq sözü, xalq işi, xalq səadəti mənim üçün yüksək və ali bir hədəf şəklində özünü göstərdi. O gündən etibarən şüarlar, məramnamələr, iclaslar və konqreslərdə çıxarılan qərarların doğruluğu üçün həmin xalq səadətini bir vahid, bir ölçü olaraq təqib edərək təklifləri bu əsas üstündə qurub düzəltməyə çalışdım. Bu ölçü üzərində gördüyümüz işlərdə, həmişə yüzdə-yüz müvəffəqiyyətimizin təmin olunduğu əməl də mənə aydın oldu. Bir sözlə, o gündən etibarən gücümüz, hədəfimiz və zəifliyimizin xalqda olduğunu tam mənası ilə dərk etdim. Bu həqiqəti nəzərdə tutmayan zaman yoldan azır və xalqdan uzaqlaşmaqla, işlərimizin qaldığını hiss etməyə başladım”.⁶⁴¹

Ona görə, xalqla partiya, xalqla lider arasındakı münasibətlər həmişə şəffaf olmalıdır. Özəlliklə də, xalq arasındakı təbəqələri xüsusi mülkiyyət və sair məsələlərə görə üz-üzə qoymaq doğru deyildir. Bu baxımdan o, dəfələrlə bildirirdi ki, ADF sinfi mübarizə uğrunda çalışmır: “Firqəmiz milli bir firqə olduğu üçün sinif və təbəqə nəzərdə tutulmayıb. Ümumi camaatı öz bayrağı altına çağırır”.⁶⁴² Sadəcə, milli hərəkətdən kimlərsə sui-istifadə edib zəhmətkeş təbəqəni əzmək istəyəcəksə, o zaman belələrinə qarşı ADF-

⁶⁴⁰ Pişəvəri Seyid Cəfəri. Zindan xatirələri. Bakı: Bakı çap evi, 2014, s.103

⁶⁴¹ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənəşr, 2016, s.215-216

⁶⁴² Yenə orada, s.39

nin rəftarı çox sərt olacaqdır.⁶⁴³ Eyni zamanda, əllərinə fürsət, qüdrət düşərsə, Azərbaycanı tərk edib Tehranda və ya ayrı şəhərlərdə Azərbaycanın gündən-günə genişlənən azadlıq hərəkatına düşmən olan xainlərin əmlakını müsadirə edib, ehtiyacı olanların ixtiyarına verilməsini təmin edəcəklər. O, yazırdı: “Xalqın əlinin zəhməti ilə toplanmış sərvət onun azadlığı əleyhinə sərf edilə bilməz və buna yol vermək xəyanətdir. Firqəmizin bu şüarını mülkiyyət əleyhinə yazıb təfsir edənlərin alçaq və fitnəkar olduğu məlumdur. Aqrar məsələdə torpaq islahatı keçirmək üçün bütün mütərəqqi dövlətlərin proqramında olduğu halda, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlini himayə etməyimizi bizə günah hesab etmək olmaz”.⁶⁴⁴

O yazırdı ki, Tudə Partiyası ətrafında sol hərəkatın qabağını almaqla milli şüarın daha tez yazılmasına çalışıblar. Burada da əsas məqsəd, “sol hərəkat”dan əsasən uzaq duran kəndliləri və xırda malikləri ADF-yə cəlb etmək olmuşdur: “Bu vasitə ilə biz solluq və avam fırıldaqçılıq zərbəsilə firqəni əlində alət edən adamların qarşısını alıb, eyni zamanda xalqın firqəyə hüsn-rəğbət göstərməsini təmin etmiş olduq. Bu düzgün siyasətin nəticəsi idi ki, camaatın ümumi təbəqəsi, hətta ruhanilər, ortabab kəndlilər və xırda maliklər də bizim şüarımızı qəbul etdilər”.⁶⁴⁵

“Sol hərəkat”dan, başqa sözlə kommunizmdən bir qədər uzaqlaşib daha çox mərkəzçi, yəni milli demokrat mövqe tutmasını Pişəvəri belə izah edirdi ki, kommunistlərin xüsusi mülkiyyətin ləğvi və digər prinsipial tələbləri var idi, həmin dövrdə bunu həyata keçirmək mümkün deyildi. O, yazırdı: “Həqiqətdə bizim firqəmiz Kommunist firqəsi deyildi. Biz Azərbaycanda olan şərait daxilində xüsusi mülkiyyəti ləğv edə bilməzdik. Hizbi-Tudənin böyük səhvinə təkrar etmək bizə yaramazdı. Biz eləyə bilməzdik ki, milli bir firqə olduğumuz halda birinci addımda sinfi mübarizəni alovlandırmaq. Bizim hədəfimiz Azərbaycanda milli və demokratik bir rejim yaratmaq və dərəbəylik rejiminin kökünü qazıb aradan

⁶⁴³ Yenə orada, s.127

⁶⁴⁴ Yenə orada, s.131

⁶⁴⁵ Yenə orada, s.153

qaldırmaq və xalqı müasir, mütərəqqi yola çəkməkdən ibarət idi. Ona görə kommunist və ya sosialist adını üstümüzə qoya bilməzdik”.⁶⁴⁶

O, daha sonra yazırdı: “Torpaq bölgüsü və mülkiyyəti ləğv etmək məsələsi Azərbaycanın və İranın o günkü şəraitində mümkün olan iş deyildi. Bundan ötrü xalq, xüsusən kəndlilər hələki layiqincə hazırlanmamışdı. Doğrudur, Azərbaycanda torpağın ən mühüm hissəsi mülkədarların ixtiyarındadır. Bununla belə yüz minlərlə xırda malik və az torpaqlı kəndliləri də narahat etmək olmazdı. Yeganə yaşayış vasitəsi olan torpaqdan onları məhrum etməyə yol verilməməli idi. buna görə biz məramnaməmizdə, xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyib onu saxlamağı qeyd etmişdik”.⁶⁴⁷

Ancaq Pişəvəri bundan az sonra keçirilən birinci Kəndli konfransındakı (1846, aprel) nitqində deyirdi ki, mümkün olduğu qədər istifadəsiz olan torpaqları kəndlilərə pulsuz veriblər, çünki milli azadlığın əsas zəmini kəndlilərdirlər: “Əgər kəndli olmasaydı, biz onu əldə edə bilməzdik. Kəndlilər bu Hökuməti yaratdıqları üçün onun arxasında dururlar”.⁶⁴⁸ Pişəvəri daha sonra deyirdi ki, Azərbaycanın birinci və həqiqi ağası kəndlilər olduğu üçün torpaq bölgüsü, yer bölgüsü zamanı hampa ilə torpaqsız kəndli arasında narazılıq olmasın. Başqa sözlə, kəndlilərlə hampalar yer bölgüsünü qardaşcasına həll edib, bu ölkənin azadlığını da bir yerdə qorumalıdırlar.⁶⁴⁹

Pişəvəri **din** məsələsinə də ehtiyatla yanaşmış, hər vaxt Milli hökumətlə ruhanilər arasındakı tarazlığı qoruyub saxlamağa çalışmışdır. O, yazırdı ki, din məsələsində aparılan doğru taktikanın nəticəsində ruhanilər Milli hərəkətin qalib gəlməsi üçün çalışıblar, ən azı dualar ediblər: “O vaxt mən eşidirdim, firqəyə mənsub olmayan adamlar xalqın milli nehzətinə tərəfdarlıq edirdilər. Məscidlərdə, minbərlərdə milli nehzətimizin irəliləyişi

⁶⁴⁶ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.123

⁶⁴⁷ Yenə orada, s.123

⁶⁴⁸ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənəşr, 2016, s.290

⁶⁴⁹ Yenə orada, s.291

üçün dua edirdilər. Xalq hiss etmişdir ki, biz onun məzhəbi hissiyyatına müxalif deyilik. Amma bu təziyə nə qədər ağıllı olsa, o qədər əzəməti və təsiri artıq olar. Biz çalışacağıq xalq düşmənləri əzadarlıqdan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməsinlər. Mürtəcelər bu əzadarlıqlardan da sui-istifadə etmək istəyirlər”.⁶⁵⁰

O, yazırdı: “Azərbaycan ruhaniləri bunu yaxşı bilirlər ki, Rza xan işə başlayanda xalqı aldatmaq üçün əvvəl özü dəstə başına düşürdü, sonra isə məscidləri bağlatdırırdı, dindar üləmaları təhqir etdirirdi. Ruhanilər bunu yaxşı bilirlər ki, diktatorluq onların xeyrinə deyil, diktatorlar əvvəl xalqı aldatmaq üçün əvvəl özlərini məzhəbə bağlı qələmə verib, sonra məzhəbin əleyhinə işləyirlər. Bunu gözüümüz görüb”.⁶⁵¹ Pişəvəri güman edirdi ki, ruhanilər də xalqı yaxşı yola hidayət etmək üçün Milli azadlığın lazım olduğunu dərk edirlər. Çünki milli azadlıq olsa, onlara xalqı haqq yola dəvət etməyə imkan yaranır. Onun fikrincə, bu baxımdan ruhaniləri ələ almaq istəyən Tehran hökumətinin fırıldaqını onlar anlamalı və bu oyuna getməməlidirlər: “İndi Tehrandakı mürtəcelər bu məsələdən istifadə etməyə çalışırlar, amma onlar bu yoldan istifadə edə bilməyəcəklər. Mən fikir edirəm ki, bizim ruhanilərimiz fəvqəladə mətin və yaxşı adamlardır. Təcrübə göstərib ki, onlar xalqımızın nehzətinin əleyhinə olmamışlar. Buna görə firqəmiz onlara artıq dərəcə ehtiram və izzət qailidir. Bizim xalqımız ayıq, düzgün və imanlı bir xalq olduğu üçün mürtəcelərin əlində alət olmayacaq. Ruhanilərimizə gəldikdə onlar irticadan uzaq adamlardır”.⁶⁵²

Pişəvərinin yaradıcılığında sosial fəlsəfə ilə bağlı olan **dil və milliyyət** məsələsi də xüsusi yer tutmuşdur. Onun fikrincə, Ana dilinin kökü xalqımızın qanında və ürəyindədir. O, yazırdı: “Biz onu (Ana dilini-F.Ə.) ana südü ilə əmib, vətənimizin ruhu oxşayan havası ilə tənəffüs etmişik. Onu təhqir edənlər, onu bizə zorla qəbul etdirildiyini və süni olduğunu göstərmək istəyənlər bizim həqiqi düşmənlərimizdir. Çox xain və əcnəbi ünsürlər qərinələr ilə bu

⁶⁵⁰ Yenə orada, s.405

⁶⁵¹ Yenə orada, s.405

⁶⁵² Yenə orada, s.406

gözəl dili ortadan götürməyə çalışmışlar. Onun tərəqqisinə və yaşamasına mane olmaq qəsdı ilə xüsusən ən qəddar azadlıq düşməni olan Rza şah dövləti var qüvvəsini sərf etmişdir”.⁶⁵³ O, daha sonra yazır: “Azərbaycan dili süni bir deyil. Onun böyük xalqı və geniş camaat qüvvəsi kimi arxası var. Dilimiz xalqın yaratdığı dastanlar, zərbi-məsəllər, hekayə və nağıllar vasitəsilə dünyanın ən böyük dilləri ilə rəqabət edə bilər, şairlərimiz, ədiblərimiz bu dil vasitəsilə öz hisslərini, hünər və sənətlərini meydana gətirib xalqın nəzərini cəlb edə bilərlər. Bizim vəzifəmiz onu genişləndirmək, onu müasir hala salmaq, onun gözəlliklərini, incəliklərini, hiss və dəyərlərini toz-torpaq arasından çıxarıb, təmiz və ali bir zərf içərisində xalqa təqdim etməkdən ibarətdir”.⁶⁵⁴ Pişəvəriyə görə, Azərbaycan dili o qədər qüvvətli, sərf-nəhv qaydaları o qədər möhkəm və təbiidir ki, hətta onun içində daxil edilmiş fars və ərəb kəlmələri çıxarılsa belə, onunla böyük fikirləri, ali məqsədləri yazıb şərh etmək mümkündür. Lakin biz xalqın istedadını nəzərdə tutub bu işi tələsik görməyə ehtiyac hiss etmirik. Əqidəmizə görə yazı gərək xalqın danışdığı və anladığı bir şivədə verilsin. Məqsədimiz ədəbi müsabiqə deyil, xalqı başa salmaq, ona həqiqəti aydın bir surətdə göstərməkdir. Bu cəhətdən biz xalq tərəfindən qəbul edilib işlədilən ərəb və fars kəlmələrinin müvəqqəti olsa belə saxlamaq lüzumunu inkar etmirik. Lakin onları öz dilimizin qaydalarına təbiq edib, onun ahənginə uyğun bir hala gətirməliyik”.⁶⁵⁵

O hesab edirdi ki, dünyada elə bir dil tapılmaz ki, o tamamilə müstəqil olsun və qonşu dillərin təsirinə düşməsin: “Bizim Azərbaycan dili də Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyinə görə əcnəbi dillərin təsirindən kənarda qalmamışdır. İstər-istəməz bir çox yad kəlmələr xalqımızın ağzına düşmüş və zaman-zaman onlar milliləşmişdir. Biz dilin təkamülünü nəzərdə tutub o kəlmələrdən istifadə etməyi lazım bilirik. Lakin bundan sui-istifadə edib dil və

⁶⁵³ Yenə orada, s.46

⁶⁵⁴ Yenə orada, s.46

⁶⁵⁵ Yenə orada, s.47

yazını qəlizləşdirməyə və mənası anlaşılmaz kəlmələri işlətməyə çalışanlara ciddi müxalifət etməliyik”.⁶⁵⁶

Milli dilin əhəmiyyəti ilə bağlı başqa bir məqaləsində Pişəvəri çox doğru qeyd edirdi ki, ölümə hazır olmayan, qurban verməyən bir millət yaşaya bilməz, ona yaşamaq haqqı verilmir və bu yolda əsas məsələ dil problemidir: “Xalqı mübarizəyə cəlb etmək yolunda dil məsələsi də olduqca önəmli təsir buraxan məsələdir. Yarıfars və yarıazərbaycanca yazmağa başladığımız “Azərbaycan” qəzeti çox tez bir zamanda farscadan xilas olub, yalnız azərbaycanca nəşri xalqın hörmət və məhəbbətini tez bir zamanda özünə cəlb etdi. Xalqın birbaşa ana dilini işlətməyə başlaması fəvqəladə maraq kəsb etmiş oldu. Məsələn, 12 şəhriyə bəyan-naməsində şüarlarımız meydana çıxan gündən xalqın məhəbbətini qazandı. Misli görülməmiş və kimsənin ağına gəlməyən bir məsələ də teleqrafın Azərbaycan dilində yazılması idi”.⁶⁵⁷

O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, milli dil məsələsi azərbaycanlılar üçün çox mühüm və əsasdır. O, yazırdı: “Məlumdur ki, əhalimiz qərinələrdən bəri öz ana dili ilə danışmış və danışmaqdadır. Bu dilə qarşı qaba, heç bir dəlill və sübuta söykənməyən, həqiqətləri danmağa çalışanların əllərində qanədici heç bir şey yoxdur. Altı, yeddi yaşında təzə dil açmış bir uşağa yabançı bir dili zorla qəbul etdirmək cinayətdir. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olanların əksəriyyəti azərbaycanlıların əsəbiliyini bunda görürlər. Ana dilində yazıb oxumağı qadağan etmək, maariflənmənin qabağını almaq, onun təkamülünə mane olmaqdır. Beş milyondan çox kənd və şəhərlərdə yaşayanlarımız bir tərəfə qalsın, hətta məhəlli məktəblərdə təhsil alanlarımız belə ömürlərinin axırına qədər fars dilini düzgün tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər”.⁶⁵⁸

Pişəvəri xatırladırdı ki, Pəhləvilər hakimiyyətə gəlib (1925) Azərbaycanı parçalamaq siyasəti yürütməzdən əvvəl, Azərbaycanda ana dilində məktəblər, teatrlar var idi və milli dil inkişaf

⁶⁵⁶ Yenə orada, s.47

⁶⁵⁷ Yenə orada, s.49

⁶⁵⁸ Yenə orada, s.76

edirdi. Ancaq Türk dilinin qadağan olması siyasəti ilə Azərbaycanda vəziyyət dəyişməyə başladı. Pişəvəri deyirdi ki, bu gün onların əsas tələblərindən biri də Qacarlar dövründə olduğu kimi, ana dilində tədrisin yenidən bərpa edilməsidir.⁶⁵⁹ Onun fikrincə, zorla, “milli vəhdət” adı altında bir xalqın dilini dəyişmək, yəni ana dilindən məhrum edib başqa bir dilə, o cümlədən fars dilinə bağlamaq mümkün deyildi. O, yazırdı: “Bunlar bilmirlər ki, dilin rüşəsi anaların sinəsindən və xalqın adab və rüsumu olan ocaqlar başından qalxır. Nə qədər analar dili və ocaqları yanmaqdadır, bir xalqın dilini və adab-rüsumunu əvəz etmək mümkün olan iş deyildir. Milli birlik o vaxt müyyəsər olar ki, xalqın hamısı öz xüsusiyyətini və daxili azadlığını saxlamaqla tərəqqi edib, bir-birilə bərabər ola bilsin. Azərbaycan xalqı mərkəzin çürümüş və çirkin siyasətçilərinin siyasəti sayəsində özünün istedad və qabiliyyətinə baxmayaraq, hər cür azadlıq və ixtiyaratdan məhrum edilmişdir. Onun oğullarının öz ana dilində təhsil almaq imkanları olmamışdır”.⁶⁶⁰

Pişəverinin imzaladığı Azərbaycan Milli Hökumətinin (1946-cı il 6 yanvar) dil haqqında qərarı ilə ana dilində təhsil almaq məsələsi kökündən həll olunmuşdur. Həmin qərarın ilk maddəsində yazılmışdır: “Bu gündən etibarən Azərbaycanda Azərbaycan (türkcəsi) dili rəsmi dövlət dili hesab olunur. Dövlətin qərarları və rəsmi elanlar, həmçinin xalq qoşunları hissələrinə verilən əmrlər və qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır”.⁶⁶¹ Eyni zamanda, bu qərarla göstərilirdi ki, bütün idarələr öz işlərini Azərbaycan türkcəsində yazmağa məcburdurlar, bu dildə yazılmayan sənədlər rəsmi sənəd hesab olunmayacaq. Bununla yanaşı, Azərbaycanda yaşayan başqa milli azlıqların, etnosların nümayəndələri öz işlərini ana dillərində aparmağa haqlı olsalar da, lakin öz rəsmi elan və yazılarında Azərbaycan dilini işlətməyə məcburdurlar. Eyni şəkildə, Azərbaycanda yaşayan azlıqlar xüsusi

⁶⁵⁹ Yenə orada, s.77

⁶⁶⁰ Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.76

⁶⁶¹ Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı, Nurlar NPM, 2009, s.217

milli məktəblərindəki təhsili öz ana dillərində olduğu halda, Azərbaycan dilinin tədrisi də məcburidir.⁶⁶²

Pişəvəri yazırdı ki, Milli hökumət dövründə onların dil məsələsi barəsində şüurları olduqca əməli və sadə idi: “Firqə Azərbaycan dilinin rəsmi surətdə qəbul edilməsi tələbini sürməklə iftixar kəsb edə bilmişdi. Dilimiz yeni bir dil deyildir. Onun qədim keçmişi olduğunu kimsə inkar edə bilməz. Bu dildən Dədə-Qorqud hekayələrindən başlayaraq, zəmanəmizədək yazılıb, intişar verilən qiymətli əsərlər o dilin geniş və mədəni bir dil olub qərinələr boyu davam etməsini isbat etmişdir. Xalq isə neçə qərinə fars istilasına məruz qaldığı halda, öz dilini hifz edib ona ürəkdən bağlı olduğunu göstərmişdilər”.⁶⁶³ Pişəvəri Azərbaycan xalqının qədim bir dil olmasını yazmaqda nə qədər haqlı olsa da, ancaq xalqın əsrlərboyu fars istilasına məruz qaldığını yazmaqda əsasən haqsız idi. Çünki Azərbaycan türkcəsi yalnız Əhəmənilər və Sasanlar dövründə müəyyən qədər sıxıntılar yaşamış, ancaq ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə ciddi problemlərlə üzləşməmişdir. Yalnız irançı Pəhləvilərin qeyri-qanuni hakimiyyətə gəlişindən sonra Türk dili bəlkə də, tarixdə bənzəri olmayan bir problemlə üz-üzə qalmışdır ki, bu da, farsların minillik hakimiyyətsizlikdən irəli gələn şovinistliyinin, barbarlığının təzahürü idi. Bunu, Pişəvərinin aşağıdakı fikirləri də təsdiq edir: “Farslar Azərbaycan dilini inkar etməklə, bizim milliyyətimizi də rədd edirdilər. Onların içərisində elə həyasız adamlar var idi ki, azərbaycanlıların danışdıqları dili fars dilinin bir şöbəsi olduğunu deməkdən belə çəkinmirlər. Azərbaycanda fars dili dövlət dili olduğundan, fəqət qüdrət hesabına məktəblərdə tədris edilir, zorla idarələrdə işlənirdi. Həqiqətdə azərbaycanlılar o dildə təhsil aldıqdan sonra belə dürüst tələffüz edə bilməzlər. Xalqın əksərini təşkil edən zəhmətkeş kütlə isə öz ana dilindən qeyri, məsələn, fars dili ilə öz fikirlərini söyləməyə qadir deyildi. Azərbaycanlılar həmişə öz ana dillərinə

⁶⁶²Yenə orada, s.217-218

⁶⁶³Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.81

nisbət çox təəssübkeş olub, o dili təhqir edənlərə qarşı bəslədikləri nifrəti gizlədə bilməz və bu hissi gizlətmək də istəməzlər”.⁶⁶⁴

Pişəvəri daha sonra yazırdı ki, farslar azərbaycanlıları sadə, düzgün və şücaətli tanıdıqlarına görə azadlıq meydanında onlara çata bilməyəcəklərini də heç vaxt unutmaz: “Yeri gəldikdə onu söyləməkdən belə çəkinmirlər. Azərbaycanlı özünü iranlı adlandırdığı halda hərgiz fars adlandırmazdır. Bu səbəblərə görə bizim dil azadlığı şüarmız xalq içərisində daha artıq təsir bağışladığı kimi düşmənlərimizin daha şədid etirazına səbəb oldu. Rza şahın Azərbaycanı qaranlıqda saxlamaq üçün onun apardığı xainanə siyasət nəticəsində vaxtilə İranın abad, mütərəqqi şəhərləri hesab olunan Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Xoy sənaye cəhətdən fəvqəladə bir surətdə geri qalmış, nəticədə minlərcə azərbaycanlı öz ana yurdunu tərk edərək, Mazandaran, Xuzistan və sair məntəqələrdə iş aramağa məcbur olmuşdu”.⁶⁶⁵

Onun fikrincə, dil və milliyət məsələsi Azərbaycan xalqının ölüm-dirim məsələsidir. Bu dili fars dilinin bir şöbəsi hesab edənlər isə həqiqəti danmaq yolunu tutublar. O, yazırdı: “Bu dili danmaq həqiqəti danmaq kimidir. Bizim içimizdə elə adamlar var ki, özü fars dilini bilmədiyi halda, deyir mənim dilim fars dilidir. Mən demirəm ki, fars dili pisdir, deyirəm mənim dilim Azərbaycan dilidir. Öz dilini danan azərbaycanlı xain deyil, nədir?”.⁶⁶⁶

Pişəvəri hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının dilini fars dilinə, milli kimliyini fars kimliyinə bağlamaq kökündən yanlışdır. Xüsusilə də, fars millətçilərinin iddia etməsi ki, azərbaycanlılar moğolların dövründə dillərini dəyişiblər, bunun heç bir ciddi əsası yoxdur. O, yazırdı ki, Kəsrəvi kimləri nə qədər öz dillərini və kimliklərini danıb farsməişəli “azəri dili”, “azəri” kimliyinə aldansalar da, Azərbaycan xalqı heç vaxt fars dilini və fars kimliyini qəbul etməmişdir. Ona görə, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin (Nizami, Xaqani və b.) fars dilində əsərlər yazaması da onlar fars

⁶⁶⁴ Yenə orada, s.82

⁶⁶⁵ Yenə orada, s.82

⁶⁶⁶ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərənşr, 2016, s.373

olmasına dəlalət edə bilməz, çünki ərəb, fransız, ingilis olmadıqları halda bu dildə yazıb yaradan başqa xalqların mütəfəkkirləri kifayət qədərdir. O, yazırdı: “Azərbaycanlıların fars olmadıqları da tarixdə isbat edilmiş bir hadisədir. Azərbaycan xalqı isə neçə min illik istila və əsarətə baxmayaraq, hər vaxt özünün xüsusiyyətini əldən verməyib...”⁶⁶⁷

Burada təəssüf doğuran hal odur ki, Pişəvəri də ən azı min illik Türk dövlətlərinin varlığını bir kənara qoyub, 19-cu əsrdə ortaya atılan “irançılıq/aryaçılıq” ideyasının təsiri altında Azərbaycan xalqının daima “İran” imperiyasının əsarəti altında olduğunu yazır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “irançılıq” ideyasının mahiyyətini tam dərk edə bilməyən Pişəvəri “2500 illik İran şahlığı” uydurmasının təsiri altında Azərbaycan xalqını, Azərbaycanı da bu “şahlıq”ın əsarəti altında göstərmişdir. Belə anlaşılar ki, Firudin İbrahimi kimi Pişəvəri də Midiyanın süqutundan 1945-ci ilə qədərki dövrü “İran şahlığı” dövrü hesab edir və Azərbaycanı da onun tərkibində istila, əsarət altında görür: “Bu xalqın mənşəyi və babalarının (Qeyrətli Midiyalıların) böyük bir dövlət təşkil edib, uzun illərcə müstəqil siyasi həyat sürdüklərini də irəli çəkməliyik. Səfəvi sultanlarının Azərbaycan oğullarından təşkil etdiyi Qızılbaş ordusunun bugünkü İranın təşkilində gördükləri böyük işlər və göstərdikləri böyük qəhrəmanlıqdan da bəhs etməyə geniş vaxtımız yoxdur”.⁶⁶⁸ Görünür, məhz uydurma “irançılıq” ideyasının təsiri altında Pişəvəri hesab edirdi ki, Səfəvilər dövlətinin qurucuları azərbaycanlılar-qızılbaşlılar olsalar da, onlar da “İran şahlığı”na aiddirlər. O, yazırdı: “Əgər indi İran hökuməti varsa, onu icad edləyən Azərbaycanın qızılbaş ordusu olmuşdur. Bu ölkəni, beş-altı şeyx Azərbaycan kəndlilərinin zoru ilə yaratmışdır”.⁶⁶⁹ Bunu, nəzərdə tutaraq o, tez-tez

⁶⁶⁷ Yenə orada, s.248

⁶⁶⁸ Yenə orada, s.32

⁶⁶⁹ Yenə orada, s.258

vurğulayırdı ki, “İran” dövləti azərbaycanlılar vasitəsilə təsis olunmuşdur.⁶⁷⁰

Beləliklə, o da, əsasən hesab edirdi ki, 2500 illik dövrdə Azərbaycan “İran”ın istilasını, əsarəti altında olmuşdur. Üstəlik də, bu 2500 ilik “İran şahlığı” istilasını, əsarəti dövrünə baxmayaraq Azərbaycan xalqı heç bir məntiq olmadan guya “irançılığı”, “iranlılığı” qəbul etdiyi halda, sadəcə fars dilini və fars kimliyini özündən uzaq tutub. Şübhəsiz, birincisi, 2500 illik “İran şahlığı”nın özü başdan ayağa uydurma idi və onun böyük bir dövrü “Turan/Türk xaqanlığı” ilə bağlıdır. İkincisi, Azərbaycan xalqı istər fars imperiyaları (Əhəmənilər, Sasanlar), istərsə də Türk imperiyaları (Midiya, Hunlar, Parfiya, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Oğuzlar, Çingizxanlar, Teymurlar, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və b.) dövründə türklüklə bağlı olmuşlar. Həmin Türk dövlətlərinin (Midiya, Parfiya, Səlcuqlar, Səfəvilər və b.) çoxunu Azərbaycan türkləri yaratdıqları halda, indi onu “İran şahlığı” adına bağlayıb, sonra da demək ki, “İran” dövləti azərbaycanlılar tərəfindən yaradılıb, ancaq biz öz yaratdığımız dövlətlərin əsarəti altında olmuşuq, bunun bir məntiqli izahı yoxdur.

Burada bizim milli kimliyimizi, milli dilimizi, milli dövlətçilik ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi “Qordion düyünü”nə salan ən azı son iki əsrdə aparılan uydurma “irançılıq” ideyasının təbliğatıdır. Xüsusilə də, ingilislərin (qismən də yəhudilərin) başını çəkdiyi “irançılıq” ideyası elə bir formada ortaya atılmış və təbliğ edilmişdir ki, burada fars kimliyi, fars dili, fars mədəniyyəti, fars dövlətçiliyi şişirdilərək Türk kimliyi, Türk dili, Türk mədəniyyəti, Türk dövlətçiliyini kölgədə qoymuşdur. Bununla da, dünənə qədər (1925) bu ölkənin, bu coğrafiyanın hakimi və yerli əhalisi olan Türk xalqı Fars xalqının qarşısında xüsusilə də, milli şüur baxımından məğlub duruma gətirilmişdir. Üstəlik, bu bölgədə, coğrafiyada Türk kimliyinin, Türk dilinin, Türk mədəniyyətinin, Türk dövlətçiliyinin saxtalaşdırılması və unudurulması fonunda, ən böyük zərbə böyük Turan/Türk dövlətlərinin daima mərkəzi

⁶⁷⁰ Yəni orada, s.184

olmuş Azərbaycana, Azərbaycan türklərinə vurulmuşdur. Bu məsələdə aktiv rol oynayan İngiltərə və Rusiyanın türkləri, xüsusilə də Azərbaycan türklərini sıradan çıxarıb (Azərbaycan Türk mərkəzli hakimiyyəti çökdürmək yolu ilə), onun yerinə farsları hakimiyyətə gətirməkdə (İran Fars mərkəzli hakimiyyəti təsis etməklə) əsas məqsədləri indi “İran” adlanan ölkəni nəzarəti altında saxlamaq, dünya ağalılıqlarını gücləndirmək olmuşdur.

Bu bir gerçəkdir ki, İngiltərə və Rusiya imperiyalarının ən azı son iki əsrdə bu bölgədə oynadıqları oyunların ən böyük qurbanı da Azərbaycan türkləri olmuş, bu xalq yalnız hərbi meydanlarında deyil, milli şüur baxımından da böyük yaralar almışdır. Hər halda son dövrlərdə Azərbaycan xalqının ziyalılarının milli təfəkküründə yaranmış yarımçıqlıqlar onların dünyagörüşlərinə, ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə, fəlsəfi-dini dünyagörüşlərinə də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bizcə, XX əsrdə yaşayıb yaratmış Rəsulzadənin, Ağaoğlunun, Hüseynzadənin, Nərimanovun, Xiyabaninin, Pişəvərinin və başqa aydınlarımızın dünyagörüşlərində ortaya çıxan müəyyən ziddiyyətlər ümumilikdə Azərbaycan Türk təfəkküründə yaranmış yarımçıqlıqla bağlıdır.

Bu baxımdan Pişəvərinin milliyyət məsələsində farsla heç bir əlaqəsi olmayan “Azərbaycan milləti”, “azərbaycanlı”, “Azərbaycan dili” anlayışlarını müdafiə etməklə yanaşı, yanlış olaraq ümumi hesab etdiyi “iranlı” kimliyini, “İran dövlət”çiliyini də qəbul etməsi, bəhs etdiyimiz Azərbaycan Türk təfəkküründə otaya çıxmış naqisliklərlə bağlıdır. Özü də, burada diqqət yetirsək görərik ki, bəzi mütəfəkkirlərimiz kimi Pişəvəri də, “iranlı” kimliyini, “İran mədəniyyətini” fars kimliyi, fars mədəniyyəti, fars dili kimi aşağı-yuxarı qəbul etdiyi halda, ancaq “Azərbaycan milləti”, “azərbaycanlı”, “Azərbaycan dili” anlayışlarının sinonimi olaraq Türk milləti, Türk dili, Türk mədəniyyəti məfhumlarına müraciət etmir. Şübhəsiz, burada sosial-demokratizmə bağlılıqla yanaşı, Sovet Rusiyası ideologiyasının təzyiqi də mühüm rol oynamışdır. Çünki 1930-cu illərin ortalarından etibarən Sovet Rusiyası Türk, Azərbaycan türkü anlayışlarını qəbul etmir və yalnız qeyri-

müəyyən “Azərbaycan milləti”, “azərbaycanlı”lıq üzərində dayanırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Pişəvəri “azərbaycanlılığı”ın, “azərbaycan dili”nin fars dili, fars kimliyi ilə heç biri bağlılığının olmadığını irəli sürsə də, ancaq ümumilikdə “iranlı” kimliyinin içində qəbul edir, Türk kimliyini idə bir kənara qoyurdu. Başqa sözlə, o, bir tərəfdən dəfələrlə xatırlatsa da ki, azərbaycanlı özünü “iranlı” adlandırdığı halda, heç vaxt fars adlandırmaz,⁶⁷¹ ancaq bircə, azərbaycanlının, Azərbaycan türkünün “iranlı” olmaqla razılaşması heç də fars adlandırmaqdan az təhlükəli deyildi.

Araşdırdığımız dövrlə və həmin dövrün mütəfəkkirlərinin, o cümlədən də Pişəvərinin dünyagörüşündəki ziddiyyətləri anlamaq üçün burada əsas diqqət edəcəyimiz məsələlərdən biri də onların bir tərəfdən Azərbaycan türkü olaraq İranın ərəzi bütövlüyünü, İran dövlətçiliyinin təhlükəsizliyini düşünməsi, digər tərəfdən bunu edərkən də “iranlı” olmaq məsələsidir. Birincisi, “İran” adı altında coğrafiyanın, dövlətin bütövlüyü “iranlı” olmaqla səsleşə də, bu Pəhləvilərin hakimiyyətindən sonra (1925) və “İran” adının rəsmiləşməsi ilə bağlıdır (1935). Hər halda, 1925-ci ilə qədər (ən azı son minillikdə) bu ölkəni bütövləşdürən də, onun təhlükəsizliyini təmin edən də Türk dövlətləri olmuşdur. Yəni “iranlı” olmaq və “İran” dövləti olmaq yeni dövrün məhsulu olduğu halda, türkün şüurundakı dövlətçilik, ərəzi bütövlüyü məsələsi hər daim olmuşdur. Ona görə də, yeni dövrdə türklərin əksəriyyəti əski dövlətçilik şüuru baxımından “İran” və “iranlı” anlayışlarını mənimsəməkdə çətinlik çəkmədikləri halda, sadəcə olaraq bu “irançılığı”ın mahiyyətindən irəli gələn fərqliliyi, aryançılığı əsla qəbul etməmişlər. Halbuki fars millətçiləri üçün türklərin “İran”, “iranlı” anlayışlarını qəbul etməyin özü, aryançılıq anlamında fars dilinə və fars kimliyinə assimilyasiya olunmaq üçün ciddi ideoloji bir addım idi. Başqa sözlə, türklər “İran”, “iranlı” anlayışlarını dövlətçilik və ərəzi bütövlüyü çərçivəsində yanaşdıqları halda (bunu əsil mahiyyətini dərk edib, ya da etməmələrindən asılı olmayaraq), farslar üçün isə bu, türklərin

⁶⁷¹ Yəni orada, s.169

aryançılığı (fars dilinə, fars kimliyinə, fars mədəniyyətinə) qəbul etdirib, farslaşdırmaq yolunda lazım idi.

Bizcə, məsələnin əsil mahiyyətini çıpaqlığı ilə dərk etməyən, “iranlılığı farslığa qarışdırən cahillər”lə⁶⁷² razılaşmayan Pişəvəri də, bu anlamda “iranlı” kimliyinə yad baxmır, daha çox fars dili, fars kimliyi üzərindən farslaşdırmanın aparılmasının əleyhinə çıxırdı. Ona görə də, tez-tez xatırladırdı ki, “İran” dövləti azərbaycanlılar vasitəsilə təsis olunmuşdur⁶⁷³ və Azərbaycan xalqı ümumiyyətdə iranlı olsa da, xüsusiyyətdə azərbaycanlıdır.⁶⁷⁴ Halbuki Azərbaycan xalqı üçün əsas təhlükə məhz “ümumiyyətdə iranlı” kimi qalmağa davam etməsi, Türk dövlətlərini “İran dövlətçiliyi” adı altında, özü də “iranlı” kimi qəbul etməsi idi.

Bələliklə, bizcə, Pişəvərinin düşüncələrində, siyasi fəaliyyətində xeyli dərəcədə sosial-demokratiya (xüsusilə də marksizmleninizm) ideyasının, həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi olan Sovet Rusiyasının ciddi təsiri, təzyiqi olmuşdur. Müəyyən mənada o, siyasi fəaliyyətdə, dünyagörüş məsələlərində N.Nərimanovun, Xiyabaninin yolunu təkrar etmişdir. Hər halda Pişəvəri də, Xiyabani və Nərimanov kimi, sosial-demokrat ideyasına, o cümlədən həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi hesab etdiyi Sovet Rusiyasına böyük ümidlər bələmişdir. Ancaq bu ümidlər özünü doğrultmayanda daha çox milli-demokrat mövqeyinə yaxınlaşsa da, tamamilə ondan qopa da bilməyib (N.Nərimanovla Xiyabani də eyni aqibəti yaşayıb). Yəni inandığı əsas məsələ o olub ki, Azərbaycan, Azərbaycan xalqı tarixən “İran şahlığı”nın istilasından olmuş, hazırkı dövrdə sosial-demokratiya ideyasının (Kominterin) və Sovet Rusiyasının yardımı ilə tamamilə olmasa da, ən azı muxtar formada Milli azadlığına qovuşa bilərlər. Sovet ideoloqları Pişəvərini inandırılar ki, Azərbaycan xalqı üçün Milli İstiqlala qovuşmaq şəraiti yetişmədiyi üçün öncə, milli muxtariyyət əldə etmək vacibdir. Milli istiqlal şəraiti yetişənə qədər də, Azərbaycan və

⁶⁷² Yenə orada, s.329

⁶⁷³ Yenə orada, s.184

⁶⁷⁴ Yenə orada, s.344

Azərbaycan xalqı “İran istiqlaliyyəti” və “iranlı” kimliyindən imtina etməməli idi.

Üstəlik, o da, Sovet Rusiyasının ideoloqlarının tarix, mədəniyyət, fəlsəfə kimi mühüm sahələrdə təsiri altına düşərək milli-dini (türklük, islamlıq) məsələlərdə yanlışlığa yol verib. O, Quzey Azərbaycanda sosial-demokrat əqidəsinə bağlı soydaşları kimi (N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və b.), milli kimliyinin və ana dilinin Türk olduğunu bildiyi halda, marksizm-leninizm təliminin təsiri, Sovet Rusiyası ideologiyasını təzyiqi altında bunu arxa plana keçirərək, sadəcə milli azadlıq idealını ön plana çıxarıb. Bu baxımdan Pişəvərinin yazılarında və çıxışlarında “Türk dili”, “Türk milləti”, “Azərbaycan Türk milləti” deyil, əsasən “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan xalqı”, “azərbaycanlılar” kimi ifadələrdən istifadə etməsi təsadüfi olmamışdı. Sovet Rusiyasının ideoloqları Azərbaycan milli hərəkətini mümkün olduğu qədər türklük ruhundan uzaq tutmağa çalışırdılar. Buna əsas səbəb də Sovet Rusiyasının ikinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyəylə münasibətlərinin kəskinləşməsi, buna uyğun olaraq da bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Quzey Azərbaycanda antitürk siyasət yürütməsi idi. Ona görə də, Sovet Rusiyası Azərbaycan milli hərəkətinin türklük üzərində qurulmasının tamamilə əleyhdarı olub, əsas diqqəti sosial-demokratizmə və türklük ruhundan uzaq azərbaycançılığa kökləməyə çalışırdılar. Bütün bunlar Pişəvərinin dünyagörüşünə təsirsiz ötüşməmişdir.

TAĞI ƏRANI

Həyat və yaradıcılığı. Təbrizdə anadan olan Tağı Əraninin (1902-1940) ailəsi sonralar Tehrana köçmüşdür. Məktəbdə özünü çalışqan, çox fərasətli bir şagird kimi tanıtdıran Tağı bəy 1920-ci ildə orta məktəbi uğurla qurtararaq Tehran Tibb İnstitutuna daxil olub. O, Tehran Tibb İnstitutunda oxuduğu illərdə Qacarlar dövlətində inqilabi çıxışlar baş verirdi. Ərani də, bu prosesdən kənarda qalmamış 1918–1920-ci illərdəki Azərbaycan milli hərəkatında fəal iştirak etmişdir.⁶⁷⁵

Ərani 1922-1928-ci illərdə Berlin universitetində fizika-kimya fakültəsində təhsil almış, eyni zamanda könüllü dinləyici kimi fəlsəfə fakültəsinin mühazirələrində iştirak etmişdir. O, Berlin Universitetinin müdavimi kimi təhsil müddətində adlı-sanlı professorların, o cümlədən Albert Eynşteyn və Maks Plank kimi dünya şöhrətli alimlərin mühazirələrini dinləmişdir.

T. Əraninin ilk tədqiqatları şərqsünəşliq sahəsinə aiddir. 1924-cü ildən etibarən onun Avropa şərqsünəşliqləri ilə sıx elmi və dostluq əlaqələri yaranmağa başlayır. Ərani Berlinə gəldiyi vaxt orada alman, ingilis və digər xalqların alimlərindən ibarət bir qrup təşkil olunmuşdu və onlar Qot, Leyden, Sankt Peterburq kitabxanalarında və başqa elmi mərkəzlərdə qorunub saxlanılan Şərq klassiklərinin əlyazmalarının nəşr edilməsi vəzifəsini öz qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Həmin qrupa Fr. Rozen, Ed. Braun, Məhəmmədxan Qəzvini, Mirzə Mahmud Qənizadə, Tağı Ərani və başqaları daxil idilər.

Ərani tərəfindən klassik mütəfəkkirlərin nəşr olunmuş əsərləri arasında Ömər Xəyyamın “Evklidin kitablarındakı çətin müddəaların şərhü” kitabı xüsusi diqqət kəsb edir. Bu əsərin Leyden kitabxanasında qorunub saxlanılan əlyazması 1925-ci ildə Qot

⁶⁷⁵Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.450

kitabxanasının köməyi ilə Berlinə çatdırılmış və burada Ərani onun üzünü köçürmüşdür.

O, 1928-1930-cu illərdə Berlin universitetində fars, türk, ərəb poetikası və məntiqdən dərs deməklə yanaşı, gizli marksist inqilabi dərnyəyə daxil olmuşdur. “O, 1930-cu ildə İrana qayıdaraq, Tehran universitetində fizika və kimyadan dərs demiş, eyni zamanda tələbələr arasında marksist ideyaları yaymışdır. 1934-1935-ci illərdə nəşr etdirdiyi “Dünya” məcmuəsində elmə, texnikaya, ictimai həyata, sənətə materialist baxımdan yanaşan məqalələri dərc olunmuşdur. 1935-ci ildə təsis etdiyi gizli mətbəədə İran Kommunist Partiyasının müraciətlərini çap etdirmişdir”.⁶⁷⁶

O, 1930-cu ildən 1931-ci ilədək Hərbi nazirliyin kimya zavodunda işləmiş, daha sonra 1936-cı ilədək müəllimlik etmişdir. 1936-cı ildən 1937-ci ilin aprelinədək, yəni həbs olunanadək Tağı Ərani Maarif nazirliyində təhsil şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Demək olar ki, 1930-cu illərdə İran Pəhləvilər rejimində kommunistlərin əsas lideri Ərani idi. Onun mətanəti və radikal inqilabi əhvali-ruhiyyəsi Tehran rəhbərliyini qəzəbləndirmiş və onun məhv edilməsi planı hazırlanmışdır. Mirzə İbrahimov yazırdı ki, 1930-cu illərdə irqçi-faşist Pəhləvilər diktaturası terrorçuluğa əl atan zaman, buna qarşı olanların başında T.Ərani dayanmışdır: “Lakin bu terror və təqiblər də İranda inqilabi fikri, inqilabi hərəkəti öldürə bilmədi. Elə həmin illərdə məşhur inqilabçı, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, alim və filosof Tağı Ərani “Dünya” jurnalını çap etməyə başladı. Bu jurnal inqilabi ideyaları, marksist-materialist dünyagörüşünü yaymaqda böyük rol oynadı. 1937-ci ildə İranda çoxlu yeni həbslər oldu. Ərani başda olmaqla İran Kommunist Partiyasının 53 ən görkəmli xadimini zindana atdılar. Bir az sonra məşhur “53-lər məhkəməsi” başladı ki, həmin məhkəmədə Əraninin beş saatlıq “müdafiə nitqi” İran inqilabi

⁶⁷⁶ Şükürov Ağayar. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, “Sadə”, 2007, s.34-35

fikrinin ən qiymətli sənədlərindən olmaqla siyasi-bədii publisistikanın da kəsərli əsərlərindəndir”.⁶⁷⁷

O, siyasi fəaliyyətinə və Rza şah diktaturasına qarşı çıxışlarına görə 1937-ci ildə həbs edilmişdir. Həbsxanada həm ağır xəstələnən, həm də işgəncələrə məruz qalan Ərani 1940-cı il fevralın 4-də 38 yaşında ikən Pəhələvilər rejiminin qurbanı olmuşdur.

Tağı Əraninin əsas əsərləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1. “Fizika” (iki cild); 2. “Kimya” (iki cild); 3. “Biologiya” (“Nəbatat, heyvanat”); 4. “Psixologiya”; 5. “Dialektikanın materialist əsasları”, “Elm nəzəriyyələri”; 6. “Bəşəriyyət materializm baxımından”; 7. “Ürfan və materializm”; 8. “Xəyyamın rübailəri”; 8. “Sədinin qəzəlləri”; 9. “Nasir Xosrovun əsərləri” və b.

İctimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri. O, marksist-leninçi fəlsəfəyə və digər sahələrə aid (“Dialektiknin materialist əsasları”, “Fizika”, “Kimya” və b.) əsərlərində materialist dünyagörüşündən çıxış etmişdir. Onun materialist dünyagörüşü orta əsr şair və mütəfəkkirlərindən Ömər Xəyyamın, Sədi Şirazinin, Nasiri Xosrovun və başqalarının əsərlərinə aid elmi-tənqidi izahlarında özünü büruzə vermişdir. Azərbaycanın tanınmış fəlsəfəçi alimi, prof. Ağayar Şükürov yazır: “Əraninin fəlsəfi yaradıcılığında materialist dialektika, tarixi materializm və təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri mühüm yer tutur. V.İ.Leninin “Materializm və empiriokritisizm” əsərinin İranda təbliğində mühüm rol oynayan Ərani materiya haqqında Lenin tərifinə yüksək qiymət vermiş, maxizm və ona yaxın idealist cərəyanları ifşa etmişdir. Ərani Kantın “apriori” anlayışından, Hegelin “mütləq ruh” konsepsiyasından, Dekartın dualizmindən bəhs etmiş, Berklinin subyektiv idealizminin, Şopenhaurenin irrasionalizminin mürəccə mahiyyətini açıb göstərmişdir. Ərani ictimai, inkişaf qanunlarının şərhində ardıcıl materialist mövqe tutmuşdur”.⁶⁷⁸

“Atom dinamikası və dalğalar”, “Laboratoriya və fizika-kimya sənəti”, “Ümumi dialektika” adlı əsərlərində də Tağı Ərani əsas

⁶⁷⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.18

⁶⁷⁸ Şükürov Ağayar. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, “Sadə”, 2007, s.35

diqqəti materializm fəlsəfəsinə yönəlmişdi. Tağı Əraninin araşdırmaçılarından Əsəd Rza Yəqubi yazır ki, onun yaxın silahdaşları, o cümlədən sonralar İran Xalq Partiyasının (İXP) liderlərindən olan İrəc İskəndəri də xatirələrində azərbaycanlı materialist filosofun öz dövründə tanınmış bir sima olduğunu yazmışdı: “İrəc İsgəndəri mənə ünvanladığı 20 dekabr 1956-cı il tarixli məktubunda bildirir ki, onun bir çox əlyazmalarında materializm fəlsəfəsi, A.Eynşteyinin nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlı çox maraqlı elmi kəşflər vardır. İrəc İsgəndəri əlavə edir: ““Ərani elmi axtarışlarının son mərhələsində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, zaman, məkan, materiya, hərəkət və enerji – bunlar vahid birlikdə yerləşir. Bunu elmi dəlillərlə sübut etməyə, eləcə də Eynşteyinin nəzəriyyəsini genişləndirib inkişaf etdirməyə çalışırdı””⁶⁷⁹

Materialist filosof kimi Qərb mədəniyyətini təbliğ edən aryançı ideoloqlara qarşı çıxan Tağı Ərani yazırdı ki, Qərb mədəniyyəti özü böhran vəziyyətindədir. T. Ərani Herbert Qauptmanın (1862-1946), Georgi Kayzerin (1878-1945), Osvald Şpenqlerin (1880-1936) mistika və pessimizmini, xüsusilə Anri Berqsonun (1859-1941) “Əxlaq və dinin iki mənbəyi” və “Yaradıcı təkamül” kitablarını tənqid etmişdir. Ərani “Dünya” jurnalının 1-ci nömrəsinin redaksiya məqaləsində yazırdı: “Bizim gənclik nə sxolastik düşüncə tərzli köhnəpərəst qocaların öyüd və nəsihətləri ilə, nə də “ziyalı” müasirlərinin boş-boş danışığı ilə biliklərə və elmlərə olan öz həvəsini təmin edə bilmir ki, bu da onun sağlam düşüncə yolundan azmasına və ümitsizləşməsinə səbəb olur. “Dünya” jurnalının tarixi rolu ondan ibarətdir ki, bu gəncliyə inkişafın həqiqi yolunu göstərsin, odur ki, yalnız materializm onu böhrandan çıxarmaq qabiliyyətinə malikdir.”⁶⁸⁰

Ərani marksist dialektik metodun təbliğatı yönündə çıxış edir, gənclərin düşüncəsində həyat və mövcud dünya haqqında realist təsəvvürlərin inkişaf etdirilməsinə, onlarda xoşbəxt gələcəyə ümid və optimizm bəxş etməyə çalışırdı. Ərani “Dialektik materializm”

⁶⁷⁹ Yəqubi, Əsəd Rza. Tağı Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020

⁶⁸⁰ Yəqubi, Əsəd Rza. Tağı Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020

adlı silsilə məqalələrində marksist materialist dünyagörüşünü təbliğ edir və idealizmi tənqid edirdi. “Dialektik materializm nəzəriyyəsi – bu, insan təfəkkürünün inkişafının bu günədək əldə olunmuş ən yüksək səviyyəsidir.” O, belə hesab edirdi ki, istənilən hər bir mütəfəkkir, yazıçı düşüncələrindəki problemlərdən xilas olmaq üçün həyata və cəmiyyətə dialektik materializm “optik şüşə”sindən baxmalıdır. T. Ərani Albert Eynşteyni və Maks Plankı isə ona görə tənqid edirdi ki, onlar dialektik-materialist metodologiyasına malik ola-ola dəyərli elmi kəşflərindən gərəkli olan fəlsəfi nəticələri çıxarmayıblar.⁶⁸¹

T.Ərani “Psixologiya”, “Dialektik materializm”, “Mistika və materializm”, “Bəşəriyyət materializm nöqtəyi-nəzərindən” və digər əsərlərində fəlsəfi təfəkkürün iki əsas cərəyanı – idealizm və materializmin Aristoteldən Berqsonadək və Demokritdən Marksa-dək tarixini nəzərdən keçirmişdir. O, “Dünya” jurnalında dərc olunan məqalələrində idealist fəlsəfənin tarixi və sinfi köklərini açıb göstərmişdir. “Dünya” jurnalı hakim ideologiyanın mənəviyyatdan kənar mahiyyətini ifşa edirdi, dini, monarxiyanı və ifrat sovinizmi qamçılayırdı.⁶⁸²

Əraninin “Dünya” jurnalını nəşr etdirməsi istibdad rejiminə qarşı etiraz hərəkətinin ciddi şəkildə genişlənməsinə və canlanmasına imkan vermişdi. Xüsusilə də, “Dünya” jurnalının rasizmi ifşa etməsi və onun faşizmə qarşı qəti çıxışları getdikcə faşist Almaniyasından daha çox asılı vəziyyətə düşən Rza şahı özündən çıxarmışdı. Ona görə də, 1930-cu illərdə Rza şah ölkənin ən mürtəcə qüvvələri başda olmaqla demokratiyanın son qalıqlarını da məhv etdi, ölkə konstitusiyasını kobudcasına pozdu, seçki, mətbuat, toplaşmaq və fikir azadlığını heçə endirdi. Ancaq bütün bunlar da Əraninin və onun silahdaşlarının siyasi fəaliyyətini dayandıra bilmədi. Onlar tam gücləri ilə Pəhləvilərə qarşı mübarizəni davam etdirirdilər.

⁶⁸¹ Yəqubi, Əsəd Rza.Təqi Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020

⁶⁸² Təriqpeyma İsmayıl. Doktor Tağı Əraninin ictimai-siyasi və dövlət görüşləri. Bakı, 1965, s.67

Əsəd Rza Yəqubi yazır ki, Tağı Ərani despotizm əleyhdarı, sülh, azadlıq və yeniliyin yorulmaz carçısı idi. Eyni zamanda dəqiq elmlər sahəsində açıq qalmış bir sıra ümdə problemləri araşdırır, əldə etdiyi nəticələri nəşr etdirməyə hazırlayırdı. Ancaq bütün üstüörtülü və məxfi tədbirlərə baxmayaraq Rza şahın qəddarlığından yan keçə bilməmişdi. Təqi Ərani rəsmi dairələrin xoşagəlməz münasibətlərinə qarşı etiraz əlaməti olaraq məktublarının birində yazırdı: “Mən, Avropada qalıb elmi axtarışlarımı davam etdirsəydim dünya şöhrəti qazana bilərdim. Məni, vətənə xidmət vəzifəsi İrana dönməyə məcbur etmişdir”.⁶⁸³

Əraninin Pəhləvilər rejiminin məhkəməsinin qarşısında söylədiyi nitqləri də çox ibrətamizdir. O, məhkəmə qarşısında deyirdi: “Burada ilk baxışdan sanki cinayət məhkəməsinin iclasının keçirilməsinə baxmayaraq, mahiyyət baxımından bu məhkəmə sosial mübarizə meydanıdır. Burada üç tərəf – ittihamçı, cavabdeh və qərəzsiz hakim yoxdur. Əksinə, yalnız iki tərəf vardır: biri hakim və dövlət ittihamçısı, digəri isə biz. Hər iki tərəf öz qruplarının maraqlarını müdafiə edirlər. Onlardan hansı haqlıdır, bunu tarix göstərəcək”. O, öz müdafiə nitqində daha sonra deyirdi: “Proletarlara bağlılığın və onların hüquqlarının müdafiə olunmasının bu qədər sərt şəkildə cəzalandırılması cəmiyyət üçün rüsvayçılıqdır.”⁶⁸⁴ O, daha sonra qeyd edirdi ki, Pəhləvilər hakimiyyəti həddən artıq qəddarlaşmışdır: “İctimai cərəyan dalğalanan bir çaya bənzəyir, gözləyin ki, çör-çöp kimi çayın sahilinə, palçıq kimi təkinə yapışmayın, çalışın ki, çayın ortasının ən pak və təmiz qətrələrindən olasınız. Biz axın əleyhinə üzdiyümüzü bilirik. Lakin qüvvətli qollarımızla bu axının istiqamətini dəyişdirənə qədər üzəcəyik”.⁶⁸⁵

O, daha sonra deyirdi ki, bəşəriyyətin müqəddəs idealları,

⁶⁸³Yəqubi Əsəd Rza. Azərbaycanca təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi: Seçilmiş əsərləri. Bakı, Nurlan, 2005, s.245

⁶⁸⁴Yəqubi, Əsəd Rza. Təqi Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020

⁶⁸⁵Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.451

insani əxlaq normaları İran Pəhləvilər rejimində iyrənc bir şəkilə salınmışdır. Burada sülh və azadlıqdan, yoxsulluqdan, pozğunluq və fahişəliyin qarşısının almaqdan danışanları həbs edirlər, öldürürlər. Ərani yazırdı: “Zəhmətkeşlərin tərəfdarı olmaq və onların hüququnu qorumaq üstündə bu qədər şiddətli cəza verilməsi cəmiyyət üçün olduqca böyük bir rüsvayçılıqdır. Nə üçün zəhmətkeşdən bu qədər qorxursunuz? Polis məmurlarının, üstündə zəhmətkeş sözü yazılmış bir vərəqəyə gözləri sataşan kimi bütün varlıqları ilə ona hücum etmələri nə qədər də ikrahgətiricidir. Cin bismillahdan, Tehran polis idarəsinin zəhmətkeşdən qorxdığı qədər qorxmur. Məgər sizin həyatınızın bütün ehtiyaclarını zəhmətkeşlər təmin etmir, məgər İran millətinin onda doqquz əksəriyyəti zəhmətkeş deyildirmi? Zəhmətkeşə qarşı çıxmaq məgər İran millətinə və həmin demokratik məşrutə qanunlarına qarşı çıxmaq deyildirmi? Onda bəs nə üçün polis idarəsinin bütün qüvvəsi zəhmətkeşlərin tərəfdarlarını təqib etmək işinə sərf edilir? Bu cürə təqib və mühakimələr həm sizin kütlə əleyhinə olduğunuzu, eyni zamanda onlardan bərk qorxdığınızı göstərir. Bu şiddətli təqibin qorxudan, titrəmədən başqa özgə səbəbi ola bilməz. Beləliklə, siz özünüz istəmədən kütlənin qüdrətini etiraf edirsiniz”.⁶⁸⁶

Ərani hesab edirdi ki, mübarizə kapitalistlərlə zəhmətkeşlər arasında gedir və burada qalib sonunda ağalar tərəfindən istismar olunan fəhlə-kəndli sinifi olacaqdır. O, yazırdı: “Siz əsas qəzayi vəzifələr tutmaq şəraitinə malik deyilsiniz. Qəzayi vəzifələrə layiq olmaq üçün hər şeydən əvvəl insaf, mehribanlıq, cəsarət, ədalətə və vəzifəyə əlaqə lazımdır. Əsas qanunun tamamlayıcısının 28-ci maddəsinə görə qəzayi qüvvə ölkənin üç müstəqil qüvvəsindən biridir. Bu qüvvə tam istiqlalə malik olmalıdır, başqa iki qüvvənin iradəsinin təsiri altında olmamalıdır. Bu təcrübə məşrutəli ölkələrdə, xüsusilə icraçılıq qüvvəsinin həmin irəlidə qeyd etdiyim təcavüzkarlıqlarının qarşısını almaq üçündür. Qəzayi-məqamın şərfi misilsizdir. Milləti təşkil edən fərdlərin müqəddəratı və

⁶⁸⁶Yenə orada, 1983, s.451-452

ümumin həqiqi təhlükəsizliyi onlara tapşırılmışdır. Lakin siz! Siz qəzayi-qüvvənin əhəmiyyətini icraçılıq qüvvəsinin nazirliklərindən birinin idarələrindən olan polis idarəsinin bir şöbəsi olmaq dərəcəsinə qədər alçaltmışsınız. Dünyanın hər yerində qəzayi-qüvvə hətta siyasi rejimlərdən də üstündür. Minlərlə siyasi dəyişikliklər dağa əsən külək kimi qəzayi-qüvvənin qədim və əzəmətli heykəlinə iz də sala bilmir”.⁶⁸⁷

M. İbrahimov hesab edir ki, Əraninin məhkəmədə ortaya qoyduğu “müdafiə nitqi” böyük tarixi-ədəbi sənəddir: “...onu öz məntiqi gücü, cəsarəti, zəkanın qüdrəti, bədii parlaqlığı etibarilə bu qəbildən olan ən yaxşı tarixi sənədlərlə, məsələn, Sukarnonun, Dmitrovun müdafiə nitqlərilə müqayisə etmək olar. Ərani öz nitqində İran zəhmətkeşlərinin ağır vəziyyətini təsvir edərək məhkəmə prosesini onların hüququnu istismar edən despotizmdən müdafiə prosesinə çevirdi”.⁶⁸⁸

Doğrudan da, Əraninin əsas məqsədi özünün deyil, bütövlükdə zəhmətkeşlərin hüququnun müdafiəsi olmuşdur. O, müdafiə nitqində deyirdi: “Bu günkü müttəhimlərin İran millətinin ən seçilmiş nümayəndələri olduqlarını, bu vaxta qədər onlardan heç birinin xidmətdən başqa ayrı bir iş görmədiyini və İranın həmişə fəxri olduqlarını hazırkı məhkəmə heyəti çox yaxşı bilir. Müddəilümunun ittihamları düzgün olduğu təqdirdə belə, yenə də həmin dəstə İran millətinin diri bir millət olduğunu sübut etmiş, o millət üçün fəxr qazandırmış və sizi diri bir millətin qəzayi-qüvvəsi etmiş olur. Ona görə də rəftarınız çox dəqiq olmalıdır. Mən burada özümü müdafiə etdikdə məqsədim özüm deyildir. Mənim müdafiəm ümumidir və öz haqqımda dediklərim az, ya çox başqalarının haqqında da düzgündür”.⁶⁸⁹

S.C.Pişəvəri yazırdı ki, 53 nəfər arasında Ərani bütün cəhətlərinə görə daha ləyaqətli və cəsarətli olub: “Məncə, doktor Ərani siyasi mübarizənin rəhbərlik üçün irəli çəkdiyi və

⁶⁸⁷Yenə orada, s.453-454

⁶⁸⁸Yenə orada, s.27

⁶⁸⁹Yenə orada, s.455

yetişdirdiyi fəvqəladə və nadir adamlardan biri olmuşdur. Onun kitablarından, yazılarından, məqalələrindən, xüsusilə difaiyyə layihəsi və məhkəmədəki nitqindən görünür ki, öz ömrünün çoxunu kitab oxumaq və əsər yazmağa, fikir və qələm mübarizəsinə həsr etmişdir. Doktor Ərani istər dost və istərsə də düşmənlərin etirafına əsasən zülm, zorakılığın və mütləqiyyətin ən şiddətli dövründə ziyalı gənclər yetişdirib tərbiyələndirən, diktatorluq hökuməti, habelə çürümüş və qələt irticai fikirlər əleyhinə mübarizə edən yeganə şəxsiyyət olmuşdur”.⁶⁹⁰

Məhəmməd Biriya doktor Tağı Əraninin ölümünə həsr etdiyi şeirində yazırdı:

*Zülm ilə ölüb bu gün bir insan,
Qiyətli həqiqətin yolunda.
Bir müddət olub məkanı zindan,
Zəncir varmış onun qolunda.
Bağlanmış imiş tənabi-zülmə,
Haqqın şərəfi, o nuri-irfan.
Sonra dözməyib iztirabi-zülmə,
Məhbəsdə azab ilə verib can.
Hər növ cəzaya oldu məhkum,
Göstərdi bizə nicat üçün yol.
Azad yaşamaqdan oldu məhrum,
Kəşf etdi yeni həyat üçün yol.
Şad ol daha, ey şəhidi-naşad,
İfritəyi-zülmü kin boğulmuş.
Etməlik üçün bu xalqı azad,
Minlərlə Əranilər doğulmuş.
Rəhmət sənə, ey müini-millət.
Dillərdə adın olubdur əzbər.
Ruhun bizi etdi haqqa dəvət,
Rəhmət sənə, ey sevimli sərvər!*⁶⁹¹

⁶⁹⁰ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3-cü cild. Bakı, Elm, 1988, s. 374

⁶⁹¹ Biriya, Məhəmməd Bağırzadə. Əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, s. 76-77

Rəcəb Albayrak “Türklərin İranı. Yaxın gələcək” kitabının ilk bölümündə yazır ki, Azərbaycan Türk ziyalıları Tağı Ərani xeyli dərəcədə irançılıq ideologiyasının təsiri altında olmuşdur. Albayrak yazır: “Kommunist ideologiyasını mənimsəyən Tude Partiyasının qurucuları arasında yer alan Dr. Tağı Ərani, dönmənin bir çox intellektualları kimi, farslaşdırma siyasətini dəstəkləyirdi. Azərbaycanla bağlı bir məqaləsində Azərbaycanı *“İranın beşiyi”* saymış və azərbaycanlıların Azərbaycan Türklərinin əslində Azəri olduqları və ana dilləri olan əski Farscaı və vəhşi Moğolların saldırısı sonucu unutulduğunu Türkcə danışmağa başladıklarını iddia etmişdir. Araniyə görə bu olay, yəni Türkcə olayı çox təhlükəlidir. Çünki Azəriləri, yanlışlıqla Türk olduqlarına və İrandan ayrılmalrı gərəkdiniyə inandıran bir ünsürdür. Bu problemin həll edilə bilməsi məqsədiylə, Türkcənin ortadan qaldırılıb Farscanın yaygınlaşdırılması üçün hər cür yol və metod tətbiq edilməlidir”.⁶⁹²

V.Mustafayev də yazır ki, “azərbaycanlılara fars dilinin zorla qəbul etdirilməsi və onların tezliklə assimilyasiya olunması ideyasını İranda kommunist hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, milliyyətçə azərbaycanlı olan Tağı Ərani də həmin dövrdə qızğıncasına müdafiə edirdi”.⁶⁹³

Nəsib Nəsibliyə görə, 1920-1930-cu illərdə İran adlanan ölkədə fars “İran milləti” konseptindən fərqli digər bir konsept ortaya qoyulmamış və həmin dövrdə “iranlı” kommunistlər, o cümlədən T.Ərani də bu konseptdən kənara çıxmamışdır. O, yazır: “İran Kommunist Partiyasının ikinci Urmiya Qurultayında İran xalqının çoxmillətli bir yapıya sahib olması, Fars olmayanların öz qədərlərini təyin etmə haqlarının olduğu bəyan edilsə də, bu fikir bir bəyanatdan uzağa getmədi. O dönmə İran kommunistlərinin lideri sayılan Dr. Tağı Ərani milli azlıqlar məsələsində hökumətin rəsmi strategiyasını dəstəkləyirdi. O, sürətli çağdaşlaşma prosesini irəli

⁶⁹² Albayraq Rəcəb. Türklərin İran. Yaxın gələcək. 2 cildə. 1-ci cild. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.84

⁶⁹³ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.87

sürür, eyni zamanda fars dilinin yabançı sözlərdən təmizlənməsini, Zərdüştlük fikirlərinə yenidən şans verilməsini, Sasani imperatorluğu dövründə mövcud olan, mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyin bərpa-sını müdafiə edirdi. “Azərbaycan: “İranın ölüm-qalım məsələsi” adlı məqaləsində isə Türkcənin Azərbaycanda kökünün qazınma-sını, Azərbaycanda farsca məktəblərin açılmasını, bu bölgəyə fars-ca kitabların, dərgi və qəzetlərin göndərilməsini təklif edirdi”.⁶⁹⁴

T.Əraninin sosial-demokrat, ya da kommunist əqidəsindən çıxış etməsi milli qüvvələr tərəfindən tənqid olunmuşdur. Buna səbəb də sosial-demokratizm, ya da kommunist ideyasından çıxış edən xarici qüvvələrin, xüsusilə də rus bolşeviklərinin Azərbaycan türklərinin başına gətirdikləri faciələrdir. Ona görə də T.Əraninin bir sosial-demokrat kimi bu ideyanı müdafiə etməsi və onun təbliğatını aparması, sonralar heç də birmənalı qarşılanmamışdır.

Eyni zamanda, onun irançılığı müdafiə edərək türklüyə qarşı çıxması da, Azərbaycan türkləri arasında çox mənfi qarşılanmışdır. Bizcə, Əraninin tənqid hədəfinə çevrilməsində də, əsas məsələ marksizm əqidəsinə inanmasından çox, irançılığı müdafiə edərək Türk kimliyini danmaq yolu tutması olmuşdur. Bütün hallarda Əranini sosial-demokratizm əqidəsinə və irançılığa görə tənqid edənlər belə, onun mübarizliyini, istedadını etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar.

⁶⁹⁴ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarihi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.515-516

MƏHƏMMƏD BİRİYA

Həyat və yaradıcılığı. Məhəmməd Bağırzadə Biriya (1914-1985) Təbriz şəhərində dülgər ailəsində doğulub. 1920-ci ilə ailəsi dolanışıq üçün Bakıya köçsə də, bir müddət sonra oradan da Xorasana gediblər. İlk təhsilini Xorasanda alan Biriya özkeçmişində yazır ki, anası xəstələndiyi üçün Xorasandan yenidən 1923-cü ilin sonlarında Bakıya qayıdıblar. 1933-cü ilin yanvarında Bakıdan Təbrizə dönməyə Biriya 1934-1936-cı illərdə əvvəlcə Bələdiyyə İdarəsində qeydiyyatçı, daha sonra Su İdarəsində katib və Dəmiryol İdarəsində hesablayıcı işləyib.

İkinci Dünya müharibəsi başlayandan sonra ictimai-siyasi fəal kimi Biriyanın yazıları Təbriz və Tehrandakı qəzetlərdə nəşr olunmuşdur. 1942-ci ildə ikinci dəfə Bakıya gələn Biriya burada yaşadığı müddətdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında üzv qəbul edilmiş, Azərbaycan Radio Komitəsində işləmişdir. 1943-cü ilin yanvarında Təbrizə dönməyə Biriya İran Antifəşist Ocağında və İran Kommunistlərinin Hezbi (farsca partiya) Tudənin (farsca xalq) təşkilatında çalışmış, az sonra Azərbaycanı Həmkarlar İttifaqının sədri seçilmişdir. Bu dövrdə M.Biriya “Qələbə” adlı qəzetə redaktorluq etməklə yanaşı, “Çətirbazlar”, “Ruznamə idarəsində”, “Stalinqrad”, “Ərbab və əkinçi”, “Mussolini”, “Hitler və Mussolini” kimi kiçik pyeslər yazaraq Təbrizdəki Şirə-Xurşid və Marağa Şəhər teatrlarında səhnələşdirmişdir.⁶⁹⁵

Sovet Rusiyasının təlimatı ilə Güney Azərbaycan Kommunistlərinin “Tudə”dən ayrılıb Azərbaycan Demokrat Fırqəsini (ADF) yaratmasından narazı qalsa da, Biriya partiyanın 1945-ci ilin oktyabrında keçirilən Birinci Qurultayında Mərkəzi Komitənin plenumuna, bürosuna üzv seçilib. O, bundan iki ay sonra Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, yeni qurulan hökumətin də Məarif Naziri olub. Milli hökumətin ideoloqlarından biri kimi Biriya

⁶⁹⁵ Biriya, Məhəmməd Bağırzadə. Əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, s.6-7

məktəblərdə dərslərin Azərbaycan türkcəsində keçilməsinə, yeni tədris proqramının, dərsləklərin yazılmasına nail olub.

1946-cı ilin dekabrında “İran” qoşununa müqavimət göstərib-göstərməmək məsələsində Azərbaycan Demokiratik Fırqəsinin (ADF) rəhbərləri arasında fikir ayrılığı yaranır: Mirzə Əli Şəbüstəri, Doktor Cavadı, Məhəmməd Biriya Güney Azərbaycana doğru irəliləyən “İran” əskəri birliklərinə qarşı dirəniş göstərməyi təklif etdikləri halda, S.C.Pişəvəri, Sadiq Badəkən isə Sovet Azərbaycanına çəkilib SSRİ vasitəsilə “İran”a təzyiq göstərməyi təklif edirlər. S.C.Pişəvəri başda olmaqla Milli Hökumətin rəhbərlərinin əksəriyyəti Sovet Azərbaycanına keçdikdən sonra, ADF-nin baş katibi vəzifəsini öz üzərinə götürən M.Biriya partiyanın taktikası, bölgədə nizam-intizamın qorunması haqqında bəyanat hazırlayıb radio ilə oxumuşdur.

“İran” hökumətinin göndərdiyi əskəri birliklər və yerdəki irticaçı ünsürlərin qəddarlığının qarşısını ala bilməyən Biriya və silahdaşları silahlı müqavimət göstərərək özlərini qorumaq üçün yaxınlıqdakı Sovet xəstəxanasına sığınmalı olmuşlar. Təbrizdəki Sovet konsulu Moskva ilə danışıqdan sonra xəstəxanaya sığınanları konsulluğa gətirərək Biriyanı 1947-ci ilin martın 7-də təyyarə ilə Bakıya yola salmışlar. O, Bakıda bərpa olunmuş ADF-nin Mərkəzi Komitəsinə üzv və təbliğat şöbəsinə müdir təyin olunub. Hətta onu Bakı Ali Partiya Məktəbində oxumağa göndəriblər.

1947-ci il aprelin 11-də Pişəvərinin Yevlax yaxınlığında avtomobil qəzasına salınaraq öldürülməsi Biriyanı bərk narahat edir. Kommunistlərin dedikləri ilə əməlləri arasında ziddiyyətləri ali partiya məktəbində oxuduğu zaman daha aydın görüb pəşmanlıq keçirən şair 1947-ci ilin dekabrın 27-də İranın Bakıdakı konsulu Behnamın qəbuluna gedərək səhv etdiyini söyləyir və Təbrizə dönmək üçün ona pasport verməsini xahiş edir. Moskvadan Azərbaycan rəhbərliyinə qəti göstəriş verirlər ki, nə yolla olursun Məhəmməd Biriyanın “İran”a getməsinin qarşısını alsınlar.

1947-ci il dekabrın 28-də Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi Biriyanı İrana yola salmaq adı ilə evindən çıxarıb polis idarəsinə

təhvil verir. Yeddi aydan çox davam edən işgəncəli istintaq da Biriyanın iradəsini qıra bilmir. Əməlində heç bir cinayət tərkibi olmasa da ona 10 il həbs cəzası verir və Qazaxıstan Respublikasının Karaqanda şəhərindəki 415 saylı İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilir. Şair həbsxanada da “dinc durmadığına” görə dəfələrlə cəzalandırılır, bir həbsxanadan başqa həbsxanaya köçürülür.

M.Biriya həbsxanalardan SSRİ hüquq mühafizə orqanlarına, beynəlxalq təşkilatlara ərizələr yazaraq günahsız həbs edildiyini bildirsə də onun şikayətlərinə əhəmiyyət verən olmur. 1954-cü il aprelin 3-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Georgi Malinkova ərizə yazaraq 6 ildən artıqdır günahsız həbsdə yatdığını və vətənə dönmək istədiyini bildirir. Yalnız 1956-cı il avqustun 30-da Məhəmməd Bağırzadə Biriyanın şikayət ərizəsinə baxılaraq əməlində cinayət tərkibi olmadığına görə işinə xitam verilib.

Həbsxanadan Bakıya döndən Biriya həbsxanada olduğu kimi İslam dinini təbliğ edib, Sovet qanunlarındakı nöqsanları, Sovet həyat tərzini kəskin tənqid edib. Eyni zamanda onu “İran”da da əzab-əziyyət, həbsxana həyatı gözlədiyini bilsə belə, oraya geri dönmək üçün Bakıdakı “İran” konsulluğuna müraciət edib. Oradan viza almağın mümkün olmadığını görən şair Moskvaya yollanıb. Moskvada Biriyanın “İran” səfirliyinə getmək istədiyini görən polis şairi salayaraq milis idarəsinə aparıb. Polis idarəsində onu “Sovet milisini təhqir etməkdə” suçlayıblar. Məhkəmə şairə 2 il həbs cəzası verərək Tambovdakı həbsxanaya göndərib.⁶⁹⁶

O, həbsdən çıxdıqdan sonra yenidən Bakıya gəlsə də, ona burada yaşamağa icazə verməyərək Şamaxıdakı bir sovxozə sürgün ediblər. Biriya 1957-ci il yanvarın 18-də Azərbaycan hökumətinin rəhbərlərinə 16 maddəlik bir məktub göndərərək yenidən kiril əlifbasından imtina edib ərəb əlifbasına qayıtmağın, marksizmleninizm məktəblərini bağlamağın, Marks, Engels, Lenin və Stalinin heykəllərini götürməyin, sərhədləri açmağın, siyasi səbəblərdən həbsə və sürgünə göndərilmiş insanların azad edilməsinin, şəriətin bərpa edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

⁶⁹⁶ Biriya, Məhəmməd Bağırzadə. Əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, s.8-9

İnsanların və millətlərin haqqının tapdandığından bəhs edən bu məktub şairin yenidən təqib və həbsinə səbəb olub.

1980-ci il sentyabrında Təbrizə qayıdan Biriya ilk günlər “İslam inqilabı”nı mədh edərək onun tərənnümü etsə də, ümidləri puça çıxıb. Cəmiyyətdəki nöqsanları kəskin tənqid edən şeirlər yazdığı üçün onu burada da həbs ediblər. Biriyanın həbsxanada sağalmaz xəstəliyə tutulduğunu görən hakimiyyət orqanları onu rəsmi surətdə həbsdən azad edildiyini elan edib Təbrizdəki kimsəsizlər evinə göndərirlər. O, 1985-ci il fevralın 19-da Təbrizdəki kimsəsizlər evində vəfat etmişdir.⁶⁹⁷

İctimai-siyasi görüşləri. Onun ictimai-siyasi görüşlərində milli məsələlər, o cümlədən Vətən və Millət sevgisi, Azərbaycan xalqının azadlığı mühüm yer tutur. Biriya üçün Azərbaycan xalqının azadlığı hər şeydən önəmli idi. O, yazırdı:

*And içirəm namusuma, məsləkimə, vicdanıma,
Gün kimi dünyada müqəddəs tanınan imanıma.
Ya səni azad eləyim, ya boyanım al qanıma,
Haqqın üzü dönməz inan, Azərbaycan, Azərbaycan!
Ey torpağı ləli mərcan, Azərbaycan, Azərbaycan!*⁶⁹⁸

O, “Azərbaycan el marşı” şeirində də yazırdı ki, bir yolumuz varsa, o da hüriyyətin yoludur:

*Süd vermişdir bizə ana işığında ölkərin,
Bəslənmişik qucağında al günəşin, səhərin,
Hər yerini бүрүmüşük Qaflankuhun, Xəzərin,
Alır bizdən bütün ellər sorağın zəfərin,
Biz dünyanın qorxu bilməz bir qəhrəman eliyik,
Alovlardan yaranmış Azərbaycan eliyik!*⁶⁹⁹

O, məşrutənin 38-ci ildönümü münasibətilə yazdığı şeirində də Azərbaycan xalqının milli azadlığından bəhs etmişdir. Biriya iddia edirdi ki, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu şahların əlindən bəlalər çəkmiş, zülmün pəncəsində oynucaq olmuşdur.

⁶⁹⁷ <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd-Ba%26%23287%3B%26%23305%3Brzad%26%23601%3B-Biriya.htm>

⁶⁹⁸ Biriya, Məhəmməd Bağırzadə. Əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, s.29

⁶⁹⁹ Yenə orada, s.30

Onun fikrincə, bu bəlalara, zülmə yalnız Məşrutə dönəmində Səttarxanın başçılığı ilə baş verən hərəkətdə son qoyulmuşdur.⁷⁰⁰ Görünür, bu prizmadan çıxış edərək Biriya Qacarlar dövlətini də qəbul etmirdi. O, yazırdı:

*Mən deyirəm: - Azərbaycan qəhrəmanlar yurduddur,
Şücaətli Bağırxanlar, Səttarxanlar yurduddur.
Böyük Qacar şahlarını yola salmış bu diyar,
Onun hər bir qarşında əcdadımın haqqı var.*⁷⁰¹

Biriya Azərbaycan xalqının azadlığına qarşı çıxaraq Azərbaycan türklərini farsladırmağa, İslam dinini inkar yolunu tutub zərdüştlüyün təbliğatını aparmağa çalışmış Əhməd Kəsrəvini də tənqid etmişdir. O, yazırdı:

*Mən demədimmi bir belə salma cəfayə milləti,
Hər necə olsa millətin vardır əlində qüdrəti,
Döydülər canişinivü, al kötəkdən ibrəti,
Qoydular aşıyanəvi yaxşı xərabə, Kəsrəvi,
Mən demədimmi söyləmə xəlqə xitabə, Kəsrəvi!?!...*

*Mən demədimmi etiraz etmə gözəldi dinimiz,
Xatəmül-ənbiya kimi vardı bizim münimiz,
Həşrə gələndə zöhrə tək parlayacaq cəbinimiz,
Tuş olacaqsan onda sən dərdü əzabə, Kəsrəvi,
Mən demədimmi söyləmə xəlqə xitabə, Kəsrəvi!?!⁷⁰²*

Biriya Azərbaycan xalqının azadlığını sosial-demokratiya cərəyanı əsasında gördüyü üçün, hər iki məsələni bir yerdə ifadə etməyə çalışmışdır. Bu anlamda o, “Yaranmışam” şeirində daha çox yoxsulları, zəhmətkeşləri müdafiə etmiş, zülmə qarşı daima onlarla birgə mübarizə aparacağını bildirmişdir. O, yazırdı:

*Mən fitrətən mübarizi-dövrən yaranmışam,
Yoxsullara ümüdü nigahban yaranmışam.
Həqiqətin yolunda natiqi-Quran Əli kimi,*

⁷⁰⁰ Yenə orada, s.60

⁷⁰¹ Yenə orada, s.69

⁷⁰² Yenə orada, s.223

*Öz qanıma zəmanədə qəltan yaranmışam.
Peykani-zülmə sinəmi mən etmişəm hədəf,
Zəhmətkeşin nicasına qalxan yaranmışam.*⁷⁰³

Ancaq o, həmin şeirin sonunda Azərbaycan xalqının azadlıq bayrağının yüksələcəyini də ifadə etməyi unutmamışdır. Biz, onun “İrticaya xitab” şeirində də görürük ki, bir tərəfdən istismar olunan insanın, digər tərəfdən millətin azadlığını ifadə etmişdir:

*Ey ölkəni zülm ilə qoyan dəhrdə viran,
Məhkum ola bilməz sənə bundan sonra insan.
İnsan əzəлиндən yaranıb əşrəfi-xilqət,
Layiq deyil əsla ona zənciri-əsarət.
Qoy biz də bir insan tək olaq naili-amal,
Gəl etmə bizim haqqımız qəhr ilə pəmal.
Bəsdir bu təkəbbür, utan, ey cahili məğrur,
Vicdanın əgər varsa, bizi eyləmə məcbur...
Dərya kimi coşmuş, coşacaq qüdrəti-milli,
Qurmuş, quracaq xalq özünə dövləti-milli.
Azad olacaq şanlı elim möhnəti qəmdən,
Yurdunda əsər qalmayacaq zülmü sitəmdən.*⁷⁰⁴

O, fəhləyə üz tutaraq deyirdi ki, artıq qəflət yuxusundan ayılmaq, dünyada zalımdan mərhəmmət ummaq deyil mübarizə aparmaq lazımdır. Biriya yazırdı:

*Göz aç, ey kargər, bəsdir ayıl bir xabi-qəflətdən,
Cahanda mərhəmət umma bu qanundan, bu dövlətdən.
Saraldın, gül kimi soldun, əzildin, paymal oldun,
Büküldü qamətin qəmdən, qocaldın dərdü möhnətdən.
Həmişə gözlərin giryən, soyuqda ac-sussuz, üryan,
Daş olsa dillənər insan, gələr cana bu zillətdən.*⁷⁰⁵

Biriya fəhlələrin bir may bayramının onlar üçün hansı əhəmiyyət daşımasından bəhs etmişdir. O, yazır:

*Bir may aləmdə bütün kargərin bayramıdır,
Füqəranın, kasıbın, rəncbərin bayramıdır,*

⁷⁰³ Yenə orada, s.33

⁷⁰⁴ Yenə orada, s.47

⁷⁰⁵ Yenə orada, s.70

*Sevən azadlığı məzlum bəşərin bayramıdır,
Bizi qərq eyləməyin bəhri-cəhalətdə yenə.*⁷⁰⁶

Uzun müddət bir sosial-demokrat, ya da demokrat kimi Biriya inanmışdır ki, Azərbaycan xalqına azadlığı bu əqidə və həmin dövrdə həmin əqidəni imperiya maraqlarına çevirmiş Sovet Rusiyası ilə bağlıdır. Bu anlamda o, bir müddət şəirlərində sosial-demokratizmlə yanaşı, Sovet Rusiyasını və onun ordusunu da mədh etmişdir. O, “Qızıl ordudur” şəirində yazırdı:

*Dünyanı qurtaran qəmdən, kədərdən,
Xalqı azad edən şərdən, xətdən,
Zövq alan həmişə gücdən, hünərdən,
Doymayan fəthdən, sonsuz zəfərdən,
Bütün aləm bilir Qızıl ordudur,
Müqəddəs vətəni Sovet yurdu.*⁷⁰⁷

Rus bolşeviklərin əsil üzünü bilməyəne qədər Biriya hesab edirdi ki, Sovet Rusiyası hər kəsə, hər xalqa hüriyyət verir, məzlumların həтта, insanlığın yanında yer alır. O, yazırdı:

*Babəklərin övladı olan Qırmızı ordu,
Keçmiş, keçir hüriyyətin uğrunda başından.
İnsanlığın uğrunda ölənlər diridirlər,
Olsun canın insanlığa, azadlığa qurban!*⁷⁰⁸

O, Sovet Rusiyasına inandığı dövrdə faşizmə, faşist Almaniyasına isə nifrət bəsləmişdir. Biriya bir çox şəirlərində məsələn, “Faşistdir, faşist”, “Hitlərə” və başqa yazılarında faşizmə, faşist ideyasına mənfi münasibətini ifadə etmişdir:

*Cümlə yaranmışları naşad edən,
Dəhərdə çox fitnələr icad edən,
Xalqı qırıb, aləmi bərbad edən,
Dövləti-alman faşistdir, faşist.*⁷⁰⁹

Biriya faşist Almaniyasının başçısı, ideoloqu Adolf Hitlerə nifrətlə həsr etdiyi şəirində isə yazırdı:

⁷⁰⁶ Yenə orada, s.161

⁷⁰⁷ Yenə orada, s.50

⁷⁰⁸ Yenə orada, s.52

⁷⁰⁹ Yenə orada, s.62

*Ey varlığa, azadlığa, insanlığa düşmən,
Bəsdir daha artıq, bir utan öz əməлиндən.
Tökдün bu qədər qan mаğər etməzmi kifayət?
Yoxdurmu bu haqsızlığа, bu zülmə nəhayət?*⁷¹⁰

Fəlsəfə və dinə münasibəti. Onun bəzi şeirlərində fəlsəfi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn, o, “Mən kiməm?” şeirində öz varlığına bir cavab tapmaq istəmişdir:

*Mən kiməm? – Laüball bir Məcnun,
Çöhrəsi qönçələr kimi solğun.
Mən kiməm? – bir ümitsiz məhzun,
Sinəsi zülmü cövrдən pürxun.
Mən nəyəm? – bir ovuc qara torpaq,
Ərşдən yüksək, ərzdən alçaq.
Mən nəyəm? – Bir nümuneyi-xilqət,
Leyk əşya kimi bilahərəkət.
Mən kiməm? – Bir bəlakeşi dövrən,
Yediyü dərdü-qəm, evi viran.
Mən kiməm? – Bir həyatdan məyus,
Taleyi ruzgarı tək mənhus.
Mən nəyəm? – Bir xəyali sözlə bəşər,
Dilimi bağlamış fəsadla, şər.
Mən nəyəm? – Zinəti-dövrəni-məzar,
Dəhrдən qəbrə ərməğani-bahar.
Mən nəyəm, ya kiməm? – Demək bir heç,
Ey mənim heçliyim, tələş ilə keç!*⁷¹¹

Onun bir az da pessimizm fəlsəfəsinə yönəlik düşüncəsi digər şeirlərində də öz əksini tapmışdır. O, yazırdı:

*Nə azadam bu aləmdə, nə əldə ixtiyarım var,
Nə qüssə əl çəkir məndən, nə dildə bir qərarım var.
Qəfəsdə saxlamış zalım, fəzanımdam alır ləzzət,
Təsəvvür eyləməz gün tək münəvvər bir şüarım var.
Dilim bağlı, gözüм bağlı, qulağım kar, üzüm gülməz,
Günə həsrət qalan gülsüz, səfasız laləzarım var.*

⁷¹⁰ Yenə orada, s.77

⁷¹¹ Yenə orada, s.34

*Neçin mən olmayım məhzun, ürəkdən etməyim nalə,
Hər addımda müəyyəndir qazılmış məzarım var.*⁷¹²

O, “Görünür” adlı başqa bir şeirində də pessimizmə qapılmış kimi təsir bağışlasa da, ancaq nisbətən mübarizə aparmaq həvəsini də ifadə etmişdir.⁷¹³ Biriya xüsusilə də, “Təzə həyat istəyəm” şeirində artıq daha çox nikbin ruhlu görünür.⁷¹⁴ Onun “Azadlıq-Əsarət” şeirində isə “Azadlıq” və “Əsarət”in dilindən bəşəriyyətə bir səsləniş var. Biriya əvvəlcə “Azadlıq”ın dilindən yazırdı:

*-Məndən saçılır yer üzünə nuri-məhəbbət,
Asudə pənahımda yaşar elmü-ədalət.
Mən etmişəm insanlara viranəni gülşən,
Olmuş əbədilik saf ürəklər mənə məskən.
Məndən alır ilhamını aləmdə təbiət,
Sayəmdə çatır kamına aləmdə bəşəriyyət.
Hər bir qan içən müstəbidin bəğrini yardım,
Məğrur, yaramaz başları pəncəmlə qopartdım.
Zalımlara sabitdi mənim qəhrü inadım,
Azad yazılır səhfe-yi-tarizlərə adım.
Güldükcə üzüm xəlqi-cahan şad olacaqdır,
Zənciri-sitəmdən bəşər azad olacaqdır.*⁷¹⁵

Daha sonra isə o, “Əsarət”in dilindən onun mahiyyətini göstərməyə çalışmışdır:

*- Gəldim eləyim ərzdə insanlığı pamal,
Dünya yaranandan yaşayır məndə bu amal.
Hər nöqtəyə getsəm bəşərin çöhrəsi gülməz,
Hər zülmkarın beyni olubdur mənə mərkəz.
Üç mənzərə ruhlandırır qəlbimi artıq:
Haqsız törəyən qanlı ölüm, göz yaşı, aclıq.
Bunlar doğur aləmdə fəqət cəngü cədəldən,
Hər istədiyim fitnə verir baş bu əməldən.*

⁷¹² Yenə orada, s.32

⁷¹³ Yenə orada, s.38

⁷¹⁴ Yenə orada, s.41

⁷¹⁵ Yenə orada, s.42

*Şeytan kimi afaqda kim olsa tamahkar,
Ancaq o, bütün fikrimi, əsrarımı anlar.
Bir kimsədə yox məndə olan kinü ədavət,
Tarixdə deyirlər adıma zülmü əsarət.*⁷¹⁶

O, “Əsarət”ə qarşı üsyan etməyi təklif edərək deyirdi ki, hər kimdə haqqa qarşı ehtiram varsa, haqsızlıq əleyhinə qiyam etməlidir:

*İllər boyu əsarətə məhkum olan bəşər,
Üsyanla çatdı haqqa, tarixə qıl nəzər.
Yox, qardaşım, səməri qanlı göz yaşın,
Üsyanla yüksələr o bəlalər çəkən başın.
Üsyanla odlanıb evi hakim dövlətin,
Üsyanla şad olub üzü gülmüş həqiqətin.*⁷¹⁷

O, “Lənət” şeirində isə yazırdı ki, bəşəriyyət onun həqiqətə, azadlığa bağlı olan düşüncəsini anlamalıdır:

*Qoy anlasın əfkarımı axır bəşəriyyət,
Mən aşiqi-məftununam, ey nuri-həqiqət.
Arxanə düşüb torpağa, hər yerdə süründüm,
Xainlərə dəhşətli qiyafətlə göründüm.
Etdim o böyük varlığını dəhərdə isbat,
Çoxlar içəcək oldu mənim qanımı, heyhat!*⁷¹⁸

Biriya “Haqq” şeirində də insanları və cəmiyyətləri xilas edəcək bir haqddan bəhs etmişdir. O iddia edirdi ki, yalnız haqq bütün zülmərə, əsarətlərə son qoymaq gücündədir:

*Parçalar ərbabi-zülmü xəncəri bürrani-haqq,
Yandırar eyvani-küfrü atəşi-vulkanı-haqq.
Sındırar bir zərbə ilə zülmətin gəşdisini,
Qərq edər sakit dənizdə nagahan tufani-haqq.*

*Cövri-istibdada bir gün, şübhəsizdir, son qoyar,
Qaniçən hakimləri məhkum edər divani-haqq.*

⁷¹⁶ Yenə orada, s.42

⁷¹⁷ Yenə orada, s.48

⁷¹⁸ Yenə orada, s.49

*Yırtılar labüd bu cəhlin köhnə mövhum pərdəsi,
Bir günəş tək hər yeri pürnür edər irfani-haqq.⁷¹⁹*

O, “Bəşər” şeirində də insanı tərif edərək onu azadlığa və haqqa can atmağa çağırmışdır. Biriya yazırdı:

*Ey lüt qalıb soyuq gecəni lüt yatan bəşər,
Daim fəğanü dərdü məlalə batan bəşər.
Ömründə görməyən bu fəna mülkdən səmər,
Bir loxma nan üçün özünü qul satan bəşər.
Ey dar ağaclarında görərkən cənazəsin,
Azadlıq həsrətilə çoxub çarpışan bəşər.⁷²⁰*

Biriya “Həqiqət” adlı şeirində isə dünyada yaşamağın, var olmağın, eləcə də var olduğu həyatda haqla nahaqq arasındakı həqiqət meyarını tapmağa çalışırdı. O, yazırdı:

*Xəlq etdi o gündən ki, məni xaliqi-hikmət,
Dünya deyilən fitnəli qəm-xanaya gəldim.
Adəm kimi olmuşdum əzəl sakini-cənnət,
Həvvəyə uyub ələmi əfsanəyə gəldim.
Mən bilməz idim hiyləni, təviri, riyanı,
Mərmər kimi ağ, göz yaşı tək pak idi qəlbim.
Fikir etməz idim fəlsəfəyi-dövri-zamanı,
Məsrur idim, olduqca fərəhnək idi qəlbim.
Azad idim bir nöqtədə mən, hər bir əməldə,
Olmuşdu vücudum fəqət öz əmrimə təslim.
Mən haqq ilə nahaqqı düşünməzdim əzəldən,
Etdi bəşəriyyət mənə o hikməti təlim.⁷²¹*

O, əlifbanı öyrənib kitablarla tanış olduqdan sonra bir çox məsələlərdə həm gözünün açıldığını, həm də ziddiyyətlərlə qarşılaşdığını deyirdi. Biriya yazırdı:

*Mən onda düşündüm niyə keçmişdə səlatin,
Qanlar axıdıb, ərzi edib qəhr ilə bərbad.
Etdi mədəniyyət işığı qəlbimi rəvşən,
Gördüm ki, ərəb, kürd, əcəm, hindlə əfqan-*

⁷¹⁹ Yenə orada, s.61

⁷²⁰ Yenə orada, s.71

⁷²¹ Yenə orada, s.78

*Bunlar hamısı aləmi-məkanda bəşərkən,
Vaxtilə edib bir-birini qanına qəltan.
Tarix boyu qanla suvarılmış qara torpaq,
Kəşf olmayıb axır yenə mənaqi-həqiqət.
Etmişsə siyasət sitəmiərzi oyuncaq,
Axır boğacaqdır onu dəryayi-həqiqət.⁷²²*

Biriya “Aləmə baxdıqca” şeirində də fəlsəfi mühakimələr yürütməyə davam etmiş, dünyanın anlaşılmaz məsələlərindən söz açmağa çalışmışdır. O, yazırdı:

*Aləmə baxdıqca insan, doğulur əfsanələr,
Müstəbid sultanlara dərbar imiş viranələr.
Yurd olub bayquşlara çox hökmranlar məskəni,
Möhtəşəm, ali saraylar, qəsrlər, kəşanələr.⁷²³*

Biriya “Qalacaq” şeirində isə yaranmışın bir gün puç olmasının mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazırdı:

*Yaranmışın sonu heçdir bu fani dünyada,
Bəşər bütün gedəcək, yer dəniz, səma qalacaq.
Hanı həkimi- məhəbbət mənə əlac eləsin,
Əgər o baxmasa bu dərdə bişəfa qalacaq.
Məzəmmət etymə, bu fürsət mənə qənimətdir,
Nə mey, nə saqi, nə dilbər, nə də səfa qalacaq.
Açanda qəbrimi bu cisimdən nişanə fəqət,
Vücudu xakə dönən bir quru qafa qalacaq.⁷²⁴*

O, sual edirdi ki, bütün bunların bir anlamı olmalıdır və heç bir şey səbəbsiz ola bilməz. Bu baxımdan Biriya ümid edir ki, zamanla kainatın sirrləri aydınlaşacaq və dünya cənnətə çevriləcək:

*Nədir bu alçaq-uca xilqətin xəzinələri,
Nə vaxtacan bütün əsrarı ixtifa qalacaq?
Yəqin ki, qalmayacaq zülmədən cahanda əsər,
Bu varlığı yaşıdan hikməti düha qalacaq.*

Tamam əvəz olunur ərzdə bu qanunlar,

⁷²² Yenə orada, s.79

⁷²³ Yenə orada, s.84

⁷²⁴ Yenə orada, s.87-88

*Hər iş mürrüvət ilə əqlü insafa qalacaq.
Qərinələr keçəcək, məmləkət behişt olacaq,
Yer üzrə insana bənzər müləqliqə qalacaq.*⁷²⁵

Biriya deyirdi ki, dünyaya gələndə ruhu zahirən azad olduğu halda, mahiyyət etibarilə zülmə zəncirlənmişdir. O, hər zaman zəncirlənmiş ruhunun nə zaman azad olması gözləmiş, bunun uğrunda mücadilə etmişdir. Biriya yazırdı:

*Xəlvə olandan ruhi-pakım zahirən azad ikən,
Batinən zənciri-zülmə bağlanıb fəryad edir.
Həbs olubdur cismimin guya içində çırpınır,
Gözləyir, görsün onu Xəlvə nə vaxt azad edir.
Ətə qanuni-bəşər pamal əgər əfkarımı,
Qeydi yox, əsla həqiqət istimdad edir.
Hər nə qədər dünyada möhkəm olsa zülmün payəsi,
Mənəvi bir qüvvəyi-sabit onu bərbad edir.
Biriya, ölsən də, rahat yat, sənə yazdıqların,
Hər zaman azgınları insanlığa irşad edir.*⁷²⁶

O, “Dövrənə əsir yaranmış insan” şeirində də insan probleminə, insanın zamanəyə necə əsir olmasının sirlərindən bəhs etmişdir. Biriya yazırdı:

*Ey qönçə kimi gözəl pərivəş,
Əfkarıvu etmirəm müşəvvəş.
Lakin sənə bir neçə sözüm var,
Təqdir deyən o çərxi qəddar,
Qəlbin bəşərin kabab edibdir,
Çox xanələri viran edibdir.
Yox zərrə vəfası ruzgarın,
Var sonda xəzanı hər baharın.
İnsanlara dəb qurub təbiət,
Gül tək açılıb solar, nəhayət.
Bu fəlsəfəni unutma sən də,
Ahu kimi çox düşmə kəməndə.*

⁷²⁵ Yenə orada, s.88

⁷²⁶ Yenə orada, s.90

*Bu aləmə etibar etmə,
Bişərmələrin dalınca getmə.
Olsun öz əlində ixtiyarın,
Hifz eylə, pozulmasın vüqarın.
Təqdirə dedim ki, yoxdur çarə,
Aldanma bu dəhri-nabəkarə.
Pis-yaxşı, keçər həmişə dövrən,
Dövrənə əsir yaranmış insan.⁷²⁷*

Biriyamı düşündürən məsələlərdən biri də insanın ölümlü olması idi. O, insan üçün ölüm anlayışının yaratdığı hissi ifadə etməyə çalışmışdır. O, yazırdı:

*Ölüm, ölüm... Məni daim düşündürən bu xəyal!
Edir yaranmışı hər bir qədəmdə istiqbal.
Ölüm nədir, nə deməkdir? – Açılmayan bir dünyən,
Çəkir yer altına insanı cəbr ilə hər gün.
Onun əlilə solur qönçə tək açan bağlar,
Gülümsəyən onu kim görsə, şübhəsiz, ağlar.
Onun əlilə, fəqət puç olur ümid ilə əməl,
Odur edən bəşəri bir iradəsiz heykəl.
Onun əlilə yetim körpələr çəkər nalə,
Tərəhhüm eyləməz o, bəxtəvərlə xoş iqbalə.
Onun əlilə girir xakə hökmrani-cahan,
Təbii qüdrətinə varmı olmayan heyran?
Onun əlilə yanır odların içində həyat,
Verilməmiş hələ bir qövmdən həyata nicat.
Ölüm, ölüm...! O demək intəhali bir xilqətdir,
Bəs onda çəkdiyimiz hər nəfəs qanimətdir.⁷²⁸*

O, “mən kiməm” sualına isə yalnız insanlıq problemi ilə bağlı deyil, bir müsəlman kimi də cavab vermişdir. O, müsəlman kimi özünü daha çox şiə təəssübkeşi kimi ifadə etmişdir.⁷²⁹ O, İslam dininə aid bayramları da vəsf etmiş, onların müsəlman xalqlarına təsirindən bəhs etmişdir. Ümumilikdə, sosial-demokrat

⁷²⁷ Yenə orada, s.102-103

⁷²⁸ Yenə orada, s.119

⁷²⁹ Yenə orada, s.130

olarkən İslam dininə münasibətdə hər daim həssaslıq nümayiş etdirib daha çox mötədil mövqe tutatn Biriya, ömürünün son illəridə isə islamlığa daha çox yaxınlaşmışdır.

Ümumilikdə, Biriyanın dünyagörüşündə də bir çox ziddiyyətləri müşahidə etmək mümkündür. O, gənc yaşlarında sosial-demokrat ideyasının daha çox radikal tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmişdir. Xüsusilə də, Azərbaycan xalqının azadlığını sosial-demokratiyanın yer üzərində qələbə çalmasında görən Biriya hesab edirdi ki, bu məsələdə də dünyada liderliyi Sovet Rusiyası edir. O, uzun müddət Sovet Rusiyasının dünyada sosial-demokratiya ideyasının gerçəkləşdirməsinə inanmışdır. Ancaq Azərbaycan Milli Hökuməti məğlub olduqdan sonra Sovetlər Birliyində, o cümlədən Sovet Azərbaycanında yaşamağa məcbur olan Biriya, burada olduğu müddətdə bir çox həqiqətləri görmüş və sosial-demokratiya əqidəsinə olan inamını itirmişdir.

Biriyanın fəlsəfəyə aid baxışları isə daha çox insan, insanlıq və insanlığın mübarizəsi ilə bağlı olmuşdur. Özünün bir insan kimi var olma səbəblərini daim düşünən Biriya eyni zamanda, insanlığın gələcək taleyi ilə də bağlı fəlsəfi mühakimələr irəli sürmüşdür. Onun bu fəlsəfi mühakimələri arasında insanlığın yalnız zülmə, əsarətə qarşı mübarizəsi nəticəsində var olması mühüm yer tutmuşdur.

ƏLİRZA NABDİL OXTAY

Həyat və yaradıcılığı. Uşaqlıq və gənclik illərini Təbrizdə keçirən Əlirza Nəbdil Oxtay (1944-1972) 1961-ci ildə Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunub. O, 1967-ci ildə universiteti bitirib ali təhsilli hüquqşünas diplomu alsa da, ancaq universitet illərində kommunist ruhlu insanlarla oturub-durduğuna görə 1967-ci ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra ona ixtisası üzrə iş verməyiblər.

Xoyda müəllim işlədiyi illərdə o, Güney Azərbaycanın mütərəqqi fikirli, tərəqqipərvər ziyalılarından Səməd Behrəngi ilə tanış olub. Bu tanışlıq onun dünyagörüşünün formalaşmasında sosial-demokratizm əqidəsinə bağlılıqla yanaşı, milli ruhun güclənməsində də mühüm rol oynayıb.⁷³⁰

O, əqidə dostlarından olan Bəhrüz Dehqani və Manaf İmani ilə birgə “İran Xalq Fədai Partizanları” təşkilatının Təbriz qanadının mərkəzi özəyini yaratmağa müvəffəq olub. Bu təşkilatın üzvləri İranın müxtəlif bölgələrinə səpələnib gizli fəaliyyətə başlayıb və silahlı üsyan ideyasını qızgın təbliğ ediblər. “İran”ı bürüyən “silahlı üsyan” məsələsi yalnız şah rejimini deyil, dünyanın qüdrətli kapitalist ölkəsi olan ABŞ-ı da qorxuya salıb. ABŞ gizli təşkilatlarla mübarizədə “İran”a kömək üçün əlindən gələni əsirgəməyib. Şah rejiminin xüsusi xidmət orqanları üçün kadrlar hazırlayıb, onları modern avadanlıqlarla, gizli dinləmə cihazları və silahlarla təmin edib.⁷³¹

1971-ci ilin baharında Tehranın Paminar rayonunun xəfiyyələri tərəfindən izlənən Nabdil hökumətə qarşı silahlı mübarizəni təbliğ edərkən dövlət məmurlarının silahlı hücumuna məruz qalaraq ağır yaralanıb və huşsuz halda ələ keçirilib. “İran” məhkəmələri ona altı dəfə ölüm hökmü çıxarsa da, hökmün icrasına onun dilindən söz ala bilmədiklərinə görə bir müddət cəsarət etməyiblər. Nəhayət,

⁷³⁰ Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.5

⁷³¹<https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3B%20Birza-Nabdil-Oxtay.htm>

1972-ci il martın 13-də Ə.Nabdil Manaf Fələki və digər səkkiz məsləkdaşı ilə birlikdə edam edilib.⁷³²

“Oxtay” təxəllüsü ilə yazan Ə. Nabdilin əsərləri “İşıq”, “Tülkü kitabı”, “Azərbaycan və milli məsələ”, “Tozlu piano”, “Yurd”, “Səttarxanın atlıları” və başqalarıdır.

İctimai-siyasi görüşləri. Nabdilin dünyagörüşünün əsasında sosial-demokratizm, ya da marksizm ideyaları əsas yer tutduğu üçün, o, bütün ictimai-siyasi məsələləri bu yöndən izah etməyə çalışmışdır. Buna ən bariz nümunə də, onun Azərbaycan milli hərəkətinə məhz sosial-demokrat, marksist kimi yanaşmasıdır.

O, “Azərbaycan və milli məsələ” əsərində Azərbaycan türklərinin bir millət kimi formalaşmasına qısa nəzər yetirməklə əsas diqqəti Azərbaycan milli hərəkətinə və marksizmə yönəlmişdir. Öncədən qeyd edək ki, Oxtay Azərbaycan türklərinin formalaşması məsələsinə də daha çox marksist kimi yanaşmış, bu anlamda Qərb ideologiyasının və Sovet Rusiyasının uydurmalarına inanaraq türklərin bu bölgəyə Orta Asiyadan gəlməsinə, Orta əsrlərdə bir millət kimi formalaşmasına inanmışdır.⁷³³

Bütün bunlarla yanaşı, Oxtay hesab edirdi ki, panirançıların iddia etdiyi kimi, Səfəvilər dövründə guya, farsdilli əhalinin zorla türkləşdirilməsi və türk dilində danışmağa məcbur edilməsi mülahizəsi kökündən yanlışdır. O, yazırdı: “Millətçilərin hazırkı Azərbaycan dilinin fars dilinin yerinə keçməsi ilə bağlı yazdıqları və düşündükləri də axmaq və cəfəng fikirlərdən başqa bir şey deyil. Onların Səfəvilər hakimiyyəti məmurlarının təzyiqi ilə əhalinin türkcə danışmağa məcbur edildiyini və az bir zaman ərzində öz dillərini türkcəyə dəyişmələri barədə fikirləri tamamilə uydurma və kökündən səhvdir”.⁷³⁴

Oxtay yazırdı ki, Səfəvilər belə bir addım atmadığı halda, ona böhtan atan panirançılar özləri həmin yolu tutublar. Yəni Azərbaycan türkcəsinin məhv olunması üçün Pəhləvilər dövründə

⁷³² Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.6

⁷³³ Yəni orada, s.108-109

⁷³⁴ Yəni orada, s.109

ən çirkin üsullara əl atılıbdir. Oxtay yazırdı: “Bunların (yəni aryançıların-F.Ə.) fikrincə, adi üsullarla Azərbaycan dilini kökündən məhv etmək olmaz. Bunun üçün yaşayış yerlərindən uzaqda, dağlarda uşaq evləri və bağçaları tikmək, südəmərkörpələri ata-analarından ayıraraq orada böyüdüb tərbiyə etmək lazımdır ki, onlar fars təbiyəsi alaraq farslaşsınlar və öz milli kimliyini unutsunlar. Rza şah diktaturası illərində millətçi-faşist təfəkkürlü ideoloqların təklifləri ilə İran xalqları belə milli-mədəni təzyiqlərə çox məruz qalmışdı. Keçmiş rejimin varisi və davamçısı olan hazırkı rejim bu siyasəti davam etdirərək təzyiqi daha da artırdı... Ölkənin inkişafına və birləşməsinə zidd olan belə bir millətçi hərəkət, farslaşdırma siyasəti riyakarlıqdan başqa bir şey deyil. Bu siyasət hazırkı şəraitdə müəyyən təbəqə və qüvvələrin vasitəsi ilə əyalətlərdə də şovinizmə çevrilməkdədir”.⁷³⁵

Beləliklə, Oxtay nədən “Azərbaycan və milli məsələ” mövzusuna müraciət etməsini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. O, iddia edirdi ki, feodalizm dövründə, bir az da dəqiqləşdirsək Məşrutə hərəkətindən öncə, “İran”da dini və etnik vəziyyət xeyli dərəcədə fərqli idi. Oxtay yazırdı: “Məşrutə inqilabından əvvəl İran mədəniyyət və ədəbiyyatının Azərbaycan bölməsi elə bir spəsfik, özəl xüsusiyyətə malik olmamışdır ki, biz bu gün onu məzmun və forma baxımından İran ədəbiyyatı və mədəniyyətindən ayrı, təcrid edilmiş şəkildə öyrənməli olaq. Dini təriqətlərin yayılması, inkişafı və müxtəlif çarələrdə təzahürü, orta əsrlərin fikir cərəyanları, həmin dövrlərin qarşılıqlı mübarizələri şifahi və yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı... Azərbaycanın Məşrutə inqilabından əvvəlki dövrünün ədəbiyyatına nəzər saldıqda heç bir etnik yönümlük və milli mübahisə doğuran məsələ ilə rastlaşmırıq. Bu illərdə daha çox türkcə yazmaq hər hansı bir dil və ya millətə üstünlük vermək meyli kimi başa düşülməməlidir”.⁷³⁶

Oxtayın burada nəzərdə tutduğu “İran mədəniyyət və ədəbiyyatı” anlayışı dövləti ifadə etmişdir. Məşrutəyə qədər və

⁷³⁵Yenə orada, s.110

⁷³⁶Yenə orada, s.111

Məşrutə hərəkatı dövründə də indi İran adlanan ölkəni, bu dövləti Türk hakimiyyətləri idarə etmişdir. Dövlətin idarəçiliyi Türk hakimiyyətlərinin əllərində olduğu dövründə də, heç bir etnik problem, ya da dil üstünlüyü məsələsi olmamışdır. Üstəlik, bu kimi problemi farslar Şüubiyyə hərəkatı, ancaq farsca yazmaq (“Şahnamə”) kimi ifrat millətçilik meyilləri ilə ortaya qoymuşdur. Oxtay yazırdı: “Bütün bunlara rəğmən, İslam dünyasında baş verən son hadisələr Şüubiyyə sayaq başqa bir hərəkatın yaranmasına səbəb olmadı. Türkdilli Azərbaycan xalqı isə öz formalşama və inkişafı prosesində elə bir vəziyyətlə üzləşmiş olmadı ki, ona milli reaksiya verməli olsun. Nəticədə Azərbaycanda məzmunca etnik münaqişəyə aid “Şahnamə” kimi bir əsər yaranmadı. Şah İsmayılın (o, özü azərbaycandilli şair idi) tərəfdarlarının Osmanlılara qarşı mübarizəsi də etnik yox, ancaq və ancaq dini amac və təriqət zəminində olan bir mübarizədir”.⁷³⁷

Oxtaya görə, Məşrutə inqilabı orta əsrlərdən qalan ənənə və mədəni meyarların bir qismini dağıtdı, hadisələrin gedişində inqilabi kütlələri yenidən tərbiyə etdi və təşkitləşdirdi: “Mədəni hərəkat yalnız siyasi hərəkatın başlanğıcında yox, həm də siyasi hərəkatın inkişafı ilə əlaqədar dirçələrək çiçəkləndi. Yüzlər boyu heç nədən şübhələnməyən, fikir donuqluğunu qiymətli miras kimi qorumuş şəhər yoxsulları onları sıxan mühitdən və idarə üsullarından şübhələnməyə başladılar və özlərini bir çox ənənəvi üsulların əlindən azad etməyə cəhd göstərdilər. İnsanlar, siniflər, dini qruplar, şəhər və əyalətlər arasındakı sərhədlər, süni çəpərlər azaldı, yaxud da məhv edildi”.⁷³⁸

O, ölkə daxilindəki müxtəlif təbəqələrin Məşrutə hərəkatı dövründə eyni məqsəd uğrunda birləşməsinin iki cəhətini göstərmişdir: “Birinci, bu birləşmə vacib və zəruri idi. İmperialistlərin iradəsiz nümayəndəsi timsalında mərkəzi hakimiyyətin cəllad feodalları ədalətsevər kütlələrə qarşı silahlandırıldığı və səfərbər etdiyi bir dövrdə müxtəlif şəhərlərin müxtəlif dinlərə qulluq edən

⁷³⁷Yenə orada, s.111

⁷³⁸Yenə orada, s.112

və müxtəlif millətlərə mənsub olan əhalisi çarəsiz qalaraq birləşməyə məcbur oldular. Bu həmrəylik və birlik hissi coğrafi sərhədləri də aşdı, Osmanlı məşrutəçilərini və Qafqazın sosial-demokrat könüllü mücahidlərini də Qacarlar səltənəti sərhədlərinin içərisinə cəlb etdi. Mübarizənin əsas hədəflərindən biri də bütün ölkəni cənginə alaraq istehsal qüvvələrinin inkişafına mane olan feodalizm hasarlarını yıxmaq idi. İfratçı əyalət psixologiyasına malik millətçilər bu faktı başa düşə bilməzlər. Onların fikrincə, Azərbaycanın Məşrutə mübarizəsi etnik, milli xarakterli olsaydı daha yaxşı olardı”.⁷³⁹

Deməli, Oxtay Məşrutə hərəkatının Azərbaycan türkləri ilə məhdudlaşmamasını, onun digər xalqlarla birlikdə həyata keçirilməsini daha məqbul hesab etmişdir. Ancaq görünən odur ki, o, Məşrutə hərəkatında iştirak etmiş digər xalqların, xüsusilə də farsların İngiltərənin hamiliyi ilə hərəkət etməsini çox dərinədən dərk etməmişdir.

Oxtaya görə, ikincisi Məşrutə hərəkatındakı həmrəylik müxtəlif səbəblərdən milli və dini xüsusiyyət kəsb edə bilməzdi. O, həmin müxtəlif səbəbləri belə izah etmişdir: “Çünki bu o ölkə idi ki, müstəmləkəçi siyasi müqavilələr bağlamaq nəticəsində hər gün daha artıq talan olunub parçalanmağa doğru gedirdi. İnqilabi oyanış və Məşrutə hərəkatından qabaq əhali özünün hansı dini qrupa, yaxud sinfə mənsub olduğunu daha yaxşı bilirdi. Onlar təqlid etdikləri din alimini, yaxud təriqət şeyxini, şəhərlərinin hakimini, məmləkətin şahının Qacarlardan hansının olduğunu tanıyırdılar”.⁷⁴⁰

Onun fikrincə, istehsal qüvvələrinin getdikcə inkişafı, xarici ticarətin genişlənməsi, daxili və xarici mədəni əlaqələrin çoxalması nəticəsində Qacarların fikir mühitində dəyişikliklər baş verdi və ölkənin qabaqcıl ziyalılarının bir hissəsində milli şüur formalaşdı. Oxtaya görə, Qacarların daxili və xarici siyasətində tütən monopoliyasına qarşı başlanan ilk anti-imperialist düşüncə cərəyanı, çox keçmədən bir qüvvəyə çevrilmişdi; bu prosesdə

⁷³⁹Yenə orada, s.112-113

⁷⁴⁰Yenə orada, s.113

Azərbaycan türkləri də fəal şəkildə iştirak etmişdilər. Ancaq “ilk anti-imperialist düşüncə cərəyanı”nın daha çox “iranlılar” anlayışını ortaya çıxartmasına inanan Oxtay bunu belə izah edirdi: “Burada olan “iranlılarıq” sözünün mənası bundan ibarətdir ki, Qacar şahlığının biliksiz və qapaz altında yaşayan pərakəndə, donuq beyinli kütlələri indi bilikli, müttəfiq və mübariz vətəndaşlara çevrilərək imperializm və saray feodallarına qarşı səfərbər olmalıdırlar. O vaxtkı şəraitdə bütün əyalətlərin əhalisi eyni səviyyədə imperializmin və feodalların siyasi, iqtisadi, mədəni təzyiqlərinə məruz qalırdı. Saray isə bu iki qüvvənin – imperialistlərin və feodalların çalışan əli idi”.⁷⁴¹

Əlbəttə “iranlı”, “İran” sözünün meydana çıxmasında Qərbin maraqları farsları dirçəltmək və hakimiyyətə gətirmək olduğu halda, Qacarların isə məqsədi daha çox dövlətçilik anlayışı altında Türk, qeyri-Türk bütün xalqları bir çatı altında tutmaq idi. Ancaq zamanla Qacarların türklük şüurundan xeyli dərəcədə uzaqlaşması ikinci amili birinci amilin kölgəsində buraxmağa başlamışdı. Qacarlar dövlətinin Türk, qeyri Türk əhalisinə, onların qabaqcıl ziyalılarına gəldikdə isə, zamanla onlar arasında da hər iki faktora əsaslı “iranlı” anlayışı geniş yayılmağa başladı. Əgər Türk ziyalılar üçün bu ad ancaq dövlətçiliyi, ortaq vətəni ifadə edirdisə, Fars ziyalılar isə Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrinin dəstəyinə də arxalanaraq, “iranlılıq” adı altında Aryançılığı dirçəltməyə və hakimiyyəti ələ keçirməyə can atırdılar.

Bu anlamda Nəbdil Oxtay “iranlı”, “İran” anlayışlarının nədən birdən-birə ortaya çıxmasını hərtərəfli dərk edə bilməmiş, məsələnin ancaq bir tərəfini göstərmişdir. Bu anlayışları, ancaq bir yöndən dəyərləndirməyin nəticəsi olaraq da Oxtay Qacarların son dövrlərində “Tehran şüuru” ilə “Təbriz şüuru” arasındakı fərqli və oxşar cəhətlərinin əsil mahiyyətini də, ortaya qoymaqda çətinlik çəkmişdir. Məsələn, o, yazırdı ki: “Azərbaycanda siyasi və mədəni hərəkətin öz xüsusiyyətləri və spəsfikliyi var idi ki, buna heç bir şübhə ola bilməz. Məhz bu xüsusiyyətlər idi ki, Tehran hərəkətini

⁷⁴¹Yenə orada, s.114

Təbriz hərəkətindən fərqləndirir. Amma bu xüsusiyyət pantürkistlərin uşaqqcasına təsəvvürlərinin əksinə olaraq etnik və milli cəhətlərdən qaynaqlanmır”.⁷⁴²

Nabdil iddia edirdi ki, Təbriz hərəkətinin Tehran hərəkətindən fərqləndirən əsas cəhət, burada tacir burjuaziyasının xeyli dərəcədə inkişafı, Rusiya və Almaniya kapitalistlərinin ilk yarım fəhlə ocaqlarını yaratmaları, rus və osmanlı işğalçıların və yerli feodalların təzyiqi olmuşdur. Çox təəssüf ki, Osmanlı çar Rusiyası, Böyük Britaniya kimi bərabər tutaraq Türkiyəni də işğalçı adlandıran Oxtay daha sonra yazırdı: “Bunlardan əlavə, bu yerlərdə şəhərli yoxsul kütlələr və əkinçilərdən Qafqaz sənayesində ucuz işçi qüvvəsinin bitməz mənbəyi kimi istifadə olunur, məhz onlar Azərbaycanı o illərin demokratikləşdirmə yoluna salırdılar. Məhz həmin spəsfik şərait İranın bu hissəsini digər hissələrindən fərqləndirirdi. Burada “azərbaycanlı ruhu”, yaxud başqa bir səbəb axtarmaq əbəsdir. Bu məsələdə Azərbaycanda əyalətə, bölgəçiliyə əsaslanan millətçiliyin olmaması səbəbsiz deyildi. Yerli, yaxud xırda burjuaziyanın əyalətçiliyə əsaslanan millətçiliyə meyil etməyə sövq edən heç bir səbəb yox idi”.⁷⁴³

Gördüyümüz kimi, Oxtay Məşrutə hərəkətində Azərbaycan türklərinin yerini, rolunu dolğun başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi üçün, liberal və istismarçı feodalların (aryançı farsların və onlara qoşulan sapı özüməzdən olan “balta”ların) hakimiyyəti necə ələ keçirmələrini də ətraflı izah etməmişdir. Sadəcə, o, çox keçmədən Məşrutə hakimiyyətinin başına keçən iküzülü feodal istismarçı liberalların (Aryançıların) Səttarxan və silahdaşlarını Tehrana çağıraraq zərərsizləşdirdiklərini, daha sonra da bütün demokratik qüvvələrə qarşı xəyanət planı hazırlayaraq millitarizm diktaturasına üz tutduqlarını yazmışdı: “Feodal istismarçı liberallar demokratik qüvvələrə qarşı xəyanət planları hazırlamaqla yanaşı, həm də öz liberal xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmağa başlamışdı. Bu işə zaman keçdikcə millitarizm diktaturasına (fars millətçiliyinə-F.Ə.) zəmin

⁷⁴²Yenə orada, s.114

⁷⁴³Yenə orada, s.115

yaratdı. Mütərəqqi qəzetlər təzyiqə məruz qaldılar və mətbuat sahəsində mötədil kompromist və imperialist nümayəndələri at oynatmağa başladılar. Belə ki, 1299-cu il (1920) Tehran mətbuatı, o cümlədən yarımrəsmi “İran” qəzeti, “Novbər”, “Kövkəb” və “Rədd” qəzetləri davamlı olaraq azadlıqpərvərləri və müqavimət hərəkatını pisləməklə məşğul olur, heç bir iküzlülük və yaltaqlıqdan əl çəkmirdilər”.⁷⁴⁴

Aryançılar hamiləri Böyü Britaniyanın təlimatları əsasında “irançılıq” və liberalizm oyunları ilə əvvəlcə Azərbaycan türklərinin qabaqcıl ziyalılarından bir qismini öz tərəflərinə çəkildilər. Bu isə ona görə lazım idi ki, həmin Azərbaycan türkləri liberalizmi əsas tutaraq Qacarlar hakimiyyəti ilə iş birliyinə getməyi düşünməsin və yalnız “irançılıq”la kifayətlənsinlər. Bununla da Azərbaycan Türk ziyalıları arasında ikitirəliyə nail olan, eyni zamanda Qacarlarla onların arasındakı uçurumları dərinləşdirən aryançılar sonunda da, irançılıq adı altında fars millətçiliyini hakim vəziyyətə gətirməyə başladılar. Beləliklə, məlum olmağa başladı ki, “İran”, “iranlı”, “İran mədəniyyəti”, “İran dövlətçiliyi” və bu kimi anlayışlar əsasən farslara aiddir. Üstəlik, bütün bunların fonunda Türk dili, Türk kimliyi, Türk mədəniyyəti, bir sözlə Türk varlığı daha çox aşağılanmağa və təhqir olunmağa başlandı.

Qacarlarda İngiltərənin dəstəyi ilə fars millətçiliyinin artması dövründə Azərbaycanda, Xorasanda və Gilanda baş qaldıran hərəkatların səbəbsiz olmadığını yazan Oxtaya görə, bunların arasında ən təsirlisi Xiyabani hərəkatı olmuşdur. İlk dövrlərdə ADF-nin lideri, “Təcəddüd” qəzetinin baş redaktoru Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin mədəniyyət məsələlərinə diqqət yetirdiyini qeyd edən Oxtay daha sonra yazırdı ki, onun əsas hədəfi ölkədə demokratik üsulları qərarlaşdırmaq, imperializm ağalığına son qoymaq idi.

Doğrudan da, Xiyabani, o zaman sosial-demokratizmin, ya da liberal demokratizmin təsiri altında olduğu, eyni zamanda fars millətçiliyinə və onu dəstəkləyən Böyük Britaniya imperializminə

⁷⁴⁴Yenə orada, s.115-116

qarşı mübarizə apardığı üçün islamlıq, xüsusilə də türklük məsələsinə həddən artıq ehtiyatla yanaşmışdır. Şübhəsiz, bütün bunlardan dolayı Xiyabani xüsusilə də, türklük məsələsində, Osmanlıya münasibətdə bəzi yanlışlıqlara yol vermişdir. Yenə də təəssüf ki, Oxtay bütün bunlardan doğru nəticə çıxara bilməmişdir. O, yazırdı: “Almaniya imperializminin qidalandırdığı və osmanlıların dəstəklədikləri “İslami birlik” tərəfdarları o günlərdə (1918-ci il) Təbrizdə nəşr etdikləri qəzetdə azərbaycanlıların türk olması şüarı üzərində dayanaraq bütün İran demokratik hərəkatında parakəndəlik və düşmənçilik yaratmaq istəyirdilər. Xiyabani onların əks-inqilabçı və anti-milli əməllərini ifşa etdi, qəzetlərini isə bağlatdırdı”.⁷⁴⁵

Ancaq az sonra Oxtay özü də dolayısıyla etiraf edirdi ki, Xiyabani və tərəfdarları feodal istismarçı liberalları tənqid edib, hətta liberalların irticaya münasibətdə kompromis addımlarına qarşı radikal metodlarla siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək istəklərinə baxmayaraq, yenə də onları “ən solçu demokratlar” kimi qələmə vermək doğru deyildir. O, yazırdı: “Xiyabani və onun demokrat yoldaşlarının Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabını müsbət qarşılamalarına baxmayaraq, onlar sosialist inqilabının Cənuba doğru irəliləməsinə və Qafqazda Azərbaycan SSR-nin təşkilinə qarşı çıxmış və bu mövqeylərini İranın Azərbaycan əyalətinin adını dəyişməklə sübut etmişdilər. Bu ölkənin şimal hissəsinin yenidən Azərbaycan adlandırılması Xiyabani demokratlarının zənninə görə yaxşı heç nə vəd etmirdi. Bu, bolşevizmin daha da irəliləməsi kimi qiymətləndirilirdi”.⁷⁴⁶

Beləliklə, Oxtayın düşüncəsində Azərbaycan Məşrutə hərəkatı kimi, Xiyabani hərəkatı da türklük zəminindən uzaq olmuş, bu hərəkatlarda əsas yeri demokratizm, ya da liberal və sosial-demokratizm ideyaları tutmuşdur. Başqa sözlə, Səttarxan, Xiyabani başçılıq etdiyi hərəkatlarda imperialistlərə və yerli feodal istismarçılığına qarşı mübarizə aparmış, Qacarlar dövlətindəki

⁷⁴⁵Yenə orada, s.116

⁷⁴⁶Yenə orada, s.117

bütün xalqların eyni demokratik haqq və azadlıqlara nail olmasına çalışmışlar. Oxtayın bu məsələlərlə bağlı gəldiyi qənaətlərdə həqiqət payının olmasını təsdiq etməklə yanaşı, ancaq hər iki liderin və onların silahdaşlarının tamamilə türklük, islamlıq ruhundan uzaq olmalarını söyləmək də mümkün deyildir. Sadəcə, Səttarxan və Xiyabaninin əsas hədəfləri Qacarlar hakimiyyətinin, onun parlamentinin imperialistlərin ağalığından və yerli feodalların zülmündən qurtulması, konstitusiyalı bir dövlətin olması idi. Bizcə, onlar bu məsələlərdə səmimi bir yol tutub, hətta Xiyabaninin timsalında türklük məsələsində bəzi xətalara yol verilsə də, ümumilikdə Qacarlardakı bütün xalqlar adına mübarizə aparmışlar.

Ancaq Səttarxanla Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkətlərdən fərqli olaraq, digər cərəyanlar, xüsusilə də ərənçilərin başını çəkdiyi qüvvələrin əsas istəkləri türklərin hakimiyyətinin devrilib fərslərin ağalığının bərqərar olması idi. ərənçilər əsas hədəflərini gerçəkləşdirmək üçün də “irançılıq”, “liberalizm”, “demokratiya”, “məşrutəçilik” və bu kimi o dövrün populyar ideyalarını öz maraqlarına yönəltməyi bacardılar. Onlar bu yolda əvvəlcə Səttarxan və onun silahdaşlarını zərərsizləşdirdilər (əsas məqsəd də Azərbaycan Türk ruhlu Məşrutəni ortadan qaldırmaq idi), daha sonra da Xiyabani hərəkətini məhv etdilər.

Xüsusilə, Xiyabani hərəkətinin məhv edilməsi o anlama gəlirdi ki, ərənçilər nəinki hər hansı millətçi ruhlu Türk varlığını, heç onun Azərbaycan adlı demokrat, sosial-demokrat, liberal-demokrat yönələrini də görmək istəmirlər. Bir sözlə, ərənçilərə və hamiləri ingilislərə görə Azərbaycan mərkəzli Türk hakimiyyətinə son qoyulmalı idi. Bu anlamda Böyük Britaniyanın birbaşa dəstəyi ilə Xiyabani hərəkətini və digər hərəkətləri də məhv edən ərənçilər addım-addım fərs hakimiyyətinin qurulmasına hazırlaşdılar.

ərənçilərin və hamilərinin bu məqsədlərini, yəni fərs hakimiyyətinin reallaşmasını həyata keçirmək üçün də Rza Pəhləvi kimi bir “oyuncaq lider” lazım idi. Oxtay onu doğru yazırdı ki, müxtəlif oyunlardan sonra çevriliş nəticəsində Rza Pəhləvi Böyük Britaniyanın dəstəyi ilə hakimiyyətə gətirildi: “Bu çevriliş banda

başçısının tacqoyması və ölkədə tayı-bərabəri olmayan irticanın tüğyan etməsi ilə nəticələndi. İran taxt-tacında İngiltərə imperializminin nümayəndəsi olan, onların havadarlığı ilə hakimiyyətə gələn Rza şah dərhal feodallarla birləşdi. Onlar keçmiş Qacar xanədanının bir çox saray qulluqçuları, zabitləri, Avropada hüquq və fəlsəfə sahəsində ali təhsil almışlarla iş birliyi quraraq onların yardımı ilə xırda şəhər burjuaziyası və geniş zəhmətkeş kütlələrin anti-istibdad və anti-imperialist hərəkətlərinə qarşı kəskin mübarizəyə başladılar. Xalqın müqavimətini qırmaq isə o qədər də çətin deyildi. Bunun əsas səbəblərindən biri də 1920-ci il hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra hərəkətin siyasi rəhbərliyə malik olmaması idi. Bundan əlavə, tez-tez uğursuzluğa tuş gəlməyi və məğlub olmağı təcrübə edən insanlar artıq ümitsizlik və pessimizmə qapılmışdılar”.⁷⁴⁷

Oxtaya görə, İngiltərənin birbaşa dəstəyi ilə qeyri-qanuni şəkildə hakimiyyəti zəbt edən türklük düşməni aryançı Rza Pəhləvinin qarşısında duran əsas vəzifələr sırasına aşağıdakılar daxil idi: İngiltərə imperializminin mənafeyinin qorunması üçün inzibati və əlaqə şəbəkələrinin yaradılması və genişləndirilməsi; hakimiyyətə qarşı olan hər hansı müqaviməti qəddarcasına yatırmaq; məscidlərə yığılmış etirazçıları gülləbaran etmək; əhaliyə geyim məhdudiyyəti qoymaq, yəni hamını eyni formada geyinməyə məcbur etmək; İngiltərə üçün strateji əhəmiyyətə malik dəmir yolu xəttini çəkmək; əhalinin yoxsul təbəqəsində Sovetlər Birliyinə nifrət hisini gücləndirmək.⁷⁴⁸

Oxtaya görə, Rza Pəhləvi inqilabi ənənə və təcrübəyə malik bir xalqın müqavimətini qıraraq məmləkəti İngiltərə imperializminin ağalıq etdiyi bir məkana çevirmək üçün yalnız başsız xırda burjuaziyanı və demokratik qüvvələri deyil, eyni zamanda nüfuzlu din xadimlərini ya sıradan çıxartdı, ya da öz maraqlarına tabe etdirdi. O, yazırdı: “Beləliklə, ən son olaraq din xadimləri köhnəlmiş, çürümüş metodları və qocalmış, titrək səsləri ilə

⁷⁴⁷Yenə orada, s.117-118

⁷⁴⁸Yenə orada, s.118

hakimiyyət orqanları qarşısında tədricən təslim halına düşərək passiv mövqeyə çəkildilər. Elə bir vaxtda ki, hakimiyyətdəkilər modern hərbi vasitələr, idarəçilik, təlim və təbliğat kimi silahlar, üsullarla silahlanaraq xırda burjaziyanın islamçılığı qarşısında fars şovinizmini, ariya irqçiliyini qoyurdular ki, Daryuş, Kuruş, Zərdüşt və Firdovsi irsi bunların tükənməz təbliğat vasitələri idi”.⁷⁴⁹

Bizcə, din xadimlərinin bir qisminin Pəhləvi hakimiyyətinin tərəfinə keçməsi, digər hissəsinin isə susmağa üstünlük verməsi təsadüfi deyildi. Pəhləvilər tərəfinə keçərək ariançılığı təbliğ edənlərin əksəriyyəti Fars din xadimləri olduğu halda, susanların da çoxu Türk din xadimləri idi. Beləliklə, Fars din xadimlərini də öz tərəfinə çəkən Pəhləvilər əsas hədəf kimi də, Azərbaycan türklərinin dilini, mədəniyyətini bir sözlə, varlığını məhv etməyi hədəf götürmüşdülər.

Oxtay görə II Dünya müharibəsi dövründə faşist Almaniyasına qarşı müharibə aparan ölkələrin, xüsusilə də Sovet Rusiyası ordusunun İran adlanan ölkəyə, o cümlədən Güney Azərbaycana daxil olmasını xalq rəğbətlə qarşılamış, yenicə formalaşmış fəhlə sinfi sevinmiş, birjuaziya-proletariat konfliktini güclənmiş və kəndlilər də özlərində qüvvə taparaq feodallarla mübarizəyə başlamışdır. Onun fikrincə, həmin dövrdə yenidən Azərbaycanda baş qaldıran milli hərəkatın çatışmayan cəhəti daha çox anti-imperialist, anti-feodal, demokratik olmaması idi. Başqa sözlə, Oxtay 21 Azər hərəkatının milliliyə meyil etməsini məqbul saymamış, onun daha çox demokratik dəyərlərə sahib çıxmasının vacibliyini ortaya qoymuşdur. O, yazırdı: “20 illik diktatura rejimi dövründə azərbaycanlılar da 20 il müddətində Tehran rejiminin milli-mədəni zülmü və istismarçılığına dözmüşdülər. O zamanlarda bu bölgədə əsas konfliktin feodallarla kəndlilər, böyük burjuaziya ilə proletariat və şəhər zəhmətkeşləri arasında olduğunu düşünmək sadələhvlük olardı. Düşünürük ki, həmin illərdə xalq taqətdən düşsə, öz daxili ziddiyyətlərinə başı qarışsa da, Qızıl ordunun işğal etdiyi ərazidə heç bir gücə malik

⁷⁴⁹Yenə orada, s.120

olmayan Tehran rejimi ilə xalq arasında gərgin və dərin konflikt var idi. Belə bir şəraitdə hansı şüarlarla inqilabçı, siyasətçi və demokrat bir rəhbər əhalini birləşdirə bilirdi? Təbiidir ki, bu şüar mahiyyətcə anti-imperialist, anti-feodal, demokratik və milli olmalı idi. Bu siyasi lider Rza şahın pərakəndəlik yaradan siyasətinə qarşı olaraq bütün İran xalqlarını birləşdirməli idi. Amma Demokrat Firqəsi nə etdi? Azərbaycanın taleyini İrandan ayırmaqla (baxmayaraq ki, sözdə başqa şey deyirdilər), “Dil bizim üçün ölüm-dirim məsələsidir” kimi mənasız və heç bir problemi həll edə bilməyən şüarları ortaya atmaqla (hansı ki, bu şüarlar yalnız vəzifəpərəst burjua xələflərinin ağzından çıxa bilirdi), siniflərarası mübarizəni rədd edib mahiyyətsiz reformist proqram ortaya qoymaqla yenidən formalaşmış, təcrübəsiz fəhlə sinfini və kəndliləri qorxunc uçuruma doğru apardılar. Firqənin liderləri və aparıcı qüvvələri milçək kimi Qızıl ordunun şirniyyatının başına yığıldılar, kəpənək kimi kütlələrin inqilabının başına yox! Onlar hakimiyyətlə bağlı burjua və imperializmlə mübarizə etmədən demokratik hakimiyyətlərinin mövcudluğunu elan etdilər və bir ildən sonra xalqı sahipsiz, başsız, arxasız buraxıb sərhəddi keçərək qaçdılar”.⁷⁵⁰

Deməli, Oxtay bir tərəfdən Pişəvərini və onun silahdaşlarını millətçiliyə meyil edib demokratik prinsiplərdən uzaqlaşmaqda, digər tərəfdən isə İran adlanan ölkənin bütövlüyünə zidd addımlar atmaqda, imperializmlə mübarizə aparmaq əvəzinə Sovet Rusiyasından tamamilə asılı vəziyyətə düşməkdə ittiham etmişdir. Oxtay xüsusilə də, ADF-nin milli məsələni, o cümlədən milliyyət və dil məsələsini önə çəkməsini doğru görməmiş, bütün bunları İran adlanan ölkədə demokratik qüvvələrin imperializmə, istismarçı feodallara qarşı mübarizədə bütövlüyün qorunmasına zidd addım kimi dəyərləndirmişdir. O, yazırdı: “Bu dövrdə siniflərarası mübarizə rədd edildi və ona qarşı çıxdı. Buna görə də firqənin mətbuatını ancaq milli ruhlu və azərbaycançılığı əks etdirən əsərlər işğal etdi. Azərbaycan və azərbaycanlıların üstünlüklərini təbliğ edən əsərlər çoxaldı. Sol demokrat Firudin İbrahimi daha irəli

⁷⁵⁰Yenə orada, s.125-126

gedərək “Azərbaycanın əski tarixindən” adlı məqaləsində sübut edir ki, əslində, madların mədəniyyəti parsılardan daha qədim tarixə malikdir. Beləliklə, milliyyət və dil məsələsi əsas şüara çevrildi. Azərbaycanlıların xüsusi millət kimi digər iranlılardan ayrı götürülərək onların taleyinin “fəxr” edilən firqə əli ilə həll edilməli olduğu düşünülürsə, bu halda belə bir dünyagörüşünün təbliğini parçalayıcı (bu da irticaçı burjuaziyanın maraqlarına uyğun olmalı idi və oldu) və demokratik hərəkata mane törədici təbliğat kimi qiymətləndirib pisləmək olar”.⁷⁵¹

Əslində həmin dövrdə Pişəvərinin özü nə qədər sosial-demokrat cərəyanına əsaslansa da, artıq bu zaman xeyli dərəcədə siniflərarası mübarizə əhəmiyyətsizləşmişdir. Çünki Pəhləvilər rejiminin qeyri-qanuni hakimiyyəti dövründə farslar zor-xoş “ən üstün, ari xalq” elan edildiyi halda, türklər isə vəhşi, barbar, mədəniyyətsiz” xalq kimi aşağılanır, assimilyasiya olunurdu. Belə olduğu təqdirdə, artıq mübarizə siniflərarası deyil, millətlərarası münaqişəyə çevrilmişdi. Bu baxımdan II Dünya müharibəsinin başlanması və Rza Pəhləvinin taxtdan salınmasından sonra artıq yenidən siniflərarası mübarizəni ortaya qoymaq mümkün deyildi. Rza Pəhləvi taxtdan salınana qədər əzilən Azərbaycan türkləri, onu istismar edən isə hakim farslar olduğu üçün, birdən-birə vəziyyəti dəyişdirib hər hansı siniflərarası mübarizədən danışmaq mənasız idi. Bir sözlə, Pəhləvilərin qeyri-qanuni hakimiyyəti dövründə iki millət arsasında yaradılmış uçurumlar elə bir həddə çatmışdı ki, artıq Qacarların tənəzzül dövründə həmin xalqın qabaqcıl ziyalılarının, ya da zəhmətkeş insanların ayrı-ayrı ideyalar (liberalizm, sosial-demokratizm və b.) əsasında bir araya gəlməsinə olan ümidlər əsasən ortadan qaldırılmışdı. Bu baxımdan Pişəvəri bir çox hallarda həmin gerçəkliklə razılaşmaq məcburiyyətində idi. Başqa sözlə, ADF-nin sosial-demokratizm prinsiplərindən müəyyən qədər uzaqlaşmış sağ mərkəzçiliyə üz tutması gerçək şəraitdən irəli gəlmişdi.

⁷⁵¹Yenə orada, s.126

Ancaq bütün hallarda ADF İran adlanan ölkənin digər xalqlarının da haqq və azadlıqlarını daim müdafiə etmişdir. Bu baxımdan Oxtayın iddia etməsi ki, ADF-nin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının milli hisslərini qıcıqlandırmaq, millətçiliyə sövq etmək və əyalət hakimiyyətinə əsaslanmaq olmuşdur, bütün bu kimi mülahizələr kökündən yanlıştır. O, yazırdı: “Adı İran yox, Azərbaycan firqəsi olan bu firqənin məqsədi İran xalqlarının düşmənlərini məhv etmək deyildi. Bu firqə və onun rəhbərləri ancaq bir əyalətin hakimiyyətini istəyirdi və ümid yerləri İran xalqı yox, Sovet Sosialist ordusu idi. Firqə yalnız işğal edilərək ona veriləcək bir bürokratik sistemi, siyasi quruluşu bərqərar edə bilirdi. Bu sistemi möhkəmləndirmək üçün isə əhalinin milli hisslərini qıcıqlandıraraq firqəyə sarı yönəltmək lazım idi. Bu məqsədin əsas yükü ədəbiyyatın üzərinə düşürdü. Təbrizdə belə bir düşüncəyə malik “Şairlər məclisi” yarandı və bu məclisin üzvləri düşünülmüş, təşkilatlanmış formada Azərbaycan millətçiliyini təbliğ etməyə başladılar. Bu məclisə üzv olmaq şərti isə həmin o düşüncəyə malik olmaq idi. Buna görə də bir qrup dayaz düşüncəli vəzifəpərəstlə bir neçə milli mədəniyyətsevər gənc məclisdə bir yerə toplaşdılar”.⁷⁵²

Ümumiyyətlə, Oxtayın ADF-ni millətçilikdə və demokratik prinsiplərdən kənara çıxmaqda ittiham etməsi əsasən doğru deyildi. ADF-nin millətçiliyi heç bir halda fars millətçiliyi ilə eyniləşdirilə bilməz. Birincisi, öz xalqının milli kimliyini, milli dilini, milli mədəniyyətini məhv olmaqdan qorumaq üçün “millətçilik” etdiyi halda, ikincisi isə “ən üstün, ari xalq” adı altında digər xalqları xüsusilə də, Türk varlığının məhvi üzərində təşəkkül tapmış millətçilik idi.

Biz, bu iki “millətçilik” arasında ciddi fərqi 21 Azər hərəkatı məğlub olduqdan sonra, daha bariz və gerçək nümunələrlə göstərə bilərik. Oxtayın da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan milli hökumətinin süqutundan sonra Pəhləvi-fars irticası Azərbaycan türklərinə münasibətdə daha da qəddarlaşdı, onu bütün sahələrdə (siyasi, mədəni,

⁷⁵²Yenə orada, s.126-127

iqtisadi, coğrafi və s.) məhv etmək üçün əllindən nə gəlırsə etdi. O, yazırdı: “Qanıçən İran irticasının bu baxışı rejimi azərbaycanlı və mühacirətdəki azərbaycanlılara qarşı təzyiqi artırmağa sövq etdi. İrtica mətbuatında “Rus toxumu Qulam Yəhya” kimi söyüşlərin bol-bol işlədilməsi rejimin azərbaycanlıların inqilabi keçmişindən və bunların sovetlərə meyil etməsindən qorxduğunu və onlara nifrətini göstərirdi. Bütün bu amillər, bir tərəfdən Tehrana köçmüş gözüac “yeni azərbaycanlıların” milli mənliliklərini danmağa sövq edir, digər tərəfdən müəyyən müqavimət hərəkətlərinin formalaşması ilə nəticələnirdi. Fəhlələrin müqaviməti adətən sahibkarlar və onların yolunu davam etdirən şəxsiyyətsizlər tərəfindən edilən milli təhqirin (türkə xə-r-əşşək türk) təsiri qarşısında özünü qorumaqdan ibarət idi. Bu növ müqavimətlər adətən jandarm müdaxiləsi və polis idarələrində azərbaycanlı fəhlələrə daha artıq əziyyət verilməsi ilə nəticələnirdi”.⁷⁵³

Bütün bunlar o anlama gəlirdi ki, bir daha Azərbaycan türklərinin milli varlıqlarını qorumaq üçün əsasən, millətçilikdən başqa bir yolu qalmırdı. Oxtay da hesab edir ki, bu dövrdə müqavimətin digər forması kimi millətçilik dalğası güclənmiş və Azərbaycan Türk millətçiliyinin ən parlaq siması Əli Təbrizli və Həbib Sahir olmuşdur. Onun fikrincə, bütün İran türklərinin birləşməsindən yana olan Əli Təbrizlinin sinfi zülmə, aryançılığa, dini mövhumata qarşı mübarizəsi yalnız bir qrup adam tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır: “Belə irqçi düşüncələr həmişə İranda məğlubiyyətə uğramış və bu gün də Ankara-İstanbul dollarları ilə böyüyən dayaz düşüncəlilərin səylərinə baxmayaraq, iranlı sahibkarlarının çox azının uşaqları Türkiyədə təhsil alır və İranda da çox az adam bu fikrə şərik çıxır”.⁷⁵⁴

O, yazırdı ki, 1960-cı illərin əvvəllərində isə bir qrup gənc Azərbaycan ədəbiyyatının keçmiş və müasir əsərlərini oxumağa, öyrənməyə başladılar. Onlar rejimin ağır basqılarına baxmayaraq, öz ana dillərinin ədəbiyyatı ilə tanış olub, onu bacardıqca

⁷⁵³Yenə orada, s.128-129

⁷⁵⁴Yenə orada, s.131

mənimsəyib davam etdirmək istəyirdilər.⁷⁵⁵ Oxtay hesab edirdi ki, 21 Azər hərəkatının məğlub olmasından sonra milli qüvvələr daha çox Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”, Səhəndin “Sazımın sözü” əsərlərindən istifadə edərək milli varlıqlarını mühafizə etməyə çalışırdılar. O, yazırdı: “Azərbaycan mədəniyyətinə meyilin artması şəraitində Azərbaycan ədəbiyyatı səhnəsində ordu yığmaq məqsədilə firqəçi-tudəçu-xuruşovçuların hesabatı bundan ibarət idi. Bu hərəketlər əksəriyyəti ziyalı və savadlı xırda burjua olan Azərbaycanın milli mədəniyyətini sevənlərin fikrinə pis təsir etdi, daha doğrusu 1340-cı ildə (1961-ci il) İranda yeni fikirli cərəyanların yaranması ilə milli zülmün varlığı təsəvvüredilməz qədər güc və aydınlıqla Azərbaycan gəncinin beynində öz əksini tapdı. Onlar milli məsələni daha dərinləndirən öyrənmək üçün öz milli dil, ədəbiyyat və musiqiləri ilə tanış olmalı idilər. İrtica illər boyu qulaq, baş-beyin aparan səsi ilə qışqıraraq Azərbaycan xalqının dili və mədəniyyətinin əsl yox, gəlmə, kimdənsə götürülmə olduğunu sübut etmək üçün boş-boşuna çalışdı. Düşünüldü ki, Azərbaycan dili və mədəniyyətini tezliklə kökündən qazmaq lazımdır. Dövlət bu qənaətdə oldu ki, bunu qəbul etməklə azərbaycanlı özünü eybəcər və şikəst üzv kimi təsəvvür edərək hazırkı zülm və sıxıntıni könüllü surətdə qəbul etməyə məcbur olacaq”.⁷⁵⁶

Bütün hallarda o, milli məsələyə daha çox marksist mövqedən yanaşdığı üçün, Azərbaycan xalqının gələcəyini də, ancaq sosial-demokrat ideyalarının gerçəkləşməsində görürdü. Bu baxımdan Oxtay Pəhləvilərə qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı, Azərbaycan milli hərəkatını da qəbul etmirdi. O, yazırdı: “Bu gün bu tip əyalətçiliyi (Azərbaycana milli muxtariyyət tələb edən ADF və onun tərəfdarları nəzərdə tutulur – F.Ə) sədaqətlə mütərəqqi, hətta marksizm sayan gənclərin sayı azalmaqla olsa da, ancaq hələ qarşımızda iki mərhələ var: Birincisi, bəziləri öz yerlərini daha çox sevirlər və yalnız öz yerlərində siyasi fəaliyyət göstərə biləcəklərini düşünürlər və nəticədə başqa bölgələrdə işləməyə maraqları olmur,

⁷⁵⁵Yenə orada, s.136

⁷⁵⁶Yenə orada, s.142

yaxud öz yerlilərinə dəlilsiz inamları olduğu halda, başqa əyalətlərin kütlələrinə qarşı inamsız və şübhəli olurlar. Şübhəsiz, bu hərəkətlər özünü marksist sayan adama yaraşmır. İkinci, azərbaycanlı kütlələr və xüsusən Azərbaycanda yaşayanlar üçün milli məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar şovinst irticasından əziyyət görüb, irtica nümayəndələri və hakim millətin biliksiz ünsürləri tərəfindən təhqir olunublar. Əyalətçilik mikrobu belə bir vəziyyətdə inkişaf edə bilər”.⁷⁵⁷

O, yazırdı: “Stalin və Mao Tsedzun milli məsələnin həlli üçün çox dəyərli yollar göstərmişlər. onlar bizə öyrədiblər ki, hakim millətin şovinstliyi və məhkum millətin ifrat nasionalizmi vahid ziddiyyətin iki tərəfini təşkil edirlər. Yalnız proletariatin xalqın bütün inqilabi qüvvələrini səfərbər edəcəyi təqdirdə bu ziddiyyət aradan qaldırıla bilər və onun hər iki tərəfini qarşılıqlı şəkildə məhv edir. Hər millətin ifrat nasionalizminin məhvi o millətin proletariatinin üzərinə düşür. Biz dözümlü və hövsələ ilə bütün İran millətlərinin sədaqətli fəhlə və ziyalılarına izah edib praktikada sübut edəcəyik ki:

1. Ölkə miqyasında proletariatin inqilabi vəhdəti olmadan sinfi düşməmə qələbə çalmaq olmaz;

2. Millətlərin heç biri üstün deyil. İmperializmə və irticaya qələbə çalmaq üçün gərəkdir ki, proletariatin bayrağı altına birləşsinlər. Bu, obyektiv reallıqdır.

Sinfi instinkt bunu bütün məzlum millətlərə öyrədir və biz gərək onun gedişini sürətləndirək. Biz, şübhəsiz ki, fəhlə sinfinin və xalqın vəhdətinə uyğun gəlməyən hər hansı bir meyili məhv edəcəyik. Var olsun dünya inqilabı və dünya proletarlarının birliyi! Çiçəkli olsun İran marksist fəhlə sinfinin hərəkəti! Ölüm olsun imperializmə və onun iranlı itlərinə! Ölüm olsun fars şovinizminə! Ar olsun əyalətçilərə! Uğurlu olsun İran xalqının azadlıq hərəkəti!”.⁷⁵⁸

⁷⁵⁷Yenə orada, s.144

⁷⁵⁸Yenə orada, s.144

Gördüyümüz kimi, Nabdil XX əsrin ikinci yarısında marksist ideyaları təbliğ edən bir mütəfəkkirimiz olmuşdur. O, hesab etmişdir ki, İran adlanan ölkənin bütün xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının azadlığı marksizmlə bağlıdır. Başqa sözlə, Oxtay bütün hallarda milli hərəkətləri qəbul etməmiş, onlara bir marksist kimi yanaşmış və tənqid etmişdir.

Milli maarifçilik görüşləri. O, “Tozlu piano” şərinə susmuş pianonu dilləndirmək və dillənmiş pianonun sədaları altında Azərbaycan xalqını yeni inqilaba dəvət etmək istəmişdir. O, yazırdı:

*Sazaqlı bir səhər parçalıyacaq,
Qara səssizliyi tozlu piano.
Qızgın barmaqlardan axacaq o gün,
Səhəndin buzlanmış ağca gülləri!
Qorxulu bir rəqsə başlayırlar, bax,
Dağların açmamış solan gülləri!
Canlanır dənizlər, qıvrılır çöllər,
Qaçırlar ulduzlar qanlı göylərdən,
Ulduzlar – gecənin bahadırları....⁷⁵⁹*

Nabdil daha sonra yazırdı:

*Uşaqlar, əlinizi mənim qəlbimin,
İstiliyi ilə qızdırın, gedin,
Yoxsa soyuq əllər nə edə bilər?
Sazaq dan yerində bizi gözləyir,
Soyuq əllər ilə açma bilmərik,
Gələcək günlərin qızıl qapısını.
Soyuq əllər ilə çala bilmərik,
Günlərin sazında zəfər mahnısını!⁷⁶⁰*

Oxtay “İşıq” şərinə də inqilabi duyğularını daha da inkişaf etdirmişdir. O, “Damcı-damcı qaranlıqda tər tökən” “qara telli kibritçi”yə xitabən yazırdı:

*Od yurduğun qızılca dağlarından,
Milyonlar ton kükürd çəkib səpgilən.*

⁷⁵⁹Yenə orada, s.50

⁷⁶⁰Yenə orada, s.50

*Karxanadan belə kibrit tökgilən
Ki, zülmətin kökün yandırıb-yaxsın,
Bütün aləm bizlərə heyran baxsın!*⁷⁶¹

O, “sarı telli zəncanlı”dan isə kəskin bıçaqlar yonub düzəltməyi xahiş edir:

*Yırta bilsin zülmün çirkin ürəyin,
Qırsın ölüm quşunun da qanadın!
Bəlkə çoban azad çalsın tütəyin.*⁷⁶²

“Xurma telli müəllim”dən isə şairin istədiyi qaranlıq siniflərə, oradakı uşaqların ürəklərinə işıq saçmaqdır:

*İşıqlıq aç qaranlıq klaslara,
İşıqlıq aç klaslarda toplanan,
Ay-ulduzsuz o kiçik dünyalara.
Korluq çəkən balaca insanların,
Oddan isti, qardan aydın qəlbində
Bəşəriyyət sözün təkcə yazgilən
İnsanların qol-qanadını bağlayan,
Göylərdəki qorxu fikrin pozgilən...*

*Bircə yol da xalçanda bir şəkil sal,
Baxanların dizlərini qurutsun,
Bir şəkil sal, ərbabları qorxutsun!
Zalımların barmaqların düyünlə,
Süleyman tək qalx, əjdəri zəncirlə.
Qoy xalçanı satan-alan bilsin ki,
Sənin dilsiz əllərində nələr var.
Xalça üstə başmaqlı yeriyənlər,
Bilsinlər ki, dilsiz dinsə, nə qopar!*⁷⁶³

O, “Səttarxan atlıları” şeirində inqilabi ruhunu ifadə etmişdir. Nəbdil burada yalnız Məşrutə hərəkatını müdafiə etməmiş, eyni zamanda həmin hərəkatın yenidən dirçəldilməsinin zəruriliyindən

⁷⁶¹Yenə orada, s.46

⁷⁶²Yenə orada, s.46

⁷⁶³Yenə orada, s.46-47

bəhs etmişdir. Oxtay hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının gələcəyi üçün despotizm, istibdad məhv edilməlidir. O, Səttarxan atlılarının dilindən yazırdı:

*İstibdad qoşununa,
Gedirik qırğın salaq.
Gedirik ölkəmizi,
Yadlar əlindən alaql!
Gedirik gədəklərin,
Qurdların tutub boğaq.
Bəlkə gələcəkdə siz,
Balalar, dincələsiz.
Qızıl atın belində,
Dağlara yüksələsiz.⁷⁶⁴*

O, “Yurd” şeirində də xalqın və insanın azadlığından sözaçır:

*– Ax, niyə Azərbaycanda isti bir ocaq yoxdur?!...
Ax niyə xalqımın əlləri soyuqdur?..
Könül quşunun ürəyi sıxılır.
Dağların, çayların o tayından da,
Heç bir isti ocaq,
Heç bir isti qucaq,
Çağırmadı mənim könül quşumu.
O, ürək ilə dərdləşir....
Ürək tarixin sözüdür,
Ürək tarixin özüdür.
Təkcə o, ümitsiz könül quşuna söyləyir ki:
-İnsan məhkum olmayacaq,
İnsanlığa solmayacaq!⁷⁶⁵*

O, “Sınıq” adlı şeirində isə Xudafərin körpüsünün təmsalında bir xalqın iki yerə parçalanması faciəsini ifadə etməyə çalışmışdır:

*Körpünün başında ağladım getdim,
Suların könlünü dağladım getdim,
Qəlbimi daşlara bağladım getdim,*

⁷⁶⁴Yenə orada, s.24

⁷⁶⁵Yenə orada, s.36

*Körpünü qoruyun, a nazlı quşlar...
Biz yenə elləri bura səslərik,
Bükülməz biləklər, qollar bəslərik,
Bu çayı biz yenə körpüləyərək,
Ömrümüz yenə də əzəldən başlar.⁷⁶⁶*

Beləliklə, Oxtayın dünyagörüşündə müəyyən ziddiyyətlərin olması ilə yanaşı, ümumilikdə Azərbaycan Türk ictimai fikrinə bağlılığı danılmazdır. Ancaq sosial-demokratiya, ya da marksizmə bağlı Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri kimi, o da, Azərbaycan xalqının Türk varlığını, o cümlədən onun Türk kimliyini, Türk dilini qəbul etməklə yanaşı, ancaq bütün bunlara marksist kimi yanaşmışdır.

Azərbaycan milli hərəkatının insani, bəşəri, sosial-demokratik yönlərini göstərməyə çalışan Oxtay daha çox marksizm əsasında İran adlanan ölkənin xalqlarının azadlığa qovuşacağına inanmışdır. Bir sözlə, Oxtay İran adlanan ölkədə marksist bir rejimin qurulması uğrunda mübarizə aparmış, ayrıca götürülmüş milli hərəkatları heç bir halda qəbul etməmişdir.

⁷⁶⁶Yenə orada, s.71

MƏRZİYƏ ÜSKUI DALĞA

Həyat və yaradıcılığı. Mərziyə Üskui Dalğa (1945-1973) 1945-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Üsku qəsəbəsində kasıb bir kəndli ailəsində dünyaya gəlmişdi. O, hələ kiçik yaşlarında ikən atası ilə birlikdə təsərrüfat işlərinə getdiyi üçün ailəsi də daxil olmaqla əməkçi insanların ağır iş şəraitini, bütün günü çalışmalarına baxmayaraq qazanclarının cüzi hissəsinin ödənildiyini, insani hüquqlarının tapdalandığını öz gözləri ilə görmüşdü.⁷⁶⁷

Mərziyə Üskui orta məktəbin 9-cu sinifini bitirdikdən sonra Təbriz Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuşdur. Burada iki il təhsil aldıqdan sonra Üsku mahalının ibtidai məktəblərində müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Üç il müəllim kimi fəaliyyət göstərdikdən sonra Təbriz Universitetinə daxil olan Mərziyə təhsilini davam etdirməklə yanaşı, o həm də pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Kənd məktəblərini gəzərək onlar üçün “kitab evləri” yaratmağa çalışan Üskui ilk şeirini “Dalğa” ləqəbi ilə çap edib. Bütün farsca yazdığı əsərləri Türk dilinə (Azərbaycan), öz ana dilində qələmə aldığı bütün əsərləri isə Fars dilinə tərcümə etmişdir.

O, müəllim kimi ibtidai siniflərdə Abdulla Şaiqin “Keçi” şeirini tədris edəndə “Bir qurd çıxsa qarşına, Sən nə edərsən ona?” sualından sonra növbəti məşhur misraya keçməzdən əvvəl şagirdlərindən suala cavabı “Var gücümü toplaram, buynuzumu o qurdun sinəsinə saplaram” kimi öyrədirdi. Az sonra kiçik sinif otaqlarına sığmayan Mərziyə Əhmədi “dərslərini” həm meydanlarda, həm əsərlərində keçməyə başlayır. “Ana dili, azadlıq, ədalət və bərabərlik uğrunda mübarizə bacarığını bütün tələbələrinə aşılamağa çalışırdı. Bütün bunlar ona heç də asan başa gəlmirdi. O, təqib və təhdidlərə məruz qalır, zindan həyatı yaşamağa məhkum

⁷⁶⁷ Mirzəyeva Lətifə. Azərbaycan Milli hökumətinin yaşıdı. “Ədəbiyyat” qəzeti .- 2020.-28 noyabr.-s.28-29 // <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/6562-azerbaycan-milli-hokumetinin-yasidi>

olur, amma bütün bunlar onu tutduğu haqq yolundan çəkindirə bilmir. Mərziyə Əhmədi Şəms Kəsməi, Pərvin Etisami, Səlməşli Nımtac xanım, Məzirə Taha kimi qələm sahiblərinin yolunu seçir. Sakit həyatı yox, mübarizə və savaş yolunu. Onlar bu yolla bir gün qaranlıqları aydınlandıracaqlarını düşünürdülər. Zərif çiyinlərinə ağır məsuliyyət yükü götürən Mərziyə özünü çox problemlərin qarşısında borclu bilir, missiyasını həyata keçirmək üçün həm pedaqoji fəaliyyətindən, həm yaradıcılığından istifadə edirdi”.⁷⁶⁸

O, 1971-ci ildə Tehran Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuş, çox keçmədən şəhliq istibdadı, onun qanunları əleyhinə yaranmış tələbə hərəkətinə qoşulmuş, hətta bu hərəkətin başçılarından biri olmuşdur. Tələbələrin içərisində cəsarətli və fəal təşkilatçılığı ilə böyük şöhrət qazanan Mərziyə hərəkətdəki fəaliyyətinə görə həbs edilmişdir. O, işgəncələr və sorğu-suallar qarşısında əyilməmiş, sınımamış, öz qürurunu, şərəfini uca tutmuş, dostlarını ələ verməmişdir. Həbsdən qurtulub doğma yurduna qayıtmışdır.⁷⁶⁹

Dostları onu başına gətiriləcək müsibətlərdən qorumaq üçün Avropaya göndərəndə Mərziyə Üskui orada qərar tuta bilmir, vətəndə lazım ola-ola qütbətdə rahat həyatı özünə rəva görmür və onlardan xəbərsiz qayıdıb gəlir. Cəsur və mərdanə addımları onun yolunu məhbəsdən də salır. Onu həbsxanadan yola salarkən, “Ümid edirik ki, bir də görüşməyəcəyik” - deyən polis işçisinə “Mən əminəm ki, görüşəcəyik” - deməklə, öz haqq yolundan çəkinməyəcəyini bəyan etmiş olur. Zülmə boyun əymək, haqsızlıq qarşısında susmaq Mərziyə Əhmədi şəxsiyyətinə xas xüsusiyyət deyildi.

Tehrandə, Təbrizdə şəhliq istibdadı əleyhinə xalq hərəkəti gücləndikcə Mərziyə Üskuidə inqilaba qoşulmaq meyli daha da artmış və o, yenidən Tehrana qayıtmış SAVAK-a, gizli polisə qarşı

⁷⁶⁸ Mirzəyeva Lətifə. Mərziyə Əhmədi Üskui Dalga: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024, s.3-4

⁷⁶⁹ Üskülü Mərziyə. // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.234

şiddətlənməkdə olan silahlı mübarizə sıralarına qoşulmuşdur. “İran”ın ictimai-siyasi həyatının ən böhranlı çağlarında Mərziyə Üskuinin açıq və cəsarətli çıxışları onun xalqa ürəkdən bağlılığından, böyük vətənpərvərliyindən irəli gəlirdi.⁷⁷⁰

Mərziyə Üskui 26 aprel 1974-cü ildə İran şahlıq rejiminin gizli polis təşkilatı SAVAK-la atışma nəticəsində şəhid olmuşdur. Mərziyə Üskui yaxın dostları Behruz Dehqani və Əlirza Nəbdil ilə Tehrandakı Behişt – Zəhra qəbiristanlığının 33 saylı guşəsində dəfn edilmişdir.

Milli azadlıq və sosial-demokrat düşüncələri. İran Pəhləvilər rejiminə qarşı mübarizə aparmış M.Üskui milli hərəkətin və sol hərəkətin dönməz mücahid qadınlarından biri olmuşdur. O, “Dalğa” şeirində yazırdı:

*Xırda, incə arx idim,
Meşələrdən, dağlardan,
Dərələrdən axırdım.
Bilirdim durğun sular,
Öz içində boğular.
Bilirdim deryalarda,
Dalğalar qucağında,
Xırdaca arxlar üçün
Yeni həyat doğular.*

*Nə yolun uzaqlığı,
Nə qaranlıq çuxurlar,
Nə durğunluq həvəsi,
Məni yoldan qoymadı.
İndi qarşımısam mən,
Qurtulmaz dalğalara,
Varlığımız çalışmaq,
Yoxluğumuz dayanmaq!⁷⁷¹*

⁷⁷⁰ Mirzəyeva Lətifə. Azərbaycan Milli hökumətinin yaşadı. <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/6562-azerbaycan-milli-hokumetinin-yasidi>

⁷⁷¹ Üskülü Mərziyə. Dalğa // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.234

Professor Vüqar Əhməd yazır ki, gerçəkliyi müxtəlif əlvan təzahürləri ilə duyma və qavrama Güney Azərbaycanın mütərəqqi şairlərindən olan Mərziyə Əhmədi Üsgülü Dalğanın lirikasına daxilən xas olan başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Ancaq bununla belə romantik hisslərin ifadəsi, həyatın romantik tərəfləri bu lirikada daha qabarıq, daha fəaldır: “Bu cəhət onun lirik şeirlərinin mövzularında, hiss-düşüncə tərzində özünü çox aydın bir şəkildə göstərir. Mərziyə xanım insanda ülviliyə, ideala, gözəlliyə, mübarizəyə olan təbii və qüvvətli meyli ifadə etməyə çalışır. Bu isə qanuni olaraq onun lirikasındakı romantik başlanğıcı qüvvətləndirir. Mərziyə xanımın lirik şeirlərindəki poetik yozuma aşılaraq ruh və məna olduqca dərin, orijinaldır. Onun bütün lirik şeirlərində obrazlı fikrin aydınlığı, şəffaflığı, emosional parlaqlığı aydın görünür. Mərziyə xanımın lirikası vüsətli və əhatəlidir, mənən və fikrən olduqca zəngindir. Şairə, öz əsərlərinə olduqca peşəkarcasına, zərgər dəqiqliyiylə fəlsəfi məzmun verə bilir. Lakin bununla belə folklor ənənələri üstündə köklənən formalardan, fiqurlardan, təşbih və istiarələrdən də məharətlə istifadə edir”.⁷⁷²

M.Üskui başqa bir şeirində yazırdı:

*Günüm gedib su içsin,
Abı donun dəyişsin.
Can Günəşim, parla, çıx,
Cahan görünsün açıq.
Aylar, illər dolandı,
Ah, gördüyüm yuxumu?
Zaman naqqa balıq tək,
Uddu çocuqluğumu.
İndi dəmirdən tüfəng,
Hesabsız fişəng gərək.
Xalqın dönməz eşqindən,
Burda dayaq gərəkdir.
Yurda dayaq gərəkdir.”⁷⁷³*

⁷⁷² Əhməd Vüqar. Dalğalı coşqun dəniz, şimşək tək oynaqdır dilim! “Xalq Cəbhəsi” qəzeti- 2014.-27 dekabr.- S.13.

⁷⁷³ Fuad Esmira, Güneydən səslər. “Respublika” qəzeti, 19 may 2023-cü il, səh.10

*Hər kəs Günəşi sevsə,
Atar başqa sevgini...
Yorulub yolda qalmaz.
Bəlkə özünü də unudar,
Yada salmaz.
Gedər, tapar Günəşi...
Uca dağlar başında.⁷⁷⁴*

O, “Mən günəşi sevirəm” şeirində isə yazır ki, uşaqlıq aləmində ürəyində işıq var olduğu üçün heç nədən qorxmur:

*Uşaqlıq aləmiydi, ürəyim işıq idi
Kiçik, təmiz dünyama, oyun yaraşlıq idi.
Yoldaşlarım dövrəmdə, hamısı şad, kinəsiz
Bir an küs küsü olsaydı, genə barışlıq idi.
Qaranlıq qorxuluydu, amma ondan qaçmazdıq,
Gecələr nağıllarda şirin, təmiz məhəbbət
Bizi barışdırardı.
Elə buna görə də,
Könlümüzün qapısını kinələrə açmazdıq.
Elə bil gözlərimiz gecələr də görərdi,
Ulduzlar ay-günəş tək bizə işıq verərdi.⁷⁷⁵*

M.Üskuiyə görə, uşaqlığının üstündən aylar, illər keçdikdən sonra çox şey dəyişdi və sevincin, xoşbəxtliyin yerini kədər, bədbəxtlik tutdu. O, yazırdı:

*Zaman, naqqa balıqtək, uşaqlığımı uddu.
Keçəri qəmlərimin, kiçik sevinclərimin
Yerin böyük kədərlər, sönməz kinələr tutdu.
Günəş bizim ölkədən oğurlandı, tutuldu,
İsti işıq çeşməsi qurudu və qurtuldu.
İndi illərdən bəri gecələrimi aysız,
Gündüzlərimi güncüz başa çatdırıram mən.
Böhtan, yalan aldanmış yurdumuzu bürüyüb.*

⁷⁷⁴ Məziyə Üskui (Dalğa). Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı, Avrasiya Press, 2006, səh. 189

⁷⁷⁵ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.291

*Şadlığın, səadətin kökü dibdən quruyub.*⁷⁷⁶

Bütün bunlara baxmayaraq, Üskuiyə görə heç bir şey onun uşaqlıqdakı azacıq sevincini, xoşbəxtliyini əlindən ala bilməz:

*Ata-baba söyləyən “dəmir çarıq” köhnəlib,
İndi bu çətin yolda dəmir ayaq lazımdır.
Dəmir əsa atılıb, nağıllara qatılıb,
İndi poladdan tüfəng, hədsiz-hesabsız fişəng,
Xalqın sönməz eşqindən bir də dayaq lazımdır.
Hər kəs sevsə günəşi başqa sevgisin atar,
Yorulub yolda qalmaz, unudar özünü də.
Uzaq dağlar dalından gedib günəşi tapar.
Uca səslə deyirəm: mən günəşi sevirəm!
Mən günəşi sevirəm!*⁷⁷⁷

Mərziyə Üskui “Mən və Dəməvənd” şeirində milli azadlığın necə qəsb olunmasını anlatmağa çalışmışdı. Milli azadlığını əlindən alanlara qarşı kinini gizlətməyən Mərziyə Üskui bir gün Dəməvənd dağı kimi xalqının yenidən azadlığa qovuşacağına son dərəcədə ümidlidir:

*Hər səhər baxıram Dəməvəndə mən,
Qoca dağ vüqarla dayanıb, durub.
Bilmirəm nə vaxtdan, hansı zamandan,
Köhnəlməz ağ, təmiz çadırın qurub!
Gahdan zirvəsinə günəş saçıılır,
Gahdan da dumanlar dövrəlir onu.
Nə yellər, nə sellər kiçiltmir canın,
Daşdandır sinəsi, qardandır donu.
Ağ başı bənzəyir Arəş başına,
Gavənin, Zöhhakın onda izi var.
Yeni zöhhaklara köhnə tarixdən,
Xalqın kinəsindən aydın sözü var.
Hər zaman baxanda Dəməvəndə mən,
Dayağım çoxalır, kinəm dərinlir.*

⁷⁷⁶ Yenə orada, s.292

⁷⁷⁷ Yenə orada, s.292

*Zöhhakı görürəm könüm odlanır,
Gavəni yadlarım bağrım sərinlir.*⁷⁷⁸
Üskui “Ölməz çerik” ya da “Ölməz partizan” şeirində yazırdı:
*Mən kiməm ki?
Orda duran kargərin,
Cərgə dolan
Qabar çalan
Mərd əliyəm.
Mən Xəzərdən balıq tutan
Dərdi dərya tək qıjılanan
Gilək adlı balıqçıyam.
Mən bəlucam,
İstirəm ki, vətənimdə,
Qanım rəngdə bir kilidlə
Azadlığa yollar açam.
Mən hamanam,
Zülmü öz əlilə boğan,
İstiqanlı, türkmənəm.
İstəyirsən deyim kiməm?
Mən oyam ki,
Öz xalqımın qızıl qanlı harayını,
Tüfəngimin boğazıyla,
Vətənimin zülm əlindən alovlanan
Göylərinə hay salıram.*⁷⁷⁹

L.Mirzəyeva yazır ki, bu şeirdə də insan nəfəsli canlı həyat ləğvələriöz əksini tapır: “Şairənin bu insanlarda görüb müşahidə etdiyi keyfiyyətlər sırasında onların Vətənə, doğma torpağa, xalqın taleyinə bəslədikləri ayıq münasibət əsas yer tutur. M.Üskuinin

⁷⁷⁸ Üskülü Mərziyə. Mən və Dəməvənd // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.235

⁷⁷⁹ Üskülü Mərziyə. Ölməz çerik // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.239

poeziyası heç bir milli məhdiyyəti tanımır, bütün xalqların fikir və fəaliyyət birliyinin bədii əksi şəklində ortaya çıxır”.⁷⁸⁰

Mərziyyə xanımın “İftixar” adlı şeirində də şairin həyata, dünyaya baxışı xüsusi ahənglə səslənir:

*Mən anayam, mən bacıyam,
Mən sədaqətli həyat yoldaşıyam,
Mən qadınam...
Mən şimalın kiçik kəndindənəm.
Düyü plantasiyalarında,
Çay tarlalarında gücüm çatana qədər
Əmək sərf etmişəm...
Mən fəhləyəm, mən kəndliyəm.
Mənim bütün varlığım
Əməklə yoğrulmuşdur.
Aclığının qondarma,
Lütlüyümün əfsanə olduğunu
İddia edənlər nə qədər şərəfsizdir.
Mən bir qadınam ki,
Onun varlığını ifadə edən
Heç bir məfhum
Sizin bədnam mədəniyyətinizdə
Öz əksini tapmamışdır...
Mən bir qadınam ki,
Zəhmət, əmək ona silah tutmaq
Qabiliyyəti də bəxş edib.*

L.Mirzəyeva yazır ki, M.Ə.Üskuinin yaradıcılığında insan və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərindən doğan ictimai-mənəvi faciənin orijinal poetik ifadəsi zamanın reallığını əks etdirir: “İnsanları həyatda və əsərlərində ülviliyə, ideala, azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyən şairənin bir çox döyüşkən xarakterli əsərlərində olduğu kimi “İftixar” şeirində də yaşadığı həyata, ətraf aləmə, bütünlüklə dünyaya baxışı öz əksini tapmışdı. Milli zülm və

⁷⁸⁰ Mirzəyeva Lətifə. Mərziyyə Əhmədi Üskui Dalgə: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024, s.108

sinfi məhrumiyyətlərdən xalqı ilə birlikdə əzab çəkən M.Ə.Üskui ictimai ədalətin ayaqlar altında tapdalanmasından təngə gəlmişdi. Şahlıq rejiminin qadınlara münəibətinə dözə bilmirdi. Rza şahın hakimiyyəti illərində də əvvəllərdə olduğu kimi qadınların hüquqsuzluğu davam edirdi. Cəmiyyətdə qadınla kişi arasındakı fərq özünü açıq-aşkar göstərməkdə idi”.⁷⁸¹

Mərzyyə Üskui poeziya ilə daha sıx ünsiyyətdə olmağa imkan tapdıqda onun qələminin rejim əleyhinə açdığı atəş daha gur səslənir, daha güclü əks-səda doğururdu:

*Ey sökülmüş özülü zəif divar,
Səni kökündən uçuracağımız gün
Uzaqda deyil.
Ey ağır polad zəncirlər,
Sənin hər halqanı torpağımıza
Göz dikən hakimlərin
Murdar boyunlarına keçirəcəyimiz gün
Uzaqda deyil.
Ey meydan oxuyan bağlı qapılar,
Sizin dərinizə sığmayan cəmdəyinizi
Özünüzdən əkin sahənizdə oda tutacağımız gün
Uzaqda deyil.
Ey ac uşaqların dərd çəkməkdən
Dərinlərə batmış gözləri,
Çılpaq ayaqlarının qana batmış yaraları,
Ssizin əzab çəkmiş bədənlərinizin
Şaxtadan xilas olacağı gün
Uzaqda deyil...
İndi düyünlənmiş yumruqlarınızı işə
Salmağın vaxtı çatmışdır.*

Şeirlərində daima ürəyindəki “Ana dili” yangısını dilə gətirir, məktəblərdə Ana dili altında fars dilinin öyrədilməsi ilə

⁷⁸¹ Mirzəyeva Lətifə. Mərzyyə Əhmədi Üskui Dalga: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024, s.103

barışmırdı. O, Vətən qədər müqəddəs olan ana, ata kəlmələrinin yalançı dildə səslənməsini qəbul etmirdi. Üskui yazırdı:

*Niyə mənim anam “madər”,
Atam “pədər” – olsun?
Bu dolaşığı ticarətdə
Niyə mənim doğmalarım
Özgəsinin tapdağında hədərlə olsun?
Niyə yadın bəhməzinə “bal” deməli?
Öz aşığına “yal” deməli?
Niyə mənim ana dilim
Gəlmə dilin qabağında
Titim-titim titrəməli?
Niyə doğmam yad olmalı?
Öz sözlərim öz dilimdən qovulmalı?...
Ey “Anamın kitabı”nda adı qalan
Doğma ikən, ögey olan
Sənə dağım.
Xətəinin qılıncında,
Füzulinin qəzəlində
Bülövlənib ovxarlanan söz kəsərim,
Dağlarımdan damcı-damcı sızıb gələn öz əsərim.
Ey bu günü dilim-dilim
Parçalanan ana dilim.
Sənəsində od qalanan ana dilim.
Qapıların arxasında
Boynu bükük qalan dilim.
Var ikən yox olan dilim.
Ayaqlarda kilim dilim.
Vuruşlarda bir qəhrəman,
Barışlarda həlim dilim!...
Tarixin yolunu keçdin uğurlu,
Sənə batamırdı bir qolu zorlu,
Dünəni möhtəşəm, sabahı nurlu,
İndisi tapdanıb ovulan dilim
Analı, atalı, a yetim dilim!
Şərəfim, şöhrətim, qeyrətim dilim*

Lətifə Mirzəyeva yazır ki, Mərziyə Üskui dövrünün açıqgözlü ziyalı, hadisələrin daxilinə nüfuz etməyə qadir olan bir sənətkar olması ilə də seçilirdi: “O, bilirdi ki, xalqının düşdüyü məşəqqətli həyatın buz kimi əriməsi üçün azad dil, azad söz, azad fikir lazımdır. M.Üskui insanın öz doğma dilinin ona qadağan edilməsi kimiböyük bir faciə ilə barışa bilmirdi. Axı insan öz dili, Vətəni ilə tanınır, kimliyini təsdiq edir. Odur ki, o, azərbaycanlı balaların öz ana dilində təhsil alması üçün bütün maneələrin radan qalxmasına var qüvvəsilə çalışırdı. Azərbaycan sözünü eşitməmək üçün qulaqlarını tıxayan, yazısını görməmək gözlərinin önünə qar pərdə çəkən farst şovinist inkarçılarına, azərbaycanlı balalara yabançı dilin öyrədilməsini məcbur edənlərə və öyrədənlərə qəzəblənən Mərziyə onlara bir müəllim, şair, yazıçı, vətəndaş kimi meydan oxuyurdu, dilinə xor baxanların dilini dibindən qopartmaq istəyirdi”.⁷⁸²

Filologiya elmləri doktoru Sabir Nəbioğlu hesab edir ki, Mərziyə Üskuinin əsərlərində başlıca olaraq xalqın ağır həyat şəraiti tərənnüm edilirdi. O, yazırdı: “Mərziyyə Üskui kimi cəsur insanlar həyatla yalnız cismən vidalaşırlar. Onlar öz əməlləri və qoyub getdikləri mənəvi irslə əbədi yaşamaq hüququ qazanırlar. Ruh şad olsun! O taylı, bu taylı müasir qədrşünas nəsillər bu gün də Mərziyyənin nəfəsinin hərarətini aydınca duyur, əməli və sənəti ilə özünə əbədiyaşarlıq hüququ qazanmış vətənin qəhrəman qızını öz sıralarında addımlayan görürlər”.⁷⁸³

Onun nəsr əsərləri dərin sosial məzmunu, sərt realizmi ilə seçilir. O, “İlk ölüm təcrübəsi” hekayəsində cəmiyyətdəki haqsızlığa etiraz etmiş, ədalətsizliyin köklərini izah etməyə çalışmışdır.⁷⁸⁴

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Mərziyə” poemasında yazırdı:

Sən doğuldun qeyrətindən,

⁷⁸² Mirzəyeva Lətifə. Mərziyə Əhmədi Üskui Dalga: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024, s.47

⁷⁸³ Nəbioğlu Sabir. Güney Azərbaycanın qəhrəman qadın ulduzu Mərziyə Üskülü. <http://davam.az/6221-gney-azrbaycann-qhrman-qadn-ulduzu-mrziy-skl.html>

⁷⁸⁴ Üskülü Mərziyə. İlk ölüm təcrübəsi // Güney Azərbaycan nəsr: Bağlantıcdan bu günə qədər (Antologiya). Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.265-270

*Cürətindən, Mərziyəcan.
Aldım sənin sorağını
Ölümündən
Çox sonra mən Mərziyəcan,
Sən vuruşdun, əlindəki silahla yox,
Qəlbindəki inamınla, imanınla.
Həkk elədin öz adını
Sən tarixə öz qanınla.
Min il keçsə qalacaqsan
İyirmi yeddi yaşında sən,
Tarixin yaddaşında sən,
Tələbəlik illərində
Sən sinifdən sinifə yox
Addımladın axtarışdan axtarışa.
Bir tapıntı yazılıbıdr
Alındakı hər qırışa.
Nəyi tapdın?
Beynindəki sualların cavabını.
Bu dünyada sən sevinc
Qismətini kor eyləyən
Bir ömürlük əzabını.⁷⁸⁵*

Mərziyə Üskui “Xatirat” dəftərində yazırdı:

*Düşünürəm, demək varam.
Haqqımı da, borcumu da anlayıram.
Düşünürəm, mən özümü dərk edirəm
Düşünürəm, mən qanıram,
Məm görürəm, eşidirəm.
Düşünürəm...
Demək artıq qul deyiləm...
Mütləqiyyət sən qocasan, sən köhnəsən!
Köhnə çürük bayatını
Hər gün ötən bir boşboğaz, bir gəvəzə!
Sözüm yeni, dinim təzə!*

⁷⁸⁵ Vahabzadə Bəxtiyar. Axı dünya fırlanır: şeirlər poemalar və tərcümələr. Bakı, Yazıçı, 1987, s.137

*Düz 2500 ildir yol gəlirsən;
Amma yenə yerindəsən, yerindəsən!
Ehkamları özünə zidd bir dindəsən.
Zülm edirsən.
Açgözlülərin silahıdır zülüm, ölüm!
Mən zülümə sığışmıram!
Bir ölümlə qorxuzduğun yetər məni!
Bir həyata sığışmadım,
Yüz ölümə sığışmaram!*⁷⁸⁶

L.Mirzəyevaya görə, M.Ə.Üskuinin lirik qəhrəmanı güclü, mərd, vüqarlı, mənəvi cəhətdən zəngin bir insandır: “Bu lirik qəhrəman darda olan Vətənin tarixi mövqeyini dərk etməyə can atan, onun bu gününü və sabahını anlamağa çalışan, nifət və məhəbbəti dəqiq müəyyənləşmiş bir insandır. O, yalnız vətənpərvər deyil, eyni zamanda böyül zəkaya malikdir, yalnız inqilabçı deyil, həm də sevən bir aşıqdır. Ancaq onun rəngarəng hisslərinin, çoxcəhətli fikirlərinin əsasında vətənpərvərliyi, düşməyə alovlu nifrəti dayanır. O, kədər mənəşində, soyuq zindanlar küncündə, vətən məhəbbətindən qüvvət alır. Buna görə də M.Ə.Üskuinin qəhrəmanı tamam müstəqil bir mövqeyə malikdir. Onun dilindəki ötkəmlik, qəzəbindəki, nifrətindəki səmimiyyət və reallıq, sözü şax demək cəsarəti bu qəhrəmanı oxucusuna sevdirdi”.⁷⁸⁷

Gördüyümüz kimi, Mərziyə Üskui bir tərəfdən Güney Azərbaycanda milli hərəkətin hər daim müdafiəçisi olmuş, digər tərəfdən sosial-demokrat təlimini müdafiə etmişdir. Onun bu ikili baxışlarında bu gün üçün ziddiyyətli məqamlar görünə də, ümumilikdə M.Üskuinin dünyagörüşü bütövlük, millilik, azadlıqla yoğurulmuşdur. Başqa sözlə, həmin dövrdə dünyada, o cümlədən bu bölgədə geniş yayılmış sosial-demokrat təlimi, xüsusilə Milli Azadlıq hərəkəti uğrunda mübarizə aparan xalqlar və onların təmsilçiləri üçün əsas ideyalardan biri idi. Bu anlamda Üskui də

⁷⁸⁶ Yenə orada, s.142-143

⁷⁸⁷ Mirzəyeva Lətifə. Mərziyə Əhməd Üskui Dalgə: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024, s.109

sosial-demokrat təliminin hazırda “İran” adlanan ölkədə bərqərar olması ilə Azərbaycan xalqının da bundan faydalanacağına, bütün haqq və hüquqlara sahib olacağını düşünmüşdür. Əlbəttə, bu cür görüşün daşıyıcılarından biri kimi Üskuinin də Güney Azərbaycan xalqının haqq və hüquqlarının bərpası yolunda sol baxışların mübariz tərəfdarı olması başa düşüləndir.

Ümumiyyətlə, Üskuinin dünyagörüşünə dərinlən bələd olduqca görürük ki, onun üçün sosial-demokratiya təlimi bir idealdan çox, Milli istiqlala can atan bir xalqın yolunda vasitədir. Deməli, onun əsas ideali Azərbaycan xalqının haqq və hüquqlarının bərpası olmuş, sadəcə o bunu sosial-demoktaizm təliminin qalib gəlməsi, üstəlik bütün xalqların eyni şəkildə bundan faydalanaraq milli-sosial azadlıqlarında görmüşdür.

ƏLİ TUDƏ

Həyat və yaradıcılığı. Əli Tudə Cavadzadə (1924-1996) 1924-cü ilin yanvarın 31-də Bakıda dünyaya gəlsə də, ata və anası Güney Azərbaycanın qədim şəhəri Ərdəbilin Çanaxbulaq kəndindən idi. Onun valideynləri iş üçün Quzey Azərbaycana gəlmiş, atası Qulu Bakının neft mədəninə fəhləlik etmiş, sonra isə buruq ustası işləmişdir. Ata və anasını çox erkən yaşlarında itirən Əli Tudə nənəsi Qərib xanımın himayəsində böyümüş, 150 sayılı orta məktəbdə təhsil almışdır. Bakı Pionerlər Sarayının nəzdində Osman Sarıvəllinin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişinin fəal üzvü olan Tudənin 13-14 yaşlarında ikən ilk şeirləri Heydər Rzazadə imzası ilə “Kommunist”, “Yeni yol” qəzetlərində çap olunmuşdur. 1938-ci ildə həmin ədəbiyyat dərnişinin nəşr etdiyi almanaxda şeirləri dərc edilib. 1938-ci il repressiya dövründə 7-ci sinifdə oxuyarkən o, Güney Azərbaycan mənşəli olduğundan nənəsi ilə birlikdə İran Pəhləvilərinə sürgün edilmişdir.⁷⁸⁸ İran Pəhləvilərində təsərrüfat işləri və fəhləliklə məşğul olmaqla yanaşı, şəxsi müaliələrinə və ədəbiyyat yaradıcılığına davam etmişdir.

2-ci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində Güney Azərbaycanda baş qaldıran Milli Azadlıq hərəkatına qoşulan Cavadzadə bu dövrdən “Əli Tudə” imzası ilə bir çox milli ruhlu şeirlər yazmışdır. 1944-1946-cı illərdə Ərdəbildə nəşr olunan “Ziddi-faşist”, “Cövdət”, Təbrizdə işıq üzü görən “Vətən yolunda”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Şəfəq”, “Azərbaycan” məcmuələrində, “Şairlər məclisi” almanaxlarında şeirləri davamlı şəkildə çap olunmuşdur.

1944-cü ildə “Hizbi Tudeyi-İran”ın, yəni İran Xalq Partiyasının üzvü olan Tudə bir ildən sonra, yəni 1945-ci ilin sentyabrında Təbrizdə yaranan Azərbaycan Demokrat Partiyasının sıralarına qoşulmuşdur. O, əvvəlcə İran Xalq Partiyasının Ərdəbil

⁷⁸⁸ Rüstəmxanlı Sabir. Savalan şairi // Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.10

vilayət komitəsində təbliğatçı (1944-1945), Azərbaycan Milli Hökuməti qurulduqdan sonra Təbrizdə Maarif Nazirliyində tədris şöbəsinin müdiri (1945-1946) işləmişdir. “Ana dili” kitabının çap olunmasında mühüm rol oynayan Cavadzadə daha sonra Təbrizdə Milli Filormaniya təsis etmiş, özü də onun müdiri olmuşdur.⁷⁸⁹ Güney Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının tanınmış simalarından hesab olunun Cavadzadəyə 1946-cı ildə Təbrizin “Şairlər məclisi” tərəfindən “Tudə”, yəni “Xalq” təxəllüsü verilmiş, Milli hökumət isə onu ən ali mükafat “21 Azər” medalıyla təltif etmişdir.⁷⁹⁰

Azərbaycan Milli hökuməti İran Pəhləviləri tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra (12 dekabr 1946-cı il) Tudə haqqında tutulduğu anda mühakimə olunmadan dərhal qətlə yetirilməsi ilə bağlı Məhəmmədrza Şah pəhləvi fərman vermişdi. Belə bir çətin zamanda o, 1946-cı ilin dekabrında Quzey Azərbaycana köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bakıda “Ədəbiyyat qəzeti”nin redaksiyasında ədəbi işçi vəzifəsində işə başlayan Tudə çox keçmədən “Cənub nəğmələri” əsəri ilə məşhurlaşmışdır.

Eyni zamanda, o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1952-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1958-ci ildən Azərbaycan SSR və SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olan Tudə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor, Ali Partiya Məktəbində müdavim, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində təxminən on il şöbə müdiri olmuşdur (1952-1962).

1960-cı ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İdarə Heyətinin üzvü seçilən, Əmək veteranı (1986), Əməkdar incəsənət xadimi (1987) adlarına layiq görülən Tudə 50 poemanın, 40-a yaxın kitabın müəllifidir. Onun əsərləri ukrayna, hind, rus, özbək, qırğız, ingilis və başqa dillərə tərcümə olunmuşdur.

O, 1996-cı il fevralın 26-da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

⁷⁸⁹ Mənafi Mirəli. Məslək şairi. “Pioner” jurnalı, aprel 1984, №4, səh.18

⁷⁹⁰ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.6

İctimai-siyasi görüşləri. Tudənin ictimai-siyasi görüşlərində Bütöv Azərbaycan ideyası, Azərbaycan Milli hökumətinin quruluşu, inkişafı və süqutu, Milli Azadlıq hərəkatı və İran Pəhləvilərinə qarşı mübarizə, İnsanlıq fəlsəfəsi ilə bağlı düşüncələri də digər mövzular mühüm yer tutmuşdur.

Bütöv Azərbaycan ideyası. Tudənin yaradıcılığında ana xətlərdən biri Bütöv Azərbaycan məsələsi olmuşdur. O, hesab edirdi ki, Güney Azərbaycan kimi Quzey Azərbaycan da onun Vətəni olsa da, amma hələlilik vahid vətən yoxdur. Məhz vahid Vətənin olmaması Tudəni düşündürməklə yanaşı, bundan çıxış yolları aramağa sövq etmişdir. O, “Mənim qiymətim” şeirində yazırdı:

*Dedilər ki, o tay da,
Bu tay da Vətəndir.
Səni məşhurlaşdıran
Bu boyda Vətəndir.
Adım iki Vətənli
Oldusa da ey həyat,
Özüm bir Vətənli də
Ola bilmədən heyhat!*⁷⁹¹

Azərbaycanın iki yerə parçalanıb Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycana çevrilməsini tarixi ədalətsizlik adlandıran şairə görə bu əbədiyyən belə davam edə bilməz:

*Azərbaycan bir ürəkdir,
Azad ömür sürəcəkdir,
Yaşayanlar görəcəkdir,
Bu torpağı bir can kimi.*⁷⁹²

O, “Mən kiməm” şeirində isə öz milli kimliyini tarixi faktlarla müəyyənləşdirməyə çalışmaqla yanaşı, parçalanmış millətin övladı olmağın çətinliyindən də söz açmışdır:

*Baxıram tarixlərə,
Vərəqlər qatar-qatar...*

⁷⁹¹ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.43

⁷⁹² Əli Tudə – 100 (Yazılar, fikirlər, sənədlər). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2023, s.15

*Vətənimin övladı:
Babək, Xətai, Sərdar...
Dedi: Ya parçalanım
Döyüşdə tikə-tikə,
Ya da tamam birləşsin
Parçalanmış bir ölkə!*

Deməli, Əli Tudə fərdi duyğuları ilə milli duyğularını ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında şəxsi kimliklə milli kimlik bir bütövdür, yəni hər bir “mən”in mübarizəsi əslində millətin mübarizəsidir.

O, “Dəhşətli faciə” şeirində yazır ki, bir Vətənin ikiyə bölünməsi, bir xalqın iki yerə parçalanması dəhşətli faciədir. Belə bir dəhşətli faciəyə dünyada çox nadir hallarda rast gəldiyini iddia edən Tudəyə görə Azərbaycan xalqı buna bir gün son verməlidir:

*Yox! Bu qərribə deyil,
Dəhşətli faciədir.
Ağız-ağız dolaşan
Qeybətli faciədir.
Arazın o tayında
Bir Culfa həsrət çəkir,
Arazın bu tayında
Bir Culfa xiffət çəkir.
Sərahədin o tayında
Bir Astara gözləyir,
Sərahədin bu tayında
Bir Astara izləyir.
Dünyanın o başında
Görüşə gedən insan
Bəs doğma şəhərlərdə
Haçan görüşsün, haçan?
Almaniya, Koreya
Parçalanmamış məgər?
Ayrılanlar görüşmür
Qəti vüsala qədər?*

*Görüşür! Bəs harada?
Öz vətən torpağında!
Neçə-neçə şəhərin
Mehriban qucağında!
Ancaq gör Azərbaycan
Haçan bölünüb, haçan...
Hələ belə görüşə
Nə qayğı var, nə imkan.⁷⁹³*

Tudə “Araz üstə palıd” şeirində də, vaxtilə Azərbaycanın ikiyə parçalandığını, ancaq bir gün birləşəcəyinə inamını ifadə etmişdir. Onin fikrincə, əgər bir ağacın budaqları müxtəlif yerlərə şaxələndiyi halda eyni kökdən rişə alırsa, o zaman parçalanmış bir millətin də kökü bir olduğu üçün gec-tez birləşməyi qaçılmazdır:

*Fəqət rişəm bir olsa da Araz üstə
Budaqlarım iki yerə ayrılmışdır.
Hicran köklü nəğmələrim bir saz üstə
O taya da, bu taya da sarılmışdır.*

*Hansılardır o taydakı budaqlarım?
Doğmalarım, yoldaşlarım, qanadlarım!
Hansılardır bu taydakı budaqlarım?
Qardaşlarım, qohumlarım, övladlarım!⁷⁹⁴*

“Bütövlük” şeirində də vahid vətən, vahid millət ideyasının mahiyyətini açmağa çalışan Tudə yazırdı ki, müxtəlif məsələlərlə bağlı bəlkə yarımçıq, parça-parça arzu və istəklərin olması təbiidir. Ancaq Vətən və Millət məsələsində heç bir halda yarımçıqlıqdan, hissələrdən söhbət gedə bilməz. O, yazırdı:

*Mənim doğma xalqım! Mən saz çalsam da,
Demirəm haqqımı ev-ev ver mənə.
– Vətən! – deyə-deyə payız olsam da,
Demirəm baharı şiv-şiv ver mənə...*

⁷⁹³ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.40

⁷⁹⁴ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, s.18

*Nə çoxdur arzunun az-az bitəni,
İnsana yarımçıq payın yetəni...
Təkcə parçalanmış vahid Vətəni
Sən yarımçıq deyil, bütöv ver mənə!*⁷⁹⁵

O, “Azərbaycan gəmisi” şeirində də milli birliyin, bütövlüyün gec-tez gerçəkləşəcəyini simvolik anlamda bir gəmiyə verilmiş “Azərbaycan” adıyla ümidlənmişdir. Onun fikrincə, “Azərbaycan” adını daşıyan bir gəmi özündə həm Təbrizi, Urmunu həm də, Bakını və Gəncəni birləşdirdiyi kimi, bir gün Azərbaycan xalqı, Azərbaycan eli də bir, bütöv olacaqdır:

*Qartal uçuşuyla bir xəbər gəzir
Bakıda, Gəncədə, Xoyda, Təbrizdə.
“Azərbaycan” adlı bir gəmi üzür
Döşü ağ dalğalı Qara dənizdə.*

*Sanki parçalanmış Azərbaycanın
Dünyada bütövlük timsalıdır o.
İgid Koroğlunun, mərd Səttarxanın
Vüsal həsrətlisi xəyalıdır o.*⁷⁹⁶

Tudə ümid edir ki, Azərbaycanın bütövlük məsələsi xəyal olaraq qalmayacaq və bir gün gerçəkləşəcəkdir. Çünki Araz çayının altındakı torpaqlar bir olduğu kimi, üstündəki torpaqlar da birdir:

*Arazın altında birləşən torpaq
Arazın üstündə nədən ayrılır?
Arazın suyuyla dürləşən torpaq
İki bölündükcə Vətən ayrılır.*

*Bəli! Üstü lillə örtüklü Araz
Altda çabalayır dağ sularıyla.
– Birlik – deyən ağzı köpüklü Araz*

⁷⁹⁵ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, s.19

⁷⁹⁶ Tudə Əli. Gecikmiş vüsal. IX cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.152

Yaşıl nəğmə yazır ağ sularıyla.⁷⁹⁷

O, “Birlik” şeirində əsas milli yükünün, missiyasının Azərbaycan xalqının birliyinin, Vətəninin birliyinin bir sözlə, iki Azərbaycanın bir olmasını açıqca qələmə almışdır:

*Mən mərdəm! Yolumu bağlasa hicran,
– Birlik! – deyə-deyə çıxış gəzərəm.
Məni hansı çaya tullasa zaman,
Yenə də birliyə doğru üzərəm...*

*Zaman qələm çəksin bütün qəmlərə,
Arada nə hicran, nə nisgil qalsın!
Sərhəd məftilləri dönsün simlərə,
Birlik nəğməsini vüsətlə çalsın!*

*Birlik yaransaydı, yaz küləyi tək
Dərd dolu ürəyim yüngülləşərdi.
Gözlərim güldükcə daş çiçəyi tək
Arzumun zəmisini sünbülləşərdi...⁷⁹⁸*

Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması, inkişafı və süqutu. Tudənin yaradıcılığında Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması, inkişafı və süqutu məsələsi də mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Xüsusilə, Təbrizdə Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulmasını sevinclə qarşılayan Tudənin yaradıcılığında yeni dövr başlamış, Azərbaycançılıq ideyası ilə böyük bir ruhla təbliğata qoşulmuşdu. Vətəninə ana dilində məktəblər açılır, mədəniyyət evləri inşa olunur, söz, vicdan azadlığı başlayırdı ki, bütün bunlardan ilhama gələn Tudə yazırdı:

*Sənin bu dünyaya adın bəllidir,
Yayılmış hər yana sorağın Təbriz.
Hər qəmli könülə bir təsəllidir,
Bu azad dövrünün, bu çağın, Təbriz.*

⁷⁹⁷ Tudə Əli. Gecikmiş vüsəl. IX cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.153

⁷⁹⁸ Tudə Əli. Mühacir qeyrəti. XII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.102

*Azadlıq istədin – zindana düşdün,
Təqsirsiz, günahsız böhtana düşdün,
Min qara, çovğana, borana düşdün,
Yenə alovlandı ocağın Təbriz.⁷⁹⁹*

Tudə daha sonra yazırdı:

*İndi yurdumuzda hörmətimiz var,
Azad qələmimiz, sənətimiz var.
Milli məclisimiz, dövlətimiz var,
Sənə qiymət verir millətin, aşığı!⁸⁰⁰*

O, “Nəğməkar qız” poemasında Milli Hökumətin fəaliyyətindən, ADF-nin xalq qarşısında gördüyü işlərdən bəhs etmişdir. Əsərin qəhrəmanı Reyhan da milli quruculuq yolunda xidmət etmək məqsədilə fədailər üçün cəbhədə konsertlər verib, onları milli nəğmələri ilə ruhlandırırırmış. Ancaq çox keçmədən Tudə düşmən ordularının Güney Azərbaycanı işğalından, Təbrizin qanlı-qadalı günlərindən söz açmışdır. Amerikalı konsulla yerli hakimiyyətin nümayəndəsi kimi təqdim edilən şah generalı azərbaycanlı demokratları ələ keçirmək, milli hökumətin xalqa bəxş etdiyi yadigarları məhv etmək üçün tədbirlər görmüşlər. Şah generalı konsula məlumat verir ki, milli teatr, muzey, filarmoniya artıq dağıdılmış, radio stansiyasını da partlatmağa hazırlaşır. Bu zaman konsul hiyləgərliklə dünyanı aldatmaqdan ötrü Milli hökumətin yaratdığı radiostansiyadan demokratların özləri əleyhinə istifadə etməyi lazım bilir. Konsula görə Güney Azərbaycanın hüduqlarından kənarda güman edilməkdir ki, demokratların yaratdığı nə varsa hamısı məhv edilmişdir. Bu məqsədlə də əsərin qəhrəmanı xanəndə Reyhandan yenicə “məğlub edilmiş” Milli hökumətə qarşı ideoloji mübarizədə istifadə etməyə çalışırlar. Düşmənin məqsədi bundan ibarətdir ki, xanəndə qız demokratların

⁷⁹⁹ Əli Tudə – 100 (Yazılar, fikirlər, sənədlər). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2023, s.6

⁸⁰⁰ Yenə orada, s.7

əleyhinə yazılmış mahnını radioda oxusun. Reyhan bütün işgəncələrə baxmayaraq, düşmənin demokratlar əleyhinə yazdığı mahnını oxumaqdan imtina edir. Onun gözlərinin önünə Milli hökumət dövrünün xoşbəxt günləri və xalq üçün oxuduğu milli nəğmələr gəlir. Bu zaman Reyhanın xəyalında canlanan Milli rəhbər ondan radioda ürəyinin səsinə qulaq asaraq, mətin olub sevdiyi nəğmələri oxumağı ona tövsiyə edir. Məhz bundan sonra Reyhan radiostansiyanın qarşısına keçərək Milli hökumət dövründə oxduduğu milli nəğmələrdən birini səsləndirmişdir. Reyhan bu milli əməlinə görə çox işgəncələr görsə də, axırda digər silahdaşları onu düşmənlərin əlindən azad etməyi bacarmışlar.⁸⁰¹

O, “Səngərli qala” poemasında isə öncə Təbrizdəki Ərk qalasının qədimliyindən, məşhurluğundan iftixarla söz açmış, onun igidlər, qəhrəmanlar qalası adlandırılmasının təsadüfi olmadığını yazmışdır. Belə ki, Güney Azərbaycan Milli hərəkətinin qəhrəmanları Rəhmət, İmran, Şahin və onun nişanlısı Bətül xeyli müddət Ərk qalasında gizlənərək şah ordusuna qarşı mübarizə aparmışlar. Azadlığın rəmzi kimi qalanın üstünə Bətülün qana oyanmış örpəyini sancmışlar. Bu bayraq yellənərək xalqın inqilab işinə inamını qat-qat artırmışdır. Gərgin və çətin vuruşda bu dörd igid məğlub olmamış, özlərini qaladan atıb xalqın azadlığı yolunda qurban getmişlər. Bu igidlərin hünərini tərənnüm edən poema azadlıq nəğməsi kimi səslənmişdir.⁸⁰² Xalq şairi, millət vəkili Sabir Rüstəmxanlı çox doğru yazır ki, Əli Tudə özü də bir səngər şairi idi: “Əli Tudə səngər şairi, mübarizə nəğməkarıydı, iyirmi bir-iyirmi iki yaşlarında İran rejiminin iç üzünü açan, xalqı ayağa qaldıran şeirlərinə görə ölüm hökmü altında yaşayır, amma yolundan çəkinmirdi. Elə bu odun-alovun içində Tudə (xalq) kimi tanınmış, xalqın səsinə çevrilmişdi”.⁸⁰³

⁸⁰¹ Ağamalı Kamal. Mübarizəyə çağıran poeziya. “Ulduz” jurnalı, aprel 1967, №4, səh.47-50

⁸⁰² Novruzov M. Döyüşən poeziya. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 may 1969, səh.12

⁸⁰³ Rüstəmxanlı Sabir. Savalan şairi // Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.10

Tudənin poema və şeirlərində biz Səttarxan, Xiyabani, Heydərxan, Pişəvəri kimi inqilab qəhrəmanlarının, milli ziyalıların adlarına tez-tez rast gəlirik ki, bunlar vətənə, xalqa sədaqət andı kimi səslənir, əsərlərinin mübariz, inqilabi ruhunu nümayiş etdirir. Şair insani sifətlərdən, münasibətlərdən, dyğu və düşüncələrdən danışarkən onlara mücadilə meyarı ilə yanaşır, sanki hər şeyin zülmə, əsarətə qarşı qəzəb və silaha çevrilməsini arzulayır. Onun fikrincə, mübarizə meydanı əsl sınaq meydanı, mərdlik, qəhrəmanlıq, cəsarət meydanıdır. Bu meydanda ad-sana çatmış, öz ölümü ilə ölməzliyi qovuşmuş fədakar insanlar çoxdur, onlar dünyanın bütün namuslu adamları, xüsusilə sağlam və mübariz məfkurəli gənc nəsillər üçün əbədi örnəkdir.⁸⁰⁴

O, “Mənim səsim” şeirində də milli azadlıqdan, milli istiqlaldan bəhs edərək yazırdı ki, onun səsi qəhrəmanlıq, insanlıq, vətəndaşlıq səsidir:

*Özü qış, yolu bahar,
Azadlığı bir nobar...
Doğma Vətəndən kənar,
Ünvanımın səsidir!*

*Vətəndə istiqlala,
Zamanda istiqbala,
Vüsaldə həsbhala,
Gümanımın səsidir!*⁸⁰⁵

O, “Anasan, fərman ver...” şeirində 21 Azər günündə Vətənlə dərdləşmişdir. Tudəyə görə hazırda Vətənlə söhbət etməkdən, ülfət qurmaqdan, Təbriz inqilablarını xatırlamaqdan, azadlıq hissini içində daşımaqdan başqa əlində bir şeyi qalmamışdır. Ancaq 21 Azər günündə vətənlə ülfətin, söhbətin mahiyyətində də bir ümid var: Milli Azadlıq, Milli İstiqlal ümidi. Tudə yazırdı:

⁸⁰⁴ Mehdi Famil. Hərərətli ürəyin döyüntüləri. “Bakı” qəzeti, avqust 1969, s.3

⁸⁰⁵ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.18

*Təbriz üç alovlu nehzət görübdür,
Zəfər güllərilə tağlar hörübdür!
O müti yox, azad ömür sürübdür,
Nehzətimdən başqa nəyim var mənim?*⁸⁰⁶

Tudə “Qız qayğısı” poemasında yazırdı ki, 21 Azərdə doğan cəsarət İran əsarətinə qarşı bir dəfə uğur qazanıbsa, gün gələcək yenidən bunu əldə edib, ona əbədiyyən son verəcəkdir. O, yazırdı:

*İyirmi bir Azərdə doğan cəsarət,
Dağıtdı əsarət hasarlarını.
Vətəndə yaranan Milli hökumət
Təbrizdə çıxartdı qərarlarını.*

*Bəli! Od nəfisli İyirmi bir Azər
Azadlıq gətirdi Azərbaycana.
Sərhəddən uzaqda neçə kənd-şəhər,
Salamlar yetirdi Azərbaycana...*⁸⁰⁷

O, “Hələ unutmamışam” şeirində 21 Azər tarixində Azərbaycan Milli hökumətinin yaranmasını unutmadığını, onun yenidən gerçəkləşəcəyinə inamını ifadə etmişdir. Tudə yazırdı:

*Gərək dost-tanişa müjdə yetirəm,
Gəlib “İyirmi bir Azər”im mənim!
Könlümdə əbədi şirin xatirəm,
Dilimdə həmişə əzbərim mənim!*

*Gəlib al günəşin şəfəqlərində,
Daş cildli tarixin vərəqlərində,
Döyüşən ömrümün üfüqlərində,
Uğurla açılan səhərim mənim!*

Azadlıq məşəli yandı əlimdə,

⁸⁰⁶ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.46

⁸⁰⁷ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.223

*Min cəlal yaratdım bircə ilimdə...
Noğullu-şəkərli ana dilimdə
Dünyaya səs saldı əsərim mənim!*⁸⁰⁸

“Gecikmiş vüsal” poemasında milli azadlığın yenidən bərpa olunmasına ümidini ifadə edən Tudə yazırdı ki, milyonlarla Güney Azərbaycan türkünün gözlədiyi azadlıq uğrunda susmaq, bir yerdə dayanmaq mümkün deyildir:

*Daşlaşmış ürəkləri
Yoxladım yaddaşımda.
Dedim biz də insanıq,
Haqqımız var yaşayaq!
Ancaq gərək nə nakam,
Nə intizar yaşayaq!
Şəhərlərin, kəndlərin
Gözlədiyi azadlıq,
Milyon-milyon insanın
İzlədiyi azadlıq,
Yolda daha nə sussun,
Nə də dayansın deyə,
Qaranlıq istiqbalı
Nura boyansın deyə...*⁸⁰⁹

Yeri gəlmişkən, Tudə bir müddət milli azadlıq yolunda İslam dinini əngəl kimi görmüş, bununla bağlı bəzi şeirlər yazmışdır. Ancaq sonralar özü də etiraf etmişdir ki, bu məsələdə səhv mövqe tutmuş, marksist-leninçilərin təsiri altında İslama münasibətdə günaha batmışdır. O, “Əzan” şeirində bu məsələ ilə bağlı yazırdı:

*Sonralar nədənsə insafı atıb,
Əzana bir təhər baxdım sənətdə.
Özgə fitvasıyla günaha batıb,
Əzana qara da yaxdım sənətdə.*

⁸⁰⁸ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. akı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, s.34-35

⁸⁰⁹ Tudə Əli. Gecikmiş vüsal. IX cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.285

*Sandım sızıltılı muradlarıyla
Şərqin ətalət nəğməsidir o.
Demə həzinləşən fəryadlarıyla
Dünyada qüdsiyyət nəğməsidir o.*

*O nəğmə nə deyir bəşəriyyətə?
Düzlük, xeyirxahlıq, təmizlik, mərdlik.
Bəlkə hökm etməyə əbədiyyətə
Əyrilik, paxıllıq, çirkinlik, sərtlik.⁸¹⁰*

Azad Güney Azərbaycan uğrunda İran Pəhləviləri və Molla-Fars rejimlərinə qarşı mübarizə. Tudənin yaradıcılığında əsas məsələlərdən biri də Güney Azərbaycanın yenidən azadlığa, müstəqilliyə qovuşması ilə bağlı çıxış yolları aaraması olmuşdur. O, bu məsələ ilə bağlı yaradıcılığında İran Pəhləviləri və Molla-Fars rejimlərinə qarşı mübarizə aparmış tanınmış şəxsiyyətlərin (X.Ruzbeh, T.Ərani, F.İbrahimi, N.Oxtay, C.Heyət və b.) hər birinə ayrı-ayrılıqda yer vermişdi. Məsələn, o, “Yaralanmış nəğmələr” poemasında İran Pəhləvilərinə qarşı mübarizə aparan həmədanlı Xosrov Ruzbehi cəsur qəhrəman, sədaqətli, səmimi bir insan kimi təqdim etmişdir. O, Ruzbehin 1958-ci ilin mayında Pəhləvilər tərəfindən güllələnərək öldürülməsini biganə qala bilməmişdir. Tudə yazırdı:

*Xosrovunsa mərd alnında
Vətəninin ehtişamı,
Bir dünyaya deyir odur
Nifrət dolu ittihamı.
Zalım haqda, sərvət haqda
Yazılmışdır bu ittiham.
Zülm üstə yaradılmış
Büsat haqda, işrət haqda
Yazılmışdır bu ittiham!...*

⁸¹⁰ Tudə Əli. Mühacir qeyrəti. XII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.128

*Xosrovun mərd yoldaşları:
Bacıları, qardaşları
Öz çiyində qaldıracaq
Azadlığın şöhrətini.
Həqiqətə çevirəcək
O şəhidin niyyətini.⁸¹¹*

O, ““Dünyalı” dünya” şeirini isə Güney Azərbaycandan olan inqilabçı Tağı Əraniyə həsr etmişdir. Tudə yazırdı ki, qorxmaz, cəsur inqilabçı olan T.Ərani heç bir vaxt tutduğu yoldan geri addım atmamışdır:

*İran başı üstə yarıb toranı
Səni ucaltdıqca bir bayraq kimi,
Möhtəşəm çiyində sən də Ərani
Göylərə qaldırdın məğrur dağ kimi.*

*Vətənə baş əyib təşəkkürünlə
Min insan taleli dastan oxudun,
İnqilab şəfəqli təfəkkürünlə
Topa, topxanaya meydan oxudun..⁸¹²*

Tudəyə görə Ərani yalnız cəsarəti ilə deyil, öz biliyi, istedadıyla da düşmənlərinə meydan oxumuşdur:

*Dərbarı (sarayı) titrətdin cəsarətinlə
Günahsız günahın düşdü qanuna.
Sən dustaq Tehranda məharətinlə
Zindanı döndərdin darülfünuna...*

*Kim deyir döyüşdə dəyanətinlə
Sən təkə mübariz bir alim oldun.
Yox! İnqilab fənli məharətinlə
Sən neçə alimə müəllim oldun!⁸¹³*

⁸¹¹ Əli Tudə – 100 (Yazılar, fikirlər, sənədlər). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2023, s.23

⁸¹² Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, s.161

⁸¹³ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, s.162

Tudə “İki qardaş vardı” şeirində göstərməyə çalışır ki, Milli hökumətin baş prokuroru Firudin İbrahimiyyəni edam edən İran Pəhləviləri ilə, onun qardaşı Ənuşirəvan İbrahimiyyəni Tehran zindanında qətlə yetirən Mola-Fərs hakimiyyətinin heç bir fərqi yoxdur. Çünki hər iki hakimiyyət üçün Güney Azərbaycanın varlığı qəbuledilməz bir mahiyyətdədir. Tudə yazırdı:

*İki qardaş vardı... Yaxşı ki mən də
Döyüşdə yoldaşdım ikisilə də.
Azadlıq yolları itəndə çəndə,
Mənəvi qardaşdım ikisilə də.*

*Deyirəm dost dostla, sirdaş sirdaşla
Öyünə bilməsə, ülfəti heçdir.
Bu boyda dünyada yoldaş yoldaşla
Uğur qazanmasa, zəhməti heçdir.*

*Biz yazıq deyilik! Odlar içində
Uğur da qazandıq, zəfər də çaldıq.
Əfsuslar olsun ki, yadlar içində
Döyüşə-döyüşə yalnız da qaldıq.*

*Tacılı şah hardadır? Yad torpağında!
Çalmalı lider də devriləcəkdir.
Qardaşlar vətənin gül qucağında
Qranit heykələ çevriləcəkdir.⁸¹⁴*

O, “Kolnel” şeirini isə Xorasan inqilabının başçısı polkovnik Məhəmmədtəqi xan Püsyana həsr etmişdir. Tudəyə görə polkovnik Püsyana yalnız Xorasanda deyil, onun arxasında dayanan Azərbaycanda da milli qəhrəmana çevrilmişdir:

*Sən mərdlik məktəbi – Vətən önündə
Anda da sadıqdın, borca da Kolnel!
Durdun keşmekeşli sınaq günündə
Uca zirvələrdən ucada, Kolnel!*

⁸¹⁴ Tudə Əli. Söz ömürü. XI cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.106

*– Azadlıq! – dedikdə sən Xorasanda,
Arxanda dayandı Azərbaycan da!
Ürəyi arzuyla dolu cavan da,
Əlləri dualı qoca da, Kolnel!*

*Yolunda sədləri yıxdın mərz kimi,
Biçdin qorxuları, yığdın dərz kimi...
Ağır yumruğunu canlı gürz kimi,
Taxta da endirdin, taca da, Kolnel!*⁸¹⁵

“Yanıqlı tütək” poemasında Güney Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatından və Milli hökumətdən bəhs olunur. Poemanın qəhrəmanları (Murad, İlham, Gülcəhan, Hilal və b.) öz vətənlərini misli görünməmiş bir məhəbbətlə sevirilər. Poemada qəhrəmanların sonrakı fəaliyyəti haqqında Tudə yazırdı ki, Azərbaycanda Milli Demokratik hərəkat süquta uğrasa da, xalqın milli azadlıq yolunda mübarizəsi dayanmır, daha şiddətlə davam etməkdədir. Şair inanırdı ki, Arazın bu tayında olduğu kimi, o tayında da azadlıq günəşi doğacaqdır. O, qətiyyənlə şübhə etmirdi ki, bir gün azad torpaqda həmin tanınmış qəhrəmanlarla görüşə biləcəkdir:

*Qoy keçsin günləri həyəcanlarla,
Mərd meydanda gərək, nəğmə dodaqda!
Bir gün o tanınmış qəhrəmanlarla
Mən görüşəcəyəm azad torpaqda!*

Şair haqlı olaraq “vətənsizlik dərini” bütün dərnlərin dərini hesab edir. O, göstərir ki, əgər vətənin “dustaqdır”sa, əsarətdədirsə, “ucuz üzüklərin qaş kimi” nə qiymətin olar, nə də “şanın, şöhrətin”, vətənsizlik dərini səni “üzüb yumağa döndərəcək”, “dəyirman daşının dişləri kimi” əzəcəkdir.⁸¹⁶

O, “Prometey” şeirində milli azadlığın əhəmiyyətindən bəhs edərkən Protəmey kimi əsarət zəncirlərini qırıb azadlığa qovuşmağın zəruriliyini ifadə etməyə çalışmışdır. Tudə ayzırdı:

⁸¹⁵ Tudə Əli. Söz ömürü. XI cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.109-110

⁸¹⁶ Xəlilov Əmirxan. Hərərətli, səmimi duyğular. “Azərbaycan” jurnalı, iyun 1967, №6, s. 205-207

*Tarix yaranandan üz-üzə gəlib
İşiq qaranlıqla, sevinc kədərlə.
Ah, nəfəs-nəfəsə, göz-gözə gəlib
Məharət müşküllə, cürət xətlə.*

*Prometey dünyanın qəhrəman oğlu
Zevsin ocağından götürüb odu.
İşıqlansın dəyər bəşərin yolu,
Mənzildən-mənzilə ötürüb odu.*

*Ancaq əziyyətlə zəncirlənib o,
Qayalar içində qəsbkar kimi.
Soyuq buludlarla çətirlənib o,
Yağışda, yağmurda günahkar kimi.⁸¹⁷*

Tudəyə görə dünyada bu şəkildə zəncirlənib əzab-əziyyət çəkən çox Prometeylər var ki, məhz onların sayəsində bəşəriyyətdə az-çox ədalət, azadlıqlar var. O, yazırdı:

*Fəqət, kim bilmir ki, hələ dünyada
Neçə zəncirlənmiş Prometey var.
Könlünü üşüdür yalçın qayada
Çiyindəki duman, başındakı qar.*

*Nələr pıçıldayır odun aşiqi
Dustaq saxlanılsa da yalqızlar təki.
İti gözlərinin şəffaf işığı
Yanır vətən – dəyər ulduzlar təki.*

*Mahnısı ilhamla yoğrulmasaydı
Hansı bayramımız xoş görünərdi?
Min-min Prometey doğulmasaydı
Dünyanın özü də boş görünərdi.⁸¹⁸*

⁸¹⁷ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2016, s.43-44

⁸¹⁸ Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2016, s.45

O, “Azadlıq abidəsi” şeirində Təbrizin yenidən ayaqlanması ilə Güney Azərbaycan xalqının azadlığa qovuşmasına inamını ifadə edərək yazırdı:

*Azadlıq yolunda bilir hər mahal
Ən böyük ziyan da Təbrizə olub.
Bəs niyə Təbrizin halaldan halal
Azadlığı indi möcüzə olub?*

*Olsun! İndi müdrik ağıl önündə
Sirli möcüzə də adıləşibdir.
Son zirvəyə gedən oğul önündə
Dağlı yol özü də qətiləşibdir.*

*Bilirəm, o əziz, o gözəl şəhər
Basılmaz zamanın iradəsi tək!
Şərqin sinəsində o qədim əsər
Ucalar azadlıq abidəsi tək!..⁸¹⁹*

Tudə “Bayraqlaşan niyyət” şeirində yenə də ümitsizliyə qapılmağı doğru saymır və nikbinliklə bir gün Təbriz başda olmaqla Güney Azərbaycanın azadlıq bayrağını qaldıracağına inanır. O, yazırdı:

*Təbrizimsiz keçən bütün illərim
Təbrizdə gördüyüm bir ilə qurban!
Sənət bağımdaykı əlvən güllərim
Savalan ətirli bir gülə qurban!*

*İnqilab günəşi sönməsin deyə,
Vətənin yolunda oda girdim mən.
Ölüm məskərimi yenməsin deyə,
Vətəni məsləkə qurban verdim mən...*

*Mən ev-ev ölumdən uzaqlaşdıqca,
Mənə addım-addım yaxınlaşır o.
Niyyətim zirvədə bayraqlaşdıqca,*

⁸¹⁹ Tudə Əli. Gecikmiş vüsəl. IX cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.99-100

*Qayıda-qaqıda dalğalaşır o.*⁸²⁰

Tudə “Yarımçıq dastan” poemasında 1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dalğalanan Milli bayrağın, Güney Azərbaycan bayrağının yenidən öz haqq etdiyi yerinə qovuşacağına inanaraq yazırdı:

*O, lovğa düşmənləri
Diz çökdürdü bir səhər.
Təbrizin başı üstə
Bayrağa döndü zəfər...
Qismət! Azad Vətənin
Bünövrəsi torpaqdır.
Zirvəsi başı üstə
Dalğalalı bayraqdır.
Mən inandım qürurla
Dalğalanan bayrağa.
Dedim o tufanda da
Düşməz donmuş torpağa.*⁸²¹

Tudə “Türklər” poemasında yazır ki, Türk xalqları içində Azərbaycan türküdür və Türk olmağı ilə qürur duymadqadır:

*Mən türklərin içində
Azərbaycan türküyəm.
Türklər çoxdur... Ancaq ki,
Mən Təbrizli türküyəm.*

*Möhtəşəm Türk dünyası
Fəxrindir, qürurumdur.
Uğuru uğurumsa,
Qüsuru qüsurumdur.*

*Savalanlı atam da,
Anam da Türkdür axı!
Təzad dolu ərşəmdə*

⁸²⁰ Tudə Əli. Mühacir qeyrəti. XII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.30

⁸²¹ Tudə Əli. Yarımçıq dastan. XIV cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.203-204

*Mayam da Türkdür axı!*⁸²²

O, daha sonra yazırdı:

Türklər də bilməlidir

Daha bir həqiqəti.

Yadda saxlamalıdır

Bir olan əcdadını.

Ayrı-seçkilik salan

Fitnənin təzadını.

Şiə-sünni sözləri

Qanad açsa harada,

İkiqatlı bir sərhəd

Yaradır sıx arada.

Sonra o fəsad dolu

Sərhəd göz dağı olar.

Heçin-puçun üstündə

*Türk-Türkə yağı olar.*⁸²³

İran Pəhləvilər və Molla-Fars rejimlərinə qarşı mübarizədə **ana dilinin** əhəmiyyətini də Əli Tudə əsərlərində dəfələrlə vurğulamışdır. Məsələn, o, “Dilim” şeirində yazırdı ki, ana dili alovlu günəş qədər hərarətli, atəş qədər ünsiyyətlidir:

O nədir? Mərd qəhrəman!

Hər anı bir imtahan...

Həm Babək, həm Səttarxan

Təbiətlidir dilim!

Dünya söz seçə-seçə,

Füzulini hər gecə

Oxusun, görsün necə

*Əzəmətlidir dilim!*⁸²⁴

⁸²² Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.287

⁸²³ Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.339

⁸²⁴ Tudə Əli. Təbriz yolu. X cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2017, s.40-41

Tudə “Nankor” şeirində öz ana dilinin doğma sözlərinə özgə dilinin yad kəlimələrini qatan bəzi soydaşlarına üzünü tutaraq yazırdı:

*Özgəsinin dilini
Sən qatma öz dilinə!
Qılıqla qarışdırma
Bir özgə söz dilinə.*

*Özgəsi qibtə edir
Sənin zəngin dilinə.
Ulduzla dolu göydən
Daha əngin dilinə.*

*Axı başdan-ayağa
Şeiriyətdir öz dilin!
Hikmətlə naxışlanan
Ünsiyyətdir öz dilin!*⁸²⁵

Əli Tudəyə görə dil xalqın milli qururu, könül sərvəti, ideya silahı olmaqla yanaşı, dil ipə-sapa yatmayan azadlıq fədaisidir. Onun fikrincə, bu anlamda Azərbaycan Türk dili dünyada qürurla səslənən ən qədim dillərdən biridir. O, Azərbaycan türkcəsinə qarşı qeyri-insani addımlar atan panirançıların, ariyançıların əməllərini belə ifşa edirdi:

*Dünən səhər Tehranda
Məclisin bir vəkili,
Fars xalqından yaranan,
Fars xalqının qatili
Dedi ki,
Məktəblərdə
Gəlin qadağan yazaq;
Cədvəllərdən əcnəbi
Dilləri tamam pozaq.
O dillər tamahıyla
Dilimizi tez udar.*

⁸²⁵ Tudə Əli. Mühacir qeyrəti. XII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018, s.88

*Amandır,
Övladımız
Ləhcəsini unudar.
Cənab demədi ancaq,
Öz doğma torpğanda
Bir millətin nəğməsi
Dustaqdır dodağında.
Azəricə haqqı yox
İki söz danışmağa.
Gizlədib bu dəhşəti,
Danışmadı o ağa.⁸²⁶*

Tudə “Mənim dilim” poemasında isə yazırdı ki, Azərbaycan türkcəsi zəngin, əlvan dil olmaqla yanaşı, həm də kəskin, sərt bir dildir. Çünki bu dildə bayatılar, laylalar, oxşamalar olduğu kimi, eyni zamanda insanları cəngə çağırən, igidliyə səsləyən yönləri də vardır. Azərbaycan türkcəsinin bu keyfiyyətlərinin kökü də vətənlə, doğma torpaqla, təbiətlə, xalqla bağlı olan milli qaynaqlardır. O, yazırdı:

*Dilim hərarətini
Vətənin sinəsində
Babalar qaldığı
Ocaqlardan alıbdır;
Ürəklərdən, gözlərdən,
Dodaqlardan alıbdır.
Mənim dilim atamın
Eşqindən doğulubdur.
Mənim dilim anamın
Südüylə yoğrulubdur.
Dilim öz qüdrətini
Təbiətdən alıbdır.
Yox! Yox” İnsan nəfəsli
Həqiqətdən alıbdır.⁸²⁷*

⁸²⁶ Seyidov Yusif. Sözlün şöhrəti. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1981, s.259

⁸²⁷ Seyidov Yusif. Sözlün şöhrəti. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1981, s.261-262

Əli Tudənin yaradıcılığına **ümumi nəzər** yetirdikdə görürük ki, onun başlıca qayəsi Güney Azərbaycanın azadlığı və Azərbaycanın bütövləşməsi ilə bağlı olmuşdur. O, bu yolda Azərbaycan Milli Hökumətinin bir illik hakimiyyətini özü üçün əsas mayak kimi qəbul etmişdir. Çünki Quzey Azərbaycanla Güney Azərbaycanın bir olması üçün ilk növbədə, Güney Azərbaycanda da milli, müstəqil dövlətin qurulması əsas şərtidir. Məhz Güney Azərbaycan öz milli istiqlalına qovuşduqdan sonra müstəqil olan digər qardaşı Quzey Azərbaycanla birləşə bilər. Bu anlamda Tudənin milli birlik, vahid vətənlə bağlı düşüncələrinin əsas mahiyyətində Bütöv Azərbaycan dayanmaqdadır. Əlbəttə, Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi üçün də, onun tarixi-fəlsəfi əsaslarını mənimsəməklə yanaşı, bu yolda milli mübarizə aparmaq lazım gəlir. Bu anlamda Tudənin dünyagörüşündəki vahid Azərbaycan eli, vahid Azərbaycan xalqı ideyaları xəyalıdan, utopiyadan çox, yaxın zamanlarda gerçəkləşəcək real düşüncələrin məhsuludur.

Tudənin yaradıcılığından hiss olunur ki, o, yalnız siyasi Azərbaycan kimliyini deyil, eyni zamanda mənəvi-ideoloji anlamda Türklük şüurunun da fərqiindədir. Başqa sözlə, o, bir tərəfdən Azərbaycançılıq, digər tərəfdən isə Türkçülük düşüncələri ilə həm Güney Azərbaycanın azadlığına, daha sonra da Bütöv Azərbaycanın gerçəkləşməsinə dərin inam bəsləmişdir. Onun bu inamının özündə bir də insanlıq fəlsəfəsi dayanmaqdadır. Yəni Tudə Azərbaycan xalqının bütövləşməsinə yalnız dar, məhdud anlamda görməmiş, eyni zamanda dünyada ədalətin zülmə, işığın qaranlığa qalib gəlməsi kimi dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan onu böyük məslək və ideal şairi də adlandırmaq olar.

2.2. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri).

XX əsrdə Güney Azərbaycanda milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyaların əsas məsələləri türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq olmuşdur. Şübhəsiz, Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin çoxu ən azı mədəni-tarixi şüur anlamında türklük və azərbaycanlıqlarını dərk etmişlər. Ancaq onların türklüyü və azərbaycanlılığı ancaq bir milli kimlik, milli dil anlamında başa düşüb özünümüdafiə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onları sosial-siyasi, ictimai-fəlsəfi baxımından ideal mübarizə üsulu kimi də qəbul etmişlər.

Milli maarifçi və ictimai-fəlsəfi ideyalardan çıxış edən mütəfəkkirlərimiz Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Səməd Behrəngi, Səhənd, Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə, Salamullah Cavid, Qulamhüseyn Saidi, Həkimə Billuri, Məhəmməd Tağı Zehtabi, Təbrizli Əli, Şəhriyar, Cavad Heyət, Qulamrza Səbri Təbrizi və başqaları olmuşdur. Doğrudur, onların çoxu da ümumi “İran dövlətçiliyi”, “iranlı” kimliyindən kənara çıxmamaqla yanaşı, Türk və Azərbaycan milli özünəməxsusluğunu ortaya qoyaraq daha çox mədəniyyət və tarix üzərindən Türk dilini, Türk kimliyini, Azərbaycan ruhunu müdafiə edib ən azı Türk varlığını qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Ümumilikdə, bütün mütəfəkkirlərimizin türkün özünə dönüşü, öz milli tarixini, milli adət-ənənələrini, milli şəxsiyyətlərini təbliğ etmək, bu anlamda tarix şüurunu, siyasi şüurunu və ictimai-fəlsəfi şüurunu formalaşdırmaqda rolları əvəsizdir. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizə (H.Nitqi, M.Zehtabi, Təbrizli Əli, Cavad Heyət və b.) görə, milli kimliyini, milli fəlsəfəsini, milli mədəniyyətini dərinlən anlamayan bir xalqın bəşəri və dini dəyərlər uğrunda mübarizəsi müəyyən anlamda əhəmiyyətsizdir.

Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimiz türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq ideyaları ilə bağlı bəzən fərqli düşüncələrə sahib olsalar da, ümumilikdə dünyagörüşün bütövlüyü baxımından bir-birlərini tamamlamışlar. Hər halda onlardan bəzilərinin (Təbrizli Əli, H.Nitqi və b.) azərbaycançılıqdan çox turançılığa önəm verməsinin əsas səbəblərdən biri irançılıq ideyasına qarşı turançılığı daha əsaslı, tutarlı ideal olaraq görmələri idi. Eyni zamanda, turançıların fikrincə, XIX əsrdə olduğu kimi XX əsrdə də irançılıq oyununa düşərək farsçılığı təbliğ edən sapı özümüzədən olan baltalara, yəni “özümüzünkülər”ə (Əhməd Kəsrevilər, Mahmud Əfşarlar, Həsən Tağızadələr və b.) qarşı mübarizədə turançılıq daha əhəmiyyətli idi.

Bütün bunlarla yanaşı, milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizin yaradıcılıqlarında müəyyən qədər dini-fəlsəfi məsələlər də olmuşdur. Xüsusilə də, onların dini məsələyə baxışlarında milli kimliyin, eləcə də millətlərin haqq və hüquqlarının Qurani-Kərimdə hansı formada öz əksini tapması əsas mövzulardan biri olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısında milli maarifçiliyin və ictimai-fəlsəfi ideyaların əsas tərənnümçülərindən biri **Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri** olmuşdur. O, bir tərəfdən xalqı daima maariflənməyə, yəni cəhalət və xurafatdan uzaqlaşmağa, digər tərəfdən isə çağdaş ictimai-fəlsəfi ideyaları mənimsəməyə dəvət etmişdir (onun haqqında ayrıca bəhs etmişik).

Qacarlarda “maarifçiliyin ilk atası” hesab olunan, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri **Mirzə Həsən Rüşdiyyə (1851-1944)** Təbrizdə ruhani ailəsində dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, dövrünün tanınmış ziyalılarından olan maarifçi atası Molla Mehdidən almışdır. Ruhani olmaq istəsə də, daha sonra bu fikirdən daşınmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri İstanbulda iki təbrizli nəşir - Mirzə Nəcəfəli xan və Ağa Məhəmməd Tahir tərəfindən nəşr olunan, Qacarlar mətbuatı tarixində ilk

mühacir mətbu orqanı sayılan “Əxtər” qəzeti (1875-1896) ilə tanışlığı idi.

1875-ci ildə Osmanlı dövlətinə yollanan Mirzə Həsənin diqqətini burada fəaliyyət göstərən məktəblərin adı cəlb edir və özünə Rüşdiyyə təxəllüsünü götürür. 1880-ci ildə Beyrutun Darülmüəllimində (Pedaqoji Universitetində) təhsil aldığı zaman üsuli-cədid məktəblərinin təsis olunması və idarə edilməsi prosesi haqqında ətraflı məlumatlar əldə edən Rüşdiyyə, eyni zamanda “Əlifbanın asan və yeni üsul ilə tədrisi”ni öyrənmişdir.⁸²⁸ Beyrutda Türk ziyalılarından dərslərdən sonra yenidən İstanbula üz tutan Rüşdiyyədə maarifçilik ideyalarının ortaya çıxmasında və inkişafında, bu şəhərin zəngin ədəb-mədəni mühiti böyük rol oynamışdır.

1883-cü ildə İrəvana gələn Rüşdiyyə burada yaşayan qardaşı Mirzə Əlinin də köməyi ilə yerli müsəlmanlar üçün ilk dəfə müasir tipli dünyəvi üsuli-cədid məktəbini açmışdır. Onun pedaqoji fəaliyyətinə məhz İrəvanda başlaması təsadüfi deyildi. XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazda o cümlədən Quzey Azərbaycanda başlanmış maarif intibahı Azərbaycanın güneyindəki ziyalıların da diqqətini cəlb etmişdi.

Uğurlu pedaqoji fəaliyyətinə baxmayaraq Mirzə Həsən Rüşdiyyə İrəvanda çox qalmamışdır. O, 1887-ci ildə artıq təcrübəli bir müəllim olaraq Təbrizə qayıtmış və Qacarlarda “Dəbistan”, “Mədrəseyi-Rüşdiyyə” adlı ilk üsuli-cədid məktəblərinin, ya da yeni üsullu dünyəvi məktəblərin əsasını qoymuşdur.⁸²⁹

Pərvanə Məmmədli yazır ki, Rüşdiyyənin təlim metodlarının İslami prinsiplərə uyğun gəlmədiyini iddia edən din xadimləri “Mədrəseyi-Rüşdiyyə”ni bağlamaq əmrini vermiş, o, yalnız 1893-cü ildə məktəbi Nəsrəddin şah Qacarı oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi Müzəffərəddin xanın şərəfinə “Rüşdiyyəyi-

⁸²⁸ Cekli Əlhəddin, Paşazadə Tərxan. Həsən Rüşdiyyə. "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, (№ 6 (20), Bakı, noyabr-dekabr 2010, səh.197-198.

⁸²⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 1-ci cild. Bakı, “Elm”, 1981, s.292

Müzəffəriyyə” qoymaqla bərpa edə bilmişdir. Rüşdiyyənin açdığı yeni üsullu məktəbin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, burada tədris təlimi Türk dilində aparılırdı. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Güney Azərbaycanın məktəb tarixində “Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə” Səfəvilər dövründən sonra ana dilində olan ilk Türk dilli məktəb idi.⁸³⁰ M.Təbiyyət, Əhməd Müdərris, Hüseyn Kamal Təbibzadə və başqaları 200-dən çox şagirdin təhsil aldığı məktəbin müəllimləri olmuşlar.

1894-cü ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə özünün ilk “Vətən dili” adlı kitabını yazıb Təbrizdə çap etdirmişdir. “Vətən dili” Türk dili (Azərbaycan) üzrə səs üsulu əsasında tərtib edilərək Qacarlarda-Güney Azərbaycanda çap edilmiş ilk əlifba dərslisi idi. “Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə”də tədris olunan ana dili dərsləri məhz Rüşdiyyənin özünün ilk “Vətən dili” kitabı üzrə aparılırdı. Sadə və aydın dildə yazılan bu dərslük onu qavramaqda məktəblilər üçün heç bir çətinlik yaratmır və sövti (səs) üsulu ilə ərəb əlifbasının öyrənilməsini xeyli asanlaşdırırdı.⁸³¹ Sövti üsulu ilə yazılmış ilk əlifba dərslisi Qacarlarda, o cümlədən Güney Azərbaycanda yayılmışdı. Bununla bağlı Seyid Cəfər Pişəvəri qələmə aldığı “Vətən dili” məqaləsində yazırdı: “Vətən dili” ana dili deməkdir. Böyük maarifpərvər bu kitabı yazarkən həqiqi bir rəvaşınas kimi uşaqların yaş səviyyəsini, qəlbini və əhval-ruhiyyəsini nəzərə alaraq, onun idrak qabiliyyətinə müvafiq sürətdə hekayə və misallar tərtib etmişdir. Müəllif daha çox kitabın dil və üslubuna fikir vermişdir. Dilin sadə, təbii olmasını, uşaq üçün çətinlik törətməyəcəyini və həyatı dərk etmək üçün sözün böyük əhəmiyyətini nəzərə alan Rüşdiyyə Azərbaycan dilinin saflığını qorumağa xüsusi səy göstərmişdir”.⁸³² Ümumiyyətlə, Pişəvəri

⁸³⁰ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. Bakı, Sabah, 2015, s.13

⁸³¹ Hüseyni M. Rüşdiyyə və "Vətən dili (Mirzə Həsən Rüşdiyyə-150)."Ədəbiyyat" qəzeti, Bakı, 17 avqust 2001.

⁸³² Pişəvəri S.C. “Vətən dili” (Azərbaycan dilində birinci dərsl kitabına dair), “Azərbaycan” qəzeti, İran, 16 mehr 1324; Əliqızı Almaz., Hümətova Xuraman.

Rüşdiyyəni Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi hesab etmişdir. O, yazırdı: “Yüz ilə yaxın ömrünü maarif, azadlıq yolunda, nadanlıq və cəhalət əleyhinə mübarizə işinə sərf etmiş olan qocaman müəllim, mərhum Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan millətinin fəxr edəcəyi ən parlaq və tarixi simalardandır. Rüşdiyyə Azərbaycan xalqının ən böyük xalq və maarif xadimidir. O yaxşı bilirdi ki, hər xalqın tərəqqisi onun mədəni-maarif səviyyəsinin tərəqqisi üçün şərait və vəsaitin olmasından asılıdır. Məhz buna görə də o bu şəraiti yaratmaq və lazımı vəsaiti əldə etmək uğrunda var qüvvəsiylə çalışmışdır”.⁸³³

Akademik Mirzə İbrahimov isə yazırdı ki, Rüşdiyyə maarifpərvər adam olmuşdur: “O, cənubda ağır şah zülmü və ana dilinin təqibi şəraitində məktəb açmaqla, Azərbaycan dilinin təliliminə böyük diqqət verməklə, bu dildə ilk dərs kitabları yaratmaqla xalqın maarifi və mədəniyyəti qarşısında unudulmaz xidmət göstərmişdir”.⁸³⁴

Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1897-ci ilədək Təbrizdə yeni üsulda doqquz məktəb açsa da, şah üsuli-idarəsi və mürtəcə ruhanilər onu incitmiş, açdığı məktəbləri gah bağlamış, gah da qarət etmiş və digər müxtəlif vasitələrlə ona ciddi təzyiqlər göstərmişlər. Bu fitnəkar qəsdlər zamanı məktəblilərdən ölənlər və yaralananlar da olmuş, Rüşdiyyə özü də bir neçə dəfə ağır yaralanmışdı.

Tarixə Rüşdiyyə məktəbləri adıyla düşmüş həmin təhsil ocaqlarının tədris planına nəzər saldıqda, buraya Türk (Azərbaycan), Fars, Fransız dilləri, sərf-nəhv, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika və digər fənlərin daxil edildiyini görmək olar. Qacarlarda sxolastik tədris üsuluna zidd olan, tədris işinin söviti üsul ilə aparıldığı bu məktəblərin şah üsuli-idarəsi və mürtəcə ruhanilər tərəfindən dəfələrlə bağlanmasına baxmayaraq, Rüşdiyyə

Ayrılmamı könül candan – Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1998, s.16

⁸³³Pişəvəri S.C. Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi. "Azərbaycan" qəzeti, İran, 2 mehr 1324

⁸³⁴Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 1-ci cild. Bakı, "Elm", 1981, s.37

məktəbləri XIX əsrin sonlarında XX əvvəllərində Qacarlarda yeni tədris üsulunun yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblərin Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli məqamı isə Səfəvilər dövründən sonra Güney Azərbaycanda ana dilimizdə açılan ilk milli məktəb idi. Bəlkə elə buna görə bu təhsil ocaqlarına “Rüşdiyyeyi-Milli” məktəbi də deyilirdi.⁸³⁵

1896-cı ildə taxta çıxan Müzəffərəddin şah Mirzə Əli xan Əminüddövləni sədrəzəm (Baş nazir) təyin etdi. Əminüddövlə Azərbaycan hakimi olduğu zaman Rüşdiyyənin gördüyü işləri təqdir və müdafiə edirdi. Onun Tehrana çağırılması Təbriz mürtəcelərinin Rüşdiyyəyə qarşı olan fitnəkar hücumlarını daha da alovlandırırdı. Bu sıxıntılı günlərdə Rüşdiyyə yenə də Əminüddövlə tərəfindən müdafiə olundu. Sədrəzəm onu Müzəffərəddin şahın əmrilə Tehrandə üsuli-cədid məktəbi açmağa dəvət etdi. Bu dəvət ilə Rüşdiyyə apardığı maarifçilik mücadiləsinin yeni mərhələsinə qədəm qoymuş oldu.⁸³⁶

Tehrandə hökumətin köməkliylə həm paytaxtda, həm də bir sıra böyük şəhərlərdə yalnız oğlanlar deyil, qızlar üçün də “Rüşdiyyə” məktəblərini açmağa başlayıb. Bu baxımdan Rüşdiyyənin ən böyük xidmətlərindən biri də qadınların təhsili uğrunda mübarizə aparıb qızlar məktəbi açması, eyni zamanda korlar üçün yeni oxumaq üsulu ixtira edərək onlar üçün də məktəb təsis etməsi idi.

1898-ci ildə təşkil edilən Maarif Əncüməni və Ali Maarif Şurası yaradıcılarından olan Rüşdiyyənin tədris metodu artıq özünü doğrultmuşdu. Qacarlarda açılan bütün üsuli-cədid məktəbləri bu metodla işləməyə üstünlük verirdi. Lakin bir qədər sonra Tehrandə açdığı yeni üsullu məktəblərin sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməmişdir.

1898-ci ilin iyul ayında yeni maarifçi hərəkatın hamisi olan Əminüddövlə sədrəzəm vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Bu hadisə Rüşdiyyə və digər maarifpərvər ziyalıların vəziyyətini pisləşdirdi.

⁸³⁵ Cekli Əlhəddin, Paşazadə Tərxan. Həsən Rüşdiyyə. "Dövlət və Din" İctimai fikir toplusu, (№ 6 (20), Bakı, noyabr-dekabr 2010, səh.200-201.

⁸³⁶ Yenə orada, s.201-202.

Əgər əvvəllər fitnəkar qüvvələr mürtəce ruhanilərdən ibarət idisə, indi onlara saray məmurları da qoşulmuşdu. Bu təhlükəli vəziyyətdən qurtulmaq üçün Rüşdiyyə vətəni tərk edib, 1900-cü ildə Məkkə, Şam şəhərlərinə, Misirə və Qafqaza üz tutmuşdur.

Demokratik xalq hərəkatı gücləndiyi vaxtlarda isə Rüşdiyyə doğma Təbrizə qayıdıb, Şeşgilan məhəlləsində yenidən məktəb açmağa müvəffəq olmuşdur. Daha sonra Tehrandə da yenidən “Rüşdiyyə” məktəbini açmış, “Əncüməni tənviiri əfkar” cəmiyyəti qurmuş,⁸³⁷ “Vətən dili”, “Ana dili” və digər adlarla ilk əlifba dərsliklərini yazıb nəşr etdirmişdir.

O, Tehrandə nəşr etdirdiyi “Məktəb” və “Tehran” qəzetlərində maarifçilik ideyaları, elmi-metodiki tövsiyə və təlim üsulu barədə məqalələr yazır, eyni zamanda şah üsuli-idarəsini tənqid edirdi.⁸³⁸ Bu cür tənqidlər onun həbsi və Xorasan əyalətinə sürgün olunması ilə nəticələnmişdir.⁸³⁹

O, 1944-cü ildə, 93 yaşında Qum şəhərində vəfat etmişdir.

Rüşdiyyə Türk və Fars dillərində 27 kitab yazmışdı. Bunların içərisində dərsliklər çoxluq təşkil edirdi. O, Türk və Fars dillərində didaktik üslubda yazdığı “Bədayətut-təlim”, “Kifayətut-təlim”, “Nəhayətut-təlim”, “Təkmelətus-sərf”, “Ana dili”, “Əlif-bayi-Ruşdiyyə”, “Usuli-əqaid və ya ittihadi-bəşər”, “Ana dili” və digər əsərlərin müəllifidir.⁸⁴⁰

XX əsrdə yaşamış milli maarifçilərimiz arasında **Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban (1885-1969)** da vardır. Urmiyada anadan olan Bağçaban İrəvanda, Mərənddə, Təbrizdə, Şirazda, Tehrandə və başqa şəhərlərdə pedaqoq-maarifçi kimi

⁸³⁷ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan : ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. Bakı, Sabah, 2015, s.15

⁸³⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 1-ci cild. Bakı, Elm, 1981, s.292

⁸³⁹ Seyidov Fikrət. Dədə Qorquddan Şəhriyara qədər. Güney Azərbaycanda pedaqoji fikr. Bakı, 2003, səh. 188.

⁸⁴⁰ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan : ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. Bakı, Sabah, 2015, s.11-17

tanınmışdır.⁸⁴¹ 1923-cü ildə Təbrizdə ilk dəfə “uşaqlar bağçası” açan, daha sonra “Müəllimlər ittifaqı”nı təsis edən Bağçaban Tehranda müəllimlərə məxsus aylıq “Dil” dərgisini də nəşr etməyə başlamışdır. O, bu dərgidə müəllimlərin hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, milli maarifçiliklə də məşğul olmuşdur. Məsələn, o, qəzetin ilk sayında ““Dil” nəşriyyəsinin baş məqaləsi”ndə yazırdı: “Mürtəcələr və xainlər öz məkirli düşüncələrini yayaraq Azərbaycanın azadlıqsevər xalqını ləkələməklə, Səttarxanların, Xiyabanilərin ocağını kor etmək istəyirlər. Onlar sonsuza qədər parlamenti, dövləti bir ovuc talançıların və oğruların meydanına çevirmək istəyirlər. Biz bu vasitə ilə hər bir sinif yaxud təbəqədən olan mürtəce və xainlərin əməllərinə dərindən nifrət edirik. Bu hərəkəti və ondan yaranan milli məclisi ümum İran xalqına təbrik deyirik. Son olaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan məsələsi azərbaycanlıların özləri tərəfindən həll olunmalıdır. Onlar ki, bu müqəddəs işdə təhdid və qorxu ilə əcnəbilərin müdaxilə etməsini istəyir və bu yolla lillənmiş sudan balıq tutmaq fikrində olduqlarını bəyan edirlər. Demək qardaş qırğını salmaqla bu altı minillik ölkə tarixini dağıtmaqla İran məşrutə inqilabına xəyanət edirlər. Bunlar İranın azadlıq və xoşbəxtliyinin düşmənləri sayılır”.⁸⁴²

Bağçabanın yaradıcılığında əsas yeri milli maarifçilik tutmuşdur. O, ilk dövrlərdə M.Ə.Sabirin milli azadlıq ruhu ilə dolu olan şeirlərinin təsiri altında olmuş, onun milli maarifçiliyindən ilham almışdır. Bu baxımdan Sabirin ölümünə həsr etdiyi bir rübaisində, o, yazırdı:

*Fəxr edər xaki-məzarın zati-pakinla sənin,
Çün şərəfətyab olubdur zati-pakinla türab.
Ol qara xaki işıqlandırmısan xurşidvar,*

⁸⁴¹ Əkbərov Zahid. Cabbar Əsgərzadə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.189-191

⁸⁴² Bağçaban Mirzə Cabbar. “Dil” nəşriyyəsinin baş məqaləsi. 1324-cü il (1945) aban ayı, 1-ci sayı. <http://aze.adfmk.com/entries/b%C9%99yanatlar/tarixi-bir-s%C9%99n%C9%99d>

*Bizləri zülmətdə qoydun, eylədin sən ehticab.*⁸⁴³

O da, Sabir kimi feleytonlarında xalqa fırıldaq gələn vaizləri, mollaları, mərsiyəxanları, əyanları və başqalarını tənqid etmişdir. Məsələn, Bağçaban vaizin dilindən onun xalqa necə hiylələr gəlməsini belə anlatmışdır:

*Xəlfə vəz eyləyirəm hiyləvi-əfsanə ilə
Möhtərəm ayları ətrafıma xəlqi yığaram.
Bağlaram yaxşıca təqlid ipinə onları mən,
Mən hara noxtalı olsam, oları noxtalaram.*⁸⁴⁴

Eyni zamanda, o, molla və mərsiyəxanın dilindən onların xalqa necə hiylə gəlmələrini də təsvir etməyə çalışmışdır. Bağçaban mollanın dilindən yazırdı:

*Gündə bir övrətə mən on kərə kəbin kəsəram
Hərəsindən onların altıca şahı alaram.
Hey Qurandan, namazından, nəzrindən yetişir,
Xərcələrəm gen boluna, saqqalı əlvən boyaram.*

Daha sonra o, mərsiyəxanın dilindən yazırdı:

*Başlaram şur ilə şəhnəzi səri-minbərdə
Hey “ağam vay” deyərəm, qışqıraram, bağıraram
Hər ədə etməli olsam, bu sözün müxtəsəri,
Ümmətin pulun alıb gözlərini isladaram.*⁸⁴⁵

O, “Molla və hörümçək” şeirində də diqqəti mollaların ikiüzlüynə, xalqa necə hiylələr gəlməsinə yönəltməyə çalışmışdır. Bir sözlə, Bağçaban mollaların əsil “fəlsəfəsi”ni ortaya qoymaq üçün hörümçəyə nəsihət verən mollanın əsil məqsədini ifşa etmişdir. Belə ki, hörümçəyi milçəkləri öldürməmək üçün dinə-imana səsləyən mollaya axırda verilən cavab çox düşündürücüdür. O, hörümçəyin dilindən mollalara üzünü tutaraq yazırdı:

*Dedi: zəhmət çəkibsən ay molla!
Sən özün qanını müsəlmanın
Sorma qardaş! Varınsa vicdanın.*

⁸⁴³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.132

⁸⁴⁴Yenə orada, s.132

⁸⁴⁵Yenə orada, s.133

*İltimasın bizə qəbul olmaz,
Dediyin səndə çün vüsal olmaz.
Pisdisə özgənin qanın içmək? -
Sən özün get, qan içmədən əl çək!*⁸⁴⁶

Bağçabana görə, yeni dövrdə insanların maariflənməsi nəticəsində İslam dininin əsil mahiyyətinin xalq tərəfindən anlaşılması, sünni-şiə məsələsinin ortadan qalxması mollalara əl vermir. Ona görə də, mollalar hər cür vasitələrə əl ataraq, milli-dini birlik adları altında əllərində çıxan tərəfdarlarını geri qazanmağa çalışırdılar. O, bir şeirində şeyxin dilindən yazırdı:

*Sünni və şiə sözünü atdılar,
Birlik ilə milləti aldatdılar.
Malı mala, canı cana qatdılar,
Aşımıza yaxşıca zəhir qatdılar.*⁸⁴⁷

Milli maarifçilərimizdən Qacarlar nəslindən olan **İrəc Mirzənin (1874-1925)** əsərlərində daha çox vətənpərvərlik özünü göstərir. Onun vətənpərvərliyinin əsasında millətinin övladlarının maariflənməsi dayanırdı. Mirzə hesab edirdi ki, millətin əsas bəlası cəhalət və nadanlıqdır. O, yazırdı:

*Cəhlini bil ki, silərdim bu elin,
Yoxdur imkan, heyfi olsun ki, çətin;
Yazdığım yaxşı-pisi kaş ki, bütün,
Vaxt ola mən köçürürəm millət üçün.*⁸⁴⁸

İrəc Mirzənin yaradıcılığında “Arifə” məktub (Arif Qəzvin nəzərdə tutulur) poeması da xüsusi yer tutur. Poemada polkovnik Məhəmməd Tağı xanın başçılığı ilə Xorasanda baş vermiş xalq üsyanı təsvir olunmuşdur. Bununla bağlı Qulamrza Səbri Təbrizi yazırdı: “Üsyanın təşkilatçısı ilə yaxın dost olan İrəc Mirzə bu hadisə fonunda İran siyasi həyatının acı, kədərli mənzərəsini əks etdirmişdir. Şair belə qənaətə gəlir ki, üsyanın məğlub olmasında xalqın savadsızlığı və fəaliyyətsizliyi mühüm rol oynamışdır.

⁸⁴⁶ Yenə orada, s.136

⁸⁴⁷ Yenə orada, s.207

⁸⁴⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.199

Bunun da səbəbkarı dövlət və məscidlər, müsəlman fanatikləridir. O, xüsusilə din xadimlərinin xalqı əsarətdə saxlamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxdıqlarını satirik bir dillə təsvir edir”.⁸⁴⁹

İ.Mirzənin yaradıcılığında qadın problemi də mühüm yer tutmuşdur. O, qadınların şəriətlə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının, onların əşya kimi alınıb-satılmasını, rəyi soruşulmadan ərə verilməsini, çadraya büründürülməsini tənqid etmişdir. Mirzə qadınları öz hüquqları uğrunda ayağa qalxmağa çağırırdı.⁸⁵⁰

Təbrizdə anadan olan **Məmmədəli Mənzadə Sabit (1888-1940)** Məşrutə hərəkatı dövründə “Şəkər” qəzetini nəşr etdirmişdi. Hərəkat məğlub olduqdan sonra Bakıya gələn Mənzadə “İttihad” məktəbində müəllim işləmişdir. O, daha sonra bir neçə il Aşqabadda müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, 1924-cü ildə yenidən Bakıya dönmüşdür. O, ömrünün son illərini də Aşqabadda yaşamışdır.⁸⁵¹

Sabit hesab edirdi ki, riyakar din xadimləri məktəbə, maarifə mənfi münasibət bəsləməklə cəmiyyətə böyük zərbə vururlar. Bu baxımdan digər maarifçilər kimi, o da müsəlman xalqlarının oyanışına və tərəqqisinə çalışmışdır. Sabit yazırdı:

*İslam ölkəsində gördüyüm bu hal,
Kilki-xəyalə yazdıracaq bir uzun məqal.
Cahan əlində cəhlin o qüvvətli təşnəsi,
Daim edər məişəti-islami pəyimal.
Zahid deyir ki, sifeyi dünyadan əl çəkin,
Lazım deyil cahanda müsəlmana mülki-mal.
İslamiçində bunca bu zülmətli hadisat
Şəmsi-ümidə göstərir mənə qəzəb-zəval.
Millət yatınca bizlərə təsir eyləməz
Milliyyət üzrə haris olan bunca qiyli qal.”⁸⁵²*

⁸⁴⁹ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Zamanın nəbzi. Bakı, “Turan evi”, 2006, s.28-29

⁸⁵⁰ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.198

⁸⁵¹ Əhməd Vüqar. Məmmədəli Mənzadə Sabit // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.197-208

⁸⁵² Mənzadə, Məmmədəli Sabit. İbrət güzgüsü. Bakı, Yazıçı, 1988, s.30

Təbrizdə anadan olan **Qulamhüseyn Səidi (1926-1985)** Təbriz Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, 1964-cü ildən İranın Tədqiqat və İctimai Araşdırmalar Mərkəzində çalışmış və 1965-cı ildə siyasi baxışlarına görə həbs edilmişdir. 1979-cu il “İslam inqilabı”nın qələbəindən sonra Xomeyni hakimiyyətinə müxalif mövqe tutan Səidi Fransaya mühacirət etmişdir. Yaradıcılıq irsi zəngin olan Səidin “Şəhərdə bir qərib”, “Gülər üzli tatar”, “Top”, “Vərəzil əliçomaqlıları” və digər hekayə, povest və romanları vardır.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri **Məhəmmədhüseyn Şəhriyar** yaradıcılığa fars dilində “İran mədəniyyətini”, “İran tarixini” tərif etməklə başladığı halda, müəyyən qədər anasının da təhriki ilə Türkcə də əsərlər yazmağa başlamış, çox keçmədən Türk dilini, Türk mədəniyyətini və azərbaycanlılığı özündə əks etdirən əsərlərin müəllifi olmuşdur. Ancaq ümumilikdə Şəhriyar heç vaxt “İran mədəniyyəti”, “iranlı” kimliyindən imtina etməmiş, bu baxımdan onun milli maarifçi görüşləri daha çox “İran mədəniyyəti”, “iranlı” kimliyi içində Türk kimliyinin aşağılanmaması və onun tanınmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, o, İslam dini ilə bağlı da müəyyən fikirlər ifadə etmişdir (Şəhriyar barəsində ayrıca bəhs etmişik).

Türkoloq **Cavad Heyət** “İslam inqilabı”ndan sonra Türk mədəniyyətinə, Türk tarixinə, Türk dilinə həsr etdiyi yazıları ilə milli ziyalı kimi tanınmışdır. O da, ümumilikdə “İran mədəniyyəti”, “İran dövlətçiliyi”, “iranlı” kimliyindən imtina etməmiş, sadəcə olaraq bütün bunlarla yanaşı Türk və Azərbaycan özünəməxsusluğunu da ifadə etməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, Heyət bir tərəfdən Azərbaycan türklüyünü “İranlı” kimliyinin içində gördüyü, hətta “İran dövlətçiliyi”nin yaranmasında və inkişafında Türkün mühüm rolundan dəfələrlə bəhs etdiyi halda, eyni zamanda Türk kimliyinin Fars kimliyi içində assimilyasiya olmasına qəti etirazını bildirmişdir (C. Heyət haqqında ayrıca bəhs etmişik).

“Varlıq” dərgisinin tanınmış müəlliflərindən olan **Həsən**

Rəşidi Türklüyün, Azərbaycan türklüyünün dirilişində mühüm rol oynamış ziyalılarımızdan biridir. O, “Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma” adlı kitabında, Türk tarixini, Türk dilini və Türk kimliyini tədqiq etmişdir. H.Rəşidi ilk növbədə, paniranizmin əsil mahiyyətini ifadə edib, onun insanlıq xaricində olan irqçiliyini göstərmişdir. O, yazırdı ki, Pələvilər hakimiyyətə gələndən bu günə qədər Türk tarixi, Türk dili və Türk kimliyi daima təhrif olunmuş, hər bir sahədəki varlığı inkar olunmuşdur.⁸⁵³ Rəşidi də yazırdı ki, bu bölgənin tarixinin Əhəmənilərdən başlaması kökündən yanlışdır, onlardan əvvəlcə burada Şumerlər, Elamlar, Kutilər, Mannalılar və başqalarının möhtəşəm mədəniyyətləri və dövlətləri olmuşdur. O, göstərir ki, farslar buraya gələndən qədər şumerlər, elamlar, türklər və digər xalqlar yüksək mədəniyyətə sahib olmuş, ancaq farslar din və əxlaq məsələsində olduqca barbar, vəhşi olmuşlar.⁸⁵⁴ Rəşidiyə görə, türklərin bu bölgəyə gəlmə olması mülahizəsi də kökündən yanlışdır. O, da Zehabi kimi hesab edir ki, aryanlar-farslar bu bölgəyə gəlməmişdən öncə, ən azı 4500-4000 il öncə türklər digər xalqlarla birlikdə burada var olmuş, yeni Türk axınları ilə qaynayıb qarışmışlar.⁸⁵⁵ Həsən Rəşidi çox haqlı olaraq yazırdı ki, ötən min il ərzində bu bölgədə fasiləsiz hakim olan türklər başqa xalqlara, başqa dillərə, o cümlədən fars dilinə yüksək dəyər verib, hətta öz dilinə bəzən bu qədər dəyər vermədiyi halda, farslar ancaq fars olanı və özünü fars hesab edən iranlı sayırlar. Üstəlik, farslar 1925-ci ildən üzə bu yana ən çox türkləri hədəf almış və assimilyasiya etməyə çalışmışdır.⁸⁵⁶

Səhənd sosial-demokrat və millətçi olaraq hər daim Azərbaycan türklərinin milli haqq və hüquqlarının müdafiəçisi olmuşdur. Onun inqilabi-demokratik, milli-demokratik siyasi-

⁸⁵³Rəşidi Həsən. Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma. Tehran, “Əndişeyi nou”, 1383 (2004), s.11-12

⁸⁵⁴Yenə orada, s.19-23

⁸⁵⁵Yenə orada, s.75-117

⁸⁵⁶Yenə orada, s.271-272

fəlsəfi görüşlərində milli məsələlər mühüm yer tutmuşdur. Əgər ilk dövrlərdə daha çox “İnsanlıq birliyi” ideali ilə sosial-demokrat ideyalar ön planda olmuşdursa, ancaq çox keçmədən mütərəq-qipərvər “millətçilik”, milli-demokratik ideyalar daha çox özünü büruzə vermişdir (Səhəndən ayrıca bəhs etmişik).

1978-1979-cu illərdə baş verən “İslam inqilabı” **Məhəmmədağa Zehtabinin** ümidlərinin doğrultması yönündə müəyyən bir qığılıcı rolunu oynasa da, ancaq Pəhləvilərdən sonra hakimiyyət başına gələn İran İslam rejiminin Azərbaycan türklərinə qarşı assimilyasiya siyasətini davam etdirməsi, üstəlik bunu yalnız irançılıq deyil, şiəçilik ideologisi altında da aparması onun yenidən milli dəyərlərdən möhkəm yapışmasına səbəb oldu (Zehtabi haqqında ayrıca bəhs etmişik).

Təbrizdə dünyaya gələn Azərbaycan Türk mütəfəkkiri **Mir Mehdi Etimad/Natiqi (1900-1981)** “Etimad mədərsəsi”nin qurucusu olmaqla yanaşı, yenilikçi, islahatçı və milli ruhlu ziyalı olmuşdur. O, 2-ci Dünya müharibəsi dövründə ölkədə yaranan nisbi azadlıqdan istifadə edərək 1942-ci ildə “Şairlər Məclisi”ni yaradır və onun başçısı olur. Azərbaycan Milli hökuməti məğlil olduqdan sonra (1946-cı il 12 dekabr) iki il dustaq həyatı yaşayan Etimad məcburən Tehrandə həyatına davam etmişdi.⁸⁵⁷

Etimadın əsas əsərləri “Əlifbəyi-cədid”, “Cidayətül-kəlam”, “Gəlinlər bəzəyi” və başqalarıdır. Onun şeirlərinin məzmununda əsas yeri milli maarifçilik, o cümlədən milli azadlıq, milli haqlar təşkil edir. Esmira Şükürova yazır ki, Milli Hökumətin dövlət himni kimi, Etimadın “Yaşa, yaşa, Azərbaycan” şeirinin qəbul olunması təsadüfi olmamış, onun milli mücadiləçi qədər, istedadının dərinliyindən xəbər vermişdi. Həmin şeirində o, yazırdı:

*Ey Vətənim Azərbaycan,
Əbədi odlardan nişan.
Adlı-sanlı keçmişin var,*

⁸⁵⁷Şükürova Esmira. Mir Mehdi Etimad // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.256-258

*Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin çırağısan,
Azadlığın bayrağısan.
Tarix boyuca yadigar
İftixarlı asarın var.⁸⁵⁸*

O, “Qoyma haqqını batsın” şeirində də diqqəti daha çox milli mücadiləyə yönəltmişdi. Etimad yazırdı:

*Ah çəkmək. Yaxa yırtmaq eləməz dərdə dava,
Dayan al haqqını, fikir etmə batan günləridir.
Pozdu əfkarımı başda yazılan vəqəələr,
Yapışb söz-söz gördüm uzanan günləridir.⁸⁵⁹*

Etimad hesab edirdi ki, artıq Azərbaycan xalqı ayılıbdır və öz milli haqqını yenidən geri qazanacaqdır. O, yazırdı:

*Laylay demə millət ayılıbdır, dəxi yatmaz,
Əlləşmə belə, heç kim həyatını sənə satmaz.
Mən mərd oğulam, bil ki qanım pak və təmizdir,
Bir kəs o kəsif qanıva öz qanını qatmaz.⁸⁶⁰*

O da, Sovet Rusiyasının ideoloji təzyiqi altında digər demokratlar kimi dilini, milli kimliyini, vətəninə “azər”, “azəri” kimi qələmə vermişdir. Etimad yazırdı:

*Azərəm, mən də Azəri eliyəm,
Bu bağın bir saçaqlı stünbülüyəm...
Yaşasın Azəri eli yaşasın,
Yaşasın Azəri dili yaşasın.⁸⁶¹*

Eyni zamanda, o, kommunizm təlimini, Sovet Rusiyasının lideri Lenini də təbliğ etmişdir. O, yazırdı:

*Bu gün eydi-mübarəkdir dəlil olmuş səadətdən,
Bu gün millət xilas oldu zəlalətdən, cəhalətdən.
Hümayün Oktyabrdir, bu gün fərxəndə səətdir,
Əsiri-bəndi-qeydi-zülm olan şəxsə başərətdir.
Zəmanü-dərdi rəncü qəm gedib, ruzi-rəfahətdir,*

⁸⁵⁸Yenə orada, s.261

⁸⁵⁹Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 2 cild.Bakı,Elm, 1983, s.224

⁸⁶⁰Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3 cild. Bakı,Elm, 1988, s.58

⁸⁶¹Yenə orada, s.64

*Şərəfətli başər azad olub qeydi-əsarətdən.*⁸⁶²

Etimada görə, yalnız sosial-demokrat təlimi sayəsində insanlar və xalqlar zülmədən, əsarətdən xilas ola bilər ki, həmin xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. O ümid edirdi ki, gec-tez Azərbaycan xalqı da öz milli haqq və azadlıqlarını əldə edəcək və dünyada xoşbəxt, azad xalqlardan biri olacaqdır. O, yazırdı:

*Bir gün gələcək xalqımız insan olacaqdır,
Bu torpağımız rozeyi-rizvan olacaqdır.
Ellər, obalar seyrə çıxıb toy tutacaqlar,
Qəm kəlməsini dildən, ürəkdən atacaqlar.
Bülbül açacaqdır qanadın güllər önündə,
Güllər güləcək fəxrilə bülbüllər önündə.
Gülşən güləcək, kül güləcək, bağ güləcəkdir,
Torpaq güləcək, daş güləcək, dağ güləcəkdir.*⁸⁶³

Etimadın əsas məqsədi xalqının bir gün azadlığa qovuşması idi. O, bu yolda sosial-demokratizm təliminə, xüsusilə də rus bolşevizminə həddən artıq inanmaqla yanlış etsə də, bütövlükdə Azərbaycan milli hərəkatına sadıq bir şəxsiyyət olmuşdur.

Bakıda anadan olub, ancaq 1938-ci ildən etibarən Güney Azərbaycanda yaşayanlardan biri də **Əli Cavadzadə Tudə** olmuşdur. Azərbaycan Milli hərəkatı məğlub olduqdan sonra (1946) Bakıya qayıdan Tudə “Cənub nəğmələri” kitabı ilə məşhurlaşmışdır (onun haqqında ayrıca bəhs etmişik).

Azərbaycanın güneyindəki Astarada anadan olan **Söhrab Tahir (1926-2016)** “Səadət” və “Şahpur” məktəblərində 9-cu sinfədək təhsil almış, SSRİ ordusunun Güney Azərbaycana daxil olmasından sonra xalq hərəkatında fəal iştirak etmişdir. O, 1946-cı ildə Bakıya təhsil almağa göndərilmiş, 1952-1957-ci illərdə ADU-nun filologiya fakültəsində oxumuşdur. Tahir 1962-1966-cı illərdə ADF-nin Bakı komitəsində birinci katib, “Azərbaycan” qəzeti və jurnalı redaksiyalarında bədii şöbələrdə müdir, “Səhər” ədəbi-tarixi jurnalında baş redaktor müavini, 1984-cü ildən “Azərbaycan”

⁸⁶²Yenə orada, s.65-66

⁸⁶³Yenə orada, s.72-73

jurnalında redaktor olmuşdur. Əsərləri: “Vətənlə sevgi arasında (şeirlər və poemalar)”. (1986), “Qonşu qızın məktubları (povest və roman)” (1985), “Əmanət (povestlər)” (1991), “Sevgi əfsanəsi (şeirlər və poemalar)” (1983) və b.

Təbrizin Çayqırağı məhəlləsində anadan olan **Məhəmmədli Fərzanə (1923-2006)** ilk təhsilini məhəllə məktəbində fars dilində alıb. Gənclik illərində “Qövsi” təxəllüsü ilə şeirlər də yazan Fərzanə orta məktəbi bitirdikdən sonra müəllimliklə məşğul olmağa başlayıb. Daha sonra Təbriz Universitetindəki pedaqoji kurslarda təhsilini fars dilində davam etdirib.⁸⁶⁴

1942-ci ildə Təbriz milli kitabxanasında işə başlayan Fərzanə eyni zamanda, oxuduğu mədrəsədə müəllim kimi qalıb işləmək təklifi alıb. Kitabxanada gələcəyin folklorşünas alimi bir sıra anadilli kitabları oxumaq, bədii ədəbiyyatla daha yaxın təmasda olmaq imkanı qazanıb və şəxsi müəlliməsi sayəsində bilik səviyyəsini, dünyagörüşünü, elmi səviyyəsini inkişaf etdirib. Təbriz milli kitabxanasında sonsuz maraq və həvəslə Azərbaycan türkcəsində yazılmış kitabları, divan, təzkirə və əlyazmaları öyrənməyə başlayıb.⁸⁶⁵

Kitabxanada təsadüfən əlinə keçən və üstündə “Batil (məhv olacaq) kitablar” yazılmış bağlama onun həyatını tamamilə dəyişmişdir. Bu bağlamada XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş, alim Məhəmmədli Təbriyətin kitabxanaya bağışladığı və bəlkə də bütün İranda yeganə nüsxə olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı və Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lügət-it-Türk” kitabı daha çox diqqətini çəkir.⁸⁶⁶ İlk yazılı türk abidəsi, türkdilli ədəbiyyatın, türk təfəkkürünün ana kitabı olan “Dədə Qorqud” dastanını dərinlən oxuyub mənimsədikdən sonra, o, həyat istiqamətini

⁸⁶⁴ Esmira Fuad. "Məhəmmədli Fərzanə: "Oxudum bülbül oldum...". senet.az. (4 mart 2015)

⁸⁶⁵ Şamil Əli. Məhəmmədli Fərzanə. <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd%26%23601%3Bli-F%26%23601%3Bzran%26%23601%3B.htm>

⁸⁶⁶ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.94

müəyyənləşdirir, dastanla bağlı ciddi araşdırmalara başlayır. O, dastanın tarixi köklərini araşdırıb və mənbə olaraq Azərbaycan, Türkiyə, Avropa, həmçinin Orta Asiyada “Dədə Qorqud” dastanı haqqında yazılmış məqalə və kitabları götürür.

M.Fərzanə 21 Azər hərəkatı inqilabının qələbə çalmasından sonra, daha çox Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmağa başlayır. “Füzuliyə yeni bir baxış” və “Divani-lüğət-it-türk”də olan atalar sözləri və məsəllər” adlı Azərbaycan türkcəsindəki ilk yazıları “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor məsələləri ilə bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparan ədib “Azərbaycan milli dastanları” və “Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda” adlı silsilə məqalələr yazaraq “Vətən yolunda” qəzetinin 1945-ci il saylarında nəşr etdirir. Bu məqalələrində o, əsasən “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Aşıq Qərib” dastanları haqqında məlumat verir, onların süjet xəttini, mövzu dairəsini, baş qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərini geniş təhlil edir. Milli hökumət dövründə ana dilində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən dərsliklərin yazılıb çapa hazırlanmasında fəal iştirak edir. Bir il içərisində ana dilində 40-a yaxın elmi-publisistik məqalə çap etdirməklə yanaşı, folklor nümunələri və ədəbiyyat tariximizə dair materiallar toplayıb.⁸⁶⁷

21 Azər hərəkatı məğlub olduqdan sonra Təbrizdə qalmağa üstünlük verən Fərzanə çox keçmədən həbs cəzasına məhkum olunub. Həbsdən azad olduqdan sonra yenidən ədəbi, elmi, publisistik fəaliyyətini davam etdirməyə çalışan Fərzanəni şah rejimi Təbrizdə, Marağada və Ərdəbildə qısamüddətli zindana atsa da, əməlində cinayət tərkibi tapa bilmədiklərindən azad etməli olub. 1953-cü ildə Təbrizdən Tehrana köçən Fərzanənin 1979-cu ildə baş tutan “İslam inqilabı”ndan sonra, H.Nitqi, Kərim Məşrutəçi, Mənzuri Xamneyi, Səməd Sərdariniya, Qulamhüseyn Beqdeli,

⁸⁶⁷Esmira Fuad. "Məhəmmədəli Fərzanə: "Oxudum bülbül oldum...". senet.az. (4 mart 2015)

Həsən Məcidzadə Savalan, Cavad Heyətlə birlikdə “Varlıq” jurnalının işıq üzü görməsində böyük rolu olmuşdur.⁸⁶⁸

Onun əsərləri: “Bayatılar”, “Dədəmin kitabı”, “Təmsillər və məsəllər”, “Azərbaycan el sözləri”, “Azərbaycan el mahnıları”, “Azərbaycan uşaq folkloru”, “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Azərbaycan aşığıları antologiyası”, “Ana dilimiz və milli varlığımız haqqında xatirələr” və başqalarıdır.

Hacı Məhəmməd Naxçıvani (1880-1962) əslən Naxçıvandan olsa da, Təbrizdə doğulmuşdur. Təbrizin Talibiyyə mədərəsəsində təhsil alan Naxçıvani dini və dünyəvi elmlərə dərindən yiyələnmişdir. Təbriz Milli Kitabxanasını qurucularından (1956) biri sayılan Naxçıvani bir çox Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin əsrlərini çap etdirmişdir. O, “Ərməğan”, “Mahtab” və “Yəğma” jurnallarında “Saib Təbrizi”, “Əbu Əli Sinanın məzarı”, “Sədrəddin Rəbi”, “Məazi Təbrizi”, Məhəmməd ibn Əlbəis və Azərbaycan dili” və başqa məqalələrini nəşr etdirmişdir. Naxçıvaninin başlıca əsərləri isə “Dünya müharibəsinin hərbi tarixi”, “Qətran Təbrizinin divanına müqəddimə”, “Dar ağacından asılmış Siqətül-islam”, “Nizamiyyənin tarixi”, “Mirzə Əli Ləlinin həyatı” və başqalarıdır.

Xalxal bölgəsinin Nirov kəndində kasıb bir ailədə anadan olan **Salamullah Cavid (1900-1986)** ibtidai təhsilini mollaxanada almış, daha sonra ailəsi Bakı şəhərinə köçmüşdür. Bakıdakı “İttihad” məktəbində təhsilimi davam etdirən Cavidə 1914-cü ildə bu məktəbə müdir təyin olunan M.Tərbiyət yardım etmişdir. O, burada oxumaqla yanaşı “Təməddün” məktəbində müəllim işləmişdir. Daha sonra Tehran Tibb Universitetində tibbi təhsil almağa başlayan Cavid 1921-ci ildə yenidən Bakıya qayıtmaq məcburiyyətində qalıb. Bakı Tibb İnstitutunda təhsilini davam etdirən Cavid buranı qurtarıb həkimlik diplomunu aldıqdan sonra təkmilləşdirmə kursunu keçmək üçün Moskvaya gedib.

1929-cu ilə kimi əsasən Bakıda yaşayan Cavid daha sonra Tehrana dönərək burada dövlət sığorta idarəsində həkim işləyib.

⁸⁶⁸ Yəni orada.

Ancaq İKP-nin üzvü kimi kommunist fəaliyyəti göstərdiyinə görə bir neçə il həbsdə yatan Cavid Təbrizdəki demokratik hərəkat başlayan zaman onun fəallarından biri olub.⁸⁶⁹

1945-ci ildə qurulan Azərbaycan Milli Hökumətində Seyid Cəfər Pişəvəri tərəfindən Azərbaycan valisi və Azərbaycan Milli Hökumətinin daxili işlər naziri olan Cavid Milli Hökumətinin süqutundan sonra həbs olunub. Həbsxanadan azad olduqdan sonra siyasi fəaliyyətdən çəkildiyini bəyan edən Cavid Tehrandə həkim kimi fəaliyyət göstərüb, eyni zamanda Azərbaycan Kültür Cəmiyyətini qurub. O, 1986-cı ildə Tehrandə vəfat edib.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Dostlar görüşü”, “Unudulmuş fədakarlar”, “O günün həsrətiylə. Xatirələr”,⁸⁷⁰ “Azərbaycan və fars dilində təlimat”, “Siyasi gündəlik”, “İran məşrutə hərəkatı və dünya azadixahlarının rolu”və b.

Azərbaycan Türk ziyahlarından tarixçi alim **Səməd Sərdariniya (1947-2008)** Təbrizdə anadan olub, Təbriz Universiteti və Tehran Universitetində tarix və hüquq ixtisaslarına yiyələnib. “İslam inqilabı”ndan sonra C.Heyətin rəhbərlik etdiyi “Varlıq” jurnalının yaranmasında iştirak etməklə yanaşı, onun fəal yazarlarından olan Sərdariniya Güney Azərbaycanda tariximizə yeni baxış təqdim edən, onu təhriflərdən, qərəzlərdən təmizləyib elmi təməl üzərində qurmağa çalışan tarixçilər nəslinin görkəmli nümayəndəsi idi. Araşdırmalarında daim Azərbaycanı bütöv, vahid olaraq təqdim edən Sərdariniyan Bakıda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Universitetinin “Fəxri doktoru” adına layiq görülüb. O, 2008-ci ilin aprelində Təbrizdə vəfat edib.

Onun başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan Məşrutə dönməndə”, “Azərbaycanın məşhurları” (2 cildə), “İrəvan müsəlmanların yaşadığı vilayət olmuşdur”, “Təbriz – birincilər şəhəri”, “Təbriz – İranda çap sənətinin beşiyi”, “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı”, “Molla Nəsrəddin Təbrizdə”, “Məşrutə dönməndə Azərbaycan qəzetləri”, “Təbriz Tənbəki

⁸⁶⁹ https://az.wikipedia.org/wiki/Salamulla_Cavid

⁸⁷⁰ Cavid Salamulla. O günün həsrətiylə. Xatirələr. Bakı, Yurd, 2003

üsyanı illərində”, “Əli Müsyo”, “Azərbaycan teatrının tarixi”, “Bağır xan Salari-Milli”, “Qarabağ müharibəsi”, “Qarabağ tarixin gedişində”, “İstiqlal qəhrəmanı Siqqətülislam” və b.

Sərdariniyanın “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı” kitabında erməni quldur dəstələrinin rus və ingilis hərbi qüvvələrinin köməyinə arxalanaraq Türkiyə, Qacarlar xüsusilə də Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilərdə çoxsaylı cinayət törətmələri, müsəlman kənd və şəhərlərini xarabazara çevirmələri, yüz minlərlə günahsız insanların qətlamını təşkil etmələri tutarlı sənədlər və mənbələr əsasında açılib göstərilir.⁸⁷¹

Onun “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” kitabı isə tarixi faktları ortaya qoymaqla, erməni və onlara havadarlıq edən ölkələrin siyasətçilərinin, tarixçi alimlərinin yalan və uydurmalarını ifşa etmək məqsədi ilə qələmə alınıb. Müəllif kitaba yazdığı müqəddimədə qeyd edir ki, Qacarlar-Rusiya müharibələrindən, xüsusilə də Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Çuxursəd vilayətinə və onun mərkəzi İrəvana köçürülməsinə rusların birbaşa himayədarlıq etmələrinə və “məşəqqətlər görmüş millətə” hər cür dəstək vermələrinə baxmayaraq, 1918-ci ilə qədər ermənilər Qafqazın heç bir məntəqəsində əhalinin əksəriyyətini təşkil etməyiblər.⁸⁷²

Kitab İrəvanın ilkin yaşayış məskəni kimi formalaşması mərhələsindən başlayaraq burada yaşayan müsəlmanların (azərbaycanlıların) daşnakların əli ilə kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsinə qədərki böyük tarixi mərhələni əhatə edir. Kitabın ilk hissələrində müəllif tarixi sənədlər və fotolar əsasında rus işğalı ərafəsində İrəvanın tarixi-coğrafi mənzərəsini, şəhərin türk-müsəlman memarlığı əsasında yaradılmış memarlıq quruluşunu, mədəniyyət abidələrinin, dini mərkəzlərin (yeddi məscidin), karvansarayların və digər ictimai müəssisə və təşkilatların şəklini

⁸⁷¹ https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99m%C9%99d_S%C9%99rdariniya

⁸⁷² Sərdariniya Səməd. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, s.9-10

oxucuya təqdim etməklə onun tarixi bir müsəlman-türk şəhəri olduğunu sübut etməyə nail olub.⁸⁷³

Təbrizdə anadan olan **Ələkbər Pakzad Həddad (1901-1966)** da daha çox milli maarifçiliklə məşğul olmuş, Azərbaycan xalqının milli oyanışına çalışmışdır. Məsələn, o, “Ax, neyləyim” şeirində xalqın maariflənməsinin vacibliyi ilə bağlı yazırdı:

*Xabi-qəflətdə yatan millət oyanmur yenə də,
Uca yerdən yıxılıb, sanki duranmur yenə də.
Yatır şəbpərətək gündüzü axşama kimi,
Gecələr ovci-səadətdə uçanmur yenə də.
Nə ümid ilə yaşar dəhrdə insan görəsən?
Rahi-ümidi tapanmur bular indi yenə də...
Hamı zənciri-əsarətdən özün etdi xilas,
Bu yazıq millət o zənciri açanmur yenə də.
Bu tilsimati-cəhənnəmdə hələ qalmalıyıq,
Sahiri-əsr bu cadunu pozanmur yenə də.⁸⁷⁴*

Həddad başqa bir şeirində yazırdı ki, ancaq bu dünyada milləti, vətəni üçün bir şeylər etməyə, yəni onu cəhalətdən, zülmkarların əlindən xilas etməyə çalışmışdır:

*Vətən havasına gəldim bu darü dünyada,
Vətən bəla ilə gördüm olubdu mala-mal.
Vətən bəlalıdır, mən də bəlalı, millət də,
Bəla edir bizi, həm biz bəlanı istqibal.
Qələm yazır bu sözü indi mən özüm demirəm,
Vətən bəlalı olar biəlaqə olsa rical.
Xəyanət eyelədilər xəlqə, millətə, vətənə,
O kəslər ki, olub sahibü-məqamü cəlal.
Bizə olar bu zəlalət yolun nişan verdi,
Olar bu millətin əxlaqını edib paymal.⁸⁷⁵*

Həddada görə, məhz dövlətin başında dayananların riyakarlığı, ikiüzlülüüyü nəticəsində millət, vətən bəlalara düşər olmuşdur. Onun fikrincə, bütün bu zülmələr yetməzmiş kimi, üstəlik

⁸⁷³ Yenə orada, s.11-20

⁸⁷⁴ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.91

⁸⁷⁵ Yenə orada, s.93

müasirləşmək, Qərb mədəniyyətinə yiyələnmək adı altında da millət nadanlığa sürüklənmiş, bununla da əxlaqı, milli dəyərləri pozulmağa başlamışdır. Həddad yazırdı ki, əgər insanlar arasında abır-həya gözləməmək, böyük-küçük gözləmədən nə gəldi danışmaq, sərbəst hərəkətlər etmək, oğlanlar arasında qızlara məxsus bər-bəzəyə, gözəl görünməyə meyil göstərmək mədəniyyət hesab olunursa, o, bunu qəbul etmir və indi barbarlıq, vəhşilik adlanan qədim adət-ənənələrə üstünlük verir:

Budur təməddün əgər, zindabad vəhşiyyət!

O vəhşilik bizə bir mayeyi-səadət idi.⁸⁷⁶

Təbrizdə anadan olan **Məhəmmədəli Hilal Nasir (1903-1949)** Xiyabani hərəkətində iştirak etmiş, kitab və dərgilər nəşr etməklə xalqın milli oyanışına, maariflənməsinə çalışmışdır. O, “Sitareyi-Azərbaycan”, “Azərbaycan ulduzu” qəzetini, “Hophopnamə”, “Divani Lahuti” və digər kitabları nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda, o, “Mirzə Tağı xan Əmiri-kəbir”, “Nicati-bəşər”, “Ana dili” pyeslərini yazıb Təbriz səhnəsində tamaşaya qoymuşdur.

21 Azər hərəkətində yaxından iştirak edən Nasir də sosial-demokratizm cərəyanına meyil göstərmiş, Sovet Rusiyasının bolşevizm siyasətinə bir müddət inanmışdır. Məsələn, o, bir əsərində yazırdı ki, Sovetlər Birliyində bütün xalqlar, insanlar azad, bərabər və xoşbəxt olaraq yaşayırlar:

Mülki-Şurada kədər əfasənədir,

Hər nə varsa orda hər insanədir.⁸⁷⁷

O, “Oktyabr” şeirində isə yazırdı ki, guya, oktyabr inqilabı ilə dünya zülmədən azad edilib.⁸⁷⁸ Nasir də bir çox ziyalılarımız kimi həmin dövrdə Azərbaycan xalqının nicat yolunu əsasən sosial-demokratizmdə görmüş, ancaq onun, xüsusilə rus bolşevizminin əsil mahiyyətini dərk etməkdə çətinlik çəkmişdir.

XX əsrdə yaşayan **Hüseyn Səhhaf** Güney Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gəlmiş, bir sıra qəzet və jurnallarda (“Səhənd”,

⁸⁷⁶ Yenə orada, s.95

⁸⁷⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.106

⁸⁷⁸ Yenə orada, s.112

“Azərbaycan”, “Vətən yolunda” və b.) şeir və məqalələrlə çıxış etmişdir. 21 Azər hərəkətində yaxından iştirak edən Səhhaf Milli hökumətə həsr etdiyi bir şeirində yazırdı:

*Eşq ola eşq ilə azadlıq sevən bir millətə,
Qoydular sidq ilə mərdanə qədəm hürriyyətə,
Qüvvəti-qəlb ilə iqdam etdilər bu nehzətə,
Qərinələr zillət çəkən ellər yetişdi izzətə,
Azərstanda olub milli hökumət bərqərar,
Azər övladı bu gün dünyaya eylər iftixar.
İttifaq ilə bu gündə vermişdik biz əl-ələ,
Əhli-Azərbaycan olmuş təməmi yekdilə,
İttihadilə bütün dünyaya saldıq vəlvələ,
Qoymarıq bir də vətən övladı düşsün müşkülə,
Almışıq muxtariyyət, qəmli köüllər şad olub,
Şirlər zənciri-istibdadidən azad olub.⁸⁷⁹*

O, “Milli hökumətə” şeirində də yazırdı ki, artıq Azərbaycan xalqının həmiyyət, qeyrət, birlik vaxtıdır. Səhhaf yazırdı:

*Milləti-Azər bu gün vacibdi versin əl-ələ,
İttihad etsin gərək, olsun təməmən yekdilə,
İttifaq ilə salın bünyadi-zülmə vəlvələ,
Mövqeyi-şirkətdi, izhari-şücaət vaxtıdır.⁸⁸⁰*

XX əsrdə yaşamış təbrizli **Mir Mehdi Çavuşı (1909-1967)** sosial-demokratizmə meyil göstərmiş milli maarifçilərmizdən olmuşdur. O, inanırdı ki, dünyada bir gün zalımların məzlumlar üzərində zülmünə son veriləcək fəhlə-kəndli sinfinin xeyalları gerçək olacaqdır:

*Gərçi dövrən dəyişib, vəzi qərarın bilirəm,
Pozacaq ölkələrin zülmü-büsatın bilirəm,
Füqərə-kasibənin onda xəyalın, bilirəm,
Birləşib sanki dənizdir gəlir üsyanə kasıb!
Quracaq məhkəməni ədl ilə üdvanə, kasıb!⁸⁸¹*

⁸⁷⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.113

⁸⁸⁰ Yəni orada, s.115

⁸⁸¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.137

Çavuşı də sadələvhlüklə yazırdı ki, bütün bunları gerçəkləşdirən də, guya dünyaya ədaləti, sosial bərabərliyi gətirən Sovet Rusiyası, rus bolşevizmidir. O, yazırdı:

*Salma özün əbəs yerə boş-boş xəyalə sən,
Bəsdir bu qədr dözmüsən odlu məlalə sən,
Doğmuş günəş səadət ilə, bax şimalə sən,
Dur indi mən kimi eli et şadman, cocuq,
Qoy qalmasın ürəkdə bu həsrət nəhan, cocuq.*⁸⁸²

Bütün xalqların pənahı kimi gördüyü “Leninin yolu”nu getməklə Azərbaycan xalqının da azadlığa və xoşbəxtliyə çatacağına inanan Çavuşı Azərbaycan milli hərəkətini də təbliğ etmişdir. O, “Azərbaycan” şeirində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarından, mütəfəkkirlərindən söz açmış, onun böyük bir tarixnin, mədəniyyətinin olmasını vurğulamışdır.⁸⁸³ Ancaq bu zaman o da, sosial-demokrat əqidəli bir çox ziyalılarımız kimi Azərbaycan türklərinin milli kimliyini “azəri”, dilini “Azərbaycan dili” kimi qələmə vermişdir.⁸⁸⁴

Bakıda anadan olan **Balaş Azəroğlu** ömrünün bir hissəsini (1938-1946) Güney Azərbaycanda yaşamış, 21 Azər hərəkətində yaxından iştirak etmişdir. “Səhər şəfəqləri”, “Mənim günəşim”, “Elə oğul istəyir vətən” və digər kitabların müəllifi olan Azəroğlu sosial-demokrat əqidəli milli maarifçi olmuşdur. Özünü “inqilab şairi” adlandıran Azəroğlu yazırdı:

*Mən əl açıb göylərdən diləmədim azadlıq,
Mənim arxalandığım onlardan daha artıq,
Ölkələr həsrət çəkən afitab şairiyəm,
Azadlığın çarçısı, inqilab şairiyəm.*⁸⁸⁵

O, “Səttarxan” şeirində isə diqqəti Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə baş qaldırmış Məşrutə hərəkətinə yönəlmiş, həmin hərəkətdə Azərbaycan xalqının, o cümlədən Səttarxanın yerini və rolunu ifadə etmişdir.

⁸⁸² Yenə orada, s.138

⁸⁸³ Yenə orada, s.143-144

⁸⁸⁴ Yenə orada, s.146

⁸⁸⁵ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.179

*İranın elləri bizə göz dikib,
Azadlıq günəşi demək bizdədir.
Bunu şərqililər də bilmişdir artıq,
Bizdən keçəcəkdir Şərqə azadlıq.*⁸⁸⁶

Azəroğluya görə, 21 Azər hərəkətinin məğlub olması müvəq-qətidir, bir gün Azərbaycan xalqı öz azadlığını əldə edəcəkdir:

*Dostlar süngüylə qazdı: "Mücahid",
Mənim də "Fədai" qalacaq adım.
Sabahkı döyüşə olmasam şahid,
Başqa bir ad ilə yenə övladım
O gün vuruşacaq...
Bil, bu zülmətdən
Qurtaracaq səni, vətən, ey vətən.*⁸⁸⁷

Azəroğlu daha çox milli maarifçiliklə məşğul olmuş, Quzey Azərbaycanda yaşadığı müddətdə də ADF-nin liderlərindən biri kimi, Milli hərəkətin qalib gəlməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Bakıda anadan olub, ancaq 1938-ci ildən etibarən Güney Azərbaycanda yaşamış **Haşım Tərən** Azərbaycan Milli hərəkəti məğlub olduğdan sonra (1946) bir müddət sürgündə olmuşdur. Sürgün bitdikdən sonra o, Pəhləvilər rejiminə qarşı mübarizəsini davam etdirmiş,⁸⁸⁸ 1979-cu ildə baş verən "İslam inqilabı"na da müəyyən ümidlər bəsləmişdir. O, Məhəmmədrza şahın devrilmə-sindən sonra yazırdı:

*Açaq üzdən niqabın, dərbarı millət tanısın,
Şah xəyanətlə gedən yolları millət tanısın,
Xəlpə təhmil olunan murdarı millət tanısın.*⁸⁸⁹

Ancaq "İslam inqilabı" Azərbaycan türklərinin ümidlərini doğrultmadı ki, bundan sonra Tərən diqqətini bir daha milli maarifçiliyə yönəltdirmişdir. O, "Dədə Qorqud" şeirində yazırdı:

"Dədə Qorqud", müqəddəsdir əməlin,

⁸⁸⁶ Yenə orada, s.185

⁸⁸⁷ Yenə orada, s.187

⁸⁸⁸ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.113-115

⁸⁸⁹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə,4-cü cild.Bakı,Elm,1994, s.126

*Qaranlığa nur çiləyir məşəlin,
Kəs rişadən istismarın təməlin,
Sənlə birgə iradəli elim var,
Dan yerində günəş kimi parlar.*⁸⁹⁰

O, “Dilimi qaytarın mənə” şeirində də yazırdı ki, ona lazım olan Azərbaycanın azadlığı və milli dilidir:

*Dil deyirəm... məni anmır,
Səsləyirəm, öz dayanmır.
Nəvələrim məni qanmır,
Dilimi qaytarın mənə.*⁸⁹¹

Təbrizdə anadan olan **Kərim Məşrutəçi (Sönməz)** hüquq təhsili almış, uzun müddət bank idarəsində işləmişdir. 1979-cu il “İslam inqilabı”ndan sonra “Varlıq” dərgisində məqalələr, şeirlər yazan Sönməzin “İsanın son şamı”, “Ağır illər”, “Yeni yollar açan dağçı” və digər əsərləri vardır.⁸⁹²

Sönməz “İsanın son şamı” poemasında obrazlardan birinin dili ilə dünyadakı ziddiyyətli, təzadlı məsələlərə toxunmuşdur. O, dünyada xeyir və şəər, ədalətli və ədalətsizliyin əsil səbəbkarını tapmağa çalışmış, dinlərin adından çıxış edənləri tənqid etmişdir:

*Məsul kimdir? Sənsən, ya mən?
Ya onlar ki,
“Böyük Tanrı” deyə-deyə,
Başardıqca,
Yazıq, məzlum kütlələri,
Cəhalətdə saxlayırlar.
Məzlumların tarix boyu,
Zülmə qarşı,
Ölüm-dirim döyüşündə,
Zalımlara arxa durub,
Tək onları haqlayırlar?*

⁸⁹⁰ Yenə orada, s.129

⁸⁹¹ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.181

⁸⁹² Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.144-150

*Məsul kimdir? Sənsən, ya mən?
Ya onlar ki, “İsa” deyib,
Tədqiqatçı alimləri,
Yaradıcı insanları
Alovlara tapşıırırlar.⁸⁹³*

Esmira Şükürova görə, Sönməzin qənaəti belədir ki, insan gərək öz həmcinslərinin şərəfini qorumağı ən müqəddəs qanun kimi dərk etsin, insan özünün və digər bəşər övladlarının qədrini bilməsə, ümumbəşəri dəyərlərdən də məhrum olar, nəfsinə qul olanlar, həyatı tamah gözü ilə görənlərin xidmətçisinə çevrilər. Başqa sözlə, Sönməzə görə insanı kim alçaldarsa, onun özü də alçalar, səfalət və rəzalətin dirçəlməsinə kömək etmiş olar.⁸⁹⁴ Esmira Şükürova doğru qeyd edir ki, fars şovinizminin və sovet ideologiyasının meydana suladığı, insan ruhunun əsarətdə qaldığı bir vaxtda o taylı-bu taylı xalqın həsrətini qələmə alması bir şair kimi Sönməzin sözüne və Milli ruhuna sədaqətindən, yaralı Azərbaycanın sarsılmaz ruhundan xəbər verirdi.⁸⁹⁵

O, poemalarında olduğu kimi, şeirlərində də Türk milli varlığını daim ön planda tutmuş, xüsusilə Türk dilini məhv etmək istəyənlərə tutarlı cavablar vermişdi. Bu baxımdan o, “Anam dili” şeirində doğma dilinə sahib çıxmağın əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Sönməz yazırdı:

*Dodaqlarım gülümsərkən əzəldə,
Anam mənə “oğul” deyib bu dildə,
Ana dili unudulmaz mən il də
Həqiqətdə bu dil mənim canımdır,
İliyimdir, sümüüyümdür, qanımdır.⁸⁹⁶*

Sönməz ““Mən”sizləmişəm” şeirində isə Türk kimliyindən, Türk dünyagörüşündən zorla uzaqlaşdırılmasına etiraz edir:

Ey mənim mənliyim, imdadıma yet!

⁸⁹³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 4-cü cild.Bakı,Elm,1994,s.171

⁸⁹⁴Şükürova Esmira. Kərim Məşrutəçi Sönməz // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.488

⁸⁹⁵Yenə orada, s.491

⁸⁹⁶Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 4-cü cild.Bakı,Elm,1994,s.181

*Bircə gəl mənə qovuş, dadıma yet!
Məni bas bağrına fəryadıma yet!
Axı mən gör necə sənsizləmişəm.*⁸⁹⁷

Ərədbil yaxınlığındakı Nir qəsəbəsində dünyaya gələn **Həsən Məcidzadə Savalan** üçün də Türk dili və mədəniyyəti, Türklüyü, Azərbaycanlılığı hər şeydən öncəlik təşkil etmişdi.⁸⁹⁸

O, “Elmizdən, dilimizdən” şeirində yazırdı:

*Daim yaşayış oldu bizə bir qara dustaq,
Əl-qol yerinə bəndə vurulduq dilimizdən.
Lal ol dedilər, bilmədik heç bu nə sözdür,
Səs çıxmadı bir başlı olan aqilimizdən.
Min hiyləyə aldandı özünü başlı bilənlər
Post aldı, məqam aldı, usandı elimizdən
Çün satdı elin, doğma dilin, oldu şərəfsiz.*⁸⁹⁹

Savalan “Hədən olmaz” şeirində də yazırdı ki, doğma dilə, Türk dilinə sahib çıxmaq lazımdır. O, yazırdı:

*Sən yurduva yan, yan elivə, yanmalı vaxtdır,
Doğma dilivə yansan əgər bisəməz olmaz.
Bax gör səni dünyada tanırlar bu dil ilə,
Dil olmasa, varlıqda bütünlük gedər olmaz.*⁹⁰⁰

Azərbaycanın tanınmış qadın ziyalılarından **Mədinə Gülgün (1926-1991)** Bakıda anadan olmuş, onun ailəsi 1938-ci ildə Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. Daha sonra o, Təbrizdə “Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasında xüsusi müxbir vəzifəsində işləmişdir. Milli Hökuməti məğlub olduqdan sonra (1946) Bakıya qayıdan Gülgünün şeirlərində nəzərə çarpan cəhət şeirlərinin xalqın həyatı və mübarizəsi ilə bağlı olması idi.⁹⁰¹ Vətən sevgisi, azadlıq həsrəti yaradıcılığının əsas leytmotivini təşkil edən Gülgünün əsərləri

⁸⁹⁷ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.209

⁸⁹⁸ Şkürova Esmira. Kərim Məşrutəçi Sönməz // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.573

⁸⁹⁹ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.218

⁹⁰⁰ Yenə orada, s.221

⁹⁰¹ Əliqızı A. Azadlıq və istiqlal poeziyası. Bakı-2001, s. 40-41

bunlardır: “Təbrizin baharı” (1950), “Savalanın ətəklərində” (1950), “Fəridun” (1963), “Dünyamızın sabahı” (1976), (1976), “Ömrün payız dayanacağı” (1983) və b.

Azərbaycanımızın güneyindəki Astarada anadan olan **Behzad Behzadi** (1927-2008) buradakı orta təhsilini bitirdikdən sonra Tehrandə Daneşsəraye Moqəddəmat məktəbində oxuyaraq müəllim ixtisası qazanıb və daha sonra Ali Müəllimlər məktəbinə qəbul olsa da, orada çox oxuya bilməyib. 1944-cü ilin fevralında təhsilini yarımçıq qoymalı olub. Güney Azərbaycanda gedən demokratikləşmə hərəkatı, ana dilində ümumtəhsil məktəblərinin və universitetin açılması gənc Behzadı da özünə doğru çəkib. O, Təbrizə gələrək S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulmuş Milli Hökumətin ana dilində açdığı Təbriz Universitetinin fizika - riyaziyyat fakültəsinə qəbul olunub. Behzad vətəninə gedən dəyişikliklərin sırası bir seyrçisi olaraq qalmayıb və milli fəal iştirakçıya çevrilib. Milli Hökumət süquta uğradıqdan sonra Behzad Behzadi bir müddət yarımgizli yaşamağa olub. Astara, Təbriz, Semnan, Tehran, Noşəhr (Ələmdəh) məktəblərində müəllim işləməklə yanaşı, biliyini artırmaq üçün daim öz üzərində işləyən Behzad Behzadi 1951-ci ildə “Bəşəriyyət” və “Bəşirə ayəndə” qəzetinin, 1951-55-ci illərdə “Azərbaycan” qəzetinin baş yazarı olmaqla yanaşı, həm də tərcüməçilik edib.

Behzad Behzadi bir müddət Milli Sığorta Şirkətində işləmiş, orada müdirlər heyətinin üzvlüyünədək yüksəlmiş, Tehran sığorta şirkətinin qurucusu və müdirlər heyətinin üzvü olub. O, sığorta təşkilatlarında işləməklə kifayətlənməmiş, metodik vəsaitlər də hazırlayıb çap etdirmişdir. 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Ömür sığortası haqqında məlumat” kitabçası uzun illər sığorta işçilərinin stolüstü kitabı olub. İranda Beynəlxalq Ümumi Anbarlar Federasyonunun qurucusu olan Behzad Behzadi bir müddət həmin təşkilata rəhbərlik də edib.

Behzadi güzaranını təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə çalışsa da, daima ana dilinin qorunması, milli mədəniyyətin yaşadılması yollarını düşünüb. Bu anlamda onun Azərbaycanda

kiril əlifbası ilə çap olunmuş 4 cildlik Azərbaycan Dilinin İzahlı lüğəti kitabını 1995-ci ildə ərəb əlifbasıyla Tehrandə nəşr etdirməsini təqdirəlayiq hadisə saymaq olar. Behzad Behzadi yalnız 4 cildlik Azərbaycan Dilinin İzahlı lüğəti kitabını çap etdirməklə kifayətlənməyib, özünün uzun illər üzərində işlədiyi “Azərbaycanca-farsca sözlük” kitabını 2003-cü ildə və “Farsca-Azərbaycanca sözlük” kitabını da 2004-cü ildə tamamlayıb oxucuların ixtiyarına verməklə yanaşı, “İran”da keçirilən Birinci və İkinci Turk Dili Yazı Qaydaları Seminarlarında da fəal iştirak edib, ərəb əlifbasıyla türkcə sözlərin orfoqrafiyasını hazırlayıb. 1998-ci ildə “Azərbaycan türkcəsinin yazılışı qaydaları haqqında” kitabını çap etdirib. Eyni zamanda, 1998-ci ildə farsca nəşr etdirdiyi Oğuz türklərinin ədəbi epik şah əsəri “Kitabi Dədəm Qorqud” əsəri farsdilli oxuculara geniş bilgi verib. Behzad Behzadi 2003-cü ildə “Azəri” adlı jurnalın nəşrinə nail olub. Azərbaycan türkcəsinin qorunması və inkişaf etdirilməsi yolunda böyük əmək sərf edən B.Behzadi 2003-2008-ci illərdə Tehrandə nəşr etdirdiyi “Azəri” aylıq jurnalı ilə İranda dilimiz və ədəbiyyatımızın inkişafına xidmət etmiş oldu. B.Behzadi yeddi sayı müstəqil çap olunan “El dili və ədəbiyyatı” jurnalını isə “Azəri” jurnalının əlavəsinə çevirməklə yaşadı.⁹⁰²

İranın Əraq vilayətindəki Qərağan bölgəsinə bağlı Bəndəmir kəndində anadan olan **Əli Kamali (1944-1996)** Tehran universitetində hüquq fakültəsini bitirib. Tehrandə birinci dərəcəli ədliyyə vəkili işləyən Əli Kamali ölkədəki haqsızlığa satirik şeirlərilə cavab verib. “Nəflə”, “Ağ kamal” imzaları ilə şeirlər yazıb “Tevfiq” dərgisində çap etdirib. 1979-cu ildə çap etdirdiyi satirik şeirləri toplusunu da “Nəflə” adlandırır. İrandakı “İslam inqilabı”na böyük ümidlər bəsləyən Əli Kamali mitinqlərdə səsləndirilən şüarları toplayıb kitab kimi çap etdirib. Lakin İran İslam rejimi verilən vədlərə əməl etmədiyi üçün türkcə qəzet və jurnallar bağlanmış, Türkcə məktəblərin açılması söz olaraq qalmışdı. İran İslam rejiminin vədlərindən əli üzülən Əli Kamali

⁹⁰²<https://ali-shamil.tr.gg/Behzad-Behzadi.htm>

“Varlıq” jurnalının heyətinə qoşulub. Bu jurnalda ilk çap etdirdiyi “Qara buluddan çıxan ay Telimxan” məqaləsi ona böyük şöhrət qazandırır. XX yüzilliyin önlərində Savə bölgəsindəki türklər yaşayan kəndlərin sayı 800-ə çatırmış indi həmin kəndlərin sayı 450-yə enmişdi. Kamali də soydaşlarının yaşadığı kəndlərini sayının azalmasına təssüflənmiş, bu məsələyə diqqəti yönəltmiş, kəndlərdən folklor örnəkləri, bölgədə yaşamış aşiq və şairlərin əsərlərini toplamışdı. Topladığı materiallar haqqında ardıcıl Tehrandakı “Varlıq” jurnalında məqalələr çap etdirmişdi.⁹⁰³

Uzun müddət ADF-nin sədri olmuş **Əmirəli Lahrudi** (1924-2014) Güney Azərbaycanın Meşkin mahalının Lahrud kəndində anadan olub. 1943-cü ildə əvvəlcə Hizbi-Tudeyi İran təşkilatına üzvü, 1944-ci ildə partiyanın şərqi Meşkin mahal komitəsinin sədri olan Lahrudi 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin(ADF) üzvü və Meşkin mahal komitəsinin sədr müavini seçilib. 1946-cı ilin oktyabr ayında Təbrizdə hüquq və siyasi məktəbin tələbəsi olan Lahrudi Milli Hökumət devrildikdən sonra Sovet Azərbaycanına mühacirət edib, siyasi fəaliyyətini ADF-nin Ağdam və Quba təşkilatında davam etdiib. 1960-ci ildə ADF Tudə partiyası ilə birləşdikdən sonra partiyanın mərkəzi komitə üzvü və icraiyyə komitəsinin üzvü seçilib. Lahrudi 1960-1968-ci illərdə Almaniyanın Leyspiq şəhərində yerləşən partiyanın mərkəzidə işləmiş, 1968-ci ildə Azərbaycana qayıtmış və ADF Mərkəzi Komitəsində öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, 1979-2014-cü illərdə ADF-nin sədri olmuş, eyni zamanda “Azərbaycan” jurnalının redaktoru vəzifəsində çalışıb.

1935-ci ildə Təbrizdə anadan olan **Rza Bərahəni** ilk təhsilini Təbrizin Pərvayış mədrəsəsində alıb. Daha sonra Türkiyədə ingilis dilində təhsil alan Bərahəni ingilis ədəbiyyatından doktorluq müdafiə etmişdir. İran Pəhləvilər rejiminə döndükdən sonra Tehran Universitetində ingilis dili və tətbiqi ədəbiyyatdan dərslər deyib. 1968-ci ildə “İnsanlıq tarixi” kitabını çap etdirməyə çalışsa da, bu mümkün olmayıb. Üstəlik, o, “Hakim və məhkum mədəniyyət”

⁹⁰³<https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-Kamali.htm>

məqaləsinə görə həbs olunub. Rza Bərahəni “İran”ın yenilikçi ədiblərindən Qulamhüseyn Səidi, Cəlal Aləhməd, Əhməd Şamlu ilə birlikdə yazıçılar birliyi yaradıb. Lakin təqib və təzyiqlər onların fəaliyyətinə mane olduğundan Rza Bərahəni xaricdə işləməyə gedib. ABŞ-dakı Yuta Unversitetində ingilis dili və tətbiqi ədəbiyyatdan dərslər deyib, professor seçilib. 1979-cu ildə İranda baş verən “İslam inqilabı” mühacirətdə olan bir çox ziyalılar kimi Bərahəni də ölkədə demokratikləşmə baş verəcəyi ümidini oyaadıb.⁹⁰⁴ O, bu ümidlə yenidən Tehrana qayıdaraq universitetdə işləməyə başlayıb.

İran İslam rejimi yerini möhkəmlətdikdən sonra onu yenidən həbs edib. Doqquz ay zindanda yatan ədibi məhkəməsiz azad edilib və yenidən Tehran Unversitetində professor köməkçisi işləməsinə icazə verilib. Mühit onu sıxdığına, yaradıcılığına və araşdırmalarına əngəl olduğuna görə yenidən ABŞ-a gedərək Ayova Unversitetində çalışıb. O, “İran” ədəbiyyatşünaslığında Avropa tipli ədəbi tənqidin banisi və “İran” şeirində yeniləşmə hərəkatının öncüllərindən bir kimi tanınıb. “İran”da müasir elmi ədəbi tənqidin əsasını qoyanlar sırasında birinci Rza Bərahəninin adı çəkilir.⁹⁰⁵

Əslən Azərbaycanın Qəzvin bölgəsindən olan **Firudin Adəmiyyət (1920-2008)** Abbasqulu xan Qəzvinin oğlu olan Firudin xan 1920-ci ildə Tehrandə doğulmuşdu. “İran İslam inqilabı”ndan sonra fəaliyyətinə və kitablarının çapına məhdudiyyət qoyulan, hətta İran Xarici İşlər Nazirliyindən aldığı təqaüdü kəsilən alim, ömrünün təxminən 30 ilə yaxınını Tehranın Yusifabad məhəlləsindəki evində sakit və tənha bir şəkildə yaşayıb.

F. Adəmiyyət ömrünün böyük hissəsini müasir “İran” tarixi, xüsusilə Məşrutə inqilabı, bu inqilabın məzmunu, hədəf və ideyaları, onda iştirak etmiş şəxsiyyətlərin fəaliyyəti barədə tədqiqatlara həsr edib. O, “İran Məşrutə hərəkatında ictimai demokratiya təfəkkürü”, “Mirzə Fətəli Axundovun düşüncələri”, “M. Ə. Talibovun

⁹⁰⁴ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s. 162-164

⁹⁰⁵ <https://ali-shamil.tr.gg/Rza-B%26%23601%3Brah%26%23601%3Bni.htm>

düşüncələri”, “Mirzə Ağaxan Kirmaninin düşüncələri”, “Tarixi məqalələr toplusu”, “Şeyx Fəzlullah Nurinin əqidə və düşüncələri”, “İranda tarixçiliyin tənəzzülə uğraması” və s. kitabların müəllifidir.

Hüseyn Sadiq Düzgün (1945-2022) 1945-ci ildə Təbrizin Sürxab məhəlləsində anadan olmuşdur. Tehrana gedib orada Tehran Universitetində fars ədəbiyyatı üzrə bakalavr dərəcəsi, daha sonra Türkiyənin İstanbul Universitetində Türk dili və ədəbiyyatı üzrə bakalavr dərəcəsi almışdır. Təhsilini Türkiyədə davam etdirərək, 1983-cü ildə həmin universitetdə fars, ərəb və türk dillərinin müqayisəli ədəbiyyatı üzrə doktorluq dərəcəsi almışdır. O, İran Pəhləvilər dövründə bir müddət “Azadlıq beşiği və ictimai sənətin xüsusiyyəti” adlı jurnal nəşr etdirmişdir. Səadət Kərimi yazır ki, bu qeyrətli ziyalının xalqımızın bilgilənməsində və milli təfəkküründə rolu çox böyük olmuşdur: “Bu səbəbdən də bütün Azərbaycan xalqının və Türk dünyasının ustad Hüseyn Məhəmmədzadə Sadiqi yaxşı tanıması və bu vasitə ilə onun ədəbi məktəbinin davamçısı olmağa çalışması önəmlidir. Tanımamaq və önəm verməmək xalqımız üçün çox böyük qayb olardı”.⁹⁰⁶

H.S.Düzgün İran Pəhləvilərini hədəf alan şeirində yazırdı:

Qoy mənim nəslim bağırınsın,

İmdada insan çağırınsın.

Sən də şahlar şahının

Dərgahına çirkin üzün sürt,

“Kuruş” uydur,

Fəxr elə uydurma tarixlə!

O, burada ilk fars imperyası hesab olunan Əhəmənlər imperyasının banisi kimi 2. Kirə münasibət bildirərək “İran” şahı Məhəmməd Rzanın tərənnüm etməyə çalışdığı tarixin saxtalaşdırılmış və xəyali tarix olduğunu iddia edir. Çünki 1970-ci illərdə Məhəmməd Rza Pəhləvi, 2. Kirin silindrə həkk olunmuş bəyannaməsini ən qədim İnsan hüquqları bəyannaməsi olaraq təyin etmişdir. S.Kərimi yazır ki, Hüseyn Sadiq Düzgünün bu

⁹⁰⁶ Kərimi Səadət. Hüseyn Sadiqin Güney Azərbaycanın milli oyanışında rolu //Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi.Bakı, AVE Print, 2024, s.326

hadisəyə səssiz qalmayıb ədəbi vasitə ilə etraz etməsi çox əlamətdar hərəkətdir: “Hüseyn Düzgün göstərir ki, fars tarxçilər qədim dövr haqqında bəzi faktlar əldə edə bilmişlərdir, lakin bu faktlara ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, çünki Fars imperyasının tarixinə aid mənbələrin çoxu müasir mənbələr deyil (beləliklə də şahid deyillər) və qərəzlidirlər. Hüseyn Düzgün onu da bildirir ki, Pəhləvi hakmyyəti dövründə fars tarixinin böyük bir hissəsi təbliğat kimi yazılıb və buna görə də qərəzlidir. O, iddia edir ki, bu, özü özlüyündə lovğa məmurlar üçün nəyin vacib olduğunu göstərir”.⁹⁰⁷

“İslam inqilabı”ndan sonra da milli ruhlu şeirlər və məqalələr yazmağa davam edən Düzgün “Ana vətən, ana vətən” şeirində deyirdi:

*Yad bağırır, yalan-yalan,
Mənə deyir: bizə inan!
Etmir bunu əsla güman,
Səndən olmaz heç əl çəkmək,
Ana vətən ana vətən!*⁹⁰⁸

Yeni dövrdə Güney Azərbaycanın milli ruhunu ifadə edən ziyalılarımızdan olan **Nigar Xiyavi (1960)** də Azərbaycanlılığı, Türklüyü, Türk dili, Türk mədəniyyəti ilə qürur duyub, onlar üçün mücadilə verməkdədir. O, şeirlərindən birində yazır:

*Azərbaycanımızgil, dilimizgil, bizgil,
Bu havada bu tonqal,
Bu havalıqda niyə alovlanır ki, dədəmizi yandırır?
Dilim, dişimin arasında,
Bir yerlərə ilişib məssəbsiz.
Əlimdə yerlərə barmaq cücərsə də,
Dolaşığına açə bilmirəm.*⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Yenə orada, s.328

⁹⁰⁸ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.294

⁹⁰⁹ Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.17

N.Xiyavi “Kimin qızıyam?” şeirində də aşkar şəkildə ifadə edir ki, onun varlığı Azərbaycana, Türklüyə, Savalana bağlıdır. Son bir əsrdə türklüyünə böyük zərbə vurulduğunu yaxşı anlayan Nigar xanım bütün bunlara baxmayaraq “bir az da türklüyüm var” deyərək haray salır. Onun fikrincə, artıq milyonlarla Azərbaycan Türkü başaşağı yaşamaqdansa milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmalı və layiq olduğu bir ucalıqda dayanmalıdır.⁹¹⁰

“Mişov” Mədəniyyət dərnəyinin və “Mişov dağı” dərgisinin qurucularından olan **Aqşin Ağkəmərlı (1960)** yeni dövrdə Güney Azərbaycanın milli ruhunu yaşatmağa çalışan çağdaş aydınlarımızdan biridir. A.Ağkəmərlı də hesab edir ki, Azərbaycan Türkünün bir yolu var: milli azadlıq! O, “Kölə” şeirində yazırdı ki, vaxtilə böyük dövlətlərə sahib olan Azərbaycan Türkü ondan olmayanlara hər zaman yardım edib dəyər verdiyi halda, bu gün həmin yadlar Türkə qənim kəsiliblər:

*Həyat sürmüşük,
Sevinclə kədər.
Sevincimizi zorla paylaşmışıq –
Kədərləri içimizə gömüləndə
Dünya mənim olub.
Yalvara-yalvara öz varlığımdan
Özgələrə pay vermişəm...
Qapımdakı köləm bu gün ağam olub –
Bəlkə də haqlıymışam mən
Belə köləliyə boyun əyməkdə...⁹¹¹*

Ağkəmərliyə görə, artıq Azərbaycan Türkü 100 il başına gələn faciələrdən sonra tarixdən ibrət dərsi çıxarmalıdır. Bunun da tək yolu vaxtilə Türkün böyüklüyündən hər daim faydalanıb, ancaq son əsrlərdə Türkə qənim kəsilənlərə boyun əyməkdənsə, yadların köləsi olmaqdansa onlara yenidən öz yerlərini bildirməliyik.

*Dərs almadı atam atasından,
Dərs almadıq biz atalarımızdan,
Nə əvvəлиндə-*

⁹¹⁰ Yenə orada, s.14-15

⁹¹¹ Yenə orada, s.26

*Nə sonunda.,
Nə düzündə, yüzümüzdə,
Nə Təbrizimizdə, nə Bakımızda...
Dostumuzdan neçə üz gördük,
Düşməndən betər gördük.
Tumarlandıq bir az-
Xumarlandıq bir az.
Mürgülüyə-mürgülüyə,
Hər birimiz-
Bir özgənin kölgəsində,
Sürüm-sürüm süründük,
Varımızdan döndük
Varlığımızdan...⁹¹²*

Yeni dövrdə Güney Azərbaycanın milli ruhunu özündə əks etdirən müəlliflərdən biri olan **Ruqiyyə Səfərinin (1979)** yaradıcılığında da əsas yeri türklük, Turan ideyası tutmaqdadır. Esmira Fuadın da yazdığı kimi, Uzaq Sibirdən Ötükənədək uzanan ucsuz-bucaqsız ərəziyə sahib olmuş döyüşkən Türk fəthlərinin dünyada yaratdığı yeni coğrafi məkana – Turana əsən yellərlə salam göndərüb üz tutan gənc şairin şanlı keçmişlə ilgili özlərini duyur, milli kimliksiz yaşamağın qəhrinin çəkilməzliyini anlayırıq.⁹¹³ R.Səfəri “Ey əsən yel!” şeirində yazırdı:

*Ey əsən yel!
Külümü sovuracaqsan
Barı ölkəmə doğru əs,
Bir gəldiyimə varayım.
Qoy sağ əlim Ötükənə pay olsun,
Sol əlim isə Sibirimi tutsun!
Araz laylamı sızlasın beşiyində
Özləmli baxışlarıma.
Qoy torpağım olsun məzarım,
Kimliyim isə baş daşım,*

⁹¹² Yenə orada, s.26

⁹¹³ Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.6

Bu anılmayan çağda,

Ey əsən yel!..⁹¹⁴

R.Səfəri başqa bir şeirində də milli azadlıq istəyini ifadə edir və Türk kimliyinin müdafiəsinə qalxırdı. O, yazır ki, Güney Azərbaycan xalqı gec-tez bütün azadlıqlarına qovuşacaqdır:

Zərrə-zərrəmdə vətən nisgili,

Beynimdə azadlıq fırtınası

Və göz gilələrim torpağımın boyasındadır...

Məni harda asırsız asın,

Dar ağacımdan bayrağım yellənəcək

Və gömüldüyüm yerdən Azadlıq cücərəcək!⁹¹⁵

Yeni dövrdə Güney Azərbaycanın milli ruhunu özündə əks etdirən müəlliflərdən **Məlihə Əzizpurun (1979)** yaradıcılığında da Türklük ön plandadır. M.Əzizpur Türklüyü, Azərbaycan Türklüyünü məhv etməyə, assimiliyasiya etməyə çalışanlara, xüsusulə də onların yanında yer alıb bəzən ərənçılığı farslardan da artıq şəkildə təbliğ edən “özümüzünkülərə” üz tutaraq yazırdı:

Çörəkləri qəhbə təri qoxuyan

Siyasət fahişələri!

Tarix zibilliklərində sümsünərkən,

Görmədinizmi köpəkliyinizin adına

Bir parça sümük belə yoxdur?!

Varlığınız belə yoxluq biçimindədir!

Bu bizik,

Tarix yaşlı TÜRK!

Əsirlərin çərçivəsinə sığmayan ƏR

Dustaqlara yerləşməyən NƏR!

Söyləyin, necə quyruq bulayırsınız

Soframızın başında

Eey...! Qapımızın itləri?!

Əlbəttə ki, zaman, tərsə geyib başmağını.

Yoxsa, duyardınız

Qurdumuzun səsi necə uzanır

⁹¹⁴ Yenə orada, s.652

⁹¹⁵ Yenə orada, s.652

Altaylardan Balkanlara...⁹¹⁶

Əzizpur daha sonra yazırdı ki, bir zamanlar dünyaya meydan oxuyan Türklər yenidən diriliş halındadır və öz sözünü yenə də deyəcəkdir. Başqa sözlə, Türkün düşmənlərinin bütün fəlsəfəsi heç bir nəticə verməyəcək və Türk olmalı olduğu ucalığa gec-tez qovuşacaqdır. O, yazırdı:

*Bizim, ulu Türküstan çölündə - at belində
Qızıl səhifələrimizi artırmaq üçün
Qoca tarix kitabına...
Başa düşürük
Bic fəlsəfəniz, ölümdən süd əmir...
Bu bizim!
TÜRK oğlu TÜRK!
Oğuz xaqan. Alp Ər Tonqa, Tomris,
Atilla, Babək, Atatürk!..⁹¹⁷*

Çağdaş dövrdə Güney Azərbaycanın milli ruhunun daşıyıcılarından biri olan **Abutalıb Allahyari Tutqun (1961)** da əsas diqqəti Türk varlığına, Türk dünyagörüşünə yönəltmişdir. O, “Əslim var” şeirində yazır:

*Axı mənim Qorqud dədəm,
Tomris nənəm,
Babəkim var!
Yaramazlar boğazına qurşun tökən,
Lovğalara qan udduran,
Koroğlum var,
Nigarım var!
Sızlar
Yanıq Kərəmim var!
Bəlkə də varlığım bağırır mənim?!
Əslim var,
Əslim var mənim!⁹¹⁸*

⁹¹⁶ Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.647

⁹¹⁷ Yenə orada, s.648

Milli fəallardan biri olan **Sürrəyə Bəxşi (Aylar)** “İyirmi” şeirində müəllimin Azərbaycanın güneyi və quzeyindən bəhs etməsini dilə gətirmişdir. O, müəllimin dilindən yazır:

*Güney, quzey Azərbaycan.
Gözəl, göyçək vardır eli,
Millətinin Türk dili,
Desə mənə hər kim ancaq,
Nəyə bənzər bu gül torpaq,
Verim ona tam iyirmi.*⁹¹⁹

Uşaqlar isə müəllimin bu sualına cavab olaraq bildirirlər ki, Azərbaycan və Türk dili sevgidir, qeyrətdir, cənnətdir, birlikdir, ədəb qanıdır, imandır, qana qandır, bayraqdır və sairdir. S.Bəxşiyə görə müəllim şagirdlərinin cavablarına qulaq asdıqdan sonra sanki nəfəsi kəsilmişdir:

*Sındırdı öyrətmən sükutun bağrın,
Sözlərinin tutdu ardın
Dedi: bütün siz deyənlər
Düzdü amma, azdı güllər...
Gözəl yurdum Azərbaycan
Unutmayıb hələ səni
Bəslədiyin bu övladlar
Azad yaşa deyə-deyə.
Ad dəftərdə verdi iyirmi
Uşaqların hamısına,
El qocası Dədə Qorqud.*⁹²⁰

Güney Azərbaycanımızın milli ruhlu ziyalılarından olan **Məsud Haray** 8 ilə yaxın türklükdən uzaq olub irançılığa meyil etsə də, daha sonra Turançılığa üz tutmuş, türkcə düşünməyə başlamışdı. O, “Özgürlük” şeirində yazırdı:

Mən arzular yelkəniyəm,

⁹¹⁸ Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.36

⁹¹⁹ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.454

⁹²⁰ Yəni orada, s.456

*Dənizin bağrında,
Dalğalar qucağında,
Layla kimi.
Qocaman dağların daşıyam,
Başıma qar yağmasa,
Köksümdə Boz Qurd olmasa,
Boğuluram.
Mən arzular yelkəniyəm,
Özgürlüyə sarı yel əsməsə də.
Dalğalar sussa da,
Boz Qurdlar olmassa da,
Özüm ulayıb,
Dəlilər kimi dənizə batacağam,
Özgürlüyümə çatacağam.⁹²¹*

M.Haray hesab edirdi ki, özgürlüyə çatmaq üçün Azərbaycan türkləri əl-ələ verib yeni bir tarix yazmalıdır. O, yazırdı:

*Əl-ələ verərkən qalxacayıq biz,
Tarixə qan ilə salacayıq iz,
Səninlə birlikdə olacayıq biz.
Sə kimi, vulkan tək patlayacayıq,
Dağ-dərə saymadan atlayacayıq.*

*Bu Vətən, bu torpaq namusumuzdur,
Düşməyə verəcək kabusumuzdur,
Biz Türktüz, türkəcmiz qamusumuzdur,
Türkcəmiz təmizdir, taysızdır, qızım,
Tarixdə fəxrimiz saysızdır, qızım.⁹²²*

Azərbaycanın güneyindən olan **Məhəmməd Ərgəvan** Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Alyanaq kəndində doğulmuş, orta məktəb təhsilini Təbrizdə almışdır. “İslam inqilabı”ndan gözləntiləri doğrulmayan və siyasi görüşlərinə görə həbs olunan Ərgəvan azadlığa çıxdıqdan sonra əvvəlcə Azərbaycan

⁹²¹ Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.442-443

⁹²² Yenə orada, s.448

Respublikasına gəlmiş, daha sonra da Almaniyaya mühacirət etmişdir. O, “Üç nöqtə” məqaləsində yazır ki, əski çağın sonu, yeni çağın başlanğıcı ilə üz-üzə dayanırq: “Yırtıcılar isə istəklərinə uyğun, quzu dərisində mələşir. Böylə biçim, çağın gələcəyinə dirəşir. Artıq pambıq qılınclar haraysız başlar üzəcək yenidən. Bu acımasızlıq, qansız savaş deyə başlayıb yavaş-yavaş...”⁹²³

Ərgəvan “Qara tabut” yazısında isə bir “ölü”nün dilindən tabutunun arxasınca dediklərini dilə gətirir: “Çox ölkələr dolışdım. Çəşidli topluluqlar içərisində rahatca yaşadım. Kimsədən incimədim, kimsəni incitmədim. O kimsələrin çoxu gözlü ikən kor idi. Sıralarında, gözlüklə çevrəni sezən az deyildi. Bugün texnoloji korların, qılçasızların, əl-ayaqsızların sorumlarını çözmüşdür. Ancaq nadanların sorumları olduğu kimi qalır. Çox boynu yoğunlarla didişmişəm. Danqaz olduqlarından diz çökəcəklərini bilirdim. Çünki danqazın çıxış yolu çomaqdır. Başa düşdüm ki, gerçəkdən ölkələri fırladanların bir azı apdallardır, bir çoxu isə abdal. Ancaq abdalların çoxu, beyinsiz apdalların qulluğundadır. Onları azca çəkindirən yasalardır. Yasa yalnız yırtıcılığın qarşısını almaqdan ötrüdür. Bir kor anlayırsa, bir çolaq başa düşürsə, bir əl-ayaqsız duyumludursa, toplumun belinə yük deyildir. Gerçək yük – gözlü, qılçalı, əl-ayaqlı danqazlardır. Onlar, alaçıy görüşlərlə, topluluqların ağ gününü, qara günə çevirirlər. Bilməyən öyrənir, sorumu da bitir. Ancaq dad, alaçıylər əlindən”⁹²⁴

Azərbaycanın güneyindən olan **Əli Daşqın** Ucan-Bostanoba bölgəsinin Xalacı kəndində anadan olub orta təhsilini Təbrizdə almışdır. Onun da yaradıcılığında milli motivlər əsas yer tutmuşdur. O, “Türk” şeirində İran irqçiliyinə qarşı milli kimliyini, milli varlığını ifadə etmək istəmişdir:

*Boz qurdun dərisi kürküm,
Bayların papağı börküm,*

⁹²³Ərgəvam Məhəmməd. Üç nöqtə //Güney Azərbaycan nəsrİ: Bağlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya) . Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.398

⁹²⁴Yenə orada, s.402

Mən buyam, Türk oğlu türküm!

*Ellərimə, yadlarıma.*⁹²⁵

Esmira Şükürova hesab edir ki, Ə.Daşqının mövzu obyektı həyat, cəmiyyət və bu cəmiyyəti təşkil edən insanların bütövlükdə xalqının yaşantıları, həyat tərzi, sevinci, faciə və məhrumiyyətləri, duyğu və düşüncələr aləmidir: “Bu şəirlərdə onu əhatə edən cəmiyyətin çatışmazlıqlarına, insanların problemlərinə, dərd və ağrılarına, mənəvi üzüntülərinin səbəblərinə münasibət poetik qəlibə salınaraq təqdim olunur. Qoynunda doğulub boya-başa çatdığı doğma yurda, Ana dilinə sonsuz sevgisini misralarına hopduran şair soydaşlarına, şovinizm siyasəti nəticəsində el-obasından didərgin düşərək bütün dünyaya səpələnmiş Azərbaycan türklərinə səslənir”.⁹²⁶ Əli Daşqın üzünü Bütöv Azərbaycan xalqına tutaraq yazır:

Ortaq baxtımızın sin daşıyıq biz,

Bir qoca, ağbirçək ananın oğlu,

Bir kövrək bacının qardaşıyıq biz,

Uzat əllərini əlimə doğru!

Ögey dolandıqcaartıq yanarıq,

*Axı biz hamımız bir anadımıq...*⁹²⁷

Əli Daşqın nəsr əsərlərində də Türk kimliyini, Türk varlığını, türk dilini hər daim ifadə etməyə çalışmış, bu yolda mücadilə aparmışdır. Məsələn, o, “Bıçaq və sümük” povestində məktəblərdə Türk dilinə qadağan qoyulub, ancaq fars dilində tədrisin aparılmasına etirazını bildirmişdi. Daşqın hesab edirdi ki, Azərbaycan türklərinin yalnız fars dilində oxuyub, farsca düşünməsi ən böyük haqsızlıqdır. Həmin povestdəki qəhrəmanı Bilginin dili ilə o, milli təəssübkeşliyin vacibliyindən bəhs

⁹²⁵Daşqın Əli. Könül saxsısı. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.245

⁹²⁶Şükürova Esmira. Əli Daşqın // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.636

⁹²⁷Daşqın Əli. Könül saxsısı. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.377

etmişdir. Ancaq nəticədə məlum olur ki, Bilgin milli təəssübkeşliyin qurbanı olsa da, bacısı onun yolunu davam etdirmişdir.⁹²⁸

XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış milli maarifçi ziyalılarımızdan Cəfər Kaşif, Fəxrəddin Məhzun, Mir Tağı Milani, Yəhya Şeyda, Həsəri, Kəməli, Huşyar, Musa Tahiri, Məhəmmədli Düzdüzani, İsmayıl Cəfərpur, Pənah Makulu, Həmzə Fəthi Xoşginabi, Gəncəli Səbahi, Tağı Fazili, Süleyman Salis, Əli Şərif Dilduyi, Davud İntizar, Səid Qarabulud, Ənsar Qaradağlı, Hadi Qaraçay, Rəsul Yunan, Azəryar Danişvər, Şərifə Cəfəri, Ramin Bəxşi, Heydər Boyat, Araz Əhmədov, Süleyman Cəfərli, Duman Ərdəm, Sayman Aruz, Mehdi Əzimi, Şəlalə Cavanşir, Əmin Hacılı, Maral Təbrizli, Ümid Nəccari, Oxtay Vətənxah, Türkan Urmulu və başqlarının da adlarını çəkmək olar.

⁹²⁸Şükürova Esmira. Əli Daşqın // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.640-641

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ ŞƏBÜSTƏRİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycanın Şəbüstər şəhərində dünyaya gələn Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri (1873-1934) ilk təhsilini burada alıb. Atasının ölümündən sonra İstanbulda yaşayan qardaşlarının yanına gedən Şəbüstəri 16 il burada ömür sürmüş və dini elmlərlə yaxından tanış olmuşdur.

1905-ci ildən sonra İstanbuldan Şəbüstərə dönməyən Möcüz Vətənidəki cəhəlatə, nadanlığa, milli ruhsuzluğa dözməyərək, bu dövrdən etibarən yalançı ruhanilərə, zülümkar məmurlara və irqçi ərşanlılara qarşı mübarizə aparmış, öz təbrincə desək, ana dilində milli maarifçi ruhlu “növhexanlıq”a başlamışdır: “Bu növhexanlıqım bəzi din üləmalarının xoşuna getmədi, mənə müharibə elan etdilər. İyirmi altı il bir-birimizlə münaqişə etdik. Xeyrat verdilər, çağırmadılar. Toy oldu, mən getmədim. Bununla belə sonuna qədər mübahisə etdim, mən yazdım, həm də öz ana dilimdə yazdım... Fars dilini çox da yaxşı bilmirəm və bu dildə çox az yazmışam. Həm də elə sanıram ki, azərbaycanlılar fars dilindən o qədər də xoşlanmazlar”.⁹²⁹

O, 1933-cü ildə İran Pəhləvilər rejimi tərəfindən Şəbüstərdən Şahrud şəhərinə sürgün edilmiş və bir il sonra da vəfat etmişdir.

İctimai-siyasi görüşləri. Şəbüstəri yaradıcılığında türklüyün və azərbaycanlılığın şovinist irançılar tərəfindən aşağılanmasına etiraz edərək yalnız müdafiə olunmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin milli haqlarının bərpasını kəskin bir dillə Qacarlar və Pəhləvilər hakimiyyətlərindən tələb etmişdir. Şübhəsiz, onun Qacarlarla Pəhləvilərdən tələbləri arasında xeyli dərəcə fərq var. Çünki onlardan biri, yəni Qacarlar türklüyünü unutdurlub fərsləşməyə-iranlılaşmağa üz qoyduğu halda, Pəhləvilər Azərbaycan Türk xalqının varlığını inkar edərək onu assimilyasiya cən atan ifrat irqçi bir rejim idi.

⁹²⁹ Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz. Şeirləri. Bakı, “Oskar”, 2007, s.3-4

O, hər şeydən əvvəl anlayırdı ki, Qacarlar dövlətini Türk sülaləsi idarə etsə də, faktiki olaraq burada daha çox əzilənlər və cəhalətin qurbanı olanlar yenə də türklərdir. Üstəlik, Qacarlar dövlətinin başında dayananların çoxu türklüyü gerilik, vəhşilik kimi başa düşüb, Türk dilində danışmağı belə özlərinə eyib hesab edirlər. O, yazırdı:

*Dünən şeir ilə bir namə apardım şahı-İranə,
Dedi: "Torki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?"
Özü Türk oğlu Türk, amma deyir Türki cəhalətdir,
Xudaya, müzməhil qıl təxtidən bu ali-Qacarı!
Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə,
Gəzər bir ərmağantək dəftərin, bil, Çinü Tatari!⁹³⁰*

Bu cür milli ruhlu şeirləri ilə Möcüz Qacarların başında duranlara sərt bir formada türklüklərini xatırladır, onları qəflət yuxusundan oyadaraq türklüyə – Türk kimliyinə, Türk dilinə, Türk mədəniyyətinə arxa çevirməkdənsə, ona dayaq olmağa, ölkəni, o cümlədən hər vaxt Türklüyünn məbədgahı olmuş Azərbaycanı bərbad haldan abad hala gətirməyə çağırırdı. O, yazırdı:

*O zaman xalq şadiman olacaq
Ki, vətən mədəri-zəban olacaq.
Onda tehranlı nagiran olacaq
Əhli-Azərbaycanə, inşallah!⁹³¹*

O, şeirlərində Məhəmməd Əli şahla Əhməd şah Qacarı çox tənqid etmişdir. Məsələn, Şəbüstərinin Məhəmməd Əli şahla olan nifrəti Məşrutəni ləğv edib Məclisi topa tutdurması idi:

*Bağladı Məclisi-Şurani topa Məmmədəli,
Düşdü öz canına axır şərəri, mən neyləyim!⁹³²*

Məhəmməd Əli şahın yerinə taxta oturdulan Əhməd şah Qacarı isə o, səriştəsizlikdə, mənasız və düşüncəsiz həyat sürməkdə, Vətən və millət qayğısından uzaq olmaqda ittiham etmişdir. Şəbüstərə görə, Millət qan ağlarkən sultanın ancaq

⁹³⁰ Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, s.44

⁹³¹ Yenə orada, s.85

⁹³² Yenə orada, s.49

yeməklərdən, musiqidən zövq alması və Avropa mehmanxanalarında kef-damaqla yaşaması qəbuledilməz bir haldır:

*Əhli-xibrə qoydular qantarə, şahı çəkdilər,
Əlli batman istixanı gəldi, yüz batman əti...
Millət ağlarkən, o sazı-suz ilə məşğul idi,
Qarnı şişməzdi o qədri gər olaydı qeyrəti.
Qoydu şapqa başına, etdi Firəngistanə əzm,
Səhni-məhmnəxədə tüğyanə gəldi şəhvəti.⁹³³*

Şəbüstəri bir həqiqəti unudurdu ki, doğrudan da Əhməd şah siyasətdə bacarıqsız, səriştəsiz olsa da, ancaq Qacarlar dövlətində hakimiyyət böyük ölçüdə faktiki olaraq ingilislərin və onun məşası olan irançıların əlində idi. Bu anlamda Şəbüstərinin böyük sevincə qarşıladığı Xiyabani hərəkəti də Qacarlar dövlətindən çox ingilis ağalığına və irançı qılıqlı fars şovinizminə etiraz idi. Başqa sözlə, demokratik hərəkətin başlıca məqsədi Qacarlara devirməkdən çox, onu formal hala gətirərək ölkədə ağalığ edən irançılara və onun havadarları ingilislərə öz yerini göstərmək olmuşdur. Bircə, bir çox mütəfəkkirlərimiz kimi Şəbüstəri bu məqama çox da diqqət yetirməmiş, ölkənin acınacaqlı bir durumda olmasına görə əsasən Qacarlara və onun hökmdarlarını tənqid etmişdir. O, yazırdı:

*O tacü təxtə oldu namizəd ali-Qacər axir,
Yüz il qan ağladı millət, vəli, ahəstə-ahəstə,
Tükəndi qəlb evində səbr, ucaldı nalələr axir.
Vətəndə qalmadı bir yer ki, viran etməsin Qacar,
Fərər etdi vətəndən milləti-xunincigər axir.
Min üç yüz qırx iki il keçdi çün tarixi-hicrətdən,
Qəza səsləndi: zalim, dur görək, bəsdir yetər axir!...
Xilas oldu vətən, əhli-vətən, Möcüz, bihəmdüallah,
O taxtı badə verdi padişahi-bihünər axir!⁹³⁴*

Hətta, bu cür yanlış düşüncənin təsiri altında Şəbüstəri Böyük Britaniyanın birbaşa dəstəyi ilə 1925-ci ildə Əhməd şahın formal hakimiyyətinə son verilərək onun yerinə gətirilən Rza

⁹³³ Yenə orada, s.44-45

⁹³⁴ Yenə orada, s.45

Pəhləviyə, onun “Cümhuriyyət” quruluşu vədinə böyük ümidlər bəsləmişdir. O, “Cümhuriyyətə” şeirində yazırdı:

*Saqiya! Bir badə ver əbnayı-cümhuriyyətə,
Təşnədir əhli-vətən səhbəyi-cümhuriyyətə,
Sakit ol, ahəstə gəl, tünd əsmə, ey badi-səbə,
Qorxuram toz əyləşə simayi-cümhuriyyətə!
Bir para nadan kişi “Başsız bədən olmaz” deyər,
Bəs, demək vaqif deyil mənai-cümhuriyyətə.
Qurda verdi kəlləni çün kəlləsiz çobanımız,
Ol cəhətdən düşmüşük sövdəyi-cümhuriyyətə.⁹³⁵*

Yaxud da o, yazırdı:

*Sənə qurban olum, ey dəftəri-cümhuriyyət,
Bu gözəl toxum bizim yerdə çocuqlar, ya yox?
Ali-Qacar fəlak salsə ayaqdan, cana,
Görəsən milləti-İran genə yuxlar, ya yox?⁹³⁶*

O, hesab etsə də ki, “zülmkar” Qacarların ağalığına son verilib onun yerinə “mütərəqqi”, “cümhuriyyətçi” Rza Pəhləvinin gəlməsi ilə ölkədə qayda-qanun, ədalət bərqərar olacaq, ancaq çox keçmədən hər şey öz çılpalığı ilə ortaya çıxdı. Belə ki, “mütərəqqi” Rza Pəhləvi Qacarların son dövründəki haqsızlığa, ədalətsizliyə aryançı irqçiliyi də əlavə etməklə daha böyük fəlakətlərin əsasını qoymuşdur. Ölkədə “tək İran milləti” yaratmaq istəyən Rza Pəhləvinin özünü fars-Pəhləvi adlandıraraq türklərə qarşı apardığı irqçilik siyasəti Əhməd şahın dövründəki haqsızlığı, özbaşnalığı belə kölgədə qoymuşdur. Şübhəsiz, bunun daha ağrılı olduğunu dərindən anlayan Şəbüstəri üçün bunu, dilə gətirməmək mümkün deyildi:

*Pəhləvizadə çıxıb taxta deyirlər, deyəsən
O qoyub başına taci-Qacəri, mən neyləyim?!...
Gözü, qaş, bədəni, hər bir yeri bənzər şahə,
Az imiş mədrəki, yoxmuş hünəri, mən neyləyim?!⁹³⁷*

⁹³⁵ Yenə orada, s.46

⁹³⁶ Yenə orada, s.47

⁹³⁷ Yenə orada, s.49

Başqa bir şeirində isə Şəbüstəri yazırdı ki, dünənə qədər Cümhuriyyətdən danışan Rza da şahlıq həvəsinə düşərək taxta oturmaqla Əhməd şahdan də betər şəkildə zorakılıq üsullarına əl atmaqdadır. Əhməd şahın “qalın qafalığı” üzündən Qacarların hakimiyyətinə son qoyulduğuna, onun yerinə keçən Pəhləvilərin də ingilislərin aryançılıq ideologiyası ilə bir tərəfdən din-imandan uzaqlaşmış, o biri tərəfdən də türklərə divan tutmasını Şəbüstəri həzm edə bilmirdi:

*Bəs ki, qalındı qafası, şikəmi misli kötük,
Eyləməz hərgiz ona qüssə əsər, Məmmədəli.
İnqraz aləminə qoydu qədəm ali-Qəcər,
Yerinə keçdi onun pəhləvilər, Məmmədəli.
Dinü iman gedər əldən, olubsan əhli-səqər,
Dedim axir sənə mən etmə səfər, Məmmədəli.
Börkü Allah yaradıb, şapqanı şeytani-rəcm,
Başuva qoyma onu, eylə həzər, Məmmədəli.
Özün oxşatma firəngə, urusa, gəl vətənə,
Düyanı bas başına misli-düsər, Məmmədəli.⁹³⁸*

İngiltərə tərəfindən Pəhləvilərin qeyri-qanuni şəkildə hakimiyyətə gətirilərək türklərə qarşı başlanan assimilyasiya siyasətini artıq dərinədən anlayan Şəbüstəri üçün, əsas vacib olan bu məsələnin əsil mahiyyətini xalqa çatdırmaq idi. Bu anlamda o, bir tərəfdən “mütərəqqi”, “demokrat” Rza Pəhləvinin üzündəki maskasını çıxarmaq idi isə, digər tərəfdən də onun arxasında dayanıb aryançılığı təşviq edən İngiltərəni ifşa etmək idi:

*Aman, ingilisin əlindən, aman!
Yeridir su altından hər gün saman,
Onun öhdəsindən gələmməz cahən,
Xuda, ingilisi özün vur yerə!⁹³⁹*

Deməli, Şəbüstəri Qacarlarla müqayisədə irqçi Pəhləvilərin İngiltərəyə arxalanaraq apardığı siyasəti daha qorxunc hesab etmişdir. Onun fikrincə, Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsilə

⁹³⁸ Yenə orada, s.70

⁹³⁹ Yenə orada, s.49

xüsusilə də türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün belə bir idisə, artıq ikiqat artmışdır. Belə ki, ingilispərəst Vüsuqiddövlə və Qəvamüsəltənə ilə bir yerdə Rza Pəhləvi türklərə divan tutur, onları zorla assimilyasiya edərək farslaşdırmağa çalışırdı. O, yazırdı:

*Gəhi bihəya qəsd-i İran edir,
Yığır Dari-Şurani viran edir,
Vüsuqi, Qəvami yenə xan edir,
Olur düşməni-can maliklərə.*⁹⁴⁰

Şəbüstəri artıq şübhə etmirdi ki, vaxtlə ərəbləri Vəhabilik adı altında Osmanlıya qarşı qaldıran ingilislər indi Pəhləvilərin arxasında dayanaraq farslar istisna olmaqla “İran” xalqlarına, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə divan tutmaqdadır.⁹⁴¹

Şəbüstəriyə görə, bu kimi bəlalardan qurtulmağın tək yolu Azərbaycan türklərinin yenidən oyanışı və öz xəttini müəyyənləşdirməsi ilə bağlıdır. Ona görə də M.Ə.Sabir kimi, millətin oyanması və tərəqqi etməsi məsələsinə daha çox diqqət yetirib, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” deyən Möcüz, Qərb millətlərinin oyandığı bir zamanda müsəlman xalqlarının hələ də, xabi-qəflətdən oyanmamasını, üstəlik oyanmış millətlərim müstəmləkəsi halına düşməsinə, onların oyuncağına çevrilməsini qəbul edə bilmirdi:

*Quruldu tazə aləm, aç gözün, eylə nəzər, millət!
O hansı elmdir – elmi ki, icad etdi telfuni,
Soruş hər yerdən istərsən, sənə versin xəbər, millət,
O elmin qüvvəsilə xəlf olundu çap maşını,
Basar saatda öfrağ üstünə min cür əsər, millət.*⁹⁴²

Şəbüstəri ümid edirdi ki, zaman gələcək Qərb millətləri kimi müsəlman xalqları da oyanıb öz istiqballarını əldə edəcəklər. Çünki əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq artıq müsəlman xalqlarında da milli oyanış və tərəqqi duyulmaqdadır. O, yazırdı:

*Təəssüf bisəmərdir, çün keçən-keçdi, köçən-köçdü,
Ayıl, bundan sora qoyma keçə ömrün hədə, millət!
Ümidin kəsmə, məyus olma istiqbali-millətdən,*

⁹⁴⁰ Yenə orada, s.50

⁹⁴¹ Yenə orada, s.182-184

⁹⁴² Yenə orada, s.24

Tamam eylə sözün, Möcüz, ayılmış bir qədər millət.⁹⁴³

O, yazırdı ki, vətəni, millətini və dinini sevən müsəlmanlar elm öyrənməli və cəhalətə son qoymalı, qəflət yuxusundan oyanmalıdır:

Niyə, ya Rəbb, belə xar oldu əzizani-vətən?

Düşmən elmilə bizi eylədi həmmal özüənə,

Kim zəlil etdi bizi? – Cəhl! A müsəlmani-vətən!

Vətənsiz cismidi, sizdə vətənə can kimsiz,

Razı olmun qala cansız vətən, ey cani-vətən!⁹⁴⁴

Möcüz hesab edirdi ki, Qərb millətlərinin oyanması və tərəqqi etməsinin əsasında isə onların din ilə dövləti, dini elmlərlə dünyəvi elmləri bir-birindən ayırması, xüsusilə dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə mühüm yer verməsi həlledici rol oynamışdır. Dünyəvi elmləri öyrənməklə Qərb millətləri bir çox sahələrdə kəşflər və ixtiralar etmiş, bununla da cəhalət və nadanlıqdan birdəfəlik qurtulmuşlar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Şərq millətləri, xüsusilə İslam Şərqi ölkələri bundan nəinki nəticə çıxarmış, üstəlik elmi kəşfləri, ixtiraları şeytan əməli adlandıraraq, cəhalət və nadanlıq, dini xurafat və dini mövhumatı bir az da artırmışlar:

Həram etdi sizə təhsili-elmi alimi-cahil,

Binayi-elmi yıxdı, eylədi zirü zəbər, millət.

Cəhalət eylədi İrani viran, milləti fəhlə,

Nəçün məzlumdur, yarəb, bizim bu dərabədar millət!⁹⁴⁵

Onun fikrincə, bir millət o vaxt tərəqqi edər ki, mədəniyyətini, etiqadını, adət-ənənələrini düzgün qavrasın. Ancaq müsəlman xalqlar bütün bunları dərk etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmalı, yəni oyanmalı və cəhalətə birdəfəlik son qoymalıdır:

Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə ayıl!

Xabi-qəflətdə basar, qorxuram üdvan səni!

Serb ayıldı yuxudan, sən hələ xorna çəkirsən,

Nə acəb hala qoyub nəşəyi-qəlyan səni!

⁹⁴³ Yenə orada, s.23-24

⁹⁴⁴ Yenə orada, s.47

⁹⁴⁵ Yenə orada, s.24

Şəbüstərə görə, əgər müsəlman xalqları vaxtında ayılmasa inkişaf etmiş “laməzhəblər” – Qərb millətləri ondan geridə qalan millətləri, o cümlədən müsəlman xalqlarını öz müstəmləkələrinə çevirəcəkdir. O, “Ey müsəlmanlar!” şeirində yazırdı:

*Bu laməzhəblər, ey qardaş, gülüstan etdi dünyanı,
Kəfənpüşani-qəbristanə – zindan, ey müsəlmanlar!
Nə meyittdən həya eylər, nə seyiddən, nə molladən,
Niyə qorxmur xudadən əhli-İran, ey müsəlmanlar?!
Deyirlər əl basıb bunlar – üzü qırxıq müsəlmanlar,
Təcəddüdxah olan xanlar bə Quran, ey müsəlmanlar!
Deyil aqah bu zalimlər təriqətdən, şəriətdən,
Belə zülm etmədi xəlqə Küçükxan, ey müsəlmanlar!⁹⁴⁶*

O, “Ustad” şeirində də göstərirdi ki, “laməzhəb” qərblilər, o cümlədən ingilislər ustadlarına qulaq asaraq, onlardan öyrənərək cəhələtin daşını birdəfəlik atdılar. Üstəlik, qərblilər müəllimləri sayəsində tərəqqi edərək nəinki Avropada, eyni zamanda müsəlman ölkələrində də ağalığa etməyə başladılar. O, yazır:

*Kimin əlindədir indi Mədinəvü Məkkə,
O pak yerlərimiz: Kərbəla, Nəcəf, Bağdad?
Səsin çıxartma, amandır ki, başım üstə durub
Əlində tiği-düsər ingilisi-bədbünyad...
Gəlin gedək, oxuyaq, biz də əhli-Qərb kimi
Ki, bəlkə əl çəkə bizdən o niaman cəllad.
Gəlin tutaq, bu müəllimlərin başını qızıla,
Olar da elmilə cahanı eyləsin irşad.⁹⁴⁷*

O, doğru yazırdı ki, başqa millətlər varislərinə elm miras qoyduqları halda, hələ də müsəlman xalqlarının mirası kəfən və cənnətdir.⁹⁴⁸ O, bir şeirində bunu belə müqayisə edirdi:

*Çıraqi-bərqilə dünyanı rövşən eylədi kafər,
Müsəlman, sən nə etdin ixtira, verdin xəbər xəlqə?
Amerika alimi xəlq etdi bir dəsgah ahəndən (radio),
Gəhi dəf çaldı ahən, gahi ney şamü səhər xəlqə.*

⁹⁴⁶ Yenə orada, s.39

⁹⁴⁷ Yenə orada, s.65

⁹⁴⁸ Yenə orada, s.66

*Dedin sən millətə: “Yar başuvi, aç sinəvin bəndin,
Döşün dəl, mıx və mismar ilə!” Öyrətdin nələr xəlqə?”⁹⁴⁹*

Şəbüstəri onu da doğru yazırdı ki, öz milli dəyərlərindən və milli sisitemindən uzaq düşən xalq başqalarının təsiri altında təqlidçiliklə məşğul olur. O, yazırdı:

*Xoruz kimi niyə millət qanad çakıb bannır?
Olaydı kaş bunun bir ağıllı fəlsəfəsi.⁹⁵⁰*

Onun ictimai-siyasi görüşlərində sosial-demokratizmə meyillilik də hiss olunur. Məsələn, o, kiçik bir şeirində rus bolşeviklərinin lideri Leninə xilaskar kimi baxmışdır. Şəbüstəri yazırdı:

*Tutaq Lenin ətəyindən, ona pənah aparaq,
Zəmanəmizdəki həllali-müşkülət odur!
Həmişə vird elə, məhdüsənasını Möcüz,
Fəqirə qeydi-sitəmdən verən nicat odur!⁹⁵¹*

O, “Şura Naxçıvanı” şeirində isə, Quzey Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Rusiyanın 11-ci ordusu tərəfindən zorla sovetləşdirilməsini mədh etmişdir. Şəbüstəri yazırdı:

*Şükri-lillah millət oldu kamiran,
Xələti-həmra geyindi Naxçıvan.
Dövləti-Şura quruldu ədlilən,
Tudeyi-məzlum oldu hökmran...
Hər tərəfdə bəzmi işrət çidədir,
Naxçıvana rəşk edər bağı-cinan.
Rəşk edər Təbriz, Şəbüstər, Xamnə
Rəşk edər bu mülki-Azərbaycan.
Qibtəimiz yersiz deyil, var illəti,
Orda toydur, burda matəm, əlaman!
Möcüzə, qan ağlama bir gün gələr,
Şərqdə qalmaz əsarətdən nişan!⁹⁵²*

⁹⁴⁹ Yənə orada, s.128

⁹⁵⁰ Yənə orada, s.133

⁹⁵¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.79

⁹⁵² Yənə orada, s.79-80

Bizcə, Şəbüstəri nə qədər rus bolşevizminə, Sovet Rusiyasına rəğbət bəsləsə də, ümumilikdə onlara tam bağlılığını söyləmək mümkün deyil. Hər halda Şəbüstəri milli ruhlu ziyalı olduğu, türklüyünü daha dərinədən dərk etdiyi üçün onun rus bolşevizminə axıra qədər inam bəsləməsi inandırıcı görünmürdü.

Din məsələsi. Möcüz yaradıcılığında İslamın bəzi dini ayin və mərasimlərinə də toxunmuş, bu məsələ də nöqsanları göstərməyə çalışmışdı. Məsələn, o hesab edirdi ki, müsəlmanların orucluq bayramı heç də İslamın ruhuna, qayda-qanunlarına uyğun həyata keçirilmir. Onun fikrincə, buna səbəblərdən biri orucluğun əsil mahiyyəti və mənası barədə əksər müsəlmanların xəbərsizliyi, digər isə yalançı ruhanilərin və mollaların bu mərasimdən sui-istifadə etməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, oruculuq müsəlmanların xeyir və bərəkətinə, ruhi və maddi cəhətdən sağalmağına xidmət etməli olduğu halda, yalançı ruhanilərin və əksər müsəlmanların cahilliyi səbəbindən başqa mənalara yozulur. Möcüz “Mübarək ay” şeirində bu münasibətlə yazırdı:

*Molla bir aydır deyir məsələyi-heyzidən,
Qan tökülür məscidə lətteyi-xurnizidən,
Heyf ki, aclıq bu gün qoydu məni feyzidən
Lal olasan, ey kişi, saldın ayaqdan məni.*⁹⁵³

Möcüz hesab edirdi ki, müsəlmanlar məhərrəmlik mərasimində İmam Hüseyni (ə) layiqincə yad etmirlər. Belə ki, İmam Hüseyn (ə) Kərbəlada düşmənlə mərdanə cəng etdiyi, ləyaqətlə şəhadətə qovuşduğu halda, özünü onun davamçıları hesab edənlərin əksər qismi başını yarıb, bədəninə zəncir vurmağı qəhrəmanlıq hesab edirlər. Halbuki onlar imamı deyil, öz pərişan vəziyyətlərini düşünüb ağlamalıdırlar. Möcüz yazırdı:

*Gəh yarırsız başüzi, gəh çərtirsiz,
Bu nədi, qardaş, düşünün bir özüz,
İndi ki, vardır sizin ağlar gözüz,
Ağlayın öz hali-pərişanınıza!*⁹⁵⁴

⁹⁵³ Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, s.112

⁹⁵⁴ Yənə orada, s.93

Möcüzə görə, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtarmaq, despotik hökmdarlar və ikiüzlü din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, başını yarmaqla və yaxud bədənində zəncir vurmaqla cənnətə gedəcəyinə ümid etməsi nadanlıqdır. Çünki imam yolunda başını yarıb canını ona qurban verməyə hazır olduqlarını deyənlərin əksəriyyəti Hərmələri, ya da Şimrə gərsələr fikirlərindən dönəcəklər. O, yazırdı:

*İndi bu ki, göydə uçar başyaran,
Başını şəst ilə açar başyaran,
Hərmələri görsə qaçar başyaran,
And ola o kəlle-yi-nadanuza!*⁹⁵⁵

Möcüzün fikrincə İslama, o cümlədən İmam Hüseynin (ə) şəhadətinə zidd olan fikirləri müsəlmanların şüuruna yeridən və onları bu cür əməllərə, yəni baş yarmağa, zəncir vurmağa sövq edənlər isə axundlar, vaizlər, şeyxlər və mollalardır. Belə ki, riyakar ruhanilər müsəlmanlara peyğəmbərin, onun övdlərinin doğru yolunu göstərmək əvəzinə, onları əsarətə, cəhalətə və xurafata sürükləyirlər. Möcüzə görə, mömin olan bir kəs müsəlman qardaşına belə nəsihət verməz, səhv yol göstərməz:

*Dedin sən millətə: "Yar başıvi, aç sinəvin bəndin,
Düşün dəl, mıx və mismar ilə!" Öyrətdin nələr xəlqə?*⁹⁵⁶

Mütəfəkkir yaxşı anlayırdı ki, məhərrəmliyi bu cür İslama və imamın şəhadətinə uyğun olmayan şəkildə qeyd edənlərin bunda şəxsi maraqları olmuşdur. Belə ki, riyakar ruhanilər məhərrəmlikdə müxtəlif dini oyunlar təşkil etməklə həm ciblərini doldurur, həm də nüfuzlarını artırılar. Bunu nəzərə alaraq Möcüz yazırdı ki, artıq yalançı ruhanilərin məhərrəmlikdə ciblərini doldurmaq məqsədlərini müsəlmanlar anlamalıdırlar:

*Bir tərəfdə mərsiyəxan istiri həqqülbəka,
Ağladıb çünki məhərrəmdə məni sübhü məsa,
Hər gün on beş dəfə şagirdi dayanır qapıya,
Səsləri: Ay Kərbalayı, beş min altun ver görax!*⁹⁵⁷

⁹⁵⁵ Yenə orada, s.94

⁹⁵⁶ Yenə orada, s.128

⁹⁵⁷ Yenə orada, s.157

Mirzə Əli riyakar ruhanilərin İslama və imamın şəhadətinə uyğun olamayan əməlləri ilə bağlı deyirdi ki, XX əsrdə öz-özünün başını yarmaq, bədəninə xəsarət yetirmək, üstəlik riyakar ruhanilərin ciblərini pul ilə doldurmaq cahillik və nadanlıqdır. Onun fikrincə, əgər baş yarmaq, zəncir vurmaq xeyirli iş olsaydı ilk növbədə, buna müsəlmanlara təhrik edən riyakar din xadimləri özləri əməl edərdilər. Bu baxımdan məhərrəmlikdən ən çox faydalananlar başlarını yarıb qanını tökənlər deyil, məhz riyakar ruhanilərdir. O ruhanilər ki, müsəlmanlara məhərrəmlikdə imamın təziyəsini saxlamağı vacib hesab etdikləri halda, özləri buna qətiyyənlə əməl etmirlər.⁹⁵⁸

Ona görə də müsəlmanlar Kərbəladə baş verənlərdən doğru nəticə çıxarıb İmam Hüseyn (ə) kimi əqidə yolunda şəhid olmağın mənasını dərk etməlidirlər. Müsəlmanlar anlamalıdırlar ki, insan nə öz sağlamlığına, nə də başqa bir müsəlman qardaşının səhhətinə zərər yetirməklə imamın yolunda ola bilməz. Xüsusilə, İslama zidd əməlləri törədərək cənnətə getməyi düşünmək, Möcüzün də təbrincə desək, nadanlıq və cahillikdir. Ona görə, müsəlmanın əsas əməli heç də başını yarıb qanını tökmək deyil, köməyə ehtiyacı olan din qardaşlarına, bacılarına yardım etməkdir. Belə ki, imam yolunda başını yaranların, ağrı deyənlərin, yaxud da müqəddəs yerlərə (Həcc və b.) ziyarətə gedənlərin yanı başındakı çarəsiz müsəlman qardaşlarına yardım etməmələri qəbuledilməzdir. O, yazırdı:

Ey ümməti-Məhəmmədə rəhm etməyən kişi,

Nar əhlisən, güvənmə nəməzün təharətə!

Din qardaşın əyalı məhəlləndə ac yatır,

*Virzün vəbalı boynuma, getmə ziyarətə.*⁹⁵⁹

Şəbüstərinin şerilərindən hiss olunur ki, onun dinə münasibəti ancaq İslama olunmuş əlavələri, o cümlədən dini xurafat və mövhumatı tənqidlə kifayətlənməmiş, o bəzi hallarda ümumilikdə şəriətin hökmləri ilə razılaşmadığını ifadə etmişdir:

Saqiya! Dur gətir bir nəzənin canan mənə,

⁹⁵⁸ Yenə orada, s.182-183

⁹⁵⁹ Yenə orada, s.27

*Cənnəti verdim sənə, lazım deyil qılman mənə.
Öldü Adəm qüssəsindən, düşməni sağdır hələ,
Qorxuram buğda yedirdə hiyləgər şeytan mənə.
Mən bir aləm istəram, “yox!” ləfzi orda olmasın,
Rozeyi-rizvanda, yarəb, kim verər qəlyan mənə?⁹⁶⁰*

Başqa bir şeirində isə meyın dinə zərə vermədiyini yazan Şəbüstəriyə görə, dini rəvayətləri bir kənara qoyub reallıqları görüb və ondan nəticə çıxarmaq lazımdır:

*Bu gün millət nəyə möhtacdır, ondan bəyan eylə,
Göy elmin bilmək İran əhlinə nəftü şəkər verməz!
O göy ki, görməyib ömründə bir yol binəva vaiz,
Bizə bəhs eylər ondan, gördüyü yerdən xəbər verməz!
Burax haruti-maruti, gətir meydanə baruti,
Süpahü ləşkərə, molla, ayətülkürs xətər verməz!⁹⁶¹*

O, yazırdı ki, İslam dinini qəbul etdikdən sonra “İran” milləti xortdana, quleybanıya inanmış vətən azadlığı da əlindən almışdır. Möcüz yazırdı:

*Bu əmri-mühəqqəqdi ki, biz milləti-İran
Xortdana və quli-biyabana inannux.
Əfsus ki, nisvani-vətən görmədi bir gün,
İrani min üç yüz sənə cəhl etdi qaranlux.⁹⁶²*

O başqa bir şeirində isə yazırdı ki, dinü imanı Quranı xətm etmək, dini rəvayətlərə inanmaq deyil yeni növ silahlara sahib olmaq, ya da dünyəvi elmlərə yiyələnmək saxlayar:

*Dinü imanı nə saxlar? Tirü şəmşirü tüfəng.
Xətm-i-Quran etməklə qalsa, Quran yaxşıdır.
Şüribilər dünyanı işğal edədi, biz yatmışıq,
Bəngü tiryak olmasa dini-müsəlman yaxşıdır.
Can sıxar elmi-riyazi, cəbrü hikmət, həndəsə,
Elm təsxirül-əcinənə dərsi-bətlan yaxşıdır...
Nəfi yoxdur bizlərə elmi-məadin öyrənək,
Bizə lazım lampalardan köhnə şamdan yaxşıdır.⁹⁶³*

⁹⁶⁰ Yenə orada, s.62

⁹⁶¹ Yenə orada, s.76

⁹⁶² Yenə orada, s.59-60

Yaxud da o, yazırdı:

*Cəm olun, ey qövm, verin səs-səsə,
Qoymayın açsınlar təzə mədrəsə,
Şərə müğayirdi fizik, həndəsə,
Köhnə kitabları yığın yanuza!*⁹⁶⁴

Şəbüstəri başqa bir şeirində də Sabirsayağı yazırdı ki, müsəlmana dünyəvi elmləri, o cümlədən həndəsə, fizika, riyaziyyat, coğrafiya öyrənmək lazım deyil, bundansa təsbəhini çevirməli, namazını qılmalı, orucunu tutmalı, cənnətdəki huriləri arzulamalıdır. O, yazırdı:

*Deyirəm: məscidə get, eylə nəzər şeyxə tərəf,
Elmi-əşyanı burax, baxma təvarixə tərəf,
Heyət axir çəkəcək oğlunu Mirrixə tərəf,
İşdi, qayıtsa işin nalevü əfqan olacaq!*

*Əvəzi sureyi- “Yasin” – o bizim xanəxərab
Cümə axşamı oxur cəddinəşmi və hesab.
Nə qədər mədrəsədə var o “Fizik” adlı kitab,
Bu vilayətdə nə qare və nə Quran olacaq!*⁹⁶⁵

O, cənnət məsələsinə də həssas yanaşır, orada iki min huriyə bir kişinin düşməsinə Sabirsayağı tənqid edirdi. O, yazırdı:

*Cənnətdə, deyərlər, huri, koser vardır,
Əmma iki min dilbəre bir ər vardır,
O hurilərə gərək kim olsun talib,
O şəxs ki, onda zuri-əjdər vardır.*⁹⁶⁶

Deməli, gah açıq formada, gah da sarkazmla Şəbüstəri ehkamçı-lokalçı dini təfəkkürü tənqid edir, onun yeniləşməyə qarşı olmasını pisləyirdi. O, yazırdı:

*Cəm olluq bir yerdə çox, dünyalıq işimiz yox,
Söhbətimiz tamamən rasedir axirətə.
Aləmi-manyatimiz batil etdi hissini,*

⁹⁶³ Yenə orada, s.86

⁹⁶⁴ Yenə orada, s.95

⁹⁶⁵ Yenə orada, s.140

⁹⁶⁶ Yenə orada, s.152

*Milləti-biçarəni saldı xabi-qəflətə.*⁹⁶⁷

Yaxud o, yazırdı:

*Qəm çəkmək ilə meyli-təbiət ələ gəlməz,
Təsbih çevirməklə şəriət ələ gəlməz.*⁹⁶⁸

O, “Ya Rəb”, “Allah” şeirlərində də Yaradana müraciətlə İslam dini, şəriətlə bağlı olan narazlıqlarını ifadə etmişdir.

*Vaiz buyurur: Başuva vur, canuvi incit;
Bu barədə təklifi-müsəlman nədi, ya Rəb?..
Təğyir əgər vermiyəcək xülqinə xəlqin,
Pəs fəlsəfeyi-din nədi, ərkan nədi, ya Rəb!
Gər qorxudur ayati-cəhənnəm bizi, pəs bu
Əminiyyəvü nəzmiyyəvü ajan nədi, ya Rəb?*⁹⁶⁹

O, “Allah” adlı şeirində də mollaları tənqid edərək onların əməlləri sayəsində millətin qəflət yuxusundan oyanmadığını yazır:

*Bir az istər ayıla millət-İran, Allah!
Dəsti yorğan çəkər başına mollar, Allah!
Yatdı nadan, qoyub səcdəyə başını axund
Dedi: Ey cismimə can, dərdimə dərman, Allah!
Yaradıbsan mənə, yarəb, nə həməl heyvanlar –
Minməsi, sürməsi, yük çatması asan, Allah?*⁹⁷⁰

Şəbüstəriyə görə, buğda yediyi üçün hər daim Allah tərəfindən adı Quranda hallandırılan Adəmin bu rüsvaydan qurtulması mümkün olmadğı halda, sıradan bir müsəlmanın Yaradandan hər hansı istəklərdə bulunması mənasızdır:

*İki buğdan yeyib Adəm neçə min il əvvəl,
Hələ də eyilir rüsvay onu Quran Allah.
İstəyirdi biri məsciddə Xudadən yorğan,
Gördüm ağlar, deyər: “Ey qadiri-mənnan, Allah!”
Dedim: Axmaq kişi, gündə sənə bir danə lavaş
Verə bilmir, necə versin hələ yorğan Allah!*⁹⁷¹

⁹⁶⁷ Yenə orada, s.102

⁹⁶⁸ Yenə orada, s.121

⁹⁶⁹ Yenə orada, s.130

⁹⁷⁰ Yenə orada, s.131

⁹⁷¹ Yenə orada, s.132

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Şəbüstəri Allahın hər şeyə qadir olmasına şübhə ilə yanaşmışdır. Onun fikrincə, insanların Allahdan bir şeylər gözləyərək yaşaması gerçəkliyə uyğun deyildir. Əgər insan hər bir işini özü görmək əvəzinə Allahın iradəsinə bağlayırsa, o zaman gərəkdir ki, can və mal təhlükəsizliyinin də qayğısına qalmasın. Halbuki mollalar belə Allahın hər şeyə qadir olduğunu dilə gətirənlər də, can və mal təhlükəsizliklərinin qayğısına qalması da unutmurlardı. O, yazır:

Dedi: Risalə oxursan? Dedim: Hesab oxuram!

Dedi: Hesab deyil, şəxsə din lazımdır!

Dedim ki: Dini nə saxlar? Dedi: Müsəlmanlıq!

Dedim: Xeyr, iki yüz min süpahi-mübin lazımdır!

Dedi: Cəfəng danışma, xudadi hafizi-din,

Bizə nə topçu, nə sərbazü zərrəbin lazımdır.

Dedim: Neçün qapuvı bağlısan yatan vaxtı?

Demək sənə gərəvü, əngəbün lazımdır.

Qapuvı qoysan açıq, düzd olar evə daxil,

Aparsa malı, səhər şüruşin lazımdır.⁹⁷²

O, “Olmuşam” şeirində isə açıq şəkildə yazırdı ki, bu cür müsəlmanlıqdan nifrət edərək insanlıq anlayışını qəbul edir. Çünki o, müsəlmanlığı daha çox zahiri anlamda qəbul etmişdir:

Nə qızılbaşəm, nə fərtaşəm, nə hakim, saqiya,

Bir soruş məndən: Nəçün bəs mən müsəlman olmuşam?

Buğdaya sarı dedim qıra qara dedim, şirə sifid,

O cəhətdən mən belə bidünü-iman olmuşam.

Bimürvvət görmüşəm bəs ki, müsəlman fırqəsin,

Etmişəm nifrət müsəlmanlıqdan, insan olmuşam.⁹⁷³

Şəbüstəri başqa bir şeirində isə açıq şəkildə yalnız müsəlmanlıq deyil, bütün dinlərdən nifrət etdiyini ortaya qoyur, üstəlik həmin dinlərin yaradıcısının özünü, yəni Yaradanı belə tənqid edir. Allahın özü tərəfindən yaradılmış insanların niyə bu qədər zülm çəkməsinə haqq qazandıra bilməyən Şəbüstəriyə görə, əgər Allah hər şeyə qadirdirsə və hər bir şey onun iradəsi altında-

⁹⁷² Yenə orada, s.135

⁹⁷³ Yenə orada, s.124

dırsa, o zaman Yaradan niyə yaratdıqlarının qayğısına qalmaq əvəzinə, onları zülmə düçar etmişdir. Halbuki Allah özü bu qədər xəyanətlərə məruz qalsaydı, buna dözməyib bir tədbir görərdi:

*Fəraqi mən yaratseydim, mənə daşlardı övrətlər,
Sənə çatmur gücü xəlqin, tükəndü səbrü taqətlər!
Hürər, narahət eylər, gah dişlər, incidər xəlqi;
Demax olmur ki: Ey adil, nəyə lazımdı bu itlər?
Tökərdin birənin qanın, kəsərdin kəhlənin nəslin,
Əyər bir yol səni bədxab edəydi o xəyanətlər!⁹⁷⁴*

Ona görə Allah bir tərəfdən yaratdığı insanın qayğısına qalmayıb onun zülmələrinə göz yumduğu halda, digər tərəfdən insanlar üçün göndərdiyi peyğəmbərlər də ziddiyyətli fikirlərdən çıxış etmişlər. Belə ki, Allah bir peyğəmbərə verdiyi bir vədi, başqa peyğəmbərə fərqli şəkildə yenə də təkrar etmişdir. O, yazırdı:

*Deyir Musaya bir söz, söyləyir İsayə bərəksin,
Ona dana deyim, ya sərsəri, ey bifərəsətlər?
Pəs etdi miri-dərbari rəvanə kuhi-hürrayə,
Ərəb məbusinə ruhi-əmin verdi bəşarətlər.
Üruc etdi mələk əflanə, Əhməd şəhri-bəthayə,
Yetirdi Əhmədə bisimü telfunilə ayətlər.
Genə qanlar töküldü, beydəqi-üsyən qovzandı,
Bəraət surəsində oldu çün murdar millətlər.
Deyir Tovratidə: Cənnət sizindir, ey yəhudilər,
Yaranmış məhz sizdən ötrü ol ali imarətlər!
Edir İncilidə kafər yəhudi millətin yeksər,
Deyir İsaviyə: Qorxmun, sizin malizdi cənnətlər!
Deyir Quranda bipərva: Cəhənnəm əhlidir tərsa,
Müsəlmandır mənim dostum, onundur nazü-nemətlər!⁹⁷⁵*

Şəbüstəri yalnız dinlərə münasibətdə kəskin mövqə tutmur, bununla da bütün dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi bir kənara qoyaraq “insanlıq” vurğusunu ortaya qoymağa çalışırdı:

*Biz insanıq əgər, olmaz bu cür insani dirrəndə,
Nə insan? Bəlkə bizdən yaxşıdır, kürkani dirrəndə,*

⁹⁷⁴ Yenə orada, s.178

⁹⁷⁵ Yenə orada, s.178

*Əgər hökmən “biz insanıq” deyər əyani dirrəndə,
Gərək onlar da hökmən əl çəkə izadən, ey saqi!⁹⁷⁶*

Ola bilsin ki, onun dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi qəbul etməyərək “insanlıq” fəlsəfəsi üzərində dayanmasında da dövrünün beynəlmiləlçi sosial-demokrat təliminin müəyyən təsiri olmuşdur. Hər halda dünyanın səadət gülşəninin solmasını insanlar, cəmiyyətlər arasındakı ziddiyyətlərdə, müharibələrdə görən Şəbüstəri bu ədavətə son qoyub adamları bir-birlərini sevməyə çağırırdı:

*Səadət ölməz hərgiz həməzəban olsa məhəbbətlə,
Səadət istisən – həmnöviyi sev pak niyyətlə...⁹⁷⁷*

Onun fikrincə, səadət pak olub ondan qaçan insan günahkardır. Əgər insanlar özünü doğru aparıb oğruluqdan, haqsızlıqdan yan qaçsalar, ən əsası “səadət” kəlməsini nadandan deyil, müdrikdən, xüsusilə də İsa peyğəmbərdən öyrənsələr o zaman dünyanın düzəni də dəyişər. O, yazırdı:

*Səadət pakdır, ondan qaçan insan müqəssirdir,
Aparsa düzd xəlqin kisəsin, ajan müqəssirdir,
Səadət kəlməsin təfsir edən nadan müqəssirdir,
Onun təfsirin öyrənsin gərək İsadən ey saqi!⁹⁷⁸*

Deməli, insanlıq fəlsəfəsinin mənimsənilməsi naminə Şəbüstəri yalnız İslam dinindən, onun peyğəmbərindən deyil, eyni zamanda xristianlıqdan və onun peyğəmbəri İsadən də öyrənməli çox şeyin olduğunu etiraf edirdi.

Eyni zamanda o, insanlıq fəlsəfəsinin yalnız dinlər əsasında izahının da əleyhinədir. Onun fikrincə, bütün hallarda bu dünyada müvəqqəti yaşayan insan üçün vahid dinə inam mümkün olmadığı qədər, vahid əxlaqdan, vahid ideyadan, vahid ümiddən də söhbət gedə bilməz:

*Hər işdə bir ümid ilə insan yaşar, gedər,
Nikü bədə baxılmasa, hər iş aşar, gedər.
Var ixtilaf təbidə, əxlaq bir deyil,
Hər kəs bir özgə iş dalınca qoşar, gedər...*

⁹⁷⁶ Yenə orada, s.83

⁹⁷⁷ Yenə orada, s.82

⁹⁷⁸ Yenə orada, s.83

*Dünya seyrəhəddir, hər kəs gələr, gəzər,
Bir nik-nam qalsa qalar, simü zər gedər.*⁹⁷⁹

Deməli, insanın varlığı və yoxluğu məsələsində “Dünya”nın da kifayət qədər yeri və rolu vardır. İnsan dünyada yaşayır və ölür ki, öləndən sonra bədəni də dünyada qalır, torpağa qarışır. Başqa sözlə, insan bu dünyada nə qədər bünövrəsini möhkəm etməyə çalışsa da, axırda dünya yenə də onu yıxır və özünə çəkir. O, yazırdı:

*Keçər, gedər sənəvatı şühuri dünyanın,
Misal əbri ləyal suhuri dünyanın.
Bu gün ki, çıxdı başa, bir gün ömürdən getdi,
Həmişəlik deyil eyşü süruri dünyanın.
Soruş, desin sənə bir-bir keçənlərin halın,
Qarayü gurdə Bəhram Guri dünyanın.
Dağıtdı kəlleyi Kavusi qəbrdə həşərat,
Qarıxdı torpağa kibrü qüruri dünyanın.
Edər sümüklərivi sürmə aliyat cahan,
Tənavül eylər ətün marü-muri dünyanın.
Bünövrəni nə qədər möhkəm eylisən, eylə,
Təkan verəndə yıxar, çoxdu zuri dünyanın!*⁹⁸⁰

Şəbüstərinin dünyagörüşündə qadın azadlığı da mühüm yer tutmuşdur. Möcüz çadranın əleyhinə çıxaraq qadınlara cəmiyyət daxilində kölə kimi baxılmasını əsla qəbul etmirdi.

*Möcüzün fikri budur – yırtın o gen tumanları,
Harda görsəz dünyəli, başın əzin toxmaq ilə!
Çün ananız doğdu sizi, geydirdi qarə əynizə,
Daxil etdi səmmi-mövhumatı nazik beynizə,
Gözləriz doldu, ataz saldı kəfən çün çiyinizə,
Axdı burnuzdan zılıx sildiz onu qurşaq ilə.*⁹⁸¹

Möcüzə görə, bir gün qadınlar da, elə kişilərin özü də mədəniyyət sübhi ilə oyanıb tərəqqi edəcəklər ki, o zaman nə

⁹⁷⁹ Yenə orada, s.146

⁹⁸⁰ Yenə orada, s.146

⁹⁸¹ Yenə orada, s.32

kişilərin saqqalını qırılmasına, nə də qadınların çadrasız gəzməsinə pis baxmayacaqlar:

*Mən saqqalı, sən zülfü həna ilə boyarsan,
Verrux o zaman əl-ələ, bulvarı dolannux.
Möcüz utanır, qırıxmır saqqalı deyirlər,
Yox!.. Bizdə həya olsa, cəhalətdən utannux!*⁹⁸²

Vaizlərin qadınların “Yusif surəsinə” oxumamaları tövsiyəsini gülünc bir şey adlandıran Möcüzə görə, əgər Quranı Allah rəblərə nazil eləyibsə, o zaman ərəb qadınları da bu surəni tələvət edəndə onun mahiyyətindən xəbərdar olmalıdırlar. Əks təqdirdə belə anlaşılar ki, Allahın kəlamı qadınları zəlalətə salmaq üçün göndərilib. O, yazırdı:

*Bu surəni tələvət edəndə ərəb qızı,
Bilməz məgər nə yapdı Züleyxayi-məhliqa?
Salmaz xuda kəlamı ünası zəlalətə,
“Təhzi b xülq” üçündü o tarixi-ənbiya!
Eşqin sonu, bilər ki, nadamətdir, iftizah,
“Vəstəqrəni lizənbikəni” övrət anlasa.*⁹⁸³

O, “Qızlar” adlı şeirində də göstərməyə çalışırdı ki, qızların elm və təhsil alması, heç də oğlanlardan az əhəmiyyətli deyildir:

*Cəhalət bəhri-bipayandı qər q eylər sizi axır,
O dəryadən gərək elm ilə çıxsın sahilə qızlar!
Oxuyub yazmayan insan olar namərhəmə möhtac,
Gedib əyləşməz əğyar ilə, gər yazmaq bilə qızlar.
Savadız olsa, olmaz hiç kəs əsrarizə vaqif,
Savadız olmasa, sirriz düşər dildən-dilə, qızlar.
Peyğəmbər əmr edib təhsil etmək gülli-ziaqlə,
Gərək əhli-savad olsun təməməni aqilə qızlar!*⁹⁸⁴

Şəbüstəri göstərəməyə çalışırdı ki, İslam dinində qızların təhsil almasını qadağan edən bir surə, ayə ya da hədis yoxdur. Üsətlik, peyğəmbər özü də əmr edib ki, kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar təhsili almalıdırlar. Ancaq

⁹⁸² Yenə orada, s.60

⁹⁸³ Yenə orada, s.77

⁹⁸⁴ Yenə orada, s.79

vaizlərin, ruhanilərin təbliğatı nəticəsində xalq əlinə çubuq alan qızları deyil, əlinə qələm alanlara tənə edirlər:

*Çubuq alsa ələ qızlar məzəmmət etməzlər heç,
Vurarlar tənə yüz yerdən qələm alsa ələ qızlar.
Gecə-gündüz işi qeybət o cahil qızların, Möcüz!
Əgər vaiz qoya, məşğul olarlar elm ilə qızlar.*⁹⁸⁵

O, başqa bir şeirində isə ironiya ilə yazırdı ki, qızın məktəbi “mətbəx”, ustası da “qazança”dır. Başqa sözlə, qıza məktəb “yaraşmaz” deyən⁹⁸⁶ mütəfəkkir əslində qadınların təhsil almasının qatı tərəfdarlarından biri idi. O, “Bacılar” şeirində deyirdi ki, qadın bir sözünü başqa diyarda olan ərinə çatdırmaq üçün hansısa mirzəyə möhtac olurdu. Çox vaxt da, qadın istədiyi bir sözünü mirzənin yazdığı məktub vasitəsilə ərinə çatdırmaqdan utanmış, çəkinmişdir. O, yazırdı:

*Zibəs ki, təngə düşər qəlb, razıyam, buna ki,
Gedim cəhənnəmə, əmma kağız yazım, bacılar!
Oxur, yazır hamı millət xanımları, lakin,
Əlif görəndə dirək zənn edir bizim bacılar!*⁹⁸⁷

O, “Bəzək” şeirində isə yazırdı ki, qadınlar qır-qızılları, ləl-cəvahiratı ilə deyil, savadlılığı, elmliliyi ilə fəxr etməlidir.⁹⁸⁸ Şəbüstəri ancaq yuxusunda görürkü vaiz deyir ki, “İran” qızları camallarını açsın, ölkə işıqlansın. Ancaq o, yuxudan oyanıb vaizə deyəndə ki, oğlanlar kimi qızlar da yazı yazmağı öyrənməlidirlər, şeyx onun sözünü yarımçıq kəsərək bunun mümkün olmadığını deyir. Bu məqamda Nadir şahın meydanda olmasını arzulayan Şəbüstəri yazırdı:

*Səni verrəm qəzəm binti Rəsulallahə, ey vaiz,
Büsati-cəhli yix, qoy aləmi-nisvan işıqlansın!...
Cəsarətlə qədəm qoy ərseyi-meydanə, ey Nadir,
Qılıncın eylə üryan, ərseyi-meydan işıqlansın.
Düşüb zindani-cəhlə Yusifi-Gümgəştə müddətdir,*

⁹⁸⁵ Yenə orada, s.79

⁹⁸⁶ Yenə orada, s.84

⁹⁸⁷ Yenə orada, s.91

⁹⁸⁸ Yenə orada, s.92

*Züleyxa, aç cəmalin, guşeyi-zindan işıqlansın!*⁹⁸⁹

Şəbüstəri yazırdı ki, peyğəmbər özü belə elm-təhsil almağı qadınlara fərz buyurduğu halda, mollaların onun bununla bağlı hədisini nəzərə almamaları doğru deyildir. O, yazırdı:

*Tələbi-elm edib fərz peyğəmbər dişiyə,
Lakin axundlar atıbdır bu hədisi eşiyə,
Nameyi gəlsə ərindən, oxuda yad kişiyə,
Verə namərhəm ilə baş-başa xəlvətdə gərək.*

*Məsləhət bilmir axund dərs oxuya canbacılar.
Yazmıya, oxumuya, neyliyə bəs xanbacılar?
Yığışa bir yerdə dəstan deyə nadan bacılar.
Olmuya söhbəti-elmiyyə bizim kətdə gərək.*⁹⁹⁰

Ona görə, bir ailədə qız uşağının dünyaya gəlməsini qaşqabaqla qarşımaq nadanlıq, avamlıqdır. Çünki insan nəslinin artımının birinci səbəbkarı qadınlardır.⁹⁹¹

Beləliklə, Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığında da, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtulması, despotik hökmdarlar və ikiüzlü din xadimlərinə qarşı mübarizəsi və milli birlik, milli oyanış fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. Möcüz müsəlmanların, soydaşlarının geriliyinə əsas günahkar kimi yalançı ruhaniləri və millətpərəstləri görürdü. Onun fikrincə, nə vaxta qədər ki, İslamın adından çıxış edən ruhanilər, hacılar və mollalar var, İslam ölkələrinin tərəqqi etməsi mümkün olmayacaqdır. Ona görə də ilk növbədə, onların iç üzünün açılmasını, ifşa edilməsini əsas məsələlərdən biri hesab etmişdir. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, o, haqlı olaraq yazırdı ki, müsəlmanların ruhanilər və mollalar tərəfindən aldadılmasının əsas səbəbkalarından biri də özləri, yəni əksər müsəlmanların cahil və nadan olmalarıdır. Əgər müsəlmanlar İslamın əsl mahiyyətindən xəbər tutsalar, eyni zamanda dünyəvi elmləri öyrənsələr bu zaman Qərb millətləri kimi, tərəqqi edər və duynada özlərinə layiq yeri tutarlar.

⁹⁸⁹ Yenə orada, s.111

⁹⁹⁰ Yenə orada, s.143

⁹⁹¹ Yenə orada, s.149

Bizcə, bu anlamda Nabdil Oxtayın Möcüzün dini dünyagörüşü ilə bağlı fikirləri də qiymətlidir. O, yazırdı: “Möcüz dinə qarşı mübarizini özünə xas bir mövqedən, açıq və materialist mövqedən yox, din xadimlərinə qarşı olan ümumi mübarizədən ayırmayır, əksinə, bu mübarizəni dini himayə edənlərin, yəni Qacar şahlarının və feodalların, yerli nüfuzluların və inhisarçıların əleyhinə mübarizənin tərkib hissəsi kimi götürürdü”.⁹⁹²

Möcüzün Yaradanın varlığına münasibətdə tərəddüdlərə də rast gəlirik. Belə ki, o, bəzi şəirlərində ətrafında baş verən hadisələri qiymətləndirərkən buradakı ziddiyyətləri izah etməkdə çətinlik çəkmişdir. Ona görə ədalətli olan Yaradanın zülmün də baskarı olması doğru deyilsə, o zaman buna kimin səbəb olduğunu necə izah etmək mümkündür. Başqa sözlə, Şəbüstəri Yaradanın bir tərəfdən ədalətli olduğu halda, o bir tərəfdən insanların ac-sususz, çarəsiz qalmasına bir anlam verə bilməmişdir.

Möcüzün ictimai-siyasi görüşlərinə gəlinə, o ilk dövrlərdə Qacarları daha çox tənqid etmiş, onların istibdadını pisləmişdir. Türk olduqları halda türklüklərini unudan Qacarların artıq ədalətdən, obyektivlikdən, xeyirxahlıqdan uzaq düşdüklerini iddia edən Şəbüstəri bir müddət ümidini qeyri-qanuni şəkildə hakimiyyəti zəbt edən ariançı Pəhləvilərə bağlamışdır. Ancaq ariançı Pəhləvilər Qacarlardan da daha kəskin şəkildə istibdadçılıq etdiyi, üstəlik türklüyü məhv etmək yolu tutduğu üçün Şəbüstəri onlardan da əlini üzmüş, bu dəfə ümidini sosial-demokratiya cərəyanına bağlamışdır. O bir müddət sosial-demokratiya cərəyanının dünyada ən yaxşı nümunəsinin Sovet Rusiyasının ortaya qoyduğuna inanmış, rus bolşevizmini də zaman zaman mədh etmişdir.

⁹⁹² Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.122

MƏHƏMMƏDƏLİ TƏRBİYƏT

Həyat və yaradıcılığı. Təbriz şəhərində anadan olan Mirzə Məhəmmədli Tərbiyət (1877-1940) əvvəlcə Molla Zeynalabdinin açdığı ibtidai məktəbdə təhsil almış, daha sonra Təbrizin adlı-sanlı həkimlərindən olan Mirzə Nəsrullaxanla Məhəmmədəlixan Küfrinin yanında Avropa və Şərq təbabətini öyrənmişdir. Hər iki həkimin tövsiyəsilə fransız və alman dillərini mənimsəyən Tərbiyət nücum, riyaziyyat və tibb sahəsində özəl dərslər almasına baxmayaraq sonradan pedaqoji sahəyə maraq göstərib. Ərəb, fars, fransız və ingilis dillərini də mükəmməl öyrənib.⁹⁹³

1894-1895-ci illərdə Təbrizdə hökumətin açdığı Müzəffəriyyə mədrəsəsində təbiət fənnindən, 1898-1912-ci illərdə isə yeni açılmış Loğmaniyyə mədrəsəsində nücum və coğrafiyadan dərs deyib. O, müəllim işləməklə yanaşı, daim öz üzərində çalışmış, dövrün tanınmış alimi Mirzə Abdulladan xüsusi dərslər almışdır.

1896-cı ildə Tərbiyət şəhərin tanınan ziyalıları Seyid Həsənxan Ədalət və Seyid Məhəmməd Şəbüstəri ilə bir araya gələrək “Tərbiyət” adlı yeni tipli mədrəsə və kitabxana açıb. Bir müddət keçəndən sonra kitabxananın Tehranda da şöbəsi yaradılıb. O, daha sonra Təbrizdə Avropa tipli ilk əcxaxana və “Gəncineyi-fünun” (“Bilik xəzinəsi”) adlı jurnal təsis edib. Ayda iki dəfə nəşr olunan jurnalda Tərbiyətin ilk elmi məqalələri də nəşr olunub. Ancaq bütün bu yeniliklər mühafizəkarların narazılığına səbəb olur, çox keçmədən qaragüruhçular və islahatçılar arasında toqquşma baş verir. Tərbiyət kitabxanasının Tehranda şöbəsinin açılması, kitabxanalara Asiya, Afrika və Avropa ölkələrindən türk, ərəb, fars, fransız və ingilis dillərində kitab, qəzet və jurnal gətirilməsi mühafizəkarları daha da qəzəbləndirir. Təqiblərdən yaxa qurtarmaq, təzyiqlərdən uzaqlaşmaq üçün Məhəmmədli əvvəlcə

⁹⁹³ Fərəcov Savalan. Dumanlı Təbrizin işıqlı ədibi.

<http://medeniyyet.az/page/news/19817/Dumanli-Tebrizin-isiqli-edibi.html>

Qafqaza, daha sonra isə İstanbula gedir. İstanbulda o, kitabxanalarda elmi axtarışlar aparır.⁹⁹⁴

İstanbuldan sonra Dəməşq, Beyrut, İskəndəriyyə və Qahirə şəhərlərinə də səfər edən Tərbiyət bu şəhərlərin böyük kitabxana və elmi müəssisələri ilə əlaqələr qurur, görkəmli ziyalılarla tanış olur. O, bu müddətdə ilk qələm təcrübəsi olan “Hünər öyrədən”, “Qədim mədəniyyətlər”, “Ana yurdum” və “Təqvimi-Tərbiyət” adlı əsərlərini yazır. Qahirədən İstanbula, oradan da Qafqaz yoluyla Təbrizə döən Məhəmmədəli Tərbiyət burada da ailə həyatı qurur.

Sonralar Avstriya, Fransa və İngiltərəyə də səfər edən Tərbiyət Avropanı gəzib-dolandıqdan, oradakı vəziyyəti öyrəndikdən, həmyerliləri ilə görüşüb Qacarların gələcəyini müzakirə etdikdən sonra yenidən İstanbula gəlir. Burada yazıçı Əliəkbər Dehxuda ilə birlikdə “Səadət” əncümənində yaxından iştirak edir. 1903-1911-ci illərdə publisistika ilə ardıcıl məşğul olan M.Tərbiyət 1908-ci ildə Təbrizdə nəşr olunan “İttihad” qəzetinin redaktoru da olub.

M.Tərbiyət birinci çağırış Qacarlar Milli Məclisinə Təbrizdən nümayəndə seçilsə də, xarici güclərin və daxili irticanın təhrikilə Məclis dağıdılıb. O, təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Təbrizdən Bakıya gələrək bir müddət təbrizlilərin “İttihad” məktəbində müdir işləyib. Tərbiyət 1909-cu ildə Təbrizdən Qacarlar parlamentinə yenidən millət vəkili seçilsə də, ancaq bu dəfə də məclisin fəaliyyətinin yenidən dayandırılması ilə təkrar ölkədən getməli olub.

Birinci Dünya Müharibəsinin sonunadək İstanbulda siyasi mühacir kimi yaşayan Məhəmmədəli Tərbiyət Misirə və Avropa ölkələrinə də dəfələrlə səfər edib. İstanbulda da “Tərbiyət” kitabxanası açan və onu işlədən Tərbiyət burada “İran”da çap olunan qəzet və jurnallar haqqında elmi araşdırmalar aparıb.

1921-ci ildə Təbrizə döən Tərbiyəti Təbriz vilayətinin maarif idarəsinə rəis təyin ediblər. O, yaranmış vəziyyətdən istifadə

⁹⁹⁴ Nəhmətova Könül. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənşməndani-Azərbaycan” əsəri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.51

edərək “Gəncineyi- maarif” adlı jurnal nəşr etməyə başlayıb. Az müddətdə Azərbaycanın bir çox kənd və qəsəbəsində ibtidai və orta məktəbin açılmasına nail olan M.Tərbiyət ilk dəfə qızlar üçün də ibtidai və orta məktəb açdıra bilib. Tarixi abidələrin bərpası və qorunmasına da çalışan Tərbiyət Təbrizdə ümumi dövlət kitabxanasının və qiraətxanasının açılmasına da nail olub. 1923-cü ildən isə kitabxanadakı kitabların katoloqunu hazırladaraq hissə-hissə çap etdirir.⁹⁹⁵

1925-ci ildə maarif müdiri vəzifəsindən uzaqlaşdırılan Tərbiyət 1927-ci ildə Təbriz bələdiyyə idarəsinə başqan seçilib. Şəhərin abadlaşdırılması, yeni xiyabanların salınması üçün böyük əmək sərf edən Tərbiyət Təbrizin ilk Avropa tipli parkı olan “Gülüstan” parkının salınmasına da nail olub. 1927-1929-cu illərdə Təbriz bələdiyyəsinə rəhbərlik edən Tərbiyət sonra doğulduğu şəhərdən Milli Məclisə deputat seçildiyinə görə Tehrana köçüb. Orada ictimai və siyasi fəaliyyətlə yanaşı, elmi fəaliyyətini də davam etdirir.⁹⁹⁶

Tərbiyətin çoxlu elmi-publisistik əsəri olsa da, ona ən çox şöhrət gətirən 1935-ci ildə tamamladığı “Danışməndani-Azərbaycan” əsəridir. Bu əsərdə qədim dövrdən XX yüzilliyin 1930-cu illərinədək yazıb yaratmış azərbaycanlı-türk şair, yazıçı, nəqqaş, rəssam, xəttat, musiqiçi, jurnalist, alim haqqında bilgi toplanmışdır.

Vidadi Mustafayev yazır ki, M.Ə.Tərbiyətin “Danışməndane Azərbaycan” (1935) kitabı öz dövrü üçün Azərbaycan xalqının bütövlüyü, milli birliyi analımında çox mühüm rol oynamışdır: “Kitabın adı azərbaycanlıların bir hissəsinin Azərbaycanın iki yerə bölünməsi ilə razılaşmadığını bildirərək, Azərbaycanın tarixiliyi, vahidliyi və bütövlüyünü simvolizə edirdi. Bu həm də ondan görünür ki, müəllif öz kitabına Şimali Azərbaycanda, Cənubi Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarda (istər “İran”da, istərsə

⁹⁹⁵ Şamil Əli. Məhəmmədli Tərbiyət. <https://alishamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd%26%23601%3Bli--T%26%23601%3Brbiy%26%23601%3Bt.htm>

⁹⁹⁶Yenə orada.

ondan xaricdə) yaşamış tanınmış azərbaycanlıların bioqrafiyalarını daxil etmişdi. Başqa sözlə, müəllif üçün nəinki Azərbaycan bütöv bir ölkə, eləcə də azərbaycanlılar vahid bir xalq, millət idi. Azərbaycanın min illik tarixini əhatə edən əsərə Azərbaycan dilli poeziya nümunələri də daxil edilmiş, bununla da azərbaycanlıların Türk dilində yazmadıqları haqqında iddialar ifşa edilmişdi. Buna görə də həmin əsər panİranistlər və fars şovinistləri arasında kəskin etiraz səbəb olmuşdur”.⁹⁹⁷

Fəlsəfə tarixi və elmi maarifçilik görüşləri. Qeyd edək ki M.Ə.Tərbiyətinən dəyərli əsər olan “Dənışməndanı Azərbaycan” kitabında Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixi ilə yanaşı, onun dünyagörüşü də öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, o, Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinə aid mütəfəkkirlərdən bəhs edərkən, öz fikirlərini də ifadə etməyə çalışmışdır. Ən əsas məsələ isə odur ki, Tərbiyət Azərbaycanı, onun mütəfəkkirlərini bir bütün kimi görmüş, tədqiq etmişdir. Bununla bağlı fil.ü.e.d. Rəhim Əliyev yazır: “Alimin cənublu və şimalı Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatını bütöv gördüyünü və bildiyini onun “Qüdsi Abbasquluğa” Bakıxanov, “Seyid Əzim Şirvani”, “Qasım bəy Zakir”, “Mir Möhsün Nəvvab” kimi məqalələrindən görmək olur”.⁹⁹⁸

Doğrudan da, Tərbiyət “Dənışməndanı-Azərbaycan” kitabında ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşamış əksər Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərini vahid çatı altına toplamağa çalışmış, onlar haqqında dəyərli bilgiler vermişdi. Hətta, bəzən o, Azərbaycana, türklüyə bağlılığı şübhə doğuran mütəfəkkirlərlə bağlı da öz fikrini bildirməyə çalışmışdır. Məsələn, Tərbiyət bu əsərində Zərdüşti və zərdüştlüklə bağlı fikirlərini özünəməxsus şəkildə təqdim etmişdir. O, Zərdüştü bir tərəfdən Azərbaycan alimləri sırasına aid etsə də, ancaq onu farsların peyğəmbəri adlandırmışdır. Tərbiyət yazırdı: “Zərdüş – Azərbaycanın ən

⁹⁹⁷ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s.115

⁹⁹⁸ Əliyev Rəhim. Məhəmmədəli Tərbiyət // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.274

məşhur şəxsiyyətlərindən məzdis dininin əsasını qoyan və Avestanın ən qədim hissəsinin müəllifidir. Şərq və Qərb tədqiqatçıları parsların bu peyğəmbəri haqqında bir çox kitablar və risalələr yazmışlar”.⁹⁹⁹ Tərbiyətin fikirlərindən belə çıxır ki, Zərdüşt Azərbaycanın məşhur şəxsiyyəti olsa da, ancaq parsların peyğəmbəri olmuşdur. Tərbiyə fikirini əsaslandırmaq üçün Əbu Reyhan Biruniyə müraciət etmişdir. Biruni Zərdüştün vətəni və etnik mənşəyi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər söyləmiş və ən sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, Zərdüşt Azərbaycandan olmuşdur.¹⁰⁰⁰ Tərbiyə də Biruninin ziddiyyətli fikirlərinə istinad edərək Zərdüştün vətəni olaraq Azərbaycanı görməklə yanaşı, ancaq onu farsların peyğəmbəri adlandırmışdır.

Tərbiyə adı çəkilən əsərində Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixi ilə bağlı olan X-XI əsrlərdə yaşamış filosof-mütəfəkkir Əbülhəsən Bəhmənyar haqqında da geniş məlumat vermişdi. Tərbiyə onun haqqında yazırdı: “Mövlana Bəhmənyar fəlsəfənin çətin və mürəkkəb məsələləri haqqında bəhs etməyə, tədqiqat aparıb fikir söyləməyə böyük maraq göstərmiş, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə məsələlərinin həllinə və hikmət sirlərinin aydınlaşdırılmasına həsr etmişdir. Bu iki məşhur alim, yəni Əbu Əli ibn Sina və Bəhmənyar arasında bir çox fəlsəfi suallar haqqında yazılı mübahisələr olmuş və Əbu Əli ibn Sina bu suallara cavab vermişdir”.¹⁰⁰¹

O, Bəhmənyarla bağlı daha sonra yazırdı ki, onun haqqında bir çox müəlliflər yazmış, onun yalnız Azərbaycanın deyil, Şərq dünyasının böyük mütəfəkkiri olduğunu bildirmişlər.

Tərbiyə XII əsrdə yaşamış Eynülqüzat Miyanəci haqqında yazırdı ki, o, Şeyx Həmid Qəzali ilə dost olmuş, onunla məktublaşmışdır: “Eynülqüzatın əsərlərindən biri “Zübdətül-həqiq fi kəşfid-dəqaiq” (“İncə məfkurələri kəşf etməkdə ən aydın həqiqətlər”) əsəridir ki, “Təmhidat” (“Müqəddimlər”) adı ilə də məşhur olmuş və on

⁹⁹⁹ Tərbiyə Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1987, s.151

¹⁰⁰⁰ Yəne orada, s.153

¹⁰⁰¹ Yəne orada, s.52

hissədən ibarətdir. Bu əsər yüksək səviyyəli və incə məzmunlu əsər olaraq, onda bir sıra həyəcanlı rübailər vardır”.¹⁰⁰²

O, XIV əsrdə yaşamış Əbdülqadir Kəmaləddin Marağayidən bəhs edərkən daha çox onun Quranın bilici olmasına, musiqini dərinəndən bilməsinə, xəttatlıq qabiliyyətinə və fəlsəfi biliyinə nəzər yetirmişdir: “O, öz zövq və istedadına görə riyaziyyat və musiqi elmlərinə digər elmlərdən artıq rəğbət göstərmiş, müasir alimlər və müəlliflərin bu sahədəki əsərlərini mütaliə edib, bu elmlərin incəliklərini tamamilə öyrəndikdən sonra bir çox əsərləri tərcümə etmiş və bir sıra sambalı əsərlər yazmışdır. Kəmaləddin musiqi sahəsində nəzəri məsələlərlə praktikanı birləşdirib, mahnı və nəğmələrin tərkibi və səslərin uyğunlaşması haqqında tədqiqat aparmış, bu sahədə böyük müvəffəqiyyət əldə edərək, bir sıra yeni mahnılar düzəltmişdir”.¹⁰⁰³

X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində yaşamış Məhəmməd Baba Kuhi Bakuvi haqqında da məlumat verən Tərbiyətə görə, o, təsəvvüf təriqəti alimlərindən və çox hədis bilən şəxslərdən olmuş, bu təriqət haqqında çoxlu hekayələr toplamışdır: “Mövlana Əbu Abdullah ibn Bakuyə hicri qəməri V (XI) əsrin məşhur ariflərindən olmuş və Nişapurda İmam Qəşiri və Şeyx Əbu Səidlə görüşmüşdür. O, Şirazın yaxınlığında bir mağarada güşənişin olmuşdur ki, indi bu mağara onun məqbərəsidir. Onun məclisində bir çox təriqət başçıları, alimlər və ariflər iştirak edirdilər”..¹⁰⁰⁴

Tərbiyətə görə, Mahmud Şəbüstəri də həqiqət yolçularının Kəbəsi, dinin səadəti, fəxri olaraq Azərbaycanın məşhur ariflərindən biri olmuşdur. O, yazırdı ki, Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş, bir çox alimlər və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Ona görə, Şəbüstərinin ən məşhur əsəri hesab olunan “Gülşəni-raz” məsnəvisi Əmir Hüseynin suallarına cavab olaraq yazılmışdır: ““Gülşəni-raz” əsəri olduqca səlis və rəvan dildə yazılmış, hamının hüsn-rəğbətilə qarşılanmışdır. Bu əsər dənə-dənə

¹⁰⁰² Yenə orada, s.85

¹⁰⁰³ Yenə orada, s.88-89

¹⁰⁰⁴ Yenə orada, s.185

Təbrizdə, Tehrandə və Hindistanda çap edilmiş, ariflər və alimlər ona izahlar və nəzirələr yazmışlar”.¹⁰⁰⁵

O, hürufliyin banisi Fəzlullah Nəimi haqqında isə yazırdı ki, təsəvvüf təriqətinin böyük şeyxlərindən olan Nəimi bir sıra nadir elmlərdə, təsəvvüfdə və hikmətdə yüksək rütbəyə çatmışdır. Tərbiyə yazırdı: “Şah Fəzlullahın ölümündən sonra onun fikirləri və təriqəti bütün İslam aləminə yayılmışdır. Əl-Əliyül-əla, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqaları kimi onun canişinləri və naibləri Anadoluya qaçmış, Bəktəşilərin təkyələrinə və xanəqahlarına yol tapıb, bəktəşi təriqətinin əvəzinə hürufu təriqətini təbliğ etməyə başlamışlar. Bəktəşilər sadələvh, dərin bilik sahibi olmadıqlarına görə hürufilərin fikirlərini qəbul etmişlər. Bu yolda bir çox qanlar tökülmüş və faciəli hadisələr baş vermişdir”.¹⁰⁰⁶

Tərbiyə şair-filosof Nizami Gəncəvi haqqında isə yazırdı ki, o, Azərbaycanın ən böyük söz ustası və mütəfəkkiridir. Tərbiyə Nizami Gəncəvinin “Beşliy”i haqqında qısa icmallar verdikdən sonra yazırdı: “Nizami Gəncəvi həm aşiqanə, həm də həmasi şeirdə misilsiz usta olmuş, döyüş meydanına, eləcə də şənlik məclisinə uyğun olan sözlər və ifadələr işlətməkdə; incə və zövqə yatan təşəbbüskar, bədii, mənalı, məzmunlu, gözəl və zövq verən istiarələr, təşbirlər yaratmaqda, hadisələri, eləcə də təbiət mənzərələrini öz incəlikləri ilə təsvir etməkdə həddən artıq məharətli olmuşdur. Buna görədir ki, bu gəncəli şair bütün ədəbiyyatşünasların hüsn-i rəğbətini cəlb etmiş, onun yaradıcılığından iqtibas edən söz ustaları istisnasız olaraq, Nizami adını böyük hörmətlə dilə gətirmiş və onu tərifləmişlər”.¹⁰⁰⁷

Əsərində Xaqani Şirvanidən də bəhs edən Tərbiyə yazırdı ki, o, öz dövrünün ədiblərindən fərqli olaraq, əsərindəki elmlərin bir çoxunda, xüsusilə fəlsəfə, heyət, nücum və musiqidə dərin bilik sahibi olmuşdur: “Buna görə də o, şeirlərində bu elmlərə aid ifadələr

¹⁰⁰⁵ Yenə orada, s.194

¹⁰⁰⁶ Yenə orada, s.246-247

¹⁰⁰⁷ Yenə orada, s.260

işlətmişdir. Xaqani tarixi və qədim hadisələr, xəbərlər haqqında geniş məlumatlı olmuş, şeirlərində bu hadisələrə işarə etmişdir”.¹⁰⁰⁸

XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizidən də bəhs edən Tərbiyətə görə, Saibin külliyyatında hikmətli sözlər və məsəllərlə bəzənmiş bir sıra şeirlər vardır. O, yazırdı: “Saib hər şeiri vaxtına münasib və hər sözü yerinə müvafiq bir təzdə demiş, şeirlərinin çoxu zərbül-məsəllərlə ifadə edilmişdir. Onun bir çox sözləri və hikmətli ifadələri zərbül-məsəl kimi dillərdə gəzərək yayılmışdır. Lakin bir çox adam bilmədiklərinə görə, onları müəllifi məlum olmayan və xalq sözləri kimi bilirlər, halbuki, bu şeirlərin hamısı Saibin divanında vardır”.¹⁰⁰⁹

Tərbiyət Səfəvilərdən, onun mütəfəkkirlərindən və dövlət xadimlərindən, xüsusi bir həvəslə bəhs etmişdir. Rəhim Əliyev hesab edir ki, Tərbiyət mənşə etibarilə Səfəvilər dönəmində yüksəlmiş feodal ailəsinə məxsus olduğu üçün həmin dövrə və Səvəfi xanədanına aid olanlara xüsusi rəğbət bəsləmişdir.¹⁰¹⁰ Belə ki, o, Heydər Səfəvidən, Cüneyd Səfəvidən, Şah İsmayıl Xətəidən bəhs edərkən “qızılbaşlıq”ın mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazırdı: “Sultan Heydər öz tərəfdarlarını digərlərindən fərqləndirmək üçün o zaman türkmanların geydiyi araqçını on iki yarıqlı qırmızı taca çevirib, onu öz sülaləsinə məxsus olan papaq kimi elan etdi və bu papağı qoymaqla bu sülaləyə mənsub olan adamları digərlərindən fərqləndirdi. Sonralar bu papağı qoyanlar “qızılbaş” adı ilə məşhur oldular. Qızılbaş papağı geymək bir müddət davam etmişdir. Yeddi tayfa: Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Təklü, Zülqədər, Əfşar və Qacar tayfalarından təşkil olunmuş Şah İsmayılın qoşunun da on iki yarıqlı qırmızı heydəri papağı qoyub “qızılbaş” adlandılar”.¹⁰¹¹

O, Şah İsmayıl Xətai haqqında da xüsusi ehtiramla bəhs etmişdir. Tərbiyət yazırdı ki, Xətai 16-cı əsrin ən böyük dövlət xadimlərindən biri olmaqla yanaşı, həmin yüzilliyin söz ustadlarındandır: “O, Xətai,

¹⁰⁰⁸ Yənə orada, s.359

¹⁰⁰⁹ Yənə orada, s.285

¹⁰¹⁰ Əliyev Rəhim. Məhəmmədli Tərbiyət // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.281

¹⁰¹¹ Tərbiyət Məhəmmədli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərənşər, 1987, s.321

bəzən də İsmayıl təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeir deyərdi. Onun divanı və “Dəhnamə”, “Behcətül-əhrrar” (“Azad adamların sevinci”), “Nəsihətnamə”, “Mənaqibul -əsrar” adlı əsərləri vardır”.¹⁰¹²

Tərbiyə Mirzə Fətəli Axundzadədən bəhs edərkən onu, həm qədim, həm müasir elmlərə yiyələnmiş, nitq və mübahisədə böyük bacarıq sahibi kimi qiymətləndirmişdi. O, yazırdı: “Axundzadə müsəlman xalqlarının vəziyyəti ilə dərindən tanış olmaq və onların geriqalma səbəblərini öyrənib tədqiq etmək üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, müasir Qərb xalqlarının mədəniyyətini Şərq xalqlarına aşılamaq, onların inkişafına şərait yaratmaq yolunda böyük səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinin özəyini bu mövzu təşkil etmişdir. O, fars, türk və ərəb dillərində yazdığı bütün əsərlərini müsəlman xalqlarına, onların adət, ənənə, əxlaq, mədəniyyət, ədəbiyyat, qanun və dövlət rejimlərinin tənqidinə həsr etmişdir”.¹⁰¹³

Tərbiyəyə görə Axundzadə ərəb əlifbasında islahatların aparılması təklifi ilə də doğru yol izləmişdi: “Axundzadənin səksən il bundan əvvəl göstərdiyi təşəbbüsü bir sıra məşhur maarifpərvər şəxsiyyətlər də davam etdirmiş, müxtəlif məqalələr və kitablar yazmış, hər biri yeni əlifba düzəltmişdirsə, ancaq onlardan heç biri tənqid edilən nöqsanları və çatışmazlıqları aradan qaldıra bilməmiş, bunda görə də bu təşəbbüslər müvəffəqiyyət qazana bilməmişdir”.¹⁰¹⁴

Rəhim Əliyev doğru yazır ki, Tərbiyə filosof Axundzadənin dünyagörüşünü çox ustalıqla, dərindən açmışdır: “Alim Axundovdan bir Azərbaycan maarifçisi kimi yox, bütün müsəlman dünyasını dərindən reform edib müasirləşdirmək istəyən böyük ideoloq, bütün müsəlmanların təəssübkeşi kimi danışır və yazır”.¹⁰¹⁵

O, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Mirzə Əbdürrəhim Talıbovdan bəhs edərkən, onu Azərbaycanın maarifpərvər, fəzilətli şəxsiyyətlərindən hesab etmişdir: “İranda məşrutə rejimi elan olunmazdan əvvəl Talıbov İran xalqının zəhnini

¹⁰¹² Yenə orada, s.366

¹⁰¹³ Yenə orada, s.29

¹⁰¹⁴ Yenə orada, s.31

¹⁰¹⁵ Əliyev Rəhim. Məhəmmədli Tərbiyə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013, s.276

ışığılandırmaq və onları maarifləndirmək məqsədilə bir çox kitablar yazmışdır”.¹⁰¹⁶

Tərbiyə “Dənisməndani-Azərbaycan” əsərində xüsusilə də XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində yaşamış, ancaq Azərbaycan cəmiyyətində az, ya da çox az tanınan Heyran xanım,¹⁰¹⁷ Mirzə Yusifxan (“Yer qatları”, “Gəncinəyi-dənış”, “Risələyi-islahi xətti-islam” və b.),¹⁰¹⁸ Fətəli şah Qacarın nəvəsi Əbülhəsən Mirzə/ Heyrət Şeyxürrəis (“İttihadül-islam”, “Azad adamların kitabı”, “Müntəxəbi-nəfis” və b.),¹⁰¹⁹ Ağa Abid oğlu Fazil Dərbəndi Şirvani (“Xəzain əl-əhkam”, “Hökmlərin xəzinələri”, “Sənət cövhəri” və “İbadət iskirı” və b.), Əhməd Şirvani (“Sevinclər bağı”, “Aydınlaşdırmaq metodu”, “Parıldayan incilər”, “Bəxtiyarlıq tacı” və b.), Ağa Abdullah Müdərriş Zünuzi (“İlahi ışıqlar”, “Parıldayan ışıqlar” və b.),¹⁰²⁰ Ağa Əli Zünuzi (“Axirəti isbat etmək üçün bilik yolları” və “Maraqlı fəlsəfə məsələləri” və b.),¹⁰²¹ fəlsəfə və kəlam elmlərində mütəxəssis olmuş Ağa Seyid Saleh Xalxali (“Üç izah” və b.), Əbdülfəttah Marağayi (“Kitabül-ənavin” və b.) Qaradağlı Əli Molla Əliyari (“Şəxsiyyətlər haqqında ən yaxşı arzular”, “İslam şəriət qanunlarının izahlarında möhkəm dəlillər” və b.), əslı İrəvandan olub Təbrizdə yaşamış şiə əqidəli Fəzləli Təbrizi (“Ariflərin bağları”, “Səfərnəməyi-Avropa” və b.), Mirzə Əliağa Siqətülislam (“Kitabların güzgüsü”, “Şikayəti araşdırmaq üçün risalələr”, “Xəbərlərin izahı”, “Lallar haqqında risalələr” və b.),¹⁰²² Nəcəf şəhərində şiə təriqətinin başçısı olmuş Ağa Şeyx Həsən Mamağani (“Üsul elmi sirlərinə çatmaq üçün xoş xəbər” 14 cildlik “İslam qanunlarını izah edən vasitələr haqqında kitab” və b.)¹⁰²³ və başqa şəxsiyyətlərdən bəhs etmişdir.

¹⁰¹⁶ Tərbiyə Məhəmmədəli. Dənisməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərənşr, 1987, s.99

¹⁰¹⁷ Yənə orada, s.378-379

¹⁰¹⁸ Yənə orada, s.234-235

¹⁰¹⁹ Yənə orada, s.380

¹⁰²⁰ Yənə orada, s.20

¹⁰²¹ Yənə orada, s.21-22

¹⁰²² Yənə orada, s.317-318

¹⁰²³ Yənə orada, s.23-24

Ümumiyyətlə, Məhəmmədli Təbiyyət dünyagörüş baxımından dərin biliklərə sahib olmuş, yalnız Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri haqqında deyil, başqa xalqların alimləri haqqında da bilgiler verməyə çalışmışdır. Onun Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri ilə bağlı yazdıqları qiymətli məlumatlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Hər halda Təbiyyətin “Dənisməndani-Azərbaycan” əsərində qələmə aldığı elə Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri var ki, onlar haqqında ilk dəfə məlumat verilmişdi. Üstəlik, o, çox az tanınan Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri, ədibləri haqqında qısa, ancaq əsas mahiyyəti ifadə edə biləcək qədər oxucuları məlumatlandırma bilmişdir.

BULUD QARAÇORLU SƏHƏND

Həyat və yaradıcılığı. Marağa şəhərində dünyaya gəlib, orta təhslini Təbrizdə alan Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Bulud Qaraçorlu Səhənd (1926-1979) Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) sıralarına qoşulduğu üçün, 21 Azər hərəkətinin süquta uğramasından (1946-cı il 12 dekabr) dərhal sonra həbs olunub. Həbsxanadan çıxdıqdan sonra milli azadlıq uğrunda mübarizə aparan gizli dərnəklərdə fəaliyyət göstərən Səhənd, 1949-cu ilin ortalarında “İran”da başlanan inqilabi-demokratik hərəkətdə də fəal iştirak etmişdir. Həmin hərəkətdə iştirakına görə Təbrizdə yenidən həbs edilən Səhənd bu dəfə Tehrana sürgün olunmuş, həbsxana həyatını burada yaşamağı olmuşdur.¹⁰²⁴

Ölkədə hamını farsca danışmağa məcbur etdikləri bir zaman Səhənd 1951-1953-cü illərdə zindanda olarkən ana dilində “Araz” və “Xatirə” poemalarını yazdı. 1953-cü ilin yayında həbsxanadan çıxan Səhənd Tehrandə yaşamağa davam edib, burada bir toxuculuq emalatxanasında işə düzəldikdən sonra boş vaxtlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” boyalarını da nəzmə çəkməyə başlamışdır.¹⁰²⁵

1967-ci ildə elmi ezamiyyədə olan şərqsünas Rüstəm Əliyev Tehrandə yaşayan və milli dəyərləri yaşatmağa çalışan soydaşlarımız, o cümlədən Səhəndlə görüşüb. O, R.Əliyev vasitəsilə Sovet Azərbaycanındakı şairlərlə əlaqə yaradıb. 1969-cu ildə keçmiş Sovetlər Birliyinə səfər edən Səhəndin əsas məqsədlərindən biri də Quzey Azərbaycandakı qan qardaşları ilə görüşmək idi ki, Təbrizə qayıtdıqdan sonra azərbaycançılıq ruhu onda bir qədər də güclənmişdir. Belə ki, bu səfərdən sonra onun yaradıcılığında iki Azərbaycanın bir olması ideyası möhkəmlənmiş, Azərbaycan xalqının birləşəcəyi halda azad olacağına inamı artmışdır.

1979-cu ildə ürək xəstəliyindən vəfat edən Səhəndin milli-

¹⁰²⁴ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.135

¹⁰²⁵ Yəni orada, s.137

maarifçilik və inqilabi-demokratik ruhlu siyasi-fəlsəfi ruhlu baxışları isə “Sazımın sözü”, “Dədəmin kitabı” əsərlərində, mənzum məktublarında və bir çox şeirlərində öz əksini tapmışdır.

Siyasi-fəlsəfi baxışları. Səhəndin inqilabi-demokratik ruhlu siyasi-fəlsəfi baxışlarını ortaya qoyan “Xatirə”, “Şallaq”, “Səbir daşı”, “Araz”, “Fədailər marşı” kimi poema və şeirləri, “Sazımın sözü”, “Dədəmin kitabı” əsərləridir. O, bu əsərlərində yalnız inqilabi-demokratik ruhunu deyil, eyni zamanda fəlsəfi düşüncələrini də ifadə etmişdir. Məsələn, Səhənd “Şallaq” şeirində “qanun”, “ədalət”, “həqq”, “insan” anlayışlarının kapitalistlərin əlində necə qorxunc silaha çevrildiyindən bəhs edir. Onun fikrincə, “qanun”, “ədalət”, “həqq”, “insan” anlayışlarını istismar edən kapitalistlər onları öz maraqlarına tabe etdikləri halda, istismar olunan məzlumlar üçün həmin anlayışlar tamam başqa mahiyyət kəsb edirlər:

Qanun?

Bütün qanun kitabların

Vərəq-vərəq

Yırt, doğra!

Qanun yazan əlləri bur,

Qələmləri

Sındır, tulla!

Quranları, İncilləri

Mollaların, keşişlərin

Vur başına!.

Ədalət?

“Ədalət”dən boş danışan

Boşboğazın

Sıx boğazın!...¹⁰²⁶

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri burada məsələni çox doğru qoyur ki, “qanun” və “ədalət” məsələsini istər dini kitablar, istərsə də hüquqi kitablar çox yaxşı ifadə edirlər. Ancaq onları həyata keçirməyə gələndə din xadimləri və dövlət məmurları “qanun” və

¹⁰²⁶ Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.17

“ədaləti” öz bildikləri kimi yozaraq icra edirlər. Belə olduğu təqdirdə, “Qanun aliliyi”, “Ədalət mələyi” özü minüzlü olur və onu istənilən yerə sürükləmək mümkündür. Başqa sözlə, güclünün əlində “qanun” və “ədalət” zor aparatıdırsa, gücsüz üçün isə “qanun” və “ədalət” bir haraydır, imdaddır. Eyni sözləri “həqq”, ya da “həqiqət” anlayışları haqqında da demək mümkündür. O, yazırdı:

*Həqq?
Həqq – deyə, həqiqət – deyə
Banlayan bayquşlara hayxır:
- Sus!
Uladığın boş və mənasızdır!
Nahaq tökülən qanlara,
Haqsevərlər başına qoparılan
Qanlı tufanlara
Milyonlar, milyonlar
Göz baxır!¹⁰²⁷*

Sözün açığı, mütəfəkkirin burada “Həqq” anlayışına verdiyi istehzal, ironiyalı “tərif” tam yerindədir. Doğrudan da, “Həqq” və “Həqiqət” deyə “banlayan”larla haqsevərlik uğrunda qanı bahasına mübarizə aparanlar arasında yerlə-göy qədər fərq var. Ancaq milyonlar üçün bunun çox da mənası yoxdur, çünki milyonların özü də “Həqq” və “Həqiqəti” daha çox “banlayanlar” kimi dərk edirlər, ya da onlara da belə sərf edir. O, yazırdı:

*Bir də həqiqətə tanış bir ürək
Tanır sevgilisin hər surətində,
Mən qol qoymayıram ürfana demək,
Həqiqət var insan mərifətində*

*Həqqin, həqiqətin bağçası hər vax
İnsanla gül açır, insanla solur,
Ən böyük həqiqət insandır ancax,
İnsansız həqiqət olsa, kor olur.¹⁰²⁸*

¹⁰²⁷ Yenə orada, s.18

¹⁰²⁸ Yenə orada, s.74

Deməli, “həqiqət”in meyarı insan özüdür, yəni hər bir insan üçün “həqiqət” ona sərf edən, ya da onun dərk etdiyi qədər doğru olan “həqiqət”dir. Ancaq “ən böyük həqiqət insan” özündürsə, o zaman hər bir insan digər insanın düşüncəsindəki “həqiqəti” görməyi bacarmalıdır. Yəni həqiqətin doğruluğu “həqiqət” içində aşkar olunmalıdır. Bunun üçündə hər bir insan digər insanla daxili mahiyyətlərində var olan ortaq həqiqəti ifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bu, elə bir həqiqətdir ki, hər bir insanın daxilində o, vardır. Bu həqiqət, insana təmannasız sevgi və məhəbbətdən yığılmışdır. O, yazırdı:

*İnsanlıq yüksələn ən uca yerin
Bir adı sevgidir, biri məhəbbət!
Hər yanı axtardım mən dərin-dərin,
Araya bilmədim başqa həqiqət!.*¹⁰²⁹

Sadəcə, insan öz daxili mahiyyətində əsil “həqiqət”in nədən ibarət olduğunu bildiyi halda, ancaq onu təzahür edərkən buna əməl etmir. Başqa sözlə, bütün insanlara məxsus olan “həqiqət” daxili meyar kimi bir olduğu halda, onun xarici təzahürü çox müxtəlifdir. Bu müxtəliflik isə ona gətirib çıxardıb ki, əsil “insani həqiqət” ortadan qaldırılmış, artıq ortaq bir “həqiqət” deyilən anlayışdan danışmaq mənasız olmuşdur. Ancaq bundan ən çox zərər çəkən də yenə insanın özüdür. Hər bir insanın, hər bir millətin təzahür olaraq ortaya qoyduğu pragmatik həqiqətlər (yəni insanın, ya da hər hansı xalqın özünə sərf edən həqiqətlər), iç mahiyyətli əsil həqiqətləri üstələdikcə, dünyada insanlığa zərbə dəyir. Çünki artıq elə bir dünyada yaşayırıq ki, insan ortaq “həqiqət”i itirdiyi üçün, artıq haqlı və haqsız olanların yerləri də səhv düşmüşdür. Belə ki, dünyada elə insan, ya da millət var, haqsız olmasına baxmayaraq haqlı, yaxud da əksinə elə insan ya da millət var haqlı olmasına rəğmən haqsız durumdadır.

Bəs, bu cür müxtəlif “həqiqət”lərin içində insan olmaq, insanlıq hansı anlamdadır? Hər bir insan, ya da xalq öz inandığı “həqiqət”lər üçün mübarizə aparıb, bu yolda qurban olduğu halda,

¹⁰²⁹ Yenə orada, s.80

“insanlıq” adlanan “həqiqət”in bir mənası varmı? Səhəndin təbrincə desək, “İnsan”, “İnsanlıq” hansı “mədəniyyət”in daşıyıcısıdır: quranın, yoxsa dağıdanın? Bəlkə, bunun özü də nisbidir. Çünki “həqiqət”i öz maraqlarının qurbanına çevirən “insan” adlı varlıqların çoxusu zahirən “insan”, daxilən quduz bir canavardır. Səhənd yazır:

İnsan?

Bu dişi qarnında quduzun

“Mədəniyyət” çuxasın qap,

Başına bir cüt buynuz,

Gövdəsinə bir quyruq tap!¹⁰³⁰

Deməli, “İnsan”ın əynindən “mədəniyyət” çuxasını, təzahüründən “həqiqət” meyarını çıxaranda onun əsil siması üzə çıxır. Məlum olur ki, süni “mədəniyyət” çuxasına bürünmüş, eqoist “həqiqət” prinsipləri ilə silahlanmış “İnsan”lar əslində məzlumların taleyini həll edə bilməzlər. Çünki süni “mədəniyyət”ə, eqoist “həqiqət”ə əsaslanan “insan”lar üçün insanlıq fəlsəfəsi yoxdur.

Bütün bunlarla yanaşı, digər tərəfdən insanın mübarizə içində olduğu dünyada bir də “həyat” adlı həqiqət, ya da “həyat” fəlsəfəsi də var. Səhənd üçün “həyat” – həm ulu təbiətin ən maraqlı əfsanəsi, həm də ilhamlara cuman həqiqətin nişanəsidir:

Bəli, həyat ən bədii

Çıxışdır varlıqların,

Demək, varlıq bu çıxışla

Nişan verir öz əsrarın.

Təbiət də, həqiqət də

Şəkil tapır həyatılan,

Həyatsız nə anlaşılar

Bu dünyadan, bu varlıqdan?!¹⁰³¹

Doğrudan da, “həyat” olmadan nə “həqiqət”in, nə də “təbiət”in bir mənası yoxdur. Eyni zamanda, “həyat” Varlığın əsas

¹⁰³⁰ Yenə orada, s.18

¹⁰³¹ Yenə orada, s.97

nişanələrindən biri, bəlkə də birincisidir. Səhəndin təbrincə desək, insan da “həyat”ın Varlığı nəticəsində təbiətin və dünyanın sirdaşı, həqiqətin də duyur könlü, görər gözü və yoldaşdır:

*Yersiz deyil, varlıqlara
Məqsəd olmuş əgər insan,
Təbiəti o dirildir
Həyatılan, varlığılan.*¹⁰³²

Onun fikrincə, insan sönülməz bir şölə kimi işıq salır kainata və zülmətlərdə bata-bata hər vaxt əbədiyyət axtarır. Bu anlamda, Səhənddə optimizim, yəni gələcəyə inam çox güclüdür. O inanır ki, qaranlıq günlərin ardınca işıqlı günlər gələcək, hər bir fəlakətin qurtuluşu, hər yeninin bir yoxuşu var. Başqa sözlə, gələcəyə baxışda ümid nə qədər zəif olsa da, yenə də özünü doğruldacaq. O, yazırdı:

*Ümid hər nə qədər zəif olsa da,
Bütün düşünləri boşaldar, açar.
Ümid bir qığılcım, bir qor olsa da,
Tonqallar yandırar, alovlar saçar.*¹⁰³³

Doğrudur, Səhəndin daxili dünyasında bəzən gələcəyə münasibətdə tərəddüdlər də sezilir. Buna səbəb kimi, hər bir insan, bir müdrik kimi onun da bu dünyaya gəlib-gedən insanın taleyi maraqlandırır. Başqa sözlə, o da, insanın bu dünyaya gəlib-gətməsində məqsədin nə olmasını, özünün kim olmasını anlamağa, bundan baş çıxarmağa çalışır. Öz daxili aləmində bunu tam həll edə bilməyən, çözə bilməyən Səhənd bunun özünü də dilə gətirib izah etməkdə çətinlik çəkir. O, yazırdı:

*Qarşımda axırı görünməz bir yol,
Baxıram, baxdıqca gözüüm qaralır.
Duyub-düşündükcə, fikrə daldıqca
Fəlsəfə mat qalır, məntiq koralır.*

*Qəribə bir hala qalıram bəzən,
Kaş ki o halı vəsf edə biləydim,*

¹⁰³² Yenə orada, s.97

¹⁰³³ Yenə orada, s.169

*Olaydı sənin də əlindən tutub,
Bir an o aləmə gedə biləydim.¹⁰³⁴*

Səhəndin getmək istədiyi o aləm, hər şeyi ona izah edəcək bir yer olmalı idi. Ancaq insanın xəyalında düşündüyü aləmə qeyri-adi halda daxil olmaq olur ki, o halı izah etmək mümkün deyil. İnsan bəzən elə bir hala gəlir ki, varlığı ilə yoxluğu arasında tərəddüd edir. Özü öz varlığını nə təsdiq, nə də inkar edə bilər. Varlıq və yoxluq arasında olmaq halı, doğrudan da ola bilməz dediyin şeyin var olması, ola bilər dediyinin var olmaması kimi bir şeydir. Səhənd bu məsələni belə izah edir:

*Vəsf etmək o halı mümkün deyil, yox,
Adını mən “hey-rət” qoyuram ancaq,
Bir də ağıl, məntiq, hikmət naminə
Olanmaz bir “vara” inanmamaq.*

*Varlıq! Bəli, müdhiş bir vəqeiyyə, “Əcəb, doğrudan da varıymışam mən?!”
Bu da ki, dünyadır, bəli, dünyadır!”
(Gözlərim kəlləmə çıxır hey-rətdən).*

*Olanmaz, olanmaz, yox, bu olanmaz!
 (“Olanmaz” söyləyirsən, “var”a bir bax!)
Mümkün inanmaya heç nəyə insan,
Necə özlüyünə inanmayacaq?!*

*Olanmaz, olanmaz, yox, bu olanmaz!
Necə ki, mən varam?! Nə təhər, hardan! –
Deyə həqiqətdən qaçsam da bir an,
Varlığım əl çəkmir, tutur yaxamdan.¹⁰³⁵*

Bir tərəfdən öz “var”lığına inamayan, ancaq digər tərəfdən o, “var”ı hiss edən Səhənd üçün kainatın özünün varlığı bir müəmmadır. Yəni “var” olmağının özündə bir şübhə duyan, eyni

¹⁰³⁴ Yenə orada, s.216

¹⁰³⁵ Yenə orada, s.217

zamanda, tamamilə var olmamağı da ağılına sığdırma bilməyən Səhənd bu sulların içində məntiqli bir cavab tapmağa çalışır:

- *Bu nə quruluşdur, mən kiməm, nəyəm?*
Bu "mümkün"ə səbəb hansı "imkan"dı?
Deyirlər: "Aləmin yaradanı var",
Olsa, varlığına o da heyrandı.

Bu söz küfr olsa da, həryan olsa da,
Ancaq təfəkkürün baş zirvəsidir.
Hər nədir dünyaca yükün altında,
*Əql arabasının nalə səsidir.*¹⁰³⁶

Səhənd yazırdı ki, insan üçün hər şeyi zamanda, məkanda görmək təbii bir adət olsa da, ancaq onun elmi, zəkası artdıqca hər bir şeyin, qanunun özünü də daima öz ölçüsü ilə ölçüb. Ancaq bəzən ölçülər düz gəlməyəndə insan özü də buna heyrat edib, bu nə cür ola bilər? O, yazırdı:

Halbuki insanın elə lap özü,
Bütün əcəblərdən əcəbdir, dinməz!
Çünki "varlıq" kimi əsas müəmma
Yəqin heç arşına düz gələ bilməz.

Heç açar bu sirrin xəzinəsinin
Qapısın hələ də açmayıb, açmaz!
Bu günəşdən işıq vaqeyyətin
*İşığı, nədənsə, insana saçmaz.*¹⁰³⁷

"Könül atı" ilə keçmişə, gələcəyə və hər yerə gedən, xəyal qədər "xəyal atını" sürən, materialist düşüncəli Səhənd aydın bir həqiqətə çatmasa da, bir şeyə əmindir:

Bütün varlıqları görüb keçərkən,
Hər yerdə görmüşəm özümü, səni.

Fikirsiz, duyğusuz çox şey görmüşəm,
Bir yox, iki yox, bu dünya-ələmcən,

¹⁰³⁶ Yenə orada, s.217

¹⁰³⁷ Yenə orada, s.218

*Lakin heç alətdə fikri, duyğunu
Ayrı görməmişəm fikirləşəndən.*

*Quru, boş fikir yox, fikirləşəndir,
Bütün varlıqları duyur, anlayır,
Anlanan olmasa, nə anlaşılar?
İş anlayışda yox, anlanandadır.*

*O deyir ki, yüzü yüz ayə deyə mən
Dünyanı, insanı dana bilmirəm,
Baş verən ən kiçik hadisəni də
Mənasız, səbəbsiz sana bilmirəm.*

*Yolun çəkib gedən bu qafilənin
“Kamal” adlı yüksək bir məqsədi var,
Bu gedişdə insan həm yolkəsəndir,
Həm qafilədir, həm qafiləsalar.¹⁰³⁸*

Səhəndin fikrincə, bu dünyada uydurduğu hər bir şey insanın duyğularının, aqlının məhsuludur. Başqa sözlə, şeytan, mələk, cin, pəri kimi məhcul varlıqlar insan tərəfindən uydurulmuşdur. Eyni zamanda, xeyir və şər deyilən də insanın öz daxili mahiyyətindən irəli gəlir, gah xeyri yatırıb şəri oyadır, gah da şəri yatırıb xeyri oyadır. Bu kimi mücərrədliklər içində əsil həyat həqiqətini dərk etməyə can atan insan üçün ilk növbədə, gerçək olan da bu dünyanın özüdür. O, yazırdı:

*Əgər çıxsa bilsək mücərrədlikdən,
Həyatı həqiqət gözilə görsək,
Ölüm “həyat” – deyə, “yenilik” – deyə,
Bir dəyişikliyə çevriləcək.*

*Bir dəyişiklik ki, nəticəsində
Çürük çevrilir cavan qüdrətə,
Qafilə yeni güc, yeni qüvvətlə
Yolun çəkib gedir əbədiyyətə.*

¹⁰³⁸ Yenə orada, s.218-219

*Demək, Xəyyamların əsfələnməsi
Yersiz olmasa da, ancaq yanlışdır,
“Kuzəçi” yeni bir “qədəh” düzəldir,
Daliyca köhnəni “çalır, sındırır”.¹⁰³⁹*

Səhənd hesab edirdi ki, çətinliklər çox olsa da, insanda onu qarşılayacaq qədər güc-silah da var. Çünki təbiət tükənməz qüvvələrini yaradan zaman insana tabe edib. O, yazırdı:

*Ömür burulğanına atılan insan
Sanma əl-qol çalıb axır boğulur,
Bu vuruşmalardan, ziddiyyətlərdən
Yenilik cücərir, kamal doğulur.¹⁰⁴⁰*

Səhəndə görə, hər kəs görə bilmir bu yolun, bu gedişin axırı hara gedir və bu düşkün xəyallar bəzən onun da zəhləsini aparır. Bu duyğulardan sarsılan mütəfəkkir düşünür ki, görünməz bir məqsədin daşlı-torpaqlı yolunda həyatın mənası nədir? O, yazır:

*Yaxud dünya adlanan
Bu “susuz biyabanda”
Bir yarımçıq kuzə su?*

*Hər “mənasız bir həvəs”
Yandırır içimizi,
İçdirir onu bizə?!*

*“Həvəs”lərin sayı yox,
Ətəş sönməz, ətəş
Boşalır hər an kuzə?!¹⁰⁴¹*

Ona elə gəlir ki, bir dustaq məhkum kimi dirəyə bağlanıb, öz əcəlini gözləyir. Həmin əcəl anında o, ölümünü gözləyən digər məhkumların da iztirabını yaşayarkən bunun boş bir xəyal olduğunu anlayır. Səhəndə görə, ömrün, həyatın başqa həqiqəti var və o düşkün xəyallardan uzaqlaşır:

¹⁰³⁹ Yenə orada, s.219-220

¹⁰⁴⁰ Yenə orada, s.220

¹⁰⁴¹ Yenə orada, s.221

*Mən gördüyün dünyada
Hər şey aşkar, aydındır,
Günəş var, işıq salır!*

*İnsanlar məhkum deyil,
Çiçək açır, bar verir,
Həyatından zövq alır.*

*İnsanlıq var, dostluq var,
Sevgi var, məhəbbət var
Mən gördüyün dünyada!¹⁰⁴²*

Düškün xəyalda uzaqlaşmış işıqlı bir xəyalda dalan Səhəndə görə, burada insan tək özü deyil, onun keçmiş, gələcəyi, eşqi və məqsədi var. Eyni zamanda, bu aləm, kainat da quru, boş xəyal deyilmiş, orada dörd fəsil hakimdir. O, yazırdı:

*İtil, ey düškün xəyal,
Səfil rüyalarınla!
Dünyamdan çıx, tək dolan!
Get, varlığı, həyatı,
Eşqi, dostu, insanı
Hər nə ki sanırsan, san!
Mən tək özüm deyiləm,
Xalqımın, ellərimin
Nəbzi mən ilə vurur!
Hər qəlbim çırpınarkən
Köksümdə bir ürək yox
Milyon ürək çırpınır!
Mən o kəpənəyəm ki,
Dünyada "Həyat" adlı –
Şöləyə vurulmuşam!*

*Yansam da, bakım yoxdur,
Əzəldən bu sevdada
Yanmağa doğulmuşam!*

¹⁰⁴² Yenə orada, s.222

*İçimdə, ürəyimdə
İnsan idealının
Üfüqsüz dünyası var!
Eşqimin, inamımın
Dalğası dağlar boyda,
Sahilsiz dəryası var.
Mən tək özüm deyiləm,
Keçmişdən doğulmuşam,
Məndən doğur gələcək!
Mən tək özüm deyiləm,
Çürüsəm də, ölsəm də
Varlığım ölməyəcək!¹⁰⁴³*

Mütəfəkkir “Səbir daşı” şeirində də “insan”, “insanlıq” məsələlərinə toxunmaqla yanaşı, məzlumların zalımlara qarşı birləşməsinin əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, “insanlıq” anlayışını istismar edən zalımlarla mübarizədə dünyada artıq səbir qalmamışdır. Dünyanın hər bir tərəfində məzlumların səbir kasası aşılıb daşmaqdadır. O, yazırdı:

*Məndən qabaq, məndən iraq,
Ayrı-ayrı diyarlarda
Səbri, dözümlü daşanlar vardılar.
Yenə eşitmişdim:
İnsanlığa adına ləkə,
İnsan həyatına təhlükə olan
Yaramazlıqlarla
Duruşanlar, çürümüş nizamları dağıdanlar,
Yarlı-yaraşlıq həyat quranlar var dünyada.
Vəhyin, ilhamın həyatdan alan
Allahsız bir “peyğəmbər”
Bu yolun, məzhəbin
Rəhbəridir – dedilər.¹⁰⁴⁴*

Səhəndin bu şeirindən görmək olar ki, o gənc yaşlarında makrsizm-leninizm ideyalarına çox bağlı olmuş, bu fəlsəfi təlimin

¹⁰⁴³ Yenə orada, s.223-224

¹⁰⁴⁴ Yenə orada, s.20

banisi Karl Marksın “Kapital”ı, eləcə də özünü onun davamçısı hesab edən V.İ.Leninin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. “Fəzilət dünyasının, səadət röyasının nişanələrini” Marksın, Leninin əsərlərində tapan Səhənd hesab edirdi dünyanın beş qitəsində yaşayan hər bir xalq Allahsız “peyğəmbər”in, yəni Leninin əsərlərini oxuyub, dərk edə bilərdi. Çünki onun əsərlərində insanların eyni sosial hüquqlarla bərabər yaşaya bilməsi aydın şəkildə təsvir olunmuşdur. O, yazırdı:

*Çox qısa, çox da aydın idi sözlər.
Vaqedə bir kəlmə, təkcə bir: Əgər
Hər kəsin əməyi özünə verilsə,
Kimsənin haqqını dartıb almaşa kimsə,
Dünyada səhmansızlıq olmaz,
Fəlakətdən rəzalətdən iz-əsər qalmaz.
Bununsa bircə yolu var demək:
Dünyada, yer üzündə
Haqsızlar çalışıb ac yatanlarla
Birləşsin gərək!¹⁰⁴⁵*

Gördüyümüz kimi, Səhənd ondan öncə yaşamış bir çox mütəfəkkirlərimiz kimi (M.Ə.Rəsulzadə, A.Kazımzadə, Ə.Ağa-oğlu, N.Nərimanov və b.) bir müddət marksizmin təsiri altına düşmüş, sosial-demokrat ideyalarından bəzi Avropa dövlətlərinin milli maraqlarına uyğun olaraq istifadə etmələrini dərinlən dərk edə bilməmişdir. Ona görə də, Səhənd bir müddət daha çox sosial-demokrat ideyalarına bağlı olmuş, milli məsələni bir qədər arxa planda saxlamışdır. Çünki o hələ inanırdı ki, yalnız dilindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq dünyanın bütün məzlumlarının birləşməsiylə bəşəriyyət üçün azadlıq və xoşbəxtlik mümkün olacaqdır. Bunun üçün isə zalımlara qarşı mübariz aparıb qələbə əldə etmək mümkündür, necə ki, bunu Rusiya etdi. Səhənd sadələvhçəsinə inanırdı ki, çar Rusiyasının devrilməsindən sonra onun yerini tutan Sovet Rusiyası məzlumların arxasında dayanan

¹⁰⁴⁵ Yenə orada, s.21

yeganə qüvvədir və zalımlara qarşı mübarizə aparan hər bir xalq ona arxalanmalıdır. O, yazır:

Tarix həmişə cəlladlara boyun əycək?

Yox, yox!

Ey haqsevər insanların

Qıbləsi olan əziz diyar!

Ey zəncirin qıranların

Ehtişamlı çıxışına tanıq olan

Qızıl meydan!

Bir gün Qorxunc İvanların

Başına kölgə saldığı günbəzin üstə

Nazlana-nazlana əsən bayraq!

Ziyarət etdiyim müqəddəs tabut!¹⁰⁴⁶

Səhənd bu şeirlərini yazmamışdan təxminən 40-50 il əvvəl Sovet Rusiyası Azərbaycanı işğal edərək on minlərlə insanlarımızı güllələmiş, yüz minlərlə insanlarımızı yurd-yuvasından sürgün etmiş, Pişəvərinin başçılıq etdiyi Milli hökumətin irançılar tərəfindən yerlə-yeksan edilməsinə isə göz yummuşdur. Bizcə, bütün bunları tam dərinədən dərk edə bilmədiyi üçün o, ümidini əsasən marksizm-leninizm ideyalarına bağlamış, Vətənin və millətinin azadlığını bu ideyanın gerçəkləşməsində görmüşdür.

Hər halda o, “Xatirə” və “Araz” poemalarında 21 Azər hərəkətindən, yəni Milli Hökumətdən və onun süqutundan sonra baş verənlərdən bəhs edərkən solçu mövqedən çıxış etmişdir. Onun fikrincə, 21 Azər hərəkəti ilk növbədə, yoxsul əkinçilər, haqsız fəhlələr, məhrum ziyalılar və məhkum kütlələr tərəfindən başlamış, ADF tərəfindən isə gerçəkləşdirilmişdir. O, yazırdı:

Gülüzlü bir bahar doğdu,

Qışın qarlı sinəsindən.

Dağlar güldü, bağ oynadı,

Azad həyat nəğməsindən.

Qoy yayılsın qoca Şərqə

Bu sov, bu səs başdan-başa.

¹⁰⁴⁶ Yenə orada, s.24

*Biz sitəmkeş xalqları da,
Çağırırıq qurtuluşa!*¹⁰⁴⁷

Ancaq çox keçmədən Milli hökumət süquta uğrayır ki, Səhənd bu məsələdə heç də az günahkar olmayan SSRİ-ni bir kənara qoyaraq yalnız İran Pəhləvilər rejimini və onun havadarı olan Qərb imperializmini, o cümlədən ABŞ-ı suçlayır. Onun fikrincə, bir sürü ilan, əqrəb, casus, çaqqal Milli hökuməti məhv etmək üçün əllərindən gələni edərək Azərbaycan xalqının azadlıq səsinə boğdular, Vətənin baharını qışa döndürdülər. Bir sözlə, dünyada sülhün bərqərar olması, tarazlığın qorunması pərdəsi altında Azərbaycan xalqını qurban verdilər. O, yazırdı:

*Tarixdə Vətənə, hədəfə yola
Can qurban edənlər heç də az deyil.
Əzizlərin qurban verənlər də var,
(Minaya aparmış oğlunu Xəlil).
Ancaq bir millətin qurban olmasın,
Tarix göstərməyir, heç vaxt, heç zaman.
Qoy bir də söyləyim, dünyalar bilsin:
Sülhə qurban oldu bu Azərbaycan!*¹⁰⁴⁸

Səhənd “Araz” poemasında daha çox diqqəti bir yox dünyada iki Azərbaycanın olmasına cəkərək, onlardan birinin (Güney Azərbaycanın) tamamilə kölə vəziyyətinə gətirildiyi halda, digərinin (Quzey Azərbaycanın) nisbətən müəyyən azadlıqlara sahib olduğuna inanırdı. Onun fikrincə, əvvəllər bir olan Azərbaycan xalqının sonralar iki yerə parçalanması və bu parçalanmanın müxtəlif yerlərə yozulması təsadüfi deyildi. Belə ki, Qacarlar dövlətinin çar Rusiyasının işğalından qoruya bilmədiyi Quzey Azərbaycanın indiki Pəhləvilər rejimi tərəfindən “İran” torpaqları kimi qələmə verilməsi doğru olmasa da, ancaq keçmiş dövrdə Türk dövlətlərinin tərkibində bir yerdə olmaları da bir həqiqətdir. Bu baxımdan poemada babanın dilindən nəvəyə deyilən sözlər də böyük bir həqiqət var idi ki, artıq hakimiyyətdə Türk düşməni

¹⁰⁴⁷ Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd. Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.105

¹⁰⁴⁸ Yəni orada, s.107-108

irançılar və onun havadarları olduğu üçün şərtlərdə dəyişilmişdi. Əgər Pəhləvilər rejimində müəllimlər uşaqlara Quzey Azərbaycanı “İran”ın bir parçası kimi qələmə verərək onun Rusiya əsarətində olmasından bəhs edirdilərsə, bu baba (Səhənd) üçün qəbul edilməz idi. Səhənd yazırdı:

*Mən nə edim ay baba,
müəllim dedi bizə.
Bax, onların hamısı
yazılmış dərsimizə.
Burda yazır ki, Qafqaz
bizim imiş bir zaman.
İndi isə ayırmış
qəsbkarlar İrandan.¹⁰⁴⁹*

Baba isə nəvəsini inandırmağa çalışırdı ki, aryançıların məktəblərdə keçdiyi tarix uydurmadan başqa bir şey deyil. Belə ki, vaxtilə Türk dövlətlərinin tərkibində bir olan Azərbaycanın quzey hissəsini çar Rusiyası işğal edib o, bir müddət əsarət altında qalsa da, artıq burada müstəmləkədən söhbət gedə bilməz. Səhəndə görə, Quzey Azərbaycanda çar Rusiyasının, o cümlədən xanın, bəyin qara hakimiyyəti məhv olaraq onun yerində Sovet Cümhuriyyəti qurulmuşdur ki, zəhmətkeşlərin əliylə yeni bir dövrə başlanmış və əsarət bitmişdir. Ancaq Quzey Azərbaycanda əsarətə son verildiyi bir zamanda isə Güney Azərbaycanda məhkumiyyət və müstəmləkəçilik başlamışdır. O, yazırdı:

*İndi əsir bizik ki,
görməyirik bir xoş gün.
Bağımız, əkinimiz,
talana gedir bütün.
Dünyada bundan ağır
milli əsarət nə var?
Öz dilimizdə bizi,
danışmağa qoymazlar.¹⁰⁵⁰*

¹⁰⁴⁹ Yenə orada, s.117

¹⁰⁵⁰ Yenə orada, s.119

Onun solçu görüşləri Milli məsələdə olduğu kimi, İslam dininə münasibətdə isə heç bir zaman kəskin xarakter daşımamışdır. Başqa sözlə, bir tərəfdən varlıq və idrak, sosial fəlsəfi məsələləri solçu olaraq materialistcəsinə şərh edən Səhənd, digər tərəfdən ərşən Pəhləvilərə qarşı mübarizədə “sağçı” islamçılarla birgə mübarizəni də məqbul görmüşdür. Bizcə, bu prizmadan da Səhənd “İslam inqilabı”nın bütün “İran” xalqlarına azadlıq gətirəcəyinə inanmış, bu ümidlə də, hələ dərinədən bələd olmadığı “şiəci” qılıqılı, Xomeyniyə həsr etdiyi “İmama salam” şeirində “sağla-solun” birliyinin əhəmiyyətindən bəhs etmişdir:

*Tapşıraq şeytana-şeytanlara “sağ-sol” sözünü,
İttihad ilə, üxüvvətlə çıxardaraq gözünü!*¹⁰⁵¹

Artıq “solçu” Səhənd “sağçı” Xomeyninin cəbhədəşi kimi görürki, tək istəyi də ərşən Pəhləvilərin aradan qalxması idi.

*Mən Səhəndəm, əylənməz yada tufanlı başım,
El bilir, haqlı döyüşlərdə keçib çoxlu yaşım.
Öyürəm mən səni, ey dönməzəm, ey cəbhədəşim,
Ey Əlinin xələf oğlu, sənə minlərcə salam
Ey yazıq kütlələrin rəhbəri, ey şanlı İmam!*¹⁰⁵²

Hər halda Səhənddə ilk dövrlərdə bir çox Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri kimi, “İslam inqilabı”nın bütün “İran” xalqlarına, o cümlədən buranın minillər boyu yerli və hakim xalqı olan türklərə də milli azadlıq, milli haqq və hüquqlar verəcəyinə müəyyən bir ümid bəsləmişdir. Yəni bütün bunlar nə Səhənddin solçu baxışlardan imtina etməsi, nə də “İslam inqilabı”na, Xomeyniyə aldanması kimi yozulmamalıdır.¹⁰⁵³ Fikrət Süleymanoğlu yazır: “Ona görə də Səhənd İslam inqilabını böyük ümidlərlə qarşılamışdı. O, inqilab liderlərinin ölkə xalqlarına hər cür bəşəri və milli haqların qaytarılacağı barədə verdikləri vədlərə, rəsmi bəyanatlara da səmimiyyətlə inanmışdı. Çünki xalq kütlələri qarşısında Allahdan, Qurandan, peyğəmbərdən və imamlardan

¹⁰⁵¹ Səhənd. İmama salam. “Varlıq” jurnalı, 1979, sayı 1, s.44

¹⁰⁵² Yəne orada, s.44

¹⁰⁵³ Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd. Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.49

danışan bu insanların meydanlarda dəniz kimi kükrəyən toplumu qandırmağa cürət edəcəklərini ağına belə gətirmirdi. Həm də Pəhləvi rejiminin yaratdığı dözülməz durumdan qurtuluş mübarizəsinə sağçıların, solçuların və ya mərkəzçilərin rəhbərlik etməsinin indi onun üçün elə də böyük fərqi yox idi. Təki millət qanlı rejimdən xilas olub öz azadlığına qovuşsun. Onun Xomeyninin “Nə sağa, nə sola İslama!” şüarını nəzmə çəkməsi, ona yazdığı “İmama salam!” şeiri də bu səmimiyyətdən uzaq deyildi”.¹⁰⁵⁴

“İslam inqilabı”nın liderinə çevrilmiş Ruhulla Xomeyninin və ərşənçı mollaların əsil niyyətini vaxtsız ölümündən dolayı Səhənd görə bilməsə də, “inqilab” dövründə verilmiş vədlərin çoxunun sonralar gerçəkləşməməsi bir həqiqətdir. Xüsusilə, “Millətin hüququ” adlı fəsilin 15-ci maddəsinə görə milli-etnik dildən istifadənin vurğulanmasına baxmayaraq söz olaraq qalması, 19-cu maddədə isə milli ayrı-seçkiliyə yol verilməyəcəyi göstərilisə də, onun da reallaşmaması başda Xomeyni olaraq şiəçi qılıqlı ərşənçı mollaların əsil mahiyyətini ortaya qoymuşdu.

Marifçi-ictimai görüşləri. Hesab edirik ki, 1960-cı illərin başlarından etibarən Səhəndin marksizm-leninizm ideyalarına rəğbəti azalmış, bunun əvəzində milli məsələlərə (milli azadlıq, milli dil, milli düşüncə, milli mədəniyyət və s.) meyli daha da artmışdır. Burada bir şeyə diqqəti çəkmək istərdik ki, marksizm ideyaları ilə milli ideyalara bağlılıq Səhənddə buna qədər paralel olmuşdur. Ancaq o, ilk dövrlərdə marksizm-leninizmə bağlı inqilabi-demokratik ruhlu siyasi-fəlsəfi ideyalara daha çox bağlı olub, milli məsələni onun tərkib hissəsi kimi gördüyü halda, sonralar vəziyyət xeyli dərəcədə dəyişmişdir. Fikrimizcə, onun Azərbaycan Türk eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”u nəzmə çəkərək “Sazımın sözü” əsərini yazması da məhz milli məsələlərlə bağlı olmuşdur. Ümumiyyətlə, mütəfəkkirin milli məsələlərə dair baxışları “Sazımın sözü” əsərində, mənzum məktublarında və bir çox şeirlərində öz əksini tapmışdır. O, bu əsərlərində İran-fars

¹⁰⁵⁴ Yenə orada, s.68-69

millətçilərinin Azərbaycan türklərinin varlığını danmasına, dilinə, mədəniyyətinə qadağa qoymasına, milli haqq və hüquqlarını əlindən alınmasına etiraz etmiş, onları zorla farslaşdırmaq, iranlılaşdırmaq istəyənlərə qarşı çıxış etmişdir.

Milli məsələ ilə bağlı ən önəmlisi ana **dili** davası idi ki, mütəfəkkir bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan türkcəsinin qorunub saxlanılmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. Çünki hər kəsin bildiyi bir həqiqət var idi ki, bir millətin əsas varlığı ilk növbədə, onun dilinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Əgər bir xalqın dili əldən getsə, o, xalq artıq məhv olmuş deməkdir. Bu anlamda İran millətçilərinin Azərbaycan türkcəsinin məhv olması ilə bağlı siyasətinə qarşı çıxan Səhənd “Yasaq” şeirində yazırdı:

*Taleyimə sən bax!
Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adın çəkməyim yasaq,
Anamdan ad aparmağım yasaq!
...Bilirsən?..
Anadan doğulandan belə
Özüm bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!¹⁰⁵⁵*

O, mənzum məktublarına aid olan “Üçüncü erməğan”da da ana dili məsələsinə toxunaraq yazırdı ki, tarixdə bir millətin öz ana dilinə bu dərəcədə yasaq qoyulması görülməmiş bir məsələdir. Hətta, dünyanın ən qəddar hökmdarları hesab olunan zöhhaklar, fironlar, hitlər belə onlardan olmayan başqa bir millətə ana dilində danışmağı qadağan etməmişdir, ancaq İran millətçiləri bunu Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirirlər:

*Ömürlük zindanmış pəs mənim taleyim,
Qaradan qaraymış alnımın yazısı,*

¹⁰⁵⁵ Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.28

*Dünyada məndən də yazığı olarmı:
Arzusu – dilində danışmaq arzusu....*

*Zöhhaklar, fironlar, hitlerlər dünyada
Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə,
Açgilan tarixi, varaqla, baxgilan,
“Dilində danışma!” – demədi bir kəsə...*

*Yurdumu, elimi dustağa salanlar
Söyləsin mən daşam, torpağam, ax, nəyəm?
Qoymurlar sözümlü ana dilimdə
Söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm!¹⁰⁵⁶*

Səhəndin düşüncəsində ana dilinin varlığı çox önəmli olub, onu sıradan çıxartmaq istəyən İran millətçiləri və onun havadarlarına bu məsələdə bir addım olsun belə geri çəkilməyib. Səhənd hesab edirdi ki, istər ana dili, istərsə də digər milli məsələlər olsun bir addım geri çəkilmək əbədi məğlubiyyət deməkdir.

Bu baxımdan o doğru qeyd edirdi ki, irançı Pəhləvilər rejimi yalnız ana dilini deyil, düşünməyi, daha doğrusu Türk kimi düşünməyi, **millətini (milli kimliyini) və vətəninini (Azərbaycanı)** sevməyi də Türklərə qadağan etmişdilər. O, yazırdı:

*Düşünmək!..
Düşünürəm,
Düşünəmmirəm.
Sanki istəyirəm düşünüm,
Düşünəmmirəm.
Duyğularım qol-budaqdır,
Düşünəmmirəm.
Bilirsən,
Düşünmək yasaqdır.¹⁰⁵⁷*

Fikrimizcə, məhz bütün bunları, yəni ana dilinə, milli düşüncəyə, millətinə və vətəninə qarşı olan faşist siyasəti nəzərə alaraq o, Məhəmmədhüseyn Şəhriyara ünvanladığı mənzum

¹⁰⁵⁶ Yenə orada, s.51

¹⁰⁵⁷ Yenə orada, s.66

məktubunda da yalnız ana dili deyil, bütün milli məsələlərlə bağlı çox önəmli məqamlara toxunmuşdur. Səhənd çox dəqiq ifadə edirdi ki, Azərbaycan türkləri qurduqları dövlətlərdə daima mərd olub namərdlərə rəhm etdikləri halda, indi həmin namərdlərə möhtac qalıb. O, yazırdı:

*Bu gün mən Səhəndəm, sən Şəhriyarsan,
Gəl başın ucaldaq qoca Təbrizin,
Bir kərə yadların daşın ataq,
Çəkək qayğısını öz elimizin...*

*Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.
Yanıb, yandırmayaq yadın ocağın,
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.¹⁰⁵⁸*

Biz buradan konkret o mənanı görürük ki, Azərbaycan türkü artıq ilk növbədə, öz Vətəninə və millətinin dərini çəkməlidir. Halbuki Səhənd özü də 1940-ci illərin sonu, 1950-ci illərdə daha çox İran xalqlarının, yaxud da bəşər xalqlarının azadlıq dərini çəkirdi. Ancaq o çox keçmədən bir şey dərk daha dərinədən dərk etdi ki, atalarımız demişkən, “öncə evin içi, daha sonra çölü”. Yəni milli təəssübkeşlik, hətta millətçilik olmadan sosial-demokrat, liberalist olmağın heç bir anlamı yoxdur. O, yazırdı:

*Bu “şərəf”, bu “şövkət”, bu “qüdrət”, bu “şan”,
Hura, doğrudan da biz ar olsun!
Həyatın amansız bir qanunu var,
Təəssübsüz millət gərək xar olsun!
Milli təəssübdən danışdım, olsun,
Əslini itirən haramzadadır,
Mərd oğul vətənin haqqın itirməz,
Vətən insana ən böyük anadır.
Qoyun məhkum olum millətçilikdə,
Dünyada millətini sevməyən kimdir?!
Dilin, elin, yurdun talan etsələr,*

¹⁰⁵⁸ Yenə orada, s.34-35

Acıyıb başına döyməyən kimdir?!¹⁰⁵⁹

Doğrudur, bütün bunlarla yanaşı Səhənd xüsusilə vurğulayırdı ki, onun millətçiliyi sadəcə millətsevərlikdir, yəni dilinin, elinin, mədəniyyətinin məhv olunmasına qarşı verdiyi bir mübarizədir. Başqa sözlə, onun millətçiliyi üstün bir millətçilik, yəni faşist, şovinist bir millətçilik deyil. Onun düşüncəsinə görə bütün millətlər əslində hamısı dost, qardaş olmalı, insanlıq üçün çalışmalıdır. Səhənd yazırdı:

*Pozmaq istəmirəm mən birlikləri,
İnsanlıq birliyi idealımdır,
Qardaşlıq, yoldaşlıq, əbədi barış,
Dünyada ən böyük arzularımdır.*

*Ancaq bir sözüm var: Mən də insanam,
Dilim var, xalqım var, yurdum, yuvam var,
Yerdən çıxmamışam göbələk kimi,
Adamam, haqqım var, elim, obam var.*

*Qul yaranmamışam yarananda mən,
Heç kəsə olmaram nə qul, nə əsir,
Qurtuluş əsridir insana bu əsr,
Əsir olanlar da buxovun kəsir.¹⁰⁶⁰*

Bir tərəfdən “insanlıq birliyini” ideali hesab edən Səhəndin, digər tərəfdən millətçilik hissi bəsləyərək Azərbaycan türklərinin haqq davasını aparması təbii idi. Çünki dili, mədəniyyəti, eli başqaları tərəfindən assimilyasiya olunan, talan edən bir xalqın bu günü və gələcəyi də ola bilməzdi. Bu anlamda Səhəndin insanlıq birliyini arzulamaqla yanaşı, millətçiliyi ifadə etməsi bir o qədər zəruri idi.

Eyni zamanda bu “millətçilik hissi”nin təsiri altında, iki Azərbaycanın yenidən bir olması uğrunda da mübarizə aparan Səhənd hesab edirdi ki, bölünmüş bütün xalqlar (almanlar, koreyalılar və başqaları) dünya tərəfindən tanındığı halda,

¹⁰⁵⁹ Yenə orada, s.41-42

¹⁰⁶⁰ Yenə orada, s.42-43

Azərbaycan xalqının yada düşməməsi ədalətsizlikdir.¹⁰⁶¹ Bu ədalətsizliyə son qoyacaq yeganə qüvvə də Azərbaycan xalqının özüdür, mübarizə aparıb bir olmaq diləyidir. O, yazırdı:

*Biz – vətən, vətən – biz, xalqımız bir deyir,
Tanıdaq ellərə mən səni, sən məni.
Dalğalar - gəmimiz, fırtına – sürətimiz,
Bərk tutaq sükanı, qaldıraaq yelkəni...*

*Bölünən ürəklər yapışsın, qovuşsun,
Dünyamız insana səadət paylasın,
Ellərin başından hər qada sovuşsun,
Körpələr dinləsin “elçi”nin laylasın.¹⁰⁶²*

Hesab edirik ki, Səhənd “İnsanlığ birliyi” axtarışında olduğu bir zaman, insanlığın mahiyyətini öz xalqının milli kimliyində, millətinə və vətəninə bağlılıqda aaraması, xüsusilə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına üz tutaraq “Sazımın sözü” əsərini yazması təsadüfi olmamışdır. O, insanlığın vaxtilə Oğuz dövlətində, Oğuz xalqında yüksək səviyyədə olduğunu göstərmək üçün bu əsərini qələmə almışdır. Səməd Behrəngi doğru göstərir ki, Səhəndin bu əsəri xalq fəlsəfəsinin mahiyyətindən irəli gələn düşüncələrin məhsuludur.¹⁰⁶³

Səhənd bu əsərində də göstərir ki, əzəl gündən qəhrəmanlıq, mərdanəlik millətinin və vətəninin ad-sanıyla hər vaxt yanaşı olmuşdur. İnsanlıq üçün səciyyəvi olan bütün xüsusiyyətlər Oğuz xalqının, Oğuz elinin həyat tərzisi olmuşdur. Oğuz xalqı daim başıuca, alnıaçıq həyat sürmüş, onun Qazan xan, Beyrək, Atropat, Xətai, Babək və başqa onlarla qəhrəmanlar olmuşdur. Həmin qəhrəmanların dövründə də, ədalət və hüquq hər şeydən üstün tutulmuşdur.¹⁰⁶⁴

Bu baxımdan Oğuz elinə, Oğuz babalarına baxıb fəxr edən Səhənd Dədə Qorquda deyir ki, vaxtilə dünyaya meydan oxuyan

¹⁰⁶¹ Yenə orada, s.41

¹⁰⁶² Yenə orada, s.54-55

¹⁰⁶³ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı (Seçilmiş əsərləri). Bakı, Azərənəşr, 1987, s.409

¹⁰⁶⁴ Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.127-128

Oğuz xalqının övladları bu gün Pəhləvilərin zülmü altında ev yiyəsi ikən evsiz qalıb, igidləri aciz günə düşürülüb və bir çoxu buna dözməyərək doğma yurd-yuvalarından baş götürüb qaçıblar:

*Dov düşüb dırnaqsız namərd əlinə,
Dişi batan yerin ətin qopardır,
Dil açıb dilində danışanların
Çəkir boğazından dilin çıxardır.*

*Bircə dar günlərin dar axşamında
Xalqın əhvalına şəfəq qan ağlar,
Qəhrəman elivi nə günə salmış
Gör bu qara dövrən, gör bu ruzigar!¹⁰⁶⁵*

Doğrudan da, əsrlərböyü Oğuz-Türk xalqının hökmranlıq etdiyi bir ölkə, xüsusilə də onun mərkəzi olan Azərbaycan və Azərbaycan türkləri bir tərəfdən Rusiyanın, o biri tərəfdən də ingilis hamiçiliyi fonunda Pəhləvilərin əlində əsir-yesir idi. Səhəndin dili ilə desək, Vətən və Millətin param-parça olduğu bir zamanda Dədə-Qorquda sənin oğlunam demək, çox ağırlıdır:

*Bir ürək aradan iki bölünüb,
Ayaq da qanlıdır, baş da qanlıdır!
Ağ saçlı analar qara geyinib,
Yanaq da qanlıdır, yaş da qanlıdır!
Utanıram sənə “oğlunam” – deyim,
Bilirəm yanında qaradır üzüm.
Dərdin çəkəni mən, eşidəni sən,
Sən dözənməyəndə, mən necə dözüüm?¹⁰⁶⁶*

Vətəninə “dodağı tiklib dili yasaqlanan” bir şəraitdə yaşamağa məcbur edilən Səhəndə görə, böyük Oğuz dövlətinin, Oğuz xalqının övladlarının belə bir aqibətə düşər olması qəbul edilməzdir. Türk düşmənləri yalnız hakimiyyəti, var-dövləti qəsb etməklə kifayətlənmədilər, eyni zamanda böyük bir keçmişi olan xalqın dilinə də, yurd-yuvalarına da əl uzatdılar. O, yazırdı:

Bir də ki, nankorlar

¹⁰⁶⁵ Yenə orada, s.175

¹⁰⁶⁶ Yenə orada, s.175

*Bir quru dilimi də mənim
əlimdən aldılar.
Bir qarış yerimdən də
Məni bayıra saldılar...*¹⁰⁶⁷

Dədə Qorqud isə Səhəndin, yəni övladının pərişan, natəvan şikayətlərini incik şəkildə, mükəddər olaraq dinlədikdən sonra, ona deyir ki, himməti ulu əcdadlarından deyil, özlərindən gözləməlidir. Vaxtilə Oğuz xalqı namərdə baş əyəmədən daim başıuca, alnıaçıq yaşayıbsa, qanları bahasına yadelli düşmənlərə təslim olmayıbsa, həyatı – şərəfdə, mərdlikdə bilibsə, bu gün onun övladları da ulu əcdadlarının yollarını davam etdirməlidirlər. Dədə Qorqud Səhəndə tövsiyə edir ki, hər bir müdrik, hər bir igid öz dövrünün məhsuludur. Onu geri qaytarıb müdriklik, igidlik etmək mümkün deyildir. O, Dədə Qorqudun dilindən yazırdı:

*Mən öz zamanəmi yaxşı tanıdım,
Yaxşı yol göstərdim, yaxşı yol getdim,
Elimə ustad bir gəmiçi oldum,
Tufanlardan keçdim, sahilə yetdim.
Sən də öz əsrivi dərindən tanı,
Gəz, dolan, zamanın Qorqudun axtar.
Raket dövrənində, atom əsrində
Ərpimiş Qorquddan sizə nə çıxar?*¹⁰⁶⁸

Dədə Qorqud onu da deyirdi ki, hər zaman başıuca yaşamaq üçün, əsrin hünərini öyrənmək gərəkdir. Başqa sözlə, ataya güvənmək əvəzinə yaşadığımız ərsrdə dünyada hünərli olmaq lazımdır. O, Dədə Qorqudun dilindən yazırdı:

*Get, qoca Dədədən himmət diləmə!
Himmət verəcəksən, himmətin olsa!
Atavın çırağın yanar saxlarsan,
Şərəfin, hünərin, qeyrətin olsa!*¹⁰⁶⁹

Deməli, hər bir xalq, onun fərdi keçmişi ilə öyünüb durmaq əvəzinə tarixdən dərslər almalı, ancaq öz zamanına görə himmət

¹⁰⁶⁷ Yenə orada, s.176

¹⁰⁶⁸ Yenə orada, s.178

¹⁰⁶⁹ Yenə orada, s.179

edərək bələlardan qurtulmalıdır. Başqa sözlə, insanın həyatı, yolu vuruşdur və zülmətə vuruşmaqla qalib gəlmək olar. Səhəndə görə, millət və vətən sözündə elə bir ülvyyə, həqiqət var ki, onun uğrunda şəhid olmağa dəyər:

*Vətəndir həyatın, ömrün hamısı,
Vətənsiz insanın günü hərdir,
Vətəndir igidin irzi, namısı,
Vətənə yan baxan bir dərbədərdir.*

*Üfüqsüz göylərdə qanadlansa da,
Dönüb yuvasında daldalanar quş,
Vətənsiz yaşayan səhman tapamaz,
Xarabada yatar uğursuz bayquş...*

*Ancaq eli üçün yaşayanların
Ölüb getmək ilən ömrü qurtarmaz!
Ölümlə həyatda bir bütünlük var,
Gül toxum olmasa, toxum gül olmaz!¹⁰⁷⁰*

Deməli, vətən və millət uğrunda ölənlər, vətən və millətlə bütünləşir. Yəni belə insan üçün ölüm deyilən şey, sadəcə millətin ruhu ilə mənəvi cəhətdən də bir arada olmaqdır.

Bu baxımdan vətən və millət üçün mübarizə aparmağı həyat amalı hesab edən Səhənd yazırdı ki, Dədə Qorqud boylarından birindəki təpəgöz misalını o, 2. Dünya müharibəsi illərində “ikigözlülər”in sayəsində real şəkildə görüb. O, yazırdı:

*Mən məktəbi bitirmədən
Müharibə başlanmışdı.
Qafilcədən bir gün yadlar, gündüzləri
Bizim yerdə gecə olan Adamzadlar,
Çəğrilmamış qonaq kimi
Yurdumuza soxuldular.
Gördük ki gözləri var,
Bizə belə dedilər ki,
Ləngi uzun, əsrin boğaz*

¹⁰⁷⁰ Yenə orada, s.225

*Oturarkən ayaqların
Masa üstə dırmaşdıran
Bu deyqlar
İnsanlığı, azadlığı
“Qorumaqçın” (!)
Vətəmindən baş götürüb,
Diyar-diyar
Gəzişirlər, dolanırlar.
Sonra bizə
Qaraları, köhləri
“Azad” edən
Mübariz bir “baltaçı”dan
Danışdlar.¹⁰⁷¹*

Çağrılmamış qonaqlara inanıb evlərində yer-yurd verdiklərini yazan Səhəndə görə, müharibə bitdikdən sonra “insaniyyət qalib gəldi” deyən həmin ingilis-amerikanlar “azadlıq”dan, “hüriyyət”dən, “bəşəriyyət hüququ”ndan yalan-palan danışblar. Ancaq Azərbaycan xalqının övladları öz torpağında iş işləyib, əkin əkmək istəyəndə çağrılmamış qonaqlar və onların məşaları fars millətçiləri bunu anlamaq istəməyiblər:

*Əlimizi,
Ağzımızı,
Dilimizi nişan verdik,
Bizi insan saymadılar.
Acıqlandıq.
Silahlandıq.
“Dəyirmanın suyun sovduq”,
Ölkəmizdən yadı qovduq.
Dünya dedi:
Həq bizlədir.
Öz evinin qibləsini
Yaxşı bilir hər kəs özü.
Həqqin özü – sözün düzü.¹⁰⁷²*

¹⁰⁷¹ Yenə orada, s.248

¹⁰⁷² Yenə orada, s.249-250

Ancaq çox keçmədən vətənə düşmənin olduğunu yazan Səhəndə görə, onlara yardım edənlər arasında yalnız çağırılmamış qonaqlar deyil, “özümüzünkülər”də olmuşdur. Bir sözlə, çağırılmamış qonaqlar və daxili xəyanət nəticəsində Azərbaycan yenidən düşmən caynağına keçməli olmuşdur. Səhənd o zaman belə bir qənaətə gəlir ki, Dədə Qorqud boylarındakı əfsanələr boş yerə deyilmiş: ağacı qurd içindən yeyərmiş.¹⁰⁷³ O, yazırdı:

*Bir daha mən
Tanımışam, tanımışam
Əsrimizin
“Birgözlüsün”,
“Təpəgözü”!..¹⁰⁷⁴*

Beləliklə, onun dünyagörüşündə Azərbaycan türkcülüyü ideyası daha çox ön planda olub, “İran” daxilində Güney Azərbaycan xalqının milli azadlıq ideyasını tərənnüm etməsinin nəticəsi olaraq onu “turançı” deyil “azərbaycançı” kimi qələmə vermişlər. Bununla bağlı F.Süleymanoğlu yazır: “Səhənd Güney Azərbaycanın milli dairələrində şərti olaraq “Azərbaycançı”lar və “Turançı”lar adlandırılan iki təmayüldən birinciyə aid edilirdi. “Azərbaycançı”lar Şimaldakı kimi milli muxtariyyət yaradılması, kollektiv milli hüquqların (yerli özünüidarə, ana dilində təhsil, mətbuat, ictimai birliklər və s.) təmin olunması və perspektivdə – yerli və beynəlxalq şəraitin imkan verəcəyi təqdirdə Şimalla birləşib vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratma ideyasını müdafiə edirdilər. “Turançı”lar isə “Azərbaycan” və “Azərbaycanlı” sözünü nəinki qəbul etmir, hətta bunu “fars şovinizminə xidmət” adlandırıdılar. Onlar mövcud milli problemlərin “Azərbaycan adlı qəfəsdən xilas edilib” bütün İran türkləri və ümumtürk kontekstində – Turan müstəvisində həll olunacağı ideyasını dəstəkləyirdilər”.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷³ Yenə orada, s.250-251

¹⁰⁷⁴ Yenə orada, s.252

¹⁰⁷⁵ Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd. Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.51

Bizcə, “Azərbaycançı”lar və “Turançı”lar arasında məsələnin kəskin şəkildə qoyulması, xüsusilə də bunun qarşılıqlı “xəyanət”çilik ittihamları kimi süslənməsi doğru olmamışdır. Hər iki “tərəf”in baxışlarında yanlış və doğru olanların analiz olunması, ümumi məqsəd naminə ortaq, vahid ideyanın müəyyənləşməsi çox vacibdir. Bu baxımdan F.Süleymanoğlunun o fikri ilə də razılaşıırıq ki, ümummilli məsələlərlə bağlı nisbi olaraq da iki “qrup”a ayrılanların bir-birlərini ittiham etməkdənsə, zehni və fiziki güclərini birləşdirmələri lazım idi: “Əlbəttə, bu təmayüllərin nümayəndələri bir-birinin fikrinə, dünyagörüşünə tolerant yanaşılıb milli qurtuluş işinə birlikdə xidmət etmək sahəsində əməkdaşlıq etsəydilər, bəlkə də, daha çox nailiyyətlər əldə edə bilərdilər. Amma təəssüflər olsun ki, onlar çox vaxt bir-birini “solçu stalinist”, “maocu”, “xruşşovçu” və “iranpərəst turançı” adlandırmaqla yaratdıqları birlikləri qaralamaq, gözdən salmaq və ya hansı yollarsa dağıtmaqla məşğul olurdular”.¹⁰⁷⁶

Səhəndin yaradıcılığında **qadına, xüsusilə də anaya** olan hörmət də mühüm yer tutmuşdur. O, “Sazımın sözü” kitabında Oğuz ölkəsində milli adət-ənənələr arasında qadınlara olan ehtiramı, xüsusilə də anaya olan hörməti yüksək dəyərləndirmişdir. Məhz qadın, ana evin “bağbanı” kimi öz “bağı”nın ocağını qoruyur, özü yanmaqla ocağının məşəlinin sönməsinə yol vermir. Səhəndin təbrincə desək, ananın sinəsində Günəş boyda bir şölə var, alovlanıb yandıqca bu şölə əbədiyyət işıqlanır. Ona görə, Oğuz elində də hər daim Anaya dərin hörmət bəslənmiş, Ana qarşısında Teymurilər-Turan dövlətinin qurucusu Əmir Teymur belə bir ayaq dala qoymuş, bağışlanmasını isətməmişdir:

*Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış,
“Ana haqqı – Tanrı haqqıdır” – deyər
Belə bir bədii məsəl yaratmış.¹⁰⁷⁷*

¹⁰⁷⁶ Yenə orada, s.51

¹⁰⁷⁷ Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.99

Səhəndə görə, Oğuz elində hər zaman qadınlara hörmət edilib, Oğuz törəsində heç bir zaman qadın-kişi ayrı-seçkiliyi olmamışdır. Yəni Türk qadınları (Burla xatun, Səlcən xatun, Nigar xanım, Həcər xanım və b.) öz ataları, ərləri, qardaşları ilə birlikdə at minərmiş, ox atarmış, döyüşərmiş və ən əsası odur ki, heç bir zaman qadın olduqlarına görə, aşağıllanmazlarmış. O, yazırdı ki, əslində bu günün özündə də Türk qadınları tarlalarda, zavodlarda və digər yerlərdə işıqlı bir mayak kimi dünyaya işıq salırlar:

*Qadınlığın, analığın
Yorğun gözü, tutqun bağı
Ona baxıb, qurtuluşa
Yol axtarır, ilham alır.*¹⁰⁷⁸

Beləliklə, deyə bilərik ki, Səhənd bir sosial-demokrat olaraq da, millətçi olaraq da hər daim Azərbaycan türklərinin milli haqq və hüquqlarının müdafiəçisi olmuşdur. Onun inqilabi-demokratik, milli-demokratik siyasi-fəlsəfi görüşlərində milli məsələlər də mühüm yer tutmuşdur. Əgər ilk dövrlərdə daha çox “İnsanlıq birliyi” ideali ilə sosial-demokrat ideyalar ön planda olmuşdursa, ancaq çox keçmədən mütərəqqipərvər “millətçilik”, milli-demokratik ideyalar daha çox özünü büruzə vermişdir.

Əslində Səhəndin insanlıq fəlsəfəsinin sonunda milli duyğularla tamamlanması təsadüfi olmamışdır. Əksər Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri kimi insanlıq idealının vurğunu olan Səhəndin bu cür insani duyğularını anlamaqla yanaşı, onda daha sonra milli duyğuların ön plana çıxması da təbiidir. Çünki hər bir Türk mütəfəkkiri öz içində insanlığı və türklüyü yanaşı daşımışdır. Sadəcə olaraq, insanlıq duyğusu bəzən onları saflıqlarından, paklıqlarından irəli gələrək bununla bağlı mövcud olan cərəyanlara daha çox bel bağlamaları ilə nəticələnmişdir. Ancaq bel bağladıklarının da sonralar iç üzlərinin açılması ilə, müəyyən qədər pessimizmə qapılısalar da çox keçmədən milli duyğular əsasında toparlanmışlar.

¹⁰⁷⁸ Yenə orada, s.130

SƏMƏD BEHRƏNGİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycanın Təbriz şəhərinin Çərəndab məhəlləsində anadan olan Səməd Behrəngi (1939-1968) ilk təhsilini “Dəbristanı-Tərbiyə və Dənəşsərayı”da alıb. O, daha sonra Təbriz Pedaqoji Texnikumuna daxil olaraq natamam orta təhsil alıb. S.Behrəngi texnikumda oxuduğu tələbəlik illərində “Xəndə” (“Gülüş”) adlı həftəlik divar qəzeti də buraxıb. İlk ədəbi tənqidi və satirik qələm təcrübələrini bu dövrdə yazan S.Behrəngini haqsızlıqlara qarşı tutduğu barışmaz mövqeyinə görə texnikumdan xaric etmək istəsələr də, bu baş tutmamışdır. Esmira Fuad yazır: “Uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarından ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji prosesləri yaxından izləyib dərinlən müşahidə edən gələcək ədibin bu mövzulu qələm məhsulları sonralar dövrünün bir sıra tanınmış qəzet və jurnallarında “S.Qaranquş”, “Çingiz”, “Babək”, “Behrəng”, “S.Adam”, “Solma” və s. taxma-ad imzalarla çap etdirir”.¹⁰⁷⁹

O, texnikumu bitirdikdən sonra Tufarqan mahalının Mamağan, Göğən və başqa yerlərdə ibtidai sinif müəllimi kimi çalışıb. Eyni zamanda, həmin dövrdə Təbriz Universitetinin filologiya fakültəsinin ingilis dili şöbəsində qiyabi təhsil alan Behrəngi 1961-ci ildə buradan məzun olmuşdur.¹⁰⁸⁰

S.Behrəngi və onun fikir dostları, xüsusilə Behruz Dehqani Azərbaycan kəndlərində folklor nümunələri toplayıblar.¹⁰⁸¹ Sirius Mədədinin verdiyi məlumata əsasən, onların topladıqları folklor nümunələri “İran” şahının qeyri-fars dillərlə əlaqədar siyasətlərinə görə çap olunmayıb. O, sonradan bu nağılları fars dilinə çevirərək həmkarı Behruz Dehqani ilə birlikdə nəşr etdirib. Həmin nağıllar

¹⁰⁷⁹ Fuad Esmira. Çağdaş Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcısı. “Kaspi” qəzeti, 6 iyul 2019-cu il

¹⁰⁸⁰ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı (Seçilmiş əsərləri). Bakı, Azərneşr, 1987, s.5

¹⁰⁸¹ Məmmədli Pərvanə. “Güney Azərbaycandakı çağdaş ədəbiyyata bir baxış”. 525.az. 7 may 2013.

yalnız bir müddət sonra Azərbaycan Türk dilində Sirus Mədədi vasitəsilə “Azərbaycan nağılları” adı ilə Tehrandə çap olunub. Eyni zamanda, onun Fars dilindən Azərbaycan Türk dilinə çevirdiyi tərcümələri də dövrü mətbuatda çıxıb.¹⁰⁸²

Onun ilk hekayələri olan “Adət”, “Binam” 1959-cu ildə dərc olunub. Bundan sonra o, “Ulduz və qarğalar”, “Çuğundursatan oğlan”, “Balaca qara balıq” və başqa hekayə və nağıllarını yazıb (1967-1969). Səməd bir müddət Təbrizdə nəşr olunan “Mehdi Azadi” və “Adinə” qəzetlərində məqalələrlə çıxış edib. Daha sonra məqalələrini “Məcmueyi məqaleha” (“Məqalələr məcmuəsi”) adı ilə kitab şəklində çap edib.¹⁰⁸³

O, 1967-ci il avqustun 31-də Xumarlı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında Araz çayında müəmmalı şəraitdə boğulub. Fəaliyyətinə görə dəfələrlə təqiblərə məruz qalmağını əsas götürərək bir çox insanlar onun şah rejimi tərəfindən öldürülməsini iddia etsələr də, rəsmi mənbələr isə onun sadəcə çayda batdığını deyirlər. Behrəngi Təbrizin İmamiyyə qəbiristanlığında dəfn edilib.

Nabdil Oxtay onun ölümündən sonra “Səməd könlümdədir” şeirini yazıb, daha sonra isə bu şeirə musiqi bəstələnib. Həmkarları onu “Azərbaycan kəndlilərinin canlı dili”, “Milli mədəniyyətin oyaq vicdanı”, “Xalqa üz tutan”, “Səyyar müəllim” adlandırıblar. Qulamrza Səbri Təbrizi “Səməd Behrəngi yaradıcılığında humanizm” məqaləsində yazırdı: “Səməd Behrəngi ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının içərisindəki odu şölələndirdi. İlk dəfə olaraq o, Azərbaycan dilinin tədrisi üçün kitablar yazdı. O, çox çətinliklərə və Pəhləvi rejiminin təzyiqlərinə baxmayaraq bir hekayəsində yazırdı ki, işıq nə qədər az olsa da, qaranlıqda görünür. Səmədin bir ulduzundan min ulduzlar yarandı, balaca işığı hər yeri tutdu”.¹⁰⁸⁴

S.Behrənginin əsərləri “Balaca qara balıq”, “Adət”, “Binam”, “Ulduz və qarğalar”, “Çuğundursatan oğlan” və başqalarıdır.

¹⁰⁸² İnsafəli Hidayət. Səməd Behrənginin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri. <https://www.amerikaninsesi.org/a/behrengi-124946934/722957.html>

¹⁰⁸³ Yenə orada

¹⁰⁸⁴ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Zamanın nəbzi. Bakı, “Turan evi”, 2006, s.23

Sosial-siyasi baxışları. Səməd Behrəngi sosial-siyasi əsərlərində xalqımızın azadlıq, birlik arzularını əks etdirmiş, insanları zülmə, istibdada qarşı mübarizə aparmağa çağırırmışdır. O, daha çox “Balaca qara balıq” hekayəsi ilə tanınıb ki, bu əsər “İran” inqilabının manifesti hesab edilir. “Balaca qara balıq” İran adlan ölkədə şah rejiminə qarşı müxalif olan və rejimin qurbanına çevrilən ən məşhur əsərlərdən biridir.

Siyasi alleqoriya janrında olan “Balaca Qara Balıq” hekayəsində müəllif öz azadlıq arzularını balaca balığın dili ilə ifadə edib. Balaca Qara Balığın dünyaya göz açdığı mühit Səməd Behrənginin yaşadığı cəmiyyətin oxşarıdır. Burada cəhalət hökm sürür. Ətrafdakı balıqlar heç nə ilə marqlanmır, yeknəsək həyat yaşayırlar. Onların düşüncəsinə görə həyat yalnız yeməkdən, yatmaqdan, arxda mənasız vaxt keçirməkdən ibarətdir. “Yox, ana, mən belə gəzintilərdən yorulmuşam. Buradan uzaqlaşmaq və başqa yerlərdə nələr olduğunu bilmək istəyirəm. Birdən zənn edərsən ki, bunları mənə kimsə öyrədib, yox, ana, çoxdan bu fikrə düşmüşəm. Əlbəttə, ondan-bundan çox şeylər öyrənmişəm. Məsələn, bunu başa düşmüşəm ki, balıqların çoxu həyatlarını boşu-boşuna keçirdiklərindən gileylənirlər. Daim ah-nalə edir, hər şeydən şikayətlənirlər. Bilmək istəyirəm görüm, həyat elə bir qarış yerdə o yana-bu yana gedib qayıtmaqdanmı, qocalıb heç nə görməməkdənmə ibarətdir, yoxsa başqa dünya da mövcuddur!?”¹⁰⁸⁵

Gəncliyin təmsilçisi olan Balaca Qara Balıq belə həyat tərzii ilə bərişmır. O, arxdan (köləlikdən) çıxmaq, böyük dünyaya (azadlığa) qovuşmaq istəyir. Ətrafdakı “mühafizəkar” balıqlar isə onun bu istəyini əsla anlamır və bir ağızdan deyirlər: - Başqa dünya yoxdur! Dünya elə gördüyün bu dünyadan ibarətdir.¹⁰⁸⁶

Balaca Qara Balıq nə anasının yalvarışlarına, nə də qonşularının tənələrinə məhəl qoymayaraq, ətalət və küləlik mühitini tərk etməyə özündə cəsarət tapır. Artıq o, külələrlə bir yerdə yaşamaq

¹⁰⁸⁵ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.332

¹⁰⁸⁶ Yəni orada, s.334

istəmir və azadlıq yolunu seçir. Hətta, onun arxasınca ağlayan anasına kiçik Qara balıq deyir ki, əslində onun halına deyil, kəlləliyi qəbul etmişlərin halına ağlamaq lazımdır: “Anacan, mənim üçün ağlama. Geridə qalmış qoca balıqların halına ağla”.¹⁰⁸⁷

Onun bu hərəkəti digər balaca balıqları da cəsarətləndirir. Onlar Balaca Qara Balığın arxasınca deyirlər: “Sən bizi qəflət yuxusundan oyatdın”.¹⁰⁸⁸ Genişliyə, yeni dünyaya doğru gedən yolda Balaca Qara Balıq çox çətinliklərlə üzləşir. Hər dəfə ölümə üz-üzə qalır. Balaca Qara balıq düşünür: “Ölüm hər an məni yaxalaya bilər. Ancaq mən bacardığım qədər yaşamaq, ölümdən qaçmalıyam. Ancaq ölümə qarşılaşa da bilərəm. Önemli deyil, önəmli olan budur ki, mənim həyatım və ya ölümüm başqalarının həyatına necə təsir göstərəcəkdir”.¹⁰⁸⁹

Doğrudan da, yolda onun qarşısını müxtəlif qüvvələr kəsir ki, onlardan Şaqqa balıq, Balıqdan buna nümunədir. Şaqqa balıq kiçik balıqların arasına ədavət salır, onların qüvvələrini parçalayır və sonra da asanlıqla “qurt” eləyib udur. Balıqdan da balaca balıqların qənimidir. Lakin bu və ya digər xeyir qüvvələr Balaca Qara Balığa həmişə kömək olurlar. O, çətinliklərdən qurtularaq irəliyə doğru yolunu davam etdirir və nəhayət, gəlib dənizə çıxır. Bu, onun arzuladığı geniş, azad dünyadır.¹⁰⁹⁰

O, əsəri nikbin sonluqla tamamlamaqla gəncliyin yenilməz qüvvə olduğunu nəzərə çarpdırmaq istəmişdir. Gənclər təcrübəsiz olsalar da, daim axtarışdadırlar, heç bir vəchlə köhnəliklə barışmırlar. Əsərdə Balaca Qara Balığın gəlib çatdığı genişlik gəncliyin arzuladığı yeni, azad həyatın rəmzidir.¹⁰⁹¹

Səməd Behrənginin “Məşrutə hərəkətində Azərbaycanın” rolu məqaləsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Qacarlar dövlətində gerçəkləşən Məşrutə hərəkətində əsas rolu Azərbaycan oynamış,

¹⁰⁸⁷ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı (Seçilmiş əsərləri). Bakı, Azərnəşr, 1987, s.29

¹⁰⁸⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994, s.334

¹⁰⁸⁹ Yenə orada, s.343

¹⁰⁹⁰ Yenə orada, s.343

¹⁰⁹¹ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.39-40

Səttarxan başda olmaqla “Azərbaycanın təmiz ürəkli mücahidlərinin qeyrət və qəhrəmanlığı sayəsində” yarımçıq da olsa ölkədə məşrutə bərqərar olmuşdur.¹⁰⁹² O, yazırdı ki, Məşrutə hərəkətinə qədər də Azərbaycan və azərbaycanlılar Qacarlar dövlətində mühüm yer tutmuş, ticarət, maarif və digər sahələrdə fərqlənmişdir. Xüsusilə, Qacarlarda ilk mətbəənin Təbrizdə təsisinə öz-özlüyündə xalqın oyanmasında və sonralar onların Məmmədli Mirzəyə qarşı vuruşlara hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

S.Behrəngiyə görə, Məşrutə hərəkətinin müsbət cəhətlərindən biri də Azərbaycanda şiə-sünni qarşıdurmasına son verə bilməsi olmuşdu: “Məmmədli Mirzənin istibdadı dövründə və Təbriz döyüşlərində Əyaləti əncümənin çətinliklərindən biri də Azərbaycanın başqa şəhərlərində müxtəlif dini dəstələr arasındakı ixtilaf odunun söndürülməsi idi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Təbrizin on bir aylıq vuruşmaları dövründə bütün dini dəstələr çiyin-çiyinə müharibəyə girişdilər, bir süfrə başında oturdular, bir-birinin şəhidlərinin dəfnində meyl və rəğbətlə iştirak etdilər”.¹⁰⁹³

S.Bəhrəngi Məşrutə hərəkəti ərəfəsində Azərbaycan Türk əhalinin Qacarlar dövlətindən ümidini üzməsinə, ondan əl çəkməsinə səbəb kimi həmin dövlətin başında dayananların xalqa qarşı etinasızlıqlarını, zülmkarlıqlarını və yarıtmaz əməllərini göstərmişdir. Behrənginin fikrincə, məhz həmin dövrdə də Əyaləti əncümən və onu pərdəarxasında idarə edən “Mərkəzi-Qeybi”-n başında dayanan sosial-demokratlardan Heydər Əmioğlu, Əli Müsyö Təbrizi və başqaları Məşrutə hərəkətində mühüm rol oynamışlar.¹⁰⁹⁴ O, yazırdı: “Bir çox amillərə görə yolun yarısında təşəbbüs Təbrizin əlindən çıxdı və o öz vəzifəsini axıra qədər yerinə yetirə bilmədi. Beləliklə, əyalət imarəti yerlə yeksan oldu. Məşrutə dübarə bərqərar olsa da xalq kütlələrinin vəziyyətində dəyişiklik əmələ gəlmədi. Azadlıq qəhrəmanı Səttarxan Tehranda, özü də məşrutə hökuməti dövründə, azadlıq və məşrutə daşını

¹⁰⁹² Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərənəşr, 1987, s.394

¹⁰⁹³ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərənəşr, 1987, s.398

¹⁰⁹⁴ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərənəşr, 1987, s.400-404

sinələrinə vuranların gülləsi ilə ağır yaralanıb xanənişin oldu, sonra Heydər Əmoğlu cılayvətən düşdü. Çünki bu cür azadxahlar zəhmət çəkmədən məşrutə ağacının meyvəsini dərmiş olan burjua və feodalların yolu üzərində maneə idilər. Belə bir vəziyyətdə feodalizmlə burjuaziya sazişə gəldilər və xalqın həyat şəraiti keçmişdəkindən də pis oldu. Meydandan çıxarılmış azadxahlar və mübarizlər tarixinə naməlum adamlarına qarışdılar, fürsətləblər və Tavus sifətlər isə məşruteliyyətin dövlət xadimləri və qiymətli alimləri oldular”.¹⁰⁹⁵

İctimai-maarifçi baxışları. Səməd Behrənginin ictimai-maarifçi baxışları hekayələrində və məqalələrində öz əksini tapmışdır. O, “Tarix dərsi haqqında bir neçə söz” məqaləsində yazırdı ki, insanın, qrupun, cəmiyyətin xeyir ya da şərini tərəfində olması məsələsi nisbidir. Çünki bir insanın əməlindən xeyir də, şər də ortaya çıxa bilər. Onun fikrincə, bu məsələdə məqsədlə vasitə bir-birinə tam mütənasib olmalıdır: “Əmək alətləri və vasitələri öz-özlüyündə nə xeyirli, nə də ziyanlıdır. Amma onlar onu işlədənin əlinə keçib işlədiləndə ətraf mühitlə əlaqələnir, xeyirli, ya da ziyanlı olur. Deməli, hər şeydən əvvəl əmək alətinə sahib olmanın vəziyyətini öyrənmək, ondan kimin və nə niyyətlə istifadə etməsini bilmək ən başlıca məsələdir. Burada ən mühüm məsələlərdən biri biri də budur ki, aya, filan alət və vasitədən birinin xeyrinə sui-istifadə edilir, yoxsa doğrudan doğruya ali məqsədlər üçün?”.¹⁰⁹⁶

S.Behrəngi hesab edirdi ki, bu anlamda təlim-tərbiyə vasitələrindən biri olan tarix dərslərlərinin kimin əlində olması, hansı məqsəd üçün yazılması təsadüfi deyil. Belə ki, İran Pəhləvilərində “orta məktəbin birinci dövrəsinin təhsil proqramı”nda məqsədlə əlaqədar qiymətli anlayışlar var: azadlığın qədrini bilmək, məsuliyyət hiss etmək, ədalətlik, doğruluq və s. Onun mülahizəsindən belə anlaşılır ki, Pəhləvilər rejimi bu anlayışları dərslərlərə salsada, ancaq faktiki olaraq bir tərəfdən tarixi faktları saxtalaşdırır, digər tərəfdən isə hazırda qeyri-fars

¹⁰⁹⁵ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnaşr, 1987, s.408

¹⁰⁹⁶ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnaşr, 1987, s.441

xalqları, xüsusilə Türk millətini bütün haqq və hüquqlardan məhrum etməkdədir. O, buna nümunə kimi tarix kitablarında Sasani şahı Ənşürəvanın adil hökmdar adlandırılıb, onun tərəfindən qətilə yetirilən Məzdəkin isə yalançı peyğəmbər kimi ittiham olunmasını göstərirdi: “Təəssüf ki, İran tarixçiləri öz kitablarını həmişə əmr və məsləhət əsasında yazmışlar, bu üsulu əldə rəhbər tutub həqiqətləri tərsinə göstərmişlər”.¹⁰⁹⁷

O, “Uşaq ədəbiyyatı” əsərində də təlim-tərbiyə məsələsinə toxunaraq yazırdı ki, uşaqlara vaxtında halal-haram, doğru-yalan, zəhmət-tənbəllik və digər anlayışları izah olunmalıdır. Onun fikrincə, uşaqlara yalnız şirin xəyalları deyil, dünyanın acı həqiqətlərini, çətinliklərini də vaxtında öyrətmək lazımdır.¹⁰⁹⁸

S.Behrəngi “İran maarifi haqqında bir neçə söz” məqaləsində isə ABŞ-da nəşr olunmuş pedaqoji əsərlərin İran Pəhləvilərində tərcümə olunaraq təbliğ olunmasının mənasızlığını ifadə etmişdir. Amerikanın ictimai-siyasi, mədəni mühiti ilə İran adlanan ölkənin mühiti xeyli dərəcədə fərqli olduğu üçün, həmin kitabların faydalı olması da mümkün deyildir.¹⁰⁹⁹ O, “Dərsliklərin naqisliyi” məqaləsində Azərbaycan türklərinin öz ana dilində təhsil ala bilməməsinə toxunmuş, üstəlik az qala danışmaqdan belə məhrum edilməsinə etirazını bildirmişdir.¹¹⁰⁰

Ümumiyyətlə, Səməd Behrənginin sosial-siyasi və ictimai-maarifçilik baxışlarının əsasını Milli məsələ təşkil etmişdir. Onun sosial-siyasi görüşlərində insan hüquq və haqları, onun əldə olunması yolları ən vacib məsələlərdən biridir. Bu anlamda “Balaca qara balıq”ın mücadiləsi əzilməkdə olan bir xalqın – türklərin, Azərbaycan türklərinin haray səsidir. O, bu əsərində zülm edənə (Balıq udanla) zülmə uğrayan (Balaca qara balıq) arasında gedən mübarizənin fəlsəfəsini göstərmək istəmişdir. İlk baxışda zülmkar, qəsbkar rolunda çıxış edən güclü görünsə də, əslində bu tam olaraq

¹⁰⁹⁷ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.446

¹⁰⁹⁸ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.449-450

¹⁰⁹⁹ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.455-456

¹¹⁰⁰ Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.477

belə deyil. Burada daha çox problemli olan əzilən tərəfin bütün anlamlarda, yəni mənəvi-fiziki baxımından öz gücünü yetərinə ortaya qoya bilməməsidir. S.Behrəngi də məhz bu fəlsəfəni təbliğ edirdi, xalq fəlsəfəsini və ondan qaynaqlanan milli dirilişi.

Deməli, S.Behrənginin fəlsəfəsi xalq fəlsəfəsi olub, xalqın mənəvi-mədəni dəyərlərinə əsaslanmışdır. O, xalqın fəlsəfəsindən üstün bir fəlsəfə tanımır. Bu anlamda da, xalqın fəlsəfəsindən qidalanan milli ziyalıların öz sözünü deməsinə, yenidən xalqın gücünü ortaya çıxmasına yönəlik işlər görmüşdür. Onun bu fəlsəfəsini özü üçün təhlükəli hesab edən İran Pəhləviləri də S.Behrəngini cismani şəkildə aradan qaldırmaqdan başqa bir yol görməmişdir. Çünki onun hekayələri, nağılları sıradan nağıllar, hekayələr olmayıb milli oyanışa, milli dirilişə köklənmişdi. Onun hər bir əsərində müşahidə edirik ki, Səməd Behrəngi xalq fəlsəfəsinin təmsilçisi idi.

HƏBİB SAHIR

Həyat və yaradıcılığı. XX əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında Həbib Sahirin (1903-1988) özünəməxsus yeri vardır. Təbrizdə dünyaya gələn, atasını beş yaşında itirən Sahir ibtidai və orta təhsilini burada alqıdından sonra 1927-ci ildə İstanbulla gedərək əvvəlcə “Dəbistane-İraniyan” məktəbində fars dili və ədəbiyyatı müəllimi kimi çalışmış, daha sonra İstanbul Universitetində coğrafiya ixtisasına yiyələnmişdir. Onun “İran Azərbaycanının təbii coğrafiyası” elmi işi “Azərbaycan Yurd bilgisi” dərgisində nəşr olunmuşdur.¹¹⁰¹

O, İstanbuldan Fransaya-Parisə getsə də, burada uzun müddət qala bilməmiş və Güney Azərbaycana dönmüşdür. Sahir, Vətənə geri döndükdən sonra Maarif idarəsinin təyinatı ilə Təbrizdə ixtisası üzrə müəllimlik fəaliyyəti göstərmişdir. Ancaq İran Pəhləvilər rejimi tərəfindən təqib və təzyiqlərə məruz qalan, bir neçə dəfə Vətəmindən sürgün edilən Sahir qürbətdəki çətin həyatına baxmayaraq, heç bir zaman Azərbaycan milli hərəkatından uzaq qalmamışdır. O, sürgündə olduğu illərdə də Milli hərəkatın varlığını qoruyub saxlaması üçün əlindən gələni etmişdir.¹¹⁰²

Onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1941-1946-cı illərdə Təbrizdə yaşadığı dövrdür. O, Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranmasını sevinclə qarşılamış və onun yanında yer almışdır.

Bir müddət o Pəhləvilər rejiminin devrilməsi üçün İran adlanan ölkədə başlanan islami hərəkata da müəyyən ümidlər bəsləmişdir. Sahir, “İslam inqilabı”nın ilk illərində Azərbaycanın da bundan müəyyən qədər qazanclı çıxacağına ümid etmişdir. Hətta, onun rəhbərliylə Tehrandə Azərbaycan Azadlıqsevərlər Partiyası (1979) yaranmış, anca çox keçmədən Mola-Fars rejiminin

¹¹⁰¹ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.28

¹¹⁰² Yənə orada, s.30-31

təzyiqləri ilə üz-üzə qalmışdır. Bununla da, “İslam inqilabı”ndan əlini üzən Şahir Azərbaycan Milli hərəkəti yolundakı işlərinə daha da böyük əzmlə sarılmışdır.

Sahirin əsas kitabları “Coğrafiyayi-xəmsə”, “Dağınmış xatirələr”, “Kövşən”, “Səhər işıqlanır”, “Kölgələr” və başqalarıdır. Vətəni Azərbaycanla yanaşı, bir müddət Türkiyədə də yazıb yaradan Sahirin yaradıcılığında ictimai-siyasi əsərlərlə yanaşı, müəyyən qədər romantik ruhlu fəlsəfi şeirləri də az deyildir.

Fəlsəfi romantizm. Onun əsərlərində romantik, estetik xarakterli fəlsəfi romantizm müəyyən qədər öz əksini tapmışdır. Bu yönlü şeirlərində Şahir daha çox romantik düşüncələrini ifadə etməyə çalışmışdır:

*Nə qədər ağlasan ağla! Ki sənin ağlayışın,
Bu qaranlıq gecə içrə əriyib məhv olacaq,
Nə səninçün də, bu göylərdə, qızıl gün doğacaq...*¹¹⁰³

“Qorxma” adlı şeirində də, o romantik duyğularının ifadəsi olaraq yazırdı:

*Qorxma, bu mavi göy altında yanan günəşin,
Və üfüqlərdə gülən al şafəqin sönməyəcək.
İlk baharına açacaq gül, ötəcək bülbüllər,
Dünyamız bir də bu aləmdə xəzan görməyəcək.*¹¹⁰⁴

Sahir “Qovala düşmanları!” şeirində də işıqın qaranlığa bir gün qalib gələcəyinə inamından söz açır. O, yazırdı:

*Qaranlıq içrə qardaşam,
Hələ gizlənidir qızıl gün.
Bax, boğsa da səni qaranlıq,
Qırmızı səhəri düşün...*¹¹⁰⁵

O, “Həyatda ümid” şeirində isə yazırdı:

*Ümid əgər bu qaranlıq cahanda olmazsa,
Kim axtarırdı həyatın şafəqli çeşməsin?
Həyatın eşqi əgər olmasaydı, xatirədə*

¹¹⁰³ Şahir Həbib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, s.28

¹¹⁰⁴ Yəni orada, s.55

¹¹⁰⁵ Yəni orada, s.56

*Ölüm kəsərdi sevincin gözəl və şən səsinə.
Ümid, köhnə şərəbdır ki, xəlqi sərxoş edər,
Ümid ilə qara dünya şəfəli cənnət olar.
Ümid ilə gül açar, bağçalar və quşlar oxur,
Yaşıllanır quru çöllər, axar, çoşar çaylar...¹¹⁰⁶*

Sahirin fəlsəfi romantizmində bədbinlik az, optimiz isə tam əksinə güclüdür. O, gələcəyə münasibətdə çox ümidli görünür ki, bu da onun şeirlərində açıq şəkildə hiss olunur. Sahir yazırdı:

*İstərəm qəmli və tufanlı geçə yolçulara
Bir fanus tək, ya da qütb ulduzu tək
rəhbər olam.
İstərəm yay günü çöllərdə axar
bir su olub,
Dum-duru göz yaşı tək yolda
Çuxur içrə dolam.¹¹⁰⁷*

Sahir bütün hallarda Azərbaycan türkünün mübariz olmağa, bir an olsun ruh düşkünlüyünə qapılmamağa çağırırdı. O, yazırdı:

*Dəhriddən etmə şikayət, oxuma ayeyi-yəs,
Qoy nəsim dağdan əsib, həm meşə, həm bağ oxusun
Bir gəraylı çağır! Ey türkdərin mərd balası!
Sənin ahəngin ilə həm dərə, həm dağ oxusun!¹¹⁰⁸*

O, “Oyanmış” şeirində isə gələcəyə inama əsaslanan həyat fəlsəfəsini belə izah etmişdir:

*Tarixin əgər dəftərini açsan, görəcəksən,
Hər babı və hər fəslə qızıl qanla boyanmış!
Bir neçə qızıl qübbəli məbəd tikilirkən,
Xalqın evi uçmuş başına, xərməni yanmış,
İnsan ki həyat fəlsəfəsini anlamaz oldu,
Dünyada, o əfsanəyə, o əfsunə inanmış.*

¹¹⁰⁶ Yenə orada, s.153

¹¹⁰⁷ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 3 cild.Bakı, Elm, 1988, s.81

¹¹⁰⁸ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə, 4 cild.Bakı, Elm, 1994, s.47

*Şəhanə saraylarda gecə toy tutulanda,
Bir çox qapılar qəmlə və matəmlə qapanmış.
Gördünmü, sürü içrə gedən qurddu? Amandır!
Bax, quyruğuna, gözlərinə, sanma çobanmış,
Əsrin o qarı dayəsinə söylə ki, bir də!
Artıq demə laylay ki, yatan ellər oyanmış.¹¹⁰⁹*

İctimai-siyasi görüşləri. Sahirin ictimai-siyasi baxışları isə daha çox milli məsələylə (milli azadlıq, milli dil, milli düşüncə, milli mədəniyyət və s.) bağlı olmuşdur. İran Pəhləvilərinin qeyri-qanuni hakimiyyətini de-yure rəsmiləşdirdikdən dərhal sonra (1925) Azərbaycan türklərinin milli varlığının assimilyasiyasına yönəlmiş siyasətinə etiraz edənlərdən biri də Sahir olmuşdur. Sahir “Gülüstan dərsi” kiçik hekayəsində açıq şəkildə göstərir ki, mollalar, axundlar ibtidai məktəbdən başlayaraq aryançılığın təbliğatını apardığı halda, meydanlarda isə xalqı əyləndirənlər ana dilində oxuyurmuşlar. Sabir də deyirdi ki, farsca oxuyan mollaların nağllarındansa, meydandakıların türkcə oxumaları yaxşıdır, doğmadır.¹¹¹⁰

Sahir milli görüşlərindən dolayı Təbrizdən digər şəhərlərə sürgün edilmişdir. O, “Sürgün” şeirində yazırdı:

*Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən,
İllər boyu nələr gördüm, nələr mən.
Daşdan daşa dəydim başım qürbətdə,
Möhnət oldu yar-yoldaşım qürbətdə...¹¹¹¹*

Ancaq bütün bu çətinliklər Sahiri nəinki ümitsizliyə sürükləyir, tam əksinə yurdunda baş qaldıracaq bir milli oyanışla yadların, bayquşların vətəndən rədd olacağına inanır. O, yazırdı:

*Burax bayquş xarabada banlasın,
Xalqı düşmən söyüb-söyüb danlasın.*

¹¹⁰⁹Yenə orada, s.47

¹¹¹⁰Sahir Həbib. Gülüstan dərsi //Güney Azərbaycan nəsr: Bağlantıdan bu günə qədər (Antologiya) . Bakı, Nurlar NPM, 2017, s.157-158

¹¹¹¹Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.4 cildə,2 cild.Bakı,Elm, 1983, s.226

*Lakin zaman dəyişməzdir mədarın,
Qurumazdı qızıl qanı əhrarın.
Şair yenə şeir yazar el üçün,
Qarlar ərir çaylar üçün, sel üçün,
Boz buludlar günün önün tutammaz,
Özgə oymaq yurdumuzu udammaz.¹¹¹²*

Pəhləvilər rejiminə qarşı aparılan mübarizənin nəticəsi olaraq 21 Azər hərəkətinin qələbəsi və Milli Hökumətin qurulması onun yaradıcılığının ictimai-siyasi məzmununu daha da artırılmışdır. O, Milli hökumətin yaranmasını sevinclə qarşılamışdır:

*Söndü qanlı şəfəqlərin, keçdi sakit bir gecə,
Dəyişildi bir gecədə bu dünyanın səhifəsi...
Dünya xalqı sevinirkən, gülümsədi Təbriz də,
Azadlığın bayrağını Ərkin üstə taxdılar,
Yenə sönmüş məbədlərdə məşəlləri yaxdılar.¹¹¹³*

Ancaq Milli hökumətin bir il sonra Pəhləvilər və havadarlarınca süquta uğraması ilə yenidən paniranzim, fars millətçiliyi Azərbaycanda hakim kəsildi. Şahir ana dilini yenidən yasaqlayan Pəhləvilərə etiraz olaraq yazırdı:

*Bizim Türki şirin dildir,
Xoş sədalı zəngin dildir.
Dil günəşdir, işıq saçar
Səadətə qapı açar.
Yadın dili boyunduruq!
Bir keçiddir, buruq-buruq...
Kimsə yolun çaşıb azmaz,
Türkü deyib, farsı yazmaz.¹¹¹⁴*

Başqa bir şerində isə o, yazırdı:

*Anlatdılar
Get məktəbə, uşaq oxut*

¹¹¹²Yenə orada, s.229

¹¹¹³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3 cild. Bakı, Elm, 1988, s.75

¹¹¹⁴Şahir Həbib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, s.79

*Dərsdən sonra dön evinə
Xoşdur daxma.
Qaranlığa qərq oluban
Parlaq qızıl günə baxma.
Yada qul ol,
Dərdə alış.
Farsca danış
Əsirliyi, dərvişliyi təlqin eylə
Uşaqlara.*

Sahir “inqilab”dan sonra qələmə aldığı xatirələrində yazırdı ki, Pəhləvilər dönəmində orta məktəbdə uşaqlarla doğma ana dili olan Türk dilində danışdığı üçün onu üç il “sərgərdan yəhudi kimi” bu şəhərdən o şəhərə köçürüblər.¹¹¹⁵ O, yazırdı:

*Türkcə yazdım, şirinləşdi sözlərim,
Gözlük taxdım, aydınlaşdı gözlərim.¹¹¹⁶*

Firudin İbrahimiyyə həsr etdiyi şeirində də Sahir ana dili məsələsinə toxunaraq yazırdı:

*Məktəblərdə ana dilin
Oxutduran ustad yoxdur.
Ordu-ordu oymaqlarda
Əsir çoxdur, azad yoxdur.¹¹¹⁷*

Sahir irançı ideoloqlara tez-tez xatırladırdı ki, indi “İran” adlanan ölkənin əsas qurucuları və inkişaf etdirəni dünənə qədər Türk hökmdarları, Türk ordusu olub. O, yazırdı:

*Türk şahları olmasaydı,
Daş daş üstə qalmaz idi.
İran adlı məmləkəti
Tarix yada salmaz idi.¹¹¹⁸*

¹¹¹⁵ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.30

¹¹¹⁶ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2 cild. Bakı, Elm, 1983, s.237

¹¹¹⁷ Sahir Həbib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, s.53

¹¹¹⁸ Yenə orada, s.148

O, “Məktəb xatirələri” şeirində də Qacarlar Türk dövlətini xatırlayır, Türk dövlətçiliyinin nisgili ilə yaşayırdı. Çünki Sahir Qacarlarda orta məktəbi oxumuş, ana dilində təhsil almışdır:

*Unutmaram, soyuq qışı, dağ, yayı,
Qızıl günü, saf ulduzu, ağ ayı.
Qacarlardan qalan hər bir misrayı...*¹¹¹⁹

Bu məsələ ilə bağlı Nabdil Oxtay yazırdı ki, Sahir keçmiş həyatın tablolarını yaradaraq onu indiki kobud və rəhmsiz həyata, xüsusilə Tehran mühitinə qarşı qoyur, insanların öz yurdlarından didərgin düşməsindən acı-acı gileylənir və qürbət həyatının sıxıntılarından şikayət edir. Oxtay yazırdı: “O (Sahir-F.Ə.), bir vaxt sağlam həyata malik xalça toxuyan kirmanlı qızların fəna vəziyyətini, qürurlu Azərbaycanlı kəndlilərinin Tehrandə, şəhər parkının hasarları yanında biletdə satdıklarını, hovuzların suyunu daşıyaraq təmizlədiklərini gördükdə həsrətlə ah çəkir, ürəyinin odlunu nalələri göylərə yüksəlir. Beləliklə, Sahir ideal dünyanın təsvirindən real dünyanın təsvirinə keçir, lakin bunların, bu zülm və məşəqqətlərin səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir. Qocalmasına baxmayaraq o, 1940-cı illərdəki dünyagörüşü və ifadə üsullarından, keçmiş romantiklikdən və qeyri-kütləvi düşüncələrini bəyan etməkdən uzaqlaşır, siyasi-ictimai məsələlərə və həyat reallıqlarına obyektiv yanaşır”.¹¹²⁰

Sahirin romantikliyində də, realizmində də bir Türk ruhu var idi. O, türklüyün İran adlanan ölkədə əzilməsi, assimilyasiya olunması ilə heç cürə razıla bilmirdi. Bu bir həqiqət idi ki, Qacarlar Böyük Britaniyanın birbaşa əliylə devrilərək qeyri-qanuni olaraq İran Pəhləvilər hakimiyyətdə gətirildikdən sonra Azərbaycan türkləri üçün sözün həqiqi mənasında qara günlər başlamışdı. Sahir də türklüyün yenilməz bir davaçısı kimi onu hər daim diri tutmağa çalışmışdı. Çox təəssüf ki, Nabdil Oxtay Sahirin bu ruhunu doğru qiymətləndirə bilməmişdi: “Sahir İstanbul ləhcəsi və

¹¹¹⁹ Yenə orada, s.24

¹¹²⁰ Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.132

pantürkizmdən uzaqlaşma bilsəydi, bəlkə də onun şeirlərinin ziyalılar tərəfindən oxunmasına və qavranılmasına ümid etmək olardı. Şairin səmimliyi, “Şairlər məclisi” üzvlərinin çoxundan fərqlənməsi və keçmiş nəslin ən inkişaf etmiş və sadə yazan Azərbaycan şairi olmasına baxmayaraq, onun romantikliyi, arxaikliyi, şeirdə kütlə dili və həyatından uzaqlaşması, siyasi cəsarətinin olmaması, təcridi yaşayışa üstünlük verməsi, “kütlələrə və gələcəyə pessimist yanaşması” onunla xalq arasında ayrılıq və uzaqlıq yaradırdı”.¹¹²¹

Qeyd edək ki, ingilislərin yardımı ilə Qacarlar dövləti süquta uğrayan qədər demokratiyadan, ədalətdən bəhs edən Rza Pəhləvi, hakimiyyəti qeyri-qanuni şəkildə mənimsədikdən sonra ən böyük zərbəni Azərbaycan türklərinə vurmuşdur. Şahir yazır:

*Hürriyyətdən zahirdə dəm vuranlar,
Hay-küy salıb el-oymağı yoranlar.
Xalq yolunda duzaq, kələk quranlar...
Bu günədək durur şirin ordusu!
Gəlir zülmət tanrısının gur səsi!...*¹¹²²

Şahir “İnqilab” adlı şeirində isə göstərirdi ki, Pəhləvilərin vaxtilə söz verib əməl etmədiyi “demokratiyası” kimi, “Ağ inqilabı” da başdan ayağa oyundur.¹¹²³ O, yazırdı:

*Yağışlı şəhərdə ağ martıların,
Boz sular üzərə o tiranların
Məni də qəmlədər, mən də görmüşəm.
Sular qabaranda “ağ” atanları,
Mən də balıqçının ağın hörmüşəm.*¹¹²⁴

O, ifadə edirdi ki, Azərbaycan türklərini məhv etmək üçün İran millətçiləri ilə onun havadarları əlbir olublar. Çünki onlar üçün Azərbaycan türklərinin yenidən ayağa qalxıb Türk dövlətçiliyini bərpa etməsi yolverilməz idi. Şahir yazırdı:

Yaxşı bilirdilər köhnə şeytanla

¹¹²¹ Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.132

¹¹²² Şahir Həbib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, s.27

¹¹²³ Yenə orada, s.84

¹¹²⁴ Yenə orada, s.116

*Döyüşən kimsənin yarası qanar.
Azər eli azad olsa bu gün
Əldən gedər yarın Xorasan bütün.
Odur ki, fars eli ayağa qalxmaz
İmperializmdən haqqını alar...¹¹²⁵*

Yeri gəlmişkən, Şahir burada çox doğru qeyd edir ki, Azərbaycan türklərinin assimilyasiyası məsələsində fars millətçiləri qədər Qərb dünyası, xüsusilə Böyük Britaniya məsuliyyət daşıyır. O, “Zənci” əsərində məhz Qərbin, o cümlədən ingilislərin ikiüzlü, riyakar siyasətindən bəhs edir. Şahir yazırdı:

*O nəcib irqdən olan ingilis,
İşi düşəndə sənə qucaq açar.
Bir ömür səndən iş çəkər nəhayət:
Qocalanda səni it tək qovalar...
Al bayraq qovzadın meşəliklərdən,
Əski sahibləri qovaladın sən.
Səni yuxlatmışdı Qərbin cadusu,
Tilsim qırıldı, gözün açdın sən...¹¹²⁶*

Gördüyümüz kimi, Şahir ancaq İran millətçilərinin deyil, eyni zamanda onların son əsrlərdə əsas havadarlarından biri olan ingilislərin də iç üzünü çox doğru şəkildə ifadə etmişdir. Burada açıq şəkildə İran millətçiləri ilə ingilis imperialistlərinin Azərbaycan türklərinə qarşı hansı formada iş birliyi içində olması öz əksini tapmışdır. Sözü açığı, burada Şahirin digər Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri müqayisədə Qərblə İran faşizmi arasındakı münasibətləri daha dərinədən dərk etməsini görürük. Doğrudan da, bir tərəfdən “Qərb cadugərlərinin”, digər tərəfdən İslam dininə hər zaman nifrət edən farsların uyğun olaraq demokratiya və şüallik adları altında Azərbaycan türklərinə qarşı oynadıqları oyunlar heç bir ölçüyə gəlmir. Aşağı yuxarı bu gün eyni ssenari Qərb, o

¹¹²⁵ Yenə orada, s.138

¹¹²⁶ Yenə orada, s.151

cümlədən ABŞ və sözdə İran İslam Respublikası tərəfindən davam etdirilməkdədir.

Sahir “İslam inqilabı”nın gerçəkləşdiyi ilk illərdə (1979-1980) Azərbaycanında bundan faydalanacağına ümid etmiş, hətta onun rəhbərliylə Tehrandə Azərbaycan Azadlıqsevərlər Partiyası (daha çox Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı kimi tanınmışdı) yaradılmışdır. Siyasi və milli tələblərlə çıxış edən bu təşkilatın rəhbəri kimi Sahir ilk dövrlərdə etiraf edirdi ki, “İslam inqilabı” bütün xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına müəyyən nisbi azadlıq vermişdir.¹¹²⁷ Sahir inanırdı ki, “İslam inqilabı” ABŞ və digər Qərb imperialistlərinə layiqincə cavab verməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının insanpərvər və vətənpərvər amallarını, arzularını da həyata keçirəcəkdir.¹¹²⁸ Ancaq Sahirin bu ümidləri özünü doğrultmadı. Bu dəfə də İran İslam Respublikası Azərbaycan türklərinin haqlarını İslam dini, ya da şiəçilik pərdəsi altında qəsb etməyə başladı.

¹¹²⁷ Məmmədli P. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm, 2000, s.24

¹¹²⁸ Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s.146

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR

Həyat və yaradıcılığı. Təbrizdə dünyaya gələn Azərbaycanın tanınmış mütəfəkkiri Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1905-1988) ilk təhsilini Xoşginab kənd məktəbində Molla İbrahim və Molla Ağa Məhəmməd Bağırdan almışdır. Şəhriyar Təbrizdə orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1924-ci ildə Tehran Universitetinin Tibb fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Şəhriyarın tədqiqatçısı, filoloq alim Esmira Fuad (Şükürova) yazır ki, universitetdə oxuduğu illərdə (1924-1929) şairin bəzi şeirləri Tehran mətbuatında nəşr olunmuşdur. Şəhriyarın ilk şeiri isə “Ədəb” dərgisində yayınlanmışdır.¹¹²⁹ Esmira Fuad yazır: “Ancaq həkimlik diplomu almasına 2-3 ay qalanda, Şəhriyarım həyatında gözlənilməz ən üzücü olay baş verir: illərcə sevdiyi, “Pəri” deyə xitab etdiyi Sürreyadan ayrılmaya və universiteti tərk etməyə zorlanan şairin ürəyinə “iki xəncər yarası” vurulur. Buna baxmayaraq, 1929-cu il 24 yaşındakı gənc şairə böyük bir uğur da gətirmişdir. Dostlarının Lütfullah Zahidi, İrəc Mirzə, Məlikişşüara Bahar və digərlərinin israrıyla Tehrandakı “Xəyyam” Yayinevində Şəhriyarın ilk şeir kitabı “Divançası” yayınlanır”.¹¹³⁰

Qeyd edək ki, 1929-cu ildə Şəhriyarın universitetdən çıxarılmasını və Tehrandan sürgün edilməsini siyasi səbəblərlə bağlı olduğunu yazanlar da var. E.Fuad da yazır ki, bəzi araşdırmaçılar Şəhriyarın Rza Pəhləvi yönətimi tərəfindən Tehrandan sürgün edilməsini qəbul etməsələr də, ancaq bunun əksini iddia edənlər də vardır: “Bəzi araşdırmaçılar Şəhriyarın Şah yönətimi tərəfindən sürülməsi gerçəyini qəbul etməməkdədirlər. Sürgün olayını üstünü müxtəlif nədənlərlə qapadırlar. Ancaq apaçıq bilinməkdədir ki, şairi Tehrandan, sosial-siyasi ortamdən, dövrün öndə gələn aydınlarından uzaqlaşdırmaq və ayırmaqla gələcəkdə

¹¹²⁹ Fuad Esmira. Muhammed Hüseyn Şehriyar. İstanbul, Peon kitab, 2014, s.18

¹¹³⁰ Yəni orada, s.18

ola biləcək xalq hərəkatının öncü qüvvətlərindən birini ortadan qaldırmaq üzərə Sürrəyə məsələsindən istifadə etmişlərdir”.¹¹³¹

1929-cu ildə Tehrandan uzaqlaşdırılan Şəhriyar əvvəlcə Xorasana, daha sonra Nişapur və Məşhəddə sürgün edilmişdir. Yalnız 1935-ci ildə Tehrana döənən Şəhriyar H.İ.Əmirxızının yardımıyla “Felahət” Bankasında mühasib işləməyə başlar və atasının vəfatından sonra başsız qalan ailəsi də onun yanına gəlir.

1930-cu illərin sonu, 1940-cı illərin başlarında Şəhriyar şeirdən, musiqidən və bütün dostlarından uzaqlaşaraq Tehrandə dərvişlər təriqəti olan Zəhəbiyyəyə qatılmış və tərkidünyalığa can atmışdır.¹¹³² Şəhriyarın tərkidünyalıqdan, xəstəliklərdən qurtulmasına, yenidən və özü də milli ruhlu şeirlər yazmağa başlamasına anası Kövkəb xanım səbəbkar olmuşdur. Şair 1945-1946-cı illər mövcud olmuş Azərbaycan Milli hökumətinin də tərəfdarlarından olmuş, daha sonra “Heydərbabaya salam” poeması ilə Pəhləvilərə kəsərli bir şəkildə öz sözlərini deməyi bacarmışdır.

1949-cu ildə dövlət məmurluğundan uzaqlaşdırılan Şəhriyar “Heydərbabaya salam” və “Tehran və Tehranlı, yaxud ey Tehranlı” əsərlərindən sonra Tehrandə daha çox təzyiqlərlə üz-üzə qalmışdır. Bununla da, 1950-ci illərin başlarında Təbrizə dönərək burada ailə həyatı qurmuş, bir bankda mühasib kimi işləməyə davam etmişdir.

“İslam inqilabı”nı sevinclə qarşılayan Şəhriyar Pəhləvilər rejiminin süqutundan sonra (1979) ara-sıra Təbrizlə yanaşı Tehran şəhərində də yaşamış, 1988-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsasən fars və türk dillərində yazıb yartamış Şəhriyarın yaradıcılığında ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi görüşlər mühüm yer tutmuşdur. Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Heydərbabaya salam”, “Stalinqrاد qəhrəmanları”, “Eynşteynə Peygam”, “Səhəndiyyə”, “Gecənin əfsanəsi”, “Şeir və hikmət” və b.

İctimai-siyasi görüşləri. Şəhriyarın ictimai görüşlərində ən çox diqqət etdiyi məsələlərdən biri **ana dili** problemi olmuşdur. O,

¹¹³¹ Yenə orada, s.20

¹¹³² Bülluri Hökumə. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Bakı, “Elm”, 1983, s.25

“Türkün dili” şeirində onu tamamilə məhv etməyə çalışan iran-fars millətçilərinə çox tutarlı cavab vermişdir:

*Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şərin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.*¹¹³³

Mütəfəkkir çox doğru qeyd edirdi ki, Türk zalım və qisasçı deyil, ancaq onun varlığına, dilinə, törələrinə əl uzadanlara qarşı da səssiz qalmayacaq qədər hünərli, ürəklidir. Xüsusilə də, Türkün dilini bəyənməyib ona xor baxanlar bilməlidirlər ki, onun bu dünyada özünəməxsus yeri vardır. O, yazırdı:

*Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz.*¹¹³⁴

O, başqa bir şeirində də Türk dilinin Azərbaycan türklərinin milli varlığı baxımından əhəmiyyətin bəhs edərək yazırdı:

*Acı dillərdə şirin türki olurdu hənzəl,
Mən şirin dillərə qatdım onu, halva elədim.
Hər nə qalmışdı keçənlərdən ona bal pətəyi,
Əridib mumlu balın şəhdi-müsəffa elədim.
Türki, vallah, analar oxsağı, laylay dlidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdava elədim.*¹¹³⁵

Onun Milli məsələyə həsr olunmuş əsas əsəri isə “Heydər-babaya salam” poemasıdır. O, bu əsərində Azərbaycan Türk kimliyini, Türk törələrini, Türk dilinin möhtəşəmliyini, Türk əxlaqını ifadə etmişdir. Başqa sözlə, bu poema ilk növbədə, Azərbaycan türkünün yenidən özünə dönüşü, özünüdərk, bütövləşməyi olub parçalanmağa qarşı bir etiraz səsidir. O, yazır:

¹¹³³ Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.99

¹¹³⁴ Yenə orada, s.68

¹¹³⁵ Yenə orada, s.128

*Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşıydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşıydın uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?*¹¹³⁶

Ancaq Şəhriyar Azərbaycan türklərinin son əsrlərdə başına gətirilən bütün faciələrə baxmayaraq, bu xalqın yenidən toparlanacağına və bir olacağına ümidini heç zaman itirmirdi. Hər halda poemanın sonunun nikbin notlarla bitməsi də buna ən bariz nümunədir.¹¹³⁷ O, “Səhəndim” şeirində də Azərbaycan türkünün milli varlığını önə çəkib ondan heç bir vaxt vaz keçməyəcəyini qəti inamla ifadə edir. Şübhəsiz, buna səbəb həmin dövrdə assimilyasiya, yəni farslaşdırma siyasəti nəticəsində bəzilərinin öz kökünü danmaları idi. Bu bir çox milli mütəfəkkirlərimiz kim Şəhriyara da çox ağır təsir edir, milli varlığımızı qoruyub saxlamaq üçün əlindən gələni edirdi. Şəhriyar yazırdı:

*Azər elinin bir yaralı nisgiliyəm mən,
Nisgili olsam da, gülüm! Bir əbədi sevgiliyəm mən,
Yad məni atsa da, öz güləşnimin bülbülüyəm mən,
Elimin farsca da dərdini söylər diliyəm mən,
Həqqə doğru nə qaranlıq isə el məşəliyəm mən.*¹¹³⁸

O, Məmməd Rəhimə yazdığı cavab şeirində də Azərbaycan xalqının birləşməyinin zərurətindən söz açırdı. Ona görə dili bir, qanı bir olan Güney Azərbaycanla, Quzey Azərbaycan xalqının birləşməkdən başqa yolu yoxdur.¹¹³⁹ Artıq bütün millətlər kimi Azərbaycan xalqının da ayıldığını yazan Şəhriyar hesab edirdi ki, burada əsas məsələ farslaşmış azərbaycanlıların özünə dönməsidir. Belə ki, irançı Pəhləvilər rejimində məmurlar, əsgərlər, müəllimlər

¹¹³⁶ Yəni orada, s.48

¹¹³⁷ Yəni orada, s.56

¹¹³⁸ Yəni orada, s.68

¹¹³⁹ Yəni orada, s.75

arasında azərbaycanlı olub ancaq aryançılığa xidmət edənlər də az deyildir. O, yazırdı:

*Milləti yıxan – öz qalası,
Sərbaz kimdir? – Öz balası.*¹¹⁴⁰

O, “Tehranlı və Tehran” əsərində isə Tehrandə oturub özünü “arı” adlandırıb Azərbaycan türkünə təhqir edən irançıları kəskin bir dillə tənqid etmişdir. Şəhriyara görə, Azərbaycan türkünə təhqir etməyə çalışan ayançı tehranlının əxlaqdan, tərbiyədən xəbəri yoxdur. O, yazırdı:

*Sən paytaxtdan – baş kənddənsən,
Vücudundan bir eşəksən.
Əxlaqın yox, bitərbiyə,
Mərifətin yoxdur, niyə?
Eyib tapıb, mənə güldün.
Sən özünü adam bildin?
Vəsf etməyə yox bir cəhət,
Tapammıram bir söz deyim.
Ancaq tapdım səndə qələt.
Şükr indi ayırıram,
Dost düşməni – farsı türkdən...
Mənə qafqazlı qardaşlar,
Həmişə söylədi – “qardaş”.
Daim hörmət gördün Türkdən,
Türkdür qəlblərə sirdaş.*¹¹⁴¹

Bir Türk kimi digər Türk qardaşlarından da daima hörmət görən Şəhriyar üçün aryançıların isə Türk düşmənçiliyi başa düşülən deyildi. Azərbaycan türklərinin hər zaman “İran” üçün canını qurban verdiyinə inanan şairə görə, bütün bunların müqabilində onlar aryançılardan zülm, ədalətsizlik görmüşdür:

*Bir diyarda yaşayırıq,
İranlı - adını daşıyıırıq,*

¹¹⁴⁰ Yenə orada, s.87

¹¹⁴¹ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.149

*Sanırdım ki, biz həmdərdik,
Düşünmə ki, biz namərdik.
Sən zülmkar, sən namərdсэн,
Məmləkətə, fəqət dərdсэн!
Dostla düşmən, düşməyə dost,
Zəhərlisən, acı, sərtsən...*¹¹⁴²

Yaxud da, o, yazırdı:

*Od diyarı Azərbaycan,
Tarix boyu sənə dəstək.
Bir dəfə də demədin – “can”,
Çünki yoxdur səndə məslək.
Loru, kürdü düşmən sandın,
Onlarda müşkül asandı.
İgid Qaşqay tayfası da,
Hey zülmündən əzab çəkdi.
Sanma ki, sən türklər təkdi,
Ey “pəhləvan”, ey Pəhləvi,
Tarix boyu Türküm qəvi.*¹¹⁴³

Şəhriyar “İslam inqilabı”ndan sonra Cavad Heyətin rəhbərliyi ilə meydana çıxan “Varlıq” dərgisinin nəşrini çox yüksək qiymətləndirmişdir. O, yazırdı:

*Hərçənd qurtulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
“Varlıq” nə bizim təkcə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan...
Huşyar olasız, düşməni məğlub edə bilərsiniz,
Düşmənlərimiz qorxur huşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan.*¹¹⁴⁴

Şəhriyarın bu şeirində də Azərbaycan türklərinin milli varlığının qorunub saxlanması və milli birlik istəyi ön plandadır.

¹¹⁴² Yenə orada, s.151

¹¹⁴³ Yenə orada, s.151-152

¹¹⁴⁴ Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.102

O, “Varlıg”ın timsalında azərbaycanlıların daha da sıx birləşəcəyinə, özünü müdafiə refleksinin güclənəcəyinə inanmışdır.

Şəhriyarın milli ruhlu şeirləri arasında ən çox diqqət çəkən farsca yazdığı “Azərbaycan” şeiridir. Həmin şeir Azərbaycan türksəcinə Fikrət Sadıq tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Əgər biz həmin şeirin bütövlükdə Şəhriyara məxsus olduğunu iddia etsək, o zaman onun burada İran millətçiliyinə, irançılığa qarşı açıq-aşkar üsyan etdiyini hesab edə bilərik. Belə ki, Şəhriyar bu şeirində bir tərəfdən Azərbaycan adından “İran”a çox böyük minnətlər qoyur, digər tərəfdən artıq Azərbaycanın üsyan edib “İran”dan azadlığını tam əldə etməsini diləyir. Öncə, Şəhriyarın “Azərbaycan” şeirində “İran”a necə böyük minnət qoymasına nəzər salaq. O, yazırdı:

*Bütün dünya bilir, sənin qüdrətinlə, dövlətinlə
Abad olub, azad olub mülki-İran, Azərbaycan!..
Qurtarmaqçün zalımların əlindən Rey şümşadını,
Öz şümşadın başdan-başa olub al qan, Azərbaycan!..
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!¹¹⁴⁵*

Hesab edirik ki, Şəhriyarın burada ifadə etmək istədiyi həqiqətlər fikrin mahiyyətində dolaşdırmışdır. Belə ki, dünyanın “mülki-İran” kimi tanıdığı coğrafiyada mövcud olan dövlətlərin əksəriyyətinin Türk-Turan mənşəli olması şübhəsizdir. Həmin Türk-Turan mənşəli dövlətlərdə Azərbaycan coğrafiyasının mühüm yer tutması, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin həlledici rol oynaması da artıq bir çox elm adamları tərəfindən qəbul edilməkdədir. Ancaq burada incə məqam odur ki, Azərbaycan “Rey şümşadı” uğrunda mübarizə apararkən onu özünə yad hesab etməyib. “Rey şümşadı”nın yadlaşdırılması prosesi Qərb ideoloqlarının, o cümlədən ingilis alimlərinin əliylə 18-19-cu əsrlərdən sonra başlamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Türk igidlərinin hər zaman mifik “İran” üçün deyil, gerçək Türk dövlətləri uğrunda şəhid olmasından söhbət gedə bilər. Azərbaycan türkləri deyil,

¹¹⁴⁵ Yenə orada, s.176

ümumilikdə bütün türklər o zaman “İran”dan dərd, qəm almışdır ki, iç xəyanətlər nəticəsində mərkəzi hakimiyyət zəifləmiş və pusquda dayanmış bir ovuc fars mənşəlilər müxtəlif hiylələrlə hakimiyyəti ələ keçirmişlər (Əhəmənilər, Sasanilər, Pəhləvilər, İran İslam rejimi). Ancaq onlar hətta, xəyanət nəticəsində hakimiyyəti qeyri-qanuni şəkildə ələ keçirib idarə etdikləri dövrdə belə türklər olmadan bunu bacara bilməyiblər. Bu gün də mollaların sözdə İran İslam Respublikası türklər olmadan bir gün olsun belə, hakimiyyəti və ölkəni idarə edə bilməzlər. Ancaq bu gün İran millətçilərinin, İran mollalarının yanında yer alan türklərin çoxu şüuru cəhətdən farslaşdırılmış, iranlılaşdırılmış türklərdir. O ki qaldı, Şəhriyarın “Azərbaycan” şeirində Azərbaycanı “İran”a qarşı üsyana səsləməsinə, buna da diqqət yetirməyi vacib bilirik. O, yazırdı:

*Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
Şəhriyarın ürəyi də sənintək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənən dərman, Azərbaycan!¹¹⁴⁶*

“Azərbaycan” şeirinin son misralarında mütəfəkkirin “İran”a, İran millətçilərinə qarşı açıq-aşkar üsyan etdiyini görürük. O, açıq-aşkar şəkildə Azərbaycanın üsyan edərək ya azad olması, ya da tamamilə məhv olması şüarını irəli sürüb azadlıqdan başqa yolun olmadığını deyir. Sözün açığı, Şəhriyarın digər əsərlərində “İran”a qarşı bu qədər açıq üsyankarlıq yoxdur. Doğrudur, o, bir çox şeirlərində poemalarında Azərbaycan türklərinin milli varlığını, kimliyini, dilini, mədəniyyətini müdafiə etmiş, onu repressiyaya məruz qoyanlara qarşı çıxmışdır. Ancaq “Azərbaycan” şeirində olduqu qədər digər əsərlərində bu dərəcədə üsyankarlığı, yəni Azərbaycanın milli azadlıq məsələsinin konkret, açıq formada qoyuluşunu görmürük.

¹¹⁴⁶ Yenə orada, s.176-177

Hətta, bunun tam əksinə olaraq “Əziz Azərbaycanıma xitab” qəsidəsində “İran istiqlalı” uğrunda Azərbaycanın xidmətlərindən söz açıb “İranın igid oğlu” Azərbaycan olmasaydı “İran”ın başsız qalacağını ifadə etmişdir. O, yazırdı:

*Qorudun başla, canla ellərin iqbalını,
Qorudun bir ər kimi İranın istiqlalını...
Zərdüştlər beşiyisən, mərdidir sənin övladın,
Hər yerdə mərd tanınır, igid tanınır adın.
Sənsiz başsız qalardı, bikəs olardı İran,
Canısan bu diyarın, belə can sənə qurban!
İranın igid oğlu, bir xələf övladısan,
Qəlbin azər, yenilməz şöhrətin Azəristan.¹¹⁴⁷*

Şəhriyarın bu qəsidəsi ilə “Azərbaycan” şeiri arasında müəyyən qədər fərqi olması göz önündədir. Yenə “Əziz Azərbaycanıma xitab” qəsidəsində o, yazırdı:

*İranın tarixini odur qanıyla yazan,
Rəşadəti, mərdliyi vermiş dünyaya nişan.¹¹⁴⁸*

Əlbəttə, bütün bunlardan sonra iddia etmək olar ki, Şəhriyar “Azərbaycan” şeirini İran millətçiliyinin iç üzünü gördükdən sonra yazıb və başqa amillər də var. Ancaq ümumilikdə Şəhriyarın ancaq bir şeirində bu qədər Azərbaycanın azadlığı uğrunda radikal şəkildə üyankar olmasını görmək bir qədər uyğunsuzluq yaradır ki, vaxtilə Əkrəm Əylisli kimləri isə bunu tamamilə başqa yönlərə çəkmək istəmişdir. Belə ki, Ə.Əylisli “Azərbaycan” şeirini tərcümə edən şair Fikrət Sadıqın 1988-ci ilin noyabrındakı Meydan hərəkatının (Dirçəliş Günü) ruhuna uyğun olaraq ona bəzi əlavələr etməsini iddia etmişdi. Esmira Fuad isə yazır ki, Ə.Əylislinin iddiaları kökündən yanlışdır, çünki F.Sadıq bu şeiri Meydan hərəkatından çox əvvəl farscadan türkcəyə çevirmişdir. E.Fuada görə, hələ 1963-cü ildə Qulamhüseyn Beqdeli Şəhriyara həsr etdiyi “Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar” kitabında F.Sadıqın tərcüməsindən

¹¹⁴⁷ Yenə orada, s.387

¹¹⁴⁸ Yenə orada, s.390

istifadə etmiş, üstəlik şairin 1966-cı ildə Bakıda nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə də bu şeir daxil edilmişdir.¹¹⁴⁹ Bütün bunlar ona işarət edir ki, bütövlükdə “Azərbaycan” şeiri Şəhriyarın dünyagörüşünün ifadəsidir.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etməliyik ki, yalnız “Əziz Azərbaycanıma xitab” qəsidəsində deyil, digər əsərlərində də Şəhriyar “İran” məsələsinə həssaslıqla yanaşmış, ancaq Azərbaycan milli ideyasını, Azərbaycan mədəniyyətini deyil, yeri gələndə “İran mədəniyyətini”, “iranlılığı”da təbliğ edib. Məsələn, o, “Dənizin simfoniyası” əsərində qədim “İran mədəniyyəti”ni, “İran tarixi”ni, “İran” şahlarını öymüşdür. O, həmin əsərində “İran” şahlarının oturduğu “Təxti-Cəmşid”i nəzərdə tutaraq yazırdı:

*Birdən gecə etdi hamıdan tələb:
– Daranın qəsridir, gözləyin ədəb!
Gəlir ölməzliyin burda sədası,
Başmağın çıxarır dövrün Musası.
Daranın qəsridir, o möhtəşəm şah
Bir zaman olmuşdu aləmə pənah...¹¹⁵⁰*

Onun bu əsərində Dara yuxusunda görür ki, Makedoniyalı İskəndər, ərəblər, Çingiz xan “İran”a od vurub talayır. Halbuki guya, “İran” şahlarının dövründə ədalət hökm sürər, elm və mədəniyyət inkişaf edərmiş. Qədim lövhələrdə üç dildə (elam, babil, mixi) Əhəməni şahlarının hökmranlığından bəhs edildiyini, 31 xalqın onlara bac-xərac verdiyini, ancaq farsların bundan azad olduğunu qeyd edən Şəhriyara görə, həmin dövrün yeganə igid xalqı da parsılar imiş. O, yazırdı:

*Döyüş meydanında nizə oynadan,
Danışmaya bilməz igid parsılardan.
Səadət naminə vuruşur onlar,
Qılmış cinayəti, zülmü tarimar.*

¹¹⁴⁹ Fuad Esmira. Muhammed Hüseyn Şəhriyar. İstanbul, Peon kitab, 2014, s.52

¹¹⁵⁰ Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.300

*O kəs ki, ağılıyla, iradəsiylə,
Taxtı da, tacı da almışdı ələ.
“Dünyanın qapısı” ad vermiş pərsə,
Dünyanı tutacaq pərs, kimin olsa.¹¹⁵¹*

Deməli, Şəhriyar da müəyyən qədər fars-iran uydurmalarının təsiri altında olub Əhəməni şahlarını mədh etmiş, hətta onların dövrünü “Altın çağ” kimi qələmə vermişdir. Hər halda Şəhriyar Azərbaycan türklüyünə, Türk dilinə, Türk adət-ənənələrinə bağlı olmaqla yanaşı, “İran mədəniyyəti”nə, “İran dövlətçiliyi”nə müsbət yanaşmaları da ortadadır.

Biz, Şəhriyarın “İran mədəniyyəti”, “İran dövləti” ilə bağlı müsbət yanaşmalarını “Milli ideal” əsərində də görürük. Bu əsərində də, o göstərməyə çalışır ki, guya dünyada din, elm olmadığı dövrlərdə “İran”da hər ikisi də varmış. O, yazırdı:

*O nəslimiz ki, bizim eradan qabaq xan idi,
Olubdu qəyyuma möhtac yadelli “xanları”na.
Buludla söhbət edən sirli Təxti-Cəmşidə bax,
Uyubdu Keyvana dair o, dastanlara.
Üfiqdə əks eyləyən nərələr də layla çalır
Şir Ərdəşirlərinə, qartal Ərdəvanlarına.
O vaxt ki, dindən əsər, elmdən nişan yox idi,
İranda elm ilə din fəxr edirdi öz barına.¹¹⁵²*

Şəhriyar hesab edir ki, ancaq sonralar “İran”da elm və din adına bir şey qalmamış, əsrlərboyu siyasət aləminin zülməti ziyalıların fikir çırağı ola bilməmişdir. Ancaq yenidən “İran”da bir qalxınmanın olduğuna inanan Şəhriyar yazırdı ki, saf məramlı bir təşkilat yaradaraq canilər dəsətəsini aradan qaldıraraq yenidən əski “İran”ı dirçəltmək mümkündür:

*Gərəkdi saf məramlı hizbi təşkilat yarada,
İnamla el gələ azadlıq asitanlarına.
Vətən məhəbbətinə hər fəda olan yazıçı*

¹¹⁵¹ Yenə orada, s.306

¹¹⁵² Yenə orada, s.396

*O vaxt qoşulmalıdır ölkə pəhləvanlarına.
Xəyanəti açılan dəstə cani dəstəsidir,
O dəstə yetməlidir öz cəzasının darına!
O gün sevinc ilə aclar əsil cəza verəcək
İran harınlarına, kinli qarsonlarına.¹¹⁵³*

Doğrudur, o, “İns və cins” şərinə yazırdı ki, 5 min ildir burada sultanlar, şahlar hökm sürərək xalqa heç bir azadlıq verməmişdir. Hətta, 7-ci əsrdə İslam dininin burada yayılması belə, xalqı tamamilə əsarətdən qurtara bilməmişdir:

*Beş min ildir bu sələtinə giriftar olmuşuq,
Din də gəldi, tapmadıq biz bu səlatindən nicat.
Bir yalançı din də olmuş şeytanın bir möhrəsi,
Doğru bir din ver bizə, ver bu yalan dindən nicat¹¹⁵⁴*

Hər halda onun bu şeiri əski “İran mədəniyyəti”ni, “İran dövlətçiliyi”ni öyən əsərləri ilə üst-üstə düşmür. Çünki şair burada ən azı sultanların beş minillik hakimiyyətindən narazılığını ifadə etmişdir. Görünür o, bu şeirini “İslam inqilabı” ilə Pəhləvilərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra yazmışdır. Çox güman ki, elə onun “Maarifimiz” şeiri də “İslam inqilab”ından sonra yazılmışdır:

*Nəyimiz var öyünməli, cəhalətdir maarifimiz,
Maarifin özünə də xəyanətdir maarifimiz.
Əcnəbilər qələmiylə yazılmışdır proqramı,
Tutuquşu dərsi verir, o sifətdir maarifimiz.
Ustalaşıb düzü əyri, əyrini düz tanıتماğa,
Yazıq millət, faciədir, müsibətdir maarifimiz.
Harda ki nur qapısı var, yeddi yerdən qıfıllayır,
Bir qaranlıq uçurumdur, bir zülmətdir maarifimiz.
Əcnəbinin tənburilə oynadığın yetər, bəsdir,
Oyan millət, öz gözünlə gör, qəflətdir maarifimiz.¹¹⁵⁵*

¹¹⁵³ Yenə orada, s.397

¹¹⁵⁴ Yenə orada, s.131

¹¹⁵⁵ Yenə orada, s.400

Dini-fəlsəfi görüşləri. Şəhriyarın yaradıcılığında dini-fəlsəfi məsələlər də mühüm yer tutmaqdadır. O, bir müddət babiliyin, daha sonra da sosial-demokratizm, ya da marksizm-leninizm təlimlərinin təsiri altında İslam dinindən uzaqlaşıb “kafir” olanlara öz etirazını bildirir. O, yazırdı:

*Hanı Molla İbrahimin dərsi, hanı tay-tuşlar?
Şeyxli İslam hanı, yurdunda oxur bayquşlar!
Kim deyirdi ki, müsəlman qavi-yer alqışlar?
Babiyə, bolşevikə gör nə giriftar olduq,
Bələşib hər nəcisə, gör necə murdar olduq.*¹¹⁵⁶

O, “Allah boyacağı” şeirində isə yazırdı:

*İslam oyatdı xalqı, başın qovzayan qaçır,
Şeytan bacarmadı ki, yatanlar oyanmasın.
Hər rəngi at, fəqət boyan Allah boyacağına,
Hər aldadan boyaqlara qəlbin boyanmasın.
Xəlqin gözünü oyardı şahın mirqəzəbləri,
Qoy bir oyulsun öz gözü, ta göz oyanmasın.*¹¹⁵⁷

O, “İnsansaz inqilabımız” şeirində də 1979-cu ildə “İran”da baş verən “İslam inqilabı”na böyük ümid bəslədiyini gizlətmirdi. O, yazırdı:

*Bir ümmət olaq, boyaqqlar getsin,
Nə qırmızımız, nə də abımız.
Mübarək olsun imam xəttimiz,
Sazişkarlardan ictimabımız...
Cəbhə - Kərbəla, Fəllahlərtək
Hüseynilərdir həmrəkabımız.
Hizbi-cümhuri inficarında
Behşidlərtək bu Türabımız.
Məhərrəm gəlir, aşura gəlir,
Şölə şəkəcək iltihabımız.
Şəhid mehrabıdır Əsədullahə,
Bizim saqımız, qan – şərabımız.
Aşura bizim məktəbimizdir,*

¹¹⁵⁶ Yenə orada, s.69

¹¹⁵⁷ Yenə orada, s.114

Qanla yazılmış bu kitabımız...¹¹⁵⁸

Yaxud da, o, yazırdı:

*İranın ərzi xaricə getməz,
İslamdır bizim əriziyabımız.
Mühazsireyi-iqtisadini
Sındırar bizim etisabımız.
İmperializmə bac verənmərik,
Bağlanıb daha bu hesabımız...¹¹⁵⁹*

O, “Allah vədəsi” şeirində isə ümid edirdi ki, “İslam inqilabı” hər cür pisləklərə son verib, yaxşılıqların təməli olacaqdır:

*Qoy bu inqilab sel kimi axsın,
Göy guruldasın, ildırım şaxsın.
Müstəzəfin qoy, haqqa çatarkən,
İslam baydağın dağlara taxsın.¹¹⁶⁰*

Onun dini baxışlarını tədqiq edərkən şüəlik təəssübkeşliyini də qeyd etməyə bilmərik. Məsələn, o, “Gecə və Əli” məsnəvisində yazırdı ki, Həzrət Əliyə hər şey əvvəlcədən əyan olmuş, o hökmdarı olduğu məmləkətdə kimin ac, kimin çarəsiz olduğunu bilib dərhal yardım edərmiş. Şəhriyar yazırdı:

*Oruc tutan üçün gün ki, qurtarar,
Arpa çörəyiylə o, iftar açar.
Gecə qaranlıqda heç kəs bilmədən,
Ərəb yetiminin şamını verən,
Bir şah ki, gecələr gizlincə gedər,
Yoxsullar evinə hədiyyə verər.
Örtürdü bu sirri pərdeyi-cəli,
Heç kimsə bilməzdi Əliyə Əli.¹¹⁶¹*

Şəhriyara görə, Həzrət Əli yalnız bir hökmdar deyil, dünyanın ən böyük bəşəridir. O, yazırdı:

¹¹⁵⁸ Yenə orada, s.126

¹¹⁵⁹ Yenə orada, s.127

¹¹⁶⁰ Yenə orada, s.131

¹¹⁶¹ Yenə orada, s.332

*Haqla görüş üçün o böyük insan,
Qatili oyatdı səhər yuxudan.
Səcdəyə düşəndə, zalım arxadan,
Zəhərli qılıncla vurdu başından.
Qatili tutaraq əsir etdilər,
İşarə edib ona dedilər:
Ey əsir! Əlinin qatili sənsən,
Məyər sən Allahsan? Allaha düşmənsən?
Salıbsan aləmə gör nə böyük şər,
“Əli bəşərdirsə, ən yüksək bəşər”.¹¹⁶²*

Onun İslam fəlsəfəsinə baxışı bütövlükdə **insanlıq fəlsəfəsi**, humanizmlə də uzlaşırdı. Şəhriyarın əsərlərində təlqin etdiyi yüksək insani və mənəvi dəyərlər insanların, özəlliklə gənclərin formalaşmasında, yaxşı və pisi biri-birindən ayırmasında mühüm rol oynamışdır. O, “Gecənin əfsanəsi” mənzum əsərində yaxşılıq və pislik, xeyir və şər arasındakı mücadiləni önə çəkmişdir. Onun fikrincə, əgər zülmət nura, şər xeyirə güc gəlsə bunun bir anlamı olmalıdır. Şair-filosofun burada əsas diqqət yetirdiyi isə bəzən gündüz ikən dünyanın necə qaranlığa, yaxud da gecə ikən dünyanın necə nurlana bilməsini ifadə etməyə çalışmışdır:

*Gündüzün saqisi günəş camını
Devirib sındırar, meyini tökər.
Ulduzlar səpilər ağlar gözündən,
Göylərə ahından bir duman çökər.
Sevdalı başına qoyar dizinə,
Gündüzün oyunu yetişər sona.
Bu zaman açılar yeni bir pərdə,
Aləm bürünsə də qara bir dona.
Gülməli bir səhnə düzəldər gecə,
Başlanar göylərdə atəşfəşanlıq.
Nə qədər sehrikar bir rejissordur,
Gecənin işini sezsən bir anlıq!¹¹⁶³*

¹¹⁶² Yenə orada, s.332

¹¹⁶³ Yenə orada, s.246

Şəhriyara görə, Şərq dünyasının üzərində günəş deyil, sadəcə bir ay var ki, onun da üzərinə tor çəkilibdir ki, quyuya düşməsin. Ona görə qaranlığa, zülmətə qalib gəlmək üçün də ay-
ulduzlar ordusu birgə mübarizə aparırlar:

*Ay-ulduz ordusu əllərdə nizə
Qaranlıq üstünə hücumə keçər.
Pərilər yurduna çevrilər meşə,
Hər yanda əfsanə, əfsun söylənər.
Yağar üfüqlərdən işıq aləmə,
Qaranlıq tüstü tək çəkilər geri.
Əlbayaxa olaq nurla qaranlıq,
Elə bil döyüşür div ilə pəri.¹¹⁶⁴*

O, yazırdı ki, gecə vaxtı nurla zülmətin mübarizəsindən nur qalib çıxır, bununla da dünyada ədalət zəfər çalır və hər yanda xoşbəxtlik hökm sürür. Şəhriyar yazırdı:

*Gözəl mənzərədir hər yana baxsan,
Bu sirri anlamaq deyildir asan,
Bu cəlal, əzəmət, bu büsat nədir?
Haqqın camalına bir aqınədir.¹¹⁶⁵*

Onun fikrincə, gecədən fərqli olaraq, ancaq gündüz olunca vəziyyət tamamilə dəyişir. Belə ki, gecə nur zülmətə qalib gəlib cənnət yaratdığı halda, gündüz isə əksinə zülmət nuru üstələyir. Bu anlamda Şəhriyara görə, insanlıq baxımından da gecədən çox gündüzdə şəfə, gecə də xeyir vardır. Çünki pis əməllərin əksəriyyəti gecələr deyil gündüzlər baş verir. Bu baxımdan şair-filosof hesab edir ki, gecə zamanı nur zülmətə qalib gəlsə də, ancaq gündüzün işığında zamanı bunu bacara bilmir. O, yazırdı:

*Hər səhər yerimdən durcaq,
Qəmlə möhnət olur mənimlə ortağ.
Gündüzün üzünü görüncə, aman,
Ürəyim köksümdə əsir qorxudan!
Şər, fəsad çulğayır dünyanı gündüz,
Kor qoyar insanda vicdanı gündüz.*

¹¹⁶⁴ Yenə orada, s.249

¹¹⁶⁵ Yenə orada, s.251

*Salır min möhnətə gündüz bizləri,
O bizə göstərir xəbis üzləri.*

Bizcə, Şəhriyarın istər İslama, istərsə də şiəlik məzhəbinə münasibətində dövrün şərtləri də mühüm rol oynamışdır. Hər halda, Şəhriyarın bir tərəfdə “İran mədəniyyəti” uydurmalarının təsiri altında zərdüştlüyə də müsbət baxması, ancaq bütün bunlarla yanaşı, xüsusilə də “İslam inqilabı” ərəfsində İslam dininə yenidən böyük ümidlər bəsləməsi və şiə təəssübkeşliyi təsadüfi ola bilməz. Onun dünyagörüşündə islamlıq fəlsəfəsinin mühüm yer tutmasını isə bir çox suallara onun vasitəsilə cavab tapmağa çalışması ilə izah etmək mümkündür.

Hesab edirik ki, Şəhriyar öz milli-fəlsəfi düşüncələrini isə aryançılığın, daha sonra da İran şiəçiliyinin təsiri altında tam şəkildə ifadə etməyə çətinlik çəkmiş, bəzən dövrün zor şərtlərindən çox kənara çıxmamağa çalışmışdır. Ancaq bütün hallarda Şəhriyarın milli-fəlsəfi ruhun daşıyıcısı olması və bunu Azərbaycan türklüyü məfkurəsinə mümkün olduğu qədər əks etdirməsi danılmazdır. Hər halda, Şəhriyarın dünyagörüşündə milli təfəkkürün ifadəsi daha çoxdur, nəinki yad təfəkkürlər. Buna ən bariz nümunə də onun “Heydərbabaya salam” poeması, “Azərbaycan”, “Türk dili” şeirləri və digər əsərləridir.

HƏMİD NİTQİ AYTan

Həyat və yaradıcılığı.Təbrizin Surxab məhəlləsində dünyaya gələn Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, hüquqşünas alim, türkoloq Həmid Nitqi/Aytan (1920-1999) ilk təhsilini M.H.Rüşdiyyənin məktəbində almış, daha sonra Firdovsi adına litseydə təhsilini davam etdirmiş və burada müəllimlərindən biri Həbib Sahir olmuşdur. 1936-cı ildə Tehrana köçən Nitqi burada “İqdam”, “Qanun”, “Dəməvənd”, “Xavəri-nou” və başqa qəzetlərdə məqalələr yazmışdır. O, 1942-ci ildə Azərbaycan Cəmiyyətinə məxsus “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru da olub.¹¹⁶⁶

1940-cı illərin başlarında Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra, 1943-cü ildə Türkiyəyə-İstanbula gedib İstanbul Universitetində hüquq ixtisasını tamamlamış, burada da doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1948-ci ildə Türkiyədən “İran”a dönən Nitqi bir müddət sonra Abadanda “İngilis-İran neft şirkətinin əlaqələr və qəzetçilik” idarəsində işə başlamış, az sonra isə şirkətin mətbu orqanı olan “Xəbərhəyə ruz” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Bir müddətdən sonra isə tədqiqat aparmaq üçün İngiltərə və ABŞ-a göndərilib.

1962-ci ildə Nitqi yenidən Tehrana qayıdıb və Neft konsorsiumunda ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin rəisi vəzifəsini tutub. Eyni zamanda onu Tehran Universitetində yeni açılan “İctimaiyyətlə Əlaqələr” fakültəsində dərs demək üçün dəvət ediblər. O, “Əllaməyi Təbatəbai” Universitetində müşavirlik vəzifəsində də çalışmış, 1994-cü ildə universitet rəhbərliyi ona “Yeni ictimaiyyətlə əlaqələr elminin atası” adını vermişdir.¹¹⁶⁷

Nitqi “İslam inqilabı”ndan (1979) sonra yaranan “Varlıq dərgisində Cavad Heyətlə bir yerdə çalışmışdır. O, uzun müddət həmin jurnalın baş yazarlarından biri olmuş, burada türkologiya, ədə-

¹¹⁶⁶ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.78

¹¹⁶⁷ Nitqi Həmid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.5-6

biyyatşünaslıq, mədəniyyət sahəsində bir çox məqalələr yazmışdır. Dilçiliyin ümumi problemləri, milli-mənəvi intibah, milli düşüncənin formalaşması onun yazılarının əsas mövzularından idi. Nitqi Güney Azərbaycanda yazı qaydaları, ədəbi-bədii dil məsələləri üzərində uzun müddət çalışmış, başqa həmkarlarının da rəyini nəzərə almaqla “İmla qaydaları” adlı məqaləsini “Varlıq”ın əlavəsi kimi nəşr etdirmişir. O, Quzey Azərbaycanda artıq sınaqdan çıxmış imla prinsiplərinə istinad etməklə ərəb əlifbasının özünəməxsusluğu əsasında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılmış vahid bir sistem yaratmağa nail olmuşdur.¹¹⁶⁸

Yaradıcılığı çoxşaxəli olan Nitqi uzun müddət jurnalistika ilə yanaşı elmi və bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Türkologiya, ədəbiyyat və tarixlə də yaxından ilgilənən H.Nitqi “Yönətiçilik və xalqla ilişkiler”, “Dünyanın ən güclü 25 qəzeti”, “Sosial ilişkiler üzərinə”, “İnandırma, təbliğat və reklamçılıq” və başqa dərş vəsaitlərini, elmi əsərləri ərsəyə gətirmişdir.

O, 1989-cu ildən İngiltərənin məşhur Edenburq Universitetində “İslam və Orta Şərq” Araşdırmalar bölməsində elmi fəaliyyətini davam etdirmişdir.¹¹⁶⁹ Nitqi Böyük Britaniyada çap etdirdiyi və Azərbaycan türkcəsinin inkişaf məsələlərinə həsr edilmiş məqalələrində də ötən əsrin əvvəllərindən bu günə qədər “İran”da Azərbaycan türklərinə, onların dil və mədəniyyətlərinə olan təzyiqlərdən bəhs etmişdir.

O, 1999-cu ildə İngiltərədə vəfat etmiş, İstanbulun Zəncirli quyu məzarlığında dəfn edilmişdir.

Milli-maarifçilik və ictimai-fəlsəfi görüşləri. H.Nitqinin dünyagörüşündə əsas yeri Türkün milli kimlik, milli dil, milli mədəniyyət bir sözlə, Türk varlığı mühüm yer tutur. Ona görə, ərşançı Pəhləvilər rejimində türklər, Azərbaycan türkləri üçün ən vacib məsələ bir millət olaraq Varlıq məsələsi, Var olma problemi-dir. Çünki ərşançı Pəhləvilər rejimi birmənalı şəkildə Türk var-

¹¹⁶⁸ <https://ali-shamil.tr.gg/1-H%26%23601%3Bmid-Nitqi.htm>.

¹¹⁶⁹ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.85

lığını ya tamamilə məhv etmək, ya da farsın içində əritmək siyasəti aparırdı. Bunun da nəticəsində zaman zaman türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri milli varlığını – Türk Varlığını ifadə edə bilmir, milli idealını–Qızıl Alma ölküsünü unutmağa başlayırdı.

Bu baxımdan Nitqinin “Kimliyim”, “Ovsun”, “Hamı?” “Qızıl Alma”, “Haqq qapısı” və digər şeirləri diqqətimizi cəlb edir. O, “Kimliyim” şeirində iran-fars millətçiləri tərəfindən, milli kimliyinə, yəni Türk kimliyinə qoyulmuş qadağadan bəhs edir. Nitqi, bu kiçik şeirində milli kimliyini, milli mədəniyyətini, milli dilini ifadə edə bilmədiyi üçün çəkdiyi iztirabları anladır:

*Qırılmış aynamda təkrar oluram,
Dağınq anılar yellərdə uçur,
Beynimə cavabsız suallar dolmuş.
Can çəkən gecənin davamı üçün,
Sislər, dumanlar səfərbər olmuş.
Hələ də adımı deyə bilmirəm.
Hələ də kimliyim
Qırx qat boğçada
Ovsunlarla düyünlü
Gizlinli saxlanır.
Hələ də qardaşım bərkə düşəndə
Özündən utanır,
Əslini danır.¹¹⁷⁰*

Nitqi burada çox səmimi şəkildə etiraf edir ki, ərənçı iran-fars millətçilərinin apardıqları şovnist siyasət nəticəsində bəzən nənki milli kimliyi ifadə etmək mümkün olur, hətta yerə gələndə kimsə özündən utanıb əslini də danır. O, “Ovsun” şeirində də Azərbaycan Türklərinə qarşı aparılan assimilyasiya və məhvetmə siyasətini nəzərdə tutaraq yazırdı:

*Məni ovsunladılar,
Dilimi bağladılar.
Qaçdımsa yetişdilər,
Nə əkdimsə biçdilər.
Əmək mənim bar əlim*

¹¹⁷⁰ Nitqi Həmid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.101

*Yadlar mənim yar əlim.
Utandım öz-özümdən
Sazımdan və sözümdən
Ayrılalı əslimdən
Öksüz
Və köksüz qaldım.*

*Öz qanadıyla uçan,
Atlanıb dağlar aşan
Mən (Türk-F.Ə.),
Yerlərdə süründüm,
Qaranlığa бүüründüm,
Bataqlılıqlara gömüldüm,
Yaşayammadım öldüm.*

*Məni ovsunladılar
Dilimi bağladılar.
Açılmaz isə dilim
Kim biləcək mən kimim?¹¹⁷¹*

Şübhəsiz, İran-Fars millətçilərinin ideologiyasının da mahiyyətində məhz bu dayanırdı ki, Azərbaycan türkü milli kimliyindən – Türk Varlığından və milli idealından – Qızıl Almadan (Turan) əl çəksin və yad ideyaların köləsinə çevrilsin. Bizcə, bunu nəzərə alaraq o, “Hani?” şeirində Qızıl Alma ölküsünün axtarışına çıxmışdır. Onun “Qızıl Alma”sı Türk düşmənlərinin Türkü assimilyasiya və məhv etmə siyasətini həyata keçirdiyi zor bir dövrdə nə olursa olsun, Türkün varlığını və idealını unutmamaq idi. O, yazır:

*Dumanlardakı əsrar,
Ormanların yaşıl ürpərməsi
Və zaman dəyirmanının qıcırıtqla dönməsi,
Az qala məni yoldan saxlayacaqdı.*

*Ulduzlardan soruq almasaydım,
Anamın əzbərlətdiyi*

¹¹⁷¹ Yenə orada, s.37

*Və mənim unutduğum
Duaları
Yadıma salmasaydım.*

*O sehirli bağçada
Bir alma ağacının budağından
Sallanan,
Alov-alov yanan
Qızıl alma,
Harada?¹¹⁷²*

O, 1962-ci ildə yazdığı “Qızıl alma” şeirində isə Türkün gələcək üfününü belə görürdü:

*Yüz illərin ötəsindən
Sənlə könül arasında,
Pıçıldasır bir macərə:
Heyif sənlə görüşmədik,
Tanışmadıq,
Danışmadıq.*

*Neysə, səni bir möcüzə
Daha gözəl bir zamanda
Tarixin bir döngəsində
Qabağımıza çıxarsa,
Tutacağam əllərindən,
Belini bərk saracağam,
Ovun çalmış qartal kimi
Yuvama aparacağam.
Bir də səni caynağımdan
Heç bir qüdrət ala bilməz.
Oğru fəlak neyləsə də
Səni məndən çala bilməz!¹¹⁷³*

Göründüyü kimi, Azərbaycan Türkü Qızıl almasını əldən vermiş, öz əlləri ilə qurduğu dövlətdə isə nəinki haqsız vəziyyətə

¹¹⁷² Yenə orada, s.33-34

¹¹⁷³ Yenə orada, s.34

gətirilmiş, üstəlik milli kimliyini, milli dilini danmağa və milli idealını unutmağa məhkum edilmişdir. Bütün buinlara baxmayaraq, bu faciələri onların başına gətirən Fars millətçiləri və havadarları, özlərini daha haqlı sayırdılar nəinki Azərbaycan türklərini. Bu baxımdan Nitqi “Haqq qapısı” şeirində milli haqları tapdlanan Azərbaycan türkünün də, onun haqqını tapdalayan Fars-İran millətçisinin də özlərini hansı anlamda haqlı saymalarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, yazırdı:

*Zülm altında əzilən,
Və əziləni əzən,
Birağızla bərabər
“Mən haqlıyam” deyərlər.
Əli qılıclı üçün
“Qılıc haqqı” haqların
Ən üstünüymüş məgər?¹¹⁷⁴*

Deməli, əzilən Azərbaycan türkü də, onu əzən ərənç fars millətçisi də, hər kəs özünə görə özünü haqlı hesab edir. Ancaq sən demə əsas məsələ odur ki, “qılınc haqqı” kimin əlindədirsə, gerçək olaraq haqlı da o, hesab olunur. Bu anlamda hazırda “haqlı” durumda olan iran-fars millətçiləridilər ki, çünki istər hiylə ilə olsun, istərsə də hiyləsiz, istər doğru yolla olsun, istərsə də əyri yolla gerçək olan budur, “qılınc haqqı” bu gün ərənç farsların əlindədir.

Doğrudur, “qılınc haqqını” geri almaq üçün türklər, xüsusilə də Azərbaycan türkləri XX əsrdə bir neçə dəfə ayağa qalxıblar, ancaq ciddi və əsaslı qələbə qazana bilməyiblər. Məsələn, Azərbaycan türkləri “qılınc haqqını” əllərində saxlamaq üçün Səttarxanın, Xiyabaninin, Pişəvərinin başçılığı ilə bir neçə dəfə Milli hərəkata başlayıblar. Ancaq bütün hallarda bu milli hərəkatlar nəticəsində nə Qacarlar türklərini hakimiyyətdə saxlaya bilmək mümkün olmuş, nə də ərənç Pəhləviləri devirməyə nail ola bilmişlər. Bir sözlə, gerçək olan budur ki, hələ də əli qılınc ərənç İran-Fars millətçiləri və onların havadarları, o cümlədən

¹¹⁷⁴ Yenə orada, s.117

onların yanında yer alan sapı özümüzdən olan baltalar “qılnc haqqı” sayəsində üstün, qalib tərəfdirlər.

Nitqiyə görə, “qılnc haqqını” geri almağa çalışanlardan biri də Şeyx Məhəmməd Xiyabani olmuşdur ki, ancaq onun liderliyində başlayan milli hərəkat düşmənlərin iş birliyi nəticəsində məğlub edilmişdir. O, Məhəmməd Xiyabaniyə həsr etdiyi “Şeyx Məhəmməd” şeirində üzünü Xiyabaninin ruhuna tutaraq deyirdi ki, onun ölümündən sonra (1920) Azərbaycan daha da yetim qalmış, uzun müddət özünə gələ bilməmişdir. Nitqi yazırdı:

*Lakin sən
Röyalarımı xəyalınla doldurdun.
Gözümdə nur,
Dizimdə zor,
Ürəyimdə qürur
Oldun.
Amma nə üçün
Vəd etdiyin
Saat çalmadı?
Nədən əkdinin ağac
Qol-budaq salmadı,
Yaralar sağalmadı?¹¹⁷⁵*

Nitqi Xiyabaninin ictimai-siyasi idealları ilə yaşasa da, ancaq həmin idealların özünü hələ də, doğrultmaması onda müəyyən qədər bədbinlik yaratmışdı. Belə olduğu təqdirdə, Nitqi üçün gələcəyə doğru bir ümid bəsləmək heç də asan deyildir və o, yenə də alovlanacaq bir inqilabi qığılcım axtarışındadır. Nitqi yazırdı:

*Və sağalmaz mənim də qanayan yaram,
Dağ başlarını duman aldıqca,
Bayatlarım sinəmdə qaldıqca,
Mənə öyüd ver, ey ulu kölgə.
Gülləri solduran yelə neyləyim,
Səsini itirən elə nə deyim?¹¹⁷⁶*

¹¹⁷⁵ Yenə orada, s.38

¹¹⁷⁶ Yenə orada, s.39

Yuxarıda da dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, əslində Səttarxan və Xiyabani hərəkətləri Qacarlar Türk dövlətinə qarşı deyil, Türk dövlətinin əlindən alınmağa başlamış “qılınc haqqının” saxlanması ilə bağlı olmuşdur. Lakin bütün bu milli hərəkətlər öz məntiqi sonluğuna çatmadı və Qacarlar dövləti devrilib yerinə ərənçi-irançı Pəhləvilər hakimiyyətə gətirildi. Bunu, Nitqi “Təbriz” poemasında çox dəqiq şəkildə ifadə etmişdir:

*Əsrimizin ərəfəsində
Gərçi şəhərmizdə
Az-çox bir şeylər vardı,
Genə də ərsə insanlara dardı.
Ölkəmizdə əbədi qışdı.
Rahət qaçmışdı, zillət artmışdı...
Səttarxanın bayrağı üfüqlərimizi sardı.
Qəlblər işıq, dizlər qəyim,
Hüseyn Bağbanlar,
Heydər Əmioğlular, Bağırxanlar,
Və səf-səf adsız qəhrəmanlar,
Hürriyyətin uğrunda savaşıdılar, çalışdılar,
Qan töküüb, can verdilər...
Beləcə də üsyanlarda, tufanlarda
Meydanlarda qazanılan böyük zəfər,
Oldu Tehrandə əyləşən
Müftə yeyin, yalan deyən,
Tülkülərin qumarında
Hava, hədər.
Qıydı axır Şeyx Məhəmmədə
Xəyanətin qara əli.¹¹⁷⁷*

Ərənçi pəhləvilər də hakimiyyətə gələr-gəlməz Türk kimliyinə, Türk dilinə, Türk mədəniyyətinə bir sözlə, Türk Varlığına və Türkün Qızıl Alma idealına (Türk Birliyinə) qadağalar qoydu. O, yazırdı:

*Var-yoxumu talayıb,
Sındırdılar belimi.*

¹¹⁷⁷ Yenə orada, s.138-139

*Əlli dörd il boyunca
Bağladılar dilimi.
Və heç də utanmadan
Elimə (Azərbaycan-F.Ə.) böhtan dedilər,
Dilimə (Türk dilinə-F.Ə.) yaman dedilər,
Varlığını (Türklüyünü-F.Ə.) dan dedilər.
Yalana (irançılığa-F.Ə.) aldan dedilər.¹¹⁷⁸*

Ancaq aryançı Pəhləvilər rejiminin anti-türk siyasətinə boyun əyməyən Nitqi bədbinliyə qapılmağı doğru görmür və pessimist fikirləri də özündən və silahdaşlarından uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Bu baxımdan onun “Səhərə çıxan bir yol var” şeiri ibrətamizdir. O, “dibsiz bir quyudan”, “qaranlıq gecədən” qurtulmaq üçün yalvarmaq-yaxarmaq deyil, milli mücadilə aparmağı zəruri hesab edirdi:

*İllərdir boynunda zəncir daşırsan,
Yurdunda sürgünsən,
Gedib yaşarsan...
Kimsədən səs çıxmaz
Gəbərsək də biz.
İtərik
Çıxmazsa bir yola
Bu iz.
Sən yeri
Mənzilin uzaq ya yaxın
Dişin sıx!
Özünü itirmə sakın!
Dərdinin dərmanını umma kimsədən,
Kimsəmiz yoxdur ki,
Bir mənəm bir sən.
Ölsək də, qalsaq da, budur yol ancaq,
Çıx yola,
Bəlkə bir mənzilə çataq.
Mən qalsam,
Davam et yolunda yoldaş,*

¹¹⁷⁸ Yenə orada, s.139

*Dayanma,
Yeri get bu dağları aş.
Bilirəm səhərə çıxan bir yol var,
Dizində güc varkən yorulma, axtar.*¹¹⁷⁹

Nitqiyə görə, dünyada Türk milləti kimi çox az millət var ki, bu qədər düşməni olsun və onlara qarşı hər daim mübarizə aparmağı da bacarsın, heç bir zaman geri çəkilməsin: “Türk sözünün çox mənası var. Biri də “qüvvətli” deməkdir. Həqiqətən, bu millət çox dözümlüdür. Çox xalqlar gəlmişlər, getmişlər dünyadan. Bizə bənzəri az-az tapılar. Biz türklər bitkilərə bənzəyirik. Ölüb getdikdən sonra torpağı qazıb görərsən ki, kök sağlamdır, yenidən göyərəcək”.¹¹⁸⁰

Nitqi doğru deyirdi ki, dünyada həm yoxsul, həm də varlı xalq bizik: “Varlığımıza sahib çıxmırıq. Sahib çıxsaq, çox şeyimiz var. Məmləkətlər qurmuşuq. Biz beləyik: özgəni bəzər, özü lüt gəzər”.¹¹⁸¹ Nitqi daha sonra yazırdı: “Bizi aldatmadılar, buna özümüz imkan yaratdıq ki, bizi aldatsınlar. Bu yanlışlığı gələn minillikdə (yəni XXI əsrdə-F.Ə) aradan qaldıracağıq”.¹¹⁸²

Nitqi “Yeni gün-Novruz” şeirində də aryançılığa qarşı Türklüyünü, Turançılığı müdafiə etmişdir. O, yazırdı:

*Utancaq yaz günəşi dan yerində qızardı,
Firudin şahın mülkün
Tərk etdi qapqara qış.
Hər yana işıq sardı.
Ümid şövqilə könül yuxusundan oyandı,
Ürəklərdə yaşamaq istəyi alovlandı.
Bir uğurlu yeni gün.
İrəcin ölkəsində Novruz deyə adlandı.
Turun yurdunda isə
Ərgənəqon bayramı - deyə adlandı.
Yeni gün atalardan bizlərə yadigardır,*

¹¹⁷⁹ Yenə orada, s.40-41

¹¹⁸⁰ Parçalanmış millətin harayı. Bakı, “Nurlar” NPM, 2007, s.100

¹¹⁸¹ Yenə orada, s.100

¹¹⁸² Yenə orada, s.101

*Yalnız çöllərdə deyil, evlərdə də bahardır.*¹¹⁸³

Qeyd edək ki, Nitqi Pəhləvilərin sonunun yaxınlaşdığı 1977-1979-cu illərdə “İslam hərəkatı”na da bel bağlamış, hətta “İslam inqilabı”ndan (1979) sonra Türk varlığına qoyulmuş qadağaların aradan qaldırılacağına, Azərbaycan türklərinin artıq haqq etdikləri şəkildə yaşayacağına ümid etmişdir. O, “Bu gündən sabaha” şeirində bu ümidlə yazırdı:

Küllərdi

Şəfəqin gündüzə ərməğanı

Və küllərdə ümid adlı səməndər doğulurdu.

Açılmışdı işığın dili,

Danışırdı xatirəsiz sevgili.

Bəlkə sonu gəlmişdi bunca qəhərlərin

*Bəlkə qərqi başdaydı artıq doğacaq səhərlərin.*¹¹⁸⁴

Xüsusilə də, o, “Təbriz” poemasının sonunda “inqilab”a böyük ümidlə baxdığını və çox şeyin yaxşı mənada dəyişəcəyinə inamını ifadə etmişdir. Nitqi yazırdı:

29 Bəhməndə (1978-ci il Təbriz üsyanı-F.Ə.)

Fəcr əli ilə qaranlıq

Üfüqlərdən silindi.

Və bir il keçəmdi ki,

İnqilab (“İslam inqilabı”-F.Ə.) Günəş kimi

Qaranlığa son verdi.

Bizə bahar gətirdi,

Genə ümid budağı qönçələndi, gül açdı,

*Genə gözəl Təbriz söz gəldi dil açdı.*¹¹⁸⁵

Bu ümidlərlə “İslam inqilabı”ndan sonra 1979-cu ildə yaranmış “Varlıq” dərgisinin belə bir ad almasının səbəbkarı da Nitqi olmuşdur. Dərginin qurucusu Cavad Heyətin təbrincə desək, Pəhləvilər dövründə türk kimliyinin, türk dilinin, türk varlığının inkar olumasına qarşı olaraq jurnal Həmid Nitqinin tövsiyəsi ilə

¹¹⁸³ Əhməd Vüqar, Rzayeva Dilbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018, s.174

¹¹⁸⁴ Nitqi Həmid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.49

¹¹⁸⁵ Yenə orada, s.139

“Varlıq” adını almışdır.¹¹⁸⁶ Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Cavad Heyət dostu H. Nitqi ilə birlikdə İran adlanan ölkədə elmi türkologiyanın əsasını qoymuşdur.

Ancaq çox keçmədən Nitqinin “İslam inqilabı”na bəslədiyi ümidləri boşa çıxmış, ilk dövrlərdə Azərbaycan türklərinə və digər xalqlara münasibətdə bəzi kiçik güzəştlər olsa da, mahiyyət etibarilə İran Pəhləvilər rejimindən sonra onun yerinə hakimiyyətə gələn İran İslam rejimində əsasən heç nə dəyişməmişdir. Nitqi İran İslam rejiminin əsil simasını gördükdən sonra yazırdı ki, bu “bahar”da, yəni “İslam inqilabı” da yalançı “bahar” imiş:

*Nəfəsindən kəsildi axan sular,
Rənglər soldu,
Nəğmələr söndü,
Bağçalar tar-mar oldu,
Məclislər dağıldı,
Qədəhlər calandı.
Səssiz təslim oldu göl,dərə, oba
Nəşə talandı,
Könüllər aynası paslandı,
Boydan-boya,
Ağ-appaq sarıldı dünya,
Bürüdü hər yanı sislərin pası,
Başladı mövsümün bitməyən yası.¹¹⁸⁷*

O, “Söylə mənə, falçı nənə” şeirində isə yazırdı ki, “İslam inqilabı”ndan Azərbaycan türkləri üçün gözlədiyi ümidləri boşa çıxır, hər gün bir az daha artıq ürəyi qapqara olur. O, yazırdı:

*Söylə mənə, falçı nənə,
Söylə,mənim rüyalarım
Gerçəkləşəcəkmi?
Haçan?
Açılacaq mı ürəyim?
Açılacaqsa nə zaman?¹¹⁸⁸*

¹¹⁸⁶ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.28, 274

¹¹⁸⁷ Nitqi Həmid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.40-41

Gördüyümüz kimi, onun yaradıcılığında əsas yeri milli-maarifçilik və siyasi-fəlsəfi məsələlər, yəni Azərbaycan türklərinin milli kimliyini, dilini, mədəniyyətini, milli mücadiləsini və milli idealını təbliğ etmək tutub. Nitqi üçün ən önəmlisi Türk Varlığını və Qızıl Alma idealını hər zaman diri tutmaq olmuşdur. O, bunun üçün bütün həyat və yaradıcılığı boyu Türk dilini, mədəniyyətini, kimliyini araşdırmış, Azərbaycan milli hərəkətlərini və onun tanınmış liderlərini təbliğ etmişdir. Onun Varlıq fəlsəfəsi daha çox Azərbaycan türkünün var olma fəlsəfəsi, İdealizmi isə Qızıl Alma idealının gerçəkləşməsi idi.

Bu baxımdan Pəhləvilər rejimi dövründə Türk Varlığını və Qızıl Alma ülküsünü müdafiə edərək onları yaşatmağa çalışan Nitqi heç bir zaman Azərbaycan türklərinin gəlcəyindən ümitsiz olmamışdır. Ən çətin, zor dövrdə belə Nitqi Azərbaycan milli hərəkətini ayaq üstə tutmağa çalışmış, bu yolun yolçularına ümidlər vermişdir. Nitqi, bu yolun gerçəkləşməsi baxımından “İslam inqilabı”ndan da bir çox şeylər gözləmiş, hətta Cavad Heyətin qurucusu olduğu yeni dərgiyə “Varlıq” adını da o, təklif etmişdir. Ancaq İran İslam rejiminin Pəhləvilər rejimi kimi, Türklüyə, o cümlədən Azərbaycan Türklüyünə qarşı əsasən siyasətini dəyişdirməməsi Nitqi də müəyyən qədər ümitsizlik doğursa da, bu da müvəqqəti olmuşdur. Nitqi və silahdaşları yenidən toparlanaraq Milli hərəkəti diri tutmağa və haqq olanları yenidən geri qazanmaq uğrunda mübarizəyə davam etmişlər.

Ümumiyyətlə, Nitqinin yaradıcılığı öz yeni forması və dərin fəlsəfi məzmunu ilə seçilib. Xüsusilə də, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn Türk dünyagörüşünə aid milli fəlsəfə onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olub.

¹¹⁸⁸ Yenə orada, s.56

ƏLİ TƏBRİZLİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, türkçülüynün ideoloqlarından Əli Təbrizli (1929-1998) Təbrizin Münəccim məhəlləsində anadan olub, ibtidai və orta təhsilini burada alıb. 1945-ci ildə Milli Hökumət dönəmində ana dilində təhsilə davam edən Təbrizli on beş yaşında olarkən ailəsi ilə birgə Tehrana köçüb. Gənc ikən çeşidli işlərlə məşğul olub və nəhayət, “Atropat” yayınevini açıb. O, ayrı-ayrı dövrlərdə ədəbi dərnəklər adı altında milli məsələləri müzakirə edən və milli işlərlə məşğul olan siyasi-mədəni qruplar yaradıb. Dəfələrlə Pəhləvi rejiminin zindanlarında dustaq olan Təbrizli bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Türk folklor nümunələrini toplamağa başlayıb. ”Kərəm ilə Əsli” dastanını toplayıb yazıya köçürərək nəşr edən Təbrizli daha sonra Şah İsmayılın həyatı və şeirlərini əhatə edən iki cildlik “Şah İsmayıl” kitabını yayınlayıb.

1955-ci ildən sonra şair Həsən Məcidzadə Savalanla birlikdə çalışmağa başlayan Təbrizli bu işbirliyinin nəticəsi olaraq 4 ildən sonra “Əliəğa Vahidin külliyyatı” kitabını ərsəyə gətirib. Daha sonra isə onlar “Azərbaycan nəğmələri və bayatıları” (iki cildə), ”Koroğlu” dastanını nəşr ediblər. Eyni zamanda o, Savalanla birlikdə “Azərbaycan klassik ədəbiyyatından şeir məcmuələri”, “Füzuli divanı”, “Salman Mümtazın şeirləri”, “Əziz Nesinin hekayələri” və başqa kitabları hazırlayaraq nəşr edib.

Tanınmış ziyalımız, folklorşünas, türkoloq alim Əli Şamil yazır ki, Əli Təbrizli Həsən Məcidzadə Savalanın “Apardı sellər Saranı” və başqa əsərləri çap edərkən şah jandarması nəşriyyata basqın edərək çap olunan və çapa hazırlanan, mətbəədə yığılan kitabları müsadirə edib, onun özünü də zindana atıblar. Ə.Şamil yazır: “Bu hadisə Əli Təbriziyə yalnız mənəvi deyil, həm də böyük maddi zərbə vurur. Buna baxmayaraq, o, ruhdan düşmür, mübarizəsini davam etdirir. Məqalələrində Türk elitası içərisində etnik təəssübün olmamasını tənqid edərək yazır ki, vara və sərvətə,

qüdrətə və gücə, yaxşı yeyib və içməyə, habelə ev bəzəklərinə və yüzlərcə belə şeylərə və işlərə qiymət və dəyər qoyulurdu, ancaq dilə, ədəbiyyata, milli mədəniyyətə, milli vicdana, özünü və millətini tanımağa elə bir könül və əlaqə göstərilmirdi. Və indi budur ki, bugünkü nəslin əlində bir öylə milli fərhəng yoxdur və olub qalan varsa da, ya gözlərdən itkindir və ya zamanın pası və tozu ilə örtülüdür”.¹¹⁸⁹

Təbrizli naşir olmaqla yanaşı, həm də bir şair, araşdırıcı, publisist kimi tanınıb. Ən önəmlisi isə, o, milli hərəkətin həm görkəmli nümayəndəsi, həm də ideoloqu kimi də məşhurlaşıb.

Onun əsas əsərləri “Ədəbiyyat və milliyyət”, “Əli Təbrizlinin qəzəlləri”, “Göz yaşları” kitablarıdır. Onun ictimai-fəlsəfi yönlü milli məsələlərə aid əsas baxışları 1960-cı illin başlarında qələmə aldığı “Ədəbiyyat və milliyyət”, ya da “Dil və ədəbiyyat” əsərində öz əksini tapmışdır.¹¹⁹⁰

İctimai-siyasi görüşləri. O, “Ədəbiyyat və milliyyət” əsərində İran-fars şovinizmini, Aryan irqçiliyini tənqid etməklə yanaşı, həmin dövrün mənzərəsini də verməyə çalışmış və türkcülüyn zəif duruma gətirilməsi səbəblərini göstərməyə çalışmışdır.¹¹⁹¹ Bu baxımdan Təbrizli sağ, ya sol ideologiyalara ifrat bağlı olan soydaşlarını tənqid edir, onları milli məsələnin həllinə köklənməyə dəvət edirdi. O haqlı olaraq hesab edirdi ki, türklüyün arxa plana keçməsinə iran-fars irqçiləri qədər öz türklüyünü unudub irançılığa-aryançılığa xidmət edən türklər də günahkardırlar: “Yuz illərcə, milyonlarca qoyun kimi doğulub, qoyun kimi yeyib və qoyun kimi qığılayıb, və sonra qoyun kimi ölüb gedənlərimiz və onların yerin tutanlarımız, hər işə qulp qoyub, hər oyuna baş vurub, və tarix və coğrafiya oxuyub və yazıb, hər cürə özgə dillər ögrənib və ögrədib, hakim və məhkum olub, varlı-varsız olub, dünya millətlərini və dillərini tanıyıb və hər cürə

¹¹⁸⁹ <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-T%26%23601%3Bbrizi.htm>

¹¹⁹⁰ Ağcaköylü Abdullah. Bilinmeyen Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tabrizli Ali. – “Türk kültürü”, sayı 1, yıl 1, Kasım 1962, s.41-45

¹¹⁹¹ Məmmədli Pərvanə, Nəsim Nəsimli. Fikir və əməl böyüklərimiz./Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.427-429

boyağa bulaşmış, ancaq özün və millətin, və kim imiş və kimdir və kim olacağın tanımayıb və hələ də tanımaq istəmir”.¹¹⁹²

Türklərlə farsların islamaqədərki dövrünə nəzər salan Təbrizli hesab edirdi ki, İslamdan öncə farsların nəinki ciddi bir elmi-fəlsəfi, hec bir ədəbi, nəzmi, roman kitabları da yoxdur. Sadəcə, Sanskrit, Avesta, Mazda, Yəşt adlı bir neçə kitabçıqlar varsa da xurafat və movhumat üçün yazılıbdır. Bu baxımdan irançıların islamaqədərki İran tarixini göylərə qaldırmasını mənasız hesab edən mütəfəkkirə görə, üstəlik bunun fonunda farsların ərəb və türkləri “vəhşi və dilbilməz” kimi qələmə verməsi irqçilikdən başqa bir şey deyildir. Təbrizlinin fikrincə, əgər türklərvə ərəblər vəhşi, yırtıcı olsaydı, Firdovsi “Şahnamə”sini ərəb əlifbasında yazıb Türk hökmdarına hədiyyə etmək niyyətinə düşməzd. Təbrizli yazırdı: “Firdovsi ərəb əlifbası ilə nə üçün Türk şahı Mahmud Qəznəviyə “Şahnamə”ni yazmış? Bu uzun əsrlər boyu Həkim Fərrux Sistani, Ünsüri, Ənvəri, Qani Şirazi, Hafiz Şirazi, Vüsal Şirazi, Sədi Şirazi,... Kəmaləddin İsfahani, Məliküşşüəra Bahar Xorasani və yüzlərcə, minlərcə şairlər və məddahlar hünərləri və istedadlarını Ərəb, xüsusilə Türk üçün nəsar (hədiyyə) təqdim etmişlər”.¹¹⁹³

Bütün bunların fonunda o, istər islamaqədərki, istərsə də İslam dinini qəbul etdikdən sonrakı dövrlərdə böyük mədəniyyətə, dövlətlərə sahib olan türklərin, xüsusilə də Türk xaqanlarının Türk dilinə, Türk ədəbiyyatına bir qədər biganə münasibət bəsləməsini, bunun əvəzində Ərəb, Fars dillərinə, onların ədəbiyyatına daha çox önəm vermələrini tənqid etmişdir. Təbrizli Əli hesab edirdi ki, Türk dövlətlərinin başçılarının milli dil və milli ədəbiyyat məsələlərində bir çox hallarda yanlış siyasət yeritmələri Türk xalqları üçün yaxşı olmamışdır. O, yazırdı: “Qulluqlarında yüzlərcə balaca şahlar, hökumətlər, tarix yazanlar, ədiblər və şairlər, memarlar və təbiblər olan ata və babalarımız, gələcək nəsil üçün, yəni bizlər üçün hec bir gözəl milli miras, milli dil və ədəbiyyat, milli tarix

¹¹⁹²Təbrizli Əli. Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, Atropat kitab evi, 1360, s.3

¹¹⁹³Təbrizli Əli. Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, Atropat kitab evi, 1360, s.4-5

qoymayıblar. Fəqət günün nəğd olan qüdrət və gücünə qane olub, zəmanı və dünyanı kiçik və qısa düşünlər... Dilə, ədəbiyyata, milli fərhəngə, milli vicdana, özün və millətin tanımağa elə bir könul və əlaqə göstərilmirdi. Və indi budur ki, bugünkü nəslin əlində bir öylə milli fərhəng yoxdur və olub qalan varsa da ya gözlərdən itkindir, ya da zaman pası və tozu ilə örtülüdür”.¹¹⁹⁴

Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, Türk dövlətlərinin xaqanları, məmurları hər zaman başqa xalqlara, onların dillərinə, ədəbiyyatlarına hörmət etdikləri, hətta bir çox hallarda öz dillərindən, mədəniyyətlərindən də üstün saydıqları halda, bunun qarşılığında da daima zərbə alıblar. Ancaq bundan daha çox zərbə alan və uduzan tərəf isə Türk xalqları olmuşdur. Məsələn, Türk sultanı Mahmud Qəznəli Fars şairi Firdovsiyə nə qədər cömərdlik etsə də, nəticədə Firdovsi farsların uydurma tarixini yazmış, üstəlik orada türkləri aşağılamağa çalışmışdır.¹¹⁹⁵

Təbrizliyə görə, artıq Türk müdrikləri bundan bir nəticə çıxarmalı Türkün milli tarix şüurunu formalaşdırmağa çalışmalıdır. Bunun üçün də, türklərin farslar, ermənilər və başqa millətlər kimi uydurma tarix, mədəniyyət yaratmağa ehtiyacı yoxdur. Sadəcə, türklər milli tarix şüurunu formalaşdırmağa və irançıların, ərənçilərin uydurduğu yalançı tarixi darmadağın etməlidir. Bunun üçün isə ilk növbədə, Türkün qədim zamanlardan günümüzə qədər olan tarixi yenidən və milli şüur çərçivəsində araşdırılmalı, öyrədilməlidir. Burada onun əsas məqsədi mövcud “İran tarix-şünaslığı”nın uydurma tarixçilik nəzəriyyələrini darmadağın etmək, bunun əvəzində türkün əsil tarixini ortaya qoymaq idi. Özü də, Türk tarixi, Türk mədəniyyəti, Türk fəlsəfəsi başqa bir mədəniyyətin (“İran”, Çin, Yunan və b.) heç vaxt bir parçası olmayıb, hər daim özünəməxsusluğu və müstəqil inkişafı ilə seçilmişdir.

N.Nəsibli və P.Məmmədli hesab edirlər ki, “Türk kimdir?” sualına cavab verərkən Əli Təbrizlinin özü də bir çox həqiqətlərlə

¹¹⁹⁴ Yenə orada, s.101

¹¹⁹⁵ Məmmədli Pərvanə, Nəsib Nəsibli. Fikir və əməl böyüklerimiz./Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.431

yanaşı, bəzən şişirtmələrə də yol vermişdir. Onlar yazırlar: ““Türk kimdir?” başlıqlı bölümdə yazar insanlığın yaranma arealının Orta Asiya, Quzey Çin, Altay dağları, Aral gölü sahilləri olduğunu iddia edir. Oddan və çıxmaqdan ilk dəfə məhz buralarda istifadə edildiyi fikrini irəli sürür. Dünya elminin onillərlə müzakirə və münaqişə etdiyi bu məsələdən sonra indiki türklərin və onların əcdadlarının yaşayış arealı, onların sayı məsələlərinə keçir. Bizim fikrimizcə, müəllif bu məsələlərə hissi yanaşır, bir sıra inanılmaz şişirtmələrə yol verir. Bununla belə, Türk törəyiş əfsanəsinin, əski Türk tarixinin izahı türkologiya elminə dayanır. Bu, İran şərtlərində cürət tələb edən iş olmaqdan başqa, həm də soydaşlarına gərəkli akademik bilgi çatdırmaq baxımından diqqəti çəkir. Əski Türk tarixinin Hunlar, Teoman, Mete, Attila kimi mövzularının incələnməsi, aşağılıq kompleksi keçirən soydaşlarının bilgi əskikliyi qapamaq baxımından çox önəmlidir. Burada diqqəti çəkən özəlliklərdən birisi də yazarın moğol mövzusundan yan keçməməsidir. Bəllidir ki, rəsmi İran tarixşünaslığında ən çox nifrət təlqin edilən moğollar İrana bədbəxtliklər gətirən əsas amil hesab edilməkdədirlər. Əli Təbrizli türk-tatar və moğolları eyni qövmlər hesab edir və onların qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişini, etnoqrafik özəlliklərini qürurla təsvir edir. Yazarın oxucusuna və soydaşına verdiyi mesaj budur: rəsmi İran tarixşünaslığının iddialarının əksinə, sənin iftixar edəcəyin bir milli tarixin vardır; bu tarix İranşünaslığın bir hissəsi deyil, ümum Türk tarixinin bir bölümüdür”.¹¹⁹⁶

Bizcə, Təbrizli əsasən heç bir şişirtməyə yol verməmiş, Türk xalqlarının ən qədim məskənlərini və yayılma areallarını əsasən doğru göstərmişdir. Eyni zamanda, o, doğru olaraq da Türk-Tatarlarla moğolların ortaq yaxınlığını görə bilmişdir.

Vaxtilə onun türkçülüynü tənqid edən Əlirza Nabdil Oxtaya görə isə, bütün İran türklərinin birləşməsindən yana olan Əli Təbrizlinin sinfi zülmə, aryançılığa, dini mövhumata qarşı

¹¹⁹⁶ Məmmədli Pərvanə, Nəsim Nəsimli. Fikir və əməl böyüklərimiz./Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.431-432

mübarizəsi yalnız bir qrup adam tərəfindən yaxşı qarşılanmışdır. Oxtay yazırdı: “Əli Təbrizli tamamilə pantürkizm mövqeyinə keçərək marksistlər və azərbaycançılarla mübarizəyə başladı və bütün İran türklərinin birləşdirməsi ideyasını özünün şüarı elan etdi. Onun bu əks-inqilabçı şeirləri yalnız onun təsirində olan bir qrup adam tərəfindən yaxşı qarşılandı. Bu şeirlərin əks-inqilabçı xüsusiyyəti ondadır ki, o türkdilli kütlələri sinfi mübarizədən çəkinməyə, irticaçı və kapitalist yerliləri ilə birləşməyə çağırırdı. Əli Təbrizli pantürkist kimi İran tarixinin Türk soyu ilə Fars soyu arasında mübarizədən ibarət olduğuna inanırdı”.¹¹⁹⁷

Bizcə, Oxtayın dediklərindən fərqli olaraq doğru yol tutan Təbrizli sübut etməyə çalışırdı ki, türklər ariyanların, o cümlədən farsların gelişindən bir neçə min il öncə indi İran adlanan ölkədə yaşamış və bu ərazidə bütün dövrlərdə öz damğasını ortaya qoymuşdur. Hətta, parsılar Kir dövründə hakimiyyəti türksöylü madların-midyalıların əlindən alsalar da, ancaq çox keçmədən Parfiyanın dövründə türklər yenidən bu bölgədə hakimiyyətlərini bərpa ediblər. Əli Təbrizli onu da doğru göstərirdi ki, buna səbəb Türk soyunun daha güclü və böyük tarixə malik olması idi.

Ə. Təbrizliyə görə, Pəhləvilərin türkün güc və əsl-nəsəbinin göstəricisi olan Qacarların yerinə hakimiyyətə gəlməsi, əslində hakimiyyətin farslar tərəfindən zəbt edilməsi idi: “Onlar hakimiyyətə gəldikdən sonra türk-fars arası mübarizəni kəskinləşdirdilər və hərtərəfli olaraq türklərin milli və mədəni mövcudluğuna son qoymağa çalışdılar. Buna görə də biz azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı bütün türkləri nasionalizm bayrağı altında birləşdirərək, əvvəlcə milli zülmü aradan qaldırıb, sonra sinfi məsələni həll edəcəyik. Bizim üçün milli haqlar məsələsi ölüm-dirim məsələsidir. Bunun həllinə nail olmağın yolu isə sinfi mübarizə şüarını verən farsların siyasi təşkilatlarında (Tudə Partiyasında və b.) iştirak etmək deyil. Çıxış yolu sinif, şəhər və diyardan asılı olmayaraq bütün türklərin birləşməsidir. Hətta, Türk kapitalistləri ilə

¹¹⁹⁷ Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.129

istismarçı olsa da, bir təhər yola getmək olar, onlar fars kapitalistlərdən daha yaxşıdır və hər nə olsa yenə də millidir”.¹¹⁹⁸

Ə.N.Oxtaya görə, Təbrizlinin sayı çox da olmayan tərəfdarları və İranda pərakəndə olan başqa türkçü irqçilər anti-hakimiyyət xüsusiyyətinə malik deyil: “Onlar siyasi və sinfi şüarlardan uzaqdırlar, çünki hazırkı şəraitdə ideyalarının gerçəkləşməsinə zərbə dəyə bilər. Rejimi yumşaltmağa məcbur etmək arzusuyla onlar əxlaqi, mədəni təzyiqlər etmək yolu ilə rejimdən milli haqlarını dilənmək istəyirlər. Buna görə də rejim yarım-müstəmləkəçi təlim və tərbiyəni azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə Azərbaycan dilinə çevirsə və bir neçə Azərbaycan dilli qəzet və jurnalın nəşrinə icazə versə, onlar arzularına çatmış olarlar”.¹¹⁹⁹

Şübhəsiz, Oxtayın Əli Təbrizli və onun tərəfdarları, yəni türkçülərlə bağlı burada ifadə etdiyi fikirləri qəbul etmək mümkün deyil. Çünki Təbrizli və digər türkçülərin əsas məqsədi Pəhləvilər hakimiyyətindən nə isə dilənmək və bununla razılaşıb yerlərində sakit oturmaq ola bilməzdi. Xüsusilə də, Təbrizli kimi türkçülərin əsas məqsədi Türk varlığını yenidən oyandırmaq və milli dirilişə nail olmaq idi. Təbrizli yazırdı: “Bir millət gerek niyə və nədən özünü unudub qonşu ümidinə yaşasın və ya öz dili ola-ola özgə dilini özünə qablaşdırsın. Bunlardan başqa, bu qədər təcrübə, bu qədər acı-acı sınaqlar, bu qədər tarixlər boyu ədavət ilə yaşamaqlar bu zatıqırığı tanımaq üçün bəs deyilmiş. Bunlar qoyun kimi bizi əldən ələ keçiriblər. Fars şahı bizi təhvil verib fars vəzirinə, fars vəziri qaçıb bizi təhvil verib fars mollasına və fars axundu da ola bilər ki, bizi təhvil versin fars çerikinə və habelə o buna, bu ona. Çünki bunları ayrı Allah yaradıbdır”.¹²⁰⁰

Ümumiyyətlə, millət məsələsi ilə bağlı Təbrizli belə bir qənaətdə gəlirdi ki, dünyada hər bir xalqın millət kimi formalaşması onun tarixi və mədəni şüuru ilə bağlıdır. Bu anlamda Türk xalqları-

¹¹⁹⁸ Oxtay, Əlirza Nabdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009, s.130

¹¹⁹⁹ Yenə orada, s.130

¹²⁰⁰ Onullahi S. İranda milli məsələnin qoyuluşu// Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərnəşr, 2010, s.10

nın milliyyətdən millətə keçidi özünəməxsus şəkildə baş vermişdir. Ölinin fikrincə, milli dil, ədəbiyyat, folklor, ədəb, milli hisslər, milli vicdan və bunların başında milli kultür hamısı milləti təşkil edir. Bu kimi xüsusiyyətlər də imkan vermir ki, bir millət digər millətin içində tamamilə əriyib yox olsun. Təbrizli Əli yazır: “Türklər ilə farsların din birliyi, rejim birliyi, coğrafi birliyi, iqtisad birliyi icbarən olursa da, hərgiz milli huviyyat [kimlik] və milli fərhəng birliyi, milli xüsusiyyət, və milli vicdan birliyi olamaz, cunki topraq (coğrafi) və iqtisad və rejim bir ola ola milli psixoloji, milli fərhəng və dil və ruhiyyət bir deyil və ola da bilməz. Cunki hərəsinin özünəməxsus xasiyyət, dəb, ruhiyyət, əxlaq, əsəb və hətta geni vardır. Budur ki, bütün qövmi xüsusiyyəti ayrı-ayrı olan iki millətin toprağı, iqtisadi, rejimi, ictiması bir olsa da, ancaq bu iki ayrı-ayrı olan millətləri bir millət edə bilməz və son mərhələdə hər ünsür öz əslinə qayıdər”.¹²⁰¹

Burada Təbrizlinin “millət”lə bağlı gəldiyi qənaət böyük ölçüdə doğrudur. Yəni eyni bir dövlətin çatısı altında yaşamaq o demək deyil ki, türklər kimi böyük bir tarixi şüuru, mədəni şüuru, dövlətçilik şüuru, milli dil şüuru olan bir millət azsaylı farsların diktator rejimi altında assimliyasıya olsunlar. Doğrudur, Pəhləvilər və İslam rejimləri uyğun olaraq irançılıq və şiəçilik ideyalarından istifadə edərək bunun üçün çox çalışıblar və çalışırlar da. Ancaq türklər heç bir zaman əsasən, Türk kimliklərini Fars kimlikləri ilə dəyişdirmədilər və dəyişdirməyəcəklər də.

Sadəcə, irançılıq və şiəçilik bəzi Türk təbəqlərinə zaman zaman öz təsirini göstərmişdir ki, bu da uyğun olaraq “İran milləti” və “müsəlman-şiə” kimliyi “birliyi”dir. Hər halda Türk milləti ilə yanaşı özünü “İran milləti”nin içində də görüb, “iranlı” sayan türklər müəyyən qədər fars-iran millətçilərinə uduzmuş olurlar. Çox yazıqlar ki, Təbrizli də Türk milləti ilə yanaşı özünü “İran millət”inə daxil etməklə, bu yanlışdan yan qaça bilməmişdir. Şübhəsiz, buna əsas səbəb də, “İran” anlayışının həm coğrafi, həm də dövlət adı altında şüurlara yeridilməsi idi. Yəni irançıların

¹²⁰¹ Təbrizli Əli. Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, Atropat kitab evi, 1360, s.89

apardığı siyasət nəticəsində istər-istəməz bu dövlətdə və coğrafiyada yaşayan bütün xalqlar (ərəblər, türklər, bəluclar, kurdilər, türkmənlər, farslar və b.) “İran milləti” və “İran dövləti” anlayışlarına yerləşdirilir.¹²⁰²

Bütün bunlarla yanaşı, Təbrizli hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı Türkdür və onu “Azərbaycanlı”, ya da “Azəri” adlandırmaq doğru deyil. O, yazırdı: “İran türklərini yalnız Azərbaycan adındakı qəfəsdə tutanların hiyləsini indilik bütün İranda olan Türk qardaşlarımız açıqca gözə almamışlar və bu gün də Rusiyada, Avropada, İranda bizə Türk yerinə azərbaycanlı adını zorla və ısrarla təlqin edənlərin hədəfi budur, bizə təlqin etsinlər ki, Türk sadəcə Azərbaycanda ola bilər, yalnız o yerdə olduğu zamanda Türk deyil, bəlkə Azəri adını ala bilər”.¹²⁰³

Onun fikrincə, ümumiyyətlə, “İran” coğrafiyasındakı türkləri ancaq Azərbaycan çərçivəsində görmək, üstəlik də onlara “Azərbaycanlı”, ya da “Azəri” demək, türklərin coğrafiyasını və sayını azaltmaqla bağlıdır. O, yazırdı: “Özgüləri bizə Türk deməkdən cəkinmirlər, vəli özümüzünkülər cin bismillahdan qorxan kimi üşünürlər, çünki ya özlərinə etimad nəfsləri yoxdur və ya başqa yerlərdən dəstür və ya əmr almaqdadırlar”.¹²⁰⁴

Ümumiyyətlə, Əli Təbrizlinin əsas məqsədi bütün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin milli tarix şüurunun və mədəni şüurunun yenidən bərpasıdır ki, müəyyən nöqsanları nəzərə almasaq əsasən doğru təsbitlər ortaya qoya bilmişdir. Burada vacib olan Türkün öz keçmişini öz şüuru ilə dəyərləndirə bilməsi, tarixdə buraxdığı səhvləri bir daha təkralamamasıdır. Eyni zamanda, türk öz dilini və kimliyini bir an olsun belə, unutmamalı və daima assimilyasiya qarşı mübarizə aparmalıdır.

Əli Təbrizli çox haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Azərbaycan türkləri hansı dinə, partiya etiqad edib etməməsindən asılı olmayaraq milli məsələlərdə ortaq yol tutmalıdır. Onun fikrincə,

¹²⁰² Yenə orada, s.91-92

¹²⁰³ Yenə orada, s.88

¹²⁰⁴ Yenə orada, s.130

vaxtilə başımıza gələn məğlubiyyətlərin səbəbi də məşrutıyyəti, demokratiyanı, sosial-demokratizmi və digər məsələləri doğru təhlil edə bilməməyimizdir. O, yazırdı: “Məşrutə dövründə öz əlimizlə Türk törəsi olan Qacarı yıxdıq, habelə firqədə milli adla üzərimizə rus qiyafəsində Kommunistlər çıxdı və sonra ruslar bizim üstümüzə Amerikalılarla müamilə edib, bizi köhnə düşmənimizin əlinə tapşırdılar”.¹²⁰⁵ Eyni zamanda, o, yazırdı ki, indi də ingilis və rusların əlaltıları Azərbaycanda köhnə oyunlarına davam edirlər: “İngilisin köhnə frامasonları, rusların təzə frامasonları, milli maska altında məzlumlar sırasında, bugün “Varlıq” adı altında darlıq törətməkdədirlər. Və indi bu hiylələri və bu fürsətçi qəhrəmanları göz evinə alaraq baxalım ki, bugünkü nəsil, dünənki nəslin saymazlığından və duymazlığından nə cürə təcrübələr almalıdır”.¹²⁰⁶

Təbrizlinin dediklərində həqiqət payı çoxdur, ancaq Qacarların yıxılmasında yalnız günahkar başda Səttarxan olmaqla Türk məşrutəçiləri deyil, eyni zamanda Türk törəsindən çox uzaqlamış Qacarlar da suçlu idilər. Ümumilikdə, Türk törəsindən uzaqlaşma bütün sahələrdə özünü ortaya qoymuşdu və bunun acı sonluğu olaraq yalnız Türk dövlətləri çökmədi, eyni zamanda Türk xalqları da ağır bir vəziyyətlə üz-üzə qalası oldular. Artıq Əli Təbrizlinin təmsalında yenidən toparlanaraq Türk törəsinə dönüşün əsil mahiyyəti daxili tələbatdan irəli gəlirdi.

Eldar Qaradağlı hesab edir ki, Əli Təbrizlinin şillə kimi bu sözləri, iddialı dostlarının düşüncə ölçüsündən daha geniş idi. O, yazırdı: “Milli iradə aydınlıq iradəsi deməkdir. Aydınlıq iradəsi isə iç çirkabını, köləlik qorxusunu, özgəlik əxlaqını öldürməklə şərtlənir. Ə.Təbrizli və M.T.Zehtabi kimi düşüncələrımız bunu bacardılar. Onlar düşmən tələsinin ipucunu yiyəsiz qafalarda buldular. Onlar “Nə mutlu, Türkəm” deyənə, (Atatürk) fəlsəfəsinin öz malları olduğunu bildilər. Bu isə fars qardaşlığına, İran xalqları dostluğuna qarşı yaramazlıq hesab olundu! Çünki belə dostluğun

¹²⁰⁵ Təbrizli Əli. Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, Atropat kitab evi, 1360, s.104

¹²⁰⁶ Yenə orada, s.102

ən gərəklisi rus ayısına, fars dayısına ufanmaqdır. Başqa deyimlə, bu dostluğun başlıca şərti, beyin çalarlarının irançılıq bataqlığına cummasıdır. Zehtabilər, Təbrizlilər Fars faşizminin gözlərinə baxa-baxa “göy yerə gəlsədə, mən mənəm, sən də sənsən!” sözünü deyib, millətin ürəyində yaşamağı bacardılar. Onlar milləti sadə bir toplum kimi deyil, bir sevgi kimi, bir varlığın anlamı kimi, bir sönməz ruh kimi sevdilər. Onlar bizim yerlərdə olan qutsallığı torpağa və ulusa aşırmağı bacardılar. Milləti özlərinə deyil, özlərini millətə həsr edən bu ədiblərimizin ruhu ulusumuzun beyninə yeridi”.¹²⁰⁷

Təbrizlinin şeirlərində də Azərbaycan türklüyünün yenidən dirilişi və toparlanması məsələləri xüsusi yer tutmuşdur. Məsələn, o, “Ərdəbil” şeirində Səfəvilər dönməsində milli-mənəvi əhəmiyyət kəsb etmiş Ərdəbilin yenidən o ruha dönməsinə, eyni zamanda bütün Türk xalqlarının birliyinə çağırış etmişdir:

*Ey olan tarixlərə zinət, gülüstan, Ərdəbil,
İftixar olsun ol canım da qurban, Ərdəbil
Tarixi tutmuş ayaqdan-başa şanü söhrətin,
Sən ilə məşhur idi dünyada İran, Ərdəbil.*

*İndi bilməm nə oldu ki, gözdən, nəzərdən düsmüsən,
Olmusan itgin bu İran içrə viran, Ərdəbil.
Sən idin çesmi-çırağı ölkənin, ey şəhrimiz,
Fəxr edərdi sən ilə Azərbaycan, Ərdəbil!*

*Birləşə Türkiyə və dünyada hər nə Türk var:
Qırğızistanü bu türkü Özbəkistan, Ərdəbil!
Ölməram görsəm ki, olmuş cümlə bu millətləri
Bir-birinə mehribanü canü canan, Ərdəbil!.*¹²⁰⁸

Şübhəsiz, Əli Təbrizlinin türkçülük və turançılıq ruhu yeni nəsil Azərbaycan türklərinin milli ruhunun dirçəlişində və

¹²⁰⁷ Qaradağlı E. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV, 2012, s.21

¹²⁰⁸ Ağcaköylü Abdullah. Tebrizli Aliden seçmə şiirler. - “Türk kültürü”, sayı 2, yıl 1, Aralık 1962, s.32

şəkillənməsində mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə də, onun Türk dünyagörüşündən çıxış etməsi və görüşlərini Türklük nüvəsi əsasında formalaşdırması çox önəmli idi. Başqa sözlə, onun digər çağdaşlarından əsas üstünlüyü milli fəlsəfədən, Türk fəlsəfəsindən və dünyagörüşündən çıxış etməsi idi. Təbrizlinin Türk dünya-görüşünü daha dərinlən mənimsəməklə yanaşı, onu ifadə etməkdə doğru yol seçməsi, milli fəlsəfənin yenidən dərkı baxımdan çox önəmli olmuşdur.

MƏHƏMMƏDTAĞI ZEHTABI

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, tarixçi alim, türkoloq Məhəmməddağı Zehtabi-Kirişçi (1923-1998) Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər mahalında dünyaya gəlib.

O, ibtidai təhsilə kənd məktəbində başlamış, lakin iki il oxuduqdan sonra, təhsilini Təbrizdə davam etdirmişdir. Təbrizdə əvvəl “Füyuzat” sonra isə “Firdovsi” adına məktəbin ədəbi şöbəsini bitirib müəllimlik etsə də, ali məktəbdə təhsil almaq fikrindən daşınmayıb. Zehtabi Təbrizdə Hacı Yusif Şüarın təşkil etdiyi xüsusi siniflərdə ərəbcə və katoliklər kilsəsində Müsyö Jozef Qvinderin sinfində fransızcanı yaxşı öyrənib. Ana dili ilə yanaşı fars, ərəb, fransız, sonralar mühacirət dövründə isə rus dilini öyrənib. 1940-cı illərdə Zehtabi Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin mətbu orqanı olan və Mirzə Əli Şəbüstərinin redaktorluğu ilə ana dilində nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində məqalə və şeirləri ilə çıxış edib.¹²⁰⁹

1946-ci ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə açılmış Təbriz Universitetinin ilk tələbələrindən olub. Milli hökumət süquta uğradıldıqdan sonra Pəhləvilər rejiminin təqiblərindən qurtulmaq üçün 1948-ci ildə Bakıya gələn Zehtabi Sovet Rusiyası tərəfindən sərhəddi pozduğuna görə Sibir bölgəsinə sürgün olunub və üç il Sibirdə sürgün həyatı yaşayıb. “Şahın zəncirində” şeirində Sibirdəki həyatını qələmə alan Zehtabi Stalinin ölümündən sonra bəraət alaraq Sibirdən Düşənbə şəhərinə göndərilib. O, bir ildən sonra Bakıda təhsil almaq arzusu ilə Quzey Azərbaycana gələrək Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi olub. Çox keçmədən Zehtabi həmin universitetin Şərqsünəslıq fakültəsində 15 ilə yaxın, ərəb dili və ədəbiyyat fənlərini pedaqoq kimi tədris edib.¹²¹⁰

¹²⁰⁹ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.101

¹²¹⁰ Məmmədli Pərvanə. Fikir və əməl böyüklərimiz./Məhəmməddağı Zehtabi/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.413

1969-cu ildə Bağdadda işləmək üçün işlədiyi universitetə müraciət edən Zehtabi 1971-ci ildə İraqa köçmüşdür. Bağdad Universitetində qədim Türk dillərini və Fars dilini tədris edən Zehtabının dilçiliyə aid yazdığı iki kitabı dərs vəsaiti kimi istifadə olunub. Yazıb çap etdirdiyi əsərlər əsasında universitetin elmi şurası tərəfindən ona professor adı verilib. O, İraqda işlədiyi vaxtlar Avropaya səfər edərək bu zaman orada oxuyan güneyli azərbaycanlı tələbə gənclərlə görüşüb. Həmin tələbələr ona ana dilini öyrənmək üçün kitab tapmadıqlarını söyləyiblər və nəticədə o, “İran türklərinin sərfi” (morfologiyası) kitabını yazıb. Bu kitab tələbələrinin köməyi ilə 1976-cı ildə Almaniyada çap olunub.¹²¹¹

İraqda yaşayan kərküklərin və ya türkmənlərin dili bəzi məhəlli fərqləri nəzərə almasaq, tamamilə Azərbaycan türkcəsində olduğu üçün Zehtabi həmin kitabları bir qədər təkmilləşdirərək İraq türkmənlərinin ləhcə və ədəbiyyatı da daxil olmaqla digər bir dilçilik kitabı da hazırlayıb.

1979-cu il “İslam inqilabı”ndan sonra Təbrizə dönməklə Zehtabi buradakı Təbriz Universitetində Azərbaycan türkcəsini eləcə də ərəb dilini tədris etməyə başlayıb. Zehtabi Berlində nəşr etdirdiyi “İran türklərinin sərfi” kitabını tədris etməkdən ruhlanaraq və universitetdə tədris zamanı yüzlərlə gənc oğlan və qızların dili öyrənib mənimsəməyə can atdıqlarını bu sahədə mənbə və ədəbiyyatın qıtlığını nəzərə alıb “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikologiyası”, “Ana dilimizi öyrənək” adlı kitablarını yazıb. Jurnalistika və tərcümə sahəsində də qələmini sınaqdan keçirən Zehtabi Berlində “Örk” dərgisini, Bağdadda isə beş müxtəlif dildə “Birlik yolu” adlı qəzeti nəşr etməyə nail olub.¹²¹²

Eyni zamanda, o, Təbriz şəhərində çoxlu milli ruhlu əqidədaşları ilə “Azərbaycan mədəniyyət ocağı”nı qurublar. “İslam inqilabı”ndan sonra ana dilinin istifadəsinin qadağan edilməsi nəticəsində oxuyub yazanların az olmasını nəzərə alan bəzi partiya və cəmiyyətlər qəzet və jurnal nəşr etməklə yanaşı

¹²¹¹ Yenə orada, s.415

¹²¹² Yenə orada, s.416

Azərbaycan türkcənin öyrədilməsinə və yazılmasına yönəldilmiş kurslar açılıb ki, Təbriz şəhərində türkcə qrammatika kurslarının açılmasında Zehtabının də böyük rolu olmuşdur. Zehtabi inqilabdan sonra Təbriz radio və televiziyasında ana dilimizdə verilişlər yayımlamaq üçün kadrlar yetişdirmişdir.¹²¹³

1991-ci ildə Quzey Azərbaycanın yenidən azadlığa çıxması Güney Azərbaycanda da yeni ümidlər yaratmışdır. Məhəmmədağa Zehtabi və Həsən Dəmirçinin rəhbərliyi ilə milli fəallar hər il Babək qalasına yürüş etməyə başlayıblar. Milli fəallar Babəkin müstəmləkəçiliyə, işğala qarşı mübarizə aparmasını, onun dönməzliyini özlərinə simvol seçiblər. Hər il bu qurultay təkrarlandığıca iştirakçıların sayı artmış, bu artıq bir xalq hərəkatına çevrilmişdir.

Zehtabi 1998-ci ildə Şəbüstər şəhərində evində ölmüş halda tapılıb. Bəzi güneyli qruplar onun ölümünün təbii olmadığı və qətlə yetirildiyini irəli sürüblər. Bununla da Zehtabının adı İran adlanan ölkənin müxalif qrupların yayımladığı şübhəli ölümlər və siyasi qətlər siyahısında dərc edilib

Zehtabi mədəniyyət, tarix, ədəbiyyat, dilçilik sahələrində aşağıdakı bir çox dəyərli əsərlərin müəllifidir: “İran türklərinin əski tarixi” (iki cildə), “Müasir ədəbi Azəri dili (səs-sərf)”, “İran türklərinin sərfi”, “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı”, “Türkcəm mənim, səs bayrağım”, “Bağban Eloğlu”, “Bəzz qalasında”, “Mişovun əfsanələri” və b.

İctimai-siyasi görüşləri. Zehtabının ictimai-siyasi görüşlərində milli məsələ xüsusi yer tutmuşdur. O, bir çox milli ziyalılarımız kimi gənc yaşlarından etibarən Azərbaycan Milli Hərəkatına böyük ümidlər bəsləmişdir. Bu anlamda onun 21 Azər hərəkatının süquta uğramasından sonra yazdığı “Sən osan, mən də buyam” şeiri diqqətəlayiqdir. Həmin şeirin də, o, farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq türklüyünü, Türk dilini müdafiə etmişdir:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki, yox.

Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki yox.

İlk dəfə ki, cörək verdi mənə, nan demədi.

¹²¹³ Yenə orada, s.416

*Əzəlində mənə duzdanə nəməkdən demədi.
Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o.
Su donanda deməyibdir yaxdı bala, buz deyib o...*

*Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam.
Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim.
Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.¹²¹⁴*

Milli hərəkatın təməl məsələlərindən biri də milli hüquq məsələsi idi ki, Zehtabi bu hüququ yalnız azərbaycanlılar üçün deyil, bütün xalqlar üçün istəyirdi. Azərbaycan Milli hərəkatı 2-ci Dünya savaşından sonra dünyada qələbə çalan ilk milli azadlıq hərəkatı idi. Bunun üçün də bütün dünya xalqlarının diqqətini çəkmişdi. Bu hərəkat bütün Doğu və Afrika xalqları, özəlliklə də İraq, Əlcəzair və Tunis kimi yaxın və Orta Doğu bölgəsi xalqlarının milli mücadilə ruhlarının güclənməsində çox təsirli və ümidverici olmuşdur.

İlk dövrlərdə sosial-demokrat cərəyanına meyilliyindən dolayı marksizm-leninizmə müəyyən ümidlər bəsləyən Zehtabının bütün hallarda əsas nüvəsi milli-mənəvi dəyərlər, Türk dünya-görüşü olmuşdur. Hər halda bir müddət Bakıda yaşayan Zehtabi görürdü ki, bir çox məsələlərdə “Leninin ideyaları” söz olaraq qalır və Rus bolşevikləri marksizm təliminə çox da əməl etmirlər.¹²¹⁵ Üstəlik, Sovet Azərbaycanının partiya, dövlət rəhbərləri çar Rusiyasının Azərbaycanın bir hissəsini işğal etməsinin 150 illiyini bayram kimi qəbul edirlər. Zehtabi yazırdı:

*Dalğın Xəzər di söyləyəni bu rəvayətin,
Millət öləndə, bayram edər öz əsarətin.
“Azad olub bu el”, el adından deyən nökrər
Ovrəşlik ilə pərdələyir öz xəyanətin.¹²¹⁶*

Yeri gəlmişkən, Zehtabi Bakıda olduğu zaman Sovet Rusiyasının ideoloji təbliğatına qapılaraq şeirlərində “Azər”,

¹²¹⁴ Parçalanmış millətin harayı. Bakı, “Nurlar” NPM, 2007, s.397

¹²¹⁵ Zehtabi M.T. Başqa dilim, başqa elim var mənim. Bakı, “Elm”, 2011, s.25

¹²¹⁶ Yənə orada, s.107

“Azərbaystan”, “Azər övladı”, “Azər əsgəri”, “Azəri” ifadələrinə daha çox yer vermişdir.¹²¹⁷ Əlbəttə, o, bu anlayışları Türk sözünün qarşığı kimi başa düşür və istifadə edirdi. Ancaq istər-stəməz burada Sovet Rusiyasının ideoloji təbliğatı və qadağalarının da təsirinin olması şübhəsizdir. Çünki o, Bağdadda yaşadığı dövrdə artıq “Azər”, “Azəri” deyil “Türk” anlayışından istifadə edirdi.¹²¹⁸

Sosial-demokrat cərəyanına, bundan dolayı Sovet Rusiyasına çox ümid bəslədiyi dövrdə Zəhtabi hesab edirdi ki, vaxtilə İran adlanan ölkənin xalqları Səttarxanın başçılığı ilə birləşib Qacarları taxt-tacdan qovduqları kimi yenə də əl-ələ verib Pəhləviləri hakimiyyətdən salmalıdırlar. O, yazırdı:

*Necə qovdu Səttarxanım Qacarı;
Necə verdi türk ilə kürd əl-ələ,
O gün saldı dərbarlara vəl-vələ!
Bəluc, türk, ərəb, fars, kürd indi gər
Vətən dağlarından qopub
Axan ayna çaylar kimi
Sədaqətlə birləşsələr,
Elə güclü bir sel qopar
Ki, hər taxt və tacı kökündən qazar.*¹²¹⁹

Şübhəsiz, Zəhtabinin o fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil ki, Qacarlara münasibətdə belə bir mövqe tutmaqla Türk məşrutəçilər də bundan qazandılar. Tam əksinə, Qacarların süquta uğradılması ilə ən böyük zərbə yalnız Türk məşrutəçilərə deyil, ümumilikdə Türk xalqına dəydi. Çox yazıq ki, həmin dövrdə Qacarlar dövləti ilə ona müxalif olan Türk məşrutəçilər arasında anlaşma baş vermədi, hər iki tərəfin anlaşa bilməməsi nəticəsində də ümumilikdə məğlub hakim Türk xalq oldu. Zəhtabi bu acı gerçəkliyi o zaman anlamadığı üçün başqa bir şeirində də yazırdı:

*Aləm deyir:
-Biz bilirik, siz inqilab nəslisiz.
Bütün İran xəqləriylə birlikdə*

¹²¹⁷ Yenə orada, 138

¹²¹⁸ Yenə orada, s.176

¹²¹⁹ Yenə orada, s.176

*Qaldırmı siz məşrutənin bayrağını,
Yandırmı siz İranın ocağını.
Siz olmusuz taxtdan salan Qacarı,
Siz saymadız ingilisi, tezari.*¹²²⁰

Bizcə, çox sonralar Zehtabi Türk məşrutəçilərlə Qacarlar hakimiyyəti arasında vaxtilə baş verənləri daha obyektiv şəkildə yanaşa bilmişdir. Buna nümunə kimi onun poema janrında yazdığı “Bağban Eloğlu” əsərini göstərə bilərik. O, bu əsərində artıq həmin dövrdə Qacarlarda hakimiyyətlə Türk məşrutəçiləri arasında baş verənləri rus bolşeviklərinin nəzər nöqtəsindən deyil, milli yöndən dəyərləndirmişdir. Zehtabının ilk tədqiqatçılarından olan Pərvanə Məmmədli yazır ki, həmin əsərində Zehtabi marksist-leninçi ideoloqların Məşrutə inqilabının Rusiyadakı 1905-ci il inqilabının təsiri ilə başlanması fikrini qəbul etmir: “Zehtabi yazır ki, İran, xüsusilə Azərbaycan xalqının milli şüurunun yüksəlməsi, xalqın bir çox sahələrdəki tərəqqisi Məşrutə inqilabını baş verməsi üçün güclü amil olaraq tarixin zəruri bir hərəkətini meydana çıxarmışdır. Qeyd edir ki, Rusiyada 1905-ci il inqilabı boğulsa da, Məşrutə inqilabı uzun zaman (1912-ci ilin əvvəllərinədək) davam etdi. M.Zehtabiyə görə, Məşrutə inqilabına 19-cu əsrin ikinci yarısında Osmanlı İmperatorluğunda baş vermiş Tənzimat Hərəkətinin böyük təsiri olmuşdu. O, bu hərəkətin ideoloji mərkəzinin İstanbul, habelə Misir olduğunu göstərir və bu inqilabın yetişməsində M.F.Axundzadə və M.Ə.Talıbovun maarifçilik rolunu da vurğulayır. O, yazır ki, Məşrutəyə yardım yalnız Qafqaz və Rusiyadan deyil, Osmanlı Türkiyəsindən də gəlmişdi və Məşrutə geri çəkildəndən sonra İstanbul, məşrutəçilərin sığındığı və fəaliyyətlərini davam etdirdiyi şəhər olub”.¹²²¹

Gördüyümüz kimi, Zehtabi bir müddət ümid etmişdir ki, İran adlanan ölkənin xalqları (türk, kürd, fars və b.) bir yerdə Pəhləviləri devirib ölkədə azadlıq və ədaləti bərpa edəcəklər.¹²²²

¹²²⁰ Yenə orada, s.185

¹²²¹ Məmmədli Pərvanə. Fikir və əməl böyüklərimiz./Məhəmmədağa Zehtabi/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.419

¹²²² Zehtabi M.T. Başqa dilim, başqa elim var mənim. Bakı, “Elm”, 2011, s.66

Bunun üçün isə həm hər xalqın öz arasında, həm də həmin xalqlar arasında birlik vacibdir. O, “Birlik” şeirində yazır:

*Əgər kütlə qalxıb həyat istəsə,
Verər hökmün axırda bir gün zaman.
Dağılsın, nəhayət, gərək bəndlər;
Sökülməzmi zülmətdən axırda dan?
Elin birliyi silkələr dağları,
Dayanmaz önündə nə soltan, nə xan!¹²²³*

Zehtabi o zaman əsil gerçəyi görə bilmədiyini üçün, ümid edirdi ki, bu dəfə də bütün “İran” xalqları birləşib Pəhləviləri devirəcəklər. Çox güman ki, Zehtabi “Xalqlar nəğməsi” şeirində də “İran” xalqlarının birliyindən söz açır, “İran”ı özünün vətəni kimi qələmə verir. O, yazırdı:

*Həmişə olmuş vətənim İran,
Azadlıq üçün olaram qurban,
İran xalqlarını tanıyır hər yan...*

*Fars ilə türklər dursun yanaşa,
Ərəb, kürd, türkmən gəlsinlər qoşa,
Bəluç, qaşqayı dağ aş-aşa...¹²²⁴*

O, “İnsanları sevirəm” şeirində də əsil bir Türk övladı, mütəfəkkiri kimi heç biri milli, irqi, dini ayrı-seçkiliyi qəbul etmədiyini, insanlıq üçün yaşadığını ifadə etmişdir. Zehtabi yazır:

*Mən sevirəm insanları
Ürəyimtək, qanımtək –
Həyat quran insanları.
Mən sevirəm farsı, türkü, gürcünü
Ürəyimtək, canımtək.
İnsanlıqdan pay alan
Hər insanı sevirəm;
İstər qara, istər ağ.¹²²⁵*

¹²²³ Yenə orada, s.108

¹²²⁴ Yenə orada, s.179

¹²²⁵ Yenə orada, s.179

Zehtabinin burada vurğuladığı insanlıq məsələsi, heç şübhəsiz türklərin hər daim apardığı siyasətin önəmli bir parçası olmuşdur. Türk xalqlarının törəsində insanlıq məsələsi ön planda olmuş, bütün Türk dövlətlərində əsasən heç bir milli və dini ayrışçılıq olmamışdır. Yəni Türk düşüncəsində Türk üstünlüyü deyərək, bir kompleks olmadığı üçün başqa xalqların dilinə, mədəniyyətinə, törələrinə hörmətlə yanaşmışlar. Zehtabi də bu fəlsəfənin daşıyıcısı olan bir Türk müdriki idi:

*Hər kim sora məzlumların qanını,
Ta saxlaya şövkətini, şanını;
Hər kim başər karvanını saxlaya,
Təriqdən, yürüşdən;
Beyinləri cəhalətlə mıxlaya,
Min bir adla məzlumların sinəsini oxlaya,
Düşmən saya hər kim özgə milləti,
Üstün tuta öz millətin, ulusun,
Almanlısın, əfqanlısın, urusun,
Müsəlmanın, İsvəvisən
Nifrətim var mənim ona ürəkdən.¹²²⁶*

Bizcə, Zehtabi burada dolayısıyla Türkə qənim kəsilənlərə, o cümlədən fars irqçilərinə işarə edir. Farslara deyir ki, Türk heç zaman sizləri düşmən hesab etmədi, Türk dövlətlərində dilinizi, mədəniyyətinizi hər daim ifadə etdiniz. Ancaq bu gün hakimiyyət başında durub Türkün dilinə, kimliyinə, mədəniyyətinə qənim kəsilmisiniz. Bu o Türkdür ki, öz hakimiyyətləri boyunca insanlıq fəlsəfəsini hər daim həyata keçiriblər. Türk məmurları Türk xalqından daha çox başqa xalqlara qayğı ilə yanaşıblar. Çünki Türk ailəsi öz övladlarını bu fəlsəfə, bu tərbiyə ilə böyüdürlər: sənin soyundan olmayanın dilini, törəsini aşağılama, sənə əl açanı geri çevirmə, basdığını kəsmə, aman diləyənə aman ver. Zehtabi yazırdı:

*Mən bir insan oğluyam,
İnsanlara bağlıyam.*

¹²²⁶ Yəni orada, s.180

*Belələri az deyil:
Çinlisi var, Ərəbi var, Rusu var,
Hər rəngdən, hər millətdən.
Mən də Türkəm,
Azərbaycan türküyəm!
İnsanları Türk qəlbiylə sevirəm.¹²²⁷*

Zehtabi çox müdrikcəsinə deyirdi ki, “İnsanları Türk qəlbi ilə sevirəm!”. Sözüün açığı, insanları Türk qəlbiylə sevmək hər millətin övladının işi deyildir. Ancaq Türk olanlar daha yaxşı anlayırlar ki, bütün insanları Türk kimi sevmək nə deməkdir, bunun fəlsəfəsi nədir. Şübhəsiz, insanları Türk qəlbiylə sevmək üçün Türk fəlsəfəsini dərk etmək lazımdır. Zehtabi ümid edirdi ki, çox keçmədən Türk oyanacaq, yenidən Türkün dövrünü geri gələcək və insanlığı Türk qəlbiylə sevməyin Türk dövlətində nə cür olmasını bəşəriyyət bir daha görəcəkdir:

*Al sazını, çal nəğməni, qoy Türkün oyansın,
Qəm munisi bundan sonra biganələr olsun.
Türkün də gələr dövrünü, gəl nəğməni yaz sən,
Hər nəğmə gəzib dillərə əfsanələr olsun!¹²²⁸*

Zehtabi uzun bir müddət “İran” xalqlarının bir yerdə İran-Fars millətçiləri, Pəhləvilər rejimi üzərində qələbə əldə edə biləcəyinə inanmışdır. Bəlkə də, 1978-1979-cu illərdə baş verən “İslam inqilabı” Zehtabının ümidlərinin doğrultması yönündə də müəyyən bir qığılcım oldu. Ancaq Pəhləvilərdən sonra hakimiyyət başına gələn İran İslam rejiminin Azərbaycan türklərinə qarşı assimilyasiya siyasətini davam etdirməsi, üstəlik bunu yalnız irançılıq deyil, şiəçilik ideologiyası altında da aparması Zehtabının yenidən milli dəyərlərdən möhkəm yapışmasına səbəb oldu. O, “Qurani-Kərim və etniklər” əsərində yazırdı: “İslam inqilabı qələbə çaldıqda məhrum millətlər öz milli hüquqlarına nail olmağı düşünüb və inanırdılar ki, artıq Quranda müxtəlif ayələr vasitəsilə tanınan milli haqlar İslam hakimiyyəti tərəfindən təsdiq olunub,

¹²²⁷ Yenə orada, s.180

¹²²⁸ Yenə orada, s.190

həyata keçiriləcək. Yəni şübhəsiz İslam Şura Məclisi qurulduqdan sonra bu ədalətli İslam qanunları öz həllinin tapacaqdır. Çünki Qurani-Kərim İslam hökumətinin proqramının əsas təməli sayılır.

Lakin İslam hökumətinin yaranmasından 19 il keçməsinə baxmayaraq nəinki millətlər öz milli hüquqlarını əldə etməmişlər, bəlkə əksinə olaraq hökumət tərəfindən millətlər əleyhinə ciddi tədbirlər görülür. Ölkədə yaşayan məhrum millətlərfars dili ilə yanaşı, istəyirlər ki, öz ana dillərində də oxuyub yazsınlar. Lakin onlar çeşidli ittihamla, o cümlədən nasionalizm və millətçi damğasıyla damğalandılar. Məzlum millətlərin ziyalıları müxtəlif ittihamlarla damğalandılar. Əgər ana dilini tələb etmək millətçilikdirsə, deməli bu damğa fars millətinə də aiddir”.¹²²⁹ M.Zehtabiyə görə, məhrum millətlərin İran İslam rejimindən milli istəkləri yersiz olmasa da, ancaq bu hökumətdə şovinst siyasət hələ də davam etməkdədir. O, yazırdı ki, halbuki Qurani-Kərimdə millətlər arasında bərabərlik tövsiyə olunmuş, burada dil, milliyyət, milli hüquq haqqında müxtəlif ayələrə yer verilmişdir.¹²³⁰

Ümumiyyətlə, Zehtabi hesab edir ki, İslam dininin milli məsələyə münasibətdə üç qrup vardır: 1) Quranda olan milli məsələni şərh edənlər, 2) tərəfsiz qalıb sükut edənlər, 3) tamamilə inkar edənlər. Onun fikrincə, çağdaş dövrdə Quranda olan milli məsələni inkar edənlərin başında da Əllamə Məhəmmədhüseyn Təbatəbai və Mürtəza Mütəhhəri gəlməkdədir. Çünki onların fikrincə, İslam dinində əsas olan irq, milliyyət, millət, dil, tayfa, cins məsələsi deyil, inam və əqidədir.¹²³¹

Zehtabiyə görə, İran İslam hökuməti Qurani-Kərimi və oradakı milli məsələni öz bildiyi kimi yozaraq, yalnız fars kimliyini ön çəkir və başda Türk milləti olmaqla digər millətlərin haqların tapdalayır.

Milli maarifçilik və milli tarixi şüur. Şübhəsiz, Zehtabi “İran türklərinin əski tarixi” kitabını məhz milli özünüdərk üçün

¹²²⁹ Zehtabi M. Qurani-Kərim və etniklər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.27

¹²³⁰ Zehtabi M. Qurani-Kərim və etniklər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.34-35

¹²³¹ Zehtabi M. Qurani-Kərim və etniklər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.66-69

qələmə almış, rəsmi İran tarixçiliyini alt-üst etmişdir. O, bu əsərində açıq şəkildə göstərir ki, türklər bu coğrafiyanın aborigen, yerli əhalisi olub, Şumerlərdə Türk mənşəli xalq olmuşdur.¹²³² O, bu əsərində göstərməyə çalışır ki, farsdillilər isə çox sonralar türklərin yaşadığı bu ərazilərə gəlmiş və bir çox yerli mədəniyyətlərdən faydalanmışdır. Zehtabi yazırdı: “Aparılan əsaslı araşdırmalara görə, türklər İranda altı min il əvvəl yaşamış və əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişlər. Bu nisbət bu gün də dəyişməmişdir. Güney Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlarda olan və İranın mərkəzi əyalətlərindən sayılan Həmədan, Savə, Zərənd, Əsədabadın əhalisi həmişə farsdilli kimi qələmə verilmişdir. Bu, tamamilə yanlışdır. Bu gün də, bütün tarix boyu da oranın sakinləri türklər olmuşdur. Bunu oradakı qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhələr, o yerlərin toponimikası, folkloru, ədəbiyyatı təsdiq edir”.¹²³³

O yazırdı ki, aryan-fars qövmlərinin bu bölgəyə gəlişinə qədər, burada 3500 illik möhtəşəm mədəniyyətlər və dövlətlər olmuşdur. Zehtabiyə görə, bu kulturu yaradanlar günümüz İraq coğrafiyasında əski Şumerlər, günümüz İranın qərbində, mərkəzində və bütün Azərbaycan və Xəzərin güneyində Arattalar, Elamlar, Kassilər, Hurrilər, Kutilər, Lillibilər, Gilzanlar, Amerdlər, Kaspilər, Mannalar və Urartular olmuşdur; Əski tarix uzmanlarının böyük bir qrupu bu boyların iltisəqi dillərdə danışdığını və Mərkəzi Asiyadan gəldiyini təsbit etmişlər.¹²³⁴

O, iltisəqi dilləri bugünkü Türk dilinin kökü olaraq görmüş, bu coğrafiyadakı əski qövmlərin tamamının iltisəqi dillərdə danışdığı, iltisəqi dillərin mütləq Türkcə olduğu mövzusunda elm dünyasında bir-birindən fərqli görüşlərin mövcudluğunu yazmışdır. Zehtabiyə görə, ancaq fars qövmlərinin gəlişinədək burada Hind-Avropa dillər qrupuna daxil olan xalqların yaşaması elm tərəfindən bilinməməkdədir. Hind-Avropa tayfaları bu bölgəyə gələnə qədər

¹²³² Zehtabi M.T. İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, “Şəms”, 2010, s.46

¹²³³ Zehtabi Məhəmməd Tağı. İran Türklərinin əski tarixi. 2-cildə, 1-ci cild. Təbriz, “Əxtər”, 1377 (1998), s.1-2

¹²³⁴ Yəne orada, s.2-3

burada daha çox Türk xalqları olmuş, ondan sonra Sami, Elam və digər xalqlar da mövcud olmuşdur. Zehtabi yazır ki, Pasagard qəbiləsinin öndərliyində, şərqdən İran coğrafiyasına gələrək on dənə fars qəbiləsindən oturaq həyata keçən üçü Fars əyalətində, yeddisi isə Kirmanda yerləşmişdir: “Bu on Hind-Avropa dilli qövmlər, Firdovsinin “Şahnamə”də göstərdiyi kimi İran yaylasına gəlincə, tamamilə fərqli həyat sürmüşlərdir. Onların yerləşdiyi bölgədə inkişaf etmiş mədəniyyətə sahib iltisaf dillə danışan yerli xalqların (elamlar, kassilər, elliplər) bir neçə yüzil idarəsi altında yaşayaraq onlardan kültür, inkişaf etmiş həyat və yaşayış tərz, əlifba, yazı və s. öyrənmişlərdir”.¹²³⁵

Zehtabi “İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı” əsərində də milli məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, yazırdı ki, ana dilimiz və ədəbiyyatımızın neçə min illik vəziyyəti, keçdiyi yolları, uğradığı müsbət və mənfi hadisələri bilmək və araşdırmaq üçün Azərbaycan Türk xalqının ümumiyyətlə, çağdaş İran türklərinin o dövrdəki durumuyla tanış olması zəruridir: “İslamdan əvvəlki 4-5 min illik tariximizlə bu tanışlıqdan məqsəd yalnız və yalnız dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, folklor və ədəbiyyatımızın siyasi, iqtisadi və sairə tarixi hadisələrlə ilgili olaraq keçdiyi yolu qısa aydınlaşdırıb açıqlamaq və bu sahədə ilk addımlar atmaqdır, yoxsa islamdan qabaq neçə min illik zəngin tariximizi, hətta yığcam və qısa şəkildə belə, yazmaq üçün cildlərlə əsər lazımdır”.¹²³⁶

Zehtabi daha sonra yazırdı ki, tarixə məlum olan miladdan 4-5 min il əvvəldən İslama qədərki uzun bir dövrdə çağdaş “İran”ın bütün Qərbi, Mərkəzi və Xəzərin cənub əyalət və mərkəzlərində, Quzey və Güney Azərbaycan da daxil olmaqla, həmişə Türk soylu ellər, qəbilələr, el birləşmələri və xalqları yaşayıb, bəşəriyyətin və “İran”ın ən əski və ən zəngin mədəniyyətini, hünəri və sənətini

¹²³⁵ Zehtabi Məhəmməd Tağı. İran Türklərinin əski tarixi. 2-cildə, 1-ci cild. Təbriz, “Əxtər”, 1377 (1998), s.3

¹²³⁶ Məmmədli Pərvanə. Fikir və əməl böyüklərimiz./Məhəmmədağı Zehtabi/. Bakı, Nurlar NPM, 2014, s.421

yaradaraq, onunla bütün Yaxın Şərq, Misir və hətta Avropaya örnək olmuş və yol göstərmişlər. O, yazır: “Cağdaş İranın bu göstərdiyimiz yerlərinin həmişə türk olmuş əhalisi, göstərdiyimiz min illiklərdə vahid Türk dilində danışmış, bəşəriyyətin ən yüksək mədəniyyətlərindən birini yaratmışlar”.¹²³⁷

Zehtabinin dünyagörüşünün əsasında Türk varlığının, Türk fəlsəfəsinin dayanması şübhəsizdir. O, ilk dövrlərdə sosial-demokratiya cərəyanına meyil göstərdiyi vaxtlarda belə, yenə də insanlıq və türklük fəlsəfəsinin vəhdətindən çıxış etmişdir. Başqa sözlə, hər nə qədər o, sosial-demokratiya əqidəsinə meyil edəndə daha çox insanlıq fəlsəfəsi üzərindən görüşlərini ifadə etməyə çalışsa da, ancaq əsil insanlıq fəlsəfəsinin türklüyün mahiyyətində olduğunu çox keçmədən daha yaxından dərk etmişdir. Bu anlamda Zehtabinin bütün varlığını Türk fəlsəfəsinə, Türk mədəniyyətinə, Türk tarixinə bir sözlə, Türk varlığına həsr etməsi təsadüfi olmamışdır.

Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Zehtabinin ictimai-siyasi və maarifçilik görüşlərində türklük və insanlıq fəlsəfəsinin vəhdəti qırmızı bir xətlə müşahidə olunmaqdadır. Zehtabi çox doğru müəyyənləşdirə bilmişdir ki, Türk dünyagörüşü yalnız İran adlanan bölgə üçün deyil, dünyada mühüm yeri olan bir baxışlar sistemidir. Türk dünyagörüşünün mahiyyətini ortaya qoymaq üçün isə, Türk tarixini, Türk ədəbiyyatını, Türk adət-ənənələrini, Türk fəlsəfəsinə yenidən yazmaq lazımdır. Çünki yad tarixçilərin, kulturoqların, fəlsəfəçilərin Türk dünyagörüşünə münasibəti əsasən qərəzli olmuşdur. Bu baxımdan Zehtabi öz qarşısına əsas vəzifə kimi Türk varlığını bütün sahələrdə (tarix, ədəbiyyat, dilçilik, mədəniyyət və s.) yenidən tanıtdırmağı qoymuşdur.

¹²³⁷ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.112

HƏKİMƏ BİLLURI

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycanın tanınmış qadın ziyalı, xalq şairi Həkimə (Hökumə) Billuri (1926-2000) Zəncan şəhərində dünyaya gəlmiş, 21 Azər hərəkətində fəal iştirak etmişdir. Milli hərəkət məğlub olduqdan sonra (1946) Bakıya köçmüşdür. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini (1952) və Moskva İctimai Elmlər Akademiyasını (1963) bitirmişdir.

Hökumə Billuri 1963-cü ildə “İran Azərbaycanının realist-demokratik ədəbiyyatı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcə almışdır. Bir il sonra Azərbaycan EA-nın Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsinə dəvət olunmuş, ömrünün sonuna qədər orada çalışmışdır. Hökumə Billuri əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına, müxtəlif fərmanlara, diplomlara layiq görülmüşdür.

Billuri 22 noyabr 2000-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Onun başlıca əsərləri “Mənim arzum” (1949), “Mübarizə illərində” (1951), “Şairin yadigarı” (1957), “Səhər günəşi” (1964), “İstərəm” (1969), “Çinar gözləyir mən” (1975), “Şeirlər” (1980), “Bir də bahar gəlsə” (1984), “Səriyyə”, “Ölməz qəhrəman”, “Sənin həyatın”, “Məhin”, “O göylərin altında” və başqalarıdır.

Milli marifçilik və islamçılıq. Onun yaradıcılığında daha çox maarifçi-mədəni məzmunlu türkçülük, azərbaycançılıq və islamçılıq mühüm yer tutur. Məsələn, H.Billurinin dini baxışları daha çox Yaradana, onun sonuncu Peyğəmbərinə və Əhli-Beytə bağlılıqda özünü büruzə vermişdir. Bütün varlığı, duyğuları ilə Yaradana bağlı olan H.Billuriyə görə, Məhəmməd peyğəmbər dünyaya qardaşlıq, sədaqət, dəyanət gətirmişdir. O, yazırdı:

*Hamı “Mən” deyəndə, Sən ümmət dedin,
Qardaşlıq, dəyanət, sədaqət dedin.
Dünyaya, bəşərə səadət dedin,*

*Ulu peyğəmbərim, Rəsulallahım!*¹²³⁸

H.Billuri hesab edirdi ki, “qılıncıla müsəlman” olmaq anlayışı yalandır, çünki o, özü də bir haqq məşəli ilə yanaraq, peyğəmbərin idrakına inanaraq müsəlman olub:

*Tapındım möhtəşəm Quranına mən,
Qəlbimi titrədən azanına mən.
Əzablı ömrünün hər anına mən,
Ulu peyğəmbərim, Rəsulallahım!...*

*Səninlə tanıdım Allahımı mən,
O vahid, o dönməz pənahımı mən,
Ona bağlamışam sabahımı mən,
Ulu peyğəmbərim, Rəsulallahım!*¹²³⁹

Billuri “Rəsulallah” şeirində isə şikayət edir ki, İslam dünyası yenə də böhran içindədir, artıq şəriətin qanun qaydaları çoxdan unudulmuşdur. İslam dininin şərtlərini yerinə yetirmək əvəzinə, müsəlmanlar bir-birinə qənim kəslimiş, üstəlik bir çoxu kafirlərə arxa olmuşlar. O, yazırdı:

*Dağıtmışlar cəlalımı,
Artırmışlar məlalımı,
Haram almış halalımı,
Yarağımsan, Rəsulallah!*

*Müsəlman kafirə arxa,
Danır gözüm baxa-baxa,
Ona necə deyix əxa?
Sınağımsan, Rəsulallah!*¹²⁴⁰

O, ümid edirdi ki, yalnız “peyğəmbərlər peyğəmbəri” kimi Allahın sonuncu elçisi insanlığın yer üzündəki səsi olub, bəşərin dərdinə çarə tapa bilmək gücündədir.

¹²³⁸ Billuri Həkimə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.9

¹²³⁹ Yenə orada, s.10

¹²⁴⁰ Yenə orada, s.11-12

Azərbaycançılıq və Bütöv Azərbaycan. Onun yaradıcılığında milli-maarifçiliyin ictimai-siyasi məzmunu özünü daha çox azərbaycançılıq ruhu və Azərbaycan milli azadlığı ilə bağlı mövzularda büruzə vermişdir. O, gənc yaşlarında, qələmə aldığı “Azərbaycan” şeirində (1946) 21 Azər hərəkatının qələbəsinə çox sevinmiş, bu yolda canını belə qurban verməyə hazır olduğunu ifadə etmişdir:

*Azərbaycan, Azərbaycan şanlı yurdum, məskənim
Ey umudum, səadətim, tərəvətli gülşənim!
De, oxşadım neyə səni, ey sevimli Vətənim?
Qoy yolunda qurban getsin həyatımla bədənim.¹²⁴¹*

O, “Azərbaycanım” adlı başqa bir şeirində də azərbaycançılıq hisslərini tərənnüm edərək yazırdı ki, vətəni, millətini düşünmədən yaşamaq, bir an olsun mümkün deyildir:

*Bir quşam ilk yurdu, yuvam da sənsən,
Mehriban elim də, obam da sənsən,
Nənəm də, anam da, babam da sənsən,
Köksünə sığınım ata məkanım,
Ümidim, sevincim, Azərbaycanım!*

*Eşqindən kükrəyən dağ seliyəm mən,
Dünənəm, bu günüm, sabahım da sən.
Yaşa əsrlərcə, yaşa ey vətən!
Ey mənim cahanda dünyam, cahanım!
Ey ömrüm, həyatım, Azərbaycanım.¹²⁴²*

Vətən həsrəti ilə qəlbi döyünən şairənin el arasında məşhur şeirlərindən biri də “Təbriz” şeridir. 1980-ci illərin sonuna yaxın quzeydə Azərbaycan milli hərəkatının genişləndiyi dövrdə bu şer əsasında “Təbriz” mürəbbəti bəstələnmişdir:

*Qollarım dolana boynuna bir gün
Yenə baş qoyaram dizinə Təbriz*

¹²⁴¹ Yenə orada, s.16

¹²⁴² Yenə orada, s.17-18

*Həsrətdən hicrandan cana doymuşam
Doyunca baxaram gözüünə Təbriz!*

*Bulanıq suların axsın durulsun,
Təzə güllərindən büsat qurulsun
O gül camalına birdə vurulsun
Bir qubar qonmasın üzüünə Təbriz!*

*Gülüstan bağının seyrinə gəlirəm
Lalə yamacında birdə dincəlirəm
Ötən günlərimə yetişməz əlim
Düşüm heç olmasa izinə Təbriz!*

*Bulanıq suların axsın durulsun
Təzə güllərindən büsat qurulsun
Ö gül camalına birdə vurulusun
Bir qubar qonmasın üzüünə Təbriz!*

Billuri “Azadlıq yolunun yolçusuyam mən” şeirində isə Azərbaycan adlı vətəninə və millətinin azadlıq axtarışındadır:

*Azadlıq yolunun yolçusuyam mən,
Sənin üçün ağ günlər gəzirəm, Vətən
Dünyanı gəzsəm də mən qarış-qarış,
Yenə səninləyəm, səninlə, bilsən.¹²⁴³*

Bir tərəfdən fars millətçilərinin Azərbaycan türklərini assimilyasiya siyasəti, yəni milli dilini, milli mədəniyyətini, milli tarixini, milli varlığını inkar etməsi, digər tərəfdən Azərbaycan xalqının iki hissəyə parçalanmış olması, Billuruni düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. Şübhəsiz, “parçalanmış xalq” statusunu daşımaq çox çətinidir, üstəlik bunun özünü hansı formada dərkə daha ağrılıdır. Hər halda, Sovet Rusiyasının təbliğatı o şəkildə qurulmuşdu ki, Azərbaycan çar Rusiyası və “İran” arasında parçalanmışdır, bölünmüşdür.

¹²⁴³ Yenə orada, s.20

Ancaq əsil həqiqət ondan ibarət idi ki, birincisi o dövrdə çar Rusiyasıyla müharibə aparan Fars “İran” deyil, Türk Qacarlar dövləti idi. İkincisi, belə olduğu təqdirdə Türk Qacarlar dövləti nə səbəbə Türk Azərbaycanı çar Rusiyası ilə öz arasında bölüşdürməli idi? Deməli, bütün bunlar cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil idi. Əslində 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələri ilə Türk Qacarlar dövləti Güney Qafqazın, o cümlədən Quzey Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ilə barışmağa məcbur oldu. Bu hadisələrin üstündən təxminən 100 il keçdikdən sonra, Türk Qacarlar dövləti özü də tarix səhnəsindən getdi və onun yerini “İran Pəhləvilər” tutdu. Məhz bundan sonra, o ideya daha çox təbliğ olunmağa başladı ki, vaxtilə Azərbaycan çar Rusiyası və “İran” arasında parçalanmış, ya da bölünmüşdür.

Sözün açığı, bir hissəsi Sovet Rusiyasının, böyük hissəsi isə artıq fars-Pəhləvi “İran”ın tərkibində olan Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının parçalanmış kimi ortada olması da artıq bir gerçəklik idi. Sadəcə, bu “parçalanmış xalq” gerçəkliyi həmin dövrün şərtləri ilə kifayətlənməyib, onun tarixi istər-istəməz 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər aparılıb çıxarılırdı. Tarixi şüurla bağlı olan “parçalanmış xalq” məsələsini məhz bu prizmadan dəyərləndirən H.Billuri də yazırdı ki, iki əsrdir ayrılıq var və bunu qəbul etmək mümkün deyildir:

*İki əsr ayrılıq,
Dəhşətə bir bax!
Bu dərdə dözməzdi dünyada bir dağ.
Bir xaqlı böldülər, sərhəd qoydular,
İkiyə bölünən Araz ağladı.
Sərhəd yaraladı ana torpağı,
Bir elin, bir xalqın müsibətinə
Min kaman inlədi, min saz ağladı.¹²⁴⁴*

H.Billuriyə görə, “parçalanmış xalq” olmağımıza və birləşə bilməməyimizə səbəb də “xırda millət” olub “böyük millət”lərin

¹²⁴⁴ Yenə orada, s.24

“praçala, hökm elə” siyasətinə qurban olmağımızdır.¹²⁴⁵ Şübhəsiz, H.Billurinin burada ifadə etdiyi “xırda millət” olub “böyük millət”lərin “praçala, hökm elə” siyasətinə dözməyimizin özü də nisbi bir gerçəklikdir. Çünki bu günün gerçəkliyində “xırda millət”ik, ancaq ən azı 1925-ci ildədən pis-yaxşı Türk Qacarlar dövləti var idi. Ancaq onun da süqutu ilə doğrudan da istər Azərbaycanın quzeyində, istərsə də Azərbaycanın güneyində yaşayan Azərbaycan türkləri əslində dünyanın nəzərində ya “azlıq”dır, ya da “xırda millət”dir. Deməli, vaxtilə çar Rusiyasının, Sovet Rusiyasının işğalı altında olub bu gün müstəqil olan Quzey Azərbaycan xalqı və 1925-ci ildə hakimiyyəti əlindən qeyri-qanuni şəkildə zəbt edilən Güney Azərbaycan xalqı bütövləşmədikcə dünya xalqlarının nəzərində ya “kiçik dövlət”, ya da “azlıq” hesab olunmağa davam edəcəkdir.

Üstəlik, İran Pəhləvilər və İran İslam rejimləri Qərb dövlətlərinin himayəsi ilə qeyri-qanuni hakimiyyət sahibi olduqdan sonra, Azərbaycan türklərini haqlı ikən haqsız göstərmək üçün əllərindən gələni ediblər. Belə ki, İran-fars millətçiləri Qərb dövlətlərinin himayəsi ilə Azərbaycan türklərini hər bir formada təhqir və təhdid yoluna əl atıblar. İran-fars şovinistləri milli haqqını istəyənləri, tələb edənləri hər daim ya öldürüblər, ya da “cinayətkar” adlandırıb həbsxanalarda, sürgünlərdə çürüdüblər. Bunu, “Sürgün” şeirində (1947) Billuri də açıq çəkildə ifadə etmişdir:

*Haqq deyən çürüyür zindanızda,
Vətəni sevmə boranda, buzda
Can verir acından, soyuqdan yənə.
Nələr etmədiniz əziz vətənə?..*¹²⁴⁶

H.Billuri buna etiraz edərək, heç bir zaman Azərbaycan xalqının iran-fars millətçilərinin əsarəti ilə barışmayacağına, yenidən öz torpaqlarında azad yaşayacaqlarına inanırdı:

*Qoymaram zərbələr dəysin elimə,
Gərək sahib olum ana dilimə*

¹²⁴⁵ Yenə orada, s.28

¹²⁴⁶ Yenə orada, s.63

*Əlimlə uçurub qara zindanı
Gərək azad edim Azərbaycanı!*¹²⁴⁷

O, “İntiqam” adlı şeirində də bir gün Azərbaycan xalqının yenidən özündə güc tapıb Səttarxanların, Xiyabanilərin, Pişəvərlərin yolunu davam etdirəcəklərinə və milli bayraqlarını Azərbaycan səmasında qaldıracaqlarına inanırdı. O, yazırdı:

*Bunu unutmamış xalqımız ancaq:
O gün ki, yenidən silahlanacaq.
O gün kəsiləcək zalımın əli.
Düşəcək torpağa zülmün heykəli!*¹²⁴⁸

Həkimə Billurinin “İnanıram o parlaq günə” şeirində də Azərbaycan xalqının gec-tez öz dilinə, öz elinə, öz kimliyinə sahib çıxacağına böyük inamı ifadə olunmuşdur. O, zərrə qədər də olsun, Azərbaycan xalqının haqq etdiyi azadlığa qovuşacağına şübhə etmirdi:

*Xalqımın əməli bilirəm haqdır,
Haqqın al günəşi parlayacaqdır!!!
Bil ki, ölməyəcək ana dilimiz
Nə qədər yaşayır şanlı firqəmiz!
Onda ki, xalqımız edəcək qiyam –
O gün biləcəksən nədir intiqam!*¹²⁴⁹

O, “Azadlıq baharı” (1960) şeirində də, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hisslərinin tərcümanı olmağa çalışmışdır. Billuriyə görə, “azadlıq baharı” Azərbaycan elinə də gəlməli, azərbaycanlılar milli haqlarına qovuşmalı, iran-fars millətçilərinin zülmünə son verilməlidir. O, yazırdı:

*Gəl, azadlıq baharı, sənsiz gülərmə çəmən?
Sənsiz qəlbim, düşüncəm durularmı bir anlıq?
Sənsiz ne elim gülər, nə də qəlbim danışar,
Gəl, azadlıq baharı, gəl, gəl, zamandır artıq.*¹²⁵⁰

¹²⁴⁷ Yenə orada, s.63-64

¹²⁴⁸ Yenə orada, s.63-64

¹²⁴⁹ Yenə orada, s.94

¹²⁵⁰ Yenə orada, s.75

Həkimə Billuri Azərbaycan xalqı üçün “azadlıq baharını” gözlədiyi bir zamanda “İslam inqilabı”nın baş verməsi, onun üçün də bir ümid işığı olmuşdur. Bir çox Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri kimi, o da ümid etmişdir ki, “inqilab” bütün “İran” xalqlarına azadlıq, haqq-ədalət gətirəcəkdir. O, bu ümidlərlə yazırdı:

1979!

Sənə əhsən! Sənə alqış!

Sən qışınla gətirmisən

Azadlığın baharını.

İstibdadın pəncəsindən qurtarmısan

*Doğma Vətən diyarını!*¹²⁵¹

Həkimə Billuri inanırdı ki, “inqilab” nəticəsində Pəhləvilər və onun arxasında dayanan Qərb imperialistləri birdəfəlik məğlub olacaq, təxminən yarımsərlik aclıq, zindan, ölüm, sürgün bitəcək, Azərbaycan xalqı da milli kimliyini, milli dilini, milli mədəniyyətini ifadə edə biləcəkdir. Ancaq çox keçmədən “inqilab” nəticəsində hakimiyyət başına gələn İran İslam rejimi Pəhləvilərdən heç də çox fərqlənməyən şovinst siyasəti ilə bütün milli ümid və istəklərin üstündən qara bir xətt çəkmiş oldu. Bu baxımdan Pəhləvilərdən sonra İran İslam rejimindən ağır bir zərbə alan Azərbaycan türklərinin yenidən toparlanması heç də asan olmadı. Bununla da heç bir vaxt əsarət altında yaşamaqla barışmayan Azərbaycan türkləri Milli oyanış hərəkatının yeni bir məhələsinə daxil olublar.

¹²⁵¹ Yenə orada, s.80

CAVAD HEYƏT

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, türkoloq Cavad Heyət (1925-2014) 1925-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, ilk və orta təhsilini Təbriz, Həmədan və Tehranda almışdır. Tehranda orta məktəbi bitirdikdən sonra, Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Ancaq çox keçmədən tibbi təhsilini İstanbulda (1943-1946) davam etdirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1946-cı ildə İstanbul Universitetində başlayan Cavad Heyət 1949-cu ilədək burada cərrahlıq klinikasında çalışmış, daha sonra ixtisasını təkmilləşdirmək üçün Parisə getmiş, Paris Universitetinin cərrahlıq kafedrasında işləmişdir.

O, 1952-ci ildə yüksək dərəcəli cərrah ixtisasına yiyələnərək İran adlanan ölkəyə qayıtmış, 1953-cü ildən Tehranda “Hidayət” və “Ədliyyə” xəstəxanalarında cərrahlıq klinikaları quraraq onlara rəhbərlik etmişdir. Doktor Cavad Heyət İran adlanan ölkədə eksperimental cərrahiyyənin təməlini qoymuşdur. 1954-cü ildən etibarən ürək üzərində apardığı əməliyyatlar onu istedadlı cərrah kimi tanıtmışdır. Doktor Cavad Heyət 1954-cü ildə qapalı ürək əməliyyatı, 1962-ci ildə isə “İran”da ilk dəfə açıq ürək cərrahiyyəsini uğurla həyata keçirib. Bundan sonra o, “İran”da ilk dəfə ürək qapaqlarını dəyişdirmə, heyvanlarda ürək dəyişdirmə, Tehranda ilk dəfə insanda böyrək dəyişdirmə əməliyyatını uğurla həyata keçirdiyinə görə “Birinci Dərəcəli Əmək Ordeni” ilə təltif olunub. Tibb sahəsində qazandığı nailiyyətlər Cavad Heyətə geniş şöhrət gətirmişdir.

C. Heyət təbabətə dair qiymətli araşdırmaların müəllifi kimi də tanınırdı. Onun kitabları tibb sahəsində yazılmış dəyərli vəsait kimi mütəxəssislər tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Bir sıra beynəlxalq elmi forumlar və toplantılarda öz təcrübəsinə əsaslanaraq dərin məzmunlu məruzələrlə çıxış etmiş alimin 100-dən artıq məqaləsi müxtəlif tibb jurnallarında işıq üzü görmüşdür.

Heyət uzun müddət cərrahlığın tədrisi və cərrahların yeni nəslinin formalaşdırılması ilə məşğul olmuşdur.

Heyət bütün həyatını və fəaliyyətini əsasən cərrahlığa, həmin sahə üzrə araşdırmalara sərf edərək “İran”da nəzəri və eksperimental cərrahiyyənin əsasını qoymuş, elmi-nəzəri və əməli uğurlarına görə 1983-cü ildə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Bundan sonra 8 ildən artıq Tehranda Azad İslam Universitetinin cərrahiyyə kafedrasına rəhbərlik edib. O, farsca cərrahlıqla bağlı üç cildlik dərslik kitabının müəllifidir. Eyni zamanda, o, 12 il “Tibbi bilik” jurnalını nəşr etdirmişdir. Jurnalda onun 70-ə yaxın elmi məqaləsi yayınlamışdır.¹²⁵²

Heyətin ictimai-siyasi məzmunlu milli-maarifçi görüşləri daha çox 1979-cu il “İslam inqilabı”ndan sonra ortaya çıxmışdır. İnqilabdan sonra Türk və Fars dillərində “Varlıq” dərgisini nəşr etdirən Heyətin əsas məqsədi Azərbaycan türklərinin dilini, kimliyini, mədəniyyətini, tarixini təbliğ etmək olmuşdur.¹²⁵³ Bununla da Cavad Heyət dostu Prof. Dr. H. Nitqi ilə birlikdə İran adlanan ölkədə elmi türkologiyanın əsasını qoymuşdur.

C.Heyətin 1993-cü ildə Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubu da diqqətimizi cəlb edir. O, həmin məktubunda yazırdı: “Mən bu sətirləri göz yaşlarımın qarşısını ala bilmədən yazıram və bu anda Allah-taaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm”. P.Məmmədli yazır ki, Cavad Heyət həmin məktubda Azərbaycanı düşdüyü indiki fəlakətli vəziyyətdən çıxarmaq üçün səyləri gücləndirməyə, “böyük dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında azərbaycanlıları müdafiə edib soyqırımına mane olmağa çağırır: “Doktor Cavad Heyətin və eləcə də digər müəlliflərin Şimalla bağlı yazılarında Qarabağ (onun tarixi və indiki fəlakətli vəziyyəti, o cümlədən qaçqınlar məsələsi) problemi və 20 Yanvar faciəsi dərginin aparıcı və ən yangılı

¹²⁵² Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.122

¹²⁵³ Yəni orada, s.125-126

mövzularındandır. Yazının əvvəlində xatırlanan Süleyman Dəmirələ açıq məktubu xalqına qurtuluş yolları arayan vətəndaş yazığının arxasında böyük dövlətlərin durduğu erməni işğalına qarşı dünya ictimaiyyətinə etiraz səsi və ədalətli tələblərinin ifadəsidir. Məktubda azərbaycanlıların başına gətirilən faciələr açıqlanır və göstərilir ki, “məmləkətimizin başına gətirilən bu faciə böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında dolanan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən” açılmışdır”.¹²⁵⁴

O, 2014-cü ildə Bakıda dünyaya göz yummuşdur.

Heyətin milli-maarifçi yönlü əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Türk dili və ləhcələrin tarixinə bir baxış”, “İki dilin müqayisəsi”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” və başqalarıdır.

İctimai-siyasi görüşləri. Cavad Heyətin ictimai-siyasi görüşlərində milli dil və milli kimlik məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Ona görə dil mədəniyyətin aynası və onun təməli, cəmiyyəti millət halına gətirən ən güclüsüdür.¹²⁵⁵ Dilin inkişafına daxili və xarici amillərin təsir göstərdiyini deyən Heyətin fikrincə, bir xalqın yazı dili qadağan olarsa və uşaqları başqa bir dildə yazıb oxumağa məcbur qalarsa, o xalqın dili assimilyasiyaya uğrar, necə ki Pəhləvilər dövründə Azərbaycan türkcəsinin yazı dilinin yasaqlanması nəticəsində belə bir təhlükə yaranmışdır.¹²⁵⁶ O, yazırdı: “Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə fars dilindən başqa bir dildə, xüsusən də Türk dilində danışmaq qadağan idi. Aryamehr (Məhəmmədrza Pəhləvi) hakimiyyətinin son illərində türk dilinə, yəni 35 milyonluq əhalinin ana dilinə qarşı nifrət o qədər gücləndi

¹²⁵⁴ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.124

¹²⁵⁵ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.34

¹²⁵⁶ Yəni orada, s.35

ki, əgər bir kitabda türkcə bir söz, ya bir cümlə görsəydilər, onu çıxarmadan kitabın çapına icazə verilməzdi”.¹²⁵⁷

C.Heyət görə, panfarsistlərin iddia etməsi ki, Türk dili Azərbaycan xalqının doğma dili deyil moğollar zamanı zorla qəbul etdirilib və guya, bu xalqın dili İran-Ariya dillərindən azəri dili olub, özü də azərbaycanlılar iranlıdır, bütün bunlar hamısı kökündən yanlışdır. O, yazırdı: “Hökumətin bu qeyri-insani və qeyri-islami, faşist siyasəti sayəsində milyonlarca xalqımız öz dilindən məhrum qaldı. Bu qeyri-elmi nəzəriyyəni müdafiə edənlərin başında Təbrizli Əhməd Kəsrəvi və onu izləyənlər gedirdi. Əlbəttə, hökumət, fars şovinizmi və onun təbliğatçıları da işlərinə yaradığı üçün bu fikri yaymağa çalışırdılar”.¹²⁵⁸

Onun fikrincə, birincisi, bu problemin kökündə “İran” və “Türk” anlayışlarına doğru yanaşmama dayanmışdır. Belə ki, hər iki məfhum irqi deyil, mədəni-kültürəl mahiyyəti ifadə edən anlayışlardır və “İran” sözü də ölkə, vətən anlamında olub, burada yaşayan hər bir kəs, o cümlədən müsəlmanlar da iranlıdır.¹²⁵⁹ İkinci isə, “azəri dili” adlandırılan dil heç bir zaman dil səviyyəsində olmayıb ərəbi qrupuna aid ləhcədir və ondan bu günə çox az şey qalıb. Üçüncüsü, hər hansı dil xalqın hamısı tərəfindən qəbul olunduğu zaman qəbul olunur. Bu anlamda qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının dili Türk dili, yerli əhalisi də türklər olmuşdur.¹²⁶⁰

C.Heyət açıq şəkildə yazırdı ki, məşrutə inqilabından sonra və Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının qismətinə düşənlər ifrat millətçilik və şovinist hislərdən qaynaqlanan zülm, siyasi təzyiq və milli sitəm oldu: “Pəhləvilər sülaləsinin əsas fikri İran əhalisinin hamısını bütöv bir farsdilli xalqa çevirmək və onlardan hər kəsdən yüksəkdə olan bir ərəbi milləti yaratmaq idi... Xalq öz mühüm insanlıq hüquqlarından, yəni öz ana dilində yazıb-oxuma, təhsil alma hüququndan məhrum

¹²⁵⁷ Yəni orada, s.158

¹²⁵⁸ Yəni orada, s.172

¹²⁵⁹ Yəni orada, s.172

¹²⁶⁰ Yəni orada, s.173-174

qaldı. Qeyri-fars əhalinin dili və mədəniyyəti inkar olunurdu. İran əhalisinin 30-35 milyonluq hissəsinin ana dili olan türkcəyə sonradan “məcburi öyrədilmiş dil” damğası vurur, faşist diktatorluğu və monopoliyadan doğan bu batıl, insaniyyətə zidd əqidələrini milli mədəniyyət (!) adı altında Azərbaycan övladlarına zorla qəbul etdiridilər. Yəni, qeyri-fars iranlılara mədəni müstəmləkəçilik və milli zülmün ən pis şəklini rəva görürdülər”.¹²⁶¹

Pəhləvilər dövründə “İran nasionalizmi” adı ilə “fars şovinizmi” siyasətinin həyata keçirildiyini yazan Heyətə görə, bu məsələdə Ə.Kəsrəvi, M.Əfşar kimi sapı özümüzədən olan “balta”ların da rolu az olmamışdır. Heyət, “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” kitabında Kəsrəvinin Azərbaycan türklərini ərşançılığa bağlamasını ciddi şəkildə tənqid etmişdir. Kəsrəviyə görə, Azərbaycan xalqı ilə farsların mənşəyi birdir, hər ikisi ərşakökənli, irandilli qohum xalqlardır, türklər isə buraya çox sonra (Mahmud Qəznəlinin dönəmində) gəlmiş xalq olub ərşəbaycanlılar da moğolların dönəmində zorla türkləşdiriliblər. Kəsrəviyə görə, bütövlükdə Azərbaycan xalqı Türk dilindən imtina etməli, bunun əvəzində fars dilini öyrənməlidir.¹²⁶² Heyət Kəsrəvinin bu uydurmalarına cavab olaraq yazırdı ki, bütün bunlar həm islami, həm də bəşəri dəyərlərə ziddir: “Təəccüb doğuran budur ki, tədqiqatçı və dilçi iddiasında olan müəllif (Əhməd Kəsrəvi-F.Ə.) ümumiyyətlə dilçilik prinsiplərindən uzaqdır, qrammatik qaydalara riayət etmir və yekunda peşəkar bir siyasətçi kimi çıxış edir, öz dillərini qatıb-qarışdırır və bu yolla fikirlərini qəbul etdirməyə çalışır. Məsələn, müxtəlif dialektləri ərşəri dili adlandırmaqla onları fars dili ilə eyniləşdirir. Belə bir qənaətə gəlir ki, milyonlarla ərşəbaycanlı və iranlının dili olan Türk dili məhv olub sıradan çıxmaqdadır. Kəsrəvinin fikrincə, bu dildən imtina edilməli, onu fars dili ilə əvəzləməli və deməli, milyonlarla insanın dili dəyişdirilməlidir. Amma necə?! Hansı prinsip və üsulla?! Necə

¹²⁶¹ Yenə orada, s.217

¹²⁶² Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.15-26

etməli ki, bu xalqın azadlıq istəkləri, insan hüquqi və islami prinsipləri ziddinə olmasın və axı nə üçün?! Bu cür faşistcəsinə yanaşmaqdanısa, başqa azad, mədəni ölkələrdə (İsveç, Belçika və sairə) olduğu kimi bəşəri və islami dəyərləri rəhbər tutub, həm ölkənin rəsmi dilini (fars dili) öyrətmək və həm də ana dilində təlimi azad buraxmaq daha yaxşı olmazmı?”.¹²⁶³

Eyni zamanda, Heyət “Fars dilini qoruyaq, lakin İranın Türk və Ərəblərinin də ana dilini əzməyək” məqaləsində kəsrəviçilərin “fars şovinizmini” davam etdirən Ağayi Məhəmmədəli Furuği tənqid etmişdir. Furuği də kəsrəviçilər kimi iddia edirdi ki, iranlı ruhu bütün “İran xalqları”nı birləşdirməlidir, çünki onlar iranlı irqindən olub, tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində türk və ərəb dilində danışrlar. Heyət yazırdı: “Ağayi Furuği, ən pis radikal düşüncələr elə sizin və sizin həmfikirlərinizin öz qeyri-fars həmvətənləriniz, ən əsas, türkdilli və ərəbdillilərin öz ana dili barədə olan düşüncələrinizdir. Dövlətə təklif etdiyiniz, öz həmvətənlərinizi “əzmək, yatırmaq” fikri də elə bu ifrat faşist düşüncələrinizin təsiriylə yaranmışdır. Mənim fikrimcə və haqq-ədalətin tələb etdiyi kimi, İslam dövlətinin siyasəti gərək bu məzlum iranlıları sizin kimi şovinist həmvətənlərinin cəngindən qurtarmaq olsun. Siz öz məqaləinizdə Əhməd Kəsrəvinin kəskin və məntiqsiz fikirlərini tənqid edirsiniz. Sonra onun Pəhləvi rejimi və onun şovinist saray nəzəriyyəçiləri tərəfindən təsdiqlənən və bir “elmi” nəzəriyyə şəklində yarım əsr hakim mədəniyyət formasında insanlara təbliğ olunan və zorla qəbul etdirilən saxta nəzəriyyəsinə təkrarlayırsınız və deyirsiniz: “Bizim bu həmvətənlərimiz də iranlı irqindəndirlər və tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində məcburən türk və ya ərəb dilində danışrlar”. Təəssüf edirəm ki, siz hələ də xəyali iranlı irqindən danışırırsınız və bilmirsiniz ki, “irq” sözü zahiri xüsusiyyətlərin (dəri rəngi, saç şəkili, sifətin quruluşu, göz, burun və s.) məcmuəsini xatırladır və müəyyən edir, bir ölkənin və ya millətin insanların dilini göstərmir. İranlılar müxtəlif

¹²⁶³ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.26

qövmələrdəndirlər (fars, türk, ərəb, lor, bəluç, türkmən), amma hamısı bir irqə (ağ irqə) mənsubdurlar. Dil irqin səciyyəvi əlaməti deyil, qövmiyyətin nişanəsidir və tarix boyu mümkündür ki, müxtəlif səbəblər üzündən dəyişsin”.¹²⁶⁴

Heyət yazırdı ki, Furuğunun nəzərdə tutduğu anlamda əgər dil və irq iranlı olmanın əlaməti olsaydı, farsdilli tacik və əfqanların da iranlı olması lazım olardı, üstəlik türkmənlər, Azərbaycan türkləri, ərəblər isə iranlı hesab olunmayaydı. O, yazırdı ki, o zaman bu, İslam “İran”ının konstitusiyasının və “İran” xalqının ümumi fikri və əqidələrinin ziddinə olardı: “Bizim ölkədə hətta İslam İnqilabından əvvəlki dövrdə də iranlı milliyyətinin əsasını İslam təşkil edirdi. Bu səbəbdən, farsdilli zərdüştilər erməni və yəhudilər kimi azlıqların bir hissəsi hesab olunurdular. Baxmayaraq ki, İranın bütün müsəlman qövmələri, hətta türkmənlər dil və qövmiyyətə fikir verilmədən iranlı hesab olunurdular”.¹²⁶⁵

Gördüyümüz kimi, Heyət burada bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin iran-aryan mənşəli, irandilli olmamasını irəli sürdüyü halda, digər tərəfdən orta q dövlət kimliyi, ərəzi kimliyi də olaraq “iranlı” vurğusunu ortaya qoymağı da unutmur. Üstəlik, Furuği kimlərə xatırladır ki, vaxtilə Şah İsmayıl da türk olmasına baxmayaraq, “vahid İran” üçün Osmanlı türkləri, Şeybani-özbək türkləri ilə savaşımış və şiə məzhəbini dövlətin rəsmi dini elan etmişdir: “Siz ki müəllimsiniz və bilirsiniz ki, Ağqoyunlu Uzun Həsənin nəvəsi və şeyx Səfiyyədinin kötücəsi olan Şah İsmayıl İran ölkəsinin qorunması üçün öz həmdilliləri, yəni osmanlılar və özbəklərlə döyüşdü. Türk dilində lirik şeirlər yazmasına, saray və orduda bu dilə rəsmiyyət verməsinə rəğmən, parçalanmış İranın ittihadı, vahid İranın təşkili və onun hifzi, istiqlalı, yüksəlməsi və şiə məzhəbinə İranın rəsmi məzhəbi kimi rəsmiyyət verilməsi üçün heç bir səy və fədakarlığını əsirgəmədi”.¹²⁶⁶

¹²⁶⁴ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.526-527

¹²⁶⁵ Yenə orada, s.527

¹²⁶⁶ Yenə orada, s.528

Bizə elə gəlir ki, doktor burada bir az ifrata varır, çünki Şah İsmayıl və Türk müdrikləri “vahid İran”, “parçalanmış İranın ittihadı” üçün deyil, türklük və qızılbaşlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. O ki qaldı, Şah İsmayıl və digər Türk sultanlarının Türk dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı, fars dilinə və ədəbiyyatına hörmətlə yanaşmaları insanlıq fəlsəfəsi ilə bağlı olmuşdur. Eyni fəlsəfəyə aşağı yuxarı bütün Türk dövlətləri və onların hökmdarları əməl ediblər. Onlar üçün heç bir zaman Türk kimliyi üstünlüyü, Türk dili üstünlüyü, Türk mədəniyyəti üstünlüyü deyə bir problemləri olmamışdır və olmadığı üçün də Türk dövlətlərində Türk ya da qeyri-Türk hər bir kəs azad və ədalətli şəkildə yaşamışlar.

Ancaq Qacarlar dövləti Böyük Britaniyanın əliylə süquta uğradıldıqdan sonra hakimiyyətə qeyri-qanuni yiyələnmiş İranPəhləvilər və İran İslam rejimləri insanlıq fəlsəfəsindən çox uzaq olduqlarını bir daha ortaya qoydular. Onların dövrlərində də Əhməd Kəsrəvilər, Mahmud Əfşarlar, Ağayi Furiqilər kimi ortaya çıxıb Aryan üstünlüyündən bəhs edib zor-xoş bütün xalqları farslaşdırmağa cəhd göstərdilər. Hətta iş o yerə gəlib çatıb ki, “İran”dakı seyyidlərin peyğəmbər nəslindən, yəni ərəb olduqları belə gün kimi ortada olduğu halda, Furuqilər onları da farsdilli müsəlman hesab etməkdən çəkinmir. Heyət yazırdı: “Məgər, onları Rəsul-Əkrəmin (s) nəslindən hesab etmirsiniz? Seyyidlərin ulu cəddinin ərəb olmasını inkar edirsiniz? Yaxud da, Allah eləməsin, seyyidləri ərəb olmaları və sizin sözlünüzlə, ərəblər iranlı irqindən olmadıqları üçün onları iranlı bilmirsiniz? Siz gərək qəbul edəsiniz ki, sizin fikrinizin əksinə olaraq seyyidlərin əcdadı ərəbdilli olmuş və zaman keçdikcə, İranın farsdilliləri və türkdilliləri arasında yaşadıqları üçün türkdilli və farsdilli olmuşlar!”¹²⁶⁷

Cavad Heyət çox doğru şəkildə ifadə edirdi ki, farslar “İslam inqilabı”ndan sonra da qeyri-fars xalqlara, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qeyri-səmimi davranışlarını, fars şovinizmini davam etdirmişlər. Belə ki, inqilabdan sonrakı İran

¹²⁶⁷ Yenə orada, s.529

İslam hakimiyyəti İslam dininin şərtlərini sözün gerçək mənasında deyil, öz maraqlarına uyğun olaraq həyata keçirirlər. Heyət yazırdı: “İslamda irqçilik məhkum olunur və pislənir. Dillər də ilahi ayələrdəndir (Qurani-Kərim). Bu dillər insanların öyrənmələri və bir-birlərini anlayıb tanımaqları üçün yaranmışdır. Yəni dillər öz-özlüyündə fəzilət və müqəddəsliyə sahib deyillər, bəlkə, fəzilət və müqəddəslik dillərin köməyi ilə deyilən və yayılan məzmun və məfhumlardır. İnsanların da qiyməti və əhəmiyyəti xüsusi bir dilin xətrinə deyil, bəlkə təqvanın dərəcəsi, yaxşı əməllərə Haqq və xalqının yolunda yerinə yetirilən xidmətlərə görədir”.¹²⁶⁸

C.Heyətə görə yekdilliliyi dildə deyil ittihad və qüvvətdə axtırmaq lazımdır. Onun fikrincə, ittihad və qüvvət anlamında yekdillilik üçün də müxtəlif xalqlar bir-birlərinin hüquqlarına, haqlarına, xüsusilə də ana dillərinə hörmət etməlidirlər. Bu baxımdan o, özünü Furuği kimi fars şovinistlərinə tutaraq yazırdı: “Siz istəyirsiniz ki, öz xəyali imperiyalizm sarayını sizin ana dilinizdən fərqli bir dildə danışan qardaşlarınızın xarabalıqları üzərində tikəsiniz və onları da özünüzlə yekdil edəsiniz. Siz bilməlisiniz ki, ana dili hər kəs üçün əziz və möhtərəmdir və ana dili min il əvvəlki dil demək deyil ana dili hər bir övladın körpəlikdən öz anasından öyrəndiyi dildir. İstər Hafiz və Sədinin olsun, istər Şah İsmayıl Xətəinin, Füzulinin, ya Çingizin, Teymurun və yaxud da avara qaraçıların dili olsun”.¹²⁶⁹

Cavad Heyət az da olsa ümid edirdi ki, hər bir kəs böyük Allahın xətrinə və incik həmvətənlərin birliyi naminə xəyalpərəst, mürtəce düşüncələrindən əl çəkə bilərlər: “Farspərəst, türkpərəst və ərəbpərəst düşüncələrin yerinə məhəbbət, qardaşlıq və bərabərliyi təbliğ edək ki, bundan artıq Allahın bizə bəxş etdiyi bu behşitə bənzər ölkəni təkəbbür və nifaq cəhənnəminə çevirməyək. Mən və türkdilli həmşəhərlilərimin çoxu fars dilini də ana dilimiz qədər sevirik və əgər mübaliğ olmasa, onun ədəbiyyatına – yüksək insani və irfani fikirləri şirin və gözəl dillə təbliğ edən ədəbiyyata aşıqıq.

¹²⁶⁸ Yenə orada, s.530

¹²⁶⁹ Yenə orada, s.530

Dr. Nitqinin sözü ilə desək, Türk dili bizim ana dilimizdirsə, fars dili də bizim sevgili dilimizdir. Lakin icazə verin sizdən soruşum, siz də belə radikal millətçi və irqçi (iranlı irqi) fikirlərnizlə özünüzü fars ədəbiyyatının yüksək irfanının varisi hesab edirsiniz?”¹²⁷⁰

Əslində Heyət çox incə bir məqama toxunurdu ki, özünü humanist, ədalətli, ari irq hesab edən fars şovinistləri nəyin müqabilində buna iddialıdılar. Yəni onların tarixi ənənələri ilə bugünkü iddiaları heç də üst-üstə düşmür. Halbuki Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri heç bir vaxt belə bir iddia da olmamışlar, üstəlik öz ədalətsevərlik, insanlıqsevərlik əməlləri ilə bütün zamanlarda dünyaya səs salmışlar. Heç bir zaman qurduqları dövlətlərdə başqa xalqların dillərini, milli adət-ənənələrini (insanlıqdan kənar olan adətlər istisna) qadağan etməmiş, haqq və ədalətdən kənara çıxmamışlar. Ancaq Pəhləvilər hakimiyyətə qeyri-qanuni olaraq gələr gəlməz Türk kimliyini, Türk dilini, Türk törələrini qadağan etmiş, İran İslam rejimi isə əvvəlcə bu haqları tanıyacağını bildirib, hətta konstitusiyanın 15-ci maddəsində hər bir xalqın ana dilində tədrisinə icazə verilməsini qəbul etdiyi halda, bu günə qədər müxtəlif bəhanələrlə buna izin verməmişdir.

Ariyan-Fars şovnizminin radikal təbliğatçılarının “İslam inqilabı”ndan (1979) sonra isə molla qılığına girərək eyni siyasəti davam etdirmələrinə təəccüblənməyə dəyməz. Fars şovinstləri üçün dəyişən sadəcə “inqilab”ın rəngi idi, yəni dünənə qədər “demokratiya” adı altında “ağ” libasa bürünənlər, onun iflasından sonra İslam dini-şübhəli adı altında “qara” libasa büründülər. Ancaq mahiyyət etibarilə fars şovinistləri üçün önəmli olan hakimiyyəti əllərində saxlamaq və türklük üzərində assimilyasiya siyasətini davam etdirmək idi. Sadəcə, Pəhləvilər dönəmində fars şovinsitləri havadarları ABŞ və Böyük Britaniyaya arxalanaraq türklüyün məhvini açıq şəkildə həyata keçirirdilər. Sovet Rusiyasında olduğu kimi, Pəhləvilərdə də “mən türkəm” demək belə, böyük ölçüdə yasaq olunmuşdur.

¹²⁷⁰ Yenə orada, s.531

Bu baxımdan “İslam inqilabı”ndan sonra fars şovinizminə xidmət edən mollaların dini “həssaslığı” yada düşməsi və qeyri-fars “müsəlman qardaşlarına” sözdə irqçi yanaşmadan əl çəkməsi qətiyyənlə inandırıcı deyildi. Sadəcə, fars şovinistlərinin yenidən İslam dininə, ya da şiə məzhəbçiliyinə dönməsi Pəhləvilərin gözlənilən süqutu ilə bağlı pragmatik bir addım olub “marginallıq”dan başqa adı yoxdur. Cavad Heyət kimi ziyalılarımız da İslam dininin qayda-qanunların, bəşəri haqq və hüquqların bütün xalqlar üçün bərabər şəkildə tətbiq olunmasını tələb etmələri təbii idi. Məsələn, “İslam inqilabı”na qədər fars şovinistləri “iranlı” qövmindən yazanda, Azərbaycan türklərini də “azəri” adlandırıb onun tərkibinə qatanda, eyni zamanda fars dilini bütün “iranlılar” üçün doğma ana dili elan edəndə bütün bunlara etiraz etməyə heç kəsin ixtiyarı yox idi.

Fars şovinizmindən qaynaqlanan eyni müddəalar “İslam inqilabı”ndan sonra da davam edəndə Heyətlər, Zehtabilər, Nitqilər, Sahirlər və başqaları buna etiraz edirdilər. Məsələn, Heyət “Ayəndə” jurnalında getmiş “Fars dili – iranlı qövmiyyətinin böyük əlaməti” məqaləsini (müəllifi Cavad Şeyxülislamı) ciddi şəkildə tənqid etmişdir. O, göstərirdi ki, birincisi, “iranlı” anlayışı qövmiyyət deyil, millət ifadə edir. Çünki tacik, əfqan farsdilli olduqları halda “iranlı” deyillər, ikincisi türk, türkmən, ərəb farsdilli olmadıqları halda, farsdillilər qədər siyasi millət anlamında “iranlı”dırlar. Heyət yazırdı: “Məqalənin müəllifi Azərbaycan əhalisinin Türk dilini və Xuzistan əhlinin ərəb dilini İran üçün təhlükəli bilir və Aryamehri rejiminin hakimləri kimi “50 illik planlar”la bu dilləri ləğv etmək və bu məntəqələrin camaatını da farsdilli etmək fikrindədir”.¹²⁷¹

C.Heyət bir daha qeyd edirdi ki, “Ayəndə” müəllifinin (Cavad Şeyxülislamının) irəli sürdüyü bu təkliflər Pəhləvilərin 50 illik dövründə bütün dövlət imkanları və görünməmiş şiddətlə Azərbaycan və digər türk bölgələrində təcürbədən keçirildi. O yazırdı: “Türk dilində nəinki yazmanın, hətta rəsmi idarələrdə bu

¹²⁷¹ Yenə orada, s.532

dildə danışmağın qadağan olunduğu, türkdilli xalq şair və yazıçı-larının müxtəlif siyasi bəhanələrlə aradan qaldırıldığı və ya işgəncələrə məruz qoyulduğu 50 illik Pəhləvilər dövründə türklərin məskunlaşdığı hansı şəhər, qəsbə, kənd və ya ailəni farsdilli etdilər? Təcrübə edilmiş yenidən təcrübə etmək yanlış addımdır. Pəhləvi rejiminin faşist və qeyri-insani üsulları təkrar təcrübəyə layiq deyil. Əgər İran və iranlılara rəğbətiniz varsa, o acı və qeyri-insani təcrübələri təkrarlamaq arzusu yerinə öz ölkənizdəki həqiqətlərə bir qədər diqqət yetirin və iranlı milliyyətinin təməlini bu ölkə əhalisinin mövcud xüsusiyyətlərində (İslam, vətən və digər ortaq xüsusiyyətlər) axtarın, onlara hörmət edin və o xüsusiyyətlərin toplamından iranlı olmanın böyük əlaməti və nişanəsini axtarın”.¹²⁷²

Ümumiyyətlə, Heyət fars dilinin “İran” xalqlarının ortaq dili olmasına etiraz etmədiyini, bununla yanaşı hər xalqın öz milli dillində təhsil almasının, bilməsinin vacibliyini də vurğulayırdı: “Bizim fikrimizcə, çoxdilli əhalisi olan bir ölkədə bir ümumi ortaq dil olmalıdır, lakin bu məqsədə çatmaq üçün gərək insani və məqsəduyğun yol seçilsin. Elə bir yol ki, başqları da o yolu getmiş və məqsədlərinə yetmiş olsunlar. Bugünkü dünyada çoxdilli əhalisi olan ölkələr çoxdur və İsveçrə, Belçika, Kanada, SSRİ və s. bu kimi ölkələrdəndir. Bütün bu ölkələrdə ümumi ortaq bir dil mövcuddur, lakin hər bölgə və qövmin dili həmin bölgədə rəsmidir və o məntəqənin insanları əvvəl öz dillərini, savadlandıqdan sonra isə ölkələrinin müştərək dillini öyrənirlər. Bizim fikrimizcə, İranda bu günədək bu məsələdə bir irəliləyişin olmamasının səbəbi mədəni geridəqalmadan başqa, “ifrat millətçi” dövlətlərin yanlış siyasət və üsulları olmuşdur. İnsanlar öz ana dillərində təhsil aldıqda daha tez savadlanırlar və insan da ölkəsinin dilini daha tez öyrənər”.¹²⁷³

Heyət fars şovinistləri tərəfindən Pəhləvilər dövründə olduğu kimi, “İslam inqilabı”ndan sonra da **Türk kimliyinin** aşağılanması ciddi şəkildə etiraz etmişdir. O, yazırdı ki, Pəhlvilərin və

¹²⁷² Yenə orada, s.534

¹²⁷³ Yenə orada, s.536

onun başında duran Rza Pəhləvinin Azərbaycanda apardığı sitəmlər başqa vilayətlərdə olduğu kimi ayrı-ayrı adamlara qarşı aparılmırdı: “Burada milli sitəm siyasəti aparılırdı, edilən təhqir və söyüşlər hamıya qarşı yönəldilmişdi. Bu təhqir Azərbaycan dilinə edilən təhqirlər idi, Azərbaycan dili isə bütün azərbaycanlıların dilidir. Türkləri “xər” (eşşək) adlandırır, Təbrizdə aparılan əhalinin siyahıyaalınmasına isə “xərşomari”, yəni eşşəklərin siyahıya alınması deyirdilər. Bütün bu deyilənlər özü xalqın milli qürurunu yaralamaq, milli oyanışa səbəb olmaq və etnik meyillərin güclənməsi üçün kifayət idi”.¹²⁷⁴

Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, Türk kimliyini təhqir edənlər bilməlidirlər ki, bu məsələ əsrlərcə məğlub bir millətin hakim olduğdan sonra etdikləri böhtanlardan başqa bir şey deyil. O, yazırdı: ““Türk sözünün təhqiredici mənada işlədilməsinin tarixi mənşəyi” barədə müəllifin diqqətinə çatdırmaq istərdim ki, müasir dövrdə və tarixdə bu cür iftira və istinadların oxşarı çoxdur. Məğlub millətlərin çoxu qalib millətlər üçün belə ləqəblər, hətta daha pisini də uydurmuşlar”.¹²⁷⁵ Bununla da Heyət çox incəliklə fars millətçilərinə çatdırırdı ki, daim Türkün idarəçiliyi altında yaşadığınız üçün türklər haqqında bu iftiraları uydurmusunuz. Halbuki fars millətçilərinin “vəhşi”, “barbar” deyə təhqir etdiyi Türk xalqları, onların hökmdarları hakim olduqları zaman öz millətindən daha çox başqa millətlər, o cümlədən farslar üçün və bütövlükdə insanlıq naminə çalışıblar.

Cavad Heyət hesab edirdi ki, Azərbaycan türklərinin milli məsələylə bağlı haqlı tələblərini müdafiə edən ziyalıları “etnik ziyalılar” adlandırıb bunu başqa yerə yozan Əhməd Kəsərvilər, Furuğilər, Əli Mürşüdizadlar, Mahmud Əfşarlar, Cavad Şeyxülislamilər və başqaları fars şovinizminin davamçılarıdır. O, Ə.Mürşüdizadın “Azərbaycanlı ziyalılar və onların milli-etnik mənsubiyyəti” adlı kitabına həsr etdiyi tənqidi məqaləsində yazırdı: “Bilmək lazımdır ki, etnik ziyalılar heç bir vəchlə yeni etnik

¹²⁷⁴ Yenə orada, s.593

¹²⁷⁵ Yenə orada, s.536

dəyərlər yaratmırlar ki, onları təbliğ edib və həyata keçirməli olsunlar. Əksinə, onlar öz milli mənsubiyyətlərini, yəni dil, mədəniyyət, soy kök, yurd və din kimi müştərək dəyərləri dərindən dərk edirlər. Hər hansı cəmiyyətin dəyərlər toplusunu, milli dayaqlarının bir hissəsi, bəzən də (monoetnik millətlərdə) onun özəyini təşkil edən dəyərləri mövcud müştərək dəyərlər kimi xalqa anladır, onları öz fərdi və kollektiv hüquqları ilə tanış etməyə çalışırlar”.¹²⁷⁶

C.Heyətə görə Mürşüdizadın Azərbaycan türklüyünü İran millətçiliyinə qarşı qoyması, İran millətçiliyini də farsçılıqla eyniləşdirməsi doğru yanaşma deyil. Çünki farsçılıq, fars etnikçiliyi də eynilə Azərbaycan (İran türkü) etnikçiliyi kimidir. Heyət yazırdı: “Bu etnikçiliyin hər ikisi İran millətpərvərliyinin bir hissəsi hesab edilməlidir və İran millətçiliyi kimi təqdim edilə bilməz. İranın digər etnik xalqlarında baş verən etnikçilik meyilləri də (bu məsələdə) istisna deyil. Müəllif və onun əqidə dostlarının əsas problemi ondan ibarətdir ki, onlar iranlı olmağı fars olmaqla eyniləşdirirlər. Ağayi Mürşüdizadın təbrincə, kim fars deyilsə, öz soy-kökünə dayanıb öz adət-ənənələrinə bağlıdırsa, özünü iranlı bilib bütün həyatını İran xalqına xidmətdə keçirmiş olsa da, döyüş meydanlarında İranın azadlığı yolunda şəhid vermiş olsa belə, iranlı deyil və İran vətəndaşı hesab edilə bilməz. Elə bu səbəbdən də ifrat millətçilik və fars monopolizmini irançılıq, iranpərəstlik hesab edir, azərbaycanlıların öz ana dilinə, milli mədəniyyətinə isti münasibətini isə xarici amillərin təsiri altında yaranmış Türk millətçiliyi, pantürkizm və yaxud marksizm kimi qiymətləndirir”.¹²⁷⁷

Heyətə görə, Mürşüdizad bilərəkdən “etnikçilik” (etnos) və “millətçilik” anlayışlarını qarışdırıb, “etnos” və “milliyyət anlayışlarına tərif vermədən Azərbaycan türklərini haqsız durma salmağa çalışmışdır. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri yazırdı: “Halbuki, bildiyimiz kimi, etnikçilik müştərək dilə, mədəniyyətə, soy-kökə, milliyyət isə torpağa (vətənə), dinə, hökumətə, tarixə və ölkədə

¹²⁷⁶ Yenə orada, s.575

¹²⁷⁷ Yenə orada, s.578

yaşayan bütün etnosların mədəniyyətlərinin məcmusu olan milli mədəniyyətə söykənir. Milliyyət həm də birgəlik hissləri və müştərək gələcəklə şərtlənən anlayışdır”.¹²⁷⁸

Bizcə, Heyət özü də etnos, milliyyət və millət anlayışlarında bir az qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. O, əvvəlcə etnikçiliklə millətçiliyin fərqiindən yazdığı halda, daha sonra etnikçilik, ya da etnosla milliyyətin müqayisəsini verir. Bizcə, burada etnosla, ya da milliyyətlə millətin müqayisəsini vermək lazım idi. Çünki etnos və milliyyət bir-birinə daha yaxın anlayışlar olduğu halda, milliyyət millət məfhumlarında fərqli tərəflər çoxdur. Başqa sözlə, milliyyət daha çox özünəməxsusluğu-monoetnikliyi (dil, soykök, törələr-kültür və s.) ifadə etdiyi halda, millət isə (ortaq din, vətən, mədəniyyət, vətəndaşlıq və s.) çoxetnikliyi, çoxmədəniyyətliliyi, çoxdirliliyi özündə əks etdirə bilər. Bu baxımdan Heyətin etnosla milliyyət anlayışları arasında apardığı müqayisə doğru olmamışdır. Çox güman ki, o, burada milliyyətlə millət anlayışları arasında müqayisə aparmaq istəmişdir. Çünki yalnız belə olduğu təqdirdə, məlum olur ki, Türk milliyyəti ilə Fars milliyyəti birlikdə siyasi-ideoloji anlamda “İran milləti”, “İranlı”nı ifadə edə bilər.

Heyət onu da yazırdı ki, “İslam inqilabı”na qədər yalnız fars etnosundan olanlar İranlı sayıldığı üçün, ölkədə zorla farslaşdırma siyasəti aparılmışdır və artıq bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Ona görə, ölkədə İslam, vətən və vətəndaş birliyi (vətəndaşlıq) ortaq milli anlayışlar olduğu üçün burada yalnız Fars etnosunun deyil, Türk etnosunun və digər etnosların da dili, kultürü, soykökü və başqa amillər nəzərə alınmalıdır.”¹²⁷⁹

Heyətə görə, təxminən son bir əsrdə Azərbaycan türklərinin əleyhinə aparılan paniranist siyasət Türk ziyalıları arasında müəyyən qədər yeni düşüncələrin, ideyaların yaranmasına səbəb olmuşdur: “Pəhləvilərin hakimiyyətdə olduqları bütün illər boyu ərşanpərəstlik və farsçılıq təbliğati, türkə düşmənçilik, ərəbə düşmənçilik siyasəti, hətta İslam dini əvəzinə Zərdüştlüyün təbliğ

¹²⁷⁸ Yenə orada, s.579

¹²⁷⁹ Yenə orada, s.579

edilməsi dövlətin mədəni siyasətinə çevrildi. İran türklərini (azərbaycanlıları) təhqirlə paralel gedən bu mədəni siyasət azərbaycanlı ziyalıların bəzilərinin baxışında dəyişiklik yaradan və onların milli-etnik düşüncələrində oyanışa səbəb olan güclü bir amil oldu. Etnikçilik üzərində yaranmış milli şüur və ya millətçiliyə söykənən nasionalizm son yüz il ərzində Avropa (ələlxusus, Fransa və Almaniya) nasionalizminin təsiri altında İrana gəlmiş, bizim ölkəmizdə aryanizm, əslində isə farsçılıq, panfarsizm və qədim İrani bütələşdirmək şəklində təzahür etmişdir. Bu ifrat millətçilik siyasəti Pələvilərin səltənəti illərində daha da gücləndirildi, türklərə düşmənçilik, ərəbə düşmənçilik və müəyyən dərəcədə İslama düşmənçiliklə faşizm xarakteri alaraq mədəniyyət şəklində zorla bütün İran xalqlarına qəbul etdirildi”.¹²⁸⁰

Onun fikrincə, Azərbaycan Türk milliyyətçiliyinin meydana çıxmasında, Türk ziyalılarında yeni fikirlərin yaranmasında Fars millətçiliyi, Fars şovinizmi mühüm rol oynamışdır. Yəni Fars şovinizmi Azərbaycan türklərini farslaşdırmağa zorladıqca, onun ziyalıları buna qarşı mücadilə vermiş və bu mübarizə içində də yeni fikirlər ortaya çıxmışdır. Fars şovinizminin meydana gəlməsində də son iki əsrlik Avropa nasionalizminin mühüm rol oynadığını qeyd edən Heyətə görə, “Avropa nasionalizmi, bir üzündə azadlıq, müstəqillik, o biri üzündə isə faşizm, özgələ düşmənçilik və irtica həkk olunmuş bir sikkədir. Bir fransız məsəlində nasionalizm vətənpərvərliklə müqayisədə belə şərh edilir: “Vətənpərvərlik – özününkülərə sevgi, nasionalizm - özgələ nifrətdir””.¹²⁸¹

Sözün açığı, fars şovinistlərinin bu məsələdə fransız millətçilərini ötüb keçdiyini qeyd etmək olar. Çünki fars şovinistləri türklərə o qədər nifrət edir ki, hətta artıq farslaşmış türkləri belə yenə də təhqir etməkdən çəkinmirlər. Halbuki özünü “İran İslam” dövləti elan etmiş İran İslam rejiminin ideoloqları da yaxşı bilirlər ki, Quranda açıq şəkildə bu cür ifrat millətçilik pislənir və İslam dininə etiqad gətirənlər milliyyətindən asılı olmayaraq “müsəlman”

¹²⁸⁰ Yenə orada, s.580

¹²⁸¹ Yenə orada, s.582

hesab olunurlar (müsəlmanlar qardaşdırlar). Heyət Qurandakı ayələrə istinadən yazırdı: “Biz sizi bir-birinizi tanıyasınız deyə millətlər və qəbilələr şəklində yaratdıq və sizlərdən Allah-təala yanında ən əziz olanı sizin pəhrizkar olanlarınızdır”. Heyətə görə də, bu ayə də sübut edir ki, heç bir millətin başqa millətə yuxarıdan aşağı baxmaq ixtiyarı yoxdur. Hətta, Qurani-Kərimin bir ayəsində buna işarə edilərək deyilir ki: “Başqa tayfalara həqarətlə baxmayın, ola bilsin ki, onlar sizdən üstün olsunlar, (onlar haqqında) pis fikirdən çəkinin, xəbərçilik və cacusluq etməyin”.¹²⁸²

Bu o deməkdir ki, İslam dini də irqçiliyin, radikal millətçiliyin əleyhinə olmuş, bu məsələdə bütün xalqları xəbərdar etmişdir. Ancaq İslam dininə, o cümlədən Qurani-Kərimə formal bağlı olan fars şovinistləri üçün bu ayələrin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Ona görə də, fars şovinistləri hər zaman İslamdan, ancaq milli maraqları üçün lazım olan məsələlərdə istifadə etmişlər.

Son bir əsrdə, xüsusilə də Pəhləvilər dövründə Azərbaycan Türk ziyalıları arasında **marksizm-leninizm təliminə** marağın olmasını Heyət, Türk milliyyətçiliyi ilə bağlamağı doğru hesab etməmişdir. Onun fikrincə, Türk mütəfəkkirlərinin marksizm-leninizmə meyil göstərməsinin kökünü Türk etnikçiliyində axtarmaq doğru deyildir. O, yazırdı: “Əslində isə bu məsələdə (Türk etnikçiliyində-F.Ə.) başlıca amili İranın milli siyasəti kimi təqdim və təhlil olunan Pəhləvi hakimiyyəti illərində azərbaycanlıları, Azərbaycan dilini (Türk dilini) təhqir edən və bu dilə düşmənçiliklə yanaşan panfarsist və fars şovinizmi siyasətində axtarmaq lazımdır. Belə münasibət və düşüncə tərzı Sovet dövləti dağıldıqdan və sonra marksizm-leninizm ideologiyası məğlub olduqdan sonra daha da gücləndi. Halbuki, əgər başlıca amil marksizm-leninizm ideologiyası olmuş olsaydı, onun məğlubıyyətdən sonra zəifləməli idi”.¹²⁸³

Beləliklə, milli məsələdə C. Heyətin əsas düşüncəsi ondan ibarət idi ki, farsdillilərin milliyyəti fars milləti “iranlı” olduğu

¹²⁸² Yenə orada, s.582

¹²⁸³ Yenə orada, s.587

kimi, “İran”ın Türk əhalisinin də milliyyəti Türk, milləti iranlıdır. Şübhəsiz, bu düşüncə yalnız Heyətin deyil, əsasən “Varlıq” dərgisi ətrafında cəmləşənlərin də fikrilərinin tərcümanı idi. Onların düşüncəsində “İran mərkəzli” bir dövlətdə Azərbaycan türklüyünün də mövcudluğu mümkün görünürdü. Daha doğrusu, Heyət Tehrandə yaşadığı müddətcə Azərbaycanın “İran”dan ayrılmasının əleyhinə olduğunu, özünü türk olmaqla yanaşı həm də iranlı hesab etdiyini və “İran” bütünün özününkü hesab etdiyini ifadə etmişdir.¹²⁸⁴

Eldar Qaradağlıya görə, C. Heyət başda olmaqla “Varlıq” dərgisində çalışanlar bir tərəfdən “iranlıyam”, “iranlıyıq”, “iranlı olaraq qalacağıq” deyir, digər tərəfdən isə türkçülüynün dirçəlməsinə xidmət edirdilər. E. Qaradağlı yazır: “İstər maarif, istər yaşam, kültür, ekonomik, politik və başqa alanlarda öz toleranslı sürəcilə tanınan bu ulusal sürəcin ən aparıcı kimliyini “Varlıq” dərgisində bulmaq olar. Tanınmış cərrah, aparıcı el ağsaqqalı prof. C. Heyət cənablarını başçılığıyla 30 illik fəsilnamə kimi yayılan Varlığın ulusumuzun boşluq dövründən sonrakı intibahında dəriz izlər buraxmışdır. 1979-cu il devrimindən sonra Bakıdan Tehrana köçmüş olan prof. Bəydilli (Qulamhəsəyn Bəqdeli), Məhəmməd-zadə (Məhəmmədtağı Zehatabi) kimi alimlərlə birlikdə, Türkiyənin türkçülük məktəbindən etgilənmiş-təsirlənmiş doktor Nıtqi (Həmid Nıtqi) kimi bilgin kəsım və dr. M. Fərzanə kimi intibahçı araşdırıcılar və şairlərlə birlikdə zəngin ulusal varlığı ortaya qoydular. Yaş, sosial yerləşim, Azərbaycan dışında yaşam, siyasi inamsızlıq və çeşidli düşüncə alanı bu qurumun İranlılıq üzərində dayanmasında etgili olmuşdur”.¹²⁸⁵

Doğrudan da, Cavad Heyətin dünyagörüşündə türklük və iranlılıq bir-birinin ziddi kimi deyil, tam əksinə tamamlayıcısı olaraq öz əksini tapmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Heyət daha çox Azərbaycan türklərinin milli-mədəni muxtariyyəti

¹²⁸⁴ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.337

¹²⁸⁵ Yəni orada, s.337

tərəfdarı olub, “İslam inqilabı”nın vədlərinin tamamının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Dini-fəlsəfi görüşləri. Birmənalı şəkildə İslam dininə bağlılığı mühüm hesab edən Heyətin fikrincə, vaxtilə farsların zərdüşti, türklərin Gök Tanrıçı olması bir fakt olsa da,¹²⁸⁶ artıq 1400 ildir ki onların hər ikisi İslam dininə tapınıblar. Ona görə də, artıq farsların zərdüştliyə, türklərin Gök Tanrı dininə qayıtması doğru olmazdı. Bu anlamda o, xüsusilə də Pəhləvilərin zərdüştizmi təbliğ edən ideyalarını, Kəsrəvinin yeni din yaratmaq fikrini tənqid edirdi. O, yazırdı: “Kəsrəvinin uydurduğu dinə (pakdini) gəlincə, görəsən, hansı bir ağıllı insan yaşadığımız 20-21-ci əsrlərdə öz dedə-baba dinini buraxıb özünü yeni bir dinə, illah da Kəsrəvinin uydurduğu dinə giriftar edər? İran xalqı 1400 ilə yaxındır ki, İslam dinini qəbul edib, bu dinə söykənərək böyük, bənzəri az olan mədəniyyət və ədəbiyyat yaradıb (Və Kəsrəvi ədəbiyyat və mədəniyyətə aid kitabları yandırmaqla onu yox etmək istəyirdi). Beləliklə, yalnız dinimiz deyil, mədəniyyətimiz də İslamla bağlıdır. Bu din xalqımızın ən gözəl müştərək nailiyyəti olaraq uzun əsrlər boyu bizi vahid bir millət şəklində formalaşdırıb, milli birlik və istiqlalımıza səbəb olub”.¹²⁸⁷

O, “Quran və İslam” məqaləsində İslamın və sünnənin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. O, yazırdı: ““Quran” və İslam” başlığı ilə İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Quran”ın necə və nə zaman nazil olması, kitab şəklində toplanması, surə və ayələrin tərtibi, yazısı və onun inkişaf mövzusu, elmlə, əql və məntiqlə münasibəti, Tanrı, məxluq, kainat, insan və cəmiyyət haqqındakı düşüncələri, tövsiyə etdiyi əxlaq qaydaları barədə qısa və yığcam izahat verdikdən sonra, Quran və İslam haqqında bəzi qərblilərin görüş və düşüncələri nəql edəcəyik”.¹²⁸⁸ Heyət daha sonra yazır: “Quran, insanları tək bir Tanrını tanımağa, ancaq ona pərəstiş və

¹²⁸⁶ Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərənəşr, 1993, s.55-56

¹²⁸⁷ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.584

¹²⁸⁸ Yəni orada, s.621

ibadət etməyə, ona təslim olmağa (tövhid) və ondan başqa kimsəyə əyilməməyə çağırır. “Qurani-Kərim” sayəsində peyğəmbər Ərəbistanda hakim olan şirk, büt-pərəstlik, zülm və cəhaləti aradan qaldırdı və onun yerinə tövhid, ədalət və qardaşlığı gətirdi. O, cəhalət dövründə bir-birləri ilə döyüşən cahil qəbilələrdən bir vahid islam ümməti və cəmiyyəti yaratdı və onları “Allahu Əkbər” şüarı altında birləşdirərək, böyük bir millət – ümmət və dövlət qurdu. Həzrəti Məhəmməd (s) tarixdə yeganə rəhbərdir ki, gətirdiyi ideologiyayı özü həyata keçirmişdir və onun gətirdiyi din 15 əsrdir yaşamaqda və bu gün bir milyard iki yüz milyon müsəlman ona inanmaqdadır. Əlbəttə, onun “Qurani-Kərim” vasitəsilə təbliğ etdiyi üsul və qaydalar zamanla dəyişikliklərə məruz qalmış və bəzən də əslindən çox-çox uzaqlaşmışdır. Lakin onun qoyduğu əsaslar hələ də orijinallığını qorumaqdadır”.¹²⁸⁹

C.Heyətə görə, Qurani-Kərim insanlara ədalət, azadlıq, bərabərlik, barış və qardaşlıq tövsiyə edir, insanlardan bir-birlərinə şəfqətli və mehriban olmalarını, aralarında rəng, irq, dil ayrılığına görə fərq qoymamalarını istəyir: “Fəzilətli və üstünlüyü müttəq-likdə (şərdən özünü qorumaqda) görür və müsəlmanları hər hansı bir millət və təbəqədən olursa-olsun, bir-birinə qardaş bilir. Quran ən mükəmməl bir insan yetişdirməyə qərar vermişdir. Ləzzətə və rifaha qarşı olmadığı halda, insanlıq zirvəsinə çatmağı kamali-məqsəd olaraq göstərmişdir”.¹²⁹⁰ O, daha sonra yazırdı ki, Qurani-Kərim başdan başa bir hikmət xəzinəsidir; onun qissələri də ibrətlə dolu olub insanları fəzilətə təşviq edir: “Haqqın batilə, ədalətin zülmə qələbə çalacağını müjdə verir. “Qurani-Kərim” iman və əməlisaleh, yəni inam və yaxşı işlər yolu ilə insanların xoşbəxt olacağını bildirir”.¹²⁹¹

Heyət vəhyin nə olmasını anlatmaq üçün yazırdı ki, vəhy – “İşarət etmək”, “xəbər”, “səs” mənasındadır. Həzrəti Məhəmməd (s) peyğəmbərliyə Allahın vəhyi ilə məbus olmaqdan qabaq,

¹²⁸⁹ Yenə orada, s.622

¹²⁹⁰ Yenə orada, s.622

¹²⁹¹ Yenə orada, s.623

əmanət və sədaqəti ilə məşhur olduğu üçün “Məhəmməd Əmin” (əmin, etibarlı Məhəmməd) adlanırdı. Heyətə görə, surələr Məkkə və Mədinə olmaqla iki qrupa ayrılır ki, buna diqqət etmək vacibdir: “Məkkə ayələri dinin əsaslarına və tövhidə dəvət edir. İnsanda gözəl əxlaq yaratmağa, qəlbindən şirk və şər köklərini çıxartmağa çalışır. Bunun üçün ona Tanrını xatırladır, ədalət, ehsan (bağışlamaq), vəfa kimi əxlaqi fəzilətləri tövsiyə edir, yalan, zina, adam öldürmək, qızlarını diri-diri torpağa basdırmaq, alış-verişdə hiylə işlətmək, küfr və şirkdən çəkinməyi əmr edir”.¹²⁹² Eyni zamanda, Məkkə surələri nəsihət və vəzlə doludur. Heyətə görə, fərzlərə və ehkama aid ayələrin çoxu isə Mədinə surələri ilə bağlıdır. Bu ayələrdə adam öldürmə, zina, iftira, böhtan və oğruluq cəzaları, evlənmə və boşanma üsul-qaydaları bildirilmişdir. Bu surələrdə cihad ayələri və savaqlar var.¹²⁹³

C. Heyətə görə, Quranın məqsədi xalqı Tanrıya dəvət edərək, camaat arasında ədaləti bərqərar edib, onu kamala çatdırmaqdır. O, yazırdı: “Quran insanı yer üzündə Tanrının canişini bilir. İnsanlara əql və seçmək qabiliyyəti, qüdrəti verilmişdir, ona görə də öz işlərindən məsuldurlar. İnsanlar arasındakı şərin əsasını onların özündə görür, cəmiyyətdə hər cür dəyişikliyi onun ruh-fikir və mədəniyyətindəki dəyişiklikdən asılı olduğunu bildirir. “Tanrı bir elin durumunu onların nəfs və ruhları dəyişməyə, dəyişdirməz”. Quran insanı fikirləşməyə, mühakiməyə və ağılı işlətməyə dəvət edir”.¹²⁹⁴

C. Heyətə görə, Quran təqlidi haram, kor-koruna itaəti zəlalət bilir, elmə itaət etməyə çağırır. Eyni zamanda, həqiqətləri anlamaq, kəşf etməyin yolu və metodunu dəlildə, mühakimədə görür və kainat, yaradılış haqqında düşünüb tədbir eləməyən və həqiqətləri görməyənləri “kor” adlandırır. C. Heyət yazırdı ki, Quran və İslam elm və təqveyə bu qədər dəyər verdiyi halda nəşəb, ata-baba, qövmlər-qəbilə üstünlüyünü qəbul etmir. Tanrı deyir ki,

¹²⁹² Yenə orada, s.627

¹²⁹³ Yenə orada, s.628

¹²⁹⁴ Yenə orada, s.629

insanları millətlər və qəbilələr şəklində yaratdıq ki, bir-birini tanısinlar.¹²⁹⁵

C. Heyət yazırdı ki, sünni qayanaqlarda İslam dini və şəri ehkamı dörd dəlilə: Quran, Sünnə, İcma və Qiyasi-füqəhaya dayanır. Şiələrdə isə Quran, Sünnə, İcma və əqlidir. Eyni zamanda, Quran dini və dünyəvi yaşayışın əsaslarını etidal (orta yol) üzərinə qurmuşdur.

Fəlsəfədə **insan probleminə** gəlinəcə, Cavad Heyət əvvəlcə filosof, fizioloq Aleksis Karelin insanla bağlı fikirlərini təhlil edir. Bu təhlilə görə dünyada elm və texnologiya inkişaf etsə də, ancaq insan xoşbəxtliyi təmin edilə bilməmiş, keçmişə nəzər insanın mənəvi-ruhi durumu daha da ağırlaşmışdır. O, yazırdı: “Bizə görə bu faciənin başlıca səbəbi insanın özünü yaxşı tanımaməsi və onun hətərəfli tərif edlə bilməməsidir. Bu acı həqiqət bizi hər şeydən əvvəl özümüzü tanımağa və ondan sonra xoşbəxtlik yollarını axtarmağa məcbur edir”.¹²⁹⁶

C. Heyət yazırdı ki, Karelin təsbitlərincə tarixdə müxtəlif din, məzhəb, təriqət və ideologiyalar insan haqqında müxtəlif fikirlər bəyan etmiş və ona cürbəcür təriflər vermişlər. Burada əsas məqsəd insanın qurtuluşu və kamala çatması, yəni humanizm olduğu halda, insan haqqındakı görüşlər və onun xoşbəxtliyi üçün təklif edilən yollar fərqli olmuşdur: “Humanist kimi düşünürkən insanda aşağıdakı xasiyyətləri təsbit və tərif edə bilərik: İnsan əsl və müstəqil bir vücuddur, müstəqil iradəyə sahibdir, yəni dünyanı idarə edən illət və məlul silsiləsində özünəməxsus iradə və istiqlalı vardır, istədiyini (iradə etdiyini) illət və məlul, məlul qaydalarından asılı olmayaraq edə bilər və nisbi də olsa, azadlıq və ixtiyarı vardır. İnsanda olan azadlıq və seçmək qabiliyyəti (ixtiyar) onu digər yaradılanlardan ayıraraq ona ilahi bir xasiyyət vermişdir. Bu azadlıq və seçmək qabiliyyəti, yəni ixtiyardandır ki, insanda əxlaqi

¹²⁹⁵ Yenə orada, s.631

¹²⁹⁶ Yenə orada, s.645

dediyimiz fəzilətlər və onun başında fədakarlıq və özgəni özünə tərcih vermək fəziləti doğmuşdur”.¹²⁹⁷

C.Heyət də hesab edirdi ki, insan azad və muxtar olduğu üçün də məsuldur, yoxsa başqa təbiət hadisələri, illət məlullara, heyvanlar kimi təbii qərizəyə tabe olsaydı, sözləri, işləri və ya davranışından özü məsul olmazdı. O, yazırdı: “İnsan düşünən və müdrik bir vücuddur. İnsan düşünmək sayəsində hissləri ilə kəşf edə bilmədiklərini idrak edə bilir, məluldan illətə yol tapır. Hadisələrin illətini kəşf edir və bu yoldan yalnız öz çağında olanları yox, keçmişi də tanıya bilir, hətta gələcəyə də işıq salır, onu aydınlaşdırır. İnsan öz nəfsinə də müdrikdir, yəni onu əhatə edən aləmi dərk elədiyi kimi özünü də tədqiq edib tanıya bilir və hətta dəyişdirə bilir”.¹²⁹⁸ Bir sözlə insan, yaradıcı vücuddur, idealist bir məxluqdur, əxlaq sahibi bir varlıqdır.

C.Heyətə görə, İslamda isə insan məsələsinə baxış özünə-məxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, Tanrı insanı su və torpağın qarışığından yaradıb ona öz ruhundan qatıb və elmlər öyrədib. İslamda insan Tanrının yer üzündəki nümayəndəsi və onun canişinidir. O, yazırdı: “Yer-göy onun iradə və biliyinə tabedir, Tanrıya bənzər bir vücuddur. Yəni, biliyi, iradəsi, yaradıcılığı və idealı vardır. Burada iradədən məqsəd azadlıq, ixtiyar və seçmək qüdrətidir. Bütün bu qabiliyyətlər Tanrıda mütləq şəkildə var, insanda nisbi və məhduddur”.¹²⁹⁹

Daha sonra M.Haydeger və J.P.Sartın insan haqqındaki fikirlərini dəyərləndirən Heyət yazırdı ki, insanda iki vücuda, yəni maddi və məcazi (Haydeger) vücadın olması fikri, eyni zamanda insanda əvvəl vücadın doğulması, sonradan mahiyyətin ortaya çıxması (Sart) düşüncələri ibrətamizdir. O, yazırdı: “Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, belə azad və müdrik insan Tanrıya inanmadığı zaman cansız və maddi təbiətdə yalnız, qərirdir və istər-istəməz nihilizmə (puçluq) yanaşır. Elə buna görə, çağımızın bəzi böyük

¹²⁹⁷ Yenə orada, s.645

¹²⁹⁸ Yenə orada, s.646

¹²⁹⁹ Yenə orada, s.647

alimləri, o cümlədən, Aleksis Karel və Maks Plank bu nəticəyə gəlmişlər ki, imansız elm insanın bütün ehtiyaclarını qarşılaya bilməz. Həmçinin, məşhur Eynşteyn, dinsiz elmi çolaq (topal) və elmsiz dini kor adlandırmışdır. Bu alimlərin fikrinə görə, elm ideal insanı yetişdirməmişdir. Bu gün elmin, texnologiyanın hakim olduğu cəmiyyətlərdə istər kapitalist, istərsə kommunist olsun, insan xoşbəxt olmayıb, məsx edilmişdir (mənəvi-ruhi durumu ağırlaşmışdır). Elm qüdrət yerinə həqiqət ardında olmalı, insanları hidayət etmək üçün işlənməlidir. İnsanın həyatı üç təməl və əsas üzərində qurulmalıdır: reallıq ya gerçəklik (faktlar), xeyir və yaxşılıq, bir də gözəllik. Faktlar elm ilə tanınar, yaxşılıq və ya mənəvi-məzhəbi dəyərlər əxlaqın təməli, gözəllik də incəsənətdə təcəlli etməlidir”.¹³⁰⁰

C.Heyət, yekunda insan məsələsi ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlirdi: “Beləliklə, insanlıq elm qüdrəti ilə yerə-göyə hakim olub, başqa planetlərin də əsrarını ələ gətirəndən sonra, özünü tanımaq ümitsizliyindən qurtulub xoşbəxtliyə çatmaq üçün yenə də mənəviyyata və məzhəbə sarı yönəlmişdir. Amma bu alimlərin axtardığı mənəviyyat və məzhəb elmə qarşı olan xurafatla qarışmış sünnəti-məzhəb yox, bəlkə elmin fəvqündə humanistik, dinamik və insanın həyatına mənə, yön verən, insanı inkişafa, kamala aparan məzhəbdir”.¹³⁰¹ Başqa sözlə, ona görə elm və iman kamal zirvəsinə uçmaq istəyən insanın iki qanadı kimidir: “Necə ki, uçmaq üçün iki qanad lazımsa, insanın yüksəlməsinə və kamala çatmasına da həm bilik, həm də inam lazımdır”.¹³⁰²

Əxlaq məsələsinə gəlincə, Heyətə görə insanın ən bariz sifəti əxlaq olmalıdır. Ona görə, insan əxlaqi dəyər və fəzilətləri ilə başqa məxluqlardan fərqlənir ki, bu yüksək dəyər və fəzilətlərin təməli də əxlaqdır. O, yazırdı: “Əxlaq yaxşılığı (xeyir) pisləkdən (şər) ayıran elmdir. Yaxşı işləri pis işlərdən ayırmaq üçün bir çox qaydalarımız vardır ki, onların toplusuna əxlaq və ya əxlaq qayda-

¹³⁰⁰ Yenə orada, s.648

¹³⁰¹ Yenə orada, s.648

¹³⁰² Yenə orada, s.649

ları deyirik. Əxlaq qaydalarının mənşəyi haqqında alimlərin fikirləri fərqlidir. Bəziləri onu cəmiyyətdə, örf və adətdə və ya dində, bəziləri əqldə bilirlər. İslamda Tanrını tanımaq cəmiyyətdə əqillə olduğu üçün əxlaq qaydaları həm din, həm də əqlə dayanır”.¹³⁰³

O, yazırdı ki, bu günə qədər əxlaq məsələsi iki: dini və fəlsəfi cəhətdən tədqiq edilmişdir: “Dini görüşdən əxlaqi ayin və dəyərlərin təməli də Tanrı və dini inama dayanır. Yaxşılıq (xeyir) və pislik (şər) ehkamla bir-birindən ayrılmışdır. Yaxşı iş savab, pis iş günah sayılır. Fəlsəfi və ya dini olmayan əxlaqın təməli insani dəyərlərə dayanır və işlərimiz vicdan məhkəməsində mühakimə edilir”.¹³⁰⁴

Daha sonra filosofların (Sokrat, Platon, Aristotel, Aristofan, Epikür, Kant və b.) əxlaqla bağlı fikirlərinə müraciət edən Heyət belə bir qənaətə gəlirdi ki, onların bu məsələylə bağlı düşüncələrində müəyyən həqiqətlər olsa da, İslamda əxlaq anlayışına daha bitkin yanaşma var. Çünki İslamda əxlaq həm şəriət, həm də mədəniyyət baxımından tədqiq olunmuşdur. Şəriət baxımından əxlaqa yanaşanda görürük ki, İslam dinində əxlaqın təməli Tanrıya inamdır, insan yaxşılıqla Tanrını məmnun etmiş olur. O, yazırdı: “Ancaq Quranda əxlaq məsələlərində Tanrı (Xaliq) və xəlf birləşir, belə ki, Tanrını məmnun edən işlər xalqı da razı edir. Yaxşı iş görərkən Tanrının rızasından başqa bir şeyi düşünməyəcəksən. İşlərdə etidala riyəət etmək tövsiyə edilmişdir”.¹³⁰⁵

Beləliklə, İslamda əxlaqi vəzifələr beş bölüm ayrılmışdır: 1) insanın Tanrı və peyğəmbərə qarşı vəzifələri; 2) İnsanın özünə qarşı vəzifələri; 3) insanın ailəsinə qarşı vəzifələri; 4) insanın vətənə qarşı vəzifələri; 5) insanın başqlarına qarşı vəzifələri.

İslam mədəniyyətində əxlaq məsələsinə gəlincə, Heyətə görə burada əxlaqi hiss və əqli nəzəriyyələr, yaxud da hər ikisini birləşdirən izah etmək istəmişlər. O, yazırdı: “Əqli məzhəb – Mötədillik nəzəriyyəsi İslam təfəkküründə əqli hərəkətin nümayəndəsidir.

¹³⁰³ Yenə orada, s.649

¹³⁰⁴ Yenə orada, s.649

¹³⁰⁵ Yenə orada, s.652

Mötədillik nəzəriyyəsi ardıcılıarı ağıl dini mərifətin mənşəyi qəbul etmişlər və mərifətə yetişməyin yolunu nəzər və dəlilə bağlı bilmişlər. Əməl və məsuliyyətin elm, ayıqlıq və iradədən yarandığını, elmin fikir və nəzərdən, fikir və nəzərin də ağıldan qaynaqlandığını düşünsək, demək ağıl əxlaq normalarına uyğun həyatın əsas göstəricisidir. Mötədillik nəzəriyyəsinə görə, əməllər öz zatına görə yaxşı və ya pis olurlar və ağıl əməllərin yaxşı və ya pis olmasını dərk etməyə qadirdir”.¹³⁰⁶

Əxlaq məsələsini hissi idrak baxımından izah edən sufilərə görə, əxlaq zövq, müşahidə, tədqiq və intuisiya vasitəslə həqiqətə çatmaq üçün bir üsuldur. Heyət yazırdı: “Sufi xoşbəxtlik və kamalı fənafilehda görür və ona çatma yolunu nəfsin təmizlənməsində, həvəslərdən və cismani həvəslərdən və cismani ləzzətlərdən üz döndərməkdə, tərki-dünyalıq və təriqət şeyxinin fərmanlarına itaətdə görür. Elmi-kəlamın böyüklərindən, ən məşhur təsəvvüf əhlindən olan və əxlaq elmi haqqında çox sayda əsərlər müəllifi Qəzalinin fikrincə, yaxşı əxlaq hər hansı bir işdə həddini aşmamaq və ya lazımı hədd və qızıl orta prinsipinə riayətdir və mötədillik ağıl və dinin harmoniyası, qarışığıdır. O, mötəzilə qrupunun yaxşı və pisin zati olması fikri ilə razılaşmır. Ona görə, xeyir Xudanın buyurduqları və şər də qadağan etdikləridir”.¹³⁰⁷

İslam mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyəti arasındakı oxşarlıqları və fərqlilikləri təhlil edən Heyətə görə, əslində bugünkü Qərb mədəniyyətinin inkişafında İslam mədəniyyəti mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, İslam dinində elmə böyük önəm verilmişdir ki, bunu Quranın ayələrində və peyğəmbərin hədislərindən də görmək mümkündür. Ona görə, Qərb alimlərinin “ərəb mədəniyyəti” adlandırdığı bu mədəniyyət əslində İslam mədəniyyətidir.¹³⁰⁸ Əsas odur ki, Qərb alimləri “ərəb mədəniyyəti” adı altında da olsa, etiraf edirlər ki, ilk kağız istehsalı, kitabın və mətbuatın kökü, tibbin inkişafı, riyaziyyatın inkişafı, qanunların

¹³⁰⁶ Yenə orada, s.662

¹³⁰⁷ Yenə orada, s.663

¹³⁰⁸ Yenə orada, s.664-665

təkmilləşməsi, musiqinin inkişafı, hətta bugünkü sivilizasiyanın kökü Yunan və Roma mədəniyyətindən çox İslam mədəniyyətinə bağlıdır.¹³⁰⁹ O, yazırdı: “Bütün bunları nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlirik ki, bugünkü Qərb mədəniyyəti əski Yunan və Roma mədəniyyətinin ihyası və ya tamamilə şəxsi təşəbbüsləri olmayıb, bəlkə daha çox İslam mədəniyyətinin davamı olmuşdur. Bizim ulu babalarımızın Quran və İslamdan ilham alaraq qurduğu mədəniyyət Avropaya getmiş, orada işləmiş, inkişaf etmiş, bugünkü mərtəbəyə yüksəlmişdir”.¹³¹⁰

İslam dinində Həzrət Əlinin (ə) mühüm rol oynamasını ayrıca bir məqalədə (“Həzrət Əli (ə) Əhli-sünnət qaynaqlarında”) qələmə alan Heyətə görə, o, yüksək əxlaqi və insani keyfiyyətlərə malik bir igid deyil, həm də dövrünün müdriklərindən olub. O, yazırdı: “Həzrət Əlinin İslamın yayılmasında və müsəlmanlar arasında elm, təqva, ixlas, səmimiyyət, fədakarlıq, şəfqət, qəhrəmanlıq və şücaət kimi yüksək əxlaqi və insani sifətlər baxımından müstəsna bir mövqeyi vardır. Qurani-Kərim və sünnəti ən yaxşı bilənlərdən biri olduğunu bütün qaynaqlar zikr edir”.¹³¹¹

C.Heyətə görə, Həzrət Əli təsəvvüf dünyası üçün də mürşid mövqeyindədir. Onun fikrincə, “İran” təsəvvüf ədəbiyyatının zirvəsində duran, Türk dünyasında böyük şöhrəti olan və Türkiyədə mövləviyə təriqətinin piri sayılan Cəlaləddin Ruminin sünni olduğu halda Həzrət Əli haqında “Məsnəvi” də dəyərli fikirlər deməsi təsadüfi deyil: “Mövləvi Həzrət Əlidən (ə) peyğəmbərlər və vəlilərin fəxri kimi bəhs edir və onu həva və həvəsdən uzaq, ancaq Haqq yolunda vuruşan bir qəhrəman kimi təsvir edir”.¹³¹² Heyət yazırdı: “Həzrət Əli peyğəmbər zamanında “Qurani-Kərimi” əzbərləmiş və onun misallarına dərinlən bələd olmuşdur. Əlinin (ə) hüquq bilgisi və hökm verməkdəki bacarığı Ömər tərəfindən “ən isabətli qərar verənimiz Əlidir” şəklində

¹³⁰⁹ Yenə orada, s.664-670

¹³¹⁰ Yenə orada, s.674

¹³¹¹ Yenə orada, s.614

¹³¹² Yenə orada, s.616

qiymətləndirilmişdir. Bu səbəblə ilk üç xəlifə mühüm məsələlərdə onun fikrini alardılar”.¹³¹³

Heyət “Molla Sədranın kainatın dəyişkən mahiyyəti və ya hərəkət cövhəri nəzəriyyəsi və müasir görüşlər” məqaləsində isə Molla Sədranın fəlsəfi baxışları əsasında kainatdakı hərəkət və dəyişkənlik məsələlərini izah etməyə çalışmışdır. Azərbaycan Türk mütəfəkkirinə görə, bir cisim (məsələn, hündürlükdən bir daşın düşməsi kimi) getdikcə və ardıcıl öz ilkin durumunu itirib yeni bir vəziyyətə düşərsə, onun hərəkət etdiyini demək olar. O, yazırdı: “Belə bir hərəkət birləşik ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş deyil, əksinə tədrici və ardıcıl bir haldır. Başqa sözlə, hərəkətin mahiyyətini, təbiətini təşkil edən yalnız onun davamedici zəvalı və yenidən var oluşudur. Hündürlükdən düşən bir daş yerə nisbətən hündürlüyünü ardıcıl dəyişir; bir hündürlüyü itirir, başqa bir hündürlüyə yetişir. Belə ki, bir hərəkətin ən azı iki ayrıca və yanaşı hərəkətdən təşkil olunmasını fərz etsək, belə bir sual ortaya çıxacaq: hərəkətin birinci hissəsindən digər hissəsinə keçməsi necə baş verir? Bəllidir ki, hərəkətsizlik keçməyə səbəb deyil və hərəkətsizliyi nəzərə almasaq, hərəkətdən savayı bir şey qalmayacaq. Deməli, iki hərəkət üçüncü bir hərəkətlə bir-birinə birləşir və cəm şəkildə bütöv bir hərəkət təşkil edir”.¹³¹⁴

O, yazırdı ki, Molla Sədra hərəkəti, potensial durumdan tədricilə aktiv duruma keçmək kimi bəyan edir: “Potensial və ya qüvvə baş verə biləcək, lakin hələ mövcud olmayan zəmin, istedad və durum anlamındadır. Bu potensial (qüvvə) tədricilə və ardıcıl şəkildə aktivliyə (fəala) yetişir. Mümkünlükdən çıxıb gerçəkliyə qovuşur. Potensial tədricilə itir (zəval) və aktivlik (fəaliyyət) tədricən onun yerinə keçir. Deməli, hərəkət potensial (bilqüvvə) durumun tədricilə itməsi və aktivliyin (fəaliyyət) tədricən baş verməsidir. Məsələn, kal bir alma tədricən yetişə bilər. Kal durumunu tədricilə itirərsə və aktiv şəkildə (gerçəkdən və görünüşdən) yetişərsə, yetişkinliyə doğru bir hərəkət qət etmiş olur. Yuxarıda

¹³¹³ Yenə orada, s.617

¹³¹⁴ Yenə orada, s.676

dediklərimizdən məlum olur ki, yalnız potensial keyfiyyətlərə malik varlıqlar hərəkətə qadırlar. Tamamilə aktivlik (fəaliyyət) durumunda olan varlıqda hərəkət yoxdur. Elə buna görə Tanrı və uluhiyyət aləminə hərəkət və zaman şamil deyildir”.¹³¹⁵

Heyət bir şeyin (əşyanın) başqa bir şeyə (əşyaya) hərəkəti və dəyişməsinə izah edərkən yazırdı: “Görəsən, ilk şey tam məhv olub onunla tamamilə fərqli olan başqa bir şeyə çevrilir, yoxsa belə bir çevrilmədə təməl bir özək qorunur və yalnız üz qalar və zahiri görünüşlər (ərəzlər; sifətlər) dəyişir, yoxsa əşyanın zati-cövhəri də dəyişə bilərmi? Klassiklərin, hətta materialistlərin düşüncələrinə görə, hərəkət və dəyişkənlikdə cismin zati-cövhəri qalır, yalnız dörd sifət, yaxud ərəzlər dəyişir və hərəkətdə mövzunun (subyekt) qalması vacibdir, yoxsa hərəkət edən cisim itə bilər və bəlli olmaz ki, nə, haradan haraya hərəkət edib. Məşhur Bəhmənyarın, müəlimi İbn Sina ilə danışmalarının rəvayəti bu məsələyə aydınlıq gətirir. İbn Sinanın fərqlənən tələbəsi Bəhmənyar bir gün cismin zatında hərəkətin baş verməsi üzərində onunla mübahisə edir və sübut etməyə çalışır. İbn Sina tələbələrinə üz tutub deyir: “Ondan soruşun, görün, məndən niyə cavab gözləyir? Mən onun sual etdiyi vaxtdakı İbn Sina deyiləm və o da məndən sual edən vaxtdakı Bəhmənyar deyil, belə ki, bizim ikimiz də cövhəri-hərəkət nəticəsində yeni iki şəxsiyyətə, mahiyyətə çevrilmişik”.¹³¹⁶

C.Heyətə görə, Molla Sədra müxaliflərinin öz dilləri ilə onlara qarşı çıxıb, hərəkətin yalnız cismin dörd ərəzində (sifətlərində) baş verməsini qəbul edib: “Cismin zati dəyişmir və saxlanılır və hər bir tipik hərəkət də vacib məslə ilə hərəkət edən cismin öz keçmişi ilə əlaqəli telləri kəsilməsin deyə, cismin qalması olduğunu qəbul edir. Lakin soruşur ki, cövhərun sabitliyi üçün dediyimiz maddənin ərəzlərinə də dair edə bilərikmi? Cismin indiki ərəzləri (sifətləri) ilə qədim ərəzləri arasında əlaqə teli saxlanılsın deyə, hansısa bir sabitliyi də cismin ərəzlərində fərz edə bilərikmi? Belə edərsək, onda hərəkət hansı mənə daşıyacaqdır? Hansısa

¹³¹⁵ Yenə orada, s.676-677

¹³¹⁶ Yenə orada, s.677

bir hərəkətdə cismin ərzələri və zəti də dəyişməz qalarsa, onda nə hərəkət edib?”¹³¹⁷ Halbuki bu şəraitdə almanın xamlığı sifətləri də yetişəndə qorunmalıdır ki, bu da bir paradoks və mümkün olmayan bir şeydir. Heyət yazırdı: “Sonra (Mola Sədra) deyir ki, cismin ərzələri, cövhərin müxtəlif halət və cəlvələrini qəbul edirik və ərzələr cövhərdən aslıdırlar, onda nədən ərzələrin hərəkəti cövhərin hərəkətinin cəlvəsi və nişanəsi olmasın? Bu şəkildə dünyagörüşü dəyişir, yeni cövhərin sabitliyi ərzələrin hərəkətinə lazımlı olmaq yerinə, ərzələrin hərəkəti cövhərin hərəkətinin nişanəsi və ondan asılı sayılmalıdır”.¹³¹⁸

C.Heyət yazırdı ki, Molla Sədra realist bir filosof olub, onun fəlsəfi fikirləri bu gün mikro və makroaləmdə əldə edilən kəşflərin nəticələrinə uyğun gəlir: “Bu gün atomda hər şeyi təkmilləşdirənin hərəkət olduğu qəbul edilir. Atomda elementar zərrəciklər, yəni bütün mikro obyektlər həm cismik və həm də dalğa xasiyyətinə malikdir və hərəkətdədirlər. Orqanizmi təşkil edən hüceyrələrdə də daim hərəkət və dəyişmək vardır”.¹³¹⁹

C.Heyət, “Vəhdəti-vücut, panteizm və fəlsəfəylə əlaqəsi” məqaləsində öncə fəlsəfənin mənasına açıqlayıb, daha sonra təsəvvüf və vəhdəti-vücut məsələsinə öz münasibətini bildirib. O, yazırdı: “Fəlsəfə aqlın və təfəkkürün məhsuludur və xaliq, məxluq, xilqət və kainat və idrakdan danışar. Metodu məntiq və istidlaldır, qayəsi həqiqəti aramaq və ona yetişməkdir. Filosof həqiqəti sevən deməkdir. Fəlsəfə də ədəbiyyat kimi ruhun və beyinin qidasıdır və insan zəhnini inkişaf etdirir və istidlal və mühakimə gücünü artırır. Fəlsəfə və fəlsəfi fikirlər elm ilə dinin arasında ola fikir və əqidələrdir. Təsəvvüf və vəhdəti-vücut da bir növ fəlsəfə sayıla bilər”.¹³²⁰

¹³¹⁷ Yəni orada, s.677

¹³¹⁸ Yəni orada, s.678

¹³¹⁹ Yəni orada, s.680

¹³²⁰ Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.141`

C.Heyətə görə, təsəvvüfün qayəsi Tanrını tanımaq (mərifət) və ona qovuşmaqdır (fəna fillah: Tanrıda fəna olmaq) və sufi Tanrıya eşq və riyazətlə qovuşur. Heyət yazırdı ki, iki cür vəhdəti-vücut əqidəsi vardır: 1) bütün kainat, o cümlədən insan Tanrının xarici təcəllisi və məzhəridir, 2) yalnız insan Tanrının məzhəridir, çünki Tanrı insanı yaradandan sonra öz ruhundan ona üfirdi. O, yazırdı: “Təsəvvüfün müxtəlif təriqətləri vardır, lakin hamısı vəhdəti-vücut əqidəsində birləşirlər. Vəhdəti-vücut təsəvvüf və irfanın son mərhələsidir (misticizm). Vəhdəti-vücut əqidəsinə görə, aləmdə bir vücut vardır, o da zati-mütləq, Yəni Tanrıdır. Bütün kainat və məxluqlar (yaradılmışlar) onun təcəllisi və görünüşüdür. İnsan da Haqqın məzhəri və sirridir. Bu əqidənin kökü olaraq Qurani-Kərimdə bu ayəyə arxalanırlar: biz Tanrıdanıq və yenidən Ona qayıdacağıq”.¹³²¹

Heyətə görə, təsəvvüf və ya sufilik zülmə, fəsadlara, dünyaya bağlılığa qarşı yaranıb, ilahi həqiqətlərin tərcümanıdır. O, təsəvvüfün mərhələləri ilə bağlı yazırdı: ““Mərifət” “tanımaq və bilmək deməkdir”. Sufi mərifəti işraq və ilham (intuizm) və cəzbə-xəlsə ilə qazanır. Həqiqət mərhələsində Allaha qovuşmağa və onda fəna olmağa çalışır. Sufi cəzbə və xəlsə yolu ilə özündən keçər və Tanrıda fəna olandan sonra əbədiyyətə qovuşar. Sufi bu yolu Tanrı eşqi ilə qət edər və keçər. Eşq təsəvvüf məktəbinin əsas təməlidir. Arif fəna olub Tanrıyla mənən birləşdikdən sonra (ilk səfər), ikinci səfər “fəna” ilə başlar və “bəqa” ilə davam edər və arif eşqlə dolmuş, gözəl və pak əməlləri ilə məxluqata doğru qayıdır. Bu zaman çoxlu vəhdət (birlik) təcəlli edər və bu daxili həyatın zirvəsini təşkil edər. Təsəvvüf inanışına görə Tanrı aləmi eşq ilə yaratmışdır (gizli bir gənc – xəzinə idim,istədim (eşq) tanınam, xəlqi yaratdım)”.¹³²²

C.Heyətə görə, vəhdəti-vücut bir dünyagörüşüdür və onda idealizmlə materializm birləşir: “Vəhdəti-vücut məfkurəsi özlüyündə bir növ fəlsəfədir, çünki Tanrı, aləm və xilqətdən bəhs edir

¹³²¹ Yenə orada, s.142

¹³²² Yenə orada, s.143

və varlığın əsasını məqul görür və kainatı o məqul mütləq varlığın (Tanrı) təcəllisi kimi qəbul edir. Təsəvvüf və vəhdəti-vücudun fəlsəfədən fərqi yol fərqidir. Fəlsəfə əql, təfəkkür və istidlal yolu ilə həqiqəti axtarır. Təsəvvüf və vəhdəti-vücutda eşq yolu ilə həqiqətə - Haqqa (Allaha) qovuşmaq istəyir”.¹³²³

Heyət qeyd edirdi ki, varlığın idrakında din və fəlsəfənin sintezi kimi vəhdət-vücut təzahür edir və bu da təsəvvüf fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Cavad Heyətin ictimai-siyasi və dini fəlsəfi görüşləri xeyli dərəcədə zəngindir. Onun ictimai-siyasi görüşlərinin əsasında Türk dünyagörüşü, türklük fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. Heyətin əsas məqsədi Türk varlığının qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Bu anlamda o, müəyyən qədər “iranlılıq” məsələsinə zidd getməsə də, ancaq mahiyyət etibarilə türklük və turançılığı qəbul etdiyi bəllidir. Hər halda onun Türk varlığının dirçəldilməsi üçün ortaya qoyduğu “Varlıq” dərgisi türklük davası anlamında çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heyət bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək Türk mədəniyyətinin, xüsusilə də Türk dilinin qorunub və inkişaf etməsi üçün çox şey göstərmişdir.

Heyətin dini-fəlsəfi görüşlərində isə diqqəti cəlb edən maddi və mənəvi olanın bütünlüyündən çıxış etməklə yanaşı, ancaq hər şeyi Yaradanın varlığına aparıb çıxarmasıdır. Başqa sözlə, İslam dininə inanan bir müdrik kimi, o, bir tərəfdən Yaradanın mükəmməl bir varlıq olduğunu qəbul etmiş, digər tərəfdən isə həmin varlığın daxilində maddi və mənəvi olanın vəhdətindən bəhs etmişdir. Heyətin düşüncəsində Varlıq mənəvi və cismani anlamda bir vəhdət təşkil edir ki, onun mahiyyəti Yaradanla bağlıdır.

¹³²³ Yenə orada, s.144

QULAMRZA SƏBRİ TƏBRİZİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk filosofu, fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Qulamrza Hacı Məhəmmədəli oğlu Səbri Təbrizi (1934-2020) 1934-cü ildə Təbriz şəhərinin Şəkili məhəlləsində anadan olmuşdur. Burada ibtidai dini məktəbi, sonra 1944-1953-cü illərdə Məhəmmədiyyə, Nizami və Firdovsi mədrəsələrini bitirmişdir. O, 1953-1958-ci illərdə Təbriz Universitetinin fars, ingilis dili və pedaqogika fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Qulamrza Səbri Təbrizi tələbəlik illərində orta məktəblərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, 1956-1958-ci illərdə ABŞ-ın İran adlanan ölkədəki hərbi idarəsində tərcüməçi olaraq çalışmışdır. 1958-ci ildə İstanbul şəhərində Bəyazid Universitetinin ingilis dili və ədəbiyyatı fakültəsində magistr təhsili almışdır. 1959-1963-cü illərdə isə London Universitetinin Kinqs kollecində magistr təhsili almışdır.

Qulamrza Səbri Təbrizi 1960-1963-cü illərdə London BBC radiostansiyasında Şərq və Orta Asiya üzrə ədəbi və siyasi icmalçı, həm də “Nəzər saati”nin aparıcısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Təbrizi 1963-1969-cı illərdə Edinburq Universitetinin İngilis dili və Ədəbiyyatı Departamentinə doktoranturaya daxil olmuş, “Vilyam Bleykin dialektik fikirləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək fəlsəfə elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Bu müddətdə Edinburq Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda, eləcə də dünyanın bir sıra ali məktəblərində məruzələrlə çıxış etmişdir. O, İran adlanan ölkədə baş vermiş “İslam inqilabı” dövründə Təbrizdə elmi-pedaqoji və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Qulamrza Səbri Təbrizi burada din xadimlərinin təqibinə məruz qaldığı üçün Böyük Britaniyaya qayıtmış və 1978-1995-ci illərdə televiziya şirkətlərində icmalçı olmuşdur. Təbrizi 1989-1990-cı illərdə Məhəmmədəli Mahmudla birlikdə türk və fars dillərində “Odlar ölkəsi” adlı aylıq qəzet nəşr etdirmişdir. O, həmçinin 1995-

ci ildə Edinburq Universitetində akademik məsləhətçi olmuşdur. 1997-2003-cü illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində XIX-XX əsrlər ingilis ədəbiyyatı, Şekspir və Bleykin yaradıcılığı mövzusunda mühazirələr oxumuşdur.

Təbrizi 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin İsveçin Malmö şəhərində keçirilən V qurultayının iştirakçısıdır. Həmin il Dünya Azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən qurultayında məruzə ilə çıxış etmiş, Dünya Azərbaycanlıları Əlaqələndirmə Şurasının sədr müavini seçilmişdir.

Əsərləri: “Vətən həsrəti” (1993), “Mənim iki dünyam” (1997), “Fikir dalğaları” (1997), “Həyat fəlsəfəsi” (1997), “Baxışlar, düşüncələr, arzular”, “Sönməz ocaq” (2001), “Ümid çırağı” (2002), “Qürbət harayı” (2003), “Xudafərin” (2005), “Azərbaycanın Güneyi: tarixin canlı mənzərələri” (2006), “Zamanın nəbzi”(2006), “Müdrəklik fəlsəfəsi” (2006), “Körpü” (2008), “Səssiz haray” (2009), “Sahilsiz dəniz” (2009), “Pozulmuş dünya” (2010) və b.

Fəlsəfi görüşləri. Onun fəlsəfi görüşlərinin əsasını vəhdəti-vücut təlimi təşkil edir. O hesab edirdi ki, panteizm – vəhdəti-vücut fəlsəfəsi psixoloji və ictimai baxımdan çox modern və sağlam fikir fəlsəfəsi kimi bəşəriyyətin ictimai inkişafına böyük təsir göstərə bilər; bu təlim yeni ümumbəşəri fəlsəfənin əsasını təşkil edə bilər. O, yazırdı:

*İllərdi axtarırdım bir ayna,
Görəm tamam dünyanı, o aynada
Soruşdum bir çoxlarından,
Özlərini itirmiş adamlardan.
Axırda tapdım o şeyi ki,
İnsan özgəsindən istəyirdi.
Allahın özündə olduğunu bilmirdi,
Orda-burda Allah axtarırdı.¹³²⁴*

Vəhdəti-vücut fəlsəfəsini insanın fikri təkamülü hesab edən Təbriziyə görə, bu günə qədər bir çox filosofların ruhu maddəyə, maddəni ruha qarşı qoyması doğru olmamışdır. O, yazırdı: “Ruhu

¹³²⁴ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərnəşr, 2012, s.23

maddənin, maddəni ruhun qarşısında qoymaq – dünyanı pisə (maddiyyat) və yaxşıya (ruhi) bölmək insanda psixoloji çatışmazlıq və ya xəstəlik yarada bilər. Min illərlə ruhla maddənin qarşı-qarşıya qoyulmasından insanlar psixoloji əzab çəkiblər. Bu ikilik məsələsi fəlsəfədə Zərdüşt, Mani və bir çox Şərq filosofları tərəfindən araşdırılıb. Məsələn, Zərdüşt onu “Hörümüz və Əhrimən”, Mani “Nur və Zülmət” adlandırır. Dünyanın bu iki haldan ibarət olduğunu qəbul ediblər. Bunlara aid çoxlu dastanlar, fərziyyələr yazılıbdır. Onların hamısı səy ediblər ki, vəhdəti-vücudun necə yaranmasına şərh yazsınlar və bu məsələni həll etsinlər”.¹³²⁵

Onun fikrincə, fəlsəfənin təkamül yolunun əsasında vəhdəti-vücud təlimi dayanır ki, bu fəlsəfəni qəbul edən filosoflar maddi və mənəvi olanın bütünlüyünə inanıblar. Bir sözlə, maddi aləm ruha bağlı olduğu kimi, ruhi aləm də maddi ilə əlaqəlidir; birinin varlığı digərinin olmasına bağlıdır, yəni bunlar ayrılmazdırlar. O, yazırdı: “İnsanın narahatlığı və boşluğu, dində və əsatirdə şeytan, cənnət-cəhənnəm məsələsi, bunların hamısı maddi dünyanın yoxluğundan vücuda gəlir. Məsələn, mən düşünmüşəm ki, tarixdə kişilər qadınları niyə fəsad mənbəyi, günah mənbəyi sayıblar? Belə nəzərə gəlir ki, qadının, ananın və s. fiziki anlamda yanında olmamasıdır ki, kişidə bu narahatlığı yaradıb. Özümdən deyə bilərəm ki, uşaqlıqda anamı evdə görməyəndə içimdə bir boşluq, narahatlıq yaranırdı, anam gəlincə ona hirsələnirdim. Bu da onu göstərir ki, mənim narahatlığımın səbəbi anamda yox, mənim içimdə yaranan boşluqdadır. Yəni maddənin olmasının ruha o qədər əhəmiyyəti vardır ki, onun olmaması, insanda ruhiyyəni aradan aparır, ruhun boşluğuna səbəb olur və bu boşluqdur ki, bəşəriyyət üçün cürbəcür adlarla – şeytan, cin və s. rol oynayıblar. Bu boşluqdur ki, vəhdəti-vücudu bir-birinə vurur”.¹³²⁶

Onun fikrincə, vəhdəti-vücudun insanların rabitəsində, dünya səthində böyük rolu vardır: “Bütün müharibələr bu balansın pozulmasından yaranır və qlobal mənada bu əsas məsələdir ki, sülh

¹³²⁵ Yenə orada, s.4

¹³²⁶ Yenə orada, s.4-5

yaratmaqdan ötrü bu iki qütbi bir-birinə yaxınlaşdırır. Bu balansın pozulması cəmiyyətdə də özünü göstərir. Məsəl üçün toxu aca, dövlətlini kasıba, inkişaf etmiş dövləti geridə qalmış dövlətə, millətlərə bağlayır. Bəşəri uğurlar o zaman olar ki, bu boşluğu aradan götürüb, insanlar arasındakı bir-birilə münəfiqşələrə son qoyulsun. Bu, olmaz məgər ki, insaniyyət və iqtisadiyyat bir-birinə qovuşa, ya maddə ruhla bir ola və yaxud vəhdəti-vücut cəmiyyətdən siyasətə, beynəlxalq münasibətə tədbil oluna?"¹³²⁷

Təbriziyyə görə, vəhdəti-vücut fəlsəfəsi, sadə formada desək, maddənin varlığı və insanın ruhunda inkişafa kömək etməsidir; onun olmaması insanın ruhunda ikilik, xəstəlik yaradır. O, yazırdı: "Yəni insan həmişə bölünmüş şəxsiyyətdən psixoloji və ruhi xəstəliklərə düşər olur. Bu ziddiyyətin yaranması tarixdə böyük fəsilər törədibdir. Demək olar ki, maddi təminatın olmaması insanın daxilində çatışmazlıq, boşluq yaradır. Məsələn, dünya malına həris olan bir adamın cəmiyyətin sərmayəsini öz əlində saxlaması, başqalarının aclığına, ölümünə səbəb olması varlığın və pulun günahı deyil. Bəlkə, həris insanın ruhundakı çatışmazlıqdır, dünyanı dar baxışdan görməsidir".¹³²⁸

O hesab edirdi ki, ruhla maddənin qovuşmaması, ya Şərqlə Qərbin birləşməməsi, qloballaşmanın imkansızlığı səhvidir və yalnız məqsəd daşıyan bir fəlsəfəni davam etdirməkdir. Bizcə, o zaman qan tökmələri dayandırmaq olar ki, dünyanı idarə edənlər pulu, sərvəti, maddi dünyanı sevdikləri kimi insanı və insaniyyəti sevsinlər. Maddi və şəxsi məqsədlərə, mənafeələrə xidmət etməkdən əl çəksinlər. Demək olar ki, dünyaya həqiqi baxış vəhdəti-vücut fəlsəfəsidir və insanda bu fəlsəfəni vücuda gətirməkdir".¹³²⁹

Təbriziyyə görə, vəhdəti-vücut fəlsəfəsi elmi bəhəsdır və onun dinə aidiyyəti yoxdur: "Fəlsəfə, siyasət ola bilər, amma din və ideologiya siyasət olarsa, o zaman insanlar və dünyadakı münasibətlər dəyişilə bilər. Yalnız elm insanı qan tökməkdən qurtarır.

¹³²⁷ Yenə orada, s.5

¹³²⁸ Yenə orada, s.6

¹³²⁹ Yenə orada, s.7

İnsanların kütləvi şəkildə dinə getməsi fəlakətdir, biz bunun qonşu dövlətdə şahidi olmuşuq (“İran”ı nəzərdə tutur- F.Ə.).¹³³⁰

O, “İnsan ruhu” adlı kiçik həcmli şeirində insanın maddi və ruhi bağlılığının vəhdətini əks etdirməyə çalışmışdır:

*İnsan ruhu böyükdür
Sığışmaz bir məhəbbətə,
Bir ürəyə, bir üzük qaşına.
Xoşbəxt odur ki,
Yerləşdirə bütün dünyanı özündə
Varlısı da, yoxsulu da, çirkini də,
Xoşluğu da, çətinliyi də.
Çünki insandan başqa bir fikir,
Başqa ruh yarmayıb özündə.*¹³³¹

O, yazırdı ki, ruh özü dinamik bir şeydir və ruhun azadlığına yetişmək üçün insan bir neçə mərhələdən keçməlidir: “İnsan birdən-birə insan doğulmur. Tarix kimi insan özü də təkamül tapır. İnsan təbiətə bağlıdır, o, ruhani mərtəbəyə qalxmaq üçün təkamül etməlidir. Onun təkamülü çox zaman məzhəb fonunda şərh olunub. İnsanın təkamülü həyatın təcrübələrindən doğub, amma sonralar bu unudulduğu üçün dinlə, məzhəblə, Allahla bağlanıb”.¹³³²

Bizcə, Təbrizinin vəhdəti-vücuda təlimi ilə bağlı fəlsəfi görüşlərinə ən çox təsir edən Cəlaləddin Rumi və Vilyam Bleyk olmuşdur. Təbrizi hesab etmişdir ki, onlar müxtəlif əsrlərdə, fərqli məkanlarda yaşasalar da, hər ikisi maddi və mənəvi dünyanı vəhdət şəklində görüb, birinin o birisinə təsirini qəbul ediblər: “Onlar fəlsəfi baxımdan bu dünyaların hansı birinə inkar etmir, onları bir-birinə qarşı qoymurdular. Onların fikrincə, dünyada şeytanın, İblisin meydana gəlməsi insanın madiyyatın əsarətinə düşməsi ilə başlayır. Bu ikiliyi Milton, Dante və başqa sənətkarlarda da görmək mümkündür. Amma C.Rumi və V.Bleyk insanda məhəbbətin, eşqin əbədliliyinə inanıblar”.¹³³³

¹³³⁰ Yenə orada, s.7

¹³³¹ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, Apostrof” çap evi, 2011, s.41

¹³³² Təbrizi, Qulamrza Səbri. Zamanın nəbzi. Bakı, “Turan evi”, 2006, s.47

¹³³³ Yenə orada, s.47

Bizə elə gəlir ki, Təbrizi də Rumi və Bleyk kimi insanların üç qismə bölünməsi ilə mülahizəsi ilə razılaşıbmışdır. O, yazırdı: “Birincisi, təbiətə bağlı, ona əsir olan insanlar. Bu insanlar maddi dünyaya bağlı olduğu üçün fikrində, ruhunda inkişaf olmur. İkincisi, maddi və mənəvi dünya arasında vurnuxan insanlar. Onlar bu iki haləti öz həyatlarında yaşayırlar: yaxşı-pis, savab-günah; onların konfliktli özlərində olur. Sonralar bu ikilik cəmiyyətə də sirayət edir. Bu insanların bəziləri Əflatun kimi maddi dünyanı mənəvi dünyanın kölgəsi hesab edir, ona əhəmiyyət vermir, bəziləri isə K.Marks kimi maddi dünyanı əsas götürür, mənəvi dünyanı az qala unudur. Üçüncü qism insanlar mənəvi dünya ilə maddi dünyanı paralel surətdə, vəhdətdə görürlər. Bir tərəfdən, ruh maddi dünyanı özündə həzm edərək dialektik şəkildə yeni mərhələyə keçir”.¹³³⁴

Təbrizi, o fikirlə də razılaşırdı ki, insan hərəkətdən düşəndə ölür. Belə ki, ruhun təkamüldən, hərəkətdən qalması insanın mənəvi iflasına, tənəzzülünə səbəb olur. Hətta, bu, insanın ruhi şikəstliyinə, ölümünə gətirib çıxarır. Təbriziyə görə, qədim yunan filosofları hərəkətin yolunu, zahiri əlamətlərini götürdüyü halda, Rumi və Bleyk isə hərəkətin təkanverici amilini insan ruhunda axtarır və bu ruhun mayası kimi eşqi əsas bilirdilər. Təbrizi yazırdı: “Təbiətdə mövcud olan təzadlar eşqin əsasında yənəyir, buna məhdud şəkildə baxılmamalıdır. Ruhun mərtəbəsindən baxılanda təbiətin, həyatın təzadları hiss olunmur, qəbul edilir. Məhdud, maddi çərçivədən baxılanda isə bunlar bir-birini inkar edir, insanın süqutuna səbəb olur. C.Rumi və V.Bleykə görə Günəşin doğuşunun əsasında eşq dayanır, bu eşq olmasa, o hər səhər eyni tərəvətlə doğulmaz. Onların hər ikisi insanda heyvani duyğunun və ilahi ruhun mövcudluğunu qəbul edir. Cəmiyyətin və fərdin təkamülünü ruhun təkamülündə, inkişafında görürlər”.¹³³⁵

¹³³⁴ Yenə orada, s.47-48

¹³³⁵ Yenə orada, s.48

Q.S.Təbrizi də C.Rumi və V.Bleyk kimi, insan məsələsinə xüsusi diqqət yetirir və insanlıq fəlsəfəsindən çıxış edirdi. O, “İnsan sevgisi” şeirində yazırdı:

*Sorurlar məndən –
Nə üçün qaldırırsan,
insanı göylərə?
Bu qədər qiymət
verirsən ona?
Məgər Qərbdə Buşlar,
Şərqdə qan tökən diktatorlar,
İnsan deyillərimi?
– Xeyir, xeyr insan deyil onlar.
Çünki qan tökən, insan olmaz...
Tanrı insandan qiymətli
Heç nə yaratmayıb yer üzündə.
Əgər varsa bu dünyada
ilahi sevgi,
O da yalnız insanlardadı.¹³³⁶*

Bütün bunlarla yanaşı, o, bir həqiqəti etiraf edir ki, dünya günbəgün, ilbəlil cılızlaşır. Təbrizi yazırdı:

*İnsanlıq yaddan çıxır,
Pul, sərvət tutur onun yerini,
Adamların gözləri ac olur.
Ürəkləri yığışır –
Bir ovuc ət olur.
Unudulur sahilsiz dənizlər.
Uca dağlar, göydə uçan quşlar.¹³³⁷*

Milli-dini maarifçi görüşləri. Təbrizi dini maarifçi görüşlərində əsasən, dini dəyərlərlə bağlı xurafatı, movhumatı, radikal mühafizəkarlığı tənqid atəşinə tutmuş, bəzi hallarda ümumiyyətlə dinləri, məzhəbləri qəbul etmədiyini ifadə etmişdir. O, yazırdı:

Kaş ki, mənə

¹³³⁶ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Sahilsiz dəniz. Bakı, Turan evi, 2009, s.19

¹³³⁷ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Sahilsiz dəniz. Bakı, Turan evi, 2009, s.21

*Heç bir dinə, məzhəbə
bağlamayaydılar.
Din adına o qədər
cinayət törədiblər ki,
Nifrət edirəm din, məzhəb
libasını geyinənlərə.
Birini inandırmaqdan ötrü
Allaha, peyğəmbərə and içirlər.
Hətta yeri gələndə
Balalarının da canından keçirlər.
İstədim çılpaq doğulduğum kimi,
Çılpaq da köçəm bu dünyadan.
Dinlər, məzhəblər –
Riyakarlıq torudur,
Çəkilib insanların üzərinə.¹³³⁸*

Dini məsələ ilə bağlı başqa bir şeirində isə, o yazırdı ki, özünə qalsa ancaq insanlıq dinini seçərdi:

*Yenidən dünyaya gəlsəm,
Tələb edərdəm –
Bütün din başçılarından
Əl çəkin məndən.
Qoy özüm tapım dinimi.
İnsaniyyət dinini.
Sevin insanları –
Rənginə görə deyil,
Ləyaqətinə görə.
Hörməyin bu divarları
İnsanlar arasında.
Mankurt etməyin millətləri.¹³³⁹*

O, yazırdı ki, əgər bir gün qiyamət günü olarsa, Allahın özündən Ona şikayət edəcək: “Niyə yaratmamısan məni əzəldən Özün kimi qüdrət sahibi? Ki, tovlanmayam sənə rəqibin şeytana.

¹³³⁸ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərənəşr, 2012, s.14

¹³³⁹ Yənə orada, s.15

Çəkməyəsən mənə sorğu-suala, səhv əməllərimə görə. Niyə yaratmamısan mənə əzəldən Özün kimi qüdrət sahibi?”.¹³⁴⁰

Təbrizi hesab edirdi ki, hələ də İslam Şərqi ölkələrinin bir çoxu orta əsrlərdəki dini xurafatdan, dini mövhumatdan tamamilə xilas ola bilməyib. Məhz bunun nəticəsi olaraq fərqli düşüncələrə qarşı hələ də, radikal dini təbəqənin təzyiqi çoxdur. O, yazırdı:

*Bir zaman şair qardaşım-
Nəsimi küskün düşüb öz vətəmindən.
Onun düşüncələrini, fikirlərini
qəbul etməyiblər.
Təəccüb edirəm hələ də
Şeyxlər dar ağacına çəkirlər,
Nəsimi fikirli insanları.
Amma öyrəndim bunu
Bir ömür yaşadıqdan sonra,
Qərbin inkişafına yol açıb
əslrlə qabaq
Nəsimilər fikri.¹³⁴¹*

O, ata-analara nəsihət edirdi ki, dini xurafat, dini mövhumatla bağlı köhnə fikirlərin yeni nəslin beyninə yeridilməsinə yol verməsinlər. Təbriziyə görə, bir köhnə fikir, bir fanatizm uşaqda təkamül fikrini məhv edə bilər.¹³⁴² O, “Riyakarlar” şeirində yazırdı:

*Allah sənə rəhmət eləsin
Ay Mirzə Cəlil!
Doğru anlamısan
Riyakar şeyxlərin fırıldaqlarını.
Hələ də davam edir İranda
Sənin dövründə görüb yazdıqların.
Şeyxlər zahirən bir xurma ilə
Bir tazə qızla davam etdirirlər
Öz fırıldaqlarını.¹³⁴³*

¹³⁴⁰ Yenə orada, s.16

¹³⁴¹ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, Apostrof” çap evi, 2011, s.25

¹³⁴² Yenə orada, s.26

¹³⁴³ Yenə orada, s.27

Təbriziyə görə, İran adlanan ölkədə əryançı-farsçı mollalar bütün cinayətləri, fırıldaqları İslam dininin adından edirlər.¹³⁴⁴

Milli maarifçilik məsələsinə gəlincə, Təbrizi “Ruhun tüğyanı” poemasında göstərməyə çalışmışdır ki, əzəldən bu torpağın sahibləri qədim türklər – şumerlər olmuş, ancaq tarixin saxtalaşdırılması nəticəsində bir çoxlarının bundan xəbəri yoxdur. Ona görə Türkün qədim mədəniyyətini farslar, ermənilər və digər xalqlar öz adlarına çıxmağa çalışırlar. Bir çox Türk gənclərinin əsil tarixlərindən, xüsusilə Azərbaycan Türk tarixindən xəbərsiz olduğunu deyən Təbriziyə görə, artıq milli tariximizi yenidən öyrənməliyik.¹³⁴⁵

O hesab edirdi ki, milli tariximizi doğru-dürüst bilməməyimizə əsas səbəb yad xalqların mütəfəkkirlərinin yazdıqları əsərlərində müəyyən gerçəklərlə yanaşı, uydurmalarına inanmağımız olmuşdur. O, buna nümunə kimi Firdovsinin “Şahnamə” əsərində Turanın-Türkün tarixini necə saxtalaşdırmasını və həmin saxtakarlığı da fars şovinizminin necə təbliğ etməsini göstəmişdir. O, yazır:

*Fars hökumətinin –
Yanlış siyasəti,
Ana dilimizdə oxumağı
Yasaq edibdi məktəblərdə.
Kifayətlənməyib bu cinayətlə
Hətta yanlış öyrədiblər tarixi bizə.
Guya Turan –
Vəhşi insanlar məskəniymiş.
Şüncü fars şairi Firdovsi
Yaratmışdı bu təsəvvürü bizlərdə.
Farslardan bir qəhrəman, şücaətli
İnsan obrazı yaratmışdı
Şeir adına qoşduğu yalanlarda.
Türklərin vəhşi obrazını
Yaratmışdı insanların zəhnində.
İrandan çıxandan sonra –
Turan mədəniyyətini öyrənib*

¹³⁴⁴ Yenə orada, s.43

¹³⁴⁵ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərnəşr, 2012, s.156

*Türk tarixilə tanış olanda
Heyrət etdim fars şairinin
Neçə əsr bundan əvvəl
İnsanlığa yaraşmayan şovinizminə.¹³⁴⁶*

Azərbaycan xalqının tarixində Səttarxan hərəkətinin mühüm yer tutduğuna inanan Təbrizi hesab edirdi ki, bu hərəkətin tarixi və onun liderinin həyatı yeni nəsil gənclərə öyrədilməlidir. Azərbaycan xalqı bilməlidir ki, həmin hərəkətin məqsədi nə olub və Səttarxanın idealları nədən ibarət idi. Təbriziyə görə Səttarxanın örnək həyatını dərk edən Azərbaycan Türk gəncliyi hər daim onun yolunu davam etdirəcəkdir ki, vaxtilə Firudin İbrahimilər, Seyid Cəfər Pişəvərilər və başqaları da məhz onun ideyasının davamçısı olublar. Firudin İbrahiminin Pəhləvilər tərəfindən edamını öz gözləri ilə görmüş olan Təbrizi yazırdı ki, o, Səttarxanın layqili davamçısı kimi, sarsılmaz iradəsi ilə düşmənlərinə meydan oxumuşdur. Təbrizi yazırdı:

*Gördüm bir gözəl cavan uca qamətilə,
Məğrur durub dar ağacı qarşısında.
Geyinibdi gözəl kostyum
Salıbdı qalstuku boyununa,
Sanki dar ağacına yox,
Bir ziyafətə gəlibdi.
Bu halət daha çox
Qorxudurdu düşməni.
Göstərirdi bu şəxsin iradəsini, qüdrətini
Və sınımaz Vətən eşqini.¹³⁴⁷*

İctimai-siyasi görüşləri. Onun ictimai-siyasi görüşlərinin əsasını Azərbaycan türklərinin milli hərəkəti və istiqlal fəlsəfəsi mübarizəsi təşkil etmişdir. O, milli hərəkəta qoşulmasının səbəbini isə “Müqəddəs hərəkət” şəirində belə izah etmişdir:

*Doğulandan bəri –
Gündüzlər çıraqla
Özümi axtardım,*

¹³⁴⁶ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərənəşr, 2012, s.157

¹³⁴⁷ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərənəşr, 2012, s.160

*Sözümü axtardım –
Tapa bilmədim.
Hara üz tutdumsa,
Səymadılar məni,
Bəzən də uzaqlaşdılar.
Zaman ötdü anladım ki,
Özümün də,
Yoldaşlarımın da
Taleyi öz əlimizdədir.
Buna görə üz tutdum
Müqəddəs milli hərəkata.¹³⁴⁸*

Bununla da, Təbrizi hər daim Azərbaycan türklərini mübarizəyə, bir addım da olsun geri çəkilməməyə səsləmişdir. O, yazır:

*Qardaşlarım, qandaşlarım,
Uca tutun milli mübarizlərin başını.
Əyilməyin əskik düşmənin qabağında.
Mən bilirəm –
Nə qədər çətinlikdən keçmisiniz,
Nə işgəncələr görmüsünüz.
Amma Sizin şəhadətiniz,
Türk qürurunuz sındırır
Düşməni cəlladlarının iradəsini,
Bətirir zülmün səsini.¹³⁴⁹*

Təbrizi yazırdı ki, bir gün gələcək özü bu dünyada olmasa da, ancaq Türk milləti qalacaq, dili yaşayacaq, Vətəni əsarətdən xilas olacaq və İstiqlaliyyətinə qovuşacaq.¹³⁵⁰ O, yazırdı:

*İstərsəniz qulluqdan qurtarasınız
özünüzdə dayanın,
Oyanın! Milli Hərəkət qidalanır
Yalnız öz qüdrətinizlə.
Özünü, öz vətəninə düşünməyəni cahildi.
Azərbaycanın bu günə düşməsinin*

¹³⁴⁸ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, Apostrof' çap evi, 2011, s.53

¹³⁴⁹ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərnəşr, 2012, s.12

¹³⁵⁰ Yenə orada, s.17

Günahı özündədi.

*Oyanın! Özünü də dayanın!*¹³⁵¹

Milli hərəkətin qüdrətli olması günündən ötrü darıxan Təbrizi hesab edirdi ki, artıq bu zalım İran İslam rejiminin boğazına onlar pəncələrini qoymalı, Türk kimi azad yaşamalı və Türk dilində danışmaqla qürur duymalıdılar. O, yazırdı:

Azadlıq istəyirəm – qar kimi təmiz,

Azadlıq istəyirəm – deyəm ürək sözümlü.

Azadlıq istəyirəm – azad nəfəs çəkəm öz ölkəmdə

Azadlıq – nə qədər gözəlsən gözümdə,

Aramışam, arzu etmişəm illər uzununu

Görəm səni bir gün.

Gəzmışəm dünyanın azad ölkələrini

Yenə də tapa bilməmişəm azadlığı öz içimdə.

Ta Təbrizim azad olmasa,

*Azad ola bilmərəm özüm də.*¹³⁵²

O, “Qalx, Təbrizim!” şeirində də artıq Güney Azərbaycanın azad olmasının vaxtının gəlib çatdığını, hətta keçdiyini ifadə edirdi. Təbriziyə görə tarix də Azərbaycanın azad olmasının və yenidən istiqlalına qovuşmasının intizarındadır. O, yazırdı:

Qara daş, qayalar alıb dalğaların qabağını,

Aman vermir milli dalğalara Güneyimdə.

Gecəsi, gündüzü yoxdu bu dalğaların,

Çırpır özünü – Ölmüş, donmuş sahil qayalarına.

Bilir ki, sındıracaq gec-tüz

Bu donmuş, ölmüş qayaları.

Qalx Azərbaycanım,

Qalx Təbrizim, gözləyir tarix,

*Gözləyir- Əsir düşmüş övladların səni.*¹³⁵³

Təbrizin molla qılığındakı aryançılar-farsçılar tərəfindən işğal altında qalmasına etiraz edən mütəfəkkirmiz inanırdı ki, artıq Güney Azərbaycan yeni bir inqilaba “hamilə”dir. O, yazırdı:

¹³⁵¹ Yenə orada, s.22

¹³⁵² Yenə orada, s.26

¹³⁵³ Yenə orada, s.30

*Görürəm hamiləsən inqilaba yenə də.
Qədəmin mübarək olsun.
Sənin inqilab övladın
Qoy doğulsun, ayağa qalxsın
Zalım işğalçıların əleyhinə.
Şovnistlər qənim olublar, Təbrizim!
Öldürürlər milli mübarizlərimizi
Hər gün bir bəhanə ilə.
Əmaniləri şəhid edirlər yol qəzasında,
Çingizləri öldürürlər öz idarəsində.
Qalx ayağa Təbrizim!
Sən qoy, bu birəhm
Cəlladların həyatına.¹³⁵⁴*

O, ictimai-siyasi görüşlərində **milli dil məsələsinə** də mühüm yer vermişdi. Təbrizi haqlı olaraq hesab edirdi ki, ana dilinin insandan alınması böyük faciədir. Ona görə bunun ağırlı tərəfi həm də ondadır ki, adamı öz dilində yazmağa qoymurlar, başqa dildə isə səhv etməkdən, lağa qoyulmaqdan qorxursan və bunu dərk etmək çox çətin işdir, ruhi işgəncədir. O, yazır: “Ana dilinin maddi dünyaya bağlılığının çox rəbəsi var. Dil reallığı əks etdirir. Demək istəyirəm ki, insan haqları baxımından bir cinayət sayılır – varlığı, həyatı, yaradıcılığı özündə əks etdirən ana dilinə qadağa qoyulması. Demək olar ki, insanda Allahın mövcudluğu ana dilinin mövcudluğu ilə bağlıdır: “Cənnət anaların ayaqları altındadır” – deyib Peyğəmbərimiz (s.). Gör ana necə mühümdür, onun dilindən uzaq düşən insan üçün cəhənnəm yaranır. Bu bəşər hüququ baxımından mənəvi terror aksiyasıdır və mühakimə olunmalıdır”.¹³⁵⁵

Ona görə, 40 milyonluq Azərbaycan türkü üçün dilin azadlığı, Türk dilində məktəbin olması tələbi böyük bir mənəvi qüdrət mahiyyətindədir. Təbrizi yazırdı: “Bu mənəvi qüdrət diktatorların saraylarını və cahil siyasətlərini puça çıxara bilər, diktatorluğa,

¹³⁵⁴ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, “Apostrof” çap evi, 2011, s.28

¹³⁵⁵ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Zamanın nəbzi. Bakı, “Turan evi”, 2006, s.7

zülmə son qoyar. İstəməzdim ki, dillə siyasəti qarışdıram, amma ürəyim o qədər yanır ki, siyasi təzyiqləri Ana dilimdən və onun mənəvi əhəmiyyətindən ayıra bilmirəm”.¹³⁵⁶

Onun fikrincə, ana dilindən ayrı düşməyənlər Azərbaycan türklərinin İran adlanan ölkədə nələr yaşadıklarını anlama bilməzlər. O ümid edir ki, zaman gələcək Azərbaycan türklərinin həyatı bu cür mənəvi terror və məhrumiyyətlərdən uzaq olacaqdır. O, yazırdı:

*İstərsəniz birinin canını alarsınız
Ən əvvəl dilini alın,
Danışan dilini -Ana dilini.
İstərsəniz bir milləti,
Məmləkəti qəhr edəsiniz
Yenə susdurun dilini – Ana dilini.
Özqə heç nəyə həcat yox,
Zülmə, işgəncəyə ehtiyac yox.
Fəqət, düşməni nə dilimi kəsdirə,
Nə susdura bildi.
Sadəcə yasaq olundu,
Diplomatik məclislərdən yığışdırıldı.
İndi nəyim yoxsa da, Ana dilim var.”¹³⁵⁷*

Təbrizi hesab edirdi ki, ortaq Türk dili yaranmalı və bu Azərbaycan Türk dili əsasında gerçəkləşməlidir: “Əgər istəyiriksə Azərbaycan dili ortaq Türk dilinə çevrilsin, ona məktəblər, müəllimlər və böyük büdcə lazımdır. Və bu məsuliyyət də Azərbaycan dövlətinin boynundadır, çünki Azərbaycanın hələlik bir müstəqil dövləti var. İran dövləti heç zaman Türk dilinin inkişafına kömək göstərməyəcək. Çünki onlar məktəb və ana dilinin istiqalata bərabər olduğunu düşünürlər. Lakin Ana dili və istiqlal millətin haqqıdır və millət bunu alacaqdır”.¹³⁵⁸

Onu düşündürən əsas məsələ ondan ibarət idi ki, 40 milyon Güney Azərbaycan türkünün ana dilində bir məktəbi yoxdur. Azərbaycan türkləri işğalçı farsların dilini öyrənməyə məcbur

¹³⁵⁶ Yenə orada, s.8

¹³⁵⁷ Yenə orada, s.8-9

¹³⁵⁸ Yenə orada, s.13

edilməklə yanaşı, üstəlik onun Türk dilinə və Türk varlığına hər gün təhqirlər, qəsdlər edilir.¹³⁵⁹ O, yazırdı:

*Mən istəməmişəm –
Dostlarımın çəkdikləri zindandan yazam.
İstəməmişəm ağrıdam
Anaların, bacıların ürəklərini,
Söndürəm gənclərin Vətən eşqini.
Amma deməliyəm ki,
İran fars rejiminin cəlladları
Heyrət edirlər –
İşgəncə qarşısında sarsılmayan
Milli gənclərimizin iradəsinə,
Cəsarətinə, qüvvəsinə.
Qorxuya düşüblər bu sistemin
Məhv olmasına, ölməsinə.¹³⁶⁰*

Təbrizi inan bilmirdi ki, on il Dünya Azərbaycanlıların Əlaqələndirmə Şurasının tərkibində dünya azərbaycanlıları üçün çalışdığı halda, indi onları bu ofisdən çıxarmağa, az qala fəaliyyətlərini dayandırmağa çalışanlar var.¹³⁶¹

Beləliklə, Qulamrza Səbri Təbrizinin fəlsəfi görüşlərinin əsasını panteizm, ya da vəhdəti-vücut təlimi təşkil etmişdir. Maddi aləmlə ruhu aləmi, cisimlə ruhi olan eyniləşdirən Təbrizin fəlsəfi dünyagörüşündə ikiliyə deyil, vəhdətə inam böyükdür. Bu anlamda onun xeyir-şər, nur-zülmət ikiliyinə yanaşması, vəhdəti-vücut təliminə əsaslanır. Bu o anlama gəlir ki, ancaq xeyir, nur kimi mənəvinə görüb, maddi olanı şərə, zülmətə nisbət vermək çox da doğru deyildir. Əslində maddi olanın özündə ruhi, ruhi olanın özündə də maddi olduğu üçün, burada ikilik, ziddiyyət axtarmaqdan çox vəhdətə yönəlmək lazımdır. Bir sözlə, o, ikiliyin deyil vəhdətin tərəfdarı idi və bu vəhdətdə əbədi eşqin, məhəbbətin olduğuna inanırdı.

¹³⁵⁹ Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, “Apostrof” çap evi, 2011, s.29

¹³⁶⁰ Yenə orada, s.51

¹³⁶¹ Yenə orada, s.46

Təbrizinin ictimai-siyasi görüşlərinə gəlincə, burada Azərbaycan türklərinin milli hərəkəti, milli hüquq və azadlıqları məsələsi, o cümlədən İran adlanan ölkənin əsil mahiyyətinin aşkara çıxarılması problemləri mühüm yer tutmuşdur. Təbrizi hesab edirdi ki, indi İran adlanan ölkə türklərin qədim məmləkətlərindən biri olub irandillilər, o cümlədən farslar buraya çox sonralar köçüblər. 1925-ci ildə Böyük Britaniyanın birabaşa dəstəyi ilə Türk hakimiyyətini zəbt etməyi bacaran ərjançı farslar türklərinin dilini, mədəniyyətini, tarixini bir sözlə, Türk varlığını inkar etmək, ya da məhv etmək yolunu tutmuşlar. ərjançılar Pəhləvilər dönəmində türklərə, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdikləri assimilyasiya siyasətini İran İslam rejimində də davam etdirməkdədir.

Təbrizi çox haqlı olaraq hesab edirdi ki, ərjançı farsların zülmündən qurtulmaq üçün əsas çıxış yolu Azərbaycan türklərinin yenidən istiqlal bayrağını qaldıraraq milli dövlətlərini bərpa etməsidir. Bunun üçün də, ilk növbədə, Azərbaycan milli hərəkəti istiqlal ideyasını əsas hədəf olaraq götürməli, milli dil, milli mədəniyyət davasını milli istiqlala qədər daşmalıdır.

Təbrizinin milli-dini maarifçilik görüşlərinin əsasında da məhz Azərbaycan milli hərəkətin öz hədəfinə çatması məsələsi təşkil etmişdir. Burada da bir tərəfdən dini mövhumat, dini fanatizmdən uzaq durub İslam dininin əsil mahiyyətini dərk etmək, digər tərəfdən isə milli mədəniyyətimizin, milli tariximizin saxtalaşdırılmasına son qoyub, onu yenidən və milli ruhda öyrənmək mühüm yer tutmuşdur.

2.3. İslam fəlsəfəsi və islamçılıq (ümumi baxış və əsas təmsilçiləri)

XX əsrdə İslam dini, İslam fəlsəfəsi Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində bu məsələ bütün mütəfəkkirlər üçün önəmli olmuş, zaman-zaman öz münasibətlərini ifadə etmişlər. Ancaq Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında islamçılıq, İslam fəlsəfəsi, o cümlədən İslam şiəçiliyindən çıxış edənlər arasında Əllamə Məhəmməd Hüseyin Təbatəbai, Əbülqasim əl-Xoyi, Əbdülhüseyn əl-Əmini, Əllamə Məhəmmədağı Cəfəri, Seyid Kazım Şəriət-mədari, Cəfər Sübhani və başqaları olmuşdur.

İslam dininə bağlı olan **Mirzə Yusif əl-Ərdəbili (1860-1918)** doğulduğu Ərdəbil, eləcə də Nəcəf və Kərbəla şəhərlərində təhsil almışdır. O, Şeyx Əli Bəfruyi Yəzdi, Molla Hüseyin Ərdəkani, Şeyx Zeynalabidin Əl-Mazandari və başqalarından dini və dünyəvi elmləri öyrənmişdir. Mirzə Yusif daha çox İslamlığa, İslam əxlaqına, şiə məzhəbinə aid əsərlər yazmış və hədisşünas kimi də tanınmışdır. Onun əsərləri aşağıdakılardır: “Təshihü vəəsiliş-şiə”, “Risalə dər məkarimul-əxlaq”, “Təshihü məhcid-dəavat” və b.

İslam fəlsəfəsindən çıxış edən mütəfəkkirlərimizdən biri də **Mirzə Cavad Məlik ət-Təbrizi (1884-1968)** olmuşdur. Doğma şəhəri Təbrizdə, daha sonra Qum və Nəcəfdə təhsil alan Mirzə Cavad Ayətullah Hüccət, Ayətullah Burucerdin dərslərində iştirak etmişdir. Onun əsərləri aşağıdakılardır: “Təbəqatür-ricəl”, “İrşadüt-talib”, “Üsüsül-qəza vəş-şəhadət”, “Təkmilə minhacüs-salehin”, “Təvzihiül-məsail”, “Məsailül-müntəxibə”, “Haşiyyə-ürvətil-vüsqa” və b.

İslam fəlsəfəsinə aid əsərlər yazmış Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında **Əbdülhəsən bin Əbdülhüseyn əl-Meşkini (1888-1929)** də vardır. Ərdəbil yaxınlığındakı Meşkin (Mişkin) kəndində dünyaya göz açan Əbdülhəsən Ərdəbil, Qum və Nəcəf

şəhərlərində dini və dünyəvi elmləri öyrənmişdir. Onun başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “Risalə fit-tərtib”, “Haşiyətu-ürvətül-vüsqa”, “Haşiyətül-kifayə”, “əl-Həvaşi əla rəsailil-əmaliyyə”, “Risalə fil-kürri”, “Risalə fir-rza”, “əl-Mənasik”, “əl-Fəvaidür-ricaliyyə” və b.

O, “əl-Fəvaidür-ricaliyyə” əsərində Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı hədisləri geniş şəkildə şərh etmiş, hansı hədislərin doğru, hansı hədislərin isə yanlış olduğunu sübut etməyə çalışmışdır: “Meşkini daha sonra hədisin dəlil və səhih olmasının yollarını araşdırmış, “xəbəri-vahid”in dəlil olmasının mümkünliyünü izah etməyə çalışmışdır. O, hədis ədəbiyyatının özül mənbələri sayılan “Kütubu-ərbəə”nin hansı rəvayətlərinin məqbul, hansılarının isə qeyri-məqbul olduğunun yollarını bəyan etmişdir. O, bununla yanaşı, “Vəsailüş-şiə” kitabındada rəvayətlərin kor-koranə şəkildə deyil, araşdırıldıqdan sonra onlara əməl edilməsinin mümkünliyünü ortaya qoymuşdur”.¹³⁶²

Azərbaycanda islamlıq fəlsəfəsini təmsil edənlər arasında **Əllamə Əbdülhüseyn əl-Əmini (1902-1972)** də vardır. İbrahim Quliyev yazır ki, o, iman, elm, əməl və əxlaq mərkəzi sayılan bir evdə tərbiyə almış, Təbrizin Talibiyyə mədrəsəsində oxumuşdur: “Əbdülhüseyn Təbrizlə kifayətlənməyib təhsilini davam etdirmək üçün o dövrün ən məşhur dini və elmi mərkəzlərindən olan İraqın Nəcəf şəhərinə yollanmış və oranın ən böyük alim və fəqihlərinin yanında dərslər almışdı. Onun Nəcəfdəki ustadları içində Seyyid Məhəmməd Firuzabadi və Seyid İbn Turab Xansarinin adları xüsusilə çəkilir. Əbdülhüseyn Nəcəfdə dini təhsilinin birinci mərhələsini başa vurduqdan sonra doğulduğu şəhərə - Təbrizə qayıdır və dini elmlərin tədrisi, təbliği və tədqiqatı ilə məşğul olur. Onun bu dövrdə qələmə aldığı kitablarından Quran haqqında olan “Fatihətül-kitab” əsəridir. Əmini elmini daha da təkmilləşdirmək üçün yenidən Nəcəf elmi hövzəsinə qayıdır və öz təhsilini, tədqiqatını davam etdirir. Nəhayət, o, ictihad dərəcəsinə çatıb

¹³⁶² Quliyev İbrahim. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.240-241`

müctəhid olur. Uzun illər İslami elmlərin tədrisi və tədqiqatı ilə məşğul olan Əbdülhüseyn Əmini “əllamə”, “hübrül-elm”, “mücahid” və “höccət” ləqəblərinə layiq görülür. Əllamə Əmini fiqh, üsul, hədis, kəlam, tarix və rical elmlərində öz dövrünün bilikli aliminə çevrilir. O, Nəcəfdə “Məktəbatu Əmirilmöminin” adlı bir mədrəsə təsis edir. Onun bu məktəbində elm və irfan çox yüksək səviyyədə olduğundan tez bir zamanda şöhrət tapır və müxtəlif müsəlman ölkələrindən buraya axın başlayır”.¹³⁶³

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “əl-Qədir”, “Fatihətül-kitab”, “Fəzilət şəhidləri”, “Tariximiz və ənənəmiz”, “Kamil-əz-ziyarat”, “Riyazül-üns”, “Səfərlərin səmərəsi”, “Ədəb əz-zair limən yəummul-hair” və b.

İslam fəlsəfəsinə aid əsərlər yazan Azərbaycanlı-Türk müəlliflərdən olan **Əli Əhməd əl-Miyanəçi (1926-2000)** də öz dövrünün tanınmış alimi olmuşdur. Miyanə şəhəri yaxınlığında ruhani bir ailədə dünyaya gələn əl-Miyanəçi uşaq yaşlarından dini elmlərə maraq göstərmiş, əvvəlcə atası Molla Hüseyndən, daha sonra da Miyanədə Şeyx Əbu Məhəmməd Höccət, Şeyx Lütf Əli əş-Şərifə əz-Zənuzi, Mirzə Mehdi Cədididən ilahiyyata dair dərslər almışdır. O, Təbrizdə, Qumda isə M.Təbatəbaidən, Musəvi Ərdəbildən, Mirzə Həşim əl-Aməlidən və başqalarından fiqh, üsul, təfsir və digər sahələrdə dərslər almış və “dərse-xaric” adlanan elmləri mənimsəmişdir.

Onun başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “Məkatibür-Rəsul”, Məvaqifüş-şiə”, “əl-Mələkiyyətül-xassə fil-İslam”, “ət-Təbərrük”, “əl-Əsir fil-İslam”, Kitabu Əqil bin Əbi Talib”, Məkatibu İmam Rza (ə)”, “əs-Sücut ələl-Ərz” və b.

Azərbaycanın Təbriz yaxınlığındakı Homs bölgəsində dünyaya gələn **Məhəmməd Sadiq ən-Nəcmi (1936)** ilk təhsilini Təbrizin Talibiyyə mədrəsəsində almışdır. 1953-cü ildə Quma gedən ən-Nəcmi burada Əllamə Təbatəbaidən, Məşkinidən və başqa din alimlərindən dərs almışdır. Onun başlıca əsərləri “Hədis

¹³⁶³ Quliyev İbrahim. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.267-268

tarixi”, “Buxari və Müslümün “səhih”lərinə bir baxış”, “Vəhhabiliklə tanışlıq”, “Quranın tarixi” və başqalarıdır.

Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gələn **Əli Hicrani ət-Təbrizi (1943)** ilk təhsilini burada aldıqdan sonra, 1962-ci ildə Qum şəhərinə köçmüşdür. Burda dini təhsilini mükəmmələşdirən Əli Hicrani daha sonra Məşhəd və Nəcəf şəhərlərində yaşasa da, yenidən Təbrizə dönmüşdür. Onun başlıca əsərləri “Orucun tarixi və mənəvi dəyərləri”, “Həccin tarixi və mənəvi dəyərləri”, “Namazın mənəvi həyatı”, “Əltafür-Rəhman” və başqalarıdır.

Azərbaycanın Zəncan şəhərində dünyaya gələn **Məhəmməd Bağır əz-Zəncani (1961)** Qumda dini təhsil almışdır. Onun başlıca əsərləri “Əsrari-Qədir”, “Şərhu hədisi-Kisa”, “Tərcümə kitabül-əxlaq” (Seyid Abdullah Şübbərin əsəri üzərinə), “Xitabe-Qədir” və başqalarıdır.

Azərbaycanlı-Türk əsilli hesab olunan **Məhəmməd Hadi əl-Milani (1891-1973)** Nəcəfdə dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini burada Mirzə əl-Həmədani, Həsən ət-Təbrizi, İbrahim əs-Saliyani, Cəfər əl-Ərədbili, Əbülqasim əl-Mamaqani başqa alimlərdən almışdır. Onun əsas əsərləri “Qadətuna keyfə nərifuhum”, “Təfsiru surətil Cumə vət-Təğabun”, “Minhu və əşərə əsilə”, “Müxtəsərül-əhkam”, “Nüxbətül-məsail” və başqalarıdır.

Azərbaycanlı Türk əsilli hesab olunan **Seyid Əli Hüseyni əl-Milani (1945)** Nəcəfdə dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini atası Seyid Nurəddin əl-Milanidən və Kərbəladakı mədrəsədə almışdır. Quma gedərək burada dini təhsilini mükəmməlləşdirən Seyid Əli burada “Mərkəzül-həqaiqil-İslamiyyə” adlı elmi mərkəz təsis etmişdir. Onun başlıca əsərləri “Nəfəhatül-əzhar fi xülasəti əbəqatil-ənvar”, “Təşyidül-müraciat və tənfiiddül-mükabirat”, “Şərhu minhacil-kəramə fi mərifətül-imamə”, “Mən hum qətələtül-Hüseyn (ə), Şiətül-Kufə?”, “ər-Rəsailül-üşr fil əhadisil-mövzuə fi kütubis-sünnə”, “Kitabül-bey”, “Təhqiqlül-üsul” və başqalarıdır.

Azərbaycanın tanınmış alimlərindən olan **Qulamhüseyn Bəqdeli/Bəydilli (1919-1998)** Tehrandə doğulmuş, 1946-cı ilə qədər Güney Azərbaycanda yaşamış, daha sonra uzun müddət

Quzey Azərbaycanda məskunlaşmışdır. 7 il Sibirdə sürgün həyatı da yaşayan Beqdeli Bakıda “Marağalı Əhvədinin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik, “Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeması və bu mövzunun Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında işlənməsi” mövzusunda doktorluq dissertayalarını müdafiə etmişdir. 1980-ci illərdə yenidən Tehrana dönərək “Varlıq” dərgisində “Təsəvvüf və ədəbiyyat” başlıqlı silsilə məqalələr yazan Beqdelinin burada “Yaxın və Orta Şərq haqqında təsəvvüf məfhumu”, “Mani, məzdəkizm və təsəvvüf”, “Vəhdəti-vücut fəlsəfəsi”, “Hurufizm cərəyanı”, “Nöqtəvilik”, “Əvhəddin Əvhədi Marağayi” və başqa məqalələri nəşr olunmuşdur.

Beqdelinin tədqiqatlarında təsəvvüf, yəni sufizmin yaranması və inkişafı mərhələlərinin öyrənilməsi məsələsi xüsusi yer tutmuşdur. Ona görə, təsəvvüf və ürfan məsələlərini ən azı beş istiqamətdə tədqiq və təhlil etmək vacibdir:

1. Təsəvvüf və ürfan nədir? Bu təriqət ta qədim zamanlardan Şərqdə və Qərbdə necə törəyib, meydana çıxıb, yayılıb inkişaf etmişdir. Onun zaman və məkan hüdudu.

2. Təsəvvüfün müxtəlif qolları, İslam təsəvvüfünün təşəkkülü, onun kök və budaqları.

3. Şərqdə təsəvvüf ədəbiyyatı əsasında yaranmış mütəsəvvüf ədəbiyyat. Onun mütərəqqi, müsbət xüsusiyyətləri və mənfə cəhətləri.

4. Hürufiyyə və nöqtəvilər, onların uğursuz taleləri.

5. Hipizm tərki-dünyalıq və bir növ müasir sufizm kimi.

Q.Beqdeliyə görə, “Təsəvvüf məzhəb yox, təriqətdir. Özü də müxtəlif qollara ayrılır. Təsəvvüfün əsas qolları ilahi məhəbbət və dünyəvi məhəbbət qollarıdır. Bu qollara silsilə deyilir. Hər silsilənin də uzunun ocağı, xanəgahı, qütbü var. Bu təriqəti izləyənlərə salik, mürid, islamiyyətdə isə sufi deyirlər. Ümumiyyətlə, onları sufi adlandırırlar”.¹³⁶⁴

¹³⁶⁴ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.70

“Əvhəddin Əvhədi Marağayi” adlı məqaləsində də təsəvvüf problemlərinə toxunan Beqdeli Əhvədi Marağalını N.Gəncəli və Sənainin davamçısı kimi qələmə vermişdir. Əvhəddini təriqət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi hesab edən Beqdeli onun Sənai və Nizaminin güclü təsiri altında olmasını belə izah etmişdir: “Sənainin təsiri Əvhədi yaradıcılığına təriqət ənənələrini, mütərəqqi sufizm məfkurəsini, Nizaminin təsiri isə ictimai düşüncə, zülmə, ədalətsizliklərə qarşı etiraz, elmə, əməyə və əmək adamlarına məhəbbət və hörmət gətirmişdir. Odur ki, insan və insanpərvərlik Əvhədi yaradıcılığının aparıcı xətti və əsas axarı olmuşdur”.¹³⁶⁵ 1970-ci ildə X.Yusifli birlikdə Əvhəddinin “Cami-cəm” əsərini farscadan Türk dilinə çevrib nəşr etdirən Beqdelinin bu kitabda verdiyi izahlar da diqqəti cəlb edir.¹³⁶⁶

Bratislavada Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvanının Fars-Türk luğəti “Sihahul-əcəm” əsərini üzə çıxaran Beqdeli “Hinduşah Naxçıvani və onun “Sihahul-əcəm” luğəti” adlı məqaləsində yazırdı ki, bu əsər öz tarixi və elmi əhəmiyyəti etibarlı ilə M.Kaşğarlının və İbn Muhənnanın məşhur əsərlərinə bərabər zəngin luğət və tədqiqat mənbəyidir. H.Naxçıvanının dövründə alimlərin tərtib etdiyi luğətlərin coxu fars və ərəb dillərində olduğu ucun görkəmli alim və dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvani öz xalqının mənəvi ehtiyacını nəzərə alaraq türksoylu xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar ucun bu əsəri yazmışdır. O, fars və türk dillərində demək olar ki, bir növ izahlı luğət tərtib etmiş və əsərə bir sıra digər yazılar da artırmışdır. Dörd mindən çox sözü əhatə edən 145 səhifəlik izahlı luğət kitabı dilimizin tarixini öyrənmək ucun əvəzsiz bir abidədir.¹³⁶⁷

Q.Beqdeli Qətran Təbrizinin yaradıcılığındakı Türkcə söz və ifadələri də tədqiq etmişdir. Hətta onun Türk dilində əsərləri olduğunu da güman edən Beqdeliyə görə, Təbrizinin təfəkkür və

¹³⁶⁵ Yenə orada, s.71

¹³⁶⁶ Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004 (Farscdan çevrən və izahların müəllifləri Q.Beqdeli və X.Yusiflidir)

¹³⁶⁷ Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.72-73

ifadə tərz, yazı və cümlə quruluşu, gətirdiyi misallar və atalar sözləri əsasən Azərbaycan xalqına mənsubdur.¹³⁶⁸

Q.Beğdeli orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri Şəms Təbrizi, Səfiəddin Urməvi, Bədrəddin Qədri haqqında da “Varlıq” dərgisində ayrıca məqalələr dərc etdirmişdir.

Bəzi mülahizələrə görə, ana tərəfdən Azərbaycanlı-Türk kökənli sayılan **Seyyid Nəvvab Səfəvi** (1924-1955) Haniabad şəhərində Seyid Müctəba Tehraninin ailəsində dünyaya gəlib. İbtidai dini təhsilini Abadanda bitirən Seyid Nəvvab təhsilinin davamı üçün “İran-Alman” sənət məktəbinə yollanıb. O, peşə məktəbini bitirdikdən sonra İran adlanan ölkənin neft şirkətlərindən birində işə düzəlib. Xoşagəlməz bir hadisədən onra ölkədən mühacirət edən Seyid Nəvvab öncə Bəsrəyə, daha sonra isə dini elmə olan böyük marağı səbəbi ilə Nəcəf elmi hövzəsinə yola düşüb. Yaşının azlığına baxmayaraq Seyid Nəvvab qısa zaman kəsiyində hövzədə tanınıb.

Səfəvi 1945-ci ildə İslam Fədailəri Təşkilatını quraraq əqidəcə ona yaxın olan şəxsləri ətrafında toplamağa başlayıb. Bir müddət sonra rəhbərlik etdiyi təşkilatın İran adlanan ölkənin baş nazirləri Əbdülhüseyn Həzir, Hüseyn Əla, Hacı Əli Rəzmara və tarixçi Əhməd Kəsrəvinin siyasi sui-qəsdinə görə məsuliyyət daşdığı bəyan olunub. 8 iyun 1951-ci ildə həbs edilən Səfəvi 1953-cü ilin fevralında isə sərbəst buraxılıb. Məhəmməd Müsəddiqi devirən çevrilişi dəstəkləyən Səfəvi bir müddət Fəzlulla Zahidinin hökumətinə müsbət yanaşsa da, lakin onun da şəriətin qanunlarına tam əməl etmədiyini bəyan edib. 1955-ci ilin noyabrında Nəvvab Səfəvi və bəzi yoldaşları Hüseyn Əlaya edilən uğursuz sui-qəsd cəhdindən sonra həbs olunub və məhkəmə prosesindən sonra edam ediləblər.

Seyid Əbülqasim əl-Xoyinin tələbəsi olan **Ayətullah Şeyx Mirzə Cavad Təbrizi (1926-2006)** ilk təhsilini Təbrizdə almış, 1948-ci ildə Quma gedərək buranın seminariyasında oxumağa davam etmişdir. O, 1953-cü ildə Nəcəfə gedərək burada Seyyid

¹³⁶⁸ Yenə orada, s.73

Muhsin əl-Hakim, Seyid Əbd əl-Hadi əş-Şirazi və Seyid Əbu Əl-Qasim əl-Xoyi kimi görkəmli alimlərin mühazirələrində iştirak etmişdir. Xüsusilə də, Əl-Xoyinin yaxşı tələbəsi olaraq ictimiah səviyyəsinə çatan Təbrizi fəlsəfə, Quran təfsiri və ricalda ixtisaslaşmağa başlamışdı. 1976-cı ildə o, İraqda hakim olan BƏƏS rejimi tərəfindən Nəcəfdən çıxarılmış, və Quma dönməyə məcbur olmuşdur. Onun başlıca əsərləri “İrşad əl-Talib fi Şərh əl-Məkəsib”. “Tanqeeh Mabani al-Urva”, “Kitab əl-Qisas”, “Kitab əl-Diyaat”, “Təbaqat əl-Rical”, “əl-Durus fi İlmi əl Usul”, “Sirat ən-Nəcat”, “Fədək əl-Şaer əl-Hüseyni”, “Ziyarat Aşura fəvq al-Shubahat” və başqalarıdır.

Azərbaycanın Meşkin bölgəsində anadan olan **Əli Əkbər Feyz Alin Meşkini (1921-2007)** Nəcəf və Ərədbil şəhərlərində dini təhsil alıb. Uzun müddət Qum şəhərində ilahiyyatla məşğul olub. O, “İslam inqilabı”ndan sonra bir müddət İran adlanan ölkənin Ali rəhbərini seçən və onun fəaliyyətinə nəzarət edən İran Mütəxəssislər Məclisinin sədri olub. 1989-cu ildə İran adlanan ölkənin 1979-cu il konstitusiyasına düzəliş hazırlayan komissiyasına rəhbərlik edən Meşkini komissiya daxilində, məhkəmə sistemini gücləndirəcək dəyişikliklər hazırlamaq vəzifəsi olan dörd komitədən də birinə başçılıq etmişdir. O, İslam fiqhinə və İslamın ümumi məsələlərinə dair bir çox kitabın müəllifidir.

Əbdülrəhim Əqiqi Bəxşayeşi (1941-2012) Təbrizin “Bəxşayeş” qəsəbəsində, əkinçi bir ailədə həyata göz açmışdır. Əvvəlcə Təbrizin “Talibiyyə” məktəbində ədəbi və ibtidai dərslər öyrənən Əqiqi daha sonra təhsilini davam etdirmək niyyəti ilə Qum seminariyasına getmişdi.

O, Qumun İslam Təbliğat Mərkəzində Şeyx Əhməd Payani, Hacı Mirzə Yadullah Duzduzani, Cəfər Subhani, Əllamə Təbatəbai, Murtəza Amutallahdan fəlsəfə, hikmət, etika və fiqh dərsləri öyrənmişdir. O, daha sonra Tehrana getmiş, Qumda seminariya təhsili ilə eyni vaxtda Tehran Universitetinin İlahiyyat və İslam Araşdırmaları Fakültəsində fiqh və İslam qanunlarının əsaslarına şöbəsinə daxil olmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra

o, Qum seminariyasının ilk İslam dərgisi olan “İslam məktəbindən dərslər”də müxtəlif məqalələrlə çıxış etmiş, dərginin redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir. Əqiqi İslam İnqilabının qələbəsidən sonra 12 ilə yaxın ölkənin müxtəlif fakültələrində, xüsusən İslam Azad Universitetində dərs demiş, Tehran Universitetinin İslamşünaslıq müəllimi olmuşdur.

O, “Siddiqeyi-Tahirə” əsərində əsasən Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) qızı Fatimənin həyatını, İslamda qadının yerini və digər məsələləri şərh etmişdir. Əqiqi ilk növbədə, səmavi dinlər tarixində qadının yeri və rolundan bəhs etmişdir. O yazırdı ki, səmavi dinlərin yayıcısı olan peyğəmbərlərin mübarizəsində qadınlar da hər daim onların yanlarında olublar. O, buna nümunə kimi öz oğlunu Allaha qurban etmək istəyən Hz. İbrahimin xanımı Həcəri, Musa peyğəmbərin yanında olan Asiyəni, İsa peyğəmbəri dünyaya gətirən Məryəmi göstərir. Əqiqi yazırdı ki, İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbərin yanında isə ilk növbədə, həyat yoldaşı Xədicəni görürük. O, yazır: “Bu qadın o həzrətlə (s) bərabər addım-addım, çiyin-çiyinə irəli gedir. O, Xədicədir – o Xədicə ki, əziz ərinin pak niyyətləri xatirinə hər şeyə göz yumur, bu yolda nəyi varsa, hamısından keçir. Bu qadın hətta müqəddəs Peyğəmbərin məqsədləri yolunda əziz canından keçməyə hazır olur... Özünün son dərəcə dəyərli maddi köməkləri ilə sonuncu Peyğəmbərin (s) ilahi üsyanında, İslam inqilabında böyük və mühüm rol oynayan Xədicəni görürük”.¹³⁶⁹

Əqiqiyə görə, Xədicə İslam peyğəmbəri (s) üçün fədakar, canından keçən bir qadın nümunəsi idi: “Rahatlıq günlərindən Peyğəmbərin ən yaxın həmdəmi, çətinliklər, məhrumiyyətlər içində yaşadıkları günlərdə o həzrətin ən səbirli və dözümlü köməkçisi və böyük Rəsula üz vermiş bütün ağır, müsibətli hadisələrdə ən ardıcıl, ən güclü arxası, ən sədaqətli və möhkəm dayacağı idi. Peyğəmbərlikdən sonra Peyğəmbər (s) və müsəlmanlar üçün meydana çıxmış bütün ağır sınaqlardan ən çətin anlarda Xədicə tək o həzrətin (s) ən yaxın dostu və təsəlliverəni yox, eyni

¹³⁶⁹ Bəxşayeşi Əqiqi. Siddiqeyi-Tahirə. Bakı, Zaman, 1996, s.19

zamanda bütün müsəlmanlar üçün bir mehriban ana, sönməyən ümid yeri hesab olunurdu”.¹³⁷⁰ Xədicədən sonra İslam dininin mübariz qadınları kimi Fatimə, Zeynəb, Səfiyyə, Nəsibənin də adlarını çəkən Əqiqiyə görə, İslamda Fatimənin yeri və rolu isə daha mühümdür. Əqiqi yazırdı: “Fatimə (ə) İslam cəmiyyətinə rəhbərlik vəzifəsini də daşdığını başqa vəzifələrlə birlikdə öhdəsinə götürür və onu layiqincə yerinə yetirirdi. Bəli, o, ictimai-siyasi həyatında möhtərəm atasının – Allahın Elçisinin (s) həmkarı və köməkçisi idi. Fatimə bu məsələləri o dərəcədə mənimsəmişdi ki, camaatın ictimai-siyasi məsələlərinin həllini öz öhdəsinə götürmüş və bu işin ağırlığını tam məsuliyyətilə dərk etmişdi”.¹³⁷¹

Əqiqiyə görə, İslamın ilk dövründə mübarizə etmiş müsəlman qadınların yolunu “İslam inqilabı” dövründə də davam etdirən qadınlar olmuşdur. o, yazırdı: “İranın müsəlman qadın və qızlarının İslam inqilabında oynadığı rol elə əzəmətli və böyükdür ki, dünya qadınlarının mübarizə tarixində dönüş nöqtəsi hesab oluna bilər. Eynilə müqəddəs Kərbəla döyüşündə də qadının kişi ilə bərabər bir səngərdə vuruşması vacib bir zərurət kimi özünü göstərmişdi. Çünki qadının təlaşi, mübarizə və cihadı ilk dəfə İslamın Kərbəla inqilabında kişi ilə bərabər addımlayan bir döyüşçü kimi özünün həqiqi sifətini aşkarca büruzə vermişdir”.¹³⁷²

Əqiqi hesab edir ki, qadının cəmiyyətdə yerini və rolunu ən düzgün müəyyənləşdirən də İslam dinidir. Onun fikrincə, İslamda qadına maddi deyil, mənəvi və keyfiyyət anlamında yanaşma əsas yer tutur, burada kişinin müəyyən dərəcədə üstünlüyü isə əslində nisbi xarakter daşıyır. O, yazırdı: “İslamın qadına nisbətən kişiyə dərəcə verməsinə gəldikdə isə bu dərəcə kişinin qadına nisbətən üstünlüyünə görə deyil. Həmçinin ona görə deyil ki, kişi qadına nisbətən Allah dərğahında və İslam aləmində daha çox dəyər və etibara malikdir. Əksinə, yalnız ona görədir ki, kişi özünün oynadığı əsaslı rola görə (ailəyə başçılıq etmək, ailə üzvlərini

¹³⁷⁰ Yenə orada, s.47

¹³⁷¹ Yenə orada, s.116

¹³⁷² Yenə orada, s.24

yemək-içməklə təmin etmək) daha yüksək dərəcəli məsuliyyətləri öz çiyinə götürmüşdür. Bu məsuliyyət dərəcəsi də elə məsələdir ki, qadınların özü də onun kişilərə verilməsinə müxalif deyillər. Çünki qadın ümumiyyətlə götürdükdə daxili təbiətinə və əlaqəsinə görə maddi işlərə o qədər meyil göstərmir və bu işlərin məsuliyyətinin kişidə olmasına üstünlük verir, özü isə qadınlıq xüsusiyyətinə daha çox uyğun gələn məsuliyyətləri, yəni evdarlığı, ailə işlərini öhdəsinə götürür. Odur ki, kişi üçün dəyər və rütbə, mənəvi məqam baxımından heç bir üstünlük yoxdur. Hər iki məxluq üçün yeganə fəzilət və üstünlük meyarı sözsüz ki dindarlıq, mənəviyyat, iman, paklıq, tovhid, Allahı tanıma, Allahdan qorxma dərəcəsidir”.¹³⁷³

Seyid Məhəmməd Badkubeyi (1876/78-1939) Bakıda anadan olmuş, daha sonra Tehrana köşərək burada dini və dünyəvi elmləri mənimsəmiş, “Sədr” mədrəsəsində məskunlaşmışdır. Yeddi il Tehrandə yaşayan alim tanınmış filosof Mirza Həşim Əşkvəri və Əllamə Əliağa Zənuzi kimi böyük alimlərdən bəhrələndi. Hüseyn Badkubeyi gənclik çağlarında İraqa yollanıb, Nəcəf şəhərində İslam elmlərini öyrənməyə başladı. O, öncə Məhəmməd Kazim Xorasaninin dərslərində iştirak etdi. Eyni zamanda Şeyx Məhəmməd Həsən Mamağanidən fiqh öyrənməyə başladı. Hüseyn Badkubeyi uzun illər elmi araşdırmalar apardıqdan sonra İslam dünyasında məşhur alimlərdən birinə çevrildi.

O təqribən dörd kurs fiqh, üsul, irfan, fəlsəfə və kəlam elmlərini tədris etdi. Fəlsəfə tədrisində çox istedadlı olan bu alim böyük şöhrət qazandı. O, fəlsəfədə Sədrəddin Şirazinin “Hikməti Mütəaliyə” cərəyanının görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Bu səbəbdən onu Hikməti-Mütəaliyə fəlsəfi cərəyanının azərbaycanlı nümayəndəsi də adlandırırlar. Hüseyn Badkubeyi uzun illər tədris nəticəsində çoxsaylı şagirdlər tərbiyə etdi. Onun şagirdləri Seyid Əbülqasim Xoyi, Seyid Məhəmmədhüseyn Təbatəbai, Məhəmməd-həsən İlahi Qazi, Mürtaza Mərəşi Nəcəfi, Məhəmməd Badkubeyi, Məhəmmədtəqi Amoli və başqaları İslam dünyasının ən dəyərli

¹³⁷³ Yenə orada, s.32-33

alimləri hesab olunur. Təvazö, zöhd, təqva, sadəlik və başqa əxlaqi səciyyələri onun ruhunda özünə əbədi yer salmışdı. Hüseyn Badkubeyi 1939-cu ildə Nəcəf şəhərində vəfat etmiş və Həzrət Ölinin məzarı yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Onun əsərləri “Şeyx Ənsarinin “Təharət” kitabına haşiyyə”, “Molla Sədranın “Əsfar” kitabına haşiyyə”, ““Əşşəvariqül-İlhami-Yahici” kitabına haşiyyə” və başqalarıdır.

Bəzi mülahizələrə görə Azərbaycanlı-Türk kökənli hesab olunan **Ayətullah Əhməd Sabiri Həmədəni (1924-2017)** Həmədan şəhərinin Böyükabad kəndində dindar ailədə dünyaya göz açmışdır. İbtidai təhsilini məktəbxanadan başlayan Həmədəni 1940-cı ildə təhsilini davam etmək üçün Həmədandakı dini-elmi hövzəyə yola düşüb təhsilinə burada davam etmişdir. O, bir müddət Məşhəd, daha sonra da Qum dini-elmi hövzəsində olmuşdur. O, 1946-cı ildə Qum elmi hövzəsinə daxil olaraq fiqh, üsul, təfsir, fəlsəfə, ürfan dərslərini başa vurmuşdur. O, bir müddət iki dəfə olmaqla İstanbulda yaşamışdır. Həmədəni ikinci dəfə İran adlanan ölkəyə qayıtdıqdan bir müddət sonra Avropa müsəlmanları ilə görüş keçirmək üçün Almaniya, İspaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiyaya səfər etmiş və sonra Həmədan əhalisi tərəfindən Xübrəqan məclisinə üzv seçilmişdi.

Həmədəni bir çox dini və fəlsəfi əsərlərin müəllifidir: “Kitabül-həcc”, “Kitabus-salat” və “Risalətun fil-məfahim”, “Əl-Məhdi, əla lisanil-Hüseyn”, “Ədəbül-Hüseyn”, “Mühəmməd və rəhbərlər”, “İslamda rəhbər və rəhbərlik”, “İslamda İmam Sadiq (ə) şəxsiyyəti”, “İslamda Əhli-beyt yolu” və b.

“İmam Hüseynin (ə) əxlaqi görüşləri” kitabında Həmədəni yazırdı ki, İmam Hüseyn (ə.) özünün bütün böyüklüyü, əzəməti və qüdrəti ilə seçilmiş böyük bir şəxsiyyətdir.¹³⁷⁴ Ona görə İmam Hüseyn yalnız azadlıq və şücaət nümayişi, inqilab və ədalət rəhbəri deyil, çox şəfqətli, qayğıkeş bir lider olmuşdur: “O, eyni zamanda mehribanlığın, şəfqətin və qayğıkeşliyin isti ocağı hesab olunurdu

¹³⁷⁴ <https://azrefs.org/imam-huseyn-e-in-exlaqi-gorusleri-muellif-ehmed-sabiri-hemedan.html>

ki, gecələr binəvalar üçün yemək-içmək aparırdı, onların yaralı ürəklərinə məlhəm qoyurdu və beləliklə, özünün inqilab məktəbinin tərəfdarlarına insanpərvərlik, mehribanlıq, qayğıkeşlik, ictimaiyyətpçilik dərsi verirdi ki, insanlıq kəramətlərinin bütün sahələrində o Həzrəti İmam bilsinlər və özlərinin böyük rəhbəri kimi tanısınlar”.¹³⁷⁵

“Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiq buyruqları” kitabında isə Həmədəni Cəfəriyyənin mahiyyətini açmaqla yanaşı, İmam Cəfərin dünyagörüşünü də təhlil etmişdir. Həmədəniyə görə İmam Sadiq müsəlmanları qəflət yuxusundan oyatmağı, fikirlərini aydınlatmağı, İslama xidmətin ən yaxşısını saymışdır: “O, müsəlmanların elmi və fikri baxımdan irəliləmələri halında, zalımların pəncəsindən tez qurtulacaqlarını; tabe olduqları dinin və izlədikləri yolun üstünlüyünü qavrayamadıqları təqdirdə, köləlikdən və müstəmləkəçilikdən qurtulamayacaqlarını; həqiqətin camalını görmədikcə qapıldıqları mövhumatı buraxmayacaqlarını bilirdi. Bu məqsədlə elmlərinin nəşri üçün səy göstərir, müxtəlif ixtisaslarda seçkin tələbələr yetişdirirdi. Bir tərəfdən Əməvilərin zülmələrini, idarəetmədəki nöqsanlarını və cinayətlərini xalqa duyurur, digər bir tərəfdən də, siyasətin müsəlmanlar arasında doğurduğu ayrılıqları aradan qaldırmağa çalışır, sünni və şiələri bərabərliyə və qardaşlığa dəvət edirdi. Bu məqsədlə səhabəsindən və onu izləyən şiələrdən, din qardaşları olan sünnilərin ziyarətinə getmələrini, cənazə mərasimlərinə qatılmalarını; hər iki tərəfin bir-birlərinə səmimiyyət və dostluq göstərmələrini, düşmənin aralarına sızmalarını önləyəcək şəkildə sıralarını sıxlaşdırmalarını, müsəlmanlar arasında ixtilaf ikilik yaradacaq sözlərdən şiddətlə qaçmalarını və beləliklə, İslami birliyi və bütünlüyü qorumalarını istəyirdi”.¹³⁷⁶ Həmədəniyə görə, İmam Sadiqin dünyagörüşündə Allah sevgisi hər şeydən üstündür və Ona tapınmaq yeganə xilas yoludur. Allaha

¹³⁷⁵ Yenə orada.

¹³⁷⁶ Hamedani, Ahmed Sabri. Caferi Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları. İstanbul, Kevser, 2014, s.24-25

sidq ürəkdən tapınan müsəlman da müsəlman qardaşına qarşı hiylə yapmamalı, ona düşmənçilik etməməlidir.¹³⁷⁷

Xorasanın Məşhəd şəhərində anadan olan **Ayətullah Seyid Əli Xameneinin (1939)** ata tərəfdən şəcərəsinin Azərbaycanlı-Türk olması ilə bağlı bir çox Avropa, Türkiyə müəllifləri həmfikiridir.¹³⁷⁸ Ancaq digər iddialara görə, onun nəsl-i şəcərəsi ana tərəfdən fars olduğu halda, ata tərəfdən isə İraqdan-Kərbəladan Şərqi Azərbaycanın Şəbüstər şəhərinin yaxınlığında yerləşən Xamnəyə köçmüş ərəblərə gedib çıxır. Məşhəd, Nəcəf və Qumdakı dini məktəblərdə təhsil alan Xamenei 1960-cı illərdən etibarən Pəhləvilərə qarşı yönəlmiş “İslam hərəkatı”nın fəallarından olub. Pəhləvilər tərəfindən bir neçə dəfə həbs olunmuş və sürgünə göndərilmiş Xamenei “İslam inqilabı”nda da fəal iştirak etmiş, “İslam İnqilabi Şurası”nın üzvü olmuşdur. 1981-1989-cu illərdə iki dəfə İran adlanan ölkənin prezidenti vəzifəsini də icra etmiş Xamenei 1989-cu ildən indiyə qədər “İslam İnqilabi Şurası”nın başçısı, ölkənin dli ali rəhbəridir.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “İmam Həsən Müctəbanın (ə) sülhü”, “İmam Səccadin (ə) həyatı barədə tədqiqat”, “İmam Rzanın (ə) siyasi şəxsiyyəti”, “İslamda hökumət”, “Nəhcül-Bələğədən dərslər”, “Vilayət nurları”, “Əxlaq dərsi”, “İslamı düzgün anlamaq”, “Şəhadət ətri”, “Aşura fəlsəfəsi”, “Məzlumiyyət fəryadı”, “Peyğəmbəri əzəmdən dərslər”, “İslami düşüncənin təməl prinsipləri”, “İki yüz əlli yaşında insan” və başqalarıdır.

Azərbaycan Türk mənşəli filosof, professor **Kərim Müctəhedi (1930)** Təbrizdə anadan olmuş, ibtidai təhsilininin iki ilini Təbrizdə alsa da, sonradan təhsilini Tehrandə davam etmişdir. Orta təhsilini başa vurduqdan sonra 18 yaşında Fransanın məşhur Sorbonna universitetinin fəlsəfə fakültəsinə qəbul olmuşdur. O, həmin dövrdə bu fakültədə təhsil alan ilk azərbaycanlı tələbə idi.

¹³⁷⁷ Yenə orada, s.179

¹³⁷⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Hamenei; <https://web.archive.org/web/20100116225338/http://www.thedailybeast.com/blogs-and-stories/2009-02-19/change-comes-to-iran>

Kərim Müctəhedi təhsilini müvəffiqiyyətlə başa vurduqdan sonra professor Con Uollun rəhbərliyi ilə “Kantın böyüklüyünün araşdırılması və təhlili” mövzusunda dissertasiya yazıb müdafiə etmiş və magistr dərəcəsi almışdır. Bundan sonra “İran”a qayıdıb bir müddət Tehran universitetində fəlsəfə fənnindən mühazirələr oxuyub. O, təhsilini davam etdirmək üçün yenidən Parisə qayıdır və professor Qundyakin rəhbərliyi ilə 1964-cü ildə dissertasiya müdafiə edib, doktorluq dərəcəsi almışdır. Müdafiə etdiyi dissertasiyasının mövzusu şərq fəlsəfəsinə aid olduğu üçün və tətbiqi xarakter daşdığına görə o, Şərq fəlsəfəsinin böyük tədqiqatçılarından sayılan Henri Korbinin məsləhətilə Əfzələddin Kaşaninin iki əsərini fransız dilinə tərcümə etmişdir. Kərim Müctəhedi bu kitaba yazdığı şərhdə neoplotonizmlə islami ideyaların qarşılıqlı-müqayisəli təhlilini verir. Sonradan Kərim Müctəhedi yenidən “İran”a qayıdaraq 35 ildən artıq bir müddətdə Tehran universitetində fəlsəfə fənnindən dərs keçmişdir.

Onun fransız və fars dilində yazdığı elmi-fəlsəfi əsərləri “Kant fəlsəfəsinin tənqidi”, “Orta əsrlər fəlsəfəsi”, “Dekart və onun fəlsəfəsi”, “Hegelə görə “ruhun aşkarlığı””, “Yenilənmiş fəlsəfə”, “Qərb və fəlsəfə”, “Müasir Qərb fəlsəfəsi ilə iranlıların tanışlığı”, “Haydeggerə görə Duns Skot və Kant”, “Seyyid Cəmaləddin Əsədabadi və yeni təfəkkür”, “Qərb dünyasının müasir fəlsəfəsinə baxış (silsilə məqalələr)”, “Hegel və onun fəlsəfəsi haqqında”, “Fəlsəfə və mədəniyyət”, “Dostoyevskinin əsərlərindəki fikir”, “Kantın fikri” və başqalarıdır.

SEYİD ƏBÜLQASİM ƏL-XOYI

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk ilahiyyatçı alimləri arasında Seyid Əbülqasim əl-Xoyi (1899-1992) Xoy şəhərində dünyaya gəlmiş, ibtidai təhsilini burada almışdır. Uşaq yaşlarından doğma Türk dili ilə yanaşı Fars və Ərəb dillərini də öyrənin əl-Xoyi 1912-ci ildə elm öyrənmək üçün Nəcəf şəhərinə getmiş, buranın görkəmli alimlərindən İslam ilahiyyatının müxtəlif sahələrini, o cümlədən fəlsəfə, həndəsə, tarix, riyaziyyatı da mükəmməl mənimsəmişdir.

O, dövrünün Şeyx Fəthullah, Ayətullah Naini, Ayətullah Kompani, Seyid Hüseyn Badkubi və başqa məşhur alimlərinin dərslərində iştirak edərək ictihad dərəcəsinə yetişmişdir. Onun Üsul elmində özünəməxsus metodu olmuşdur. Bu baxımdan əl-Xoyiyə bir ayətullah kimi mərcəi-təqlid deyil, həm də böyük tədqiqatçı, pedaqoq və müəllif kimi yanaşılır. Hazırda da ən böyük mərcəi-təqlidlər arasında onun mühüm yeri vardır.

Xoyi 1992-ci ildə İraqın Kufə şəhərində vəfat edib.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “əl-Bəyan fi təfsiril-Quran”, “Fiqhül-Quran əla məzahibil-xəmsə”, “Məbani təkmilə minhacüs-salehin”, “Risalə fi libasül-məşkuk”, “Müntəxəb təvzihil-məsail”, “Müntəxəbir-rəsail”, Əcvədüt-təqirat” və b.

İslam fəlsəfəsi. O, “əl-Bəyan fi təfsiril-Quran” əsərində Quranın əhəmiyyətini izah etmişdir. Əl-Xoyi hesab edirdi ki, hər bir həqiqi müsəlman, hətta hər bir həqiqətsevər insan Quranı oxuyub dərk etməyə və onun dərin sirlərindən agah olmağa səy etməlidir. O, yazırdı: “Çünki Quran bəşəriyyəti haqqa hidayət edən və onların xoşbəxt həyatını təmin edən asimani kitabların ən sonuncusu və kamilidir. Quran hər şeyi açıq-aşkar bəyan edən, hamı üçün xeyirli olan ilahi nur mənbəyidir. Quran lüğət alimləri üçün ən böyük söz mənbəyi, qramatikka alimləri üçün aşkar izahlar toplusu, fiqh alimləri üçün ən canlı şahid, filosofların axtardığı maarif, xətiblər üçün fəhəhətli bəyan tərzləri, əxlaq

alimləri üçün ən gözəl etik mənbə və dərslikdir. Bir sözlə, Quran alimlərin bütün sahələrdə apardıqları tədqiqatların tükənməz elm və bilik xəzinəsidir”.¹³⁷⁹

Seyid Əbülqasimə görə, ictimai və siyasi elmlər, həyat və məişət qanunları, bəşəriyyətin ictimai idarəetmə üsulları Quranda hamının başa düşə biləcəyi bir tərzdə bəyan edilmişdir. Bu baxımdan Qurani-Kərimin mahiyyətini mürəkkəbləşdirib, xalqa anlaşılmaz şəkildə təqdim etmək doğru deyildir. Onun fikrincə, bir çox dini elmlər məhz bu səmavi kitabdan bəhrələnmiş və zaman keçdikcə vahid məktəb kimi formalaşmağa başlamışdır. O, yazırdı: “Quran, dünyaya hakim olan bir çox qanunları kəşf etmiş və insanlar üçün sirr olaraq qalan bir çox məsələlərin üzərindən zülmət pərdəsini qaldırmışdır. Bu müqəddəs kitab, mövcud olan həqiqi din üçün əbədi möcüzə və mükəmməl qanunlar məcmusudur. Bütün bunlar, mənim uşaq ikən Qurana həvəs göstərməyimdə və onun sirləri ilə tanış olmağımda çox təsiri olmuşdur. Mən, müntəzəm olaraq Quranın açılmayan sirlərinə yol tapmağa səy edir və buna nail olduqda özümdə Qurana qarşı oyanan yüksək rəğbətin daha da artdığını hiss edirdim”.¹³⁸⁰

Xoyinin “əl-Bəyan fi təfsiril-Quran” əsərinin girişində Qurani-Kərim üzərinə yazılmış bir çox təfsirlərin nöqsanlı olduğunu vurğulaması, onun bu sahədə ensiklopedik biliyə malik olmasından xəbər verir. Ona görə, mövcud təfsirlərin çoxunda müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlar vardır: “Buna görə də hər bir alim təfsirə başlamazdan qabaq, öz şəxsi rəy və nəzərlərini bir kənara qoymalı, Quranın həqiqi mənasına yol tapıb, ixtisar və yersiz əlavələrə yol vermədən təfsir etməlidir. Başqa sözlə desək, Quran müfəssirin şəxsi rəyi ilə deyil, Quranın öz zahiri ayələri ilə təfsir olunmalıdır. Sözünl əsil mənasında həqiqi müfəssir o kəsdir ki, fəlsəfə bəhslərindən agah, əxlaqi dəyərlərə yiyələnmiş və fiqhın dərinliklərinə yol tapmış olsun. O, yaşadığı cəmiyyəti yaxşıca tanımalı və orada baş verən prosesləri bir sosioloq kimi

¹³⁷⁹ Quliyev İ. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.246

¹³⁸⁰ Yəni orada, s.246-247

araşdırmağa qadir olduqdan sonra təfsir etməlidir. Quranda işarə olunan digər elmlərə gəldikdə də, bu üsuldən istifadə etməli və Quran həmin elmin tələbatını ödəyəcəyi qaydada təfsir etməlidir. Bəli, hər müfəssir ilk növbədə, Quranın bütün elm və fəsilələrindən ağah olmalı, bu barədə lazım olan məlumatları əldə etdikdən sonra Quranı təfsir etməyə başlamalıdır”.¹³⁸¹

Əl-Xoyi Quranın təfsiri ilə bağlı yazdığı əsərində aşağıdakı mövzuları ələ almışdır: “a) İstinad etdiyimiz mövzular bunlardan ibarətdir:- Quranın zahiri ayələri;- Quranın hamıya bəlli olan açıq-aşkar, sənəd baxımından mötəbər olan mütəvatir hədis və rəvayətlər;- Əhli-beyt (ə) tərəfindən nəql olunmuş hədislər;- Sağlam fitri əql. Çünki əql xarici və batini dəlil hesab olunur. Belə ki, Peyğəmbər (s) və onun pak Əhli-beyti (ə) bizim üçün zahiri (xarici) dəlil hesab olunur. b) Adətən təfsir etmək istədiyimiz ayəni digər ayələrin məfhumu ilə izah etməyə çalışacağıq. Bir sözlə, Quranı dərk etmək üçün ilk növbədə, onun özündən istifadə etmişik. Eyni zamanda təfsir etdiyimiz ayələrə dəlalət edən hədis və rəvayətlərdən də sübut və dəlil kimi istifadə etmişik”.¹³⁸²

Əl-Xoyi kitabın “Quranın əzəməti qarşısında” adlanan birinci fəslində yazırdı ki, insan müvəqqəti, əql və qüdrət baxımdan məhdud və naqis varlıq olduğu halda, özünün elm və qüdrəti ilə hər şeyi əhatə edən mütləqiyyəti, hər şeyi yoxdan yaradan kamil bir varlığı dərk etməsi mübahisəlidir. Onun fikrincə, bu baxımdan insanın Quranın əsil mahiyyətini aydınlaşdırmağı özünün əqli yetərli olmadığı kimi, bunu kənarda da axtarmaq doğru deyil. O, yazırdı: “Quranın əzəmətini layiqincə bəyan etməyə qadir olan yalnız onun öz ayələri və bəşəriyyətin (həzrət peyğəmbər (s.)) vasitəsilə haqqa hidayət, habelə xoşbəxt həyatlarının təmin olunmalarının möcüzəsi ola bilər. Bu asimani kitab əsrlər boyu bəşəriyyətin xoşbəxt həyat təminatçılığını və eyni zamanda onların üzərində olan rəhbərliyi öz öhdəsinə götürmüşdür”.¹³⁸³

¹³⁸¹ Əl-Xoyi, Seyid Əbülqasim. əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 1-ci cild, s.2

¹³⁸² Yenə orada, s.3

¹³⁸³ Yenə orada, s.4

O, iddia edirdi ki, Quranın fəziləti haqqında nəyi isə söyləmək insanların bacarıq və qüdrətindən xaricdir. Onun fikrincə, bu işi yalnız Quranın özündə yaşayan, onunla hidayət olub başqalarını da hidayət edən Əhli-beytin və Quranın həqiqi mütəxəssislərin öhdəsinə buraxmaq lazımdır; Quranın əzəmət və fəzilətini dərk edən həqiqi şəxslər məhz onlardır. Əl-Xoyi yazırdı: “Quranı bəşəriyyətə çatdıran və onları şəri hökmlərlə tanış edən şəxs, onların (Əhli-beytin) cəddi həzrət Məhəmməd (s) olmuşdur. Onun Quranın fəziləti haqqında buyurduğu hədislərdən birində deyilir: “Mən özümdən sonra sizin üçün iki ədəd çox qiymətli və ağır əmanət qoyub gedirəm. Quran və Əhli-beytimi. Bu iki əmanət qiyamət gününədək bir-birindən ayrılmayacaqdır və o gün Kövsər hovuzunun kənarında mənə qovuşacaqlar”. Buradan belə məlum olur ki, Peyğəmbər (s.) və onun Əhli-beyti Quranı hamıdan çox dərk etmiş, özlərində yaşadaraq ona iman gətirmiş və bundan sonra xalqı haqqa doğru hidayət etmişlər. Belə isə, Quranı yaxından dərk etmək üçün onlar tərəfindən nəql olunmuş hədisləri nəzərdən keçirib, onların haqq yoluna qoşulmalıyıq”.¹³⁸⁴

Xoyiyə görə, müsəlmanlar Quranı özləri üçün haqq və ədalət şüarı bilsəydilər bu gün çıxmaz vəziyyətə düşməz və gerilik içində olmaz, hər biri ali hədəflərinə çatar və bir daha haqq yoldan azmazdılar: “Amma təəssüflər olsun ki, müsəlmanlar Qurana arxa çevirib cahiliyyət dövrünün adət-ənənələrinə üz tutmuşlar. Onlar zəlalət bayrağı altına pənah aparmış və nəticədə din, əqidə, təriqət və s. bu kimi ixtilaflara düşər olmuşlar. Bu ixtilaflar günbəgün böyüyərək müxtəlif cərəyanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Biri digərini küfr və itaətsizlikdə təqsirləndirir, nahaq qanını tökür və var-dövlətini haqsız olaraq qarət edir. Onlar müxalif təriqətləri təhqir və tənqid etməyi, hətta lənət oxumağı belə özləri üçün ibadət sanır və bunula da Allaha yaxınlaşmaq istəyirlər. Bütün bunların səbəbi isə bizə məlumdur. Qurandan uzaq düşmək, onu şəxsi rəy,

¹³⁸⁴ Yenə orada, s.4-5

yaxud müəyyən nəzərə əsaslanaraq təfsir etmək bütün fəsadların mənşəyidir”.¹³⁸⁵

Quranı İslamın təməli və geniş həqiqət düzənliyi hesab edən Xoyiyə görə, müqəddəs kitab suyu tükənməyən dəniz, bulanmayan çeşmədir. Onun fikrincə, Quranın maarif və təlim prinsiplərinin əsasını bəşəri fitrət və təbii qanunlar təşkil edir ki, bu prinsiplər də sabit, dəyişilməz qanunlar üzərində qurulmuşdur.

O, kitabın “Quranın möcüzəsi” adlanan ikinci fəslində isə möcüzələrlə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, möcüzəyə lazım olan şərtlər peyğəmbərlik iddiası edən şəxsin bu əməlini yalnız öz risalətinin haqq olmasını sübuta yetirmək üçün həyata keçirməli, iddia etdiyi hər hansı bir şey əqli baxımından qəbul edilməli, şəriət baxımından məqbul olmalı, göstərilən möcüzənin iddia olunan məsələni təsdiq etməsi və bəşəriyyətə məlum olan elmi anlayışlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Ona görə, bu baxımdan sehribaz və cadugərlərin müxtəlif elm və fənlərə yiyələnərək gördükləri işləri möcüzə adlandırmaq olmaz.¹³⁸⁶

Xoyiyə görə, bütün hallarda Quran, Məhəmməd peyğəmbərin (s.) özünün və eləcə də digər peyğəmbərlərin möcüzələrindən daha üstün və daha fəzilətlidir. O, yazırdı: “Çünki Quran müəyyən dövr və şəxslər üçün deyil, əbədi olaraq bütün bəşəriyyət üçün nazil olmuşdur. Quran, mübarizə səhnəsində rəqibi olmayan, qiyamət gününədək bəşəriyyətə hakim olan əbədi ilahi qanundur... Quranın özünəməxsus xüsusiyyəti, onu digər peyğəmbərlərin möcüzələrindən fərqləndirir və ona xüsusi dəyər verir. O da, Quranın bəşəriyyəti xoşbəxt həyata, kamala, səadətə hidayət etməsi və onlara belə bir həyat tərzini təlim verməsidir. Bildiyimiz kimi, cahiliyyət dövründə yaşayan ərəblər əxlaq normalarına yiyələnməyən, bütpərəstliyə, günahsız qanlar tökməyə adət etmiş kəslər olmuşlar. Quran belə bir inadkar qövmü, daha

¹³⁸⁵ Yenə orada, s.7

¹³⁸⁶ Yenə orada, s.15-16

dəqiq desək milləti cəhalət, rəzalət və zülmətdən çıxarıb yüksək mədəniyyətə, həqiqi əxlaq və insaniyyətə qovuşdurdu”.¹³⁸⁷

Tanınmış din alimi yazırdı ki, aləmi öz nuru ilə işıqlandıran İslam dini zühur etməzdən əvvəl bir çox millətlər, xüsusilə də ərəblər zülmət və cəhalət içində yaşayırmışlar. Belə ki, savadsızlıq, əxlaqsızlıq, ictimai pozğunluq hakim olan bir cəmiyyətdə elm öyrənmək ərəblər üçün böyük rüsvayçılıq, qan töküb ticarət karvanlarını qarət etmək isə mərdanəlik hesab olunurmuş. Üstəlik, bütperəst ərəblər qumarbazlıq edər, atalarının zövcələri ilə evlənər, qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırarmışlar. Xoyi yazırdı: “Cəhalət və hərc-mərclik baş alıb getdiyi bir halda, orada parlaq islam günəşi doğdu. Cəhalətə qərq olmuş qaranlıq ürəklər, islam nuru ilə işıqlandı. Təkəllahlıq, bütperəstliyin cəhalət və fəsadını elm və əxlaqla, illər boyu davam edən qəbiləvi düşmənçiliklərini isə dostluq və məhəbbətlə əvəz etdi”.¹³⁸⁸

Xoyiyə görə, Quranın möcüzəvi xüsusiyyətlərindən biri də qanunvericilik və əxlaq prinsiplərində tutduğu orta mövqe və ədalətdir. Belə ki, bu müqəddəs kitabda qanunvericilikdə ifrat və təfritə varmadan orta mövqe tutulmuşdur. O, yazırdı: “Quran ədalət və bərabərliyə diqqət yetirir, bu iki xüsusiyyət üzərində qurulan bütün işləri insanlar üçün zəruri hesab edir. Eyni zamanda onların dilindən, Allah-təaladan bütün işlərin ifrat və təfritə yol vermədən keçirməsini diləmələrini bəyan edir”.¹³⁸⁹

Xoyiyə görə, Quranın qanunvericilik prinsipləri ədalət üzərində qurulduğu üçün, onda dünya və axirət qanunları arasında müəyyən bənzərlik vardır. O, yazırdı: “Quran, Tövratda olduğu kimi yalnız insanların maddi həyatlarına diqqət yetirərək axirət dünyasını onların zəhnindən silməmişdir. Belə ki, xeyirxah işlər görən şəxslərin mükafatını, məhz dünəyvi var-dövlətdə və başqalarının üzərində hakimiyyətdə görür. Və eyni zamanda İncildə olduğu kimi, yalnız axirətə qapılıaraq dünyəvi həyatdan əl çəkməyi

¹³⁸⁷ Yenə orada, s.24

¹³⁸⁸ Yenə orada, s.36

¹³⁸⁹ Yenə orada, s.37

kimsəyə tövsiyə etmir. Quran həm insanları axirət dünyasına sövq edir, həm də dünyəvi halal ləzzətlərdən zövq almağı tövsiyə edir”.¹³⁹⁰

Xoyi “Quranın ecazı haqqında irəli sürülən mülahizələr və onun cavabı” adlanan üçüncü fəsildə isə Quranda heç bir səhvin olmadığını, Quranla mübarizə etməyin mümkünsüz olduğunu, Quranın əvvəlki səmavi kitablarla ziddiyyət təşkil etmədiyini, onun üsulu ilə yazıçı və şairlərin üsulu arasındakı fərqli nöqtələrini ətraflı şəkildə izah etmişdir.

Xoyi “Qurani-Kərimin təhrif olunub olunmaması haqqında irəli sürülmüş nəzər və mülahizələr” fəslində isə, Quranın İlahi mühafizə altında olduğunu dəlil gətirərək orada heç bir təhrif və təbdilin olmadığını, Quranın Peyğəmbərimizə (s) necə gəlibsə, eləcə də dövrümüze yetişdiyini əsaslı dəlillərlə isbat etmişdir. Xoyi yazırdı: “Əgər hər hansı bir ayə və ya surəni Qurana əlavə etsək, yaxud oradan çıxarsaq, mənə baxımından heç bir dəyişiklik baş verməsə, həmçinin insanda həqiqi səmavi kitab olduğuna dair şəkk-şübhə yaratmasa belə, təhrifə yol vermiş olarıq. Biz bu kimi təhriflərin də Qurana yol tapdığının şahidi oluruq. Məsələn, “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ayəsi peyğəmbər və müsəlmanların əksəriyyəti tərəfindən Tövbə surəsi istisna olmaqla, bütün surələrin əvvəlində oxunmasına baxmayaraq, bu ayənin, Quranın bütün surələrinin bir hissəsini təşkil edib-etməməsinə dair ixtilaf meydana gəlmişdir. Belə ki, əhli-sünnə alimlərinin bir qismi “Bismillah” ayəsini Quran ayələrinin bir hissəsi hesab etmir. Hətta Maliki məzhəbinin davamçıları bir neçə yer istisna olmaqla, bu ayənin gündəlik vacib namazlarda “Həmd” surəsindən qabaq oxunmasını məkrüh hesab edirlər. Başqaları isə bu ayəni həmin surənin tərkib hissəsi hesab edirlər. Diqqət yetirmək lazımdır ki, bu ixtilaf yalnız əhli-sünnə alimləri tərəfindən meydana gəlmişdir. Şiə

¹³⁹⁰ Yenə orada, s.38

alimləri isə hamılıqla, “Bismillah” ayəsini Tövbə surəsi istisna olmaqla, Quranın bütün surələrinin tərkib hissəsi hesab edirlər”.¹³⁹¹

Xoyi “əl-Bəyan fi təfsiril-Quran” kitabının 2-ci cildinin 12-ci fəslində öncə, Quranda nəsx məsələsinə, yəni nəsxin mənasına, şəri hökmlərdəki nəsx məsələsinə, eləcə də Tövrat və İncildə nəsxə münasibətə geniş şəkildə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, yazırdı ki, nəsxin lüğəvi mənası yazılı mətnin üzərindən köçürmək, olduğu kimi yazmaqdır: ““İntisax” və “istinsax” kəlmələri də məhz bu kökdən götürülmüşdür. Nəsx lüğətdə “dəyişmək”, “nəql etmək” mənalarında da işlənmişdir... Bütün bunlarla yanaşı biz nəsxin lüğətdə “məhv olub aradan getmək” mənasında işləndiyinin də şahidi oluruq... Nəsx, Peyğəmbərin (s) səhabələrin zamanında və sonrakı dövrlərdə də məhz bu mə'nada işlənmişdir. Onlar adətən külliyyat və ümumi bir məfhumdan ayrılan və ya istisna olan hər bir şeyə “nasix” (aradan aparan) deyərtilər. Çünki sonradan yaranmış əlavə və istisnalar əvvəlki hökmləri ya əvəz etmiş və ya aradan aparmışdır”.¹³⁹²

Xoyiyə görə, şəriət və İslam qanunları tərəfindən ortaya qoyulan hər bir hökm və hər hansı bir həqiqi qanunvericilik orqanı tərəfindən qüvvəyə minən qanun sübut və isbat baxımından iki mərhələdən ibarətdir: “1. Hökmün reallaşmasında olan sübut mərhələsi; Buradan həmən qanunvericilik mərhələsi nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə hökm və qanun ümumi şəkildə hər hansı bir mətləb nəzərdə tutulmadan qüvvəyə minir. Məsələn, şərabın haram olduğuna dair hökm verilir. Belə bir qanunvericiliyin mənası bundan ibarətdir ki, hər zaman və hər yerdə şərab olsa ondan istifadə (alıb-satmaq, içmək, hədiyyə etmək və s.) haram və yol verilməzdir. Nəsx olunmadan belə bir hökmün aradan götürülməsi qeyri-mümkündür. Çünki, bu qanunvericilikdə nə zahiri, nə də batini mətləb nəzərdə tutulur. 2. Hökmün zahiri isbat mərhələsi: Bu mərhələdə ilk növbədə sadir olunmuş hökmün xaricdə qüvvəyə

¹³⁹¹ Quliyev İbrahim. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.252-253

¹³⁹² Əl-Xoyi, Seyid Əbülqasim. əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 2-ci cild, s.1-2

minməsi nəzərdə tutulur. Və hökm bu mərhələyə yalnız o zaman çata bilər ki, başqa sözlə desək, yalnız elə bir şəraitdə qüvvəyə minə bilər ki, nəzərdə tutulan mətləb xaricdə həyata keçmiş olsun. Məsələn, şərab meydana gəldiyi gündən onun haramlığına dair qəti hökm sadir olundu. Yəni nə qədər ki, şərab mövcuddur, onun haramlığına dair sadir olunmuş hökm də qüvvədə olacaqdır”.¹³⁹³

Xoyi “əl-Bəyan fi təfsiril-Quran” kitabının 2-ci cildinin 13-cü fəslində yaradılışda bəda, yəni Allahın iradə və təqdiri arasında olan rabitə; bədanın həqiqi məna və məfhumu; bədanı sübuta yetirəcək dəlillər; bədanın (istifadə olunmadığı) halları; bədaya olan əqidənin yaranması; şiə nöqtəyi-nəzərindən bədaya baxış məsələsinə hərtərəfli izahlar verməyə çalışmışdır. O, yazırdı ki, Quranda “nəsx”dən sonra “bəda” ilə davam etmək təsadüfi deyil: “Çünki, nəsx və bəda eyni mə'nə və məfhum kəsb edir. Fərq yalnız bundan ibarətdir ki, nəsx qanunvericilik, bəda isə yaradılış mövzusunə dəlalət edir. Yəni yaradılışda baş verən nəsxə bəda deyilir. Qanunvericilik də isə bu [dəyişiklik] nəsx adlanır. Bunların arasında olan sıx bağlılıq bizi yeni fəsil, yəni bəda haqda söhbət açmağa vadar edir. Bu haqda söhbət açmağa səbəb olan başqa bir dəlil müsəlmanların bir qisminin şiə məzhəbinin bədaya olan etiqadları haqda olan yalnız təsəvvürü olmuşdur. Düzgün araşdırmalar aparmadıqları üçün nəticədə böyük səhvlərə yol verərək şiə məzhəbi haqda yalnız təsəvvürlər əldə etmişlər. Əgər onlar şiə məzhəbinin bədaya olan əqidə və etiqadlarını düzgün dərk etsəydilər, yol verdikləri səhvlərin şahidi olar və şiə məzhəbinə yaxdıqları yalan və iftiralara bir dəfəlik son qoyardılar. Kaş alimlər dəqiq tədqiqatlar apararaq həqiqətin nə olduğunu dərk edəydilər! Kaş başqaları haqda söylədiklərinin nə dərəcədə doğru və düzgün olduğunu dərk edib yersiz və heç bir əsası olmayan nəzəriyyələr irəli sürməkdən çəkinəydilər!”¹³⁹⁴

¹³⁹³ Əl-Xoyi, Seyid Əbülqasim. əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 2-ci cild, s.2

¹³⁹⁴ Əl-Xoyi, Seyid Əbülqasim. əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 2-ci cild, s.88

Ümumiyyətlə, Xoyinin islamlıq fəlsəfəsi ilə bağlı baxışlarında əsas yeri inam və etiqad tutur. O, hesab edirdi ki, dünyada insana və bəşəriyyətə ən doğru yolu heç bir nöqsan və qüsurlmadan göstərən Qurandır. Bu baxımdan islamlığa baxışlarını əsasən Quran və müəyyən qədər də hədislər üzərindən bəyan edən Xoyinin dünyagörüşünün təməlində Quran fəlsəfəsi dayanmışdır. Doğrudur, o da, öz baxışlarında islam şüəliyini, Əhli-beyt sevgisini də ifadə etmişdir. Xoyinin düşüncəsində sonuncu Peyğəmbərin (s) layiqli və doğru davamçısı kimi Əhli-beyt və Həzrət Əli (ə.) mühüm yer tutmuşdur. Xoyi də, ona qədərki bir çox şüə din alimlərinə əsaslanaraq İslam dininin Peyğəmbərdən sonrakı mərhələlərdə doğru yol tutan bir məzhəbi kimi məhz cəfərilii, ya da islam şüəliyini görmüşdür.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN TƏBATƏBAİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycanın tanınmış ilahiyyatçı filosofu Əllamə Seyyid Məhəmmədhüseyn Təbatəbai (1902-1981) Təbrizdə ruhani ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini burada almışdır. 1925-ci ildə Nəcəf şəhərinə gedən Təbatəbai burada Ağa Əli Müdərris, Seyid Hüseyn Badkubeyi, Seyyid Əbülqasım Hansari və başqa tanınmış alimlərdən fəlsəfə, şəriət, əxlaq, riyaziyyat elmlərinə yiyələnmişdir. O, 1935-ci ildə Təbrizə geri dönmüş yaradıcılığına burada davam etmişdir.

Təbatəbai II Dünya müharibəsindən sonra Qum şəhərinə gedərək təfsir və fəlsəfədən dərslər verməyə başlamışdır. O, Teh-rana etdiyi səfərlər nəticəsində fəlsəfə və islami elmlərə maraq duyan kəsimlərlə münasibətlərdə olub, eyni zamanda din və fəlsəfə əleyhidarlarıyla çəkinmədən müzakirələr aparmışdır. İbrahim Quliyev yazır: “Məhəmmədhüseyn Təbatəbai öz dərin bilikləri və elmi təcrübəsilə uzun ilə boyu yorulmaq bilmədən din və fəlsəfəyə qarşı yönəlmiş hücumlara sinə gərmiş, ideoloji oppenentləri ilə elmi mübahisələr təşkil etmiş, İslam fəlsəfi irsinə, mənəvi dəyərlərinə, zəngin mədəniyyətinə qarşı ideoloji mübarizə aparan emissarlarla elmi mübarizə apararaq dini dəyərlərin keşiyində dayanmışdır. İslam mədəni bölgəsi fəlsəfəsi ilə yanaşı, Qərb fəlsə-fəsinə də dərinindən bələd olması onun bu diskussiyalarda uğur qazanmasında xüsusi rol oynamışdır. Əql və məntiq əsasında aparılan bu misilsiz fəaliyyətlər əcnəbi təsirinə qapılmış bir çox alim və ziyalıların doğru yola yönəlməsində müstəsna rol oynamış, həqiqət axtarışında olanları elmi və dini həqiqətlərlə yaxından tanış etmişdir”.¹³⁹⁵

Təbatəbai bir neçə illər boyu payız mövsümündə bir qrup alimlərlə birlikdə toplantılarda iştirak etmişdir. Onun ən vacib müzakirələri arasında H.Carbone ilə Seyid Hüseyn Nəsr və

¹³⁹⁵ Quliyev İbrahim. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.263

başqalarının qatıldığı müzakirələr, Tehrandə keçirilən və Dariuşah Şayqan kimi insanların iştirak etdiyi görüşlərdir. Bu toplantılarda din və fəlsəfə haqqında bir çox önəmli mövzular müzakirə olunmuş, hazırda dünyanı maraqlandıran problemlər ələ alınmış və bu problemlərin həll yolları axtarılmışdır. İ.Quliyev yazır: “Yüksək məənəviyyatlı bir şəxsiyyətlə həqiqət axtaran elm xadimi arasında təşkil olunan fəlsəfi-teoloji, eləcə də psixoloji, sosioloji və digər dünyəvi elmlərlə əlaqədar aparılan mübahisələr zamanı çox maraqlı məsələlər araşdırılır, bu görüşlər müntəzəm olaraq mühüm və müsbət nəticələrlə sona çatırdı. Bu elmi müzakirələr elə yüksək səviyyədə keçirilirdi ki, bəlkə də İslamla Xristianlıq arasında məənəvi-ideoloji əlaqələrin kəsildiyi orta əsrlərdən bu vaxta qədər Qərb mütəfəkkirləri ilə müsəlman alimləri arasında bu müstəvidə əlaqələr yaradılmamışdı”.¹³⁹⁶

Beləliklə, Təbatəbainin sayəsində əqli elmlər inkişaf etmiş və Quranın təfsiri yenidən ortaya qoyulmuşdu. Əllamə, fəlsəfənin təməli sayılan “Şəfa” və “Əsfar” kimi kitabları tədris etməklə tədricən bu elm sahəsini mədrəsələrdə genişləndirmişdi.

O, 1981-ci ildə vəfat etmiş və Qumda dəfn olunmuşdur.

Təbatəbainin əsas dini-fəlsəfi və əxlaqa dair əsərləri ərəb və fars dilində yazdığı “Əl-Mizan”, “Fəlsəfənin əsasları və realizm metodikası”, “Tövhid”, “İnsan”, “İslamda şiəlik”, “Vasitə”, “İslamda “Quran””, “İslam və müasir insan”, “İslamda hökumət”, “Müdrikliyin başlanğıcı”, “Müdrikliyin sonu”, “Professor Henry Carbone ilə bir sıra danışqlar” və başqalarıdır.

Onun digər mühüm əsəri “Fəlsəfənin Əsasları və Realizm Metodu”dur. Bu kitab 1320 və 1330-cu illərdə yazılmış və Mürtəza Mutəhhəri tərəfindən müqayisəli fəlsəfənin yanaşması ilə izah edilmiş, 14 fəlsəfi məqalədən ibarətdir. Bu kitab, fəlsəfi məsələləri araşdıran ən vacib kitablardan biridir.

İslamlıq və islam fəlsəfəsi. Təbatəbainin əsas əsərlərindən biri iyirmi il ərzində ərəb dilində yazılmış və 20 cildədən ibarət olan “Təfsir əl-Mizan”dır. Bu təfsirdə “Quranın Quranla təfsiri”

¹³⁹⁶ Quliyev İ. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.265

metodu istifadə edilmiş və ayələrin izahına və ayələrin mövzusuna görə ayrı-ayrı hissələrdə leksik müzakirələrə əlavə olaraq tarixi, teoloji, fəlsəfi və sosial mövzular öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı Təbatəbai əsərin girişində qeyd edirdi ki, Qurani-Kərimlə bağlı mübahisəli məsələlərin həllini ondan kənarda axtarmaq doğru deyildir. O, yazırdı: “Qurani-Kərim, aralarında fahiş ixtilaf olan səhabə və təbəənin sözləri və görüşlərini əsil sübut olaraq öngörməz. Quranda sadəcə ayələr üzərində ətraflıca düşünmə, detallı artaşdırma yapma təşviq edilir. Çünki hər hansı bir ixtilaf ancaq bu şəkildə ortadan qaldırıla bilər. Allah Qurani bir yol göstərici, bir nur və hər şeyin açıqlayıcısı qılmışdır. O halda bu necə nurdur ki, özündən başqa bir nurla aydınlaşdırma gərəyi duyur? Başqasının yol göstəriciliyinə möhtac olan bir yol göstəriciyə nə deyilir? Hər şeyin açıqlayıcısı nöqtəsində olan bir şey, başqa bir şey tərəfindən açıqlana bilərmi?”.¹³⁹⁷

Başqa sözlə, Təbatəbaiyə görə Qurani kəlamçıların, məşşailərin, filosofların, sufilərin, hədisçilərin və başqalarının metodları ilə deyil, Qurani yalnız Qurani özü ilə təfsir etmək lazımdır. Bu anlamda o, Qurani izahı məsələsində fəlsəfəçiləri də tənqid etmiş, onların düzgün metod seçmədiyini bildirmişdir. O, yazır: “Fəlsəfəçilər də eynilə kəlamçı müfəssirlərin düşdükləri böyük xəətəyə düşdülər. Görüşlərinə tərs düşən ayələri ümumi anlamda fəlsəfə elminin müxtəlif sahələrinin mübahisələrinə uyğunlaşdırma, onlara görə şərh etmə yanlışını təkrarladılar. Ümumi anlamda fəlsəfə elmi deyərək, riyaziyyat, təbiyyat, teologiya və tətbiqi hikməti, özəlliklə də Məşşai məktəbini nəzərdə tuturam. Bunlar metafizik gerçəklərə işarət edən ayələri, göylərin və yerin yaradılışına aid ifadələr içərən ayələr, ölüm-qalım arası ara dönəmlə və qiyamət günüylə bağlı ayələri izah edib öz fəlsəfi mübahisələrinə uyğunlaşdırdılar. O qədər ki, külli və cüzi fələklərin quruluşu, elementlərin tərtib və yerləri, fələklər və elementlərlə bağlı hökümlər kimi təbiət elmlərinin dəqiq və

¹³⁹⁷ Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyin. El-Mizan Fi Tefsiril-Kuran. 1-ci cild. İstanbul, Kevser, 2017, s.33

təsdiqlənmiş olmadığını və sırf mövcud olanlara dayandığını bildikləri prinsipləriylə uyuşmayan ayələri belə izah etməyə, o prinsiplərə uyğunlaşdırmağa qalxdılar”.¹³⁹⁸

Təbatəbai hesab edirdi ki, fəlsəfəçilər Quran ayələrinin zahirinə daha çox üstünlük verib, batininə az maraq göstərmələri doğru olmadığı kimi, mütəsəvvüflərin də həddən artıq batinliyə qapılmaları yanlış olmuşdur. O, yazırdı: “Mütəsəvvüflər isə, zahiri aləm və zahiri aləmə aid ayələrdən çox, yaradılışın batininə yönəldikləri və sırf iç aləmə aid ayələrə maraq duyduqları üçün araşdırmalarını salt izaha dayandırdılar və ayələrin sözlü ifadələrini bir kənara buraxdılar. Bunun sonucu hərəkəs ayələri batini şəkildə izah etməyə, şeir cümlələri ilə hər ifadədən əlaqəli əlaqəsiz bir çox mövzuya işarətlər çıxarmağa qalxdı. Belə ki, ayələr cümlə hesabı ilə təfsir edildi, kəlmələrdəki hərflər nurani və zülmani deyə ikiye bölündü və bu əsasa dayanılacaq izahlar yapıldı. Qurani-Kərimin özəl olaraq təsəvvüfçülərə yol göstərmək üzərinə enmədiyi son dərəcə açıqdır. Qurani-Kərimin mühatabları hərflərin gizli sirlərinə inanan, sayılardan anlamlar çıxaran, buradan hərəkətlə bəzi sayılarla tarixi bəzi olayları üst-üstə düşürən kimsələr deyildir. Qurani-Kərimin içərdiyi bilgilər, ulduzların sirlərinə aid bilgilərin Yunan-cadan və başqa dillərdən Ərəbcəyə çevrilməsindən sonra münəccimlərin ortaya qoyduğu cümlə hesabına dayanmamaqdadır”.¹³⁹⁹

Beləliklə, o, belə bir qənaətə gəlirdi ki, indiyə qədər Quranı təfsir edənlər iki məsələdə yanlış olublar. Həmin iki amili Təbatəbai belə izah etmişdir: “Birincisi, incələdiyimiz ayətlə bağlı olaraq ortaya çıxaran bir problemlərin çözümü məqsədinə yönəlik olaraq elmi, fəlsəfi və ya başqa növ bir araşdırma yapıb gerçəyi buluruq, sonra da ayəti bu araşdırmamızın məhsuldalığına görə izah edərik. Bu, nəzəriyyə araşdırmanın onaylayacağı bir yöndəmidir. Fəqət bilindiyi üzərə Qurani-Kərim bu tərz bir araşdırmayı təsdiq etməz. İkincisi, Quranı Quranla təfsir edərik. Birbaşa Qurani-Kərimin təşviq etdiyi ayələri detallı şəkildə onun yardımıyla açıqlamaya

¹³⁹⁸ Yenə orada, s.34

¹³⁹⁹ Yenə orada, s.34

çalışırıq; ayələrin bildirdiyi özəlliklər işığında örnəklərini təşhis edər, tanıyıırıq. Necə ki, “Biz sənə Kitabı hər şeyin açıqlayıcısı olaraq endirdik”, [Nəhl, 89] buyurur. Hər şeyin açıqlayıcısı olan Qurani-Kərimin öz-özünü açıqlamaması məntiqli deyildir. Bir digər ayədə uca Allah belə buyurur: “İnsanlara yol göstərən, doğrunun və haqqı batildən ayırmanın apaçıq dəlillərini əhatə edən...” [Bəqərə, 185]. Bir başqa ayədə də belə buyurur: “və sizə apaçıq bir nur endirdik” [Nisə, 174]. Quran insanlar üçün bir yol göstərici, bir açıqlayıcı, əyri ilə doğruyu bir-birindən ayırdedici, insanları maraqlandıran hər mövzuda apaçıq bir aydınlaşdırıcı olacaq, amma ən çox ehtiyac duyduqları bir xüsusa onlara yetərli gəlməyəcəkdir! Belə bir şey mümkün deyildir”.¹⁴⁰⁰

Təbatəbai belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Quranı Quranla təfsir etmək Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində və Həzrət Əliyə aid “Nəhcül-bəlağə”də də öz əksini tapmışdır. O, yazırdı: “Peyğəmbər əfəndimiz (s.a.a.) belə buyurmuşdur: Fitnələr gecənin zıl qaranlığı kimi üzərinizə çökdüyü zaman, Qurana sarılın. Çünki Quran şəfa verər və şəfası qəbul olur. Əleyhdə, şahidlikdə bulunur və şahidliyi qəbul olunur. Onu özünə imam edinən şəxsi cənnətə götürür. Onu arxasına atan şəxsi də cəhənnəmə sürüklər. O, ən yaxşı yola çatdıran bir yol göstərəndir, o məsələləri əsaslı olaraq həll edən bir hökm kitabıdır, bir açıqlamadır, dəqiq bilgilərin qaynağıdır. O, haqq içəriklidir, zarafat deyildir”. “Onun zahiri və batini vardır. Zahiri hikmət, batini isə elmdir. Zahiri gözəl, batini isə dərinidir. Onun ulduzları vardır, ulduzlarının üzərində də ulduzları vardır. Əcaibləri saymaqla bitməz, maraqlı şeyləri əskiməz. Onda hidayət lampaları və hikmət məsələləri vardır. İnsaf və ədaləti tanıyanlara yaxşılığı göstərir”. “O halda insan gözünü dörd açsın, baxışını dəqiqləşdirdsin; pozuğunluqdan, sataşmalardan qurtulsun. Çünki təfəkkür, qavrama istedadını itirməmiş qəlbin vardır. Bu sayədə, eynilə əlində məşələsi olan bir insanın qaranlıqların ortasında yol alması kimi, qurtuluş asanlıqla təmin olunur, qorxulu gözləmələr ən aza enər. Hz. Əli də (ə.s.) “Nəhcül-Bəlağə”də

¹⁴⁰⁰ Yenə orada, s.39

Qurani bu şəkildə tanımlar: “Quranın bir qismi bir qismini dəstəklər, bir qismi bir qisminə şahidlik edir. Bax, Quran müəllimlərinin və yol göstəricilərinin (Allahın səlat və salamı üzərlərinə olsun) izlədikləri dos-dogru yol və apaçıq metod budur”.¹⁴⁰¹

Təbatəbai Qurani təfsir edərkən əsasən Qurani özünə, o cümlədən hədislərə müraciət etmiş, onun ayələrini öz mahiyyətinə uyğun izah etməyə çalışmışdır. O, ilk növbədə Fatihe surəsini izahına çalışmış, onun hər bir ayəsini ayrı ayrılıqda geniş şərh etmişdir. Burada Təbatəbanın Fatihe surəsinin təfsiri üzərində geniş dayanmadan əsas məqamları ifadə etməyə çalışmışıq. Belə ki, o, həmin surədə Qurana və hədislərə dayanaraq Allahın böyüklüyünü, şəriksizliyini, adilliyini, hər şeyə qadir olmasını ifadə etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Əqli qənaətlər, malulün müstəqilliyini və özüylə bağlı hər xüsusun illətinə dayandığını göstərməkdir. Maluldə olan hər kamal gerçəkdə illətinin varlığının bir uzantısıdır. Dolayısıyla əgər varlıqda görsəlliyn bir gerçəkliyi varsa, onun kamalı və müstəqilliyi varlığı məcburi olan uca Allahdır. Çünki O, bütün illətlərin qaynağı olan tək illətdir. Həmd və öyğü isə, hər hansı bir varlığın öz varlığıyla bir başqa varlığın kamalını göstərməsidir. O başqa varlıq da onun illətindən başqası deyildir. Bilindi ki hər kamalın qaynağı uca Allahdır. O halda, hər öyğünün və hər həmdin gerçəkliyi Ona dönükdür. Eyləysə, həmd, aləmlərin Rəbbi olan Allaha məxsusdur”.¹⁴⁰²

Ona görə, Allahla bəndə arasındakı münasibətlər ağa-qul münasibətləri ilə ölçülə bilməz, çünki Allahın qulları üzərindəki sahibliyi həmin münasibətdən fərqlidir və başqalarının sahibliyinə bənzəməz. O, yazırdı: “Onun qarşısında qulun yeri bölünmə qəbul etməz. Yəni Onun qulun bəzi qisimlərinə sahib olması, buna qarşı bəzi qisimlərinə sahib olmaması mümkün deyildir. Onun üçün, qul üzərindəki bəzi təsərrüflərin caiz, bəzilərinin isə caiz olmaması bəhs mövzusu deyildir. Necə ki, insanlar arasındakı köləlik münasibətlərində kölələrin keyfiyyətləri əfəndilərin mülkiyyəti altındadır, öz

¹⁴⁰¹ Yenə orada, s.40-41

¹⁴⁰² Yenə orada, s.59

istəklərinə bağlı olan əməlləri kimi; bəzi keyfiyyətləri də bu mülkiyyətin içinə girməz, doğuşdan gələn məcburi keyfiyyətlər kimi. Eyni şəkildə kəllələr üzərində bəzi təsərrüflərdə bulunmaq caizdir, işlərindən yararlanmaq kimi; onlarla bağlı bəzi təsərrüflər də caiz deyildir, onları suçsuz yerə öldürmək kimi”.¹⁴⁰³ O, bu məsələ ilə bağlı sonda belə bir qənaət gəlirdi ki, Allah qeyd-şərtsiz olaraq malikdir, mülkiyyəti hüdudsuzdur; onun xaricindəkilərsə, qeyd-şərtsiz olaraq mülkdürlər.

İslamda iman məsələsinə gəlincə, Təbatəbaiyə görə iman inancın qəlbə yerləşməsi deməkdir. O, yazırdı: “Bu kəlimə, güvən anlamına gələn “əmn” kökündən törəmişdir. Sanki mömin inandığı şeyi şübhə və aldanmaya qarşı qorumaya almaqda, güvəndə qalmaqdadır. Bilindiyi kimi, şübhə və aldanma, inancın bəlasıdır. Daha öncə də dediyimiz kimi imanın dərəcələri vardır. Çünki iman, bəzən sadəcə bir şeyin özünə yönəlik olur, onun hərəkətlərinə nüfuz etməz. Bəzən bir az daha güclü olub onun kimi hərəkətlərini də içərisinə alır. Bəzən də elə güclü olur ki, onun bütün hərəkətlərinə təsir edir. Buradan da bu sonuc çıxar: İmanın sinifləri sırasında möminlərin də sinifləri vardır”.¹⁴⁰⁴

Bu anlamda “qeyb”ə, axirətə inamın da mühüm olduğunu yazan Əllaməyə görə, vəhyə iman etmə və axirətə kəsin inanma qarşısında “qeybə iman etmə” ifadəsilə Allaha iman qəsd edilir. O, yazırdı: “Axirətə inanmaqdan söz edilərkən, iman yerinə, yaxın (kəsin inanma) feili istifadə edilir. Sanki təqva sifətinin, ancaq axirətə heç bir zaman unutulmayacaq şəkildə kəsin bilgiylə inanmaqla gerçəkləşə biləcəyinə işarət edilir. Çünki insan bəzən bir şeyə inandığı halda, onun bəzi hərəkətlərindən qəflət edərək inancına tərs davranışlar içində girə bilər. Ancaq insan, önəmli-önəmsiz bütün əməllərindən dolayı bir gün hesaba çəkiləcəyini davamlı xatirində tutarsa, yoldakı əngəllərə ilişib büdrəməyəcək və əlbəttə Allahın haramlarını işləməyə cəsarət etməz”.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰³ Yenə orada, s.60

¹⁴⁰⁴ Yenə orada, s.90

¹⁴⁰⁵ Yenə orada, s.91

Ona görə, iman məsələsində konkret qavrayışlarla yanaşı, mücərrəd qavramlar da vardır. O, yazırdı: “Əski nəsilə mənsub Qərblı mütəfəkkirlər ilə İslam bilginləri, həm duyğu orqanlarının qavrayışlarına, həm də ağıla dayanıla biləcəyi düşüncəsindədirlər. Bunu irəli sürərkən də səbəbləri budur: “Saf əqli qavramların yanılma, yanlışla düşmə ehtimalı çox yüksəkdir. Çünki konkret qavramların doğruluq və yanlışlığını bəirləyəcək bir ölçü yoxdur. Çünki ölçü, duyğu və sınaqdır və bunlar ancaq cüzi həqiqətlərə çata bilərlər. Sözgülüşü biz, duyğu orqanlarımızdan biri vasitəsilə bir şey qavradığımız zaman, örnəklərini yeniləyərək təcrübə etməyə çalışırıq. Bu işi, əldə edilməsi arzulanan özəlliyi dəqiqələşdirənə qədər davam etdirərik. Bundan sonra onun gerçəkliyi haqqında hər hansı bir şübhə qalmaz”. Qərblı filosofların bu dəlilləri həm yanlış, həm də ziddiyyətli. Çünki birincisi, bu dəlildəki bütün təkliflər, hissi təcrübəyə əsaslanmayan əqli təkliflərdir. Bu halda bu dəlil, içərdiyi əqli təkliflərlə, əqli təkliflərə dayanmanın yanlışlığının sübutudur. Dolayısıyla bu sübutun doğruluğu, yanlışlığını gərəktirməkdədir”.¹⁴⁰⁶

O daha sonra yazırdı ki, ikincisi, dəqiq məlumatlardakı yanlışlar, riyazi olaraq əqli məlumatlardakı yanlışlardan daha az deyildir: “Belə ki, onların göz və ya digər duyğu orqanlarının yanılmaları ilə bağlı araşdırmaları bunu gücləndirmək dəyərindədir. Əgər hər hansı bir metodda yanılma bəhs mövzusu olduğunda bu, o metodu bir kərədə silməyi, bir daha ona əsaslanmamayı gərəkdirirsə, dəqiq məlumatlara dayanmama , inanmama, çox daha gərəkli və çox daha çətin olurdu”.¹⁴⁰⁷

Təbatəbaiyə görə, üçüncüsü doğru ilə yanlış bir-birindən ayırma əməliyyatı bütün qavramlar üçün qaçılmazdır: “Fəqət dəqiq məlumatın yenilənməsindən ibarət olan təcrübə, əyri ilə doğruyu ayırd etməyi yarayan bir vasitə deyildir. Əksinə təcrübə təklif, sadəcə alınmaq istənən sonucu sübut edən müqayisənin iki təklifindən birini formalaşdırır. Misali biz, duyğu orqanlarımız

¹⁴⁰⁶ Yenə orada, s.92-93

¹⁴⁰⁷ Yenə orada, s.93

vasitəsilə hər hansı bir həqiqətin bir özəlliyini qavradığımız və bunun örnəklərini yeniləyərək sınaqdan keçirdiyimiz zaman gerçəkdə belə bir müqayisə əldə etmiş oluruq: “Bu özəllik, ələ almaqda olduğumuz həqiqət açısından varlığı davamlıdır, ya da daha çox bu özəlliyn varlığı ön plandadır. Əgər bu özəllik, bu həqiqətdən başqasına spesfik özəllik olsaydı, bu şəkildə davamlı ya da ön planda olmazdı. Amma görürük ki, bu özəllik, bu həqiqət üçün davamlı ya da ön planda olma dəyərini qoruyur.” Görülür ki, bu müqayisədə dəqiq və təcrübi olmayan əqli öncüllər vardır”.¹⁴⁰⁸

Ona görə, dördüncüsü bütün dəqiq biliklər praktiki təcrübəyə əsaslansalar da, təcrübənin özünün bir başqa təcrübə ilə gücləndirilmədiyi, doğruluğu qəti şəkildə təsdiqlənmədiyi də ortadadır: “Yoxsa, hər eksperimentin bir başqa təcrübə ilə doğrulanması prosedurası sonsuza qədər sürüb gedərdi. Bu halda eksperimentin doğru olub olmadığı, konkret məlumatların xaricindəki bir metodla bilinir. Dolayısıyla konkret faktlara və təcrübəyə dayanmaq, məcburi olaraq əqli bilgiyə dayanmaq deməkdir”.¹⁴⁰⁹

Təbatəbaiyə görə, beşincisi duyğu orqanları ilə qavranılan biliklər, ancaq cüzi və dəyişkən şeyləri əhatə edərlər. O, yazırdı: “Elmlər isə, sadəcə külli təkliflərdən istifadə edərlər və ümumi təkliflər şəklindəki nəticələrə varırlar. Bunlarsa, konkret və təcrübi deyildirlər. Sözləşməsi: anatomiya, insanlardan az və ya çox sayılı insanlara çata bilər. Bu elm vasitəsilə konkret olaraq, məsələn bu və ya bu insanın bir qəlbi və bir ciyəri olduğu müşahidə olunur. Bunun təkrarıyla az və ya çox bir sıra müşahidələr əldə edilir. Fəqət bu bilgi, “hər insanın bir qəlbi ya da bir ciyəri vardır” şəklindəki bütöv mühakiməmizdən fərqlidir. Bu üzdən özümüzü sırf konkret və təcrübi biliklərlə məhdudlaşdırsaq, sadəcə bunlara dayanaraq hərəkət edərsək, sırf bunlardan yararlanırsaq və başdan etibarən əqli biliklərə dayanmaqdan qaçarsaq, ümumi bir qavrayış, nəzəri bir düşüncə və elmi araşdırma əldə etmiş ola bilmərik”.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁸ Yenə orada, s.93

¹⁴⁰⁹ Yenə orada, s.93-94

¹⁴¹⁰ Yenə orada, s.94

Onun fikrincə, bu halda bir maddəyə spesifik sahələrdə konkret biliklərə dayanıb inanmaq necə bir məcburiyyətdirsə, əqli bacarığa spesifik sahələrdə də əqli biliklərə dayanıb güvənmək bir zərurətdir. Ona görə, ağıl deyərkən ortada olan bütün təkliflər və ümumi mühakimələrin qaynağı, qavrayıcısı nəzərdə tutulmalıdır. Çünki insanın bu cür istedad sahibi olmasına şübhə yoxdur.¹⁴¹¹

Təbatəbai iddia edirdi ki, həyata yenicə addım atan bəsit bir insan, faktları xarici görünüş etibarilə qavradığını zənn edərək faktlarla öz qavradığı arasında bilgi keyfiyyətinin vasitəçilik yaptığının fərqində olmaz: “Bəzi davranışlarında şübhə və ya zənnə qapılana qədər bu durum davam edir. Bu sırada belə bir gerçəyin fərqi varır: İnsan canlı bir orqanizm olaraq hərəkətlərində və dünyadakı yaşamında zəruri olaraq bilgi dəyərini istifadə edir və bu meyar bəzən əyri ilə doğruyu bir-birindən ayırmada yanılır. Yoxsa, faktların xarici görünüşündə yanılma və yanlış düşmə bəhs mövzusu ola bilməz. Bu nöqtədə insan “bilgi” meyarının varlığına qəti olaraq inanır”.¹⁴¹²

Onun fikrincə, bütün hallarda, müsbət və mənfi meyarlar bir faktda eyni anda bulunamazlar və ikisi birlikdə də yoxa olmazlar: “Bu halda, prinsipial və nəzəri hər təklif, bütövlükdə təsdiqlənməsi üçün prinsipial təkliflərin başında gələn bu təklifə möhtacdır. Bu təklif, o qədər prinsipial və açıqdır ki, bununla bağlı varsayılan şübhə də, öz mənfi ilə bir araya gələ bilməməkdədir. Bu təklif bütün açıqlığı ilə qətilik qazanınca, buna duyulan ehtiyac faizində elmi təsdiqlər sahələrində bol məlumatlar əldə edilmiş olur. Bax insan, baxış açısı və əməlləri baxımından, bu məlumatlara dayanır”.¹⁴¹³

Təbatəbairə görə, bütün canlılar arasında yalnız insanoğlu elm və düşüncəyə malikdir; bu özəlliği sayəsində insan, başqa canlıları və nəsələri öz müdafiəsi uğrunda istifadə edə bilər. O, yazırdı: “Hər canlı növü kimi, insanın da dayandığı bir fitrəti

¹⁴¹¹ Yenə orada, s.94

¹⁴¹² Yenə orada, s.94-95

¹⁴¹³ Yenə orada, s.95

vardır. Yenə hər canlı növündə olduğu kimi, onun fitrətinin də bir sıra öngörüləri və hökmləri bəhs mövzusunur. Fitrətin hökmlərindən biri, insana təsərrüf haqqı verməsidir. Buna bağlı olaraq fitri haqlarını müdafiə haqqını tanımasıdır. Bax, insanı toplumun önəmsədiyi mövzularda savaşı verməyə yönəldən, mücadilə verməyə sövq edən, fitrəti və öz yaradılışından dolayı qavradığı bu (ikinci) haqdır. İnsanın həyat mənfəətləri doğrultusunda istifadə edə bildiyi hər şeyi istifadə edə bilir olmasıyla bağlı fitri olaraq qavradığı ilk hökm və haqq deyildir”.¹⁴¹⁴

Onun fikrincə, hər insanın öz yaradılışı baxımından qavradığı haqq və hüquq toplumsal boyutta bəlli bir bərabərliyə qovuşur. Belə ki, insan öz növündən olanları da istifadə etmə ehtiyacını duyduğu zaman, onların da bu mövzuda özləriylə eyni vəziyyətdə olduqlarını anlar.

Şiəçilik fəlsəfəsi. Təbatəbai də bir çox din alimləri kimi yaradıcılığında şiəlik məsələsinə xüsusi yer vermiş, ona aid bir çox kitablar yazmışdır. Bunlardan biri “İslamda şiəlik”dir ki, Təbatəbai burada şiəliyin yaranması və inkişafı, şiəliyin düşüncə metodu və şiəlik açısından dini bilikləri qələmə almışdır.¹⁴¹⁵

O, əsərin girişində ilk növbədə, nədən insanların müəyyən bir inanca sahib olmasını göstərməyə çalışmış və bunu doğuran zərurətdən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, hər hansı dinə, ya da dini məzhəbə inanc insanın daxili təbiətindən qaynaqlanır və insanı bir təməl inanc üzərinə kökləyir. Təbatəbai yazırdı: “İnsan həyatına hakim olan qayda və qanunlar, insanın bağlı olduğu təməl bir inanc üzərində qurulub. Bu təməl inanc, insanın da bir parçası olduğu aləm haqqında ki, düşüncəsi və onun həqiqətiylə bağlı mühakiməsidir. İnsanların fərqli dünyagörüşləri incələnilsə bu mövzu açıqlığa qovuşar. Varlığı sadəcə gözlə görülür maddi dünya, insanı da - həyatın verilməsiylə var olan və ölümlə son bulan –

¹⁴¹⁴ Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyn. El-Mizan Fi Tefsiri-Kuran. 2-ci cild. İstanbul, Kevser, 2017, s.104-105

¹⁴¹⁵ Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyn. Tüm boyutlarıyla İslamda Şia. İstanbul, Kevser, 2009, s.25

maddi bir varlıq olaraq dəyərləndirilən yaşantılarında izlədikləri yol, maddi ehtiyacları qarşılamaq və beləcə dünyəvi keyflərini təmin etməkdir. Bu tip insanların söyləri, təbii amil və şərtləri öz çıxarlarına uyğun bir hala gətirməkdir. Təbiəti üstün bir güc sahibinin yaratdığına, Onun dünyanı bilxassə insanı yaradıb müxtəlif nemətləri ilə ruziləndirdiyinə inanan bütün bütə tapınan cəmiyyətlərin yaşantılarındakı izlədikləri proqram, Allahın xoşgörülüyünü qazanıb Onu qəzəbləndirəcək şeylərdən qaçmaqdır. Çünki Allahın xoşgörülüyünü qazandıqları təqdirdə, Allah nemətlərini çoxaldacaq və davamlı hədiyyələrdə bulunacaq; Allahu qəzəbləndirdikləri təqdirdə isə, verdiyi nemətləri ondan geri alacaqdır. Ancaq uca Allah inanmanın yanı sıra, insan üçün əbədi həyat bulunduğuna inanan, onun yaptığı bütün pis və yaxşı işlərinin cavabdehi bilən, sonuc olaraq da sorğu-sual və mükafat – yəni qiyamət – gününün var olduğunu təsdiq edən Məcusi (maraqlıdır ki, şiəliyə əsalanan Təbatəbai kimi əllamələr məcusiliyi təktarıncılıq dini kimi qəbul edirlər – F.Ə.), Yəhudi, Xristian, və Müsəlman topluluqlar, yaşantılarında bu inanclarının qorunacağı, dünya və axirət xoşbəxtliklərini təmin edəcək bir yolu seçmək və izləmək istərlər. Varlıq dünyası və insanla bağlı yapılan bu dəyərləndirmə və inanc və bu doğruluqda həyatda əməl edilən qanunların bütününe “din” deyilir. Əgər bir dində bölünmələr və firqələr meydana gəlsə, hər bir firqəyə “məzhəb” deyilir. Məsələn, İslamda Əhlisünnə və Şiə məzhəbləri, Xristianlıqda isə Malakan və Nəsturi məzhəbləri kimi”.¹⁴¹⁶

Bizcə, Təbatəbai burada açıq şəkildə etiraf edir ki, səmavi dunlər öz bütünlüyünü qoruyub saxlaya bilməmiş, hər səmavi dinin özündə ayrı-ayrı məzhəblər meydana çıxmış və artıq xristianlar, müsəlmanlar konkret İslama, Xristianlığa deyil, müxtəlif məzhəblərə əsaslanaraq dini inanclarını sürdürürlər. Bu cür düşünənlərə görə, İslam dinində də əsas məzhəblərdən biri şiəlikdir və bunun belə olması da təbii qəbul edilməlidir. Çünki Təbatəbainin təbrincə desək, bir çox insanlar üçün əsas olan

¹⁴¹⁶ Yenə orada, s.26-27

Allahın varlığından da çox hər hansı bir dinə, dini məzhəbə ideoloji təməllər üzərinə qurulmuş bir həyat proqramına möhtacdır. O, yazırdı: “İnsan (Allaha inancı olmasa belə) bir dinə, yəni ideoloji təməllər üzərinə qurulu həyat proqramına möhtacdır və heç bir zaman ondan ayrı deyildir. Belə olduğu təqdirdə din, heç bir zaman insandan ayrılmayan həyat qaydalarıdır”.¹⁴¹⁷

Beləliklə, İslamda şiiəlik məzhəbinin olmasına haqq qazandıran Təbatəbai, daha sonra onun yaranması və inkişafının səbəblərini şərh etmişdir. Ona görə, şiiəliyin əsası Hz. Əli ilə bağlıdır ki, “Hz. Əli şiiəsi” adlanan ilk dövr Məhəmməd peyğəmbərin (s.) yaşadığı dövrə təsadüf edir. Belə ki, İslam dinini ilk qəbul edənlərdən olan Hz. Əli peyğəmbər tərəfindən daim təriflənmiş hətta, “Əli şiiəsi”, “Əhli-beyt şiiəsi” isimlərinə onun öz buyruqlarında rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda, o, bu dinin qalibiyyəti uğrunda həm əlində qələm, həm də qılıncı xidmətlər göstərmişdir; bunun nəticəsində də peyğəmbər son vəsiyyəsində onu bütün xalqın vəlisi, özü kimi möminlərin əmiri və idarə edəni olduğunu açıqlayıb xalqa tanıtmışdır.¹⁴¹⁸

Təbatəbai bütün hallarda şiiəliyin meydana çıxmasını təbii hesab etmiş, bunun baş verməsinə haqq qazandırmışdır. Onun fikrincə, peyğəmbərin vəfatından sonra bir qrup çoxluğun, yəni Əhlisünnənin xilafəti ələ alması və bu zaman Əhli-beyti, o cümlədən Hz. Əlini xəbərdar etməməsi, bunun müqabilində azlıqda qalanların qarşı tərəfi tənqid etmələri nəticəsində şiiə və sünni ayrımcılığı açıq şəkildə ortaya çıxmışdır. Təbatəbai yazırdı: “Bəli, azlığı çoxluqdan ayıraraq qoparan və onları “Əli şiiəsi” deyər topluma tanıdan nədən, azlığın tənqidləri və qarşı qrupun da etirazlarıydı. Bu olayın ardından xilafət məqamı, zamanın siyasəti gərəkcəsi ilə adı keçən azlığın bu adla tanınıb, nəticədə toplumun azlıq və çoxluq deyər ikiye bölünməməsi yolunda səy göstərir, bu məsələni yaxından təqib edirdi. Bunun üçün xilafətin ittifaqla gerçəkləşdiyi yolunda iddiada bulunur və etiraz edənlərə “müsəlman camaatdan

¹⁴¹⁷ Yenə orada, s.27

¹⁴¹⁸ Yenə orada, s.25

və biətdən qaçanlar” adını verirdilər. Hətta, bəzən bunlar haqqında pis sözlər istifadə olunurdu.

Əlbəttə, şiələr ilk günlərdən bəri çağın siyasətinə məhkum qaldılar və etirazda bulunmaqla da heç bir yerə əlləri çatmadı. Hz. Əli də həm İslam və müsəlmanların gələcəyini nəzərə alaraq, həm də yetərli qədər gücü olmadığından qanlı qiyamlara əlini uzatmadı. Amma etirazda bulunan azlıq, görüş və inancında çoxluğa təslim olmayıb, elmi mərcilik və Peyğəmbər əfəndimizin (s.a.a.) xəlifəliyini və Əlinin (ə.s.) özəl və mütləq (qeydsiz, şərtsiz) haqqı bildilər. Bu üzdən elmi və mənəvi müraciətləri ancaq o Həzrətə yaraşır bilir, ona dövətdə bulunurlardı”.¹⁴¹⁹

Təbatəbaiyə görə, ilk gündən şiəliyin əsas fəlsəfəsində iki məqsəd: 1) İslam təlimatı və dini təhsilin verilməsi, 2) həmin İslami təlim və təhsil üzərində hökumətin formalaşması, dayanmışdır. O, yazırdı: “Şiə, İslam ehkamçılığından çıxardığı sonuca görə, İslam təlimatı və dini təhsilin açıqlanması, daha sonra toplum içərisində tamamilə həyata keçirilməsinin, toplum üçün birinci dərəcədə önəm daşdığına inanır. Başqa bir sözlə, toplumun fərdləri ilk öncə dünya və insana gerçək gözlə baxmalıdırlar, insani vəzifələrini tanıyıb istəkləriylə zidd ola belə yerinə yetirməlidirlər. İkinci dərəcədə, din üzərinə qurulu bir hökumət, toplumda gerçək İslam quruluşu, xalqın Allahdan başqasına qul olmamasını, gerçək anlamıyla azadlığı, fərdi və kütləvi ədalətdən yararlanmalarını təmin edəcək bir şəkildə həyata keçirməli və onu qorumaalıdır”.¹⁴²⁰

Onun fikrincə, bu iki məqsədə ancaq ismət və ilahi məsumiyyətə sahib kimsələrin vasitəsiylə çatmaq mümkündür. Təbatəbaiyə görə, əks təqdirdə xilafətdə onlara buraxılan vəzifələrə uyğun olmayanlar, xəyanət etməyə hazır olan şəxslər, elmi məqamları da ələ keçirib ədalət prinsipinə də zərbə vurular. Bununla da, İslamın ədalət üzərinə qurduğu, azadlıq qaynağı olan İlahi vəlayət Bizans və Sasanilərdə olduğu kimi, tədricən zədələnər və eqoizm, maddiyatçılıq ön plana çıxarılar. O, belə bir qənaətə

¹⁴¹⁹ Yenə orada, s.36-37

¹⁴²⁰ Yenə orada, s.38

gəlirdi ki, yuxarıdakı iki məqsədi heç bir problem olmadan həyata keçirə biləcək şəxs, Qurani-Kərimə və Peyğəmbərin hədislərinə görə də Hz. Əli olduğu halda, haqsızlıq baş vermişdir. Ancaq bütün bu haqsızlıqlara baxmayaraq başda Hz. Əli olmaqla şiə tərəfdarları öz haqq yollarını izləməklə, ya da müxalif qalmaqla yanaşı, bir çox hallarda xilafətə dəstək də vermişdir. Bunu, Təbatəbai belə izah etmişdir: “Bəli, şiəni seçimlə xilafəti qəbul etməkdən uzaq tutan, daha sonra meydana gələ biləcək acı olaylar, yəni islam hökumətinin izləyəcəyi yolun fəsad olması və ali dini təhsilin təməlinin yox olma əndişəsi idi. Necə ki, sonralar gerçəkləşən olaylar da bu inancın (və ya təxminin) doğru olduğunu gün keçdikcə aydınlaşdırmaqdaydı. Beləcə şiələrin əqidələrinə olan inancları daha çox artırdı. Şiələr zahirdə çoxluq içərisində əritilməsinə, barmaqla sayıla biləcək qədər azlıq olmalarına, İslam ehkamlarını gizlicə Əhli-beytdən öyrənməyə və öz yollarına davam etməyə ısrarlı olmalarına rəğmən, İslam gücünün qorunması və irəliləməsi üçün aşırı müxalifətçilikdən qaçırdılar hətta, onlarla çiyin, çiyinə cihada gedirdilər, kütləvi işlərdə onlara qatılırlardı. Hz. Əlinin özü də İslamın gələcəyini göz önündə tutaraq gərəkən yerlərdə çoxluğa yol göstərirdi”.¹⁴²¹

Təbatəbairə görə, şiəlik, Allahın kitabı və Peyğəmbərin sünnətində bəirlənən səmavi İslam şəriətinin heç bir zaman dəyişməyəcəyinə və qiyamətə qədər öz etibarını qoruyacağına inanır. O, yazırdı: “Şiəyə görə İslam hökuməti, heç bir bəhanə ilə, İslam dinini tamamilə həyata keçirməkdən qaça bilməz. İslam hökumətinin tək vəzifəsi, zamanın məsləhətini göz önündə bulunduraraq şəriət sərhədi çərçivəsindəşura və məşvərətlə bəzi qərarlar almasıdır. Amma siyasi məqsədlər üzərə gerçəkləşən biət olayı və yenə Hz. Peyğəmbərin xəstəliyinin son günlərdə gerçəkləşən kağız və mürəkkəb hadisəsi, xilafətin seçimlə olmasına tərəfdar olanların bu mövzuda fərqli inanclar daşdığını ortaya çıxarmışdır. Onlara görə, Allahın kitabı bir anayasa kimi qorunmalı olduğu halda, Peyğəmbərin (s.a.a.) açıqlamaları və sünnətləriysə

¹⁴²¹ Yenə orada, s.39

dəyər və etibarını qeyb etmişdir, o halda İslam hökuməti siyasət görəyincə, onları həyata keçirməyə bilərdi”.¹⁴²²

Ona görə, Əhli-sünnət xəlifələrin hakimiyyəti dövründə xümusun Əhli-beytə verilməsinin qarşısının alınması, hədislərin yazılmasına qadağa qoyulması, bəzi şəriət qaydalarının yasaqlanması və bunun əvəzində şəriətdə olmayan qaydaların peyda olması, Bizans və Sasanilərə aid ənənələrin Xilafətə ayaq açması, Xəlifə Osmanın Əməvi əqrabalarına xüsusi qayğı göstərməsi və digər məsələlər İslam dininə zidd olmuşdur. O, yazırdı: “İlk üç xəlifənin iyirmi beş il sürən xilafətlərində, işləri idarə etmədə izlədikləri siyasət budur: İslam qanunları ictihad üzərinə və xilafət məqamı tərəfindən təşhis edilən məsləhətlərə görə həyata keçilir. İslam ehkamlarında isə izlədikləri yol, Quranın təfsir edilmədən və araşdırlmadan oxudulması və Peyğəmbərin (s.a.a.) hədisləri yazılmadan rəvayət edilməsi, qulaq və ağız həddini aşmamasıydı. Yazmaq Qurani-Kərimlə məhdudlaşdırılmış, hədisləri yazmaq qadağan olunmuşdur”.¹⁴²³

Təbatəbai iddia edir ki, ilk üç xəlifənin dövründə aparılan siyasət nəticəsində İslam dininin namaz kimi müzakirə edilməyən ap-açıq məsələlərində də bir-biriylə zidd hadisələr ortaya çıxdı: “Beləliklə, Qurani-Kərim və Hz. Peyğəmbərin açıqlamalarında elmlə bağlı mədh etmələr və elmləri irəlilədib yaymaya olan təşviq və təkidlər, sonuc verməyib təsirsiz qaldı. Xalqın çoxluğu, İslama bir-birinin ardından nəsib olan zəfərlərə və Ərəb yarımadasına dörd bir yandan axıb gələn hədsiz hesabsız qənimətlərin verdiyi sevinc və nəşəni yaşamaya məşğul idilər. Risalət xanədanının bunların ən irəli gələnini və Hz. Peyğəmbərin (s.) buyurduğuna görə İslam ehkamları və Quranın anlamları mövzusunda xalqın ən bilgini olan Hz. Əlinin (ə.s.) elmləri diqqətə alınmadı. Hətta Qurani-Kərimin bir araya toplanılmasında (Peyğəmbərimizin vəfatından sonra Hz. Əlinin, evinə qapanıb Mushafı bir araya topladığını bildikləri halda) ondan yararlanmadıqları kimi adını

¹⁴²² Yenə orada, s.40

¹⁴²³ Yenə orada, s.44-45

belə çəkmədilər. Bu və oxşar bir sıra işlər, Hz. Əlinin (ə.s.) tərəfdarlarının öz inanclarına daha çox sarılmalarına, olayların gedişatını daha oyaq şəkildə izləmələrinə və gündən günə çalışmalarını artırmalarına səbəb oldu. Hz. Əli (s.ə.) isə xalqın ümumi tərbiyə edilməsindən məhrum edildiyi üçün fərdləri özəl olaraq tərbiyə etməyə başlamışdı”.¹⁴²⁴

Təbətəbaiyə görə, Hz. Əli xəlifə olduğu təxminən 5 illik hakimiyyəti dövründə Peyğəmbərin zamanındakı ədaləti bərqərar etməyə çalışaraq ilk üç xəlifənin dönəmində alınmış bir çox qərarları ləğv etmişdir. Onun fikrincə, Hz. Əli xəlifəliyi dövründə İslam ölkəsinin qarışıq vəziyyətini tamamilə öncəki durumuna gətirə bilməsə də, amma üç təməl açıdan müvəffəq olmayı bacardı: 1) Öz ədalətli davranış və hərəkətləriylə Peyğəmbərin (s.) çəkici əxlaqi çöhrəsini xalqa, özəlliklə yeni yetişən nəsilə sərgilədi; 2) O qədər yorucu işlər və məşğuliyyətlərlə birlikdə xalqın içərisində özündən haqq İslami elmlər və İlahi qanunlarla bağlı dəyərli irsi xatirə qaldı; 3) İslami mütəfəkkirlərdən və möminlərdən bir çoxuna təhsil verdi.¹⁴²⁵

Əməvilərin hakimiyyəti zamanı şiəliyin ən çətin dövrünü yaşadığını, bir çox haqsızlıq və ədalətsizliyin baş verdiyini yazan Təbətəbaiyə görə, Əhli-sünnətin əksəriyyəti Müaviyə tərəfdarlarının hakimiyyəti ələ keçirərkən haqsız qan tökmələrinə, İslam qanunlarından kənara çıxmalarına onları peyğəmbərin əshabələrindən sayıb haqq qazandıрмаğa çalışsalar da, ancaq şiə bunu razı olmamışdır. O, yazırdı: “Çünki əvvəla ədaləti, haqqı və hürriyyəti bərqərar etmək məqsədilə qiyam edən, bir qrupu bu müqəddəs hədəfi gerçəkləşdirmə yolunda bütün varlıqlarından keçə biləcək dərəcədə öz inancına bağlı qalan Peyğəmbər kimi bir ictimai rəhbərin, hədəfinə çatdıqdan sonra öz dostlarına, haqq və gətirmiş olduğu müqəddəs qanunlar haqqında mütləq sərbəstlik verməsi və onlara göstərmiş olduqları hər cür məsuliyyətsizlikləri, işlədikləri suçları və haqqı əzmələrini əfv edilmiş bilməsi, digər bir sözlə; öz

¹⁴²⁴ Yenə orada, s.45-46

¹⁴²⁵ Yenə orada, s. 51-53

ələriylə yapmış olduğu binanı eyni vasitələr və öz ələriylə yıxmaları, təsəvvür oluna bilməz. İkinci olaraq, bunu bilməliyiz ki, səhabələri təqdis edən, çirkin və qeyri-qanuni əməllərini təqdir edən və onların əvf edilmiş olduğunu ifadə edən hədislər, səhabələrini özləri vasitəsiylə bizə çatmışdır. Bu hədislərin rəvayətçiləri səhabələrin özləridir. Səhabə də, tarixin şahidliyinə görə, bir-birlərinə toxunulmaz və yardıqları xətalarda məzur olduqlarını qəbul etmirlərdir”.¹⁴²⁶

Fəlsəfi görüşləri. Təbatəbainin fəlsəfi görüşləri bir tərəfdən marksist cərəyanın islami zehinlərə mənfi şəkildə təsir etməsi ilə yaranmış şübhələri aradan qaldırmaq, digər tərəfdən də həqiqəti qavramaq, həqiqəti aşkara çıxarmaqla bağlı olmuşdur. Onun fikrincə, fəlsəfə deyilən bir şey mövcudluğun mövcud olması etibarilə hallarını araşdıran bir elm sahəsidir ki, burada da əsas məqsəd mövcudları külli bir şəkildə bilib həqiqi olmayanlardan arındırmaqdır.¹⁴²⁷ Varlıq məsələsi ilə bağlı o, daha çox Molla Sədrə və Səbzəvarinin dünyagörüşünə, onların varlıq fəlsəfəsinə müraciət etmişdir. Yeri gəldikcə, onların Varlıq problemi ilə baxışlarını tənqid edən Azərbaycanlı-Türk mütəfəkkiri onlardan fərqli olaraq irfani məsələylə fəlsəfi məsələləri daha incəliklə bir-birindən ayırmışdır. Ancaq bütün hallarda Təbatəbai Molla Sədraya İslam fəlsəfəsini yenidən dirçəldən müdrik kimi böyük dəyər vermiş, onun İslam fəlsəfəsi ilə Yunan fəlsəfəsini bir-birindən ayırmasını yüksək dəyərləndirmişdir.

Son əsrlərdə müdrikliyə sevgi məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri hesab olunan Təbatəbainin burada diqqət yetirdiyi özəllik, varlıq qavarmı ilə onun həqiqəti arasında yapılan təməl ayrımıdır. Varlığın təsdiqi elə Varlığın özüdür.¹⁴²⁸ prizmasından çıxış edən Təbatəbai Varlıqla bağlı üç anlayışa: mahiyyətli, fəlsəfi və məntiqi qavramlara diqqət yetirmişdir. Varlıq problemini daha çox fəlsəfi yöndən ələ almağa çalışan Təbatəbai

¹⁴²⁶ Yenə orada, s.57

¹⁴²⁷ Tabatabai, Allame Seyid M.Hüseyn. Bidayetül-Hikme, nəşr., Kum, 1997, s.5

¹⁴²⁸ Tabatabai, Allame Seyid M.Hüseyn. Nihayetül-Hikme, nəşr., Beyrut, 2005, s.5-6

hesab edirdi ki, burada xarici-zehni və mümkün-zəruri varlıq anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

O, “Bidaye” və “Nihaye” əsərlərində varlığın zehni və xarici olaraq bölünməsinə müstəqil bir məsələ olaraq əl almaqla bərabər xarici varlıqdan bəhs etməmişdir. Eyni zamanda, o, zehni varlıqla bağlı problemlər, şübhələr, inkar edənlərin dəlilləri və cavabları üzərində uzun uzadı durmasına rəğmən xarici varlıq haqqında bu kimi mövzulara toxunmamışdır. Vəqiyəyə inanan, ona istinad edən Təbatəbai hesab edirdi ki, xarici varlığa şübhə duymağın mənası yoxdur, çünki o var, onu hamı qavrayır.¹⁴²⁹

Beləliklə, Təbatəbanın dünyagörüşündə din və fəlsəfənin bir bütünlüyündən çıxış etməə metodu özünü ortaya qoymuşdur. O, uzun müddət dinin kölgəsində qalan fəlsəfəni, fəlsəfi məsələləri dirçəltməyə çalışmışdır. Ancaq o, bunu edərkən daha çox fəlsəfi məsələlərin əslində İslam dininə zidd olmamasını ifadə etmək istəmişdir. Başqa sözlə, fəlsəfənin yalnız materialiscəsinə anlaşımasının doğru olmadığını, onun idealist yönünün yenidən dirçəldilməsi üçün Təbatəbai xeyli əmək sərf etməli olmuşdur. Hətta, o məhz bu məqsəd nəminə bəzi Qərb filosofları ilə birgə elm-fəlsəfi söhbətlər təşkil etmişdir. Bütün bunlar da, əsas amal geniş yayılmış materializm cərəyanlarını mümkün olduğu qədər zərərsizləşdirmək olmuşdur.

Eyni zamanda, o, bir çox əsərlərində varlıq və materiya problemini də şərh etmiş, xüsusilə varlıq məsələsini yenidən izah etməyə çalışmışdır. Varlıq probleminin izahında İbn Sina, İbn Rüşd və başqaları ilə yanaşı, Molla Sədra və Səbzəvəriyə daha çox istinad edən Təbatəbai yaşadığı dövrdə bu qavramın yalnız dini anlamda izahlarının yetərli olmadığını çox yaxşı dərk etmişdir. Onun varlıq probleminə Molla Sədra və Səbzəvəriyə daha çox müraciət etməsinə səbəb isə, onların dünyagörüşlərini İslam fəlsəfəsinə yeni baxış kimi dəyərləndirməsi ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, Molla Sədradan başlayaraq İslam fəlsəfəsinin digər fəlsəfələrdən fərqləndirilməsinə inanan Təbatəbai xüsusilə də,

¹⁴²⁹ Yenə orada, s.38

bunun varlıq problemi sahəsində olduğunu irəli sürmüşdür. Bununla da, varlıq probleminə yaradıcılığında geniş yer verən azərbaycanlı mütəfəkkir, özü də bu fəlsəfi məsələ ilə bağlı maraqlı mülahizələr ortaya qoymuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, Təbatəbainin dünyagörüşündə də əsas yerlərdən birini islam şəəciliyi, onun fəlsəfi və fəlsəfi-tarixi mahiyyəti tutmuşdur. O, islam şəəciliyinə aid əsərlərində əsas diqqəti onun niyə meydana çıxmasının həm siyasi-ideoloji, həm də sosial-fəlsəfi tərəflərinə yönəltmişdir.

MƏHƏMMƏDKAZIM ŞƏRİƏTMƏDARI

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, ilahiyyatçı alim, Ayətullah Seyid Məhəmmədkazım Şəriətmədari (1906-1986) Təbrizdə anadan olmuş, iki il Ayətullah Ağa Mirzə Sadıq Təbrizi və Ayətullah Ağa Mirzə Əbülhəsən Əngəcinin dərslərində iştirak etmişdir. 1915-ci ildə təhsilini davam etdirmək məqsədilə Quma köçən Şəriətmədari orda Ayətullah Əbdülkərim Hayiri Yəzdinin dərslərini dinləmişdir. O, 1921-ci ildə İslam elminə daha dərindən yiyələnmək üçün Nəcəf hövzəsinə, daha sonra yenidən Quma getmiş və yeddi il dini və dünyəvi elmləri öyrənmişdir. On doqquz yaşında Ayətullah rütbəsi alan Şəriətmədari 1927-ci ildə Təbriz şəhərinə qayıtmışdır.

Şəriətmədari, müəllimləri Ayətullah Əbdülkərim Hayiri Yəzdi və Ayətullah Hüseyn Burucerdı kimi, dinin siyasətə qarışmasına qarşı idi. 1961-ci ildə Hüseyn Burucerdinin ölməsindən sonra Şəriətmədari şiə aləminin ən nüfuzlu dini xadimi kimi qəbul olunmağa başladı. O, çox keçmədən Qum dini seminariyasının rəhbəri seçildi.

1963-cü ildə İran adlanan ölkədə çıxan xaos zamanı qan tökülməməsi üçün böyük səy göstərən Şəriətmədari, Xomeyninin Məhəmmədrza Pəhləvi tərəfindən edam olunmasına qarşı çıxmışdır. O, digər dini qurumlarında yardımı ilə, şahın Xomeyniyi bağışlayaraq Türkiyəyə sürgün edilməsinə nail olub.

Şəriətmədari, 1970-ci illərin sonunda, “İran”da Pəhləvilər əleyhinə başlayan İslami hərəkətdə aktiv rol oynamışdır. O, dini azadlıq və azərbaycanlıların hüquqları məsələsində şah rejimi ilə ciddi fikir ayrılığına sahib idi. Şəriətmədari şahın aryançılıq siyasətinə qarşı çıxırdı. 1978-ci ildə şahın xüsusi xidmət orqanları Şəriətmədarinin ofisini dağıtmış və onun tələbələrini qətlə yetirmişdir. Bundan sonra Şəriətmədari şah rejiminin əleyhinə fətva vermişdir.

“Şah”ın devrilməsi ilə Xomeyninin ölkəyə qayıtmasına şərait yaradan Şəriətmədari ilə digər dini liderlər arasında anlaşıl-mazlıqlar baş qaldırmışdı. Sərt bir idarəçilik yerinə yumşaq bir idarəetmə qurulmasını istəyən, şiə din adamlarının mərkəzi höku-mətdə bu dərəcə aktiv rol almalarına qarşı çıxan tanınmış din alimi, bir ara Quma çəkilib, ancaq ona verilən zamanətlər üzərinə yenidən Tehrana dönmüşdü.

Şəriətmədari 1979-cu ilin fevralında şah rejiminin devril-məsindən sonra Fransadan İran adlanan ölkəyə qayıdan Xomeyniyə mütədil siyasət yürütmək nəsihəti vermiş və qan tökməkdən vaz keçmək üçün səy göstərmişdir. O, Xomeyninin dini dövlət, yəni “vilayəti-fəqih” nəzəriyyəsini tənqid etmiş və dini dövlət yanaşma-sının şiəlikdə heç bir elmi əsasının olmadığını bildirmişdir.

Xomeyninin fundamentalist yanaşmasından narahat olan Şəriətmədari tərəfdarları 1979-cu ilin fevralında Müsəlman Xalq Hərəkatını yaradıblar. Tezliklə Şəriətmədari ilə Xomeyni arasında fikir ayrılığı açıq qarşıdurmaya çevrilmişdi. Belə ki, Şəriətmədari-nin istəyinin əksinə gedən Xomeyni referendum nəticəsində ölkənin “İran İslam Demokratik Respublikası” deyil, “İran İslam Respublikası” adlanmasına nail olmuşdu.

Müsəlman Xalq Hərəkatı və onun lideri Şəriətmədari bu ilk məğlubiyyətə baxmayaraq bütün gücünü yeni qəbul ediləcək Anayasanın demokratik əsaslarda hazırlanmasına, təkbəşinə hakim-iyyyət idarəçiliyinin olmamasına sərf etmişdir. Ancaq Xomeyni, 1979-cu ilin dekabr ayında Şəriətmədari ev dustağına çevirərək Müsəlman Xalq Partiyasının fəaliyyətini də dayandırmışdı. Xüsusi xidmət orqanlarının nəzarətinə götürülən Ayətullah Şəriətmədari ömrünün son günlərinə qədər həbsdə saxlanmışdı.

1982-ci ildə “İran” televiziyası Sadıq Qütbzadənin “etirafı”nı yayımlayıb. Qütbzadə Şəriətmədarinin tapşırığı ilə Xomeyniyə sui-qəsd hazırladığını bildirib. Bu etirafdan az sonra onun edamı gündəmə gəlib. Ancaq Xomeyni müctəhidlərin edam edilə bilməyəcəyini açıqlayaraq Şəriətmədarinin edam olunmasına qarşı çıxb.

Şəriətmədari 1986-cı ildə ev dustağı ikən müəmalı şəkildə ölmüşdü.

Şəriətmədarinin ən məşhur və iri həcmli əsəri “Darüt-təbliğil-İslami” tərəfindən yayımlanan, verdiyi fətvalara uyğun olduğu ifadə edilən “Risalə-i Tavzihul-məsail” adlı kitabıdır.¹⁴³⁰

İctimai-siyasi və dini görüşləri. Ayətullah Şəriətmədari və Xomeyni fərqli baxışlara sahib olan iki rəqib idilər. Şəriətmədari daha çox islahatçı, Xomeyni isə “inqilabçı” idi. Bu baxımdan 1979-cu ilin fevralın əvvəlində Ruhullah Xomeyninin rəhbərliyi ilə İslam Cümhuriyyət Partiyası (İCP), həmin ayın sonunda isə Ayətullah Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin lideri olduğu Müsəlman Xalq Partiyası (MXP) quruldu. MXP-nin əsas gücü Azərbaycan şəhərlərində, Tehrandə və Qumda idi. Hər halda o dövrdə “İslam inqilabı”nın əsas mərkəzlərindən biri Təbriz olmuş, “Şah”a qarşı ən sərt şüarlar burada verilmişdir. Ancaq Tehrandə hələ də güclü olan fars millətçiləri bununla barışa bilməyib, onlar da Azərbaycan-Təbriz mərkəzli inqilaba qarşı İslam dini adı altında fars şiəçiliyini təşkilatlandırmağa başlamışdılar. Bu hadisələrin canlı şahidi olmuş E.Qaradağlı yazır: “29 bəhmən üsyanı daha çox Şəriətmədari adıyla hallansa da, heç Şəriətmədari tipli dirəniş modeli deyildir. Doğrudur, Ayətullahın milləti Qumda önlənlərin yasına çağırması çox etgili olmuşdur. Ancaq bu üsyan geniş düşüncə kəsiminin birlikdə ortaya qoyduğu iradənin məhsulu idi. Kəsinliklə, orta kəsimi oluşturan aydın və öyrənci gücü olmasaydı, Təbriz üsyanı da Qum üsyanı kimi, qanda basdırılardı. Öyrənci və aydın düşünlərin 29 bəhməndəki rolunu üsyandan sonrakı Təbriz ayaqlanmalarında da eynilə görmək mümkün idi. Halbuki, türklərin mərcə məqamı olan Ayətullah Şəriətmədarinin belə dərin və radikal üsyanları liderlik edəcək ölçüsü yox idi. Əslində Şahla onun arasında olan açılım bir o qədər də dərin deyildir. 29 bəhmən rejim məmurlarının Türk millətindən olan yanlış düşüncəsini ortaya qoymaqla yanaşı başda Ayətullah Xomeyni olmaqla Farsçı

¹⁴³⁰ Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce. XI cildde, 3-cü cild (İran düşüncəsi). Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları. Ankara, 2023, s.156

mollaları da ayıldı. Belə ki, bu üsyanda qan verən Azərbaycan Türk millətinin öz doğması olan Şəriətmədaridən səs çıxmayınca Xomeyni Nəcəfdən Təbrizə səsləndi. Şəriətmədari Təbriz üsyanını özündən uzaqlaşdırmağa çalışarkən Xomeyni həmin bildirişdə “Yaşasın qorxmaz Təbriz!”, “Siz, Şaha ölüm istəməklə onun ağzına möhkəm bir yumruq endirdiniz!” və başqa sözləri ilə özünə böyük yer açdı. Halbuki, Azərbaycan Türk millətinin istəyi bu sözlərin öz din öndərinin ağzından eşitməsi idi”.¹⁴³¹

Doğrudan da, o dövrdə inqilabın mərkəzi Təbriz olmuş, Məhəmmədrza Pəhləviyə qarşı ən sərt şüarlar burada verilmiş, hətta Müsəlman Xalq Hərəkatı Şəriətmədarinin də xeyir-duasıyla burada meydana çıxmışdır. E.Qaradağlı yazır: “Burada da Təbrizlə Tehran arasında olan fərqlilik gözə çarpırdı. İnqilabdan sonra bu çarpıcı çeşidlilik İslami Cümhuri Partiyası və Müsəlman Xalq Cümhuri Partiyası formalarında daha da özünü göstərməyə başladı. Əsas hədəf kütləsini Azərbaycanda, Tehrandə və Qumda axtaran Xalq Müsəlman Partiyası çox keçmədən Azərbaycanın ən təyinedici gücünə çevrildi. Kəsinliklə tanınmış liderlərinin də istəyi olmadan bu partiya gün getdikcə dərin tələblərin mərkəzinə çevrilirdi. Azərbaycan hardasa iç savaşa çəkmək ərafəsində yaşayan bir bölgəyə çevrilmişdir. Şəriətmədarçılıqla Xomeyinçilik qarşı-qarşıya durmaqdaydı. Məhərrəm axşamlarındakı şaxsey-vaxsey dəstələri apaçıq ikiyə bölünmüş Hüseynçilər (Xomeynin dirənişçiləri – F.Ə.), Həsənçilər (Şəriətmədarinin barışçıları – F.Ə.) ünvanıyla tanınırdılar. Təbrizin bazarında yola düşən əza dəstələri də ikiyə bölünmüşdür. Təbrizin inqilab komitələrinin demək olar 4-5-ni çıxmaq şərtilə qalanı bütünlüklə “Xalq Müsəlman”nın əliylə idarə olunurdu. Ordunun durumu da beləydi”.¹⁴³²

Qeyd edək ki, Şəriətmədarinin başçılıq etdiyi Müsəlman Xalq Hərəkatı çox keçmədən artıq siyasi bir partiyaya çevrilmişdi. Arif Kəskin yazır: “MXP milli və liberal bir ideologiyaya malik idi.

¹⁴³¹ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.365-366

¹⁴³² Yenə orada, s.368-369

Partiyanın liberal tələbləri İran inqilabının ümumi şüarları və yaranmış şəraitlə ziddiyyət təşkil edirdi. İnqilab gedişində bütövlükdə İranda antiimperialist antiqərb bir atmosfer formalaşmışdı. Bu şəraitdə kapitalizmi dəstəkləmək, liberal və qərbçi olmaq həm yeni rejimin, həm də xalqın nəzərində böyük bir günah sayılırdı. MXP məhz belə bir ictimai-siyasi şərtlər içərisində fəaliyyətə başladı. MXP öz tərkibinə görə çeşidli zümrələri əhatə edirdi. Başqa sözlə, bu partiyada böyük din xadimləri ilə yanaşı, dünyəvi düşüncəyə sahib ziyalılar da təmsil olunurdu”.¹⁴³³

Arif Kəskinə görə partiya rəhbərlik edən Şəriətmədari dinlə siyasətin əlaqəsi məsələsində Xomeynidən çox fərqli baxışlara malik idi. A.Kəskin yazır: “O, “vilayəti-fəqih” prinsipini qəbul etmirdi. Şəriətmədari inqilabdan sonra Konstitusiyaya daxil edilməsi istənilən “vilayəti-fəqih”in hədsiz səlahiyyətlərinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, din xadimləri dövlət adamları deyil, nəzarətçi olmalıdırlar. Başqa sözlə, din xadimləri siyasi hakimiyyətin fəvqündə durmalı, siyasi məsələlər isə siyasətçilər tərəfindən həll edilməlidir. Şəriətmədari hesab edirdi ki, din xadimlərinin ən başlıca vəzifəsi ümməti və dini mənəviyyatsız hökumətdən qorumaqdır. O, səltənətin devrilməsini istəmədi, Məşrutə prinsiplərinin tətbiqinə və “həqiqi konstitusiyaslı monarxiyaya” tərəfdar idi. Şəriətmədari digər liberal üləmalar kimi Məşrutə dövrünün konstitusiyasında müəyyən edilmiş “yüksək komitə”nin yaradılmasını istəyirdi”.¹⁴³⁴

Başda Ayətullah Şəriətmədari olmaqla, Azərbaycan xalqının, o cümlədən Müsəlman Xalq Hərəkatının “İslam Cümhuriyyəti”ndən başlıca tələbləri yeni Anayasanın yazılması ilə yanaşı Əyalət-vilayət sisteminin rəsmiləşməsi, çoxpartiyalılıq sisteminə keçid, dünyəvi və hüquqi dövlətin olması, milli dillərin tədrisi, Qurucular Məclisinin millət tərəfindən seçilməsi idi. “Ayətullah Şəriətmədariyə görə, millətin dışında olan siyasi

¹⁴³³ Kəskin Arif. Güney Azərbaycanda Milli Hərəkatın tarixi təməlləri. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006, s.37

¹⁴³⁴ Yenə orada, s.38

davranışlara son vermək gərəkir. Habelə “İslamda Vilayəte Fəqih adında bir qanun yoxdur və ola da bilməz”, sözü A.Şəriətmədarının ağzından əksik olmayırdı. Millət tərəfindən böyük dəstək alan bu cəsarətli davranışın ən tədrigin və sinirli qarşı çıxanı Xomeyni özü idi. Günbəgün daha da böyüməkdə olan iki liderin qarşıdurması sürəci Türk-Fars ayrıntılılığına da yol açdı. Hər gün dərinləşməkdə olan bu etnik qarşıdurmanın bir olumsuz tərəfi də var idi. Belə ki, Xalq Müsəlman və Ayətullah Şəriətmədarının Xomeynizmə qarşı çağdaş və demokratik tutumu – Əşrəf Dehqani dışında, bütün solçu və mücahidlər tərəfindən imperializm tuzağı adlandırılırdı. Tudə, Fədai və Mücahid örgütlərinin başçıların Xalq Müsəlman qarşısında geriçi, siyasal əxlaq dışı və tam irticaçı tutumlarının ən böyük uduzanı Azərbaycan Türk milləti olsa da, ən rəzil və quyruqbulayıcı yeniləni də bu qruplar oldu”.¹⁴³⁵

Şəriətmədari inqilabdan sonra hazırlanan konstitusiyanın “vilayəti-fəqih”, ya da teokratik islami hakimiyyət ilə əlaqədar olan 110-cu maddəsi əleyhinə çıxaraq konstitusiyaya səs vermədi. Bu Şəriətmədari tərəfdarları, yəni MXH üçün başlanğıc nöqtəsi oldu. Həmin dövrdə Azərbaycan şəhərləri xüsusilə Təbrizdə səsləndirilən türkcə şüarlarda da Şəriətmədarının düşüncələri öz əksini tapmışdır: “Əsl-i 110 ziddi-bəşərdi, İslah olmasa əgər, batildi, hədərdi”. İlk başlarda “vilayət-i fəqih”ə qarşı mübarizə hərəkatın əsas xəttini təşkil edirdi. Ancaq, hərəkat radikallaşdıqca milli məsələyə də üstünlük verildi. Hərəkatın milliləşməsi küçə etirazlarında da öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan qəhrəmanları, çox verib belə imtahanları! Cumhurimiz olsun bərqərar, rəhbərimiz mərceyimiz Şəriətmədar!”¹⁴³⁶

Həmin dövrün fəalllarından olan Maşallah Rəmzi Ayətullah Şəriətmədarının şəxsən muxtariyyət tələbləri və federalizm haqqında danışdığını iddia edir: “Ayətullah Şəriətmədari Fransanın Le Monde qəzetinin muxbiri Eric Rouleau ilə müsahibədə Əyalət və

¹⁴³⁵ Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012, s.369-370

¹⁴³⁶ <https://www.amerikaninsesi.org/a/mashallah-razmi/2568810.html>

Vilayət Əncümənləri Qanununa işarə edərək Azərbaycan üçün muxtariyyətdən söz açıb. O, eyni müsahibədə federalizm sözündən istifadə edib”.¹⁴³⁷ Rəminin sözlərinə görə, 1979-cu ildə Azərbaycanda Xomeynini dəstəkləyən cərəyanlar say və nüfuz baxımından çox zəif olub və əksəriyyət Şəriətmədarini dəstəkləyib: “Təbrizdə təşkil olunan 36 komitə şəhərə nəzarət edirdi. Bunların 28-i Şəriətmədarini dəstəkləyirdi. Komitələrdən sadəcə biri tam olaraq Xomeyni tərəfdarı idi”.¹⁴³⁸

Doğrudan da, Şəriətmədari yeni konstitusiyada, bir sıra maddələrin, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin Azərbaycan daxilində rəsmi dil kimi tanınması, Azərbaycanda tədrisin ana dilində aparılması, milyonlarla Azərbaycan türkünün yaşadığı Tehranda ikidilli (Fars dili və Türk dili), məktəblərin yaradılması, ilk mərhələ kimi Güney Azərbaycana əyalət və vilayət əncümənlərinin fəaliyyətinə, sonra isə İran İslam Respublikasının yetərinə bərkidikdən sonra mərkəzi hökumətlə razılaşdırılaraq Güney Azərbaycanın İranın tərkibində Muxtar Respublika olması kimi məsələlərin konstitusiyada öz əksini tapmasına çalışmışdı. Türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin problemləri ilə bağlı bəzən daha sərt və olduqca radikal bəyanatlar irəli sürən Şəriətmədari Ankarada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” jurnalının xüsusi müxbirinə 1979-cu ildə Qum şəhərində verdiyi müsahibəsində deyirdi: “Bizim indi ilk istəyimiz məmləkəti bugünkü qarışıq vəziyyətdən qurtarmaq, fəvqəladə vəziyyətdən normal vəziyyətə gətirməkdir. Bundan sonra Azərbaycana muxtariyyət istəmək də bizim məqsədimizdir. Bugünkü vəziyyətdə də muxtariyyət istəməyi düşünürük. Fəqət məmləkəti bir ucundan o biri ucuna əhatə edən, ölkənin hər köşəsindən gələn müxtəlif səslər bizi gözləməyimizə vəsilə olur. Amma bizim muxtariyyət istəyimiz məsələsi belədir ki, azlıqda olan milliyyətlər buna necə reaksiya verəcəklər, bütün hallarda biz, hər an muxtariyyət istəyə bilərik.

¹⁴³⁷<https://www.amerikaninsesi.org/a/mashallah-razmi/2568810.html>

¹⁴³⁸<https://www.amerikaninsesi.org/a/mashallah-razmi/2568810.html>

Bu, ehtimal daxilindədir. Ərəblər, kürdlər muxtariyyət istəyərlərsə, - ki istəməyə başlayıblar – biz də gözləməyə lüzum görmədən məcburən muxtariyyət və ya Azərbaycan hökuməti istəyəcəyik. Niyə etməsinlər ki? Yoxsa yenəmi şah rejimi var? 17-17,5 milyonluq Azərbaycanlı Türkün “Türkümlə deməsi”, haqqını istəməsi, qoruması yenəmi suç? Şah Türk millətinin dilini, bu vəs ilə dinini, örf və adətlərini ortadan götürmək istədi və etdi. Buna etiraz edənlər həbs olundular, işgəncəyə məruz qaldılar. Yenə belə olmasını istəyənlərmi var, yoxsa? İranda yaşayan biz türklərin böyük hissəsi şahın istibdad rejimində məktəbdən, oxuyub-yazmaqdan məhrum edildik. Oxuyub-yazanlar da, təəssüf ki, fars dilində təhsil almışlar. Bu istibdad rejimində təhsil fars dilində verilmişdir. Televiziya, radio, qəzet və bütün digər nəşriyyat fars dilində idi. Türk millətinin, yəni məmləkətdə çoxluqda olan bir millətin meydana gələn hadisələri təqib etməsi bir tərəfdə qalsın, müdafiə etdiyimiz müqəddəs dinimizi belə öyrənmə bilmirdik. Bəhmən ayının 29-da Təbrizin Türk qəhrəmanları İran inqilabının təməlini atdılar. Onlar vətən uğrunda şəhid olarkən Türk idilər, indi irqlərini dəyişdi, yoxsa? 15 milyon farsın əsarəti altında 60 il qalmaq, yoxsa 17,5 milyonluq Türk millətinin ədaləti altında yaşamaq, yaxşı olar? Məsələlərimizi beləcə müzakirə etmək lazımdır”.¹⁴³⁹

İslam Respublikası Konstitusiyasını qələmə alanlardan biri olduğunu deyən Şəriətmədari açıq şəkildə qeyd edib ki, ancaq bu konstitusiyada xüsusi olaraq bir Türk milləti səhifəsi açılacağına inanmır. “Amma hər kəs haqqına sahib ola biləcəkdir. Hər kəs istədiyi siyasi partiyaya qeyd olub lazımı siyasi fəaliyyət göstərəcəkdir. Konstitusiyada bunu əngəlləyəcək bir hökm yer ala bilməz. Lakin İslama qarşı olmamaq şərti ilə. Onsuz da İslamın təməli ərəb və türklərdir”.¹⁴⁴⁰ Bütün bunlardan çıxış edərək, o, daha sonra deyirdi ki, yeni İslam Konstitusiyasında Azərbaycan türkləri ən azı haqq etdiyi muxtariyyətə sahib olmalıdır: “İslam

¹⁴³⁹ Kazım Şəriətmədari ilə müsahibə. “Azərbaycan” dərgisi, 1979, №230, s.6

¹⁴⁴⁰ Yenə orada, s.6

Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra hər kəs öz yerini tutacaqdır. Bizim yerimiz isə 17,5 milyon Azərbaycan türkünün doğub böyüdən Təbriz olacaqdır”.¹⁴⁴¹

“İran”ın bütövlüyündən çıxış etməklə yanaşı Şəriətmədari dolayısıyla da olsa deyirdi ki, Pəhləvilərdən sonra Xomeyni monorxiyasının ortaya çıxması yolverilməzdir. O, şiəlik ənənələrinə dayanaraq ruhanilərin birbaşa şəkildə siyasətə qarışmamasını, dövlət idarəetməsində, xüsusilə də iqtidarda yer almamasını uyğun görmüşdü. Şəriətmədari konstitusiyanın Mütəxəssislər Şurasında hazırlanmasının da əleyhinə çıxmış, Anayasanın birbaşa seçkilərlə seçiləcək Qurucular Məclisi tərəfindən hazırlanmasını doğru görmüş və seçkiləri boykot etməyə çağırırdı. “Şəriətmədarinin daha çox müsahibələrdə irəli sürdüyü fikirləri ənənəvi şəkildə yetişdirilmiş yüksək rütbəli bir şiə din aliminin düşüncələri kimi qiymətləndirilsə də, İran İslam İnqilabı zamanı təkidlə irəli sürdüyü siyasi fikir ondan ibarət idi ki, dini məzhəbi təşkil edən üləma birbaşa siyasətə girməməlidir. O, 1906-1907-ci il İran konstitusiyasında qəbul edilən, müctəhidlər komitəsinin qəbul ediləcək qanunların dini qaydalara uyğun olub-olmadığını yoxlayacağı və lazım gəldikdə ziddiyyətli məsələlərə veto qoya biləcəyi prinsipinə üstünlük verənlərdən idi. Bu səbəbdən də onun fikirləri inqilabdan sonra siyasətlə məşğul olmaq istəyən dindar təbəqənin ideyalarına zidd idi. 1979-cu ildə İran İslam Respublikasının konstitusiyasına dair danışıqlara başlayanda onun konstitusiya layihəsinin konstitusiya komissiyasına onu dəyişdirmək səlahiyyəti ilə təqdim edilməməsinə etiraz etməsi nəticəsində layihəni düzəltmək üçün ekspertlər komitəsinin təyin edilməsi, onun uğuru hesab olunurdu. Yeni layihənin referendumla çıxarılması zamanı konstitusiyanın rəhbər prinsiplərinə qarşı çıxması, onları milli suverenliyə zidd hesab etməsi və açıq şəkildə öz etirazını bildirməsi, həmçinin səsvermədən geri çəkilə biləcəyini bildirməsi ona qarşı düşmənçiliyin artmasına səbəb oldu. 5 noyabr 1979-cu ildə onun evinə hücum və uğursuz sui-qəsd cəhdi edildi.

¹⁴⁴¹ Yenə orada, s.6

Bu hadisə onun doğma şəhəri Təbrizdə ümumi tətil və nümayişlərə səbəb oldu”.¹⁴⁴²

Xomeyni ilə Şəriətmədarinin münasibətləri Mütəxəssislər Məclisinin təcili şəkildə hazırladığı yeni konstitusiya layihəsinin 2-3 dekabr 1979-cu ildə həyata keçiriləcək referendumda qəbul edilməsi ərəfəsində kəskinləşdi. Bu arada Şəriətmədari müəyyən narazlıqlara baxmayaraq ümumilikdə konstitusiya layihəsinin İslam dininə uyğun olduğunu, onun qəbul edilməsinin mümkün olduğunu bildirdi. Eyni zamanda, o, layihədəki 56. (Allah tərəfindən xalqa verilən haqlar) və 110. (Vilayəti-fəqihin səlahiyyət və vəzifələri) maddələrinin bir-birilə ziddiyyət təşkil etdiyini və Vilayəti-fəqih (lider) qavramının layihəyə daxil edilməsinin qəbul edilməz olduğunu açıqladı. “İran”ın dövlət televiziyası Şəriətmədarinin konstitusiya layihəsi ilə bağlı görüşlərinin təqdir etdiyi birinci hissəsini dəfələrlə yayınladığı halda, tənqid etdiyi ikinci bölümünü isə vermədi, bununla da Şəriətmədari tərəfdarlarının etirazları başladı.

5 dekabr 1979-cu ildə referendumun nəticələrinin təhrif edilmiş şəkildə elan edilməsi və Şəriətmədariyə qarşı bəzi fiziki və mənəvi təzyiq göstərilməsi ilə bağlı Qumda şəriətmədariçilərlə xomeyniçilər üz-üzə gəldilər. Şəriətmədarinin mühafizəçilərindən biri bu münaqişədə öldürüldü. Bu hadisə, vəziyyəti daha da kritikləşdirdi ki, Xomeyni Şəriətmədariyə evində ziyarət edərək ona baş sağlığı vermək məcburiyyətində qaldı. Nəsibli yazır: “İmam Xomeyninin bu davranışı görülməmiş bir olay idi. Ancaq bu, Azərbaycan xalqını sakitləşdirmədi. Şəriətmədarinin qəzəbli tərəfdarları Təbrizdəki dövlət radio-televizya mərkəzini, əyalət valisinin evini və digər dövlət qurumlarını ələ keçirdilər. Təbrizdəki hərbi silah deposunun əsgər və zabitləri nümayişçilərə qatıldı. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində də etiraz aksiyaları gerçəkləşdirildi. Radio-televiziya mərkəzini ələ keçirənlər Müstəqil Azərbaycan İslam Cümhuriyyəti haqqında danışımlara varacaq qədər irəli

¹⁴⁴² Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce. XI cildde, 3-cü cild (İran düşüncəsi). Yurtdışı Türklər və Akraba Topululuklar Başkanlığı Yayınları. Ankara, 2023, s.156-157

getdilər. Bu, artıq bir baş qaldırı idi, Təbriz bir kəs daha mərkəzi hökumətə qarşı üsyan başlatmışdı”.¹⁴⁴³

MXP-nin təşkilatçılığı ilə 6 dekabr 1979-cu ildə Təbrizdə yeni iqtidara-xomeynizmə qarşı ilk böyük üsyan baş vermişdi. Bu üsyanda MXP ilə yanaşı Azərbaycan Demokrat Partiyasının, Fədailərin və Mücahidlərin yerli təşkilatları da iştirak etmişdilər. Arif Kəskin yazır ki, Təbriz üsyanında əsas məqsəd Şəriətmədariyə və Azərbaycan Türklərinin haqlarına dəstək verməklə yanaşı, Xomeyniyə və onun ideyalarına etiraz etmək olmuşdur: “Şəriətmədari tərəfdarları Xomeyniyə bağlı qüvvələrin toplaşdığı mərkəzləri dağıtdılar, Xomeyninin şəkillərini divarlardan qoparıb cırdılar. “İnqilab keşikçiləri” qanlı bir hücumla radio və televizya mərkəzini MXP tərəfdarlarından aldılar. Üsyanı yatırtmaq üçün Tehrandan əlavə qüvvələr gətirildi. MXP qərargahı qanlı toqquşmalardan sonra həmin qüvvələrin əlinə keçdi, amma münaqişə təqribən 20 gün davam etdi. Güney Azərbaycan yenidən ağır silahlarla susduruldu. MXP-nin üsyanının yatırılmasında İranın bütün siyasi partiyaları iştirak etdi. Hətta azlıqların milli hüquqlarını müdafiə edən Xalq Fədailəri Partiyası da bu məsələdə islam hökuməti ilə həmrəy oldu. Azadlıq Hərəkatının (Azadlıq Cəbhəsinin-F.Ə.) başçısı Mehdi Bazərgan isə MXP-ni xarici qüvvələrin təxribatı kimi dəyərləndirdi”.¹⁴⁴⁴

Təbriz üsyançıları demokratik tələblərlə yanaşı milli tələblər də irəli sürərək ölkədə yaşayan bütün xalqlara “Öz müqəddəratını təyin hüququ” verilməsi və İranın Federativ İslam Respublikasına çevrilməsi tələbində bulunmuş, Təbrizdəki dövlət idarələrini, radio və televiziya stansiyalarını, təyyarə meydanını ələ keçirərək müstəqil Azərbaycan İslam Cümhuriyyətini elan etmişdilər. Onlar MXP liderini Təbrizə dəvət etmiş, lakin radikal

¹⁴⁴³ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.587

¹⁴⁴⁴ Kəskin Arif. Güney Azərbaycanda Milli Hərəkatın tarixi təməlləri. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006, s.39

mübarizəni qəbul etməyən, bütün çıxışlarında barışdırıcı mövqedən çıxış edən Şəriətmədari Təbrizə gəlməkdən imtina etmişdi.

Üsyanın ikinci günü Xomeyni iqtidarının muzdlu silahlı qüvvələri olan “pasdarlar” üsyanı yatırmağa çalışmışdır. Həmin gün Xomeyninin Şəriətmədari ilə görüşü olmuş və bu görüşdə Xomeyni Konstitusiyada dəyişiklik edilməsi və Azərbaycan məsələlərinin həllinə söz vermişdi. Nəsibli yazır: “Bu dövəmdə hər iki tərəfdən onlarla ölən və yaralananların olmasına, çatışan tərəflərə on minlərlə insanın qatılmasına, Təbrizdəki eyni dövələr dairəsinin bir neçə kəs əldən ələ keçməsinə, qısacası, Təbriz və Azərbaycanın mərkəzə qarşı yetərinə kəskin duruş göstərməsinə baxmayaraq, üsyan sırasında irəli sürülən tələblərin yetərsizliyi diqqət çəkir. Necə ki, dekabr ayının 13-də Təbrizdə yarım milyon insanın qatıldığı mitinqin ən “radikal” tələbi, iki Azərbaycan əyalətində idarə və dini atamaların Şəriətmədarinin təsdiqindən sonra yapılması idi. Anlaşılmazlıqlar mövzusunda dərin təcrübəyə sahib olan Xomeyni, bu və bənzəri tələblərin qəbulu məsələsində vəd verməyi uyğun görmüş, hətta yeni Anayasada düzənləmələr mövzusunda Şəriətmədariyə danışacağını açıqlamışdı. Özünə sadıq güclərin əli ilə qarşı tərəfdəki Xalqı Müsəlmanın yönətimindən Hüccətil-İslam Xosrovşahi kimilərini öz tərəfinə çəkmək üçün zaman qazanan Xomeyni, addım-addım Şəriətmədarini bir güncə sıxışdırma bildi. Şəriətmədarinin hərəkəti, onun “pis taktikaçı” olduğunu göstər-məkdəydi. Öz nüfuzunun və eyni zamanda da milli hərəkətin gücünün zirvədə olduğu dövəmdə belə Şəriətmədari özünü və hərəkəti düşmən qəbul edənlərə qarşı yumşaq davranış sərgilədi”.¹⁴⁴⁵

N.Nəsibliyə görə, Şəriətmədarinin digər yanlışlığı, daha doğrusu hərəkətsizliyi onu Qumdan Təbrizə çağırən, “Can sənə fəda Şəriətmədar, Qum sənə zindan Şəriətmədar!” şüarı səsləndirən yüz minlərlə tərəfdarlarının bu çağırışına səs verməməsi oldu. Nəsibli yazır: “Şəriətmədari və Xalqı Müsəlmanı idarə edənlərin bir digər yanlışlığı isə fars olmayanların milli hərəkəti ilə Türk milli

¹⁴⁴⁵ Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.587-588

hərəkəti atasındakı iş birliyi məsələsinə yetərincə önəm verməməsi oldu. Təbriz üsyanında kürd hərəkətinin lideri Şeyx İzzəddin Hüseyni Təbrizə təbriklə birlikdə silahlı qruplar göndərmiş, fəqət Şəriətmədari buna lazımı qarşılığı verməmişdir. Bu kəs də Azərbaycan öz milli məsələlərində deyil, daha çox İranın ümumi problemi – Vilayəti-fəqihin (liderin) səalhiyyətləri (110. maddə) – üzərinə israr etməkdəydi. Ümumiyyətlə, Şəriətmədarinin milli məsələnin ortaya çıxmasına və hərəkətin gedişatına biganə qalması, fikrimizcə, onun iranlı və müsəlman kimliyinə aşırı bağlılığı ilə izah edilə bilər. “İranın dağılacığı” qorxusu onu kürd gücləri ilə sıx birlik içərisində olmaqdan uzaq tutdu. Bu psixoloji durumun yaranmasında Sovetlər Birliyinin 1979-cu il dekabr ayında Əfqanıstanı işğalı və bir sonrakı hədəfin İran olacağına dair sözsöhbətin ciddi şəkildə ortaya atılması da təsirli oldu. Tehran mətbuatı fasiləsiz olaraq Təbrizdəki üsyanda xaricilərin barmağı olduğu məsələsində topluma psixoloji təzyiq etməkdəydi”.¹⁴⁴⁶

Beləliklə, Xomeyni və tərəfdarları Şəriətmədari tərəfdarları üzərində təzyiqini artıraraq Təbriz üsyanını məhv etmiş, Şəriətmədarinin özünü də xeyli dərəcədə zərərsizləşdirməyi bacarmışdı. Eyni zamanada, Xomeyni iqtidarı da Pəhləvilər kimi öz hakimiyyətini möhkəmləndirən kimi ilk zərbəni Azərbaycan Türklərinə, onların siyasi təşkilat, cəmiyyət və mətbuatına vurmuş, Ayətullah Şəriətmədarinin başçılıq etdiyi 3 milyon üzvü olan “Müsəlman Xalq Partiyası”nın fəaliyyətini qadağan etmişdir. Bununla da MXP-nin üzvlərinin bir qismi məhv edilmiş, bir qismi həbs edilmiş, böyük əksəriyyəti isə xaricə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Təbriz inqilabından sonra Tudə, Fədai, Mücahid kimi təşkilatların Xalq Müsəlman Hərəkətinin ətrafında birləşib, onun irəli sürdüyü tələblərə dəstək vermək əvəzinə xəyanət yolunu tutmaları Azərbaycan xalqı üçün çox böyük zərbə oldu. E.Qaradağlı da doğru yazır ki, bu qurumların ən son birləşmə imkanı yeni Təbriz inqilabı idi: “Onların özgür və içdən gələn

¹⁴⁴⁶ Yenə orada, s.588

inancıları olsaydı, Xalq Müsəlman istəklərinə dəstək olaraq devrimin inisiyativini ələ alacaq, başqa millətlərin də aparıcı lider quruluşlarını bu dirənişə çəkməklə rejim qarşısında böyük cəbhə açacaqdılar. Amma nə yazıq ki, bu işi görmək yerinə Xomeyni despotizmini kütlədən üstün tutaraq bu günkü fəlakətlərin oluşmasında birbaşa rol sahibi oldular. Bu qrupların Azərbaycan ulusal kimlik davasında da böyük xəyanətləri oldu. Xomeyni özgəliyinə qarşı millətin birgə olmasıgərəkən yerdə, bu qurumlara inanan aydın düşüncəli Azərbaycan Türk gəncləri öz millətindən qoparıldı. Aktivliylə tanınan bir çox gənc Türk, bu qrupların zəhlərlənməsinə tuş gəldilər”.¹⁴⁴⁷

Şübhəsiz, Tudə, Fədai, Mücahid kimi təşkilatların Şəriət-mədari-Xomeyni qarşıdurmasında Xomeyninin yanında yer alması, eyni zamanda önəmli məqamlarda Şəriətmədarinin cəsəətli addımlar atmaması öz işini gördü. Xüsusilə də, 1979-cu ilin dekabrın 5-6 da Təbrizdə Xomeyninin dini hakimiyyətinə qarşı MXP-nin başlatdığı üsyan zamanı, Xomeyniçilərin Azərbaycanın Türk əskərlərinin silahlarını buraxması ilə bağlı tələbi qarşısında Şəriətmədarinin geri addım atması, yəni onun fətvasıyla silahların yerə qoyulması və bundan dərhal sonra Hizbullah, Xalq Mücahidləri və Tudəçilərin Xomeyniçilərlə eyni səngərdə birləşib Azərbaycan ulusunu nişan almaları hər şeyi həll etdi.

Xomeyniçiliyə qarşı baş qaldırmış Təbriz və Qum üsyanları yatızdırıldıqdan sonra Xalq Müsəlman Partiyası İslam dininin düşməni kimi ləğv edilib, yüzlərlə Türk gəncləri dar ağacına çəkildi. Beləliklə, qətiyyətsiz, cəsəətsiz addımlarıyla “İslam inqilabı”nın liderliyini Xomeyninin əllərinə tərək edən Şəriətmədari çox keçmədən də, onunla qarşıdurmadan məğlub çıxıb ev dustağına çevrildi. E.Qaradağlı yazır: “Ayətullah Şəriətmədari bütün olumlu yönlərinə rəğmən öz milləti üçün Xomeyni ola bilmədi. O məzlum Türkü, düşmənin televeziyonunda axıtdığı göz yaşları və dilədiyi bağış səslərilə nümayiş etdirdilər. Vaxtıyla Xomeyniyə Ayətullah üzma ünvanı verməklə Şahın ona qarşı edam

¹⁴⁴⁷ Yenə orada, s.370

istəyini təsirsiz edən Ayətullah Şəriətmədarinin ünvanı Xomeyni tərəfindən alındı. Fars şovinizmi Səttarxanlarla, Bağırxanlarla, Xiyabanilərlə, İbrahimplərlə, Azadvətənlərlə etdiyini Ayətullah Şəriətmədarilə də etdi”.¹⁴⁴⁸

Beləliklə, Şəriətmədari bir mütəfəkkir kimi dini-fəlsəfi baxışlarına görə, islamlıq, islam fəlsəfəsinə əsaslanmışdır. O, bir çox İslam mütəfəkkirləri kimi, islamlıq fəlsəfəsindən, onun nüvəsindən kənara çıxmamış, ancaq yeri gəldikcə fəlsəfi mühakimələr də irəli sürmüşdür. Bu o anlama gəlir ki, Xomeyni və xomeyinçilik siyasi hiylələrlə Şəriətmədari və Şəriətmədariçilik üzərində müvəqqəti qalib gələ bilmişdir. İşin əslinə də baxanda görürük ki, Şəriətmədarinin İslamçılıq görüşləri daha gerçəki olub bu günə və gələcəyə doğru olmuşdur. Çünki onun islamçılıq görüşləri xomeyinçilikdən fərqli olaraq İslamçı olub, İslam dininə, İslam qaynaqlarına əsaslanmışdır.

Şəriətmədarinin ictimai-siyasi görüşlərində isə yeniləşməyə münasibətdə islahatçılıq ideyaları mühüm yer tutmuşdur. O, mümkün olduğu qədər dinin siyasətdən uzaq olmasının tərəfdarı olmuş, din və dövlətin bir yerdə olması məsələsində son dərəcə də həsas olmuşdur. Xüsusilə də, İran adlanan ölkədə baş verən “İslam inqilabı” dövründə daha təmkinli və islahatçı mövqe tutan Şəriətmədarinin, ancaq həddən artıq ehtiyatkarlığı, bəzən lazımı iradəni ortaya qoya bilməməsi Azərbaycan türklərinin həyatında problemlərə yol açmışdır.

¹⁴⁴⁸ Yenə orada, s.374

MƏHƏMMƏDTAĞI CƏFƏRİ

Həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan Türk kökənli filosof, islamşünas Əllamə Məhəmmədtəqi Cəfəri (1925-1998) Təbrizdə doğulmuş, uşaq yaşlarından Quran qiraətini öyrənmişdir. O, Təbrizin “Talibiyyə” məktəbində təhsilini bitirib Molla Hadi Səbzivarinin “Mənzumə”sindən və Molla Sədranın “Əsfar”ından dərs almışdı. Sonra ali təhsil almaq, böyük alimlərin və müctəhidlərin dərslərində iştirak etmək üçün Nəcəf şəhərinə getmişdi. Nəcəfdə qaldığı 17 il ərzində o, dərin mütəiləyə girişmiş, ictimai və insani elmləri, Qərb fəlsəfəsini diqqətlə öyrənmiş, müctəhidlər onun məqamını təsdiqlədikdən sonra Quma getmişdir.

Cəfəri ilə bağlı fəlsəfi tədqiqat aparan Vəliyyullah Xoştinət hesab edir ki, onu İslam cəmiyyətinin tərəqqisi, İslamın dirçəlişi məsələləri daima düşündürmüş, narahat etmişdir. Xoştinətə görə, Cəfəri İslama şüurlu, dərk edilmiş qayıdış tərəfdarı kimi tanınmış, onun müsəlman cəmiyyətinin ictimai inkişafı barədə irəli sürdüyü müddəalar son dərəcə qiymətlidir.¹⁴⁴⁹

Cəfərinin çeşidli zəminlərdə yazdığı əsərlər təkcə “İran”da deyil, Avropada da şöhrət tapıb irfan, fəlsəfə aləmində yayılmışdır. Qərbin adlı-sanlı alimləri ilə məktublaşması və yaxından onlarla apardığı müsahibələr, fikir mübadilələri onun dünyagörüşünün ali dərəcəsini ortaya qoyur. O, həqiqətin qarşısında təslim olmağı və sıxıntılar bərabərində davam gətirməyi yaşayış fəlsəfəsi sanırdı.¹⁴⁵⁰

Onun əsas əsərləri “İslam və Qərbə görə insan hüquqları”, “Düşüncələrə dalmaq”, “İslami irfan”, “Vəcdan”, “Əxlaq və məzhəb”, “Mövlanənin dünyagörüşü”, “Fəlsəfə və həyatın mənası”,

¹⁴⁴⁹ Vəliyyullah Xoştinət. Məhəmməd Təqi Cəfərinin həyatı və fəlsəfi görüşləri. Avtotrefarat. Bakı, 2007, s.3

¹⁴⁵⁰ https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_Ta%C4%9F%C4%B1_C%C9%99f%C9%99ri

“Fəlsəfə elminin həqiqətləri”, “Rasional həyatda elm və din”, “Din və elmin vəhdəti”, “Dini fəlsəfə” və başqalarıdır.

Sosial-fəlsəfi görüşləri. Cəfərinin sosial-fəlsəfi görüşlərində fərqli mədəniyyətlərin, o cümlədən İslam mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətinin müqayisəsi və izahları mühüm yer tutur. O, “İslam və Qərbə görə insan hüquqları” əsərində son əsrlərdə insan haqları və insani dəyərlərlə bağlı Qərb mədəniyyətində özünə möhkəm yer tutmuş siyasi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi nəzəriyyə və təcrübələri tənqid etmişdir. Başqa sözlə, Cəfəriyə görə son əsrdə Qərbdə meydana çıxan təlimlərin əksəriyyəti insanı ucaltmağa deyil dəyər-sizləşdirməyə yönəlmiş, madiyyat ön plana çıxarılaraq mənəviyyatsızlıq ruhu hökm sürmüşdür. Xüsusilə də, T.Hobbs, N.Makiavelli, A.Şopenhauer, F.Nitsşe kimi Qərb mütəfəkkirlərinin düşüncələri bu məsələdə mühüm rol oynamışdır.

Cəfəriyə görə, **birincisi**, istər Şərq, istərsə də Qərb mütəfəkkirlərinə insanları fiziki quruluş, dini inanc, düşüncə, təbiət, mədəniyyət baxımdan fərqli olsalar da, ancaq bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və birlik şəklində yaşamaq fikri hər zaman axtarılıb aramışlar. Hətta, bunun kökləri xalqların miflərinə qədər uzanıb gedir ki, burada “insanlığın ümumi vicdanı” bütün insanların bəşəri dəyərlərə, beynəlxalq haqlara əməl etməsi yolunda mühüm bir yol göstəricisidir. Cəfəri yazırdı: “Başqa sözlə: Biz əgər insanları “vicdan”, “praktik ağıl” və “fitrət” açısından anlayıb dərk edə bilərsək, şübhəsiz “incə fəlsəfi fikrilər və yüksək dini inanclar”ın daha ümumi bir ifadəylə; əski daş kömürləri yığınları arasındakı qalıcı almaz damarlarının və “incə insani düşüncənin gizli və qalıcı mücəvhərlərinin”, bugün belə eyni gerçəklik, yenilik və gərəkliliklə insanların uyum və birlikləri üçün ən uca təməllər olaraq araşdırılıb incələnen həqiqətlər olduğunu görəcəyik. Digər yandan, əgər insanları keçmişdə və hal-hazırda sahib olduqları və gələcəkdə də sahib olacaqları mənçilik (egoistlik) və çıxarcılıq (mənfəətçilik) düşüncələriylə ələ alacaq olarsaq, nə dünən, nə bugün, nə də yarın insanlar arasında heç bir uyum (harmoniya) və birliyin olmadığını görəcəyik. Zira egoist və çıxarçı düşüncələrin ilk yıxıcı işi, məhv-

edici bir prinsipi təlqin etməkdir: mən məqsədim, başqaları vasitədir!” Bu prinsip vicdan, praktik ağıl hamısından da önəmli “təmiz insan fitrəti”nin yox olmasına səbəb olmuş və bu nəticə ortaya çıxmışdır: Azad şəkildə, içdən gələrək və “olduqları kimi” gerçəklikləri diqqətə alınaraq iki insanın belə harmoniya və bilrik içində olmaları mümkün deyildir”.¹⁴⁵¹

Cəfəriyə görə, **ikincisi**, İslam və Qərb, İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannamələrinin iki hüququ sisteminin görüş sahibləri tərəfindən təsdiq olunmasından sonra artıq bu iki hüquq sistemi haqqındakı müzakirə, araşdırma və tənqidlərin sona çatdığı və bu mövzuda bir çalışma yapılmaması gərəkdii düşüncəsinin əksinə, hal-hazırda hər iki hüquq sistemi ilə bağlı bir sıra önəmli işlərin həyata keçirilməsi lazımdır. Onun iddiasına görə, bir məsələnin insan haqları baxımından müsbət anlamda davamlı olması üçün ilk şərt, həqiqət arayışı və insan toplumları üçün haqlar, məsuliyyətlər və azadlıqların dəqiqləşməsinin önəmini anlamaqdır. Hər yerindən duranın bu işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyinə inanan Cəfəriyə görə burada mütəxəssislər öz sözünü deməlidirlər. O, yazırdı: “Bu iş üçün insani elmlərdə görüş sahibi olan təcrübəli antropoloqlara, insanın bütün yönlərini və boyutlarını (ölüçlərini, tərəflərini) bilən, bütün köklərini, hisslərini, istəklərini və arzularını anlayan yetişkin insanlara, toplumun xoşbəxtliyi onlara bağlı olan, ancaq öz xoşbəxtlikləri toplumun onların anlamasına və qəbul etməsinə bağlı olmayan kimsələrə ehtiyacı vardır. Görüldüyü kimi, bu şərtlərdə, bir dönəmə və bir topluma xas olaraq da olsa, sıradan insanların “Biz həm “olduqları kimi”, həm də “olmaları gərəkdii kimi” sahələrində insanı bütün yönləriylə tanıya bilir və onun üçün ən gerçəkçi haqları, azadlıqları, məsuliyyətləri bəliirliyə bilir” iddiasında bulunmaları ehtiyatsız (patavatsız) bir cəsarət istər. Buna görə, bizim bütün səy və çalışmamız “bu cürdür və bundan başqa deyildir” iddiasında bulunmadan, hər iki sahədə, yəni “olduğu kimi insan” və “olması gərəkdii kimi insan” sahələrində

¹⁴⁵¹ Caferi, Allame Muhammed Taki. Evrensel İnsan Hakları. İslam ve Batı Düzenlerinin Mukayesesi. İstanbul, Kevser, 2016, s. 18-19

ən çox bilgiyi əldə etməyə yönəlik olmalıdır ki, bu əlbəttə mümkündür. Ondan sonra insanların sahib olduğu və sahib olmaları gərəkən ortaq yönəri və fərqlilikləri üzərində gərəkli və yetərli araşdırmaya sıra gələ bilər. Bax, o zaman onların haqları, azadlıqları və məsuliyyətlərinə aid bir bəyannamə hazırlamaq üçün təşəbbüsdə buluna bilirik”.¹⁴⁵²

Cəfəriyə görə, **üçüncüsü**, dünyanın ən möhtəşəm sarayının inşası ilə bağlı mütəxəssisləri bir araya gətirib onlardan bir layihə hazırlamasını istəmək və həmin layihə hazır olduqdan sonra onu gerçəkləşdirmək üçün inşa olunan yerə getmək lazımdır. Mütəxəssislər sarayla bağlı ideal layihəni hazırlasalar da, ancaq sarayın inşa edilməsi üçün getdikləri yeri (məsələn, yanardağlı, vulkanik bir bölgəni) gördükdə həmin layihənin mənasızlığını dərk etmiş olacaqlar. Cəfəri bunu, belə izah edir: “İndi siz bu örnəyi, bugün dünyanın - nə yazıq ki, insan görünüşlü məxluqların çoxunu təşkil edən – nəfsani istəklərinə tapanlar, despotlar və güc düşkünü olanların içlərindəki yanardağların zirvələrinə inşa edilmiş görkəmli hüquq saraylarına bənzədə bilərsiniz. Bu üzdən açıqca söyləyirik ki: Uca insani prinsiplər təməlinə dayalı doğru bir bilik və təhsil ilə eqoist, çıxarçı və hedonist insanların içindəki vulkanlar söndürülmədiyi və insan yetişdirici hüquq prinsiplərinin əkilə biləcəyi məhsuldar torpaqlara dönüsdürülmədiyi zamana qədər, bu kimi hüquq sistemlərinin və hətta onlardan daha üstünlərinin – özəlliklə də bu hüquq sistemlərinin həyata keçirilməsində görülən təəssüfləndirici ayırımçılıqlarla birlikdə - insan toplumlarını “rasional həyat” (“ağıla əsaslanan həyat”) sahəsinə çəkmənin öhdəsindən gəlmələri mümkün deyildir”.¹⁴⁵³

Cəfəriyə görə, **dördüncüsü**, buna qədərki müqəddimələr ümumilikdə bəşəri insan haqlarının əsil köklərini araşdırmaya yönəlik olub, insan haqlarının üç əsasını-kökəni ortaya qoyur.

Onun fikrincə, insan haqlarının birinci əsası da, təbii haqların təməl prinsipidir, yəni insanın təbii haqlarıdır. O, yazırdı:

¹⁴⁵² Yenə orada, s. 19-20

¹⁴⁵³ Yenə orada, s. 21

“İnsanoğlu da insan fərdləri arasındakı yaşamın və ruhi özəlliklərin fərfinə varib sosial həyatın gərəkliyinə dərindən bələd olduğu zamandan etibarən gerçək anlamda öz təbii haqlarını (anadangəlmə haqlarını) kəşf etdi. Təbii haqların təməl prinsiplərinin gərəkcəsi, aşağıda göstərilən iki təməl istiqamətdə “insan həyatının qorunması və düzənlənməsi”ndən ibarətdir: Birinci istiqamət: tamamən təbii həyat. İkinci istiqamət: İdeal həyat (rasional həyat). İnsanların təbii həyatlarının təbii haqq olaraq sahib olduğu və bütün ilahi dinlər və bəşəri hüquq sistemləri və qanunların rəsmən tanıdıqları ilk prinsip, “həyat haqqı”dır. Təbii haqlar silsiləsindən ideal həyatın isə dörd təməl prinsipi vardır: heysiyyət haqqı, bilik və təhsil haqqı, məsuliyyətli azadlıq haqqı, qanunlar qarşısında bərabərlik haqqı”.¹⁴⁵⁴

Onun fikrincə, insan haqlarının ikinci əsası isə, ilahi dinlərlə, yəni həniflik, iudaizm, xristianlıq, islamlıqla bağlı olub, insanın təbii haqlarının bütün prinsipləri də daha çox İslamda özünü ifadə etmişdir. Cəfəri yazırdı: “Dinlər açısından insanı rüşd və kamala çatdıran şey, zorlama ilə deyil, azad və mükəmməliyyətçi vicdan güdüsüylə təbii haqların prinsiplərini və insani rəasional həyat üçün uyğun olan qanunları qəbul edib onlara uymaqdır. Bu nədənlə görürük ki, təbii haqların prinsiplərinə və azad və mükəmməliyyətçi vicdana əsaslı digər uyğun qanunlara görə hərəkət etmək, heç bir zaman insanlığın ümumi bir çəkisi, tutumu olmamış, daima az, amma təmiz, müdrik və uca keyfiyyətlərə sahib bir azlıq bunu başara bilmişdir. Buna rəğmən xalqlar və millətlərin həyatında təbii haqlarının prinsiplərinin qaynağı heç bir zaman tamamən qurumamışdır”.¹⁴⁵⁵

Onun fikrincə, insan haqlarının üçüncü əsası isə, müdrik insanların xarizmatik xüsusiyyətləri və açıq ifadələri olmuşdur. Cəfəriyə görə, irqindən, dinindən, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq bir çox müdriklər hər zaman insanlar, insan toplumları üçün harmoniya və birlik təşkil edə biləcək fikirlər irəli sürmüş, nəzəriyyə-

¹⁴⁵⁴ Yenə orada, s. 21-22

¹⁴⁵⁵ Yenə orada, s. 23

yələr ortaya qoymuş, “ədalət”, “azadlıq”, “barış”, “hüquq” kimi qavramların üzərində dayanmışlar. Bu isə o deməkdir ki, yalnız şüurlu insanların deyil, bütün canlıların dəyəri var, üstəlik insanlar irqindən, dinindən, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq eynidirlər, burada əlil, ahıl, qozbel, kasıb, varlı və başqası fərq etməz birdirlər.¹⁴⁵⁶

Bununla da Cəfəri dünyəvi ideyalarla çıxış edən müdriklərə (Sofokl, Kiprli Zenon, Mark Avrelis, Siseron, Seneka, Foma Akvinalı, Con Lokk, Ş.L.Moteskye və b.), fəlsəfi məktəblərə (Essenizm, stoyaçılar və b.), dövlətlərin Ana Qanunlarına (Maqna Karta, Fransız qanunlarına və b.) müraciət etmiş, onların şərhini verməyə çalışmışdır.

Beləliklə, Cəfəri Beynəlxalq İnsan haqları bəyannaməsiylə bağlı iki mövzunu: 1) Bu bəyannamənin insani dəyəri, tətbiqi və indiyə qədər insanlığın durumunu yaxşılaşdırma yolunda bir addım atıb atmadığını, 2) Bu bəyannamənin yazılıb qəbul edilməsinin əsil səbəbini şərh etməyə çalışmışdır. Ona görə, bəyannamənin insani dəyəri və tətbiqi ilə bağlı əsas görüşdə deyilir ki, sözügedən bəyannamə insan haqları və fərdi azadlıqlara aid indiyə qədər düzənlənmiş ən ətraflı və ən mükəmməl sənəddir; ancaq bu müddəayla tamamilə razılaşmaq mümkün deyildir. O, yazırdı: “İslamın ilk qaynaqlarına və tamamilə mötəbər sənədlərə dayandıraraq ələ alacağımız İslam Dünyəvi İnsan Haqlarını diqqətə aldığımızda, Batılı düşünlər tərəfindən hazırlanan İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsi, bütün əsrlər və bütün kulturlər və dinlərin mətnləri, dini və əxlaqi bilikləri, iancları və görüşlərinin xülasəsi və tamamlayıcısı ola bilməz... Bu bəyannamənin bütün uyğun maddələri ilk və mötəbər İslam qaynaqlarında açıq ifadələrlə mövcuddur. Bunun yanı sıra o maddələrə əlavə olaraq, İslam qaynaqlarında bəşəri boyutda insan haqqında bir sıra haqlar və hökmlər vardır ki, bunlar, İslam fihi və hüququ üçün bir imtiyaz sayılmaqla birlikdə, İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsində görülən bəzi ziddiyyətlər və əksiklikləri də içərməməkdədir.

¹⁴⁵⁶ Yenə orada, s. 24-25

Biz öz adımıza, ümid edirik bir gün gəlir də bütün insan toplumlarının hüquq və qanun düşüncüləri, adəti keçən bəyannamənin İslam bəşəri insan haqlarının məziyyətlərinə sahib olması və onda mövcud olan əksikləri düzəltmək üçün onu İslam İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsiylə qarşılaşdırırlar”.¹⁴⁵⁷

İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsinin insani dəyəri və tətbiqi ilə bağlı ikinci görüşə gəlincə, Cəfəriyə görə onun nəzəri kökləri Qərb qaynaqlarıdır. Burada isə əsas məsələ madiyyatçılığa köklənən rəşionalizm, liberalizm və sosializm kimi cərəyanların əsas götürülməsidir. Bu isə o deməkdir ki, qərblı olmayan xalqların dəyərləri İnsan Haqları Bəyannaməsi ilə uyuşmur və bunu uyuşdurmaq lazım gəlir. Cəfəri yazır: “Əgər bu bəyannamənin Üçüncü Dünyada qəbul görməməsinin nədənlərini ciddi bir şəkildə araşdırmalı olursaq, bu qəbul görməmənin sadəcə bir mətinin Qərb qaynaqlı olmasından və Qərb kùltürünün simvollarının Üçüncü Dünya toplumlarının kùltürəl simvolarıyla fərqli olmasından deyil, bir bütün olaraq Üçüncü Dünyanın, özəlliklə də İslam ölkələrinin ideolojilərindən qaynaqlandığını görürük. Zira bu ideolojilər İslam dininə dayanırlar, İslamın isə BMT İnsan Haqları Bəyannaməsinin bəzi maddələrini qəbul etməsi mümkün deyildir”.¹⁴⁵⁸

Cəfəri hesab edir ki, İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsinin insani dəyəri və tətbiqi ilə bağlı üçüncü görüşə görə, mahiyyəti etibarilə dəyərlı və diqqətə şayan bir sistemdir və ən azından bir idelam təzahürü və caydırıcı bir faktordur ki, gerçək anlamda və nəsnəl olaraq, istər güclü, istər gücsüz bütün toplumları əhatə edəcək şəkildə bəzi düzəltmələr yapılib insanlığın həyatına girincəyə qədər, orta və aşağı toplumların bir-birlərinə saldırmasını əngəlləmədə və güclü toplumlarda soyutlama kùltürünün gəlişməsində olumlu rolü ola bilər”.¹⁴⁵⁹

O, İnsan Haqları Dünyəvi Bəyannaməsinin yazılıb qəbul edilməsinin əsil səbəbi ilə bağlı üç görüşün olduğunu iddia edərək,

¹⁴⁵⁷ Yenə orada, s. 54-55

¹⁴⁵⁸ Yenə orada, s. 57

¹⁴⁵⁹ Yenə orada, s. 57

onları da ayrı ayrılıqda şərh etmişdir. Cəfərinin bununla bağlı gəldiyi əsas qənaət də odur ki, qərblilər bu bəyannaməni yazıb qəbul edərkən Qərbin və Qərbə bağlı olan toplumların maraqlarını güdmüşdür. Başqa sözlə, bəyannamənin dünyada var olan bütün toplumların güc və çatışmaya son verilməsi üçün yazıldığı ortaya qoyulur ki, burada insanlıq özü düzgün şəkildə ifadə olunmur və qərblilərin məntiqi ilə düşünülür.¹⁴⁶⁰

Cəfəriyə görə, Qərb mütfəkkirlərinin, o cümlədən Makia-velinin, Hobbsun düşüncələrində insanı insanın canavarı və dəyərsiz məxluq kimi qələmə verilməsi, üstəlik insanın ancaq özünə bağlı olan eqoist, fırıldaqçı olaraq tərif edilməsi, özünü dünyada yeganə məqsəd görüb digərlərini vasitə sayması qəbul edilməzdir. Onun fikrincə, bu kimi düşüncələrdən irəli gələrək yazılan Bəyannamənin əsas çatışmayan cəhəti də insanın qürurunun, heysiyyətinin və dəyərinin düzgün izah olunmaması, hər şeyin madiyyata və gücə bağlanmasıdır. Başqa sözlə, Bəyannamə ilə bağlı əsas problemlərdən biri ilk insan haqqı kimi insanın zatında olan heysiyyət və saygınlığın, üstəlik Yaradanın insana bəxş etdiyi keyfiyyətlərin nəzərə alınmamasıdır. Cəfəri yazırdı: “Dünya universitetləri, insanın qürur və saygınlığını isbat üçün elmi və fəlsəfi anlamda heç bir doğru addım atmadıqları kimi, təəssüf bir yandan “gücün özgünlüyü” (Leviathanizm) teorisi, digər yandan da kültürel dəyərsizləşmə və tarixin təməl prinsipləri ilə bağlı olaraq yapılan əsilsiz analizlər – radikal pozitivizmin üçlü mərhələsi kimi – səbəbiylə insanların qutsallığı və mənəvi qürurunun pisləşməsi gün geçdikcə daha da güclənir. Oysa İslam və digər ilahi haqq dinlər açısından insan “Gerçəkdən biz Adəm oğullarını qürurlu qıldıq...” ayəsi görəyincə zati heysiyyətə və uca bir normativ təkamül qabiliyyətinə sahibdir. Bu görüşə görə, bütün insan toplumlarına insanın zati heysiyyət və saygınlığına riayət edilməsi gərəkdiyini tövsiyə etmək tamamilə məntqlidir. Bu səbəblə Qərb, Beynəlxalq İnsan Haqlarının dünyəvi bir kültüərə dönüşməsi üçün öncəliklə insanın bu zati (anadangəlmə) heysiyyət və saygınlığının

¹⁴⁶⁰ Yenə orada, s. 67-68

isbat edilməsi və insanı, bütün insanları bir-birlərini yiyən canavarlar olaraq görən Makiavelizm və Leviathanizm və ya Yararçılıq (Mənfəətçilik) düşüncələrindən qurtarıb əsil mahiyyətinə qovuşdurmaq gərəkdir”.¹⁴⁶¹

Qərb Dünyəvi İnsan Haqları dünya toplumlarının barış, azadlıq və ədalət təməli üzərində bir arada yaşaması düşüncəsinə dayandırır ki, heç bir kimsə bunların ideal şeylər olmasına şübhə etmir. Onun fikrincə, ancaq sırf insanların fitri duyğularından yararlanaraq bu təməllərin zəruri olduğunu iddia etmək, insanların, bütün fərdlərin özlərini bir ailənin üzvləri olaraq görəcəkləri bir dünyanı formalaşdırmaya olan ehtiyaclarını qarşılamır. O, yazırdı: “Zira belə bir iddia, çox daha ali bir təmələ dayanmalıdır ki, bu ali təməl, İslam açısından Tanrı inancıdır; ya da ən azından – gəlmiş, geri qalmış, inkişafda olan, güclü və gücsüz – bütün ölkələri söz mövzusu bu dünyəvi haqları qəbul etməyə və həyata keçirməyə məcbur etmək üçün, hər kəsin qəbul etdiyi elmi bir təmələ dayanmalıdır”.¹⁴⁶² Cəfərinin fikrincə, tarixi təcrübələr göstərir ki, ideal hüquq sistemini ortaya qoymaq, onun mütləq həyata keçəcəyi anlamına gələ bilməz. Ona görə ideal olaraq görülən hüquq sisteminin həyata keçirilməməsinin səbəbləri ayrımcılıq və toplumsal hazırlığın olmamasıdır. O, yazırdı: “Bu səbəblə fərdlərin öyrənmə və təhsil baxımından qəbul etmə hazırlığı olmayan bir toplum üçün ən ali hüquq sistemini ortaya qoymaq, məsələn bir yanardağın zirvəsində görkəmli bir saray inşa etmək kimdir. Bu üzdən bütün insan toplumlarını dünyəvi haqları gerçəkdən qəbul etməyə və tətbiqinə çalışmaq üçün hərəkətə ortaq bir sıra mənəvi və əxlaqi prinsiplərin öyrədilməsi gərəkir. İslamın hüququn qəbul və tətbiqini saxlamaq məqsədilə ümumilikdə insanların əxlaqi təhsilinə həyatı bir önəm vermiş olması boşuna deyil”.¹⁴⁶³

Beləliklə, o hesab edir ki, Qərb Dünyəvi İnsan Haqları, insanlar üçün heysiyyət və qürur mövzusunı görməzdən gəlmiş və

¹⁴⁶¹Yenə orada, s. 70

¹⁴⁶²Yenə orada, s. 71

¹⁴⁶³Yenə orada, s. 71

bu haqların heç bir maddəsində qürurlu, heysiyyətli, ərđəmli insanlar üçün bir imtiyaz ön görülməmişdir. Cəfəri yazırdı: “Fəqət İslam açısından, insanları təkamülə və sosial həyatda uyğun mövqelərdə yer almaya təşviq etmək üçün bu imtiyazın ön görülməsi və elan edilməsi bir zorunluluqdur. Ərdəmli insanlara bir imtiyaz verilməsi, digər insanların haqlarının pozulması anlamına gələ bilməz. Necə ki, bütün toplumlarda daha səmimi, daha ağıllı və daha bilikli insanlar, daha yüksək və önəmli işlərə seçilmə ləyaqətinə sahibdirlər. İslam da bu imtiyazı açıq bir şəkildə bəyan etmişdir: Ey insanlar! Biz sizi bir erkək və bir dişidən yaratdıq və bir-birinizi tanımanız üçün sizi millətlərə və qəbilələrə ayırdıq. Şübhəsiz, Allah qatında sizin ən dəyərliniz, ən təqvalı olanınızdır”.¹⁴⁶⁴

Onun fikrincə, bütün insanların zati heysiyyətini tanımadan azadlıq və barişə nail olmanın mümkün olmadığı, çox doğru və sağlam bir təsbitdir, eyni zamanda bu ikisinin bir-birindən ayrılmaz olmasından azascıq da şübhə duyulmamalıdır. O, hesab edir ki, insanların anadagəlmə sayğınlığı anlamına gələn zati heysiyyəti isbat etmənin yolu, kültürel bazarlıqları və üstünlükləri bir kənara qoyaraq bütün mütəxəssislərin birlikdə bunun həllinə çalışmasıdır. Cəfəri yazırdı: “Zira biz İnsan Haqları Haqqında Ümumi Bəyannamədə, hər birinin özünə özəl dəlilləri, ənənələri, dini inancları, dayanaqları, ümumi təklifləri və tanımları olan və bunlara dayanaraq özlərinə aid qanunları və haqları isbat edilmiş qanunlar və haqlar olaraq qavrayan millətlərdən hər birinə özəl qanunlar və haqlar ilə qarşı qarşıya deyilik. Biz bu bəyannamədə, müxtəlif xalqlar və millətlər, dəyişik kultürlər və dinlər, fərqli tarixi keçmişlər, dağınıq güclər, imtiyazlar və irqlərlə qarşı qarşıyayıq və onların hamısına bunu söyləyirik: Sizin hamınızın bu hüquq maddələri qarşısında özünüə özəl milliyyətlər, qövmiyyətlər, kultürlər və tarixi keçmişlərinizdən və hamısından da daha önəmlisi gücünüz, ayrıcalıqlarınız və etnik özəlliklərinizdən vaz keçməiniz və əl çəkməiniz gərəkir. Digər tərəfdən bunu söylərkən,

¹⁴⁶⁴ Yenə orada, s.72

dünya xalqları və millətlərinə, bizim əmrimizlə bu maddələrə baş əymək zorunda olduqlarını qəbul etdirə bilmərik. Dolayısıyla bu kimi ideal haqlar və azadlıqların məcburiliyi və dəyərini öncəliklə siyasətçilərin özlərinə anlatma yönündə davamlı və fasiləsiz bir səy göstərilməlidir. Çünki bu kimi haqları tanımanın gərəkliliyini hiss etmək, gerçəkdə insan toplumlarının bütün hüquq, iqtisadi və siyasət öncüllərinin, insanların təbii birlikdə yaşamasını saxlayacaq haqların yanında, insanların ruhlarının da bir sıra haqları olduğunu və toplumları idarəedənlərin, bir ovuc iradəsiz və şüursuz məxluqa deyil də insanlara və insanların tarixinə hökm etmək istəyirlərsə, insanların ruhlarının da haqlarına riayət etmələri gərəkdliyini bilmələrini xatırladan bir xəbərdarlıqdır”.¹⁴⁶⁵

Onun fikrincə, xalqlar və millətlər arasında “ortaq anlayış”ın meydan gəlməsinin önündəki ən böyük problemlərdən biri, insanların həyat işlərinin birliyinin parçalanmış və dağılmış olmasıdır. O, yazırdı: “Bu parçalanmışlıq və dağılmışlıq, sadəcə xalqlar və millətlər arasında “ortaq anlayış”ın ortadan qalxmasına səbəb olmaqla qalmamış, eyni zamanda bir toplumun insanların qutsal mənaəviyyatını da yox etmiş və hər kəsi bir-birinə özgüləşdirmişdir. Başqa bir sözlə, əxlaqi boyutun hüquqi boyutdan, bu ikisinin sosial boyutdan, bu üçünün də siyasi boyutdan, bu dörd boyutun da elmi boyutdan, bu beş boyutun da fəlsəfi və ontoloji boyutdan, bütün bunların da dindən ayrılmış olması, insanı özünə və başqalarına özgüləşdirmişdir. Bu parçalanmışlıq, dar elmi istiqamət açısından xoş qarşılanmış və hətta məcburi olaraq qavramaq olsa da, insanların içindəki “həyatda ortaqlıq” hissi ilə “rəsonal həyatda birlik” hissini qurutmuş və çeynəmişdir. Bu nədənlə deyirik ki: İnsanların həyatında analitik istiqamətin önəmi olduğu kimi, həyat haqqında sintetik istiqamətin də məcburiliyi vardır. Biz bu iki təməl istiqamətlə insanların ruhi birliyinin təməllərini isbat edib, onları dünyəvi haqları qəbul etdirməyə hazırlaya bilərik”.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶⁵ Yenə orada, s.74

¹⁴⁶⁶ Yenə orada, s.75

Cəfəri yazır ki, Qərbdə və bir çox Şərq ölkələrində insanlar dünyəvi qanunlara əməl etsələr də, əxlaqi baxımdan aşağı və səviyyəsiz durumdadırlar; çünki bu qanunların mənşəyi insanların mənfəətçiliyi və madiyyatçılığıdır. Ancaq İslam hüququnda qanunun mənşəyi, qaynağı Tanrının iradəsi olduğu üçün, burada islam cəmiyyətləri eyni qanun və ilahi iradəyə əsaslanır, bütün müsəlmanları tək toplum hesab edərək ədaləti də çatmaq istədikləri hədəf olaraq görürlər. Cəfəri iddia edir ki, dünyəvi insan haqları adı altında gücdən faydalanaraq, ya da üstünlük hesabına millətləri və xalqları imtiyaz və özünəməxsusluqlarından uzaqlaşdırmaq niyyəti olmadığı kimi, eyni zamanda bütün xalqları dünyəvi qanunlara məcburi əməl etməyə sürükləmək də doğru ola bilməz. O, yazırdı: “Dəyərlərdə, arzularda, hərəkətin başlanğıc nöqtəsi və güzərgahında və həyatın ali hədəfində birliyi qəbul etmə zəminini hazırlamadan bu dünyəvi haqları ortaya qoymaq, tamamilə əsirsiz olmasa da yarımçıq bir dəyəri olacaqdır. Cesare Borgia, Makiavelli və Tomas Hobbs kimi nəzəriyyəçilərin insan və insanlıq haqqındakı normativ nəzəriyyələrini ortadan qaldırmadan belə bir zəmini hazırlamaq mümkün olmayacaqdır. Qısacası, millətlərn gerçəkdən bu dünyəvi haqları qəbul etməyə hazır olması üçün, “anlamsız dünyada anlamsız insan” sonucunu verən “insan, insanın canavarıdır” formülünü yetərli dəlillərə dayanaraq bu formulu rədd edə bilməzlərsə, hər toplum və dövəmdə, hətta hər insan topluluğunda Borgia, Makiavelli və Hobbs kimilərin səmimi izləyiciləri, Beynəlxalq İnsan Haqlarının tədvin və tənzipinin ən təməl nədəni olan azadlıq və barışı, istədikləri kimi şərh etməyə və insanlığın bütün dəyərləri və prinsiplərini öz məqsədləri üçün tək- tək vasitə olaraq görməyə davam edəcəkdir. Çünki onların beynlərinin aktiv ünsürü budur: “Mən məqsədim, başqaları vasitə”. Bütün dəyərləri yox edən bu cərəyan, tarix boyunca insanlardan milyonlarca qurban almış, bu dəfə də milyardlarca qurban almayı gözləməkdədir. Bu yıxıcı cərəyan, ən optimist düşüncüləri belə iztiraba salan və yuxularını qaçıran bir cərəyandır”.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁷ Yenə orada, s.78-79

Cəfəri yazır ki, “insanlıq ailəsinin üzvləri” ifadəsi, əxlaqi dəyər yüklü bir qavram və bütün insanların özlərini bir ailənin üzvləri olaraq hesab etmələri üçün ən ali ideal, ən yararlı və yapıcı kütləvi əlaqə örnəyi olduğu halda, bu düşüncə sosial həyatın ortaya çıxdığı ilk gündən indiyə qədər - ilahi liderlərin insanların ruhi bölgəsini algılayaraq onların həyat meydanına girib, onları təbiətlərində olan birlik ilə tanışdırdıqları və bir ailənin üzvü olma əhval-ruhiyyəsiylə idarə etdikləri bir neçə örnəyin xaricində-yetkinləşmiş insanların beyinlərindən gerçəkləşmə sahəsi olan başqa dünyaya enməmişdir. Onun fikrincə, tarixdə ilahi liderlərin öndərliyində olmayan bəzi harmonuk, ahəngli yaşamalar olsa da, bu daha çox quldarlıq dönməsinə aiddir, həmin dövəmdə kölələr zati heysiyyətlərindən və dəyərlərindən xəbəriz olduqları üçün hər şeylə razılaşmışlar. Ancaq həmin kölələr zamanla zati heysiyyətlərini və dəyərlərini anlayaraq birlik və bərabərlik üçün mücadiləyə qalxmışlar. Cəfəri yazırdı: “İnsan, özəlliklə toplu hərəkətləri başlatmaq üçün özündən elə harmoniya, ahəng və bərabərlik göstərmişdir ki, o hərəkətlərin fəlsəfəsi və səbəbini bir kənar qoyarsaq, gerçəkdən də o toplu hərəkət dövəmində bütün = 1 formulunu sübut etmişdir. Fəqət o hərəkətlərin çoxan təsirləri söndükdən sonra təkrar eyni əski halına dönmüşdür. Oysa peyğəmbərlərin öndərliyində, insanlar peyğəmbərlərin missiyasının əsil ünsürü olan “bütün insanlar Allahın ailəsinin fərdləri kimidirlər” gerçəyinin isbat edildiyini göz önündə bulunduraraq, “qardaşlıq ruhu” və “bir ailənin üzvlüyü” həqiqətini, hətta bu ikisindən daha ali bir birliyi (ilahi ruhun günəşindən bir zərrə) idrak edərlər”.¹⁴⁶⁸

Cəfəri hesab edir ki, ali bir birliyi idrak etmək əvəzinə insanoğlunu mənəfəətçiliyə, yararçılığa, madiyyatçılığa, həziyyata yönəltmək bəşəriyyət üçün fəlakətdən başqa bir şey vəd etmir. Ona görə, İnsan Haqları Bəyannaməsində də məhz Qərbdən irəli gələn bu cür düşüncələr azadlıq və bərabərlik pərdəsi altında dünya cəmiyyətlərinə bu və ya digər formda yeridilməkdədir. Başqa sözlə, İnsan Haqları Bəyannaməsində insanların zati heysiyyətlərini

¹⁴⁶⁸ Yenə orada, s.80

yətindən irəli gələrək bir-birlərinə sevgi, qarşılıqlı hörmət bəsləmələri yerinə, ancaq zordan, gücdən qaçmalarının tövsiyə edilməsi heç nəyi dəyişmir. O, yazırdı: “Gərək ilahi dinlər, gərəkse gerçək filosoflar, hətta toplumların tək gücü olmaq istəyən eqoist diktatorlar tərəfindən insanları bir-birlərinə sevgi bəsləməyə təşviq üçün, “İnsanlıq sözlüyündə “sevgi” qavramı qədər sevimli başqa heç bir insani düşüncə olmamışdır” deyiləcək qədər saysız sözlər söylənmiş, saysız fəaliyyətlər yürütülmüş olmasına rəğmən, bu yolda əldə edilən başarı, “insan, öz növləri arasında sevgi icad etmək üçün bir addım atmışdır” deyilməyəcək qədər azdır. İnsanı, xam və təməlsiz duyğuları doyurmaq ya da bəzirganlıq etmək üçün deyil, yetişkinliyə və insani sevginin kamalına çatdırmanın tək məcburi və yararlı yolu, ilahi peyğəmbərlərin açdıqları yoldur. Bu yol, hər kəsin gerçəkdən özünü sevə bilməsi üçün öncəliklə bütün insanlara insanın zatının saygınlığının sabit olmasıdır. Yəni öncəliklə insanın zatını saygınlığını qəbul edəcək ki, insanı insan olduğu üçün sevvəbilmə nöqtəsinə irəliləyib bilsin. Ardından bütün insanların ilahi mütləq kamala aslılığından dolayı saygın olan insanı özdə ortaq və bərabər olduğunu anlayaraq, xam və keçici duyğularla ya da bəzirgan zehniyyətiylə deyil, özgün olaraq başqalarına sevgiyi qəbul edə bilsin”.¹⁴⁶⁹

Deməli, insanların özlərini bir ailənin üzvlərindən daha çox “bir-birlərinin canavarları” kimi görmələri insanlığın inkişafına deyil, tənəzzülünə doğru sürükləmişdir. Cəfərinin demək istədiyi də odur ki, “rəşadət həyat” dan, elmin vacibliyindən bəhs edən Qərb mütəfəkkirlərinin insanları vahid bir sevgi içində deyil, əksinə parçalanmış, dağınıq və bir-birlərinin canavarı kimi görüb, ancaq bunun üzərindən ədalət, bərabərlik, azadlıq şüarları ortaya atmaları heç də səmimi, inandırıcı deyil. Eyni zamanda, “inanc azadlığından”, “qorxu və yoxsuluğun ortadan qalxması” düşüncələrindən çıxış edən qərblilər bunu daha çox söz xəzinəsinə, ya da öz maraqlarını həyata keçirmək fürsəti olaraq görürlər, nəinki həqiqətən də buna ehtiyacı olan toplumların problemlərini

¹⁴⁶⁹ Yenə orada, s.82

qarşılmaq üçün. Bu baxımdan Qərb mütəfəkkirlərinin insan azadlığı, dini azadlıq, vicdan azadlığı, ümumiyyətlə azadlığın dəyəri anlamında ortaya qoyduqları, Qərb dünyasında bir cür, qeyri-Qərb dünyasında isə tamamilə fərqli şəkildə özünü büruzə verir. Cəfəri yazırdı: “Azadlığın dəyəri, insanın müxtəlif və fərqli mövzular və yollar arasından bir mövzu və yolu seçmə gücünün olmasını saxlayan əhval-ruhiyyəyə dayanmamaqdadır. Biləks, azadlığın dəyəri, seçilən mövzu və yolu ilə bəirlənir. İnsanların azadlığını əlindən alma və ya insanların azadlığını gücləndirmə azadlığına sahib olub da onların azadlığını əllərindən alan bir kimsənin azadlığının bir dəyəri ola bilərmə? İnsanlıq tarixlərinin pisləri, diktatorları və zorbaları, azad olduqlarını hiss etdikləri üçün işlədikləri pisləkləri işləmişlərdir. Yoxsa, cəbr söz mövzusu olursa, heç bir iş pis olaraq qiymətləndirilə bilməz”.¹⁴⁷⁰

Tarixən İnsan haqları ilə bağlı əsasən Qərbdə, müəyyən qədər də Şərq ölkələrində geniş yayılmış düşüncələr arasında “Özünə rəva bilmədiyini şeyi başqasına da rəva görmə”, ya da “insanlara yaxşılıq et ki, onlar da sənə yaxşılıq etsin” kimi, deyimlər var ki, ilk baxışda ruhumuza oxşasa da, bunları da birmənalı dəyərləndirmək mümkün deyil. Xüsusilə də, yaxşılıq qarşısında yaxşılıq gözləmək bir növ ticarətə bənzər. Əslində insanoğlu insanlıq naminə etdiyi heç bir şeyə görə yaxşılıq gözləməməli, heç bir təmənnə içində olmamalıdır. Necə ki, Azərbaycan Türk ata sözlərində “yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir” deyimi, təsadüfi deyildir. Cəfəri hesab edir ki, İslam dinində eynilə yaxşılıq qarşısında yaxşılıq gözləmək məqbul hesab olunmur. O, yazırdı: “İnsanlara yaxşılıq etmənin gerçək dəyəri, qarşılıq və mükafat gözləmədən, yaxşılığın özünü təmin etməkdir; İslam dəyərlərində söz mövzusu olduğu kimi: “Biz sizi, ancaq Allah rizası üçün doyuzdururuq; sizdən nə bir qarşılıq istəyirik, nə də bir təşəkkür”. Bu ayə Peyğəmbəri-Əkrəmin Xanədanı Cəlilisi haqqında nazil olmuşsa da, yaxşılıqların əsil dəyərinin qarşılıq və təşəkkür

¹⁴⁷⁰ Yenə orada, s.84

gözləmədən yapılmasında olduğunu açıqladığı üçün, bütün insalara bir tövsiyə dəyərləndirir”.¹⁴⁷¹

Cəfəriyə görə, İnsan Haqları Bəyannaməsi hazırlanarkən ilahi dinlərdən, onlara aid kitablardan, xüsusilə də İslamdan yararlanmalı idi. Onun fikrincə, müsəlman tədqiqatçıların həmin Bəyannaməni şərh edərkən İnsan haqları ilə bağlı İslam dininin özəlliklərini diqqətə almaları daha doğru olardı ki, bunu da görmək olmur. Halbuki İslam dinində İnsan Haqları Bəyannaməsinə aid bütün məsələlərə daha dəqiq və insani bir görüş vardır. Cəfəriyə görə bu, özü əksini yalnız Quranda deyil, eyni zamanda peyğəmbərə aid hədislərdə də tapmışdır: “Bütün insanlar Allahın ailəsidir və insanların Allah qatında ən sevimli olanı, insanların ən faydalı olanıdır”, ya da “Kim “Ey müsəlmanlar mənə yardım edin!” deyər fəryad edin bir adamı duyar da ona cavab verməzsə (ona yardım etməzsə), müsəlman deyildir”. Cəfəri hesab edir ki, İnsan Haqları Haqqında Ümumi Bəyannaməni incələyən bəzi müsəlman tədqiqatçıların bu təməlin islami mətnlərdəki varlığından söz etməmələrinə təəccüblənməmək əldə deyil: “Qərb İnsan Haqları Haqqında Ümumi Bəyannaməsinin ortaya çıxmasının səbəblərini və onun ilk maddəsini incələyərkən görəcəyimiz kimi, böyük peyğəmbərlərin (ə.s.) təməl məqsədi; insanların qardaşlıq ruhuyla bir-birləriylə münasibət halında olmaları gərəkdiyi və hər kəsin özünü sadəcə bir bədənə orqanları olaraq deyil, daha çox “ideal həyat” yolunda hərəkət etməyə müvəffəq olurlarsa, ruhlarının ilahi ruha olan asılılığının günəşin zərrələrinin günəşə olan asılılığından daha şiddətli olacağını bilmələri və qəbul etmələri gərəkdiyi şəkildə ifadə edilə biləcək böyük həqiqətin fərqləndirilməsini təmin etməkdir. Bundan daha yüksək bir birlik təsəvvür edilə bilirmi? İnsanlığın “bir-biriylə qardaşlıq” və “bir ailənin üzlüyü” ali məqamına çatmaması durumunda belə, İslam, insanın bəşəri çöhrəsindən faydalanaraq belə deyir: De ki: “Ey kitab əhli! Gəlin bizimlə sizin aranızda eyni olan bir sözdə birləşək: Allahdan başqasına ibadət etməyək, Ona şərik qoşmayaq və Allahı buraxıb

¹⁴⁷¹ Yenə orada, s.90

kimimiz kimimizi rəb kimi qəbul etməsin". Əgər üz çevirilsə, deyin ki: "Şahid olun ki, biz müsəlmanız"¹⁴⁷².

Qərb və İslami dəyərlərə əsaslanan İnsan Haqlarını müqayisəsini edərkən, İnsan Haqlarının təməli, ilk mübahisəsi Həzrət İbrahim (ə.s.) olan İslam dinindən başlayır deyən Cəfəri bunu, yuxarıdakı hədislərə və ayələrə söykənərək əsaslandırmağa çalışmışdır. O, yazırdı: "Biz əgər bu iki maddəni biraz incələsək, bütün insanlar üçün gərəkli olan bəşəri haqların bütün maddələrini orada buluruq. Yəni əgər insanoğlu Allaha ibadət edib Ona şərik qoşmaqdan qurtulmaya müvəffəq olur və özünü müxtəlif əsarət və köləliklərdən qurtararsa, öz zati heysiyyət və dəyərini isbat edəcəkdir. Zati insanın heysiyyət və dəyəri anlaşılr və qəbul edilə bilir olduğu zaman azadlıq, barış və insanın fərdi və sosial haqlarına sayğının məcburiliyi də açıqca isbat olacaqdır. İnsan haqlarının məcburiliyi və gerçəkliyinin ortaya çıxmasıyla da bütün insanlar onlara çatmaq üçün səy göstərəcəkləridir".¹⁴⁷³

İslami baxımdan insanlar şəxsiyyətləri əsas alınaraq başlıca alıtı qrupa: 1) kultür, bilgidə ibtidaidə qalan insanlar, 2) ibtidaidən bir qədər uzaqlaşmış nisbətən sosiallaşmış insanlar, 3) daha çox sosiallaşmaqla yanaşı, öz varlıqlarının mövcud varlığın xaricindəki aləmlə əlaqələndirməyə çalışan insanlar, 4) ilahi dinlərdən birinə tapınıb, onun qanunlarına əməl etməyə çalışan insanlar, 5) bütün ilahi dinlərə inanmaqla yanaşı, İslamı və onun peyğəmbərini qəbul edən insanlar, 6) İslamda təqva dərəcəsinə çatan və gəlmiş insanlar, ayrılırlar ki, Cəfəri daha çox 5-6-cı qruplar üzərində dayanmışdır. O, yazırdı: "Yuxarıda qeyd edilən beş qrup insanda dəyər ölçüsü insani inkişaf və yetkinləşmə olduğu üçün, bu qrupların hər birində yer alan insanlarda inkişaf və yetkinləşmə xüsusiyyətləri nə qədər çox olarsa, o ölçüdə daha dəyərli olurlar. Bu nədənə Quran ayələrində, kitab əhlindən, daha çox insani xüsusiyyətlərə sahib olan qruplar öyülmüşlərdir. Örnəyin belə buyurulmuşdur: "Kitab əhlindən eləsi var ki, əgər böyük bir sərvəti ona əmanət

¹⁴⁷² Yenə orada, s.92-93

¹⁴⁷³ Yenə orada, s.93

olaraq verəcək olsan, onu sənə geri ödə. Onlardan eləsi də var ki, əgər bir dinar ona əmanət olaraq versən, başında durmadıqca (ısrarla istəmədikcə) onu sənə geri ödəməz". Eyni şəkildə, İslam fiqhi baxımından, əgər kitab əhlindən bəzi kimsələr məhkəməni maraqlandıran mövzularda kin-kidurəti ortadan qaldırmaq üçün İslami məhkəmə məqamlarına baş vururlar da kitab əhlinin özlərindən, biri dini hökmlərə bağlı və doğru danışan, digəri isə mütədəyyin və adil olmayan yalançı iki qrup şahidləri olursa, heç şübhəsiz, İslam məhkəməsi açısından birinci qrup öncəliklidir. Bu hökm, hökümündən sual olunmaz təəbudi bir hökm deyildir; əksinə, ağılın gerçəkləri ortaya çıxarmaq üçün daima etibarlı insanların dinlənilməsi gərəkdiyi yönündəki məcburi hökümündən qaynaqlanmaqdadır. Eyni şəkildə, sosial yaşamların olduğu müxtəlif bölgələrdə, fitri olaraq və ağıl və vicdanın hökmüylə bir qrupu və ya bir ölkəyi idarə etmək üçün insani ideologiyə inanan, daha doğru, daha dürüst və daha etibarlı insanlar seçilirlər. Dolayısıyla, layiq insanların seçilməsi və doğru danışan və adil insanların şahid olaraq dinlənməsiylə heç kimsə, belə bir seçim və şahidliyin, insanlar arasında ayrı-seçkinliyin yapıldığı və bəzilərinin digər bəzilərinə tərcih edildiyi gərəkçəsiylə İnsan Haqları Haqqında Bəyannaməsinə zidd olduğunu söyləyə bilməz".¹⁴⁷⁴

Deməli, bəzi insanlar dini inanlı olmayıb, bu dəyərdən kənarda qalmış olsalar da, ancaq öz dünyəvi yaşamlarını təmin etmək üçün bir sıra insani prinsiplərə əməl edərlərsə, yenə də heç bir prinsipə, qayda-qanunlara bağlı olmayanlardan daha yaxşıdırlar. Hətta, bizə görə dini inancları olmadıqları halda qayda-qanunlara daha ürəkdən və məsuliyyətlə yanaşan insanlar, hətta topluluqlar özlərini dini inanlı elan edib, ancaq ona əməl etməyən insanlardan və toluluqlardan qat-qat yüksək mərtəbədədirlər. Buna ən bariz nümunə olaraq da, özünü İslam dövləti elan etmiş, ancaq nəinki İslam dininə, hətta dünyəvi insan haqlarına əməl etməyən İran İslam Respublikasını göstərə bilərik. Bizim burada araşdırdığımız Cəfərinin yaradıcılığına gəlincə, onun burada dedikləri bir çox

¹⁴⁷⁴ Yenə orada, s.98

həqiqətlərin sırasında İran adlanan ölkənin rəhbərliyinin islami qanunlara əməl etməməsinin, xüsusilə də türklərin ən təbii insan haqlarından mərhum edilməsinin səbəblərinin izahına rast gələ bilmirik. Üstəlik, Cəfəri bu məsələlərlə bağlı şəxsiyyətlərdən nümunə gətirərkən Əmir Teymur kimi bir müsəlman Türkünü Yezid ibn Müaviyə, İbn-i Ziyadlarla bir sıraya qoyaraq aşağılamışdır.¹⁴⁷⁵

Cəfəri yuxarıda bəhs edilən 6 qrup insanlarla bağlı ortaq xüsusiyyətlər olaraq yaşam, zati insan həysiyyəti, çalışma və fəaliyyət, öyrənmək və təhsil və azadlıq haqlarından bəhs edir. O, yazırdı: “Altı qrupda yer alan insanlardan hər biri, əgər inkişaf və təkamül yoluna girər, öz və toplumunun insanların yaşamı üçün yararlı olan prinsiplər və yasalara görə davranırsa, təqvanın bir mərtəbəsinə çatır və Hicirət surəsinin məşhur ayəsi uyarınca normativ sayğınlığa sahib olur. “Ey insanlar! Biz sizi bir erkək və bir dişidən yaratdıq və bir-birinizi tanımanız üçün sizi millətlərə və qəbilələrə ayırdıq. Şübhəsiz, Allah qatında sizin ən dəyərliniz, ən təqvalı olanınızdır”. Bu ayəti-kərimənin səbəbkarı, yuxarıdakı beş haqqa sahib olan bütün insanlardır; zira “Bütün insanlar Allahın ailəsidir və insanların Allah qatında ən sevimli olanı, insanların ən faydalı olanıdır”. Altı insan qrupundan hər birinin digərinə olan ayrıcalığı isə, sadəcə zehni, ruhi və təqvalı inkişafçılıq və yetişkinlik ölçüsü uyarıncadır. Bu ayrıcalığa sahib ola bilər hər bir fərd və ya qrup, insanlığın formalaşma yolundakı nümunəyi olmalıdır. Sözü edilən bu ayrıcalıq, səbəb və hikmətindən sual olunmaz bir durum deyildir; zira yaşamın ən əski tarixindən indiyə qədər bütün insanlar, layiq olmayanlara tərcih etmə prinsipindən şərəf duymuşlardır və insanlığa sahib olan hər irəliləmə bu prinsipə əməl etmə sayəsində olmuşdur. Buradan hərəkətlə Birləşmiş Millətlərin İnsan Haqları Haqqında Ümumi Bəyannaməsində bu prinsipin diqqətə alınmaması, bu prinsipin açıqca çeynəndiyi nümunələrdən biridir. Hüququ belə inkişaf etmiş bir prinsipdən ayırmaq, hüququn mis-

¹⁴⁷⁵Yenə orada, s.96-97

siyasını kiçiltmək və işləvsəliyi sadəcə canlıların sirk heyvanları kimi bir arada yaşamasını təmin etməklə qısıtlamaqdır”.¹⁴⁷⁶

İnsanın gerçək inkişafı və formalaşması üçün təbiətdən kənar qüvvənin məcburiliyi məsələsinə gəlinə, Cəfəri hesab edirdi ki, normal bir ağıl və ruha sahib olan heç bir insan, hər insanın öz içində hiss etdiyi mükəmməliyyətçilik duyğusunu inkar edəməz.

Cəfərinin əsərlərində imamilik ya da cəfərilik məzhəbinin mahiyyəti və məzmunu xüsusi yer tutmuşdur. O, “İmam Hüseynin Ərəfatdakı yalvarışı” əsərində həm İmam Hüseynin (ə) əqidə yolunu, həm də Cəfərilinin əsil mahiyyətini izah etməyə çalışmışdır. Ona görə, İmam Hüseynin üzünü Ərəfatda tutaraq etdiyi duaları ancaq Musa peyğəmbərin Tur dağında Allahla ünsiyyəti ilə müqayisə etmək olar. Çünki onun Allaha yalvarışında əsas iki tərəf: Yaradan və yaradılmış, var. Yaradılmış, o cümlədən də İmam Hüseyn onu Yaradana üz tutaraq zəngin ikən fəqir olduğunu, fəqir ikən də fəqir olduğunu, bu baxımdan İnsanın nə qədər azad, güclü, varlı ya da əksinə kölə, zəif və yoxsul olduğu halda, Allaha möhtac olduğunu ifadə etmək istəmişdir. Cəfəri İmam Hüseynin dilindən bunu belə izah edir: “Allahım, insanlığın şəxsiyyəti və bizim varlığımız, öz başına və müstəqil kimi görülsə də, nəticə etibarilə onun təməlini bu təbiət dünyası təşkil etməkdədir. Bütün varlığımız, bir çox təsirə bağlıdır ki, o təsirlərin bir çoxu bizim əlimizdə deyil. Ayrıca daha hesablayamadığımız, bir çox təsirlər vardır ki, hər biri varlığımızın nöqsanlığını isbatlayan bir dəlildir. Rəbbimiz! O ruhi müstəqilliyi bizə bəxş et ki özündən xəbərsizlərin hiylələrinə qanmayaq. Bu xəbərsizlər, bizə bu dünyada dəstəkçi aramadan yaşamamız gərəkdiyi yönündə öyüd verməkdədirlər. Onlar bunu anlasa nə qədər gözəl olurdu: Dəstəkçiyə ehtiyacımız olmadığını özümüzə nə qədər təlqin edərsək edəlim, təbiətin qayda və qanunlarının əlimizi ayağımızı bağlayan zəncirlərini əsla bir tərəfə buraxa bilmərik”.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷⁶Yenə orada, s.99-100

¹⁴⁷⁷Caferi, Allame Muhammed Taki. İmam Hüseynin Arafatdakı Yakarışı. İstanbul, Kevser, 2012, s.25

Onun fikrincə, İmam Hüseynin də dediyi kimi bədəninə vurğun olmaq və yaşamaq uğrunda mübarizə aparmamaq əslində Allaha qarşı çıxmaqdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, bilikli olduğu zaman cahil olduğunu anlamayan kimsə cahil olarəkən necə cahil olduğunu heç anlaya bilməz. Deməli, insanlar hər gördüyünə və eşitdiyinə görə dərhal qərar verməməlidir, əks təqdirdə qaranlıqla qarışıq aydınlığı nur hesab edəcəksiniz. Cəfəri yazırdı: “Dünyadakı bütün gerçəkləri öyrəndiyimizi fərz etsək belə insanlığın və varlıq dünyasının keçmişinə və gələcəyinə aid sistemin bütün ayrıntılarını və özəlliklərini bilə bilirikmi? Bizlər, Allahın cari olan məşiyətinin həqiqətini bilə bilirikmi? Əlbəttə, xeyir, qətiyyənlə bilmərik. Biz, varlıq dünyasının bütün gerçəkliklərini biləmədiyimiz kimi, bir zərrənin qədərini belə qəti olaraq təyin edə bilmərik. Zira bu gücə çata bilsək, bütün dünyanı tanıyırdıq. Bəli, bu acı bir etirafdır; amma nə çarə ki, gerçəkdir. Bilgisizliyimizi etiraf etdiyimizdə, bir damladan ibarət olan bilgimizi nəfsani kirlərdən uzaqlaşdırsaq, “Ey Allahım, elm ümmanına çatdığımızı anlaya bilirik””.¹⁴⁷⁸

Cəfəriyə görə bir şey aydındır ki, insan ilə dünya və insan ilə insan münasibətlərinin müxtəlifliyi və sürətli dəyişimi, mövcud durumun gələcəyinə duyulacaq güvənlə üst-üstə düşməz. Hesablanmamış təsirlər, bizə doğru elə dolu daşaraq axmaqda ki, adətən hər an yeni bir şeylərin olacağını hiss edərək. Məhz belə olduğu təqdirdə də, insanın yenə Allahdan başqa üz tutacaq bir kimsəsi qalmır. Deməli, nə olursa olsun İnsan sonunda yenə də Allaha ehtiyac duyur və Onun ətəyindən yapışmaqdan başqa bir yol tapa bilmir. Cəfəri yazır: “Hər varlığın yapıb ortaya qoyduğu şey bütünlükdə onun varlığının keyfiyyətinə bağlıdır. İnsan özünü hər nə qədər kamil, müsəttıl və ehtiyacsız göstərsə də eyni zamanda, bütün varlığını bürüyən əksikliyin və möhtaclığın əlamətləri özünü aldatmayacaq ölçüdə aşkardır””.¹⁴⁷⁹

Beləliklə, Cəfərinin dünyagörüşündə fəlsəfi, siyasi-hüquqi, dini-fəlsəfi və digər məsələlər mühüm yer tutmuşdur. O, fəlsəfi

¹⁴⁷⁸ Yenə orada, s.26-27

¹⁴⁷⁹ Yenə orada, s.28

məsələlər, xüsusilə də varlıq, materiya problemlərinə daha çox dini nöqteyi-nəzərdən yanaşmaqla yanaşı, bəzi dünyəvi mühakimələr də irəli sürməyə çalışmışdır. Cəfəri bir çox Azərbaycan mütəfəkkirləri kimi, dini məsələlərə fəlsəfi yöndən yanaşmağın vacibliyini dərk etmiş filosoflarımızdan biridir. O, İslam fəlsəfəsinə, islamlığa, islam şüaçıliyinə dərinlən bağı olmaqla yanaşı, ancaq fəlsəfi mühakimələrlə çıxış etməkdən heç bir zaman çəkinməmişdir. Bu məsələ də Təbatəbainin yolunu uğurla davam etdirən Cəfəri haqlı olaraq insan və dünya ilə bağı problemlərə, yalnız dini deyil, dünyəvi yönəldən yanaşmışdır.

O, siyasi-hüquqi məsələlərlə də bağı dərinlən araşdırmalar aparmış, bu zaman dünyada mövcud olan Qərbə bağı insan hüquqları ilə İslam hüququnu müqayisə etmişdir. Cəfəri o məsələ də haqlı idi ki, Qərbin ortaya qoyduğu İnsan hüquqlarının müsbət tərəfləri ilə yanaşı, kifayət qədər tənqid olunacaq yönərləri də vardır. O, Qərb tənqidiyə əsaslanan, artıq dünyada əsas kimi qəbul edilən İnsan hüquqlarında maddiçiliyin, mənəfəətçiliyin ön planda olmasına, İslam hüququnda isə bunun tam əksinin olmasına diqqəti çəkmişdir. Əlbəttə, Qərbə əsaslanan İnsan hüquqları ideal olmadığı kimi, İslam hüququnu da bu anlamda tamamilə ideal kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Buna səbəb də, İslam dinin əsil mahiyyətindəki insan və cəmiyyətlə bağı hüquqların, həm sonrakı dövrlərdə əlavələrin olması, həm də dövrün tələbləri ilə hansı dərəcədə ulaşması ilə bağıdır. Yəni İslam hüququnda da diqqət edəcəyimiz əsas məsələ dövrün tələblərini nəzərə alarkən, bu zaman hansısa siyasi, məzhəbçi maraqlara görə yanlışlıqlara yol verilməməsi, eyni zamanda ayrı-ayrılıqda götürlümüş müsəlman cəmiyyətlərdə özünəməxsus milli dəyərlərin və son olaraq da dünyəvi məsələlərin də bu ya və digər formada yer almasıdır. Sözü açığı, Qərbə əsaslanan İnsan hüquqlarında da ən çox diqqəti çəkən bu problemlər olmuşdur. Deməli, İslam hüququnu tamamilə ideallaşdırmaq əvəzinə, problemləri görmək və uzlaşdırıcı yollar tapmaq daha məntiqə və məqsədə uyğundur.

CƏFƏR SÜBHANI

Həyat və yaradıcılığı. Təbrizdə alim və ruhani bir ailədə dünyaya gələn Əllamə Cəfər Sübhani Təbrizi (1928/1929) ilk ibtidai dini təhsilini Mirzə Mahmud Fazilin mədrəsəsində almış, Türk, Ərəb və Fars dillərində bir çox ədəbiyyatla tanış olmuşdur. O, 17 yaşında təhsilini təkmilləşdirmək üçün Quma getmiş, orada üsul dərslərini Mirzə Məhəmməd Mücahidi Təbrizi, Mirzə Əhməd Kafi, Məhəmməd Rza Gülpəyaqanindən öyrənmişdir. Eyni zamanda, o, təfsir, fiqh, fəlsəfə və kəlam elmlərini öyrənməyə başlamışdır. Xüsusilə də, o, fəlsəfəni Seyid Məhəmməd Badkubeydən, Məhəmmədhüseyn Təbatəbaidən əxz etmişdir.

İ.Quliyev yazır ki, yeniyyətlik yaşlarında Qum elmi hövzəsinin böyük ustadlarından İslam ilahiyyatının müxtəlif sahələrini öyrənən Cəfər Sübhani artıq gəncliyində həmin bölgənin müctəhidlərindən ictimai təsdiqnaməsini əldə etmişdir: “Hazırda Qum elmi hövzəsinin böyük müctəhidlərindən olan Cəfər Sübhani yüzdən artıq elmi, dini və fəlsəfi əsərlərin müəllifidir. Onun ilahiyyatın müxtəlif sahələrinə aid olan ona yaxın əsəri doğma dilimizə tərcümə olunmuşdur”.¹⁴⁸⁰

O, Cəfərilik, bektaşilik, Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) həyatı, İslam dini tarixi mövzularında əsərlər yazmışdır. Sübhaninin başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “Əsas xətləriylə Cəfərilik”, “Hz. Məhəmmədin həyatı”, “Vəhhabilik”, “Vilayət nuru - İmam Əli”, “Ümmətin öndərliyi”, “İki surə: Örnək Maarifçi Örnək İnsan”, “Marks fəlsəfəsinin təhlili”, “İslam tarixi”, “Üsulul-fəlsəfə”, “Fəlsəfeyi-İslami və üsuli dialektik”, “Fəlsəfətu əzabud-daim”, “Əməli tövhid”, “Allahın görülməsi. Quran, hədis və ağıl işığında” və b.

Dini-fəlsəfi görüşləri. Sübhani “İslam tarixi” əsərində əsas diqqəti İslam dininə və onun əsas mahiyyətinə yönəlmişdir. İslam dinin hansı şərtlər altında meydana çıxmasına geniş yer verən

¹⁴⁸⁰ Quliyev İ. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019, s.281

Cəfər Sübhani, cahiliyyət dövrü ərəblərin əxlaqi səciyyəsinə şərh etmişdir. Onun fikrincə, cahiliyyət dövründə cəhalət, düzgün yaşayış tərzinin olmaması, yoxsulluq, vəhşilik, tənbellik və digər mənfi əxlaqi keyfiyyətlər kimi müxtəlif amillər Ərəbistan mühitini qaranlığa çulğalamışdır. O, yazırdı: “Qarətçilik, qumarbazlıq, sələmçilik və insanları əsarət altına almaq cahiliyyət dövrünün adət halını almış işlərindən idi. Onların digər pis ənənələrindən biri də sərxoşluq idi... Ərəblərin nəzərində “əxlaq” sözü tamamilə başqa cür izah olunurdu. Misal üçün, şücaət və qeyrəti alqışlayırdılar, lakin şücaətli şəxs onların nəzərində daha çox qan tökən, döyüşdə daha çox adam öldürən şəxsə deyilirdi. Yaxud qızını diri-diri qəbirə qoyan şəxs ən qeyrətli hesab olunurdu. Onların fikrincə hər bir şəxs öz qəbiləsindən olanı istənilən məsələdə himayə etməlidir – istər haqlı olsun, istərsə də haqsız. Azadlıqsevərlik və şücaətlik intiqam almaqda və qarətçilikdə təzahür olunurdu. Onlar həyatda üç şeyə - qadına, şəraba və döyüşə könül vermişdilər”.¹⁴⁸¹

Daha sonra Məkkə ərəblərinin bütperəstliyindən bəhs edən Sübhaniyə görə, onlar da çoxallahlıq mövcud olub, az qala hər qəbilənin, hər ailənin öz tanrısı var imiş. O, yazırdı: “Burada nəinki hər qəbilənin özünəməxsus bütü var idi, üstəlik hər bir ailə öz bütünə də pərəstiş edirdi. Ulduzlardan tutmuş Ay və Günəşədək, habelə daş, ağac və torpaqdan hazırlanan heykəllər müxtəlif qəbilələr tərəfindən pərəstiş olunurdu. Kəbədə və başqa məbədlərdə olan bütlər Qüreyş qəbiləsinin, habelə digər ərəblərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Onlar üçün hətta qurbanlar kəsilir və təvaf mərasimi (Kəbə ətrafında dolanma) yerinə yetirilirdi. Hər bir qəbilə idə bir şəxsi xüsusi təntənə ilə seçib tanrılar və bütlər qarşısında qurban kəsir və onu qurbangahın yaxınlığında dəfn edirdi. Bunlar göstərir ki, Ərəbistan yarımadasında hər yerin xalqın evindən Xalığın evinə qədər bütlərlə dolu idi. Bu kimi yalançı bütlərə pərəstiş etmək isə ziddiyyətlərə, döyüşlərə, ixtilaflara, qırıqlara və nəhayət, mənəvi və maddi ziyanlara gətirib çıxarırdı”.¹⁴⁸²

¹⁴⁸¹ Sübhani, Ayətullah Cəfər. İslam tarixi. Tbilisi, “Əlhuda” nəşr., 2018, s.9

¹⁴⁸² Yenə orada, s.10

Sübhaniyə görə, cahiliyyət dövründə ərəblərin ayrı-ayrı qəbilələri nə bir mədəniyyətə, nə də qayda-qanuna malik idilər. O, yazır: “Onlar mədəniyyət və tərəqqiyə səbəb ola biləcək hər hansı ictimai imtiyazlardan da məhrum idilər. Buna əsasən, o xalqın belə sürətlə böyük zirvələrə yüksəlməsi və kiçik qəbilə həyatından geniş dünyaya daxil olması gözlənilməz idi. Bütün dünya xalqlarının hər biri bir binaya bənzəyir. Bu binanın yağış, külək və tufan qarşısında dayanıb tab gətirə bilməsi üçün düzgün üslub əsasında və möhkəm materiallarla tikilməsi tələb olunur. Millətin də inkişaf edib yaşaması üçün onun möhkəm təməllərə, yəni kamil adət-ənənə və yüksək insani əxlaqa ehtiyacı vardır”.¹⁴⁸³

Ona görə, Ərəb tayfaları arasında inkişaf etmiş və mədəniyyətə malik Yəmən, Suriya, Hiyrə, Qəssan ərəblərinin deyil, ən geridə qalmış Hicaz ərəblərinin birdən-birə yüksəlişi təsadüfi ola bilməzdi. Sübhani Hicaz ərəblərinin digər Ərəb tayfalarını qabaqlayaraq önə keçməsinə Məhəmməd peyğəmbər və onun təbliğ etdiyi İslam dini ilə izah etməyə çalışmışdır. O yazırdı ki, vaxtlə İbrahim, Musa, İsa və başqa peyğəmbərlərin dünyaya gəlişi ilə baş verən fəvqəladə hadisələr, eynilə Məhəmməd Peyğəmbərin dünyaya gəlişi ilə baş vermiş, yalnız Ərəbistan yarımadasında deyil, dünyada da çox dəyişməyə başlamış, yeni bir eranın başlanğıcı qoyulmuşdur. O, yazırdı: “Peyğəmbərlik əsrində və ondan sonra dünyaya gələn insanlar bütpərəstlik, zülm və ədalətsizliyə qarşı çıxan bir şəxsin çağırışını eşitdikdə onun keçmiş həyatını araşdıraraq görürlər ki, bu şəxsin anadan olduğu gecədə tamamilə eyni tipli hadisələr baş veribdir. Təbiidir ki, bu iki hadisənin (qoca qadının palçıqdan tikdiyi evə heç nə olmadığı halda Sasanilərin Kəsra sarayı alt-üst olmuş və fars atəşgahı sönmüş, Kəbədəki bütlər üzə üstə tökülmüşdür – F.Ə.) zaman baxımından eyniliyi həmin şəxsin sözlərinin həqiqət olduğunu sübut edir. İbrahim, Musa, İsa və Həzrət Məhəmməd (s) kimi peyğəmbərlərin anadan olduqları vaxtda baş verən həmin hadisələr onların peyğəmbərlik dövründəki möcüzələrindən heç də geri qalmır. Bu hadisələr ialhi

¹⁴⁸³ Yenə orada, s.12

mərhəmətdən qaynaqlanaraq xalqı istiqamətləndirmək üçün baş vermişdir”.¹⁴⁸⁴

Merac məsələsinə gəlincə, Sübhaniyə görə adi halda qeyri-mümkün olan, lakin mahiyyətə mümkün olan bir şeydə məqsəd vardır: “Məsələn, böyük bir şeyi kiçik bir şeyin içində yerləşdirmək mahiyyət etibarilə qeyri mümkündür. (Dünyanın yumurtada yerləşdirilməsi kimi). Bu fikrin əməli olması bir şeyin eyni anda həm kiçik, həm də böyük olmasını tələb edir. Bu zidd olan iki şeyi bir yerdə toplamaqdır və bu da qeyri-mümkündür. Amma elə şeylər var ki, mahiyyətə mümkündür. Məsələn, yuxarı aləmləri seyr etmək. Bunun mümkün olmasının səbəbi hazırda kosmos əsrində olan işlərdir. Məsələ burasındadır ki, bu mümkün olan şeyin bir səbəbi olmalıdır. Bəzən bu səbəbə təbiidir kosmik gəmilər kimi, bəzən də Allahın qüdrəti kimi qeyri-təbiidir. Bunu bilməliyik ki, peyğəmbərlərin möcüzəsi təbii vasitələrlə deyil. Belə olsaydı onların işləri möcüzə deyil, texnikaya aid edilərdi. Yenə də xatırladıyıq ki, Peyğəmbərin meracı barədə fikir söyləyən şərqşünaslar xurafat və batil fikirlərə yol verilməməsini arzulamışlar. Nümunə olaraq birini qeyd edirik: Son göydə Peyğəmbər Allaha o qədər yaxınlaşdı ki, Allahın qələminin səsinə eşidirdi. Bu vaxt başa düşdü ki, Allah insanların hesablarını qeydə alır”.¹⁴⁸⁵

Onun fikrincə, İslam xalqlarının tarixində İslam peyğəmbərindən üstün şəxsiyyət və hicrətdən üstün bir hadisə yoxdur. O, yazırdı: “Ona görə ki, onun hicrəti ilə tarixin səhifəsi dəyişildi. Müsəlmanlar müstəqillik əldə edə bildilər və çox çəkmədi ki, elə bu hicrətin təsirindən siyasi təşkilatlar yaratdılar. Əvvəlcə Ərəbistan yarımadasında, sonralar isə bütün dünyada bir qüdrət kimi zühur edib bəşəriyyət tarixində misli görünməyən bir mədəniyyət yaratdılar. Əgər hicrət olmasaydı, İslam nuru elə Məkkənin zülmətlərində sönəcəkdə”.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁴ Yenə orada, s.26

¹⁴⁸⁵ Yenə orada, s.75

¹⁴⁸⁶ Yenə orada, s.93

Sübhani **“İslamda əqidə əsasları”** əsərində isə öncə idrak və varlıq problemlərindən bəhs etmişdir. Yeri gəlmişkən, əsərin orijinal adı “Mənşur-i Əgaid-İmamıyyə” olduğu halda, kitab Azərbaycan türkcəsində “İslamda əqidə əsasları”, Türkiyə türkcəsində isə “Ana Hatlarıyla Caferilik” olaraq verilmişdir.¹⁴⁸⁷ Bu o deməkdir ki, Azərbaycandan olan tərcüməçi İmamiliyi İslam, Türkiyədən olan tərcüməçi isə Cəfərilik kimi görmüşdür. Biz burada əsasən kitabın Azərbaycan türkcəsində olan variantından faydalandıq, bəzi hallarda Türkiyə türkcəsində olan variantına da müraciət etdik.

O, **idrak problemi** ilə bağlı yazırdı ki, İslamda dünya və dini həqiqətlər üç vasitə ilə dərk edilir və onlardan hər birinin özünəməxsus yeri vardır. Bu vasitələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Hiss üzvləri (hissi və ya empirik idrak). Bunun əsasını görmək və eşitmək təşkil edir; 2) Əql və şüur (rasional idrak). Bu vasitə ilə insan məhdud bir çərçivədə xüsusi prinsiplər əsasında qəti və yəqin olaraq həqiqəti kəşf etməyə qadirdir; 3) Vəhy. Bu seçilmiş insanların qeyb aləmilə əlaqəyə girməsidir. Birinci iki vasitə ümumi xarakter daşıyır və bütün insanlar ondan bəhrələnilirlər. Bu vasitələr şəriətin dərk edilməsində faydalı və önəmlidir. Lakin üçüncü vasitə yalnız Allahın xüsusi diqqətinə yetişmiş insanlara aiddir və onların bariz nümunəsi Allahın seçdiyi peyğəmbərlərdir. Hiss üzvləri vasitəsilə yalnız maddi aləmi dərk etmək olar. Əql və şüur vasitəsilə də yalnız onların əhatə dairəsində olan məhdud anlayışları dərk edə bilərik. Halbuki vəhyin dərkətmə vasitəsi daha genişdir. Əqidə və dini vəzifələr də daxil olmaqla bir çox sahələri əhatə edir”.¹⁴⁸⁸

Sübhaniyə görə dindar insan təbiət və dini dərk etməkdə hissi idrak vasitələrindən istifadə edir. Ancaq əksər hallarda hissi idrak əql və şüurun mühakiməsi üçün zəmin yaradır. O, yazırdı: “Bu yolla da əql, idrak vasitəsilə insan Allahı, onun sifət və

¹⁴⁸⁷ Subhani, Üstad Cafer. Ana Hatlarıyla Caferilik. İstanbul, Kevser yayınları, 2009

¹⁴⁸⁸ Sübhani, Ustad Cəfər. İslamda əqidə əsasları. Bakı, “Qələm” nəşr., 2003, s.8

əməllərini dərk edir. Bu vasitələrin hər üçünün də həqiqətlərin kəşf edilib üzə çıxmasında öz yeri vardır”.¹⁴⁸⁹

Onun fikrincə, vəhyə əsaslan idrakda əqidə və əməl mühüm yer tutur. O hesab edirdi ki, əqidənin əhatə dairəsi Allaha, Onun camal və cəlal sifətlərinə və işlərinə iman gətirməkdən ibarətdir; əməl isə insanın fərdi və ictimai həyatda buyruqlarından irəli gələn vəzifə və öhdəlikləri, dini öhdəlikləri yerinə yetirməsindən ibarətdir. Sübhani yazırdı: “İnsan öz əqidəsində elm və yəqinlik əldə etməlidir. Şübhəsiz ki, yalnız bu yolla hər hansı bir inanc insanın əqidəsinə çevrilə bilər. Məhz buna görə də hər bir müsəlmanın öz əqidəsində yəqinliyə yetişməsi vacibdir. Burada başqalarından təqlid edərək inanc qurmağa yol verilmir”.¹⁴⁹⁰

Sübhani yazırdı ki, dini əqidə və hökmlərin sübuta yetirilməsində əql ilə vəhy əsas vasitələr hesab olunur. O, yazırdı: “Əql ilə vəhy bir-birinin ilahi hökmlərin istinad mənbəyi olmasını təsdiqləyir. Əqlin qəti hökm ilə vəhyin istinad mənbəyi olduğunu isbat etdiyimiz kimi vəhy də öz növbəsində əqlin öz əhatə dairəsində bir istinad mənbəyi olduğunu sübuta yetirir. Qurani-Kərim bir çox hallarda əqlin mühakiməsini rəhbər tutaraq insanları yaradılış aləminin əsrarəngizliyi haqda düşünməyə çağırır və öz dövlətinin mahiyyətini sübuta yetirmək üçün əqlin yardımından istifadə edir. Hər bir səmavi kitab Quran qədər dəlillərə əsaslanan idrak və bilikləri, təfəkkür və düşüncəni qiymətləndirməmişdir. Quranda əqidə və idrakla bağlı gətirilən əqli dəlillərin sayı həddindən artıq çoxdur”.¹⁴⁹¹

Onun fikrincə, vəhyin qəti bir dəlil, əqlin də Allahın hər birimizin daxilində yandırıdığı bir işıq olduğundan bu ikisi arasında ziddiyyətin baş verməsi əsla mümkün deyildir. Sübhani yazırdı: “Əgər hər hansı bir məsələdə belə bir ziddiyyət nəzərə çarparsa, onda bilməliyik ki, ya dinin bu haqda irəli sürdüyü müddəanı olduğu kimi anlamamışıq, ya da əqli dəlillərimizin müqəddimə-

¹⁴⁸⁹ Yenə orada, s.9

¹⁴⁹⁰ Yenə orada, s.9

¹⁴⁹¹ Yenə orada, s.10

sində hansısa səhvə yol vermişik. Belə ki, hikmət sahibi olan Allah-təala heç zaman insanı bir-birinə zidd olan iki yola dəvət etməz. Əql ilə vəhy arasında həqiqi ziddiyyətin olması təsəvvür edilə bilmədiyi kimi, elm ilə vəhyarasında da əsla ziddiyyət yarana bilməz. Burada da belə bir ziddiyyət nəzərə çarparsa, yenə də bilməmişik ki, ya dinin bu haqda irəli sürdüyü müddəanı düzgün dərk etməmişik, ya da elm hələ qətilik mərhələsini çatmayıb. Əksər hallarda nəzərə çarpan ziddiyyətlər məhz ikinci səbəbdən irəli gəlir. Bəzən elmi fərziyyələri tələskənliyə yol verərək qəti elm kimi qələmə verirlər və bununla da sözü gedən ziddiyyətlər meydana gəlir”.¹⁴⁹²

Sübhaniyə görə, bizim şüur və təsəvvürümüzdən asılı olmayan obyektiv aləmə hakim olan qanunlar əbədi və dəyişməzdir. O, iddia edirdi ki, insan idrak vasitələri ilə hər hansı bir gerçəkliyi həqiqət olaraq kəşf edərsə, onda o, həmişəlik olaraq haqq və sabit olacaqdır: “Lakin əgər insan gerçəkliyin bir tərəfini doğru, digər tərəfini isə yanlış anlamış olarsa, doğru anladığı tərəf daima həqiqət olacaq və mühitin şəraitinin dəyişməsi ilə gerçəklik dəyişməyəcək. Başqa bir sözlə desək, dərk olunan bir şeyin müəyyən bir zamanda həqiqət və başqa bir zamanda yanlış olduğu mənasında həqiqətin nisbiliyi varlıq aləminin idrakında təsəvvür edilməzdir. Məsələn, əgər 2+2-nin cavabı dörddirsə, onda mütləq olaraq dördür. Yox, əgər dörd deyilsə, onda mütləq olaraq dörd deyil. Yəni eyni idrak bir mərhələdə həqiqət və başqa mərhələdə yanlış ola bilməz”.¹⁴⁹³

Ona görə, idrakda nisbiyyət yalnız insan şüuru ilə bağlı olan subyektiv gerçəkliklərdə təsəvvür edilə bilər. Sübhani iddia edirdi ki, ölkənin necə idarə olunmasında ilahi vəhydən ilham almayan, ilahi qanunlarla idarə olunmayan cəmiyyət hər hansı formada dövlət quruluşunu seçməkdə azad və ixtiyarlı hesab olunur: “Əgər bir gün hamı bu və ya başqa tipli quruluşa tərəfdar çıxarsa, onda bu məsələdə nə qədər ki, onlar arasında fikir birliyi

¹⁴⁹² Yenə orada, s.11

¹⁴⁹³ Yenə orada, s.11-12

mövcuddur, həmin quruluş həqiqət hesab ediləcək. Əgər bir gün başqa bir quruluşa tərəfdar çıxılarsa, onda artıq birinci quruluş deyil, ikinci quruluş həqiqət hesab ediləcəkdir. Eyni zamanda onların hər birinin dərkə özünə görə həqiqət sayılacaqdır. Lakin insan şüurundan xaricdə olan obyektiv aləm müəyyən edilmiş hüdudlara malikdir və əgər onlar düzgün dərk edilərsə, əbədi olaraq doğru və sabit, onun əksi isə daima batil və əsassız olacaqdır”.¹⁴⁹⁴

Sübhaninin idrak nəzəriyyəsi ilə bağlı diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biri də insan gözündə Allahın təzahürü mübahisəsidir ki, o, “Allahın görülməsi” kitabında Quran, hədis və ağıl əsasında bu problemə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. İslam dini etiqadı çərçivəsində bu məsələ ilə bağlı öz baxışlarını əsaslandırmağa cəhd göstərən Sübhani, burada öncə etiqadın asanlıq, etiqadda qətiyyətli inam və hökmlərdə bəndəlik, İslam etiqadının əqli dəlillərə uyğunluğunu və digər məsələləri şərh etmişdir.¹⁴⁹⁵

Allahın insan gözündə mənəvi, yoxsa fiziki anlamda görülməsi məsələsini fəlsəfə tarixi baxımından şərh edən Sübhani öncə Tövrət və İncildən bir sıra örnəklər vermişdi ki, həmin örnəklərdə Allahı fiziki “gözlə görmə”nin mümkünlüyü ifadə olunur. Sübhani hesab edir ki, həmin dini kitablarda Allahı “gözlə görmə” fikri müsəlmanlara üzdə özlərini müsəlman göstərən xaxam və rahiblər tərəfindən sızdırılmışdır: “Sonralar bəzi müsəlman firqələri daha da irəli gedərək onu İslam inanclarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmiş, hətta bunu inkar edənləri kafir və ya fasiq hesab etmişlər. Bu inanc hicrətin ikinci və üçüncü əsrlərində müsəlmanlar arasında daha geniş vüsət alın genişləndiyi üçün bu mühitdə yetişmiş kəlam alimləri sözügedən inanca öncə qurandan, daha sonra isə sünnədən dəlil və sübutlar axtarmağa başladılar”.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹⁴ Yenə orada, s.12

¹⁴⁹⁵ Sübhani Cəfər. Allahın görülməsi (Quran, hədis və ağıl işığında). Bakı, Ələm, 2015, s.5-15

¹⁴⁹⁶ Yenə orada, s.30

Sübhaniyə görə, beləliklə, etiqad və inanclar hədislər üzərində qurulduğu və hədislərdə Allahın qiyamət günü görülmə biləcəyi fikri öz əksini tapdığı üçün bu konsepsiya İslam inanclarından hesab edilməyə başlamışdır. Hətta, İmam əl-Əşəri, İmam Əhməd Hənbəli, İmam Əbdül Həmid əl-Qəzali kimi məşhur mütəfəkkirlər də qiyamət günü, axirətdə Allahın adi gözlə görünməsinə inanmışlar. O, xüsusilə vurğulayır ki, burada əsas araşdırma mövzusu Allahı adi gözlə görmənin mümkün olub olmamasıdır (yəni burada Allahın 6-cı hissə və digər vasitələrlə insan gözündə görünməsinin mümkünlüyü araşdırılmır) və bununlada bağlı iki mövqe vardır: “Hənbəliyə və əşəriyə görmənin mümkünlüyünə etiqad etdikləri halda, Əhli-beyt imamları (əleyhimussalam) və onlara tabe olan imamilər, mötəzililər və zeydilər bunun dünyada və axirətdə baş verə bilməsinin qeyri-mümkün olması inancındadırlar. Əməvi ailəsi və onlara rəğbəti olan hədisçilər təcəssüm, təşbih, cəbr, Allah üçün cəhət təyin etmə və Allahın görülməsi kimi inancları təbliğ edir, İmam Əli ibn Əbu Talib (əleyhissalam), onun pak övladları və şüələri isə tənzihi və ixtiyarı təbliğ edərək yəhudilərdən gələn bu biddələri çox kəskin şəkildə inkar edirlər. Ələvilər və əməvilər arasındakı bu fikri mübarizə nəticəsində iki istiqamət yaranmış və hər birinin də özünəməxsus şüarı olmuşdur. İmam və Əhli-beyt şüalarının əsas şüarı tənzihi və ixtiyar, əməvi və ardıcılarının əsas şüarı isə təşbih və cəbr olmuşdur”.¹⁴⁹⁷ Sübhaniyə görə, yalnız ələvilər başda İmam Əli olmaqla, doğru olaraq Allahın adi gözlə deyil də, ən yaxşı halda qəlbən mənəvi olaraq görülmə bilməsini ortaya qoya bilmişlər.

O, yazırdı ki, Allahın cisim olmadığı halda adi gözlə görülməsini, yəni möminlərin Allahı cənnətdə qarşı-qarşıya durma, cəhət və məkan olmadan keyfiyyət hədudlarından kənar görə bilməsini iddia etmək də yanlışdır. Sübhani yazır: “Qarşı-qarşıya durma, cəhət və məkan olmadan “görmək” arzusuna düşmək olmayan bir cisim üzərində başsız və quyruqsuz bir şir şəkli çəkmək həvəsinə düşməyə bənzəyir. Əgər qarşı-qarşıya durma

¹⁴⁹⁷ Yenə orada, s.34-35

yoxdursa, görülən məkan və cəhət xaricindədirsə, o zaman gözlə görmək necə baş verə bilər? Əslində, əsərlərin hədisçilər tərəfindən ortaya atılmış “keyfiyyətdən kənar” görmə konsepsiyasına əsaslanması məzhəkdən başqa bir şey deyil. Belə ki, bəzən keyfiyyət əşyanın ayrılmaz xüsusiyyətlərindən olur; əgər o olmasa, həmin əşya da mövcud olmur. Onlar “Allahın əli, ayağı, gözü, qulağı var” deyərkən bu sözlərin leksik məna ifadə etməklə yanaşı keyfiyyətsiz mövcud ola biləcəyinə də inanırlar. Əslində, “əl” sözünün leksik mənasının bədən üzvünü ifadə etməsi keyfiyyət prinsipinə əsaslanır. Deməli, Allahın leksik mənada başa düşülən “əl”ə sahib olduğunu deyib, eyni zamanda həmin əlin keyfiyyət çərçivəsindən kənar mövcud olduğunu iddia etmək bu sözün leksik mənasını inkar etmək deməkdir. Belə olan təqdirdə “əl” sözünün məcazi məna daşdığını deməkdən başqa çıxış yolunuz qalmır”.¹⁴⁹⁸ Ümumiyyətlə, Sübhani Qurandan gətirdiyi dəlillərlə də bu dünyada da, axirətdə də, Allahın adı gözlə görünə bilməsinin mümkünsüzlüyünü əsaslandırmağa çalışmışdır. O, buna nümunə kimi “Gözlər onu dərk etməz (görməz)”, “Onların elmi Onu əhatə edə bilməz”, “Məni əsla görməyəcəksən” və digər ayələri göstərmişdir.

Sübhani daha sonra **varlıq problem**ini İslam dini nəzər nöqtəsindən izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Allahdan başqa mövcud olan bütün varlıq aləmi Allahın məxluqu olaraq bir an da olsun belə Ondan ehtiyacsız olmamışdır və olmayacaq da. O, iddia edirdi ki, kainat da Allahın iradəsi ilə yaradılmışdır, ancaq kainatla Allah arasında olan qarşılıqlı münasibəti ata və oğul arasında olan münasibət kimi deyildir. Sübhani yazırdı: “Kainatın mövcud quruluşu əbədi quruluş deyil. Yalnız Allaha məlum olan müəyyən bir müddətdən sonra kainatın mövcud quruluşu dağılacaq və başqa bir quruluş meydana gələcəkdir. O quruluş Allah-təalanın Quranda xəbər verdiyi Məad və ya Axirət dünyasıdır: “(Qiyamət günü) elə bir gündür ki, Yer (Yer kürəsi) başqa bir yerlə, göylər də başqa göylərlə əvəz olunacaq və bütün insanlar hər şeyə qalib olan tək Allahın hüzurunda duracaqlar!” (İbrahim-48). “Biz

¹⁴⁹⁸ Yenə orada, s.49-50

hamımız Allahınıq (Allahın bəndələriyik) və hamımız Ona tərəf qaydacağıq” (Bəqərə-156) cümləsi də məhz bu həqiqətə işarədir”.¹⁴⁹⁹

Sübhaniyə görə, varlıq aləmi səbəb və nəticə qanununa əsaslanır: “Onun bütün predmet və hadisələri arasında determinizm əlaqəsi mövcuddur. Hər bir predmet və ya hadisənin digərinə təsiri Allahın iradə və iznilə şərtlənir, Onun müdrik iradəsi öz feyzinin, əksərən, səbəb və nəticə vasitəsilə gerçəkləşdirməsinə əsaslanır. Qurani-Kərim yuxarıdakı mətləblərin hər ikisini də qeyd etməkdədir: hadisələr arasında həm səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur, həm də hər səbəbin bir təsiri Allah-təalanın izni və mütləq iradəsindən asılıdır”.¹⁵⁰⁰

O, yazır ki, varlıq aləmi yalnız maddi təbiətdən ibarət deyil, yaradılışın bir hissəsini də qeyri-maddi (metafizik) aləm təşkil edir. Metafizik aləmin Quranda “qeyb aləmi” adlandırılmasına diqqət çəkən Sübhaniyə görə, maddi varlıqların Allahın iznilə bir-birinə təsir göstərdiyi kimi, qeyri-maddi varlıqlar da təbiət aləmində bir-birlərinə təsir göstərirlər. Deməli, maddi və qeyri-maddi varlıqlar Allahın iradəsi ilə səbəb-nəticə qanununa bağlıdırlar. O, yazır: “Yaradılış aləmi ümumilikdə Allah-təala tərəfindən doğru istiqamətə yönəlmişdir və onun hər bir zərrəsi özünəməxsus şəkildə Allahın hidayət nurundan faydalanmaqdadır. Bu ümumi hidayətin mərhələlərini təbii, meyli və (təkvini) hidayət təşkil edir”.¹⁵⁰¹

Onun fikrincə, yaradılış aləmi ən kamil, ən gözəl quruluşa malik olub, ən yüksək tərzdə yaradılıb və bundan daha kamil bir quruluşu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sübhani yazır: “Allah-təala ən kamil və hər cür nöqsanlardan uzaq sifətlərə malik olduğundan, təbii ki, onun işi də ən kamil və ən gözəl iş olacaqdır. Bundan əlavə, Allah-təalanın hikmət sahibi olması belə bir zərurət

¹⁴⁹⁹ Sübhani, Ustad Cəfər. İslamda əqidə əsasları. Bakı, “Qələm” nəşr., 2003, s.13

¹⁵⁰⁰ Yenə orada, s.13

¹⁵⁰¹ Yenə orada, s.14

doğurur ki, əgər daha gözəl bir aləm yaratma mümkün olsaydı, Allah ondan qeyrisini yaratmazdı”.¹⁵⁰²

Beləliklə, Sübhaniyə görə varlıq aləmi mütləq həqiqət olan Allahın yaratdığı və işi olduğundan, haqq və hikmətlidir, əbəs və puçluq ona əsla yol tapa bilməz. Ona görə xaliquyyətdə, yəni xəlc etməkdə tövhidlik də Allahın yeganə, həqiqi və müstəqil yaradan olması deməkdir.¹⁵⁰³

Sübhani İslam fəlsəfəsi baxımından **insan problemini** də şərh etmiş, bununla bağlı müəyyən fikirlər irəli sürməyə çalışmışdır. Ona görə insan cism və ruhdan təşəkkül tapmış bir mövcudluqdur ki, ölümündən sonra cismi aradan gedir, ruhu isə öz həyatını davam etdirir. O, yazırdı: “İnsanın ölümü onun fəna və ya yox olması demək deyildir. insan öldükdən sonra ruh bədənindən ayrılır və Qiyamət gününədək bərzəx aləmində öz həyatını davam etdirir”.¹⁵⁰⁴ Bu fikrini Quran ayələri ilə əsaslandırmağa çalışan Sübhaniyə görə, Qiyamət gününə qədər bərzəx aləmində ruhi olaraq diri qalan insan, həmin gün gəldikdə də onu yaradan Allah qarşısında cavab verməli olacaqdır.

Sübhaniyə görə, ümumilikdə hər bir insan pak və təkaləhlilik fitrətilə yaradılıb. Onun fikrincə, insan anadangəlmə fitrətilə öz həyatına davam etsə və xarici amillər də onu yolundan azdırmasa, mütləq haqq yoluna qovuşmuş olar. O, yazırdı: “Heç kim dünyaya günahkar gəlmir və bütün çirkinliklər insanın özü tərəfindən xarici və ixtiyari amillərin nəticəsi olaraq qazanılır. İrsi olaraq insana keçən xoşagəlməz xüsusiyyətlər olsa belə o dərəcədə deyil ki, insanın iradə və istəyi sayəsində dəyişilməsin. Buna görə də müasir xristianlıqda mövcud olan Adəm övladlarının zətən günah sahibi olması (dünyaya günahkar kimi gəlməsi) fikrinin heç bir əsası yoxdur. Allah-təala Quranda bu haqda belə buyurur: “Batildən haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə (İslama) tərəf tut” (Rum-30). Sevimli Peyğəmbərimiz

¹⁵⁰² Yenə orada, s.15

¹⁵⁰³ Sübhani Cəfər. Əməli tövhid. Bakı, Bakı, Nurlar, 2010, s.15

¹⁵⁰⁴ Sübhani, Ustad Cəfər. İslamda əqidə əsasları. Bakı, “Qələm” nəşr., 2003, s.16

də bu xüsusda buyurmuşdur: “Dünyaya pak fitrətlə (tövhid və təkallahlıqla) gəlməyən insan yoxdur”.¹⁵⁰⁵

İnsanın iradi azadlığı məsələsinə gəlincə, Sübhaniyə görə insan ixtiyar və seçim sahibi olan bir varlıqdır. Onun fikrincə, insan öz əqli ilə bu və ya başqa əməlin müxtəlif tərəflərini tədqiq etdikdən sonra onu həyata keçirib-keçirməməyi şüurlu olaraq qərara alır. O, yazır: “İnsan pak və sağlam fitrətə və əql qüvvəsinə sahib olduğuna görə o, yaxşını pisdən ayırd etməyə, eləcə də bu və ya başqa şeyi seçməyə qadirdir. Bu üzdən o, tərbiyə almağa qadir olan elə bir məxluqdur ki, Allaha doğru inkişaf, yüksəliş və qayıdış yolu onun üçün hər zaman açıqdır. Yalnız ölüm ayağında olduğu anda onun tövbəsi qəbul olmaz”.¹⁵⁰⁶ Başqa sözlə, ona görə, insana Allah tərəfindən ixtiyar bəxş edildiyindən o, yalnız Allah deyil, peyğəmbərlər, insanlar və bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Sübhaniyə görə, bir insanın mənəvi kamilliyə sahib olmaqdan savayı, digər insanlar üzərində məziyyəti, üstünlüyü yoxdur. Onun fikrincə, mənəvi kamillik isə təqva və imanla bağlı olub İslam dinində irqi, coğrafi və digər xüsusiyyətlər üstünlük əlamətləri kimi qəbul olunmazdır. O, yazır: “İnsanlıq prinsipləri olan və fitri köklərə dayanan əxlaqi dəyərlər sabit və əbədi prinsiplərdir. Zamanın dəyişməsi və dünyada baş verən ictimai proseslər onun dəyişməsinə səbəb ola bilməz. Məsələn, əhdə vəfa etmək və ya yaxşılığa yaxşıqla cavab verməyin gözəl bir iş olması əbədi xarakter daşıyır və nə qədər ki, insanlıq mövcuddur bu əxlaqi qanunlar dəyişməyəcəkdir. Xəyanətin və vədə xilaf çıxmağın çirkin bir iş olması da eynilə belədir. Buna görə də əql nöqtəyi-nəzərindən bəşəriyyətin ictimai həyatında insanın təbiətilə qaynayıb-qarışmış və daima sabit olan bir sıra prinsiplər mövcuddur. Bu əxlaqi prinsiplərlə yanaşı bir sıra adət-ənənələr də vardır ki, zaman və məkanın şəraitindən asılı olaraq təsirlərə məruz qalıb bu və ya

¹⁵⁰⁵ Yenə orada, s.16-17

¹⁵⁰⁶ Yenə orada, s.17

başqa səbəbdən dəyişir. Lakin bunların sabit və dəyişməz olan əxlaqi prinsiplərlə heç bir əlaqəsi yoxdur”.¹⁵⁰⁷

Sübhaniyə görə, insan əməllərinə görə nəinki yalnız o dünyada mükafat və ya cəzasını alacaq, elə bu dünyanın özündə də yaxşı və pis işlərinin qarşılığını alacaqdır: “Həqiqətən də dünyada baş verən bir sıra hadisələr insan əməlinin əksül-əməlidir. Bu da bir həqiqətdir ki, vəhy onun üzərindən pərdəni götürmüş və bəşər elmi müəyyən qədər ondan xəbərdar olmuşdur”.¹⁵⁰⁸ O, daha sonra yazırdı: “Ümmətlərin inkişaf və geriliyi, bəzi xarici amillər istisna olmaqla, əsasən onların əqidə, əxlaq və davranışlarından irəli gələn hallardır. Bu məsələnin Allahın qəza və qədərlə heç bir ziddiyyət yoxdur. Belə ki, elə bu qayda-qanunun özü Allah-təalanın külli təqdirinin təzahürlərindəndir. Yəni Allah-təalanın külli istəyi bundan ibarətdir ki, ümmətlər öz əqidə və davranışları vasitəsilə öz talelərini müəyyənləşdirdinsinlər. Məsələn, öz ictimai münasibətlərini ədalət və doğruluq əsasında quran cəmiyyət gözəl və asudə yaşayışa sahib olacaq və öz ictimai münasibətlərini buna əks tərəfdə quran bir ümmət isə xoşagəlməz aqibət gözləyəcək”.¹⁵⁰⁹

Sübhani yazırdı ki, bəşər həyatı əksər hallarda bərabərsizlik və aramsızlıqla keçsə də, bu hal axıradək davam etməyəcək və aydın bir gələcək olacaqdır. Onun iddiasınca, bəşər tarixi elə bir aydın gələcəyə doğru hərəkətdədir ki, ona mütləq ədalət hakim olacaqdır; yer üzərində saleh şəxslər hökmranlıq edəcəkdir. Başqa sözlə, gələcəkdə, nə qədər gec də olsa, haqq ilə batil arasında davam edən mübarizə nəhayət, haqqın həlledici qələbəsilə sona çatacaqdır.¹⁵¹⁰ O, diqqətə çatdırır ki, Quran baxımından insan xüsusi kəramətə sahib olduğu üçün mələklər belə ona səcdə etmişlər. Bu baxımdan insan həmin kəramətin, izzətin, o cümlədən də şüurlu varlıq olmanın dəyərini anlamalı, öz nəfsinə hakim olmalı, nə zülmkarlıq etməli, nə də zülmkarlara baş əyməlidir. O, yazırdı:

¹⁵⁰⁷ Yenə orada, s.19

¹⁵⁰⁸ Yenə orada, s.20

¹⁵⁰⁹ Yenə orada, s.20

¹⁵¹⁰ Yenə orada, s.21

“İnsanın şüurlu həyatı İslam nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, insanın heyvanlardan üstünlüyü və bu üstünlüyün meyarı onda olan şüur, təfəkkür qüvvəsi və ağıl gücüdür. Bu üzdən Qurani-Kərimin bir çox ayələri insanları fikirləşib düşünməyə dəvət etmişdir. Quran yaradılış aləmi haqda düşünüb daşınmağı ağıl sahiblərinin xüsusiyyətləri kimi vəsf etməkdədir. Rəbbimiz buyurur: “Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılması, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsi ağıl sahibləri üçün qəti dəlillərdir” (Ali-İmran-90)”.¹⁵¹¹

Sübhani İslam dini baxımdan şərh etməyə çalışdığı insan problemi ilə bağlı gəldiyi qənaətə görə, islamlıqda tələb olunan və nəzərdə tutulan dini şüur qəlbin iman gətirib inanmasıdır və burada məcburiyyət yoxdur. O, yazırdı: “Hər şeydən öncə insan üçün haqq ilə batil aydınlaşmalıdır. Əgər bu məsələ öz həllini taparsa, onda təbii ki, insan haqqı seçər. Doğrudur ki, “cihad” hökmü İslamın vacib buyurduğu əməllərdən biridir, lakin onun mənası başqlarına zorla dini qəbul etdirmək deyildir. Bu işdən məqsəd doğruluğu üzə çıxarmaq üçün bəşəriyyətə ilahi xəbərin çatdırılması yolunda olan maneələrə aradan qaldırmaqdır. Belə ki, zər və zor işlədən qüvvələr öz maddi və şeytani meyilləri üzündən bəşəriyyətə azadlığı bəxş edən dinin dünyada yaşayan bütün insanlara çatdırılmasına mane olur, onun qarşısını almağa çalışırlar. Bunun müqabilində peyğəmbərlik missiyasının hikməti bunu tələb edir ki, cihad edənlər qarşısında olan bütün maneələri aradan qaldırmaqla haqq xəbərinin insanlara çatdırılması üçün şərait yaratsınlar”.¹⁵¹²

Sübhani həmmüəllifi olduğu “İki surə: Örnək Maarifçi, Örnək İnsan” kitabında da Qurana istinadən insan probleminə bəhs etmişdir. Quranda insan üçün üç sifətin: 1) namazlarını dos-doğru qılanlar, 2) Zəkat verənlər, 3) Axirətə qəti olaraq inananlar, mühümlüyündən bəhs edən Sübhaniyə görə, axirət gününə iman, dini tərbiyənin təməli və bütün səmavi qanunların icra zamanət-vericisidir: “İhsan sahiblərinin sifətləri bu üç sifətlə məhdudlaşmır.

¹⁵¹¹ Yenə orada, s.22-23

¹⁵¹² Yenə orada, s.24

Bütün sifətlər arasından ən üstün sifətlər seçilərək bəhs edilmişdir. Yəni kimdə bu üç sifət varsa əslində ihsan sahiblərinin bütün sifətlərinə sahibdir”.¹⁵¹³

Ona görə, son əsrlərdə insanı insanlıqdan çıxaran müxtəlif əyləncələr, o cümlədən filimlər, musiqilər olmuşdur. O, yazırdı: “Əyləncə və əyyaşlıq məclislərinə uyğun olan hər cür musiqi və nəğmə, insanı haqq və həqiqətdən uzaqlaşdıran bir əyləncə, oyun olması nədəniylə haramdır. Quran ayətinin, hədisin və ya maarifçi bir şeirin belə bir musiqi müşayiəti ilə oxunduğunu fərz etsək dəxi haramdır”.¹⁵¹⁴ Onun fikrincə, xüsusilə musiqi həm bədənə və sinir sisteminə, həm də əxlaqa böyük zərərlər verir: “Əxlaqi düşüşün nədənlərindən birinin də bu nəğmə və mahnıların olduğu mübahisəsiz bir mövzudur. Əcəba musiqinin aldadıcı və təhrikəddici melodiləri və sözləri fəsadın və iffətə zidd işlərin yaygınlaşmasına dəstək deyilmidir? Əcəba qadın və qızların musiqinin şəhvət oyandırıcı melodiləriylə birlikdə söyləmiş olduqları nəğmələr gənclərin ruhunda şəhvət duyğularını yaratmırmı? Şəhvət oyandırıcı nəğmələr və eşq mahnılarıylə dolan bir qəlbə Allahı anmaq üçün yer qalır mı? Eşq melodiləri və musiqi dalğalarının içində boğulmuş olan bir qəlb, düşkünləri və çarəsizləri düşünə bilərm i?”.¹⁵¹⁵

Beləliklə, Sübhaninin dünyagörüşündə dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi, o cümlədən Qərb mədəniyyəti, İslam mədəniyyəti, İslam şəəciliyi, İslam tarixi və digər məsələlər mühüm yer tutmuşdur. Onun dini-fəlsəfi görüşlərində başlıca məsələlər İslam dininin tarixi, onun fəlsəfi mahiyyəti və digər problemlərdir. Sübhani ilk növbədə, İslam dinin yaranması və inkişafı tarixini şərh etməyə çalışmış, bu zaman onun daxilində yaranan və zaman-zaman daha qabarıq şəkildə ortaya çıxan sünni-şie məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Biz burada görürük ki, o, daha çox İslam şəəciliyinin İslam tarixində və ümumilikdə islamlıqda doğru yol

¹⁵¹³ Subhani, Üstad Cafer. İki Sure: Örnek Egitmen, Örnek İnsan. İstanbul, el-Mustafa yayınları, 2014, s.20

¹⁵¹⁴ Yenə orada, s.24

¹⁵¹⁵ Yenə orada, s.27

tutmasını ifadə etmişdir. Əlbəttə, Sübhani bu məsələlərdə müəyyən qədər haqlı olsa da, ancaq bütövlükdə islamlıqda sünni hüquqi məktəblərin və onun tanınmış nümayəndələrinin əməyini kölgədə saxlamaq doğru deyildir. Eyni zamanda, İslam dininin tarixini, onun əqidə əsaslarını yalnız İslam şiəçiliyi kimi qələmə verməyin özü də yanlış təsbitdir.

Ümumilikdə, Sübhaninin İslam dini baxımdan insan və dünya məsələlərinə yanaşmalarında əsasən, qeyri-adi bir şey yoxdur. Yəni o, mümkün olduğu qədər İslam dininin (Qurani-Kərimin və hədislərin) mahiyyətinə uyğun olaraq bu məsələləri şərh etmişdir. Sadəcə, o da bir çox İslam şiəçiliyinə bağlı mütəfəkkirlər kimi, bütün dəyərləndirmələrində Cəfərilinin nüvəsindən çıxış etmişdir.

Sübhaninin Qərb mədəniyyətini, Qərb həyat tərzini tənqidi və buna paralel olaraq islamlıq fəlsəfəsinə əsaslanan mülahizlər yürütməsi məsələsinə gəlinə, burada da o, əsasən yaşadığı dini və siyasi mühitdən qüvvət almışdır. Bu anlamda onun hətta, Azərbaycan Respublikasının dünyəvi həyatındakı məsələlərə baxışlarında bəzi ifrat təəssübkeşliyini başa düşmək çətin deyil. Bizcə də, Azərbaycan Respublikasının dünyəvi, tolerant siyasət yürütməsindən sui-istifadə edərək, bəzi hallarda Qərb mədəniyyətini, Qərb həyat tərzini ifrat şəkildə təqlid etmək doğru deyildir. Şübhəsiz, Azərbaycan xalqının həyat tərzində milli və dini adət-ənənələrin qorunub yaşadılması bizlər üçün vacib prinsiplərdən biridir. Ancaq Azərbaycan dünyəvi və sekulyar bir dövlət olduğu üçün insan hüquq və haqları məsələsində də öz həssaslığını ortaya qoyur. Ancaq bütün hallarda insan hüquq və haqları məsələsində həddən artıq ifrat mühafizəkarlıq kimi, ifrat yenilikçiliyin, radikal qərbçiliyin də doğru olmadığı hər bir kəsə aydındır.

NƏTİCƏ

XX əsrdə yaşamış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yeri çox əhəmiyyətlidir. Bizcə, üç istiqamətdə, yəni milli demokratik, milli maarifçilik və islamçılıq yönlərində özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərinlən anlayan Azərbaycanlı-Türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır.

Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rəfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru deyildir. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Xüsusilə də, Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəverinin başçılıq etdiyi Milli hərəkatların təməlinə müstəqil Azərbaycanın varlığı ilə yanaşı, ümumiyyətlə bölgə xalqlarının ədalətli, demokratik və bərabər şəkildə yaşamasının idealları ifadə

olunmuşdur. Məsələn, S.C.Pişəvərinin dünyagörüşünün əsasında, məhz milli xusisiyyətlərə əsaslanan, ancaq məsuliyyətli azad bir cəmiyyətin təşəkkülü idi. Artıq bu cəmiyyət yalnız marksizm təliminin prinsiplərini deyil, digər demokratik ideyaları da özündə əks etdirməli idi. Əslində Pişəvəri Xiyabaninin başlatdığı milli və azad Azərbaycan ideyasını bir qədər də irəli aparmaq istəmiş, bunu ayrı-ayrı fərdlərin mübarizəsindən bir toplumun mübarizəsi olaraq genişləndirməyə çalışmışdır. Ancaq bütün hallarda Xiyabaninin fəlsəfəçiliyi Pişəvəridən bir addım öndə olmuş, dərinliyi ilə seçilmişdi. Hər halda Xiyabani bir cəmiyyətin və onun fərdlərinin hansı səbəblərə görə azad yaşaması qədər, bu azadlığın sərhədlərini və məsuliyyətini də fəlsəfi cəhətdən daha dərinlən əsaslandırma bilirdi. Bu məsələni, özü də etiraf edən Pişəvəri bildirmişdir ki, sadəcə Xiyabaninin dövründə onu anlayan kifayət qədər tərəfdarları olmamışdır.

Milli maarifçilikdən çıxış edən aydınlarımızın (Səhənd, H.Nitqi, Şəhriyar, S.Behrəngi, C.Heyət və b.) fəlsəfi və ictimai-mədəni irsinə gəlicə, bütün hallarda Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi baxımından əvəzsiz olması inkar olunmazdır. Milli maarifçilərin başlıca amalı və məqsədi Türk mədəniyyətini, Türk tarixini, Türk adət-ənənələrini, Türk dilini bir sözlə, Türk varlığını qorumaq, mühafizə etmək və inkişaf etdirmək olmuşdur. Bu baxımdan milli maarifçilərin dünyagörüşlərində Azərbaycan xalqının azad, hürri yaşaması ilə yanaşı, Türk varlığına sahib çıxmaq və onu hər daim müdafiə etmək əsas yeri tutmuşdur. Bizcə, milli maarifçiləri milli demokratlardan fərqləndirən əsas faktor da, onların Türk varlığını müdafiə etmələri və türklüyə, Türk dünyagörüşünə daha çox əsaslanmaları olmuşdur.

Hər halda bu bir sirr deyil ki, milli sosial-demokratlar, ya da milli demokratların bir qismi (Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri, F. İbrahimi və b.) öz yaradıcılıqlarında və mücadilələrində Türk varlığından, Türk dünyagörüşündən çox Azərbaycanlı kimliyinə, Azərbaycan varlığına əsaslanmışlar. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, buna əsas səbəb milli demokratların sosial-demokrat, ya da

marksizm təliminin çox təsiri altına düşmələri olmuşdur. Əlbəttə, bəzi hallarda da milli demokratlar Sovet Rusiyasının təzyiqi altında məcburən Türk varlığı, Türk dünyagörüşü ilə məsafəli olmağa çalışmışlar.

Bütün hallarda burada gördüyümüz əsas məsələ odur ki, uzun müddət Azərbaycan xalqının qabaqcıl mütəfəkkirlərinin bir çoxu Milli hərəkətin qalib gəlməsi üçün sosial-demokratizmə və demokratizmə böyük ümidlər bəsləmişlər. Şübhəsiz, Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli bir qisminin sosial-demokratizm və demokratizm əqidələrinə meyil göstərmələrində, ya da inanmalarında Quzey Azərbaycanın Sovet Rusiyasının tərkibində olması da öz təsirini göstərmişdir. Hər halda Quzey Azərbaycanda mövcud olan sosializm sistemi, üsətlik güneyli ziyalılardan bir qisminin ömürlərinin son dövrlərini məhz burada yaşaması da bu məsələlərdə xeyli dərəcədə önəmli əhəmiyyət daşımışdır.

Ancaq zamanla həm sosial-demokratizm və demokratizmlə hərtərəfli tanışlıq, həm də Sovet Rusiyasının, ya da rus bolşevizminin əsil mahiyyətinin aşkara çıxması ilə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin xeyli qismi marksizmdən uzaqlaşmış və 1960-cı illərdən etibarən başlayan “İslam hərəkəti”na və digər ideyalara ümidlər bəsləməyə başlamışdır.

Milli maarifçilərin əksəriyyəti isə (onlardan bəziləri demokratizm, sosial-demokratizm təlimlərinə meyil göstərirlər) türklük, Türk mədəniyyəti, Türk dili kimi önəmli məsələlərdə hər zaman öz mövqelərini ifadə ediblər. Bu baxımdan milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında Türk nüvəli fəlsəfi və ictimai baxışlar daha çox özünü büruzə vermişdir. Başqa sözlə, milli maarifçilərimiz həmin dövrün dini, ictimai-siyasi məsələlərinə öz mövqelərini ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin adət-ənənələrini, dəyərlərini də ifadə etməyə çalışmışlar.

Milli maarifçilərin yaradıcılıqlarında İslama, islamlığa münasibət də mühüm yer tutmuş, onların əksəriyyəti türklüklə islamlıq arasında uzlaşdırıcı mövqe ortaya qoymağa çalışmışlar. Bu məsələdə əsasən uğurlu bir yol izləyən milli maarifçilər islamlığın

düzgün anlaşılması ilə yanaşı, İslam dinində millətlərə verilən haqq və azadlıqların təmin olunmasının vacibliyindən də bəhs etmişlər. Milli maarifçilər göstərməyə çalışırdılar ki, islamlığa görə bütün müsəlmanların qardaş olması prinsipi ilə yanaşı, hər bir müsəlman xalqının öz dilini, mədəniyyətini azad şəkildə ifadə etmək haqqı vardır. Bu baxımdan milli maarifçilər “İslam inqilabı”na böyük ümidlər bəsləmiş, İran Pəhləvilər rejimi ilə müqayisədə yeni quruluşun, özü də Qurani-Kərimə əsaslanan “İran İslam” rejiminin bu ölkədəki xalqlara münasibətdə haqq və ədalətdən çıxış edəcəklərinə inanmışdılar. Ancaq sözdə İslam dininə əsaslanan İran İslam rejiminin ərşanlıq-farsçılıq ideologiyasından əl çəkməyərək burada yaşayan xalqlara, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qarşı irqçi, şovinist siyasəti davam etdirməsi ortaya çıxdıqdan sonra milli maarifçilər İran Pəhləviləri dönmində olduğu kimi, türklük və insanlıq ideyalarını müdafiə etməkdən başqa bir yolgörmədilər.

Ümumiyyətlə, milli maarifçilərimizin Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm yer tutmaqla yanaşı, yeni nəslin milli ruhda formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

Milli demokratlar, milli maarifçilərlə yanaşı, XX əsr Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixində mühüm rol oynayanlar arasında Azərbaycanlı-Türk kökənli islamçı alimlər də olmuşlar. Burada öncədən qeyd etməyi vacib bilirəm ki, sosial-demokratiya cərəyanına tapınan Azərbaycanlı-Türk demokratların əksəriyyəti kimi, İslam dininə tapınan Azərbaycanlı-Türk islamçıların çoxu inandıqları əqidə əsasında özlərini daha çox ifadə etmişlər. Başqa sözlə, sosial-demokratiya, demokratiya ideyalarına tapınanlar inandıqları əqidəyə əsaslanaraq (sinfi bərabərlik, bütün məzlumlar qardaşdılar, insan haqq və hüquqları və s.) Türk kimliyini, Türk varlığını ya tamamilə, ya da əsasən arxa plana keçirdikləri kimi, İslam dininə tapınan islamçılar Qurani-Kərimin mahiyyətinə uyğun olaraq (bütün müsəlmanlar qardaşdılar, ümmətçilik və s.) eyni qayda da, əsasən Türk dünyagörüşünü önə çəkməmişlər. Bütün məsələlərə (ictimai-siyasi, fəlsəfi, iqtisadi vəs.) əsasən İslam dini, ya da İslam şəəciliyi prinsipləri

çərçivəsində yanaşmış, hətta dövlətçiliyin mahiyyəti və idarə olunmasında da, məhz Qurani-Kərimin və hədislərin əsas götürülməsinin vacibliyindən bəhs etmişlər.

Azərbaycanlı-Türk kökənli islamçılar hər nə qədər bütün həyatı məsələlərdə Quran və hədislərin əsas götürülməsini müdafiə edib, irqçiliyə, şovinizmə qarşı olsalar da, ancaq istər İran Pəhləvilər, istərsə də İran İslam rejimi dövrlərində Aryançılığın təhdid və təqibləri ilə üz-üzə qalmışlar. Məsələn, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarların idarə etdiyi Türk hakimiyyətləri dövründə heç bir dil, irqi, milli və digər bir ayrı-seçkilik olmadığı halda, İran Pəhləvilər və İran İslam rejimlərində bunun tam əksi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, XX əsrdə yaşamış tanınmış Azərbaycanlı-Türk kökənli islamçıların, din alimlərinin (M.Təbətabai, Əl-Xoyi, Əli Meşkini, Məhəmmədağa Cəfəri, Cəfər Sübhani və b.) dünyagörüşlərində ilk yeri Qurani-Kərim və hədislərə əsaslanmaq (islam şiaçiliyi yönündə), ikinci yeri isə irançılıq ideologisi tutmuşdur. Azərbaycanlı-Türk kökənli islamçıların, din alimlərinin islamçılığa, ya da islam şiaçiliyinə bağlılığı başa düşülən olsa da, ancaq eyni şey irançılıqla bağlı demək mümkün deyildir. Çünki islamçılıq daha çox dini birliyi, haradasa ümmətçiliyi ifadə etdiyi halda, irançılıq isə açıq-aşkar şəkildə farsçılığa, fars millətçiliyinə əsaslanmaqdadır. Doğrudur, irançılıq ideologisini müdafiə edənlər mümkün olduğu qədər buradakı farsçılığı, fars millətçiliyini, aryançılıq ideallarını ümumvətən, ümumdövlət, iranlı kimliyi ilə pərdələməyə çalışırlar. Ancaq bir şey həqiqətdir ki, farsların iranlılığa, vətənçiliyə, dövlətçiliyə baxışları ilə, türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin baxışları xeyli dərəcədə fərqlidir. Bizcə, bu gün İran adlanan ölkədə türklərlə farsları, ya da farsdilliləri bir arada tutan da artıq ümum vətən, ümum dövlət, iranlı kimliyi kimi anlayışlar deyil. Bu kimi anlayışlar öz əhəmiyyətini əsasən Pəhləvilər rejimi dövründə itirmişdir.

Bizcə, farslarla, farsdillilərlə türkləri bir arada tutan, hələ də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan İslam dini, xüsusilə də şiəlikdir (əslində aryançılıq məsələsi ortaya çıxana qədər də bu amil ön

sırada olmuşdur). Halbuki xüsusilə, son əsrdə farslarla türklər arasında islamlığa və şiə məzhəbinə münasibətdə də müəyyən fərqlər meydana çıxmışdır. Buna səbəb də, İran adlanan ölkədə Türk hakimiyyətinə son verilib, onun yerini əvvəlcə aryançı Pəhləvilərin, daha sonra da aryançı islamçıların tutmasıdır. Əgər Türk hakimiyyətlərində dini birlik (İslam dini, ya da konkret İslam şiəçiliyi olsun) məsələsində əsasən, kənara çıxmalara az-az hallarda yol verilirdisə, yaxud da dindən bir xalqın digər xalq üzərində istismarı yox dərəcəsində isə, aryançılığın hakim vəziyyətə gətirilməsi ilə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Belə ki, şiəlik qılığına bürünmüş fars millətçiləri, aryançılar Türk hakimiyyəti üzərində güclərini ortaya qoyduqdan, hətta tamamilə həyata keçirdikdən sonra bir tərəfdən İslam şiəçiliyini məcusiləşdirməyi sürətləndirmiş, digər tərəfdən isə onu türklərə qarşı istifadə etməyə çalışmışlar. Başqa sözlə, fars, farsdilli din alimləri Qacarlar dövlətinin tənəzzülü və İran Pəhləvilər dönməində bir tərəfdən islam şiəçiliyini məcusiləşdirmək, zərdüştiləşdirmək yolunu tutmaqla, onun mahiyyətini xeyli dərəcədə dəyişdirməyə cəhd göstərmiş, digər tərəfdən irançılıq adı altında da Türk dövlətçiliyini farslaşdırmağa çalışmışlar. Beləliklə, “İslam inqilabı”na qədər aryançılar din və dövlət məsələlərində paralel olaraq şiəçilik pərdəsində milli fars dinini, irançılıq adı altında milli fars dövlətini bərqərar etməyə çalışmışlar. Ancaq Pəhləvilərin tənəzzülünə qədər ön planda daha çox aryançılığa əsaslanan irançılıq olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müddətdə aryançıların və hamilərinin apardığı siyasətin tələsinə düşüb farslardan az olmayaraq, aryançılığı müdafiə edən Azərbaycanlı-Türk köəkni ziyalılar da olmuşdur.

Pəhləvilərin çöküşü ərəfəsində isə irançılığı ikinci plana salaraq, bu dəfə şiəçiliyin müdafiəçisinə çevrilən aryançıların əsas məqsədi nə olursa-olsun, hakimiyyəti Türk düşüncəli demokratlara, Türk ziyalılarına vermədikləri kimi, Türk ruhlu din alimlərinə də vermədilər. Bu baxımdan dünənki məcusi, zərdüşti, avropamərkəzçi ruhlu aryançılar birdən-birə islam şiəçiliyinin qatı

tərəfdarına çevrildilər. Başqa sözlə, ariançılar Həzrət Əlinin, Həzrət Hüseynin və digər imamların hər daim səmimi tərəfdarı və təbliğatçısı olmuş Azərbaycanlı-Türk kökənli din alimlərini belə təəssübkeşlikdə çox-çox geridə buraxdılar. Halbuki ariançıların islam şiəçiliyi təəssübkeşliyinin arxasında hər zaman olduğundan da artıq, “İslam inqilabı” ərəfəsində və inqilabdan sonrakı dövəmdə də irqçilik, radikal millətçilik duyğuları dayanmışdı. Sadəcə olaraq İran Pəhləviləri dövrünə qədər əsas üstünlüyü ariançılığa verərək hətta, islamçılıqla mücadilə halında olan irançılar “İslam inqilabı”ndan sonra önə islam şiəçiliyini keçirməklə yanaşı irançılıqla islamçılıq arasında sintezə də baş vurdular.

Çox təəssüf ki, Azərbaycanlı-Türk kökənli ayətullahlar, əlləmələrdən çoxu hələ də, bu həqiqətləri ya görmürlər, ya da görmək istəmirlər. Hər halda Azərbaycanlı-Türk kökənli din alimlərindən bəziləri ariançılığın, fars şovinizminin ortaya qoyduğu antitürk, antiəzərbaycan əhval-ruhiyyəsinə qarşı çıxmaq, türklüyün burada aşağılanmasına yol verməmək əvəzinə, ya İran İslam rejiminin bu cür qeyri-insani addımlarına haqq qazandırmaq yolunu tuturlar, ya da bütün bunlara göz yumurlar.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, milli demokratlar, milli maarifçilər və islamçılar XX əsrdə yalnız Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi-ictimai fikir tarixində deyil, bütövlükdə bölgənin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi mühitində mühüm oynamışlar. Ümumiyyətlə, bu bölgənin istər fəlsəfi-mədəni, istərsə də ictimai-siyasi mühitinin şəkillənməsində əvvəllər olduğu kimi, son əsrdə və hazırda da Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu bölgədə Türk varlığının neçə minillikdən gələn tarixi bir damğası vardır. Ona görə də zaman zaman ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi mühitdə hər hansı dəyişikliklərin, sıçrayışların olması Türk varlığını, Türk damğasını aradan qaldıra bilməmişdir və bilməyəcək də.

Biz, kitabımızın üçüncü cildində Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yalnız yaradıcılıqlarını və dünyagörüşlərini deyil, eyni zamanda onların daima dəyişən rejionun və dünyanın elmi

mühitində necə əhəmiyyətli yer tutduğunu da ifadə etmək istəmişik. Zərrə qədər də olsun şübhə etmirik ki, yeni nəsil Türk aydınları da sələfləri kimi, hər hansı cərəyanlara və ideyalara tapınmalarından asılı olmayaraq, əsas Türk çəyirdəyindən, Türk nüvəsindən, Türk dünyagörüşündən, Türk fəlsəfəsindən heç bir zaman uzaqlaşmayacaqlar. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ictimai-fəlsəfi irsi hər birimiz üçün çox önəmlidir.

QAYNAQLAR

Türk dili (Azərbaycan)

1. Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azərnəşr, 2009
2. Ağayev Əhməd. Şiə dinində məzdəki inancları // “Mədəniyyət dünyası”, X buraxılış, 2005
3. Ağayev Əhməd bəy. Bizim millətçilər. Kaspi qəzeti, Bakı, 25 sentyabr, 1903
4. Ağamalı Kamal. Mübarizəyə çağıran poeziya. “Ulduz” jurnalı, aprel 1967, №4
5. Albayraq Rəcəb. Türklərin İranı. Yaxın gələcək. 2 cildə. Bakı, Mütərcim, 2016
6. Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2002
7. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
8. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. I-II cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2014 (Kitabın məsul redaktoru f.e.d. Z.Ə.Quluzadə)
9. Azərbaycan tarixi. Dərslik (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərnəşr, 1994
10. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011
11. “21 Azər-70” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, Araz, 2015
12. Azərbaycanlı. “Əvam gəzmək–yuxu yatmaq mı dedin?”. Kəşkül, 16 noyabr, 1890, № 115
13. ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər). Bakı, Şərq-Qərb, 2017.
14. Azəroğlu Balaş. İstibdad dövrünün ədəbiyyatı. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. 1900-1985-ci illər, Məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1990
15. Azərbaycan diasporu: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, AR Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2005

16. “Araz” dərgisi, № 1 (2), 1997-ci il
17. “Ayəndə” jurnalı, 1925, 1. il; 1926, 2. il
18. “Azadlıq” qəzeti, 14 noyabr, 2012-ci il
19. Baykara Hüseyn. İran inkılabı və Azatlık Hareketleri. İstanbul, 1978.
20. Bayramzadə Səməd. Azərbaycanda İslam mədəniyyəti abidələri. Bakı, 2008;
21. Bayramzadə Səməd. Güney Azərbaycan: İranda “21 azər”dən “ağ inqilab”a qədər. Bakı, Tərəqqi, 2016 (rus dilində);
22. Bayramzadə Səməd. ADF-nin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr// “21 Azər-70” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Araz”, 2015
23. Bakıxanov A.A. Güllüstani-İrəm. Bakı, Möminin, 2001
24. Bağçaban Mirzə Cabbar. “Dil” nəşriyyəsinin baş məqaləsi. 1324-cü il (1945) aban ayı, 1-ci sayı.
25. Behrəngi Səməd. Məhəbbət nağılı. Bakı, Azər nəşr, 1987
26. Bəxşəyşi Əqiqi. Siddiqeyi-Tahirə. Bakı, Zaman, 1996
27. Billuri Həkimə. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Bakı, “Elm”, 1983
28. Billuri Həkimə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
29. Biriya, Məhəmməd Bağırzadə. Əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010
30. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
31. Cavid Salamulla. O günün həsrətiylə. Xatirələr. Bakı, “Yurd”, 2003
32. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. I- II cildlər. Bakı, “Lider nəşr.”, 2005
33. Cekli Əlhəddin, Paşazadə Tərxan. Həsən Rüşdiyyə. “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, (№ 6), Bakı, 2010
34. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013
35. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar (XX əsr). Bakı, Elm, 1990
36. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 1-ci cild. Bakı, Elm, 1981

37. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983
38. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 3-cü cild. Bakı, Elm, 1988
39. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 4-cü cild. Bakı, Elm, 1994
40. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm, 1991
41. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçərki (1828-1927). Bakı, Elm, 1985
42. Cənnəti Əbdülxaliq. Fəxriyyə. “Füyuzat” jurnalı, Bakı, 1907-ci il avqust.
43. Çəşməzər Mirqasım. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və inkişafı. Bakı, Elm, 1986
44. Çəmənəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. “Azərbaycan”, qəzeti, 1919-ci il, 11 iyul
45. Daşqın Əli. Könül saxsısı. Bakı, Avrasiya-Press, 2005
46. Daşdəmirova Solmaz. Pərvin Etisaminin həyat və yaradıcılığı. Bakı, “ULU” İKF, 2020
47. Dövlətabadi Əziz. Azərbaycan natiqləri (Qətrədən Şəhriyara qədər). İki cildə. Təbriz, “Sutudə” nəşriyyatı, 1998
48. Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004
49. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, «Elm və Təhsil», 2014
50. Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017
51. Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) . I hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2018
52. Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər) . II hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2020
53. Əliyev Rəhim. Məşrutə inqilabı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat (1905-1911)//Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
54. Əliyev Rəhim. M. Təربiyət // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013

55. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. 16-cı kitab. Mart 2006- may 2006. Bakı, Azərnəşr, 2014
56. Əli Tudə–100 (Yazılar, fikirlər, sənədlər). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2023
57. Əkbərov Zəhid. Cabbar Əsgərzadə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
58. Əminzadə Ə.Ə. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən. Bakı, 1972
59. Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Müəllim”, 2010
60. Əhməd Vüqar. Mir Cəfər Pişəvəri: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Göytürk, 1998
61. Əhməd Vüqar, Rzayeva Dərbər (tərtibçi müəlliflər). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, Ecoprint, 2018;
62. Əhməd Vüqar. Məmmədəli Manafzadə Sabit // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013
63. Ədilli Şirvani. Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslamlıq. Bakı, Elm və təhsil, 2013
64. Əliqızı Almaz. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı (Mərhələlər, təmayüllər, etüdlər). Bakı, 1998
65. Əliqızı Almaz., Hümətova Xuraman. Ayrılarmı könül candan – Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1998
66. Əliqızı Almaz. Azadlıq və istiqlal poeziyası. Bakı-2001
67. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında. II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı). “İpək yolu” jurnalı, №2, Bakı, 1998
68. Əl-Xoyi, Seyid Əbülqasim. əl-Bəyan fi təfsiril-Quran. 1-ci və 2-ci cildlər
69. Ərgəvan Məhəmməd. Üç nöqtə // Güney Azərbaycan nəsr: Bağlantıdan bu günə qədər (Antologiya). Bakı, Nurlar NPM, 2017
70. Fuad Esmira (tərtibçi müəllif). Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya. Bakı, Elm və təhsil, 2018

71. Fuad Esmira. Güney Azərbaycan etnokulturoloji dəyərlər diskursunda. Bakı, 2024
72. Fuad Esmira. “Məhəmmədli Fərzanə: “Oxudum bülbül oldum...””. senet.az. (4 mart 2015)
73. Fuad Esmira. Çağdaş Güney Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcısı. “Kaspi” qəzeti, 6 iyul 2019-cu il
74. Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənəşr, 2010
75. Güney Azərbaycan: tarixi və müasirlik (Məqalələr toplusu). Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014
76. Hacıyeva Qalibə. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 2008
77. Hacıyeva (Gültəkin) Qalibə. Azərbaycanın güneyində farslaşdırılmış qədim Türk toponimləri // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənəşr, 2010
78. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
79. Hüseynov Heydər. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
80. Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994;
81. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azərənəşr, 1996
82. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1997
83. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
84. Hüseynov Həsən. Seyid Mahmud Taleqaninin dini-siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi. Bakı, Təknur, 2006
85. Hüseyni M. Rüşdiyyə və “Vətən dili” (Mirzə Həsən Rüşdiyyə-150). “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 17 avqust 2001.
86. Həsənlı Cəmil. Güney Azərbaycan: Tehran – Bakı – Moskva arasında (1939-1945). Bakı, Diplomat, 1998
87. Həsənlı Cəmil. Cənubi Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşındırması (1941-1946). Bakı, “Azərbaycan”, 2001
88. Həsənlı Cəmil. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, “Adiloğlu”, 2012

89. Həbibov Əvəz. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı. Bakı, Azərnəşr, 1968
90. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 1). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
91. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu 2). Bakı, “Elm və təhsil”, 2014
92. Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnəşr, 1993
93. Xiyabani, Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010
94. Xiyabani Ş.M. Nitqləri // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983
95. Xiyabani Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
100. Xiyabani Əsl Fəraməz. Şeyxin nəvəsi babası haqqında // Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011
- 101 Xəlilov Əmirxan. Hərəkətli, səmimi duyğular. “Azərbaycan” jurnalı, iyun 1967, №6
102. İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat haqqında // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1947, №4
103. İbarhimov Mirzə. Dur vaxtı səhərdir // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2.cild. Bakı, Elm,1983
104. İbrahimov T.A. İran Kommunist Partiyasının yaranması. Bakı, Azərnəşr, 1963
105. İbrahimi Firudin. Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946). Bakı, Elm və təhsil, 2018
106. İbrahimi Firudin. “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”. Bakı, Elm və təhsil, 2018
107. Katibi Hüseynquli. Azərbaycan və İranın milli məsələsi. Təbriz, 1942
108. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı. 2 cildə. Bakı, Avrasiya-Press, 2005

109. Kəskin Arif. Güney Azərbaycanda Milli Hərəkətin tarixi təməlləri. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006
110. Kəskin Arif, Yaşar Kalafat. İranlılıq paradigmasının çöküş prosesi və güney Azərbaycan milli hərəkətinin yüksəlişi // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müsrəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərnəşr, 2010
111. Kəskin Rza. Türk dili və İran kimliyi. Zəncan, Sepehr nəşr., 2000
112. Kərimi Səadət. Azərbaycan milli və siyasi ideologiyası haqqında. Bakı, Elm və təhsil, 2017
113. Kərimi Səadət. Hüseyn Sadiqin Güney Azərbaycanın milli oyanışında rolu //Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi.Bakı, AVE Print, 2024
114. Kəsrəvi Əhməd. Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı. Tehran, “Mərkəz”, 1998
115. Qasımlı Aydın. Güney Azərbaycan türkləri son 100 ildə. Bakı, Adiloğlu, 2012
116. Qasımlı Aydın. Türklər. Bakı, “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti MMC, 2012
117. Qaradağlı Eldar. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İstanbul, ÇAV yayınları, 2012
118. Qaraqoyunlu Yasəmən. Müasir Azərbaycan dövləti Azərbaycanın tarixi-etnik torpaqlarının onda birində qurulub. Transqafqaz.com. Bakı, 30 iyun 2020-ci il.
119. Qaraqoyunlu Yasəmən. Azərbaycan Milli hərəkəti milli iradəyə söykənməlidir. Areqator.az. Bakı, 12 dekabr 2019.
120. Qəribli İslam. Səid Səlməsi // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, 2-cild. Bakı, Qanun, 2013
121. Qəribli İslam. Klassik irs və müasir ədəbi proses (Ədəbi-tənqidi məqalələr). Bakı, APOSTROF-A, 2023
122. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkəti dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, 2011
123. Quliyev İbrahim. Azərbaycan hədisşünaslığının inkişaf tarixi. Bakı, TUNA, 2019

124. Marağalı Zeynalabdin. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, Avrasiya press, 2006
125. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004
126. Manafzadə, Məmmədli Sabit. İbrət güzgüsü. Bakı, Yazıçı, 1988
127. Məmmədli Pərvanə. Fikir və əməl böyüklərimiz. /Məhəmmədağa Zehtabi/. Bakı, Nurlar NPM, 2014
128. Məmmədli Pərvanə, Nəsib Nəsibli. Fikir və əməl böyüklərimiz. /Təbrizli Əli/. Bakı, Nurlar NPM, 2014
129. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015;
130. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, Elm, 2009
131. Məmmədli Pərvanə. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm, 2000
132. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası // Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011
133. Məmmədli Pərvanə. “Güney Azərbaycandakı çağdaş ədəbiyyata bir baxış”. “525-ci qəzet”, 7 may 2013-cü il.
134. Məmmədli Qulam. Şeyx Məhəmməd Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən). Bakı, Azərneşr, 1949
135. Mədətli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Turxan NPB”, 2017
136. Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, “Turxan NPB”, 2020
137. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
138. Mürşüdlü Qəmə. Cəmaləddin Əfqaninin sosial-siyasi fəlsəfəsi. Bakı, “ULU”, 2019
139. Müznib Əlabbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
140. Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998

141. Mustafayev Vidadi. İran İslam Respublikasında hakimiyyətdaxili münasibətlər (mühafizəkar-isləhatçı qarşındurması) 1979-2005-ci illər. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2010
142. Mustafayev Vidadi. 1958-1978-ci illərdə İran elmi fikrində Azərbaycan dili məsələsi. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dərgisi. №3 (6). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2006
143. Mustafa Fazil. Bütöv Azərbaycanlı axtarışı. Bakı, «Nurlar» NPM, 2014
144. Mustafa Fazil. Azərbaycanda türk kimliyi və saxta tarix problemi. Bakı, «Nurlar» NPM, 2014
145. Məlikzadə Tohid. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, “Bakı çap evi”, 2010
146. Məlikzadə Tohid. İttihadi-tərəqqi cəmiyyəti və Məşrutə inqilabı//Məşrutə inqilabı-100 (Məqalələr toplusu). Bakı, 2005
147. Məşrutə inqilabı-100 (Məqalələr toplusu). Bakı, 2005
148. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, “Ərgünəş”, 2014
149. Mirzəyeva Cəmalə. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkətinin ideoloji silahı kimi // Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011
150. Mirzəyeva Lətifə. Mərziyə Əhmədi Üskui Dalga: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, Optimist, 2024
151. Mirzəyeva Lətifə. Kərim Məşrutəçi Sönməz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019
152. Mirzəyeva Lətifə. Həsən Məcidzadə Savalan: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020
153. Mirzəyeva Lətifə. Azərbaycan Milli hökumətinin yaşıdı. <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/6562-azerbaycan-milli-hokumetinin-yasidi>
154. Mehdi Famil. Hərərətli ürəyin döyüntüləri. “Bakı” qəzeti, avqust 1969
155. Mənafi Mirəli. Məslək şairi. “Pioner” jurnalı, aprel 1984, №4
156. Nəhmətova Könül. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” əsəri. Bakı, Elm və təhsil, 2012
157. Nəşibli Nəşib. Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz. Bakı, “Aypara 3”, 2013

- 158.Nəsilbli Nəsil. Azərbaycan Demokrat Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, Qanun, 2011
- 159.Nəcəfli Güntəkin. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı(1917-1918).Bakı,“Azərbaycan Tarixçiləri” İB,2015
- 160.Nitqi Həmid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press, 2005
- 161.Novruzov M. Döyüşən poeziya. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 may 1969
- 162.Onullahi Seyidağa. Azərbaycan xalqının şərəf tarixi, “Dünya Azərbaycanlıları” dərgisi, 2002, I nömrə
- 163.Onullahi Seyidağa. İranda milli məsələnin qoyuluşu// Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müsrəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərnəşr, 2010
- 164.Oxtay, Əlirza Nəbdil. Əsərləri. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009
- 165.Parçalanmış millətin harayı. Bakı, “Nurlar” NPM, 2007
- 166.Pişəvəri, Seyid Cəfər. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005
- 167.Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərnəşr, 2016
- 168.Pişəvəri S.C. Zindan xatirələri. Bakı: Bakı çap evi, 2014
- 169.Pişəvəri S.C. Ayılıbdır. “Hürriyyət” qəzeti, 14 avqust 1919 - cu il, sayı 14
- 170.Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38
- 171.Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Məşəl” jurnalı, 30 dekabr 1919 -cu il, sayı 4
- 172.Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49
- 173.Pişəvəri Seyid Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1984
- 174.Pişəvəri S.C. "Vətən dili" (Azərbaycan dilində birinci dərs kitabına dair), "Azərbaycan" qəzeti, İran, 16 mehr 1324.
- 175.Pişəvəri S.C. Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi. “Azərbaycan” qəzeti, İran, 2 mehr 1324
- 176.Rəhimli Əkrəm. Seyid Cəfər Pişəvəri (Həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti). Bakı, Nurlar NPM, 2009
- 177.Rəhimli Əkrəm (Bijə). 21 Azərə gedən yol. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər). Bakı, “Araz”, 2015

178. Rəşidi Həsən. Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma. Tehran, “Əndişeyi nou”, 1383 (2004)
179. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). Beş cildə, I cild, - Bakı, Azər nəşr, 1992;
180. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). Beş cildə, II cild, Bakı, “Şirvan nəşr”, 2001;
181. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1915-1916). Beş cildə, III cild, Bakı, “Elm”, 2012
182. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1916-1917). Beş cildə, IV cild, Bakı, “Qanun nəşriyyatı”, 2013
183. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1917-1918). Beş cildə, V cild, - Bakı, “Təhsil”, 2014
184. Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013
185. Rəhimoğlu Arif. İdeologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017;
186. Rəhimoğlu Arif. Bütövlük qibləsinin Elçibəy yolu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016
187. Rəsuloğlu Böyük. Azərbaycan uğrunda. Bizim yol, Bakı, “Nurlar”, 2009
188. Rüstəmxanlı Sabir. Dərdə əyilmə. Bakı, “Qanun”, 2013
189. Rüstəmxanlı Sabir. Savalan şairi // Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2018
190. Rüstəmli Asif. Bayraməli Abbaszadə // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
191. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004
192. Sahir Həbib. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005
193. Sahir Həbib. Gülüstan dərsi // Güney Azərbaycan nəsr: Bağlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya) . Bakı, Nurlar NPM, 2017
194. Seyidov Fikrət. Dədə Qorquddan Şəhriyara qədər. Güney Azərbaycanda pedaqoji fikr. Bakı, 2003
195. Seyidov Yusif. Sözlün şöhrəti. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1981
196. Səlməsi Səid. Təhəssür. “Füyuzat” jurnalı, 24 mart, 1907-ci il, sayı 13

197. Səfəri Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016
198. Sərdariniya Səməd. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014
199. Sərdariniya Səməd. Azərbaycan məşhurları. İki cildə, 1-ci cild. Təbriz, “Zoği” nəşriyyatı, 1991
200. Sərdariniya Səməd. Azərbaycanın məşhurları. İki cildə, 2-ci cild. Təbriz, “Şayistə” nəşriyyatı, 2000
201. Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
202. Səhənd. İmama salam. “Varlıq” jurnalı, 1979, sayı 1
203. Sübhani, Ustad Cəfər. İslamda əqidə əsasları. Bakı, “Qələm” nəşr., 2003
204. Sübhani Cəfər. Allahın görülməsi (Quran, hədis və ağıl işığında). Bakı, Ələm, 2015
205. Sübhani Cəfər. Əməli tövhid. Bakı, Bakı, Nurlar, 2010
206. Sultanlı Vaqif, İsmayıl İrəc (Tərtibçi müəlliflər). Güney Azərbaycan nəşri: Bağlanğıcdan bu günə qədər (Antologiya). Bakı, Nurlar NPM, 2017
207. Sultanlı Vaqif, İsmayıl İrəc (Tərtibçi müəlliflər). Yeni dünya düzəni və Güney Azərbaycan problemi (elmi araşdırmalar toplusu). Bakı, AVE Print, 2024
208. Sultanlı Vaqif. Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılması zərurəti // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (toplu). Bakı, Azərnəşr, 2010
209. Süleymanoğlu Fikrət. Səhənd (mühiti, həyatı və yaradıcılığı). Bakı, Nurlar, 2017
210. Sübhani, Ayətullah Cəfər. İslam tarixi. Tbilisi, “Əlhuda” nəşr., 2018
211. Svyatoçovski Tadeuş. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyani bölgə keçid dövründə. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşr., 2000
212. Şahtaxtı M. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? “Kaspi”, 1891, № 93
213. Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideoloqu Mirzə Təqixan Rəfət. // Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı, Nurlar NPM, 2018

214. Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz. Şeirləri. Bakı, "Oskar", 2007
215. Şəbüstəri Mirzə Əli Möcüz. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004
216. Şükürov Ağayar. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, "Sadə", 2007
217. Şükurova Esmira. Mir Mehdi Etimad // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
218. Şükurova Esmira. Kərim Məşrutəçi Sönməz // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
219. Şükurova Esmira. Əli Daşqın // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr). İki cildə, II cild. Bakı, Qanun, 2013
220. Şəfiyeva Əfşan. Seyid Həsən Tağızadə və İranın modernləşməsi. Bakı, "Araz", 2016
221. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Avrasiya Press", 2005
222. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı, «Avrasiya Press», 2005
223. Tağıyeva Şövkət, Rəhimli Əkrəm, Bayramzadə Səməd. Güney Azərbaycan-məlumat kitabı. Bakı, Orxan, 2000;
224. Tağıyeva Şövkət. 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı, Azərnəşr, 1990
225. Tərbizli Məhəmmədli. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı, "Elm", 1987
226. Təriqpeyma İsmayıl. Doktor Tağı Əraninin ictimai-siyasi və dövlət görüşləri. Bakı, AzSSR EA, 1965
227. Təbrizi, Qulamrza Səbri. Yaranış. Bakı, Azərnəşr, 2012
228. Təbrizi, Qulamrza Səbri. Günəşə doğru. Bakı, Apostrof", 2011
229. Təbrizi, Qulamrza Səbri. Zamanın nəbzi. Bakı, Turan evi, 2006
230. Təbrizi, Qulamrza Səbri. Sahilsiz dəniz. Bakı, Turan evi, 2009
231. Təbrizli Əli. Ədəbiyyat və milliyyət. Tehran, "Atropat" kitab evi, 1360
232. Tudə Əli. Araz üstə palıd. VIII cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2016
233. Tudə Əli. Gecikmiş vüsal. IX cild. Bakı, "Azərbaycan", 2017
234. Tudə Əli. Təbriz yolu. X cild. Bakı, "Azərbaycan", 2017
235. Tudə Əli. Söz ömürü. XI cild. Bakı, "Azərbaycan", 2017

236. Tudə Əli. Mühacir qeyrəti. XII cild. Bakı, “Azərbaycan”, 2018
237. Tudə Əli. Mənim səsim. XIII cild. Bakı, “Azərbaycan”, 2018
238. Tudə Əli. Yarımçıq dastan. XIV cild. Bakı, “Azərbaycan”, 2018
239. Ümid Hüseyn. “Tarixi-fərhəngi-Azərbaycan”. Cild 1, Təbriz, 1332 hicri (miladi 1953)
240. Vəliyyullah Xoştinət. Məhəmməd Təqi Cəfərinin həyatı və fəlsəfi görüşləri. Avtotrefarat. Bakı, 2007
241. Yenisey Gülara. İranda etnopolitik hərəketlər (1922-2004), İstanbul, Ötügen, 2008;
242. Yəqubi, Əsəd Rza. Azərbaycanca təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi: Seçilmiş əsərləri. Bakı, Nurlan, 2005
243. Yəqubi, Əsəd Rza. Təqi Ərani: zəka və təvazö. ADF-nin saytı. 2020
244. Zehtabi Məhəmmədağlı. İran Türklərinin əski tarixi. İki cildə, 1-ci cild. Təbriz, “Əxtər”, 1377 (1998);
245. Zehtabi Məhəmmədağlı. İran Türklərinin əski tarixi. İki cildə, 2-ci cild. Təbriz, “Əxtər”, 1379 (2000)
246. Zehtabi Məhəmmədağlı. Başqa dilim, başqa elim var mənim. Bakı, “Elm”, 2011
247. Zehtabi M. İran Türklərinin qədim tarixi. Bakı, Şəms, 2010
248. Zehtabi M. Qurani-Kərim və etniklər. Bakı, Elm və təhsil, 2018
249. Zərdabi Həsən bəy. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, Avrasiya Press, 2005

Türk dilində (Türkiyə)

1. Ağayev Ahmet. Türk alem-i. Türk Yurdu, sayı 1, yıl 1, 30 kasım 1911
2. Ağcaköylü Abdullah. Bilinmeyen Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tabrizli Ali. “Türk kültürü”, sayı 1, yıl 1, Kasım 1962
3. Ağcaköylü Abdullah. Tebrizli Aliden seçme şiirler. - “Türk kültürü”, sayı 2, yıl 1, Aralık 1962
4. Attar Aygün. İranın etnik yapısı. Ankara, 2006
5. Azeri Ali. Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani (1918-1920). Ankara, “Elila Elektronik İletişim Ajansı”, 2004

6. Azer Senan. İran Türkleri. İstanbul, Cümhuriyet matbası, 1942
7. Barkın, Hasan Ruşen. Deşilmeğe Muhtaç Bir Dert. Türkiyede İran türkleri Neden Acemileşiyor? “Vatan” gazetesi, İstanbul, 25 agustos, 1921
8. Caferi, Allame Muhammed Taki. Evrensel İnsan Hakları. İslam ve Batı Düzenlerinin Mukayesesi. İstanbul, Kevser, 2016
9. Caferi, Allame Muhammed Taki. İmam Hüseyinin Arafatdaki Yakarışı. İstanbul, Kevser, 2012
10. Fuad Esmira. Muhammed Hüseyin Şehriyar. İstanbul, Peon kitap, 2014
11. Hamedani, Ahmed Sabri. Caferi Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları. İstanbul, Kevser, 2014
12. Kazım Şariatmedari ile musahibe. “Azerbaycan” dergisi, Ankara, 1979, №230
13. Mehmetzade M.B. Ermenilər ve İran. İstanbul, 1927
14. Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce. XI cildde. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları. Ankara, 2023
15. Nesibli Nesib. Azerbaycan tarihi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019
16. Resulzade M.E. Yeni Kafkasiya yazıları (1923-1927). Ankara, Türk tarih kurumu yayınları, 2017
17. Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010
18. Subhani, Üstad Cafer. Ana Hatlarıyla Caferilik. İstanbul, Kevser yayınları, 2009
19. Subhani, Üstad Cafer. İki Sure: Örnek Egitmen, Örnek İnsan. İstanbul, el-Mustafa yayınları, 2014
20. Şevket Fahreddin. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müessesat-ı medeniyye, adatt-ı miliyye). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017;
21. Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyin. El-Mizan Fi Tefsiril-Kuran. 1-ci cild. İstanbul, Kevser, 2017
22. Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyin. El-Mizan Fi Tefsiril-Kuran. 2-ci cild. İstanbul, Kevser, 2017

23. Tabatabai, Allame Seyid Muhammed Hüseyn. Tüm boyutlarıyla İslamda Şia. İstanbul, Kevser, 2009
24. Tabatabai, Allame Seyid M.Hüseyn. Bidayetül-Hikme, nşr., Kum, 1997
25. Tabatabai, Allame Seyid M.Hüseyn. Nihayetül-Hikme, nşr., Beyrut, 2005
26. Turan Refik. Azərbaycanda Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Stalin və Uygulamalarına Yaklaşım. Ankara, Bilig, payız 2013, sayı 67
27. Uzun Enver. Mirza Tağı Rifet han. Trabzon, Eser Ofset, 2017

Rus dilində

1. Кулизаде З.А.Из истории азербайджанской философии в VII-XVI вв. Баку, ЭЛМ,1992.
2. Геюшев З.Б. Философская мысль в Советском Азербайджане. Баку, 1979.
3. Очерк по истории Азербайджанской философии. I том. Баку, ЭЛМ, 1966
4. İvanov M.S. Oçerk istorii İrana. Moskva, 1952

Fars dilində

1. Bigdeli Əli. Çağdaş İran Tarixində Siyasi Qətlialmlar. 1-ci cild. Tehran, Soroush, ilk nəşr, 1377
2. Kaviyanpur Əhməd Sarvan. Tarih-e omimi-ye Azərbaycan. Tehran, Asya, 1346
3. Kədivər, Möhsin. İnqilabın namus-şərəfinin tapdalanması haqqında sənədlər. Əlyazma (e-kitab). 1392 (2013)
4. Reza A.Heyət-e fəvqaladi-ye Qəfqaziyyə. Rezaıyyə. Çap-e əvvəl.1379. Tehran
5. Kəsrəvi Əhməd. Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbayqan, Tehran, Taban, 1317
6. Kəsrəvi Ə. Şehriyaran-e-qomnam. Tehran, 1928
7. Kəsrəvi, S.Əhməd. Tarix-e hijdahsale-ye Azərbaycan. Tehran, 1353/1974

8. Qənizadə Mahmud. Rövşən bəyə cavab. Berlin, Kavyani, 1924
9. Təbrizi Rzazadə Şəfəq. Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına. Berlin, "İranşehr", 1924
10. Azəri Əli. Qeyame Şeyx Mohemmed Xiyabani dər Təbriz, Tehran, 1328

İnternet mənbələri

1. https://bao.az/categories_Teshkilathaqqinda/subcategories_bao-tarix
2. <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bdta%26%23287%3B%26%23305%3B-xan-P.ue.syan.htm>
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Heyd%C9%99r_xan_%C6%8Fmio%C4%9Flu
4. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-M.oe.sy.oe.-T%26%23601%3Bbri.htm>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fhm%C9%99d_K%C9%99sr%C9%99vi
6. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>
7. <https://bichakmeh.blogspotky.com/1386/10/08/post-120/>
8. <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd-Ba%26%23287%3B%26%23305%3BBrzad%26%23601%3B-Biriya.htm>
9. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-rza-Nabdil-Oxtay.htm>
10. <http://aze.adfmk.com/entries/b%C9%99yanatlar/tarixi-birs%C9%99n%C9%99d>
11. <https://www.amerikaninsesi.org/a/behrengi-124946934/722957.html>
12. <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd%26%23601%3Bli-F%26%23601%3BBrzan%26%23601%3B.htm>
13. https://az.wikipedia.org/wiki/Salamulla_Cavid
14. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99m%C9%99d_S%C9%99rdariniya

15. <https://ali-shamil.tr.gg/Behzad-Behzadi.htm>
16. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-Kamali.htm>
17. <https://ali-shamil.tr.gg/Rza-B%26%23601%3Brah%26%23601%3Bni.htm>
18. <http://medeniyet.az/page/news/19817/Dumanli-Tebrizin-isiqli-edibi.html>
19. <https://ali-shamil.tr.gg/M%26%23601%3Bh%26%23601%3Bmm%26%23601%3Bd%26%23601%3Bli--T%26%23601%3Brbiy%26%23601%3Bt.htm>
20. <https://ali-shamil.tr.gg/1-H%26%23601%3Bmid-Nitqi.htm>,
21. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-T%26%23601%3Bbrizi.htm>
22. <https://azrefs.org/imam-huseyn-e-in-exlaqi-gorusleri-muellif-ehmed-sabiri-hemedan.html>
23. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Hamenei;
24. <http://www.thedailybeast.com/blogs-and-stories/2009-02-19/change-comes-to-iran>
25. <https://www.amerikaninsesi.org/a/mashallah-razmi/2568810.html>
26. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_Ta%C4%9F%C4%B1_C%C9%99f%C9%99ri
27. <https://president.az/az/articles/view/57816>
28. <https://report.az/xarici-siyaset/ankarada-tdt-nin-fovqelade-zirve-gorusu-baslayib>
29. https://qafqazinfo.az/news/detail/erdoganin_selahiyetlerinin_irasina-baslama-merasimi-basa-catdi-bundan-sonra-402507.

FAİQ ƏLƏKBƏRLİ

**AZƏRBAYCAN TÜRK FƏLSƏFİ VƏ İCTİMAİ FİKİR
TARİXİ (XIX-XX ƏSRLƏR)
III CİLD**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İnal MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Tekniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 14.11.2024
Şerti çap vərəqi 50. Sifariş № 140
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Тел: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.